

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 1 (1) / 2018
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмшышева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 1(1) / 2018

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 19.02.2018 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 18.

Подписано в печать 19.02.18 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 18.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Адилова А.С. Медиамәтіндердегі діни стереотиптер.....	6
Алефиренко Н.Ф. Ценностно-смысловые горизонты этнолингвокультуры.....	13
Айтмухаметова Қ.Ө. Тілдік құзыреттілік мемлекеттік қызметшінің имидждік факторы ретінде.....	21
Ахметжанова З.Қ., Ордабекова Х.А. Фразеологизмдердің аударма үдерісіндегі көрінісі.....	27
Баяндина С.Ж. Қостілділік және мемлекеттік тілді меңгеру	32
Бейсембаева Г.З., Дальбергена Л.Е., Дуйсенбина А.Т. Особенности подязыка науки и техники в разрезе терминосистемы электротехники.....	37
Бейсембаева Г.З. Современные лингвистические подходы к изучению терминосистем.....	42
Букаева А.А. А.Әбдірахманов, О.Сұлтаньяев сөздігіндегі түр-түске қатысты топонимдер.....	48
Жақыпов Ж.А. Қазақ фольклорын тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеуде М. Әуезов үлесін бағамдау	53
Жуманбекова Н.З. Phraseologische modifikationen und ihre kommunikativ-pragmatischen funktionen im zeitungstext	60
Ибраймова Л.Ә., Шормакова А. Б. Тілдік сананы зерттеудің кейбір қырлары.....	65
Кажекенова Н.К. Языковая политика полиэтнических государств: реалии и стратегия	70
Кажигалиева Г.А., Орынханова Г.А., Тажибаева Ш.А. О лингвокультурологическом аспекте формирования межкультурной компетентности	75
Кажигалиева Г.А., Игенбай Т.Е. О национально-культурной специфике эмотивности художественных произведений Н.В. Гоголя	83
Кошекoва А.Р. Современные словообразовательные тенденции казахского языка.....	89
Кузнецова И.Н., Сулькарнаева А.Р. Особенности дискурс-анализа современной прессы.....	94
Мұхамеди Қ.Т. Алаш қайраткерлерінің ғылым мен білімнің дамуына қосқан үлесі.....	101
Нарожная В.Д. Развитие казахстанской лингвистической науки на современном этапе	107
Оспанова И.В. Эмотивная перцептуальность как средство создания психологического портрета в художественном произведении	117
Отарбекова Ж.К., Шойбекова Ғ.Б. Қазақ тіліндегі деривативтік қосымшалардың функциялық сипаты жайында	122
Сулькарнаева А.Р., Орынбасарова И.Д. Эмотивные фразеологизмы: теоретические предпосылки исследования.....	127
Тулекова Г.Х., Төлекова Г.Қ., Атеева Ж.Т. Концепт – сананың ментальдік немесе психикалық ресурстарының бірлігі (Абай, Шәкәрім шығармалары негізінде)	136
Хамзина Г.С., Ақмағамбетова Б.Е., Сақтағанова А.Д. Қазақ повестеріндегі эпитеттің стильдік қызметі.....	140
Шаяхметова А.А. Психолингвистические аспекты исследования общественного сознания	146

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Абдирасилова Г.Қ., Қалыбаева Қ.С., Сағындық Б.О. Ресей құрамындағы түркі халықтары фразеологизмдерінің құрылымдық өзгерістері	153
--	-----

Агманова А.Е., Жунусова Ж.Н., Асмагамбетова Б.М. Комплексный русско–казахский идеографический словарь: от идеи к практике	158
Қалыбаева Қ.С., Абдирасилова Г.Қ., Абдиқаримова Н.С. Түркі фразеологизмдеріндегі «Құс» концептісі	163
Мезенцева Е.С. Специфика существования и трансформации русской языковой культуры в России и в Казахстане.....	167
Сабиева Е.В. Особенности культурного наследия казахского и русского народов в топонимах Северо-Казахстанской области.....	172

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абишева С.Д. Творчество как объект поэтической рефлексии в лирике М. Макатаева	178
Абылова Г.Е. Дүниенің поэтикалық және прозалық бейнесі: ұқсастығы және айырмашылығы	186
Анищенко О.А., Омарова Н.Г. Мифологическая основа философских сказок.....	194
Бектасова Ж.Т. Үкілі Ыбырай - тарихи тұлға	199
Бөкен Г.С. Қазақ-поляк драмаларындағы отбасылық-тұрмыстық қарым-қатынастар	207
Гайнуллина Ф.А., Исабаева Т.Д. Историко-географические и литературные памятники Восточного Казахстана как составляющие компоненты отечественной культуры	214
Дәуренбекова Л.Н. М.Әуезовтің «Қилы заман» повесі ұйғыр тілінде.....	220
Жәмбек С.Н., Жайлауова Г.У. С.Талжановтың шығармашылық белестері.....	224
Жеткізгенова Ә.Т. «Досан Батыр» жыры мен тарихи оқиғалар сәйкестігі.....	229
Кажыбай А.Т. Особенности восприятия и творческого осмысления Шиллеровских реминисценций и рецепций Кантовского категорического императива в поэтике Достоевского	235
Қамарова Н.С. Медет Дүйсенов – баллада жанрының шебері	245
Локтионова Н.П., Назаровская С.В. «Искусство – всегда метафора действительности» (к вопросу о категории «художественный мир» в литературоведении)	251
Матай Б. Қытай ақыны Хайзы шығармашылығындағы символдар	257
Мусабекова Д.А. Место повести «Фаталист» в контексте романа «Герой нашего времени»	262
Орынханова Г.А., Кожасова Р. Зеркальность как прием создания внутреннего мира героя в творчестве М. Булгакова	267
Смагулова Н.К., Кажыбаева Г.К. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі рухани құндылық көрінісі	274
Тажибаева Ш.А. Идеино-нравственная проблематика в художественных и философских произведениях Шакарима Кудайбердиева	280
Тлебалдина Н.Қ., Доскеева Ш.А. Нұрлан Оразалин поэзиясының тақырыптық жүйесі	284
Усипбаева П.С. Түркі халықтарының қаһармандық дастандарындағы қалыңдықтың бейнесі	289

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Аубакирова Б. К. Тілді қарым - қатынас арқылы оқыту	295
Aimoldina A.A. Insights into multilingual education in Kazakhstan: overview of the world experience.....	300

Байдильдинова М.В. Особенности самоподготовки к синхронному переводу	306
Байтанасова Қ.М., Аймұхамбет Ж.Ә. Филологиялық білім: ғылыми құзыреттілік пен ықпалдастық	313
Гумарова Ш.Б., Рустемова А.И. Изучение культуры разных народов на уроках иностранного языка	318
Жумашева А.Ш. Некоторые аспекты обучения языкам в условиях полиязычного образования.....	322
Жумагулова Н.С., Ахетова А.А. The issue concerning the types of the Eurasian linguistic identity in the educational discourse of Kazakhstan	327
Закирова Э.М., Смагулова С.С. Основополагающие подходы к обучению иностранному языку детей с нарушениями слуха и речи	333
Локтионова Н.П., Забинякова Г.В. Использование стратегий технологии критического мышления на уроках литературы.....	339
Магзумова А.Т., Букаева А.А. Өзге тілді аудиторияда қазақ тілін оқытуда тыңдалым әдісінің қолданылуы.....	344
Маликова Ж.Д. Экспликация семантики прецедентных текстов в детской среде.....	349
Навий Л.Н., Исина А.О., Мукутова Ж.К. Роль этнопедагогических знаний в формирований национального самопознания будущих педагогов.....	353
Пивень Н.В. Роль художественной литературы в процессе формирования нового гуманитарного знания и развития высокообразованной личности	358
Токсанова С.К. Формирование стилистической компетенции студентов на занятиях русского языка	364
Рустемова А.И., Тастемирова Б.И. Преподавание дисциплины «Английский язык» на физико-техническом факультете.....	368
Тургинбаева Л.В. Формирование навыков иноязычного профессионального общения у студентов педагогического вуза в контексте полиязычного образования	374
Tussupova G.K., Zhussupov T.V., Berdesch A.D. Zur Frage der Polylingualität in der Bildung als Faktor für die Entwicklung Einer Wettbewerbsfähigen Wirtschaft.....	379

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

384

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

386

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

УДК 418.2

А.С. Адилова
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды, Қазақстан
adilova2010@mail.ru

МЕДИАМӘТІНДЕРДЕГІ ДІНИ СТЕРЕОТИПТЕР

Қоғамдық өмірдің саяси-идеологиялық, экономика-қаржылық, мәдени-әлеуметтік, салаларындағы әр алуан қатынастарды, жаңалықтарды, мақсат-міндеттерді, өзгерістерді бұқараға жедел жеткізіп отыратын құралдардағы мәтіндер өз эволюциясында түрліше аталғаны белгілі. Қазіргі кезде медиамәтіндер арқылы танылып, қабылданып, бағаланып жүрген саланың бірі – дін саласы. Қандай да бір лингвомәдени кеңістіктің мүшелері әлемдегі конфессиялардың ұстанымдары, құндылықтары туралы мағлұмат-деректерді бұқаралық ақпарат құралдары арқылы алып, соған сәйкес өз пікірлерін қалыптастырады. Соңғы 15-20 жылдың көлемінде медиамәтіндерде жиі кездесетін «ислам қатері» ұғымының пайда болуына медиатизация себеп болып отырғаны сөзсіз. БАҚ белгілі бір оқиға, құбылыс жөнінде тек ақпарат беріп қана қоймай, бағалау арқылы сол болмыстың адресат санасында стереотип ретінде қалыптасуына да ықпал етуде. Соның нәтижесінде қазіргі кезде ислам дініне қатысты тұрақты түрде қолданылып жүрген стеретиптер пайда болғаны, олардың өзек репрезенттері қазақ және орыс тілдерінде бірдей екені нақтыланды. Ал перифериясындағы вербалды құралдар әскери және зоолексиканы қамтитыны байқалады.

Тірек сөздер: медиамәтін, медиатизация, «ислам қатері», стереотип, өзек репрезенттер, бағалау

Белгілі бір лингвомәдени кеңістіктің мүшелері туғаннан бастап қандай да бір дін өкілі ретінде сол діннің негізгі қағидаларын біліп, өзімен көрші адамның басқа конфессияны ұстанатынын көріп өседі, яғни оның дін туралы көзқарасы отбасында қалыптасып, айналадағы адамдардың іс-әрекеті, ұстанымдары арқылы орнығады. Міне, осы көзқарас, ұстанымды бұзып, қандай да бір дін туралы жаңа пікір қалыптастыруға мәжбүрлейтін бір феномен – бұл тақырыптың медиатизация үдерісіне ұшырауы.

Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарда қолданылып жүрген бұл терминнің пайда болуы медиамәтін сөзінің ғылыми айналымда бұрыннан белгілі журналист мәтіні, публицистика мәтіні, газет, теле- және радио мәтіні, жарнама мәтіні, Интернет-БАҚ мәтіні, PR мәтіні деген ұғымдардың жаңа атауы ретінде орнығуымен тікелей байланысты. Аталған мәтіндер ақпараттық, әсер ету, бағалаушытық, ағартушылық-танымдық, гедоникалық функциялары арқылы адресатқа ықпал ететіні және қоғам мүшелері әр саладағы сан алуан оқиға, құбылыс, дерек, мәліметтерді осы мәтіндердегі сипаттау және бағалау арқылы қабылдап, олар жөнінде пікір қалыптастыратыны белгілі. Қазір кеңінен белгілі анықтама бойынша: «*Медиатекст (media text, media construct) – сообщение, изложенное в любом виде и жанре медиа (газетная статья, телепередача, видеоклип, фильм и пр.); а «Media (media, mass media) – средства (массовой) коммуникации – технические средства создания, записи, копирования, тиражирования, хранения, распространения, восприятия информации и обмена ее между субъектом (автором медиатекста) и объектом (массовой аудиторией)» [1]. Ал осы сөз негіз болған дериват «медиатизация» терминін зерттеуші В. Хруль дін саласына қатысты былайша анықтайды: ...медиатизация – использование средствами массовой информации*

религиозного сегмента реальности для достижения всего спектра своих целей, традиционно связанных прежде всего с воздействием на аудиторию. ...В рамках парадигмы медиатизации религия становится объектом сканирования и трансляции [2, 65].

Жалпы алғанда, бұқаралық ақпарат құралдарында дін тақырыбы жиі көтерілмейді, себебі қазір әлемдегі діндердің қай-қайсысы болса да, өзінің негізгі қызметі, қағидаттары, құндылықтары арқылы емес, белгілі бір кеңістіктегі қандай да бір саяси, әскери, идеологиялық, көбіне қылмыстық факторлармен байланысты аталады. Бұл орайда ресейлік ғалымның пікірін келтіре кеткен дұрыс: «в процессе медиатизации СМИ становятся главным субъектом, влияющим на формирование представления о религии и религиозных ценностях в публичной сфере. Медиатизация подразумевает, что СМИ конструируют образ реальности, а не просто отражают ее» [2, 67]. Ол бұл пікірді бұқаралық ақпарат құралдарын зерттеуші шетелдік, ресейлік ғалымдардың және Москва мемлекеттік университеті журналистика факультеті ұйымдастырып, өткізген «Религия в информационном поле российских СМИ» зерттеуінің есебі нәтижесіне сүйене отырып жасайды. Дін саласының медиатизацияға (медиадануға) ұшырауының ең қарапайым мысалы – мешіт, шіркеулер тарапынан жасалатын түрлі қайырымдылық іс-шараларының теледидардан көрсетіліп, барлық бұқаралық ақпарат құралдары арқылы медиакеңістікте насихатталуы. Барлық конфессияларға тән қайырымдылықты білдірмей жасау қағидаты сақталмайтыны өз алдына, бұл қарапайым халықтың әркілі реакциясын тудыратыны сөзсіз.

Діни тақырыпқа жазылған көптеген мақалалардың негізгі мазмұны оларды жағымсыз тұрғыда көрсететіндіктен, діни сауаты аз, діннің негізгі ұстанымдарын білгенмен, оларды өзінің жеке басының азаматтық, адамгершілік, этикалық ұстанымымен қабыстыра алмаған басым көпшілік көбіне басқа бір адамның, яғни журналистің немесе баспа ұжымының көзқарас-тұжырымын қабылдап, соның бағалауымен келісуге мәжбүр.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында медиатизация нәтижесінде пайда болған стереотиптің бірі – «ислам қатері» ұғымы. Бұл тіркес тура осы қалпында қазақ тіліндегі мақалаларда кейінгі жылдары байқала бастаса, орыс тіліндегі газет материалдарында, ғылыми, ғылыми-көпшілік еңбектерде 10-15 жылдың көлемінде «исламская угроза» түрінде үнемі қолданылып келеді. Қазір бұл тілдік бірлік ислам терроризмі (исламский терроризм) сөз тіркесіне синоним ретінде де жұмсалып жүр, ал мұның өзі адресаттың діни сезімі мен санасына мүлде теріс әсер етері анық.

Осы сөз тіркестерінің құрамындағы «қатер», «қауіп» сөздерінің лексикографиялық деректерін қарастырып көрелік. «Қазақ тілінің сөздігінде» қатер – «Тосыннан кездесетін қиындық, қауіп» [3, 387] деп, ал «Қазақша-орысша сөздікте» - «опасность, угроза» [4, 519] деп берілген. Осы екі дефиниция да қауіп сөзімен нақтыланған. Бір қызығы, С.И. Ожеговтің сөздігіне «угроза» сөзі енгізілмеген, ал оның синонимі ретінде аталатын «опасность» лексемасы былай түсіндіріледі: ОПАСНОСТЬ, -и, ж. 1. см. опасный. 2. Возможность, угроза чего-н. очень плохого, какого-н. несчастья [5]. Ал Д.Н. Ушаковтың авторлығымен шыққан сөздікте аталған екі сөздің де мағынасы түсіндірілген: угроза - 1. Обещание причинить кому-челу-н. какою-н. неприятность, зло. 2. Опасность, возможность возникновения чего-н. неприятного, тяжкого....; опасность - 1. Возможность, угроза бедствия, катастрофы, чего-н. нежелательного. 2. Отвлеч. сущ. к опасный (книжн.) [6].

Байқалып отырғанындай, сөз тіркесі компоненттерінің екі тілдегі мағынасы да қиындық, жамандықпен, жағымсыз нәрсемен байланыстырылады, тек қазақ тіліндегі анықтамада тосындыққа назар аударылса, орыс тілінде жалпы мүмкіндік семасы басым түсетін сияқты. Аталған сөздердің жағымсыз мағынасы екі тілдегі мәтіндерде үнемі көрініп отырады.

Осы ұғымды вербалдайтын, қазір газет, интернет материалдарында өте жиі кездесетін, жинақтау мәні бар сөздер қатарына төмендегілерді жатқызуға болады: *терроризм, діни экстремизм, фундаментализм, ислам пуританизмі, радикализм, сепаратизм*. Бұларға қосымша эмоционалды-экспрессивті бояуы айқын *содыр, лаңкес, лаңкестік, кері ағымдағылар, теріс пигылдылар, қысқабалақтар, уахабилер, мақсаты бөтен ағымдар, жиһад, жиһадшылар т.б.* атауға болады.

Келтірілген сөздердің арасында кірме элементтер, қазақтың семантикасы жаңарған байырғы сөздері, синтетикалық және аналитикалық тәсілмен жасалған номинативтер байқалады. Осы сөздердің жағымсыз бояуы грамматикалық семантика арқылы берілетіні де көрінеді, мысалы, *қанды қырғын жасады, қысым жасады, терроршы жойылды т.б.*

Бұл ұғымды вербалдайтын перифериялық аймақта *діни ахуал, діни жағдай, діни сана, діни бағыт, авторитарлық, тоталитарлық және теократиялық басқару жүйесі, толеранттық, діни қақтығыстар мен соғыстар, дүрдараздық, шовинизм, фанатизм, өзара құрмет көрсету мен түсінісу, ұлтаралық келісім мен діни төзімділік, конфессияаралық диалог пен діни құқықтық саясат, діни төзімсіздік, діни мәдениет, діни төңкеріс пен қантөгіс, бірін-бірі кәпір, насық санау, сәләфилер, уаһхабшылар, хизбиілер, ахмадия, таблиғшылар және кейінгі құраншылар, дәстүрлі діни жолдан тайғандар, діни сенімі мен ұстанымына құлшылық-ғибадатына күмән келтіріп, кінәләу, шетелдегі ислам орталықтары миссионерлері, астыртын ұйым құру, шетелдік «Таблиғи Жамағат» радикалды қозғалысының үгіт-насихат әрекеттері, өздері киім кию үлгісі мен құлшылық ғибадаттағы өзгешеліктермен, газырлар бойы қалыптасқан дәстүрімізді толық мойындамауымен ерекшелену, жалпы қоғам арасында іріткі салу, дау-жанжал шығаруға бейім, мемлекеттік шекараны мойындамау, мұсылмандарды бір-біріне айдап салу, діни топтарға бөліп, іштей іріткі салып, елдегі ішкі татулықты бұзу, жас ұрпақты өздеріне тарту, араларында ұрыс-тартыс шығару, радикалданған «Ислам мемлекетінен» туатын қатер, қарқыны да, ниеті де қатты, шектен шығып барады, адамға жасаған айуандық әрекеттері, жазықсыз жандарды ату, асу, басын кесу, қанды судай ағызу т.б. сияқты теріс бағалауға негізделген тілдік бірліктерді байқауға болады.*

Келтірілген тілдік құралдардың басым бөлігі номинативтік және атрибуттық мағынада бұқаралық ақпарат құралдарында соңғы 5-10 жылдың шамасында үнемі қолданылады, сондықтан біртіндеп стереотипке айналып бара жатыр деуге болады. Бұл мысалдар талдамалық және ақпараттық жанрдағы газет мәтіндерінде жиі кездеседі.

Орыс тілінде бұл ұғымды периферияда көбіне мынадай тілдік құралдармен сипаттаған: *религиозная ненависть, кровавыми и многочисленными взрывами, организаторы бойни, всплеск религиозной вражды, жестокость религиозных террористов, террористические ячейки, потенциальная мишень для ударов со стороны остального мира в ответ, боевики, атака на христианские церкви, массовая, организованная и жесткая атака, кровавые отголоски своих крутых выражений, яркая антизападная ориентация, пропитана столь сильной ненавистью, зашкаливает т.б.*

Байқалып отырғанындай, қазақ және орыс тілдерінде «Ислам қатері» ұғымының тілдік өзегі бірдей, ал перифериясының эмоционалды, стилистикалық бояуы жағымсыз бағалауға негізделген.

Осы ұғымды вербалдайтын семантикалық өзекті сөздерді лексикографиялық тұрғыдан нақтылап көрейік.

«Терроризм» – латынның *terror* сөзінен шыққан. Қазақша баламасы «қорқыныш, үрей» деген мағынаны береді.

“Экстремизм” термині ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қолданысқа енген. Экстремизм латынның *extremus* – крайний деген сөзінен шыққан. Яғни, «ең соңғы, төтенше» деген мағынаны береді. Бірақ баспасөз беттерінде лаңкестік деп аударылып жүр. Лаңкестік ұғымы ылаң салу, бүлік шығару, бұзақылық жасау деген ұғымға жақын келеді. Ал экстремизм ұғымы кеңірек мағынада. Экстремизмнің түрлерінің бәрі – терроризм, расизм, этноцид, геноцид – күш қолдануға сүйенген.

Діни экстремизм: Ислам құндылықтарын сақтау жолында үндеу тастаған өздерінің пікірлестерін діни принциптерді бұзушылар деген айыптаулармен кінәлайды. Діни-саяси экстремизм болса, әртүрлі діни пікірлерге негізделгеніне қарамай, олардың іс-әрекеттері Қылмыстық істер кодексінің баптарына сәйкес келеді. Яғни, діни-саяси экстремизм – діттеген саяси мақсаттарына қол жеткізу үшін, дінді қалқан ете отырып әрекет етуші, дінге ешқандай қатысы жоқ іс-қимыл. Басқаша атағанда – терроризм (лаңкестік). Мұндай әрекеттер көбіне

мемлекеттің құрамын күшпен өзгертуге немесе үкіметті басып алуға бағытталады. Қауіпті жағдайға айналған осындай әрекеттерді іске асыру, көбіне қарулы топтар құрып, өзара өшіктіру әдістерін қолдану арқылы дін және ұлттық қайшылықтарды қоздырумен, сондай-ақ адам құқын жаппай бұзумен қатар жүреді.

Радикализм – жанама түрде, мейлі дінде, мінез-құлықта, пікірде болсын, қалыпты, дұрыс деп қабылданған деңгейден ауытқу.

СЕПАРАТИЗМ саяс. Бөлінушілікке, оқшаулыққа бой ұратын саяси ағым [3].

«Джихад» сөзі «күрес, күш жұмсау, соғыс» мағыналарын береді. «Қазіргі заманның араб тілінің сөздігіндегі» «джихад»: «Келісімге отырмаған кәпірлермен соғыс немесе Аллаһтың жолындағы соғыс. Дінді немесе отанды қорғау үшін соғысу. Бірақ бұл сөз тек жаулармен соғысу мағынасында ғана емес, нәпсімен, шайтанмен күресу мағынасында да қолданылады».

Лаңкестік. Саяси-әлеуметтік себептерге байланысты жеке адамға, көпшілікке немесе мемлекетке қысым жасау, үрей туғызу мақсатында қасақана жасалатын қылмыстық іс-әрекет.

Ал орыс тіліндегі лексикографиялық деректерде бұл сөздер төмендегіше түсіндірілген:

ТЕРРОР, -а, м. 1. Устрашение своих политических противников, выражающееся в физическом насилии, вплоть до уничтожения. Политический т. Индивидуальный т. (единичные акты политических убийств).; 2. Жесткое запугивание, насилие. Г. само-1 дура. || прил. террористический, -ая, -ое (к 1 знач.). Г. акт. [5].

Терроризм (Terrorism) – один из вариантов тактики политической борьбы, связанный с применением идеологически мотивированного насилия [6].

«Экстремизм (от лат. *extremus* – крайний) — приверженность к крайним взглядам, мерам (обычно в политике)» деп түсіндірілген

Фундаментализм.

Исламский пуританизм. Бұл тіркестегі «пуританизм» сөзі қазақ, орыс тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде тіркелмеген. С.И. Ожеговтің сөздігінде «Пуританин» вокабуласында берілген анықтама төмендегідей:

«1. Одно из направлений протестантизма в Англии, требующее освобождения его от остатков католицизма.

2. Человек, в своих религиозных взглядах придерживающийся такого направления.

3. Человек, придерживающийся очень строгого образа жизни» [5].

Ал Д.Н. Ушаков бұл сөзді «1. Участник религиозно-политического движения английской буржуазии в 16-17 вв., направленного против феодализма и ставившего целью очищение английской церкви от остатков католицизма (истор. религ.) [6].

Вообще – последователь какой-н. из разновидностей протестантизма, проповедующих аскетическую строгость нравов, быта (книжн.).

2. перен. Человек, являющийся сторонником чрезвычайно строгого, аскетического уклада жизни (книжн. устар)» деп түсіндіреді.

СЕПАРАТИЗМ, -а, м. (книжн.). Стремление к отделению, обособлению [5].

СЕПАРАТИЗМ, (от лат. *separatus* – отделенный). Стремление к отделению, обособлению от большинства с той или иной целью (книжн.). || Политическое движение, направленное к отделению какой-нибудь области от государства (полит.) [6].

Байқалып отырғанындай, бұл тілдік бірліктер сөздіктерге кейіннен енгізілгені байқалады және бұл қоғамдық, әлеуметтік, тарихи, саяси, мәдени, діни трансформация нәтижесінде адам санасында, дүниені танып-білуінде, қабылдауында болып жатқан өзгерістерді вербалдау, тіркеу талабынан туындаған. Алайда фундаментализм және пуританизм лексемаларынан басқаларының бәрі дерлік саяси деген стилистикалық белгіге ие, соған қарамастан барлық жанрдағы медиамәтіндерде шектеусіз қолданылуда.

Медиамәтіндерде бағалау екі түрде көрінеді: 1) абсолюттік бағалау; 2) салыстырмалы бағалау. Бірінші, абсолюттік бағалау барысында «жақсы/жаман» нұсқалары қолданылса, екінші, салыстырмалы бағалауда «артығырақ/нашарлау» сияқты модель жұмсалады әрі ашық немесе жасырын түрде беріледі. Жасырын бағалау не имплицитті түрде, яғни сөз мағынасы

арқылы беріледі (бағалауыштық метафоралар, эфемизмдер т.б.), я болмаса эксплицитті түрде (нақты сөз арқылы емес, контекст арқылы) беріледі.

Мәселен, «Егемен Қазақстан» газетінің сайтындағы мына мақалалардың вербалды қабатына назар аударалық:

"Ислам мемлекеті" тобының содырлары Ирактың "Анбар" елді мекенде қанды қырғын жасады, деп хабарлайды. Ирак үкіметі 50 адамның қаза тапқанын хабарлады. Қаза тапқандар болжаммен Албу Нимр қауымының өкілі. Ел билігінің ойынша, бұл жиһадшыларға көрсетілген қарсылық үшін жасалды. Қоса кету керек, қауым өкілдері "Ислам мемлекетіне" бірнеше апта бойында қарсылық көрсеткен еді, бірақ соңғы уақытта олардың қару-жарағы мен азық-түлігі таусылып, жүздеген адам жасырынып үлгерді, ал қалғандары қоршауға алынып, қаза тапты. Бұған дейін Иракта сүннеттер тайпасының 150 адамның жаппай қорымы табылғаны хабарланған еді. Олар "Ислам мемлекеті" тобының жауынгерлеріне қарсылық көрсеткен болатын. Содырлар, болжам бойынша, Анбар елді мекенінің әкімшілік орталығы Эр-Рамади қаласының ауданындағы бірнеше ауылдың ер адамдарын өлтірген. Анбар елді мекені Багдад қаласынан 100 шақырым қашықтықта орналасқан. "Ислам мемлекеті" жауынгерлері ер адамдарды белгісіз бағытқа қарай күштеп әкетіп, сонда жазалаған.

Мәтінде оқырман интерпретациясына қызмет ететін тұрақты образ содыр, жиһадшы, "Ислам мемлекеті" жауынгерлері сөздерімен вербалданған.

Мақаладағы эмоционалды бояуы айқын қанды қырғын, содыр, жаппай қорым, күштеп әкету, жазалау сөздерінің экспрессиясы да жоғары. Сонымен қатар автордың субъективті көзарасын білдіретін сөздердің қатарында жасырынып үлгерді, қаза тапты бірліктерін атауға болады, яғни мәтіндегі бағалау ашық және абсолютті.

Ал келесі мақалада Ислам қатері ұғымының тұрақты образы ретінде содыр және «Аш-Шабаб» тобыры, терроршы тілдік бірліктері алынған, жағымсыз бояуы ашық және қанық сөздер автордың субъективті көзқарасын білдіреді: Кенияның Гарисса қаласындағы университетке «Аш-Шабаб» тобырының шабуылы кезінде кем дегенде 70 адам қаза тауып, 79 адам жарақат алды. Бұл туралы Reuters мәліметіне сүйенген РИА «Новости» хабарлады. Бұдан алдын 15 адамның опат болып, 65 адамның зардап шеккендері айтылып еді. Кенияның апаттар зардаптарын жою жөніндегі орталығы өзінің Twitter-дегі ресми аккаунтында арнайы қызметтің шабуыл кезінде кепілге алынған 500-ден астам студентті құтқара алғанын мәлімдеді. Сондай-ақ биліктің елдің Сомалимен шектес Тана, Гарисса, Ваджира және Мандера деп аталатын 4 округінде коменданттық сағат енгізу туралы шешім қабылдағаны айтылып отыр. Коменданттық сағат сәуірдің 16-сына дейін 18:30-дан 6:30-ға дейін күшінде болады. Кения ішкі істер министрі бұдан бұрын арнайы қызмет орындарының университетке шабуыл жасаған екі терроршыны жойғанын мәлімдеген болатын. Кения билігі Гарисса қаласындағы университетке шабуыл жасаудағы басты күдікті болып саналып отырған Мохамед Мохамуд (Mohamed Mohamid) жөнінде ақпар үшін 215 мың доллар көлемінде сыйақы белгіледі. Билік оны көргендердің бәріне бұл туралы құқық қорғау органдарына хабарлауды өтінеді. Жергілікті Daily Nation басылымы Кения ішкі істер министрлігіне сілтеме жасай отырып, күдікті содырлардың бірінің оқиға болған жерден қашып кетпек болған кезінде қолға түскенін жеткізді. БАҚ-тардың мәліметі бойынша, содырлар студенттерді діни ерекшеліктеріне қарай бөліп, кепілдікке алған да, соңынан 15 мұсылманды босатып қоя берген.

Газет мақаласы оқырман ойындағы содырлар туралы стереотипті орнықтыруға бағытталған десе де болады.

Орыс тілінде аталған ұғым ақпараттық, талдамалық, сыни-талдамалық медиамәтіндерде жиі кездеседі және көп жағдайда демонизация қағидатымен сипатталады.

Автор Антон Михайлюк: «с Первой мировой войны излюбленный прием пропаганды в «цивилизованных» странах это демонизация противника путем приписывания ему всевозможных «зверств» (при этом «нехорошие» эксцессы, совершенные своими, «забываются» или оправдываются как месть за «жестокость» противника)» дей

келіп, ойын «Ислам не может нанести Западу решительного военного поражения. Но он просто бесконечно втягивает его в вялотекущие конфликты, в которых Запад победить не может, но при этом несет огромные расходы, и американский долговой пузырь еще больше набухает» деп түйіндейді. Авторлық көзқарас, интенция мұсылмандардың іс-әрекетін әлемдік геосаяси тұрғыдан түсіндіру болғанымен, әскери салаға қатысты лексиканың басым болуы (*враг, нанести, военное поражение, вялотекущие конфликты*) кері әсер тудырады.

Осы автор Ислам әлеміндегі қайшылықты аңмен метафоралайды. Сөздік деректері бойынша: зверь – 1. Дикое, хищное животное (книжн.). 2. перен. Лютое, свирепое существо. Ол мұсылман әлемінің жаһандану үдерісіне кірігуін жыртқышқа тән белгілермен бейнелейді, яғни бұл бейнеден де қауіп күту керектігін еске салады: «Что такое «зверь»? Это воля к власти, которая, хотя и может вдохновляться какими-то ценностями, идеалами и святынями, будучи выпущенной из клетки, уже стремится победить и господствовать любой ценой. Как правило, именно она творит политику на протяжении большей части человеческой истории, в том числе и в Исламском мире, определяя характер власти как таковой».

«Ислам, Россия и Запад» мақаласында автор Ислам канондарына жоғары баға бере отырып (*что это устойчивая и жесткая система, совершенно не вписывающаяся в тот интеллектуальный и культурный хаос, который царит в современном западном мире*), оны «Для Запада Ислам это враг идеологический» деп тікелей, ашық және абсолюттік түрде бағалайды (<http://www.nb-info.ru/antipotkin/280115.htm>).

Ал аналитик Х. Сидоровтың «Ислам и будущее мира» мақаласында «Ислам қатері» ұғымы бейтарап бояулы жалпыхалықтық қолданыстағы және теріс бағалауға негізделген қоғамдық-саяси лексикамен берілген: «В свою очередь во внешнем по отношению к Исламу мире родилось представление о стратегии исламизации двойных стандартов, при которой мусульмане, стремясь к объединению и закрытию своих пространств, рассчитывают на освоение новых – сперва мирным путем, а впоследствии, присоединив их к Исламскому миру» (<http://www.harunsidorov.info/2014/09/blog-post.html>).

Орыс тіліндегі тағы бір мақалада «Ислам қатері» «чума XXI века» деп аталған. ЯН Гордеев «Ислам и мигранты» мақаласында ресейлік БАҚ-та жарияланып жатқан материалдардың барлығы қоғамда *исламофобияны* тудырып, *ислам апокалипсисі* сияқты тағы бір жаңа номинативке негіз болып отырғанын көрсетеді және өзінің бұл бағамен келіспейтінін жазады: «Меня поражает, с каким энтузиазмом в эту свару включились масс-медиа. Простой и совсем даже неинтересный людям других конфессий вопрос о строительстве мечети превратили в жуткий скандал. Обсуждение его загнали в рамки традиционного для СМИ исламофобского дискурса, вынуждая мусульман нелепо оправдываться, зачем им нужно строить мечеть (ребята, да вам какая разница). Исламофобы же получили возможность поистерить на всю страну и поугатать москвичей «исламским апокалипсисом» (<http://www.nb-info.ru/antipotkin/migrant301110.htm>)

Сонымен, қазақ және орыс тілдерінде «Ислам қатері» ұғымын вербалдайтын сөздер қатарының өзегін бұрын бұл тілдерде қолданылу жиілігі төмен лексемалар құрайды деп санауға болады. Сонымен қатар бұл ұғымды беретін перифериялық аймақта көптеген жаңа қолданыстар пайда болып, олар қолдану жиілігіне, өзектілігіне байланысты штамп сөздерге айналып отыр. Айта кетерлік бір жайт, «Ислам қатері» ұғымының өзек репрезенттері екі тілде бірдей, саяси дискурсқа тән лексемалар болса, перифериясындағы метафоралар әскери және зоология саласына қатысты лексика арқылы берілген. Сонымен бірге қазақ тіліндегі материалдарда өзек лексемалардың қолданылу жиілігі төмен және көбіне эвфемистік сипатқа ие, мәселен, *радикалды бағыт* дегенді *теріс, жат, кері, шетелдік ағымдар* деп жұмсартып береді, ал *содыр* сөзі *террорист* сөзінің бүкіл мағыналық реңктерін толық бере алмайды.

Қорыта айтқанда, дін саласының әсіре медиалануы қоғамдық келісім мақсаттарына нұқсан келтіреді деген пікірдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Федоров А.В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности. – Таганрог: Изд-во Таганрогского государственного педагогического института, 2010. 64 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://evartist.narod.ru> (дата обращения: 30.10.2017).

2 В.М. Хруль. СМИ и религия: в поисках интегрального подхода //Вестник Московского университета. Серия журналистика. 2012, №5 – С. 60-75.

3 Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б.

4 Қазақша-орысша сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 962 б.

5 <http://tolkslovar.ru/f3184.html>

6 <http://ushakovdictionary.ru/>

А.С. Адилова

РЕЛИГИОЗНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В МЕДИАТЕКСТАХ

В статье А.С. Адиловой «Религиозные стереотипы в медиатекстах» раскрываются особенности текстов средств массовых коммуникаций, рассматривающих и формирующих различные отношения, новости, цели-задачи, изменения в политико-идеологической, финансово-экономической, культурно-социальной сферах общественной жизни, которые в процессе своей эволюции номинировались по-разному. Одна из сфер, воспринимающихся в настоящее время по медиатекстам, – это религиозная сфера. Члены любого лингвосообщества получают информацию, данные о какой-либо конфессии через средства массовой информации и в соответствии с этим формируют о ней свое мнение. Именно медиатизация стала причиной появления понятия «исламская угроза», часто встречающегося в медиатекстах последних 15-20 лет. Средства массовой информации не только дают информацию о том или ином событии, явлении, но и способствуют формированию определенного их стереотипа в сознании адресата. В статье уточнено, что в результате этого появились стереотипы восприятия ислама, которые постоянно используются в медиатекстах, и ядро репрезентов этого понятия одинаково в казахском и русском языках. Выявлено, что периферия данного понятия вербализована военной и зоолексикой.

A.S. Adilova

RELIGIOUS STEREOTYPES IN MEDIA TEXTS

In A.S. Adilova's article "Religious stereotypes in media texts" features of texts of means of the mass communications considering and forming various relations, news, the task purposes, changes in political and ideological, financial and economic, cultural and social spheres of public life which in the course of the evolution were nominated differently are revealed. One of the spheres which are perceived now in media texts is a religious sphere. Members of any lingvosoobshchestvo obtain information, data on any faith through mass media and according to it form about her the opinion. The mediatization became the reason of emergence of the concept "Islamic threat" which is often found in media texts of the last 15-20 years. Mass media not only give information on this or that event, the phenomenon, but also promote formation of a certain their stereotype in consciousness of the addressee. In article it is specified that as a result of it there were stereotypes of perception of Islam which are constantly used in media texts, and the kernel of represent of this concept is identical in the Kazakh and Russian languages. It is revealed that the periphery of this concept of a verbalizovan military and zoolexicon.

Н.Ф. Алефиренко
Белгородский государственный национальный исследовательский университет
Белгород, Россия
n-alefirenko@rambler.ru

ЦЕННОСТНО-СМЫСЛОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ЭТНОЛИНГВОКУЛЬТУРЫ ¹

Лейтмотивом статьи служит основополагающая идея: смысл как центральная категория гуманитарных наук вообще и лингвокультурологии в частности определяется когнитивно-прагматическим отношением человека к миру. В основе авторской концепции лежит убеждение в том, что в словесном творчестве смысл служит проводником ценностных переживаний автора, вызванных его пристрастным отношением к дискурсивному событию как объекту художественной коммуникации. Автор выдвигает гипотезу: если нечто лишено смысла, оно перестает существовать для человека и как предмет знакообозначения, и как стимул к словесному творчеству. Доказывается, что смысл, рождаемый ценностными переживаниями коммуникантов, выступает в роли посредника не только между коммуникантами и внешним миром, но и человека с самим собой.

Ключевые слова: смысл, значение, концепт, дискурсивно-модусный концепт, лингвопрагматика.

Ценностный смысл – категориальная доминанта этнолингвокультурологии. К тому же и в её семасиологической ипостаси практически единодушно принимается постулат о том, что слово (фразеологизм) является носителем не только значения, но и смысла. Известно, что в процессе общения языковой знак способен передавать больший объем смыслового содержания (знания), чем его собственно языковое значение.

Данное обстоятельство побуждает к размышлениям о том, как соотносятся когнитивные структуры (продукты познания), моделируемые в сознании человека в ходе образного познания мира, с языковыми значениями и смыслами номинативных единиц языка, репрезентирующих эти знания? Для решения столь глобального для этнолингвокультурологии вопроса необходимы надежные методологические основания когнитивно-культурологического характера. Создание такого рода мировоззренческой платформы опирается на существующую теорию познания, определившую главный вектор формирования этноязыковой картины мира: от чувственного созерцания к ассоциативно-метафорическому переосмыслению результатов первичного познания.

На первом этапе формируются ощущения, восприятия и представления.

На втором этапе речемышления к ним подключаются когнитивно-метафорические механизмы, направленные на поиск самобытных (этнокультурных) средств своего вербального воплощения. Ценностно-смысловые регистры словесной этнокультуры формируются взаимодействием ценностно-смысловых категорий с этнокультурой, когнитивно-дискурсивной средой человеческого бытия и единицами языковой семантики.

1. Смысл и этнолингвокультура. Состояние национальных лингвокультур и их обогащение обусловлены характером видоизменения *картины мира* (КМ) и её вербализованного варианта – *языковой картины мира*. Ценностно-смысловое содержание *языковой картины мира* представляют такие базовые лингвокогнитивные категории, как смысл, концепт и значение. В силу повышенной популярности этих категорий у авторов современных этнолингвокультурологических трудов создается иллюзия достоверного

¹ Работа выполнена в рамках реализации научного проекта «Разработка методологии и научно-методических основ формирования лингвистических компетенций студентов в контексте модернизации профессионального образования в Республике Казахстан» на основе Грантового финансирования МОН РК на 2015-2017 гг. №0555/ГФ4-15.

понимания из взаимодействия. Упоминание их все так и не обеспечила адекватного понимания их понятийной сущности. Данные категории настолько популярны, насколько и неопределенны. Размытость понятийного содержания нередко приводит к их отождествлению с «культурой» вообще, которая также все еще не лишена неоднозначных, а порой, и противоречивых определений [1, 42].

Обычно под картиной мира понимают целостный образ мира, интерпретируемый А.Н. Леонтьевым как сложное многоуровневое образование, обладающее полем смысла и системой значений. Столь широкое понимание *картины мира* провоцирует отождествление данного понятия с *мировоззрением* в его трех взаимосвязанных разновидностях: *мироощущением*, *мировосприятием* и *миропониманием*. При такой интерпретации КМ служит своего рода сеткой координат, которая, обуславливая этнокультурные смыслы вербализуемых образов, служит средством сохранения лингвоэтнокультур, не позволяет им раствориться в процессах унификации культуры, лишиться их самобытного обаяния. В этом плане лингвоэтнокультура и глобализация в облике «культурного империализма» есть непримиримые явления.

Лингвоэтнокультура – тот неисчерпаемый родник, из которого языковая личность пополняет арсенал своих жизненных смыслов, через языковую картину мира выстраивает ценностно-оценочную иерархию своего бытийного пространства. Жизнесмыслы – тот внутренний компас, по которому каждый из нас должен сверять вектор своего шествия по дороге жизни. Стоит еще раз акцентировать внимание на том, что люди чувствуют и действуют не только в соответствии с некими универсальными установками, но и исходя из своих этнических законов и субъективных представлений о мире. «Для народа, – писал Шокан Уалиханов, – хороший закон тот, который более ему известен, в условиях которого человек вырос и воспитывался.

Такой закон, как бы он ни был несовершенен, должен казаться ему (народу) лучше, понятнее самых мудрых законодательств, взятых извне или навязанных сверху». Не случайно ценностные жизнесмыслы могут заметно отличаться не только в лингвокультурах разных народов, но и у представителей разных поколений или разных субкультур в рамках одной культуры. Так, такая гендерная ценность, как "равенство мужчин и женщин", более существенна для западных культур; для восточного же менталитета она не столь важна. Первостепенные ценности восточной культуры – "скромность", "уважение к старшим" и "гостеприимство"- не столь значимы на Западе.

Подобные различия объясняются избирательностью тех смысловых акцентов, которые формируют в языке каждого народа особую ценностно-образную КМ [2, 25]. Именно поэтому различаются КМ у католика и православного, у мусульманина и буддиста. Так, Париж в изображении китайских писателей отличается от Парижа Писсарро и Моне. Специфика языковых КМ служит основанием для таких концептов, как «Петербург Гоголя» и «Петербург Достоевского» или «Булгаковская Москва» и «Москва Гиляровского».

Будучи концептуальным основанием культуры, *мировоззрение* определяет основные векторы *смыслопорождения*, оценочное восприятие всего того, что кодируется языком (ср.: [3, 34]). Андрей Белый, стремившийся познать скрытый смысл поэтического слова, утверждал, что мировоззрение прокладывает человеку путь в храм смысла, позволяет ему объяснять *смысл* и *цель* земного существования.

Мироощущение – чувственное осознание мира, когда мир предстает в форме образов, организующих индивидуальный опыт. Мироощущение создает этнокультурную ауру речемышления, тот фон, на котором формируется сопоставление «своего» и «чужого»: а) значимость «своей» системы обыденных понятий, образующих концептосферу родного языка и б) хитросплетения «своего» и «иногo» в мироощущениях родственных лингвокультур, что особенно ярко проявляется в художественных текстах, создаваемых по принципу «золотого сечения» двух хотя и родственных, но всё же отличающихся друг от друга лингвокультур.

Этот принцип, разумеется, далек от «золотой пропорции» в геометрии античных скульптур и картин живописи. Он – (а) в дискурсивном (со-бытийном) восприятии выражаемой в слове ценностно-смысловой г а р м о н и и; (б) в проявлении структурного

и функционального совершенства целого (концептосферы текста) и его частей («материнских» и «освоенных») из арсенала родственного кода средств репрезентации базовых художественных концептов). Мироощущение, заложенное в материнской культуре, создает этнокультурную ауру речемышления писателя, существующую в культурных канонах двух близкородственных народов.

Мировосприятие – вторая, чувственно-образная, составляющая КМ, которая проецирует смысловой диапазон слова.

*Словом можно убить, словом можно спасти,
Словом можно полки за собой повести.
Словом можно продать, и предать, и купить,
Слово можно в разящий свинец перелить.* (В. Шефнер)

То или иное восприятие предопределяет целостную архитектуру мира и характер его смысловой интерпретации, что переводит смыслопорождение в миропонимание, когда возникает потребность в осмыслении сложного мировоззренческого отношения к действительности.

*Как часто в тайне звуков странных
И в потаенном смысле слов
Я обретал напев - нежданных,
Овладевавших мной стихов!* (В. Брюсов)

Рациональные и предметно-чувственные составляющие народного сознания объективируются в языковой КМ, сущность которой выражается такими категориями языковой семантики, как *значение* и *смысл*, *внутренняя форма* номинативных единиц языка, *знаки вторичной и косвенно-производной номинации*, *культурные коннотации* и т. п. Иными словами, смысловое своеобразие языковой картины мира (ЯКМ) создается специфическими формами категоризации и концептуализации вербализуемой действительности.

Пожалуй, важнейшими среди них оказываются *дискурсивно-модусные*, или интерпретирующие, *концепты* – *когнитивные структуры*, выражающие субъективное (ассоциативно-образное) отношение человека к объектам речемышления [4, 77–94]. *Это одно из главных оснований различения* естественного и человеческого мира. Первый монологичен и неспособен к диалогу. К нему не приложимо понятие «смысл» [5, 22]. Лишь в человеческом универсуме возникает смысловая значимость, позволяющая говорить о присутствии культуры. Человек есть внутренняя природа, осознающая самое себя и природу внешнюю в результате творческой деятельности. Именно в этом сочетании природы и деятельности, точнее в их осмыслении, и рождается культура.

Остовом понятийного содержания культуры служит *отношение* человека к миру, благодаря которому человек создает некий мир и самого себя. Прежде всего, важно подчеркнуть, что мир культуры находится в оппозиции к понятию «среда обитания».

В отличие от других живых существ, у человека имеется свой «мир». Его конструктивным основанием служат механизмы релятивности, недоступные для других существ, которые лишь находятся в *среде обитания* [6, 5]. Человек же, если допустима такая тавтология, способен *осознавать свое осознание*. Ханс-Георг Гадамер называет эту особенность человеческого сознания «отношением», что проецирует некую перспективу жизни и деятельности. Только люди способны совершать когнитивный шаг к метаперспективам [7, 27]. Согласно Гадамеру, иметь «мир» – значит занимать по отношению к нему некоторую позицию. Ту же мысль, но только в терминах «участия», выражает Эрик Вегелин. В его интерпретации, человек – не независимый зритель, а «актер, играющий роль в драме бытия...» [8, 47]. Более того, участие человека в бытии... – не случайность. В нем его сущность.

Итак, каждая этнолингвокультура – это неповторимая Вселенная. Своим появлением она обязана устойчивым ценностно-смысловым отношениям человека к миру и к самому себе. Данный механизм можно считать когнитивно-культурологической аксиомой. При этом, однако, остаётся не раскрытым способ вербализации *отношения* человека к окружающей его действительности? Как это отношение закрепляется в человеческом опыте и языке? Поиск

ответа на эти вопросы, является, по сути, попыткой осмыслить этноязыковую сущность культуры как аксиологического пространства того или иного народа – совокупности ценностных концептов. Как полагал Н.О. Лосский, «ценность есть нечто всепроникающее, определяющее смысл и всего мира в целом, и каждой личности, и каждого события, и каждого поступка» [9, 135].

При этом перед нами открываются иные миры, в которых другие люди и живут, и чувствуют иначе, чем мы. Только благодаря ценностному познанию всё (явления природы, предметы деятельности человека, слова) приобретает гуманистический смысл. Джунгли **Амазонки**, саванна Африки, тундра, горы и леса Аляски – нечеловеченная природа, не-культура. А вот охотничий заповедник, национальный парк Денали на той же Аляске по самой своей сущности – **знак культуры**, поскольку представляются нашему сознанию как объекты *осмысленной* человеческой деятельности.

Следовательно, отношение человека к миру, прежде всего, определяется *смысловыми* категориями. Более того, всё, что лишается смысла, для человека просто перестаёт существовать. С помощью языка человек наделяет ценностными смыслами весь мир; поэтому мир предстает для него в неповторимой ценностно-смысловой значимости. Лишенный же ценности мир человеку неинтересен: он просто ему не нужен. Этнолингвокультура служит универсальным средством превращения жизненной среды в *Дом осмысленного (человеческого) бытия* [6, 61]. Только в этом случае мир превращается в носителя человеческих смыслов, в мир этнолингвокультуры – универсальный способ речемыслительной самореализации человека через оязыковление смысла жизни в его соотнесенности со смыслом всего сущего.

Этнолингвокультура, таким образом, предстает как осмысленный и закодированный языком мир, в основе которого лежит некая ценностная доминанта – те принципы отношения человека к жизни, которые в культуре данного народа являются господствующими. Вместе с тем, такая смысловая доминанта этнолингвокультуры не является абсолютной. Она реализуется в многоаспектной палитре этнокультурных смыслов определенного языка. Объединяя людей, этнолингвокультура дает им не только общий способ постижения мира, но и способ взаимного понимания и сопереживания через речевое выражение интенционального смысла.

Речевой смысл, в нашем понимании, – функционально-ценностная значимость слова, возникающая в процессе межличностного общения. Появляется он в актуальном речемыслительном пространстве и зависит от когнитивно-языковой интерпретации знаковой ситуации и дискурсивного события. Речевой смысл – продукт речевого мышления, одной из особенностей которого является его способность к разнообразным смысловым интерпретациям и суггестии (внушению).

Ярким примером тому может служить монолог Пьера в романе Л. Н. Толстого «Война и мир». Слова Пьера о Боге, об истине уже к концу монолога раскрыли душу князя Андрея. Он вслушивается в слова Пьера, погружается в их смысл и начинает видеть дальше и глубже масонской философии. Слова Пьера помогают ему определить собственный путь. Смотрит князь Андрей на небо и сердцем ощущает вечность. Это то состояние, которое когда-то овладело им на поле Аустерлица. На него снова нисходит откровение. Кажется, что он заново открыть тайны мироздания или, говоря языком нынешней науки, пытается уже в который раз постичь концептосферу человеческого бытия. Высказанные суждения служат основанием для той методологической платформы, на которой может быть выстроена теория соотношения модусного концепта, значения и смысла.

2. Смысл и этнокультурный концепт. Концептосфера представляет собой определенным способом структурированную совокупность концептов. Взаимоотношение системы концептов и системы языковых знаков понимается по-разному: одни исследователи утверждают, что все концепты имеют языковую объективацию, другие допускают параллельное существование довербальных и вербализованных концептов. В самом общем виде **смысл** можно определить как *явленный мотив*. Такое определение подходит ко всем

явлениям этнолингвокультуры: к словам, фразам и к жизни вообще. Если я знаю, зачем я живу, значит, я понимаю смысл собственной жизни. Дискурсивный смысл языковых единиц может быть коммуникативным и этимологическим.

Коммуникативный смысл слова определяется контекстом и ситуацией. Воспринять смысл слова в коммуникативном акте значит понять, что именно стоит за словом, чем мотивируется выбор слова для данной коммуникативной ситуации.

Так, в описаниях святилища Геры павлин воспринимается как священная птица. В дискурсивном пространстве Индии он использовался в качестве символа некоторых богов (обычно они изображались сидящими на павлинах; например, индийский бог войны Картикейя). Нередко павлин служил олицетворением бесконечного разнообразия, веселого Духа. В Китае он олицетворял красоту и достоинство, наделялся способностью изгонять злые силы. В исламе павлин считался символом Космоса или воплощением небесных тел Солнца и Луны. В западной лингвокультуре павлин символизировал храбреца, убивающего змея. Более того, мерцающими красками перьев своего хвоста он якобы превращал змеиный яд в солнечную субстанцию. В раннем христианстве мясо павлина считалось нетленным (символ нетленности тела Христа). Следовательно, слово, извлеченное из дискурсивной ситуации, лишается дискурсивного смысла и связи с породившим его модусным концептом.

3. Смысл и значение как этнокультурологические категории. Прежде всего, отметим, что смысл отличается от значения своей лично ориентированной природой. При этом выясняется, что сам по себе он не всегда оказывается предметным. Нередко смысл выражается образными или понятийными средствами.

Например, один из самых важных смыслов – потребность любить – вовсе не предполагает предметный образ какого-либо человека (в противном случае каждый заранее бы знал своего спутника жизни). Подлинный смысл порождается не только разумом, но и неконтролируемыми глубинами души, затрагивая (помимо нашего осознания) наши *чувства* и *волю*. Причем смыслы не всегда осознаваемы: большинство из них таится в бессознательных глубинах человеческой души. И все же они объединяют людей в едином пространстве этнолингвокультуры, стимулируют их мысли и чувства.

Главная демаркационная линия, пролегающая между значением и смыслом, образуется их *отношением* к речемыслительной ситуации, в соотношении с которой значение одного и того же слова обретает разный смысловой оттенок. Ср.: Д. Кугультинов

*И сотни раз различные уста
Одно и то же произносят слово,
И на устах у каждого из ста
Оно значенье изменяет снова...
Оттенков множество в себе тая,
Звучание не больше, чем одежда...
У каждого из слов душа своя,
На душу говорящего похожа.*

Итак, смысл представляет сферу актуального познания, поскольку заключает в себе интенционально обусловленное (отражающее речевое намерение говорящего) отношение языкового знака к познаваемому предмету в сложившейся речемыслительной ситуации. В связи с этим перспективной для теоретической семантики может стать, как нам представляется, концепция интенциональности, зародившаяся в русле феноменолого-экзистенциалистской традиции (Ф. Брентано, Э. Гуссерль, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр). В содержании понятия интенциональности Э. Гуссерль выделял прежде всего смысловой аспект восприятия того или иного объекта. Благодаря интенциональности сознание – не просто переживание, а переживание, обладающее смыслом. Поскольку единицами мышления являются смыслы, а единицами сознания – значения, то в учении Э. Гуссерля граница между смыслом и значением практически сглаживается.

Сбалансировать ситуацию пытается отечественная психолингвистика, выделяя в смысле субъективную (личностную, индивидуальную) доминанту, которая, собственно, и

противопоставляет смысл значению. Однако такое противопоставление значения и смысла не является единственно приемлемым для данного направления. А. А. Худякову, например, оно не представляется достаточно аргументированным [10, 23]. Автор убежден в том, что с лингвистической точки зрения смысл и значение противопоставлены друг другу на иных основаниях и относит их к одной сфере – сфере речемышления, находящейся в центре внимания лингвокогнитивистики, в рамках которой категория смысла интерпретируется в разных аспектах: логико-семиологическом (Ю. С. Степанов) и логико-семиотическом (И. И. Ревзин).

Особенно плодотворными в методологическом аспекте являются логико-семиологический и логико-семиотический подходы в их сочетании с *концепцией рефлексии*, разработанной в трудах Э. Гуссерля. Согласно его учению, сознание есть «обобщающее название для любых «психических актов» или интенциональных переживаний» [11, 64].

Соответственно, акт рефлексии интерпретируется как *переживание* особого рода. Благодаря рефлексивным актам «поток переживаний вместе с соответствующими событиями (моментами переживания, интенциональностями)» схватывается и анализируется нашим сознанием с одновременным выбором мотивационного признака для соответствующей номинации. Установки Э. Гуссерля «Видеть детали!» и «Назад, к самим предметам!» способствуют появлению так называемого эйдетического созерцания. Так, предметный смысл любого культового здания (собора, костела, мечети) обуславливается его предназначением служить морально-нравственным оплотом человеческой жизни. В связи с этим под эйдетическим созерцанием следует понимать рождение в переживании смыслового образа предмета, определение смыслового горизонта переживания, составляющих собой суть рефлексии. Рефлексивность языкового сознания порождает, прежде всего, тексты образно-поэтического характера. Ср.: «Собор Архистратига Михаила и прочих Сил Бесплотных» *весь серебром сияет, будто зима святая, – осеняет все святости* (И. С. Шмелев, «Лето Господне»). Поэтизация образа собора актуализирует концепт святости. В основе славянской святости лежит идея служения идеалу вплоть до отречения от личного. Это некое вхождение в тайну, состояние души. «Святость у русских – религиозное чувство поклонения тому, что дает избавление, спасает и защищает, – подчас незаметно обыденное служение осуществленной идее, то есть не личная, как на Западе, а соборная святость, которую чтят» [12, 149–150].

Согласно Гуссерлю, рефлексия состоит в перемене взгляда от предмета на его переживание. Феноменологическая рефлексия, таким образом, направлена не на сознание как нечто законченное и застывшее, а на сам процесс формирования и сущностной взаимосвязи переживаний. Обладание смыслом, – пишет Э. Гуссерль, – фундаментальная черта любого сознания, которое в силу этого является не только переживанием вообще, но переживанием *осмысленным*. Для интерпретации осмысленного переживания используются понятия *ноэзиса* и *ноэмы*. По Гуссерлю, интенциональность существует в виде двуединой структуры: акта полагания (ноэзиса) и предметного смысла (ноэмы). Ноэма (греч. *νόημα* – «мысль», лат. *cogitatum*) – мысленное представление о предмете, или, другими словами, предметное содержание мысли, носитель смысла. В когнитивной лингвопоэтике ноэма является смысловой единицей восприятия текста. В сущностном единстве интенционального переживания ноэма служит элементом некоторого ноэзиса (греч. *νόησις* – «мышление», лат. *cogitatio*). В феноменологии, ноэзис – это некий предметный смысл. Он является результатом активной деятельности сознания и импликации дискурсивно-модусных концептов, порождаемых восприятием, воспоминанием, фантазией, желанием, удовольствием, оценкой, решением и т. д.

Итак, ноэзис – само переживание, взятое независимо от всякого стоящего за ним бытия; ноэма же обладает «содержанием», ей присущ предметный смысл. Иными словами, ноэма является интенциональным коррелятом ноэзиса. Человек *переживает* в том числе и по поводу своей рефлексии *над переживанием*, вследствие чего ноэзис переходит в ноэму, а ноэма – в ноэзис. В структуре ноэмы можно выделить 1) *ядро*, 2) *характеристики ядра (способ данности и модальности бытия)* и 3) *подразумеваемый предмет*. Ядро ноэмы – не просто

предмет, а определенное его видение, то есть это, можно сказать, «интенциональный предмет», предмет, представленный в переживании сознания, свойства которого в ином переживании могут видоизменяться. В этом плане ядро ноэмы изменчиво, непостоянно. Оно способно видоизменяться в зависимости от характера и ракурса переживания.

Дело в том, что рефлексия, с точки зрения Гуссерля, – это схватывание не каких-либо произвольных свойств объекта знакообозначения, а схватывание предметного смысла номинируемого объекта. Так, слово *раб* в еврейской лингвокультуре пишется и понимается по разному. В одних случаях под словом *раб* подразумевается человек, который делает то, что ему приказывают, не понимая даже прагматической сути дела. Он просто марионетка и исполнитель. В исламе раб – прекрасный, Избранный, Любимец Аллаха. Ср.: И я свидетельствую, что наш Господин, наш Пророк, любимец, предводитель и совершенный пример для подражания – Мухаммад – прекрасный раб Аллаха и Его Посланник, Избранный из всех творений и Любимец Аллаха [islam-today.ru/veroucenie/poslannik-allaha-kak-primer-idealnogo-celoveka/].

А в православном дискурсе *раб* – это прообраз смирения и поклонения Богу. Он может быть личностью и иметь волю. Но при всем этом такой человек добровольно подчиняет свою волю Иисусу Христу. Павел называет себя *рабом* Христа, потому что смирил себя под крепкую руку Божью. А Иисус говорит: «*Я уже не называю вас рабами, ибо раб не знает, что делает господин его; но Я назвал вас друзьями, потому что сказал вам все, что слышал от Отца Моего*» (Библия. От Иоанна, гл. 15). Смысловое содержание приведенных контекстов обусловлено рефлексией, связанной с предметно-чувственным восприятием речевой ситуации. В конечном счете, дискурсивная рефлексия есть осознание предметного мира культуры (в данном случае – религиозного сознания).

Можно сказать, что рефлексивный смысл рождает внутреннюю форму слова – то субъективное понимание объективного смысла вещи, благодаря которому общение может приобрести общезыковогой характер. Так, читая у М.Ю. Лермонтова «*Есть сила благодатная В созвучье слов живых, И дышит непонятная, Святая прелесть в них*», мы прекрасно понимаем, что поэт размышляет о речемыслительной гармонии поэтической речи, которая выражается в «созвучии живых слов», излучающих неуловимую рассудком «святую прелесть».

Итак, *смысл* всегда обусловлен речемыслительной ситуацией, дискурсивным контекстом [13]. В этом аспекте он принадлежит, прежде всего, дискурсу, является первичным по отношению к значению, которое, напротив, внеконтекстно, неситуационно. *Значение* принадлежит языку, производно от смысла, социально институционализировано и формулируется (в отличие от смыслов, создаваемых всеми и каждым) исключительно составителями словарей [14, 93]. Значение абстрагируется от смысла и связывает идиолект с национальным кодифицированным языком. Иными словами, смысл принадлежит *речевому сознанию* индивида, а значение – *сознанию языковому* всего этнокультурного сообщества.

Список литературы

- 1 Алефиренко Н.Ф. 1) Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. 6 изд. – М.: Флинта: Наука, 2017. – 399 с.; 2) Дискурсивно-модусный концепт как источник фраземосемиозиса // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – Владикавказ, 2016. – № 3 (23). – С. 7-12.
- 2 Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003. – 349 с.
- 3 Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 368 с.
- 4 Богин Г. И. Система смыслов в тексте как пространство значащих переживаний // Philologica. – 1995. – № 8. – С. 7-11.
- 5 Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. Вып. 8. – М., 1977. – С. 181–210.
- 6 Бубер М. Я и Ты. М., 1993. – 175 с.

7 Laing R. D. Interpersonal perception: A theory and a method of research / R. D. Laing, H. Philipson, A. R. Lee. N.Y., 1966.

8 Voegelin E. Hitler and the Germans / Transl., ed., and with an Introduction by D. Clemens and B. Purcell. Columbia and London, 1999. – 349 p.

9 Лосский Н. О. Ценность и Бытие. – М.: АСТ, 2000. – 482 с.

10 Худяков А. А. В поисках смысла. СПб., 2010. – 290 с.

11 Гуссерль Э. Собр. соч. Т. 1. – М., 1994. – 192 с.

12 Озерова Е.Г. Русский лирикопрозаический текст: дискурсивно-когнитивный аспект: Монография / Е.Г. Озерова. – Белгород: Изд-во НИУ «БелГУ». – 276 с.

13 Султаньяев О.А. Слово в контексте: по материалам произведений Ч. Валиханова. – Кокшетау, 2001. – 217 с.

14 Колесов, В.В. Язык и ментальность. – СПб., 2004. – 240 с.

Н.Ф. Алефиренко

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПОСТМОДЕРНИЗМ – ЭПИСТЕМА ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҒЫЛЫМ ТІЛІ

Жаңа лингвистикалық эпистемалды-лингвистикалық постмодернизмді қалыптастырудың авторлық нұсқасы ұсынылған. Лингвистикалық эпистем – бұл ғылымның дамуында тұтастай дәуір (а) әлемнің лингвистикалық бейнесін қалыптастыратын жасырын және терең ойлау үлгісі; (б) ғылыми және танымдық белсенділіктің кейбір өзіндік стратегиясы (оның зерттеу тәжірибесінде лингвистикалық қоғамдастықты басқаратын әдістемелік принциптердің жиынтығы). Автор гипотезаны ұсынады: тіл ғылымын сипаттайтын парадигмадан айырмашылығы лингвистикалық эпистема ғылыми дискурстың лингвистикалық семантикалық негіздерінің жаңа көзқарасын анықтайтын құнды семантикалық көздеріне аударылады. Бұл дәлелденді: қазіргі заманғы лингвистикалық эпистеманың негізгі қасиеттері дефункционализм, фрагментация және конструктивизм қағидаттарында қарастырылады.

N.F. Alefirenko

LINGUISTIC POSTMODERNISM AS AN EPISTEME AT THE MODERN SCIENCE OF LANGUAGE

The author's version of the formation of a new linguistic episteme - linguistic postmodernism – is presented. The linguistic episteme represents an entire epoch in the development of science in the form of (a) a hidden and deep-seated model of thinking that forms the appropriate linguistic picture of the world; (b) some original strategy of scientific and cognitive activity (a kind of set of methodological principles that guide the linguistic community in its research practice). The author puts forward a hypothesis: unlike the paradigm that characterizes the science of language, the linguistic episteme is focused on its value-semantic sources, which determine a new view of the linguistic semantic foundations of scientific discourse. It is proved that the main properties of the modern linguistic episteme are considered in the aspect of the principles of defundamentalism, fragmentation and constructivism.

Қ.Ө. Айтмухаметова
Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы
Астана, Қазақстан
kuralai13kz@mail.ru

ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІНІҢ ИМИДЖДІК ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Мақала мемлекеттік қызметшілердің тілдік құзыреттілігін және коммуникативтік имидж мәселелерін қарастыруға арналған. Онда мемлекеттік қызметшінің имиджі көп жағдайда оның кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігіне байланысты екендігі көрсетілген. Оң имиджді қалыптастыру факторы ретінде мемлекеттік қызметшінің тілдік құзыреттілігі, яғни сөз мәдениеті ерекше атап өтіледі. Сонымен қатар мақалада тілдік құзыреттілік мемлекеттік қызметшілерді кәсіби дайындаудағы негізгі құрамдас бөлігі екендігі қарастырылады.

Тірек сөздер: тілдік құзыреттілік, тілдік норма, тілдік тұлға, коммуникативтік құзыреттілік, имидж, сөз мәдениеті, кәсіби қарым-қатынас.

Кәсіби білікті маман тілдік қарым-қатынастың әр түрлі формаларын жете меңгеруі тиіс. Бұл – нарық пен демократияға бет бұрған заманның талабы. Әсіресе, нарық заманының адамы тілдік қатынаста тек өз саласымен шектеліп қалмай, шаршытоп алдында пікірталасқа түсудің және іскерлік келіссөз жүргізудің логикалық, әлеуметтік, психологиялық жақтарынан хабардар болуы керек. Осы жайттарды дұрыс меңгергенде ғана тілдік құзыреттілік пен нормаларды, стильдік амал-тәсілдерді мүмкіндігінше тиімді пайдалануға болады. Филологиялық зерттеулерде «адам мен тіл біртұтас құбылыс, оларды бөлек зерттеуге болмайды» деген тұжырымды ойлар жалғасуда. Осындай зерттеулердің негізінде жиырмасыншы ғасыр тілдік тұлғаға деген қызығушылықтың бірден өсуімен ерекшеленеді. Тілдік тұлға қалыптастыру проблемасы қоғамның сұранысына және құндылықтардың өзгеруіне қарай пайда болды. Тұлғаның өзіндік қасиеті, яғни имиджі – бұл жеке адамның өз басына ғана тән, қайталанбас қасиеті, оның тұлға болып қалыптасуы, өсуі, басқа адамдарға ұқсамауы. Имидждің қалыптасуы тұлғаның танымдық, коммуникативтік, конструктивтік жақтарынан көрінеді.

Адамды, оның жан дүниесін тілінен тыс зерттеуге болмайтынына, сондай-ақ тілді де адам арқылы, адамның жан дүниесі арқылы зерттемей болмайтынына назар аударып адам өз сөзінің иесі, өз сөзінің қожасы болса, тілдің иесі де, қожасы да халық деген ұстанымды негізге алады [1, 105].

Елімізде қазақ тілін оқытумен айналысатын түрлі ұйымдар мен мекемелер, орталықтар бар. Олар тілді оқытудың бағытын өздері дұрыс және қажет әрі тиімді деп тапқан жүйесін қолдануда. Тілді оқытуда жүргізіліп жатқан әдістемелердің ішінен деңгейлеп оқыту жүйесіне қатысты кейбір ұғым-түсініктердің мазмұнына кеңірек тоқталмақпыз. Тіл үйренуде құзыреттіліктің негізгі үш түрі айқындалған. Олар: коммуникативтік құзыреттілік, тілдік құзыреттілік және әлеуметтік-мәдени құзыреттілік.

Тілдік құзыреттілік – тілді арнайы заңдылықпен қызмет жасайтын жүйе деп түсініп, осы жүйенің көмегімен басқа адамның ойын түсіну және ауызша, жазбаша түрде өзіндік пайымдауларын жеткізе білу қабілеті.

Коммуникативтік құзыреттілік – бұл тілді қарым-қатынас кеңістігі ретінде түсініп, іс-әрекеттің белгілі бір саласында қарым-қатынастың мақсаты мен жағдаятына сай үйреніп жатқан тіл құралдары арқылы сөйлеу әрекетін меңгеру қабілеті.

Әлеуметтік-мәдени құзыреттілік – тіл халық мәдениетінің құрамдас бөлігі, мәдениетті тасымалдаушы құрал деп түсініп, үйреніп жатқан тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін, әдет-ғұрпын, әлеуметтік стереотиптерін, тарихын қоса меңгеріп, қарым-қатынас барысында оларды қолдана білу қабілеті [2,138].

«Тілдік құзырет» ұғымының аясына көптеген түсініктер кіретінін осы салада еңбек етіп жүрген оқытушы-зерттеушілердің әр алуан жіктелуінен көреміз. Дегенмен, кейінгі 10-15 жыл көлемінде ғылымда өріс алған антропоэзектілік парадигмасына сай, еліміздегі білім беру жүйесінде орнығып үлгерген Жалпыеуропалық тілдерді меңгеру стандартында белгіленген тұжырымдарды негізге алудың тиімділігін уақыт көрсетіп отыр. Онда *тілдік құзыреттілік лингвистикалық, социолингвистикалық және прагматикалық құзыреттілік* түрлеріне жіктелген. Мұндағы бірінші топ іштей *тілдің құрылымына* қатысты бөліктерге сәйкес, *фонологиялық, лексикалық, грамматикалық және семантикалық біліктілік* деп бөлінеді және тіл үйренуші оның бастапқы сатысын немесе қарапайым түсініктерді бастауыш және орта мектепте меңгеруі тиіс. Енді *лингвистикалық біліктіліктің* аталған құрамдас бөліктеріне жеке-жеке тоқталайық.

Лексикалық біліктілікті тілдің сөздік құрамын білу және оны сөйлеу барысында мақсатына сай, орнымен қолдана алу.

Грамматикалық біліктілікке грамматикалық бірліктерді (жалғау, жұрнақтардың дыбыстық нұсқаларын және мағыналарын) ажырата білу, сондай-ақ тілдің ішкі, өзіндік заңдылықтарына сәйкес жұмсай білу мүмкіндігі жатады. Бұл – ауызша сөзжұмсамда ерекше назар аудартатын, тіл ұстанушыдан үлкен жауапкершілікті талап ететін мәселе. Тәжірибеде бір жұрнақты орынсыз қолдану сөйлеушінің жалпы тілді меңгеру дәрежесін айғақтап тұратын жағдайлар кездесіп жатады.

Семантикалық біліктілікке тіл ұстанушының белгілі бір мағынаны жеткізу жолдарын білуі, жекелеген лексемалардың валенттілік /тіркесімділік/ қасиеттерінен туындайтын мағыналық реңктерді ажырата алуы және жақсы түсінуі, оларды сөзжұмсамда еркін қолдануы жатады. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін үйренушінің тілдік санасында лексикалық, грамматикалық семантикамен қатар прагматикалық мән жөнінде де түсініктер қалыптасуы шарт.

Фонологиялық біліктілік тіл үйренуші жаттанды сөздерді дұрыс айтқанымен, әсіресе, қазақ тілінің төл фонемаларын дыбыстауында акцент айқын байқалады, бұл қатысымшының үндестік заңын меңгермегендігін көрсетеді. Қазіргі адамтану бағытындағы зерттеулердің нәтижелеріне сәйкес, *тілдік біліктіліктің* басқа да түрлері болатынын атап айтуымыз керек. Оларға прагмалингвистикалық және социолингвистикалық біліктіліктерді жатқызуға болады.

Прагмалингвистикалық біліктілік дискурс ұғымымен тығыз байланысты түсініледі. Тіл үйренуші әңгіменің ыңғайына қарай тез бейімделеді, қажетті тілдік құралдарды, соның ішінде фразеологизмдерді де тез арада тауып, орынды пайдаланады.

Социолингвистикалық біліктілікке белгілі бір тілдік ұжымда қалыптасып орныққан заңдылықтарды біле отырып, тілді өз әлеуметтік рөлі мен міндеттеріне сай қолдана білу дағдысы жатады.

Тіл әлеуметтік мәдени феномен болғандықтан, мұнда *сөздің коммуникативтік сапаларын* меңгеру үлкен маңызға ие. Олар іштей *құрылымдық* (сөз дұрыстығы, тазалығы, байлығы) және *функционалдық* (сөз дәлдігі, түсініктілігі, мәнерлілігі, орындылығы, бедерлілігі, қисындылығы) болып бөлінеді.

Мемлекеттік қызметтің жұмыстары кәсіби мамандардың бір-бірімен тиімді қарым-қатынасқа түсуі, іскерлік келіссөз жүргізуі арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан да мемлекеттік қызметшінің қарым-қатынасқа түсе білу дағдыларын меңгеру арқылы жеке имиджін қалыптастыру қажет, оған тілдесім тұрғысынан келу керек. Еркін ойлайтын, батыл шешім қабылдайтын, өз білімін қызметінде қолданатын, өз іс-әрекетіне жауап беретін жан-жақты тұлға қалыптастыруды, сондай-ақ интеллектуалдық деңгейінің өсе түсуін, рухани дүниесінің баюын, шығармашылық қабілетінің дамуын, ішкі мүмкіндіктерінің ашылуын мақсат етіп қойған дұрыс. Ал сөздік қоры бай, қатысымдық біліктілігі жоғары

коммуниканттың деңгейі де жоғары болады. Сондықтан магистранттарға тілді мамандыққа қатысты оқытудың оңтайлы жақтары едәуір. Атап айтатын болсақ, магистранттар болашақ қызметіне байланысты жинаған сөздік қорын жұмыс орнында қолданып, лауазымына сәйкес ой-пікірлерін дәлелді әрі нақты жеткізу дағдылары қалыптасады, яғни ресми стильде еркін қарым-қатынасқа түсе алады.

Іскерлік келіссөздер – екі жақтың бірдей қызығушылығы болған жағдайда тараптар арасындағы белгілі бір нәтижеге, келісімге келу құралы.

Келіссөздердің өткізілу кезеңдері олардың тиімді жүргізілуін қамтамасыз етеді.

Келіссөз жүргізер алдында оның моделін білу қажет:

- Өзіңіздің берілмейтініңізді білдіру сәті, жағымсыз жағдайлардан сәтті шыға білу;
- Келіссөздердің қиындығына байланысты жасалу жобаларын және алдын ала бағдарламаларын жасау;
- Талқыланатын мәселені нақты білу өте маңызды, себебі келіссөздердің тиімді нәтижесі мәселені жақсы түсінуіне байланысты қабылданады;
- Өзіңізге дискуссия, дау туғызады деген сұрақтардың, компромистік жоғары және төмен деңгейін анықтау.

Келіссөз мына бөліктерден тұрады:

- Танысу. Қарым-қатынасты қалыптастыру;
- Қатынас барысын бақылау;
- Мәселені талдау;
- Мәселені шешу;
- Байланысты аяқтау.

Сұқбат берушілердің, іскерлік келіссөзге қатысушылардың сөздеріне талдау жасай білу – келіссөз жүргізу мәдениетін меңгерудің бір жолы. Жиналыс, конференцияларда, дәрістерде сөйлеген немесе радио, теледидардан тыңдаған сөйлеушілердің сөздерінің мазмұнына ғана көңіл аударып қоймай, материалдарды беру тәртібіне, тілдік шеберліктеріне, шешендік әдістеріне де көңіл бөлген жөн. Сонымен қатар, бұқаралық коммуникацияда не ұнайды, не ұнамайды, қандай әрекеттері, қандай тәсілдері, қай сөздері сәттілікке жеткізді, қайсысы сәтсіздікке ұшыратты дегендерге талдау жасаған дұрыс. Әсіресе, сөйлеушінің серіктесімен қарым-қатынасына, өзін-өзі ұстауына назар аудару керек.

Сөйлеушінің қызметі қандай сатылардан тұрады, сөйлейтін сөзді қалай орналастыру керек, тыңдаушылармен кездесуге қалай дайындалу керек, аудиторияны меңгерудің қандай амалдары бар екенін жақсы білу қажет. Шешендік өнердің тарихында әйгілі шешендер өзімен көп жұмыс істеген, сөйлеуге тыңғылықты дайындалған. Күнделікті дайындықтың нәтижесінде сөйлеушінің кәсіптік шеберлігі артады, өзіне деген сенімі нығаяды.

Халықаралық қатынастар саласында негізінен ресми-іскерлік стиль қолданылады. Ресми-іскерлік қатынас деп адамдардың кәсібі, мамандығымен байланысты қызмет орындарында, мәдени-көпшілік мекемелерде жүзеге асатын қарым-қатынастың түрін айтамыз. Мұндай орындардағы қарым-қатынастың түрі ресми сипатта болады. Мемлекеттік қызметшілердің, оқытушы мен магистранттың және келіссөздер жүргізу барысындағы елшілердің арасындағы қарым-қатынас ресми-іскерлік қарым-қатынасқа жатады.

Жалпы сөз мәдениеті, мәнерлі сөйлеу туралы ілім Еуропа елдерінде көне грек, көне рим заманынан бастау алады. Ғылымға белгілі, шешендік өнердің алғашқы теориясы мен практикасын жасаушылар көне грек ілімпаздары – Аристотель, Георгий, Трасимах, Сократ, Платон, Теофраст т.б. Олар жазу мен сөйлеу стилінің сыртқы белгілеріне: анықтығы, тазалығы, әсемдігі, қысқалығына тоқталып, бұл белгілерді адамды сендірудің әдіс-тәсілдері ретінде қарастырады.

Халқымыздың «жүзден біреу – шешен, мыңнан біреу – көсем» деген мақалынан шешендік өнерге үлкен көңіл бөлінетіні аңғарылады. Ерекше шешендік қабілеті бар кісілер елді аузына қаратып сөйлеген. Халық оларды ұйып тыңдаған. Әрине шешеннің де шешені бар. Қазақта ондай адамдарды «Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар» деген. Шешендік өнер қазір де жоғары бағаланады. Тіл өнеріне, сөйлеу мәнеріне қойылатын талаптар шешендік өнерге де қойылады. Шешендік өнер –сөз мәдениетінің ең жоғарғы сатысы.

Сөйлеу барысында көбіне кездесетін кемшіліктердің бірі – сөз арасына *жаңағы, яки, яғни, және, мінекей, жалпы, маған, иә, мәселен, әлгі* т.б. сөздерді орынсыз қыстыра беру. Сонымен қатар, *значит, так, пока, уже, допустим, вообще, и, в общем, после* т.б. сияқты сөздерді қайталай беру сөз мәдениетінің нормаларын бұзу болып саналады.

Тілдік тұлға ұғымының өзі оны сипаттаудың лингво-психологиялық аспектісін білдіреді, соған сәйкес имидждің қалыптасуы лингвистика, психология т.б. бірқатар пәндердің тоғысында өтуі мүмкін.

Тұлғаның тілдік даму мәселесінің аспектісі ретінде өзара байланысты екі бірліктен тұратын тілдік қабілет: орта, оқу, тәрбие және табиғи алғышарттар, мидың және жүйке жүйесінің туа біткен анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері қарастырылады.

Тілдік қабілеттің тілдік, сөйлеу және интеллектуалдық компоненттерді қамтитын өзіндік құрылымы болады. Көптеген ғалымдар тілдік сезгіштіктің екінші түрін тілдік ереже мен норманы білуге негізделген, саналы түрде жалпылау деп түсінеді. Осыған сәйкес, тілдік қабілет биологиялық жолмен емес, қарым-қатынас кезінде қалыптасатындығы белгілі болады [3, 127].

Осы тектес тұжырымдармен сабақтастырып қазақ тіл біліміндегі сөз мәдениетін зерттеуші Н. Уәли: «Сөз мәдениеті әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стильдік, орфографиялық, орфоэпиялық нормаларын меңгеру, бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасау мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу» деп анықтайды [2].

Тілдік тұлғаны зерттеуші ғалымдардың бірі В. В. Виноградовтың «Саясаттың тарихы туралы» деп аталатын еңбегінде сөз болады [4].

Тіл зерттеушісі Ю. Н. Карауловтың ойынша, тілдік тұлға қалыптастыруға қажет талаптар мыналар:

- өз ана тілінде жүйелі, анық, түсінікті сөйлеу;
- сөздің тілдегі орфоэпиялық, грамматикалық, лексикалық нормаларға сай құрылуы;
- сөздің бейнелі бояуы, сөздің тыңдаушының қажетіне сай болуы т.б. [5, 35-37].

Лингвист ғалым Г. И. Богин тілдік тұлға қалыптасуының бес деңгейін анықтады. Олар: «Жеті жаста тілдік тұлға қалыптасуының бірінші деңгейі – дұрыстық деңгей пайда болады», – дейді. Бұдан әрі, «бұл деңгей өзге деңгейлердің қалыптасуына жол ашады. Екінші деңгей іштей ойлау қабілетінің дамуын арттырып, осы деңгей көлемінде сөйлеуге іштей дайындалуды іске асырады. Үшінші деңгей сөздік қордың толығы, көптеген грамматикалық форманы меңгеруді қалыптастырады. Төртінші деңгей мәтін мазмұнына таңдау бостандығы мен көзқарас кеңдігін қамтамасыз етеді. Тілдік тұлғаның шығармашылығының толығы, оның келешекте жүзеге асуы мен мәтінге сын көзбен қарау. Бесінші деңгей тілдік талғамдық қатынастың бірлігі» [6, 68] деп бөледі.

Тілдік тұлғаны қалыптастыру ұлттық тілдік ортадан басталады. Оның дамуына сыртқы және ішкі фактор әсер етеді. Әлеуметтік фактор сыртқы факторға, ал психология, биология ішкі факторларға жатады. Әлеуметтік фактор ретінде отбасы, қарым-қатынас жасайтын ортасы, қызметі, бұқаралық ақпарат құралдары, мәдениет орындарын айтуға болады. Ішкі факторлар ретінде темперамент басымдылығы, икемділік, экстрроверттік немесе интроверттік, жыныстық және жас ерекшелігінің көрсеткіші алынады.

Ю. Н. Караулов тілдік тұлғаны «оның тілі арқылы көрінетін психологиялық, этикалық, әлеуметтік және т.б. компоненттердің жиынтығынан тұратын адам» [5, 86] деп түсіндірді.

Тілдік тұлға туралы болжам оның эрудициясының кеңдігі, сөз байлығы, шешендік өнерді толық меңгеруі негізінде қалыптасады. Тұлғаның құрылымының үлкен және кіші

қырлары болуы мүмкін. Тұлғаның үлкен қырының өлшемдеріне ақыл-ой, дүние туралы білім, өмірлік тәжірибе, ес, мәдени ортадағы өзін көрсетуі жатады. Тілдік тұлғаның кіші қыры түрлі коммуникативтік жағдайда басынан өткізетін сезімнен, эмоциядан тұрады. Аталған өлшемдердің әрбірі жеке тұлғаның сөзінде түрлі көрініске ие болады.

Тілдік тұлға тілдік қазынаны пайдаланумен бірге жаңа үлгілерді жасайды [2, 93]. Тілдік тұлғаны зерттеу тілдік ұжымда немесе жеке тілдік тұлғаның сөзінде қолданылатын тілдік құралдарды сипаттаумен шектеліп қалмауы тиіс, керісінше, бұл құбылыстың прагматикалық, когнитивтік, этнопсихологиялық аспектілерін ескеру қажет. Аталған аспектілердің әрқайсысы сөйлеушінің тілінен көрініс табады және оған қайталанбас өзіндік ерекшелік береді.

Ғалымдардың осы тұрғыда айтқандарын жүйелей келгенде, тілдік тұлғаға «тілді жетік меңгерген, тілдік құралдарды үйлесімді пайдаланып, өзінің рухани, мәдениеттанымдық, ғылыми сұранысын қанағаттандыра алатын, болашақ кәсібіне байланысты ресми қарым-қатынас тілін меңгерген тұлға» деген анықтама беруге болады.

Тілдік имиджі қалыптасқан тұлға әдеби тілді меңгеру деңгейіне байланысты төрт типке бөлінеді:

- 1) әдеби тілді шығармашылық деңгейде тұтынатын тип. Бұлар элитарлы тілдік тұлғалар;
- 2) әдеби тілдің ауызша, жазбаша нормаларын сақтай білетін, ара-тұра кодификацияланған нормадан қате жіберетін, сөйлеу тілі мен кітаби тіл элементтерін кей тұста айқын аңғара алмайтын мәдени-типтік орташа тип. Сан жағынан басымы да осы орташа тип;
- 3) негізінен әдеби сөйлеу тілін қолданатын, арасында қарапайым сөйлеу тіліне тән элементтерді қосып сөйлейтін тілдік-мәдени тип. Сан жағынан, шамамен, орташа типтен кейінгі орында;
- 4) қарапайым сөйлеу тілімен сөйлейтін, бейәдеби элементтер мен диалектизмдерді қолдана беретін коммуниканттар [2, 95].

Сонымен, адам жоғарыдағы белгілерге қоса адамгершілік, ерік-жігер сияқты қасиеттерге бай, білімді де белсенді болса, оны тұлға деп санауға болады. «Имидж» ұғымы тілді тұтынушының білімі мен қарым-қатынас барысында тілдік құралдарды орындай пайдалана алу қасиеттерімен байланысты да түсіндіріледі.

Маман іс-әрекет субъектісі болумен қатар, коммуникативтік актінің ұйымдастырушысы ретінде көрінеді. Кәсіби қарым-қатынас жасау коммуникативтік дағдылардың дамуын көрсетеді. Мамандар қарым-қатынас жасай алуы, достық қарым-қатынасты сақтауы тиіс, сөйлесіп отырған әріптесімен тіл табыса білуі керек, басқа адамды тыңдай және түсіне білуі тиіс. Өзінің әлеуметтік қызметінде белгілі бір ақпаратты, білімді, мәдениетті, тәжірибені жеткізеді. Байқағыштық, эмпатия, рефлексия, шыдамдылық адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауға, алға қойған мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

Сонымен, тілдік имиджі қалыптасқан тұлға өз ойын дәл, түсінікті жеткізу үшін біліммен қаруланып қана қоймай, тілдік құралдарды ұтымды пайдалана білуі қажет. Тілдік құралдар тұлғаның сөз мәдениетінен көрініс табады. Сөз мәдениеті – тілдік тұлғаның тіл қолданысындағы білім, білік, дағдыларының бірлігі. Ал сөз мәдениетінің биік шыңы имидж көрсеткіші болып табылады.

Қарым-қатынас түрлерінің ішінде іскерлік келіссөз жүргізудің әдіс-тәсілдерін меңгерту сабақтарының орны ерекше. Себебі мемлекеттік басқару саласы іскерлік және халықаралық келіссөздер жүргізумен ерекшеленеді. Іскерлік келіссөздердің теориялық және практикалық жолдарымен магистранттарға Тілдік құзыреттілік сабағы аясында кездесулер, келіссөздер жүргізу, сұхбат беру және көпшілік алдында сөйлеу техникалары үйретіледі. Сабақ барысында теориялық материалдар ұсынумен қатар, түрлі инновациялық әдіс-тәсілдер арқылы практикалық тапсырмалар орындалуы қажет.

Мемлекеттік тілді оқытуда тіл үйренушінің кәсіби саласына бағыттап оқытудың тиімділігі тәжірибеде байқалуда. Осындай тиімділіктерді ескере келе, мемлекеттік қызметшілерге жүргізілетін тілдік және біліктіліктерін арттыру курстарында қазақ әдеби тілінің ресми-іскерлік стилін оқыту негізге алынғаны жөн. Қазіргі кезде мемлекеттік қызметшілердің оң имиджін қалыптастырып, тұлға ретіндегі әр түрлі қабілеттерінің

жетілуінің басты факторы – оларды адамдармен тіл табыса жұмыс істеуге бағыттайтын, қоғамдағы бәсекелестікке бейімдейтін коммуникативтік құзыреті. Мұнда тұлғаның қарым-қатынас мәдениетіне, көпшілік ортасында өзін-өзі ұстау әдебіне, сөйлеу мәнеріне, этикеттік нормаларды дұрыс қолдана білуіне назар аударылады.

Сондықтан да мемлекеттік қызметшінің сөз мәдениетін көтеру арқылы жеке тілдік имиджін қалыптастыру қажет, оған тілдесім тұрғысынан келу керек. Мемлекеттік қызметші еркін ойлайтын, батыл шешім қабылдайтын, өз білімін кәсіби қызметінде кеңінен қолданатын, өз іс-әрекетіне жауап беретін жан-жақты имидж қалыптастыруды және интеллектуалдық деңгейінің өсе түсуін, рухани дүниесінің баюын, шығармашылық қабілетінің дамуын, ішкі мүмкіндіктерінің ашылуын мақсат етіп қойған дұрыс. Ал сөздік қоры бай, қатысымдық біліктілігі жоғары маманның деңгейі әрдайым жоғары болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Экспериментальная психология: Практикум: Учебное пособие для вузов//Т.Г.Богданова, Ю.Б.Гиппенрейтер, Е.Л.Григоренко и др.; Под ред. С.Д.Смирнова, Т.В.Корниловой. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 383 с.

2 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ...дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 328 б.

3 Бодуан, Ж.П. Управление имиджем компании. Паблик рилейшнз : предмет и мастерство / Ж.П.Бодуан ; пер. с фр. А.В. Полунина. – М.: ИМИДЖ-Контакт: ИНФРА, 2009. – 260 с.

4 Виноградов В. В. Саясаттың тарихы туралы. – М., 1996. – 265 б.

5 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

6 Богин Г. И. Некультурная коммуникация // Человек говорящий: Язык, культура, познание. – М.: Институт языкознания РАН, 1995. – С. 70-85.

К. У. Айтмухаметова

ЯЗЫКОВАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ИМИДЖЕВЫЙ ФАКТОР ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО

Статья посвящена проблемам языковым компетенциям и коммуникативным имиджем государственных служащих. В статье представлена языковой имидж государственных служащих во многих случаях связанно с профессионально-коммуникативным компетенциям. В основном языковая компетенция и культура речи государственных служащих рассматриваются как фактор формирования положительного языкового имиджа. Также в статье рассматривается языковая компетенция – одна из наиболее важных составляющих профессиональной подготовки государственных служащих.

К. U. Aitmukhametova

LANGUAGE COMPETENCE AS IMAGE FACTOR OF THE CIVIL SERVANT

Article is devoted to problems to language competences and communicative image of civil servants. In article it is presented language image of civil servants in many cases it is connected with professional and communicative competences. Generally language competence and the standard of speech of civil servants are considered as a factor of formation of positive language image. Also in article is considered the language competence – one of the most important components of vocational training of civil servants.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Мақалада фразеологизмдердің бір тілден екінші тілге аударылуының теориялық және практикалық мәселелері қарастырылады. Лексика-фразеологиялық аударма жасауда фразеологизмдердің құрылымдық және семантикалық тұрғыдан толық, жартылай, қатысты фразеологиялық эквивалент пен фразеологиялық аналогия түрінде берілетіндігі нақты талдаулар негізінде дәйектеледі. Жалпы лексика-фразеологиялық аударма түпнұсқа және аударма тілдегі семантикалық тұрғыдан бір-біріне сәйкес келетін фразеологиялық балама табу арқылы ерекшеленетіндігі айқындалады. Тілдік таңбалардың мағынасы адресант-сана мен адресат-санада бірдей ұғынылуы тиіс. Бұл – тілдік коммуникацияның ойдағыдай өтуінің алғышарттарының бірі. Яғни аудармашының тілдік біліммен қатар, аялық білім жүйесін меңгеру қажеттілігі айтылады.

Кілт сөздер: фразеологизмдер, аударматану, фразеологиялық аналогия, толық фразеологиялық эквивалент, жартылай фразеологиялық эквивалент, қатыстық фразеологиялық эквивалент.

Жалпы лингвистика мен аударма ісі өзара байланыста ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қарастырыла бастады. Аударма ісін байланысты Ә. Сатыбалдиев, С. Талжанов, З. Тұрарбеков, А. Алдашева, Ж. Жақыпов, Ж. Сәмитұлы сынды ғалым-зерттеушілердің еңбектері жарық көрді. Аударматану мәселесіне арналған бұл еңбектерде көркем аудармаға басымдық беріледі. Фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару қазақ аударматану саласындағы өзекті мәселелердің бірінен саналады. Өйткені әрбір тілдік жүйедегі фразеологизмдер семантикалық сипаты мен атқаратын стилистикалық қызметі жағынан әртүрлі болады. Белгілі бір фразеологизм құрамындағы сөздердің өзара тіркесімділігінің өзі әр тілде әртүрлі болып келеді. Мұны лексика-фразеологиялық аударма жасау барысында байқауға болады. Жалпы лексика-фразеологиялық аударма түпнұсқа және аударма тілдегі семантикалық тұрғыдан бір-біріне сәйкес келетін фразеологиялық балама табу арқылы ерекшеленеді. Бұл бағытта зерттеу жүргізген М. Қаратаев, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев сынды ғалымдардың есімін айта аламыз. Сондай-ақ, М. Жанғалин, Қ. Сағындықов, Қ. Шәріпов, І. Жарылғапов, С. Талжанов, Ә. Сатыбалдиев сынды ғалымдардың ғылыми ой-пікірлері қазақ аударма ғылымының қалыптасып, дамуына едәуір ықпалын тигізді (Ө. Айтбаев).

І. Кеңесбаев қазақ тіл біліміндегі фразеологизмдер жүйесін екінші тілге аудару үдерісі арнайы тілдік зерттеу нысанына айналуы тиіс деген пікір айтқан болатын. Қазіргі таңда көптеген тұрақты сөз тіркестерінің бір тілден екінші бір тілге сөзбе-сөз аударылатындығын байқаймыз. Мысалы: *ни рыба, ни мясо – балық та емес, ет те емес; черепаший шаг – тасбақа аяқ; the apple of one's eye – «көзінің ағы мен қарасы»; kill two birds with one stone – екі қоянды бір таяқпен ұрып өлтіру (бір оқпен екі қоянды өлтіру); cat and dog life – ит пен мысықтай өмір (ит пен мысық сияқты өмір сүру).*

Ө. Айтбаев фразеологиялық бірліктерді бір тілден екінші тілге аударудың күрделілігі туралы айта келіп, Қ. Сағындықовтың пайымдауларынан мынадай екі түрлі тұжырым жасауға болатындығын көрсетеді: «Идиомдардың, біріншіден, қазақ тіліндегі баламасын табуға болады екен. Екіншіден, орыс тіліндегі тұрақты фразеологиялық тіркестердің біразын қазақ тіліне аударғанда барлық жағынан дәлме-дәл, эквивалентті болып келеді. Бұларды кейде я аударма деп, я төл тіркес деп ашып айту қиынға соғады» (1, 72-73). Бұған дәйек ретінде Қ. Сағындықовтың келтірген мысалдарын береді: *беречь как зеницу ока – «көздің қарашығындай*

сақтау»; в мутной воде рыбу ловить – «лай судан балық аулау»; в прятки играть – «жасырынбақ ойнау»; волк в овечьей шкуре – «қой терісін жамылған қасқыр»; волосы встают дымом – «төбе шашы тік тұру»; как небо от земли – «аспан мен жердей» немесе «көк пен жердей»; черепаший шаг – «тасбақа аяң».

Фразеологиялық бірліктерді бір тілден екінші тілге аударудың қаншалықты қиын процесс екендігі түсінікті, дегенмен фразеологиялық бірліктерді дұрыс аудару жазушының өзіндік стилі мен шеберлігіне, сол халықтың ұлттық дүниетанымы мен психологиясын, ұлттық мәдениеті мен ділін қаншалықты меңгергендігіне де тікелей байланысты болып келетіндігі сөзсіз. Фразеологизмдер жүйесінде, әсіресе, идиомалар сөзбе-сөз аударуға көнбейді, өйткені идиомалық тіркес құрамындағы сөздер о бастағы лексикалық мағынасынан айырылып, образды түрде астарлы мағынаны білдіреді. Олай болса идиомаларды бір тілден екінші тілге аударуда оның семантикалық баламасын іздеу өнімді тәсіл саналады. Мысалы: *Ақ маңдай, аппақ жұмыр мойнына, қолаң жібек шашына бетінің ұлбіреген қызылы соншалық жарасып тұр* (М.Ә. Абай жолы). Аударма нұсқасы: *Открытый лоб, мягкая линия белоснежной шеи, густые волосы, черные волнами падающие на спину, – все сливалось в один чудесный облик.* Аударма мәтінде *қолаң шаш, ақ маңдай* тұрақты тіркестері аударма тілінде еркін тіркес (*густые волосы, открытый лоб*) түрінде аударылған. Түпнұсқа мәтінде берілген фразеологиялық тізбектер аударма мәтінде өзінің экспрессивтілігін жойғанмен, *мягкая линия белоснежной шеи* (аппақ жұмыр мойны) аударма нұсқасы мен түпнұсқадағы фразеологиялық бірлік мағынасының толық семантикалық эквивалент құрайтындығын айта кеткен жөн.

Кеңес тілші-ғалымдары С. Влахов пен С. Флорин фразеологиялық бірліктерді түпнұсқа мәтіннен екінші тілге аударудың мынадай жолдары бар екендігін көрсетеді:

- аударма тілдегі вариантын беру арқылы;
- аударма тілдегі эквивалентін беру арқылы аудару;
- аударма тілдегі өзге тілдік бірліктермен беру арқылы аудару.

Фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аударуда тілдік эквиваленттіліктің өзін С. Влахов пен С. Флорин *толық фразеологиялық эквивалент, жартылай фразеологиялық эквивалент, қатыстық фразеологиялық эквивалент және фразеологиялық аналогия* деп қарастырады. Енді осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып өтейік:

1 *Толық фразеологиялық эквивалент.* Фразеологиялық бірлік контекстен тыс түпнұсқа мәтіндегі денотатты, коннотатты мағыналарды иеленуі тиіс. Мұндай фразеологиялық бірлік образдылығы толық сақталған, түпнұсқадағы тілдік бірлікпен дәлме-дәл келетін, мағыналық жағынан да, стильдік, метафоралық, эмоцияналды-экспрессивті реңкі жағынан толық сәйкес келетін, компоненттік құрамы мен лексика-грамматикалық көрсеткіштері бірдей болуы қажет. Демек түпнұсқа мәтіндегі фразеологиялық бірлік аударма тілдегі фразеологизммен абсолютті түрде толық эквиваленттілікке құрылуы тиіс. Мұнда тек ұлттық колорит болмауы керек.

2 *Жартылай фразеологиялық эквивалент.* Түпнұсқа тілден аударма тілге алмастырылатын фразеологиялық бірліктің бірнеше вариантының ұшырасуы, яғни түпнұсқа тілдегі фразеологизмдер құрамындағы сөз-компоненттері аз болса, аударма тіліндегі сөз-компоненттерінің көп болуы немесе керісінше жағдай орын алады. Жартылай фразеологиялық эквиваленттілікті фразеологизмдерге тән көпмағыналылық құбылысынан байқауға болады. Жалпы аударма процесінде аударманың *жартылай фразеологиялық эквивалент* тәсілі арқылы аудару жиі кездеседі. Мәселен, *the massacre of the innocents* (известный библеизм), толығымен орыс тіліндегі *«избиение младенцев»* тұрақты тіркесіне сәйкес келеді, дегенмен орыс тіліндегі бірлік жартылай фразеологиялық эквивалент саналады.

3 *Қатыстық фразеологиялық эквивалент.* Семантикалық тұрғыдан сәйкес келгенімен, синтаксистік құрамы, синонимдік компоненттері, морфологиялық құрылысы жағынан өзгешелеу болып келеді. Мәселен, қандай да бір заттың дәлме-дәл ұқсастығын бейнелеп көрсетуде орыс, болгар және француз халқы *«как две капли воды»*, неміс пен чех халқы *«два яйца»*, ағылшын халқы *«две горошины»*, ал қазақ халқы *«аузынан түскендей»*, *«егіз қозыдай»* деген сияқты ұлттық колориті бар фразеологиялық бірліктерді, сонымен қатар калька тәсілі арқылы

жасалған «екі тамшы судай» фразеологиялық теңеу қолданылады. Берілген образдардың арасында ешқандай сәйкестік жоқ, дегенмен бұл образдар аударма үдерісінде семантикалық эквиваленттілікті дәл бере алады.

4 *Фразеологиялық аналогия.* Түпнұсқа мәтіндегі фразеологиялық бірлікке аударма тілінде дәлме-дәл келетін тұрақты тіркестер болмаған жағдайда автор өз нұсқасын ұсына алады. Бұл аударма процесінде окказионалды немесе индивидуалды фразеологизмдердің туындауына алып келеді. Егер оқырман аударма мәтінді оқи отырып аудармашының ұсынған тілдік бірлігін еш кедергісіз түсініп, қабылдай алса, онда автор аударылған тұрақты тіркестің фразеологиялық мағынасын оқырманға жеткізе алды деген сөз. Автордың қаламынан туған окказионалды фразеологизмдер тілдік жүйедегі фразеологиялық бірліктердің барлық табиғи көрсеткіштерін иеленеді, тек жалпыхалықтық қолданысқа түсе алмайды (2, 184-185).

Белгілі бір тілді тұтынушы тілдік бірліктердің мағынасын жақсы білуге, тілдік бірліктерді бір-бірімен байланыстырып, санадағы ұғымдық мазмұнды жеткізе алуы тиіс. Тілдік таңбалардың мағынасы адресант-сана мен адресат-санада бірдей ұғынылуы тиіс. Бұл – тілдік коммуникацияның ойдағыдай өтуінің алғышарттарының бірі. Яғни аудармашының *тілдік біліммен* қатар, *аялық білім жүйесін* меңгеру қажеттілігі туындайды. Демек тілдік қатынастың негізі саналатын адресат пен адресанттың ақиқат шындықты ортақ ұғымда, орайлас мағынада қабылдайтындығы негізге алынуы тиіс. Аударма процесінде аялық білім жүйесін ескеру қажеттілігі туралы А. Мейе: «Қандай да бір тілде сөйлеуші халықтың өмір сүру жағдаятын ескермей тұрып, тілдік жүйені түсіну мүмкін емес», – дегенді айтқан еді [3, 56]. Мәселен, «сау бол!» деген тілдік бірліктің қандай жағдайда, қандай ортада, қоштасудың қаншалықты уақытқа созылатындығы, қандай адамдарға қарата айтылатындығы, қандай ишарат түрімен сәйкесетіндігі туралы арнаулы ақпараттың болмауы салыстырмалы түрде алғанда пайдасыз екендігі айтылады.

Проспер Мерименің «Қиямет түні» (Хроника времен Карла IX) атты романын орыс тілінен қазақ тіліне аударған Ә. Жұмабаевтың аударма нұсқасына назар аударайық:

- *Қаласаңыз, бал ашайын? – деді Мила Мержиге.* (- Хотите, я вам погадаю? – спросила Мила у Мержи).

- *Рақым етіңіз, – деді жігіт сол қолымен сыған әйелін қыпша белінен құшақтап, оң қолын оған қарай соза берді.* (- Пожалуйста, – ответил Мержи, обняв левой рукой за талию цыганку, меж тем как ладонь правой подставил ей для гаданья).

Осы контекстегі «талиа» сөзін аудармашы «қыпша бел» түрінде береді. *Қыпша бел* тұрақты тіркесі қазақ халқының тілдік санасында сұлулық символына айналған. Ал осы шығарманың орысша нұсқасында цыған қызының сұлулығы туралы ешнәрсе айтылмайды. Аудармашының образды түрде қолданылған нұсқасы деуге болады. Сондай-ақ, аудармашы орыс тіліндегі «пожалуйста» бірлігінің қазақша нұсқасын контекстке орай «рақым етіңіз» түрінде қолданғаны дұрыс деп санаймыз. Тілдік жүйеде жеке қолданыста «оқасы жоқ» түрінде қолданылатын болса, контекстке орай «рақым етіңіз» түрінде қолданылып тұрғаны оқырман қауымға түсінікті.

-*Осыдан екі сағат тұрын аттанып кеткен. Біз оларды отқа үйітіп жібермей тұрғанда, со неменің күллі гугеноттарымен бірге тайып тұрғаны жөн болар еді.* (- Два часа, как убрался. И пусть бы он убирался к черту со всеми гугенотами, пока мы их всех не сожжем).

Орыс тіліндегі *пока всех не сожжем* синтаксистік конструкциясы *отқа үйіту* сынды тілдік бірлікпен аударылып берілген. Семантикалық тұрғыдан алғанда *сжечь* – отқа жағу, *обжечь* – күйдіру, *палить* (гуся, шкуру) – қазды не теріні үйіту сияқты мағыналарды білдіреді. Жалпы алғанда үйіту процесі жүн, қылшық, мамық қалдықтарын күйдіру мақсатында жүргізіледі. Мәселен, бас-сирақ үйіту, құстың қауырсынын жұлғаннан кейін үйіту т.б. Демек аудармашы отқа үйіту бірлігін адамдарды отқа жағып жіберу емес, отқа күйдіру мақсатында арнайы қолданған деуге болады.

Мержи жсауап орнына, оның көзінің отын жарқ еткізіп жағынан тартып жіберді. (Здоровая оплеуха была единственным ответом, который в данную минуту нашелся у Мержи. Сила и неожиданность удара заставили трактирщика отступить на два шага).

Здоровая оплеуха тіркесі «көзінің отын жарқ еткізу» деп аударылған, тек бұл жердегі мәселе жағынан шапалақпен тартып жібергенде көзден оттың жарқ етпеу не етпеуінде болып тұр. Әдетте қатты ауыр соққы алғанда көзден от жарқ ете (вспышка секілді) қалады. Сол себепті шапалақпен тартып жібергенде қаншалықты дәрежеде көзден оттық жарқ ете қалуы сенімсіздік тудырады.

Сақалды басыммен ант етейін, мен оған қатты қуанып тұрмын! – деді шарапханашы беті были етпейді. – Әзәзіл де ұрлықшы қатындармен шатыспауыңыз керек еді. – Бірақ, – деді ол даусын бәсеңдетіп, қуға қу қызыл іңірде жолығады. (- Я от души рад этому, провалиться мне на месте! – нагло воскликнул хозяин. – Это вас научит, каково якшаться с ведьмами и воровками. Впрочем, прибавил он, понижая голос, – рыбаки рыбака видит издалека. Вся эта палачная пожива: еретики, колдуны и воры всегда вместе хороводятся). Контекстегі бүкіл ойдың мазмұнын толық семантикалық сәйкестікке құрылған «*қуға қу қызыл іңірде жолығады*» сияқты тілдік бірлікпен білдіреді. Яғни аудармашы өзінің тілдік білімімен қатар, түпнұсқа және аударма мәтіндегі мақал-мәтелдің функционалды қолданысын дұрыс айқындаған.

Өзге тілді мәтінмен жұмыс істеп отырған аудармашы алдында сол ұлтқа тән рухани және материалдық құндылықтарды бейнелейтін мәдени таңбаларды түсінбеу қиыншылығынан мәтін мазмұнын қабылдауда кедергілерге ұшырайды. Мәдениеттің ұлттық ерекшелігін танытатын мұндай тілдік бірліктер *мәдени скрипт* (А. Вежбицкая), *лакуна* (Ю. Сорокин, И. Марковина) түрінде танылады. Мұндай мәдени лакуналарды аудару үшін аудармашының тілдік құзыреттілігін, ұлттық мәдениет мен реалийлерін белгілі бір деңгейде меңгеру қажеттілігін көрсетеді, олай болмаған жағдайда мәтіндегі мәдени лакуналардың кездесуі ақпарат мазмұнын толық түсінуге кедергі жасайды. Осы себепті А. Алдашева аудармашының тәржімашылық қызметіне мынадай талаптар қояды:

- жалпы бағдарлы ақпаратты білу;
- екі тілдің лексика-грамматикалық құрылымын жетік меңгеру [4, 74].

Көркем шығармада қолданылатын көріктеу құралының бірі – синекдохалық тәсіл. Бүтіннің орнына бөлшекті, керісінше, жалқының орнына жалпыны қолдану арқылы көркем шығарма тілінде ойды көркемдеп, образды түрде жеткізудің құралы саналады. *Құнанбай бүгін көпке дұшпан көзі болса да, бұндайлық азаматқа аяныш керектігін айтты* (М.Ә. Абай жолы). Мұнда қолданылған синекдохалық тәсіл ретінде *көп* (халық, ел), *дұшпан көзі* (бүтіннің бөлшегі) ірліктерін көрсетуге болады. Енді аударма нұсқасына назар аударайық: *Құнанбай сегодня для отвода глаз льет крокодиловы слезы об участи Базаралы*. Түпнұсқа мәтіндегі мазмұнға сәйкес синекдохалық тәсіл арқылы жасалған тілдік бірлік аударма мәтінде «*для отвода глаз*» фразалық сипаттағы синекдоха тәсілін қолданып, мәтін мазмұнының экспрессивтілігін күшейте түскен, сөйлемнің екінші компонентіндегі негізгі ой «*лить крокодиловы слезы*» тұрақты тіркесі арқылы берілген. Аудармада қолданылған бұл фразалық тіркес ойды образды түрде Құнанбайдың ішкі эмоционалды жай-күйін толық жеткізіп тұр деуге болады. Қолтырауын өз жемтігін жеген кезде оның көзінен жас ағады екен. Грек, рим халқы мұны қолтырауынның өз жемтігіне деген аяушылық сезімінен пайда болған көз жасы деп есептеген. Дәл осы ерекшелікті соғыстағы жауынгердің қарсылас жақтың батырын аяусыз өлтіріп, артынан оған деген аяушылық сезімін білдіруі, бірақ іштей ол өз жеңісіне қуанышты. Грек халқының санасында қанішер, жауыз саналатын қолтырауынның өз жемтігін жеу барысында оның көзінен жастың ағуы халықтың қиялын жандандырып, олардың тілдік санасында «*лить крокодиловы слезы*» деген фразеологизмді қалыптастырған. Көптеген халықтың наным-сенімі бойынша, қолтырауынның көз жасы өз жемтігіне деген аяушылық сезімінен пайда болады. Мұндай сенім, шын мәнінде, сол қолтырауынның өзінідік ерекшелігін байқаған халықтың танымынан туған. Ал ауыс мағынада адам баласының екінші бір адамға жасаған қастандығын, жауыздығын көпшіліктің алдында білдірмей, керісінше, оған аяушылық таныту қажеттілігін көрсетеді. Өзіштей өз жеңісіне өте қуанышты. Сондықтан қолтырауынның көз жасы - жлған жне алдамшы.

Ал ғалымдар қолтырауынның өз жемтігін жеу барысында оның көзінен ағатын сұйықтықтың бүйректің нашар жұмыс істеуімен байланыстырады. Қолтырауын өз ағзасынан артық тұз мөлшерін шығару үшін арнайы без қызмет атқарады. Сол без оның көзінің жанында орналасқан. Демек, қолтырауынның көз жасы өкініш пен аяушылық сезімінен пайда болған жас емес, оның ағзасынан артық тұз мөлшерін шығаруға арналған ағзаның өзінің ерекшелігі саналады.

Зат не құбылыс атауының екінші зат не құбылысқа өзара шектестігі, іргелестігі негізінде атау болып ауысуы тілдік жүйеде метонимия құбылысымен түсіндіріледі. Метонимия ойды көркем әрі бейнелі түрде жеткізудің құралы болып табылады. Мәселен, *Бөжеймен бас қосып, табысатын осы үй, осы үйдің қара шаңырағы бопты* (Әуезов М. Абай жолы). Орысша аудармасы: *Сбор и окончательное примирение с Божеем будет у вас в большой юрте*. Қазақ халқы үшін киелі, қасиетті саналатын *қара шаңырақ* мәден бірлігі орыс тіліне аударылғанда өз бойындағы бар мәдени ақпараттан айырылып, жай ғана тілдік бірлікпен бейнеленген. *Шаңырақ* сөзі қазақ-орыс тілдерінің салыстырмалы сөздіктерінде *«верхний круглый остов юрты»* деп түсіндіріледі. Ал қазақ халқының тілдік санасында *шаңырақ* сөзі бөлшектен бүтін бір ұғымға айналып, *қара* сөзімен тіркесіп *қасиетті, киелі шаңырақ* деген мәдени семаны иеленеді. Осы мәдени ақпарат аударма мәтінінде көрініс таппаған. Аудармашы *қара шаңырақтың* «дом предков, и их прямых потомков; уважаемый и почитаемый дом» сынды лингвомәдени түсіндірмесін беруі керек еді деп тұжырымдаймыз.

Аудармашы алдында кездесетін негізгі қиыншылықтардың бірі – әр халықтың не ұлттың өзіне тән ғаламның тілдік бейнесінің түзілуіне орай тіл бірліктері семантикасындағы өзгешеліктің туындауы. Мәселен, қазақ тіліндегі *қол* сөзі мен ағылшын тіліндегі *arm* сөздерінің контекстегі жұмсалымдық қызметіне назар аударайық. АҚШ-та бронетанкті әскер жарғыларының бірінде былай жазылған: *«Armor is an arm of speed and violence»* (*сөзбе-сөз аудармасы: Қару-жарақ – рақымсыздық пен шапшаңдықтың құралы*). Ал бұл фразаның нақты түсініктемесін және соған сәйкес аудармасын арнайы әскери білімі бар жеке тұлғалар ғана бере алады: *«Бронетанкті әскер – жоғары тактикалық маневрлар мен батыл ұрыс амалдарын жүргізетін әскер түрі»*. Бұл жердегі мәселе сөйлеу үзіктерін қалыптастыратын нақты сөз мағыналарының, сөз-синтагмаларының контексте құбылуында, өзгеруінде жатыр. Берілген мысалда *қол* сөзі адамның дене мүшесінің бір бөлігі ретінде ғана емес, образды-ассоциативті түрде ағылшын тілінде «құрал», «сала», «тармақ» деген қосымша мағыналарды да иелетіндігін байқаймыз. Ал «armor» тұлғасы «сауыт», «қорған» мағынасында «қару-жарақ» ретінде аударылған. «Armor» сөзі ағылшын тіліне латын тілінен енген, латын тілінде «armatura» түрінде дыбысталып «қол» және «жабдық» дегенді мағынаны білдіреді. Мұндағы *arm* түбірі «қол», *armatura* «аспап, құрал» деген мағыналарды білдіреді.

Жазушы Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романын орыс тіліне аударған Герольд Бельгер мен Анатолий Ким болатын. Ә. Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» түпнұсқа мәтінін аударма мәтінінің құрылымдық-семантикалық жүйесімен салыстырғанда, аудармашылардың метафоралық құбылыстарды аудару процесінде кездестірген қиыншылықтарын аңғарамыз. Әрине, аударма жасау үдерісінде кезінде оларды бейтарап сөздермен алмастырып қолдануға болады, алайда жоғарғы стиль ерекшелігін сақтау үшін орыс тілінің экспрессивтік құралдарын барынша шебер пайдалана білген. Мысалы: *Жаңа ғана аңыраған ашық теңіз үстінің айқай желі улап-шулап, толқындар гүрілдеп-сарылдап, көзге тұртсе көрінбейтін тас қараңғы түн бүкіл бар дүниені буып тұрған-ды* (Ә.Нұрпейісов, Соңғы парыз). Орыс тіліндегі аудармасы: *Дико завывал и гудел приаральский шквальный ветер, ревели волны, глухой вселенский круг тьмы наложил тяжкие оковы на весь огромный бушующий мир; но когда внезапно, робко проблеснул лунный свет, и на миг из черного небытия призрачно выступила огромная льдина, унесенная штормом, налетевшим в ненастное предночье*. «Түпнұсқа мәтінде берілген *дүниені буып тұрған-ды* метафоралық қолданыс аудармада *наложил тяжкие оковы на весь огромный бушующий мир* сынды бейнелі ойдың күрделі әрі әсерлі түрде берілген. Мұндағы транспозиция амалы екі мәтінінің коммуникативті-функционалдық тепе-теңдігіне қол жеткізу

үшін сөздік ұсынатын тілдік параллельдерден мақсатты түрде ауытқып, басқа балама іздестіріп отыр, – дейді Ж.Өмірбекова [5, 72].

Аударма мәтінде көріктеу құралдарының дәлме-дәл баламасын беру оңай емес, сондықтан оны мағынасы жуық, түпнұсқадағы тілдік бірліктің стильдік қызметін нақтылайтын, эмоционалды-экспрессивті реңкін аша алатын өзге сөзбен (тіркеспен, фразамен) алмастыруға болады. Жоғарыда талданған мысалдар негізінде аудармашылардың аударма мәтінде транспозиция тәсілін қолданғандығын аңғарамыз. Транспозиция кең мағынада кез келген тілдік форманың ауысуын аңғартса, аударма жасауда тіл бірліктерінің семантикалық немесе функционалдық қызметін салыстыру арқылы жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Айтбаев Ө. Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары. – Алматы: «Абзал-ай», 2013. – 400 бет.

2 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: «Международное отношение». – 328 с.

3 Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании. – М., 1954.

4 Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Фил.ғыл.докт. дисс. – Алматы, 2000. – 240 б.

5 Өмірбекова Ж. Метафора және тіларалық транспозиция (Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы бойынша). – Алматы, 2005. – 36 б.

З. К. Ахметжанова, Х. А. Ордабекова

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

При лексико-фразеологическом переводе с точки зрения структуры и семантики фразеологизмов на основе анализа определяются такие типы фразеологического эквивалента как полные, частичные, относительные и аналогичные. Раскрываются особенности аналогичных фразеологических эквивалентов в языке оригинала и перевода с точки зрения семантики. Адресант и адресат должны понимать значение языковых знаков одинаково. Это одно из условий успешной коммуникации. То есть, наряду со знанием языка, возникает необходимость овладения переводчиком фоновыми знаниями.

Z. K. Akhmetjanova, Kh. A. Ordabekova

ROLE PHRASEOLOGY IN TRANSLATION PROCESS

This article deals with the theoretical and practical issues of translating phraseological units. According to their structure and semantics such types of phraseological equivalents as complete, partial, relative and analogous are determined on the basis of analysis in lexical-phraseological translation. The peculiarities of similar phraseological equivalents in the original language and the translation are defined. The addresser and addressee should understand the meaning of the linguistic signs equally, which is considered one of the conditions for successful communication. That is, the translator should have background knowledge along with the knowledge of the language.

ӘОЖ 80.1

С.Ж. Баяндина

Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті

Павлодар, Қазақстан

bayandina2004@mail.ru

ҚОСТІЛДІЛІК ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ МЕҢГЕРУ

Мақала қостілділік және мемлекеттік тілді меңгеру мәселесіне арналған. Автор шет ел мен отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп қостілділіктің мәні, оның түрлері мен қызметіне талдау жасайды. Көптілді қоғамда екінші тілді меңгеруде маңызды болып

келетін психоллингвистика, когнитивтік лингвистика ғылымдар тұрғысынан қостілділіктің ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: Мемлекеттік тіл, қостілділік, мемлекеттік тілді меңгеру, ана тілі, екінші тіл

Қостілділіктің сипаттамасы, сондай-ақ оның компоненттерін құрайтын тілдердің лингвистикалық мәртебесі жайында әртүрлі пікірлер бар. Қостілділік туралы ғалымдардың көзқарастары мен пікірлері туралы сыни талдау Б.Хасановтың еңбегінде берілген [1, 33-54]. О.С.Ахманова қостілділікті: «Екі тілді бірдей еркін меңгеру; қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында екі тілді алма-кезек қолдану, мысалы, жақын диалекті мен әдеби тілді қолдану...» – деп жазады [2, 125]. М.М.Михайлов билингвизм мен диглоссияны ажыратып, «билингвизим – тілдік қарым-қатынастың екі түрлі генетикалық формаларын меңгеру» деп санайды [3, 123]. «Меңгеру» терминін пайдалану емес, қабілеттілік ретінде түсіну керек; тілді меңгеру терминінің астарында «мәтінді құру және түсіну дағдысы» деген меңзеу бар.

Қостілділік компоненттерінің бірін – ана тілі, екіншісін – үйренген екінші тіл болып саналатын «тілдер ғана» құрайды. «Ана тілі» – әлеуметтік-этникалық немесе социоллингвистикалық категория. Бірақ мұндай түсінікті барлық зерттеулерден кездестіре бермейміз. Қостілділіктің аталған компоненттерін ғалымдар әртүрлі тұрғыдан қарайды. Айталық, М.Н.Губогло ана тілін психологиялық категорияға жатқызады, өйткені ол «қанша, қашан, кіммен, не жайында, қаншалықты жиі, не себепті және адам қаншалықты ұзақ сөйлесетіні, ол қай тілде жазады, оқиды және ойлайтыны емес, тілдің көмегімен белгілі бір ұлтқа немесе халыққа жататынын көрсетеді». Сондықтан «ана тілі» ұғымының этнопсихологиялық мәнін оны екі түрлі қарауға болады: оны әрі дербес этникалық көрсеткіш ретінде, әрі этникалық сана-сезімнің құрамдас бөлігі ретінде қарау керек [4,263]. Бұл жағдайда Д.И.Маринесконың тұжырымын қабылдауға болады, егер ана тілі көп жағдайда әлеуметтік-этникалық құбылыс ретінде танылса, онда екінші тіл – ол әрқашан әлеуметтік құбылыс [5, 36]. У. Вайнрайх қостілділікті «екі тілді алма-кезек қолдану тәжірибесі» ретінде анықтайды, ол оны жүзеге асыратын тұлғаларды қостілділер деп атайды [6]. Бұл анықтаманы көпшілік ғалымдар мақұлдағанмен, мұның айналасында кең ғылыми пікірталас туындады және бұл анықтама Э.М.Ахунзянов сияқты бірқатар ғалымдармен нақтыланды: «Ережеге сәйкес, сөйлеу қарым-қатынасында адам нақты жағдайларда бір кодтан басқаға ауысқанда, бір ұлттық тілден басқаға, ұлттық тілден диалектіге немесе тайпааралық (ұлтаралық, халықаралық) қарым-қатынасқа ауысатыны жөнінде айтылғанына қарамастан», қостілділіктің әр кез өз орны бар [7]. В.Ю. Розенцвейгтің пікірінше, «екі тілді меңгеру және олардың екі түрлі қолданылуы қарым-қатынас жағдайына байланысты» және «қостілділіктің астарында әдетте екі тілді меңгеру және қарым-қатынас жағдайына байланысты бірінен біріне үнемі ауысып отыру түсініледі» [8, 4], [9, 9].

Осылайша, біз қостілділікті Б.Х.Хасановтың ізімен «бір этнос өкілдерінің гетерогенді социумда екі тілдің синхронды (ауыспалы немесе аралас) қолданылуы» деп түсінеміз [10, 15].

Екінші тілді үйренуде интерференция мен интеркаляция процестері байқалады. Қазақстанда интерференция мен интеркаляция мәселелеріне А.Е.Карлинский, М.М.Копыленко, М.К.Исаев, Б.Хасанұлының және т.б. еңбектері арналған.

А.Е.Карлинскийдің ойынша, интерференция – екі тілдік жүйенің қызметі, түйістірілген тілдердің субстанционалды құрамына байланысты болатын сапа мен мөлшер. Әдетте лингвистер тілдік бірліктер мен оларды дұрыс қолдану ережелерінің арасындағы айырмашылықтарын нормадан ауытқу деп түсінеді, бірақ нақты билингвте сол қоғамда білім, Т2 саласында ептілік пен икемділікті орындайтын тілдердің әлеуметтік қызметін есепке алмайды [11, 97]. М.К.Исаевтың тұжырымынша, «жасанды (аудиториялы) жағдайларда, әсіресе табиғи жағдайларда тікелей байланыста болатын тілдерді контрастивті зерттеу теориясы және тәжірибелік жағынан едәуір орынды, перспективті болып табылады» [12,12]. Б.Хасанов интерференция мәселесін ғана емес, интеркаляция және оның көріну сипатын бөліп

қарайды. Оның ойынша, «бұл екі бағытты терең зерттеу барысында бүтін бір әлеуметтік құбылыстың қосбірлікті процесінің – қостілділіктің мәселесі шешілуі мүмкін» [10,47].

Э.Д.Сүлейменованың пікіріне сүйенсек, кеңес кезінде Қазақстанда қостілділіктің дамуы «көптеген жылдар бойы қостілділік кезінде ана тілін сақтау, алмастыру және жоғалту бүркемеленіп келді. Керісінше, орыс тілімен байланыста болатын тілдерді байыту міндетіне ерекше көңіл бөлінді... Қостілдіктің әлеуметтік-қызметтік талдауы көбінесе тілдік түсінік пен ұлттық сана-сезім сияқты өте маңызды факторлардың есебінсіз жүзеге асты» [13, 57].

Э.Д.Сүлейменова, Н.Ж.Шәймерденова, Ж.С.Смағұлова, Д.Х.Ақанованың «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» қостілділіктің мынадай түрлері берілген:

- жеке қостілділік – белгілі бір халықтың жеке мүшелерінің екі тілді білу әрі қолдануы және жаппай қостілділік – халықтың көпшілігінің екі тілді білуі әрі қолдануы;

- аймақтық қостілділік – елдің белгілі бір аймағындағы тұрғындардың екі тілді білуі әрі қолдануы және ұлттық қостілділік – сол ел халқының екі тілді білуі әрі қолдануы;

- табиғи қостілділік – осы тілдерді қолдаушылардың тікелей өзара әрекетінің салдары ретінде екі тілді білуі әрі қолдануы және жасанды қостілділік – екінші тілді үйренуге арнайы және әдейі жасалған шарттардың салдары ретінде екі тілді білуі әрі қолдануы;

- таза немесе үйлестірілген қостілділік – екі тілдің әрқайсысы билингвте бөлек жүйе ретінде болады, аралас қостілділік – екі тіл бір жүйеде бірігеді, субординативті қостілділік – екінші тілді меңгерудің бастапқы сатысы, оның бірліктері өзінің мағыналық базасын азайтып, бірінші тілдің бірліктерімен арақатынаста болады.

- қосымша қостілділік – билингв біріншідегі тілдік құзыретті жоғалтпай, екінші тілді қолданады және орнын басатын қостілділік – билингв екінші тілді меңгергеніне қарай біріншідегі құзыретті жоғалтады;

- функционалды (мәдени) қостілділік – екі тілді бір халық қолданады, сонымен бірге біреуі – этностық тіл, басқасы – арнайы қызметтерде немесе қарым-қатынастың ерекше жағдайларында қолданылатын этнос үстіндегі тіл және этникалық қостілділік – бір социумда екі тілдің қолданылуы сол тілдерде сөйлейтін екі халықтың арақатынасымен немесе бір халықтың екі тілді қолдануымен байланысты болады [14, 64, 239, 231].

Екінші тілді, демек басқа мәдениетті меңгеру процесін зерттеу барысында мәдениаралық қарым-қатынас процестерін үйрену маңызды болып саналады. Е.Ф.Тарасов: «мәдениаралық қарым-қатынас әртүрлі мәдениет иелерінің (және әдетте түрлі тілдердің) қатынасуы ретінде түсіну орынды. Метафораның көмегімен «ұлттық мәдениет иесі» әдетте белгілі бір ұлттық мәдениетті «иемдену» барысында қалыптасқан адам санасының сапасын көрсетеді», – деп тұжырымдайды. Когнитивті психологияда осы сананың сапасының аясында мынаны ескереді: 1) сезім мүшелерінен алынған естілім мәліметтерін қайта өңдеу барысында тұжырымдалған естілім білімі; 2) ойлау әрекеті үстінде қалыптасқан, естілім мәліметтеріне тікелей сүйенбейтін тұжырымдамалық білім; 3) естілім және тұжырымдамалық мәліметтерді қолданудың жүйелілігі мен әдістерін суреттейтін рәсімді білім [15, 4].

Қазіргі кезде мәдениетаралық байланыс жеке лингвистиканың ғана емес, маңыздысы, тұтасқан тәртіп нысаны: психолингвистиканың, социолингвистиканың, когнитивті психология мен когнитивті лингвистиканың зерттеу нысаны екеніне ғалым баса назар аударады. Мәдениетаралық байланысты зерттеудің қазіргі кезеңін лингвистиканың дәстүрлі нысанын талдаудың жаңа кезеңі негізінде қарауға болады: талдау нысанының өзі күрделеніп, өзгерді (мәдениетаралық байланыстың сан алуандылығы, қарқындылығы, көлемі өсті), зерттеу жабдығы өзгерді (коммуникативтік тәсілдеме, нейрофизиологиялық функционализм, компьютерлік метафора, адамның есте сақтауы туралы, сөйлеуді қабылдау мен қайта өңдеу процестері туралы жаңа тереңдетілген білім). Мәселен, өткен жүзжылдықтың аяғындағы лингводидактикалық зерттеулерде заттар мен құбылыстардың оларды айыратын белгілерін ұғыну нәтижесінде біртұтас тікелей сезімдік бейнелеу ретінде түсіндірілетін қабылдау жөніндегі психология мәліметтерін қатыстыру жеткілікті болды [16,53].

Қазіргі кезде екінші тілді меңгеруде когнитивті психология мен когнитивті лингвистиканың мәліметтерін қолдану өзекті болып барады. Когнитивті психологияда

«қабылдау әлемді пассивті пайымдау емес, бірақ қоршаған ортамен белсенді әрі жанды арақатынас» болып белгіленген, ол «адамның ортаға бейімделуі және оның өмір сүруі, яғни қажетті ақпарат және пайдалы мағлұмат ағымынан алуға бағытталған»... Қабылдау туралы үйренудің маңызды бөлігі қабылдаудың жаңа сапаны тудыратыны жайындағы ой болып табылады, өйткені «қабылдаудың өзі басқа қызметтердің жүйесінде іске асады», яғни заманауи жетік ересек адамда зеректік құрылымы және оның барлық ұйымы сенсорлық түйсіктің санасыз классификациясының процестерімен ғана емес, әлемнің категоризация және концептуализация процестерімен тығыз байланыста болады [17]. Бұдан басқа, өзге ұлттық мәдениеттік сананы талдау барысында жат ұлттық мәдениетті қабылдау механизмі туралы кейбір болжамдардан шығатыны орынды екенін ескеру керек.

Е.Ф.Тарасов бойынша, автордың эпирикалық енгізілген бақылауы жат мәдениеттің «нормадан қабылданбаған» ретінде түсініледі, соның негізінде өз мәдениеті қалыпты болып саналады да, өз мәдениет кейпіне бөтен сананың бейнесін әкелу жолымен жат мәдениет аңғарылады [15].

А.А.Залевская тіларалық және мәдениетаралық ғылыми іздеулер теориясын дамыта отырып, лингвистикалық теориядан қажетті талаптарға жауап беретін психолингвистикалық ғылыми тәсілге ауысу қажет деп санайды. Аталмыш тәсіл жалпы білім теориясының бөлігін құрайтын жеке білімнің ерекше тұжырымына негізделуі керек.

Жеке білім тұжырымдамасында: 1) сөйлеу-ойлау және басқа да әрекеттердің активті субъектінің мүлкі ретіндегі жекеше білім; 2) аса үлкен жүйелердегі психологиялық әрекет пен арақатынас заңы бойынша белгілі бір лингвомәдениет қауымдастығында қолданылатын және қалыптасқан бірлескен ұйымдық білім-уайым (знание-переживание); 3) ұжымдық білім ұғымының тек бөлігін ғана суреттейтін әртүрлі қызметтегі адамдардың өнімдерінде «тіркелген» ұжымдық білім сараланған [18].

Бұған теориялық тұрғыда жету үшін, референцияның психолингвистикалық тұжырымын жасау қажет. Тұжырымда әлемнің жеке көрінісінің қалыптасуындағы түрлі типтердің белгілерінің рөліне ерекше көңіл аударылған, оның әмбебап және ерекше мәдени сипаттамасымен бірге, сондай-ақ категоризация, метафоризация процестерінде, мәдениетаралық байланыс кезінде өзара түсінушілік пен түсіну, аударма қызметінде және т.б. Сонымен қатар игеру теориясының сұрақтарын жасау және жеке тұлғаның қолданатын стратегиясы мен қызметіне сәйкес жетістікті қамтамасыз ететін немесе сол не басқа типті «жаңылуға» әкелетін тірек элементтерін үйренуге сүйенетін екінші мәдениет пен тілді пайдалану сияқты теориялық зерттеулердің маңызды бағытын ескеру керек [17].

Осылайша, когнитивистер мен психолингвистер ұсынған тіларалық байланысты үйрететін әдістер тілді үйренудің заманауи теориялық негізін байытады, демек оларды үйрену мен қорыту келешекте өзекті болып табылады.

Мемлекеттік қызметкерлердің мемлекеттік тілді үйренуі қостілділіктің дамуына мүмкіндік береді. Бұл тәжірибе тұтас барлық республика үшін тән. Қызметкерлер мемлекеттік тілді тек үйреніп қана қоймайды, сонымен қатар екі тілде тілдік құзыретті жетілдіретінін айта кету керек. Мәселен, 2007 жылы Алматы қаласында барлық мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың қызметкерлері мен қала тұрғындарына мемлекеттік тілді үйретудің жаңа технологиясы бойынша жеделдетіп оқыту жүзеге асты. Қалалық әкімшілік пен аудан әкімі аппараттарында жаңа технология бойынша мемлекеттік тілді оқытуға арналған мультимедиялық кабинеттер ашылды. Қалалық әкімшілік пен аудан әкімі аппараттарының мәжіліс залдары ілеспе (синхронды) аудармаға арналған қажетті құрал-жабдықтармен жабдықталған.

Мемлекеттік қызметкерлердің компьютерлеріне екі тілді электронды сөздік, қазақша қаріптерді өзгертетін жүйелік конвертор, қазақ тілінің орфографиясы, орыс тілінен қазақ тіліне аударма жасайтын компьютерлік бағдарлама орнатылған. Астана қаласы әкімдігінің тапсырысы бойынша, Қазақстанда алғаш рет 50 000 сөздік қоры бар орысша-қазақша, қазақша-орысша қалталы сөздік дайындалды.

Алматы қаласындағы тілдік жағдайды сараптау мақсатында мониторинг жүргізілді. Бірінші кезектегі міндет ретінде мемлекеттік қызметкерлердің мемлекеттік тілді меңгеру дәрежесін анықтау қарастырылды.

Тестілеу қалалық әкімшілікте Қазақстанда алғаш рет енгізілген арнайы құрылғы – тестілеуге арналған «МИНИКОМ» электронды қозғалмалы құрылғысы арқылы өткізілді.

Тестілеуге қатысқан барлық 1643 адамның 1352 мемлекеттік қызметкер, бұл барлық теске қатысушылардың 82,3% құрайды. Тестілеудің нәтижесі бойынша, олардың 33,7% мемлекеттік тілде іс қағаздарын жүргізе алады, 35% мемлекеттік тілде іс қағаздарын жүргізуге мүмкіндіктері бар, 20,3% базалық деңгейі жоқ. Тестілеудің қорытындысы негізінде Алматы қаласының жергілікті орындаушы органдар мен басқа органдардың қызметкерлерін оқытудың теңдестірілген жүйесін әзірлеу басталды. Бұл тек жалғыз ғана мысал [9, 80-81].

Пайдаланылған әдебиет:

- 1 Хасанов Б.Х. Казахско-русское двуязычие (социально-лингвистический аспект). – Алма-Ата: Наука, 1987.
- 2 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М. 1966.
- 3 Михайлов М.М. Об изучении двуязычия // Язык и общество. – М.: Наука, 1968.
- 4 Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. – М., 1984.
- 5 Маринеску Д.И. Двуязычие фактор сближения социалистических наций и народностей. – Кишинев, 1975
- 6 Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища школа, 1979.
- 7 Ахунзянов Э.М. Двуязычие и лексико-семантическая интерференция. – Казань: Изво Казан. ин-та, 1978.
- 8 Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты Лингвистическая проблематика. – М.: "Наука". Ленингр. отд-ние, 1972.
- 9 Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 6.
- 10 Хасанов Б.Х. Социально-лингвистические проблемы функционирования казахского языка в Республике Казахстан. АДД. – Алма-Ата, 1992.
- 11 Карлинский А.Е. Язык и сознание: речь и мышление (к вопросу о предмете когнитивной лингвистики) // Мир языка: Материалы второй международной научно-теоретической конференции, посвященной 80-летию профессора М.М.Копыленко. – Алматы: КазУМО и МЯ, 2001
- 12 Исаев М.К. Лингвоконтрастивное исследование речевой деятельности в условиях искусственного двуязычия. АДД. – М., 1992.
- 13 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алма-Ата: Демеу, 1992.
- 14 Словарь социолингвистических терминов. – Издание 2-е, дополненное и переработанное / Э.Д Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова; Отв. ред Э.Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.
- 15 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. Сборник статей / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2003.
- 16 Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. – М., 2006.
- 17 Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов/ Под общей редакцией Е.Е. Кубряковой – М. МГУ, 1996.
- 18 Залевская А.А. Вопросы теории и практики межкультурных исследований //Этнокультурная специфика языкового сознания. Сборник статей / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2003.
- 19 Состояние и перспективы функционирования государственного языка в сферах общественной жизни г. Алматы. Б.Хасанулы, С.Ж. Баяндина, Б.Х. Исмагулова, Л. Бугенова. – Алматы: Учебно-методический центр «Тіл», 2008. – 200 с.

С.Ж. Баяндина

ДВУЯЗЫЧИЕ И ОВЛАДЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ

Статья посвящена проблемам двуязычия и овладения государственным языком. Автор анализирует природу двуязычия, его виды и функции, опираясь на труды зарубежных и отечественных ученых. Рассматриваются особенности двуязычия с позиции разных наук, таких как психолингвистика, когнитивная лингвистика, которые важны для овладения вторым языком в условиях полиязычного общества.

S.Zh. Bayandina

BILINGUALISM AND MASTERING OF THE STATE LANGUAGE

The article is devoted to the problems of bilingualism and the study of the state language. The author analyzes the nature of bilingualism, its types and functions, relying on the work of foreign and domestic scientists. Features of bilingualism from the point of view of various sciences, such as psycholinguistics, cognitive linguistics, which are important for mastering a second language in a multilingual society are considered.

УДК 81'373.46:811.111'161.1

Г.З. Бейсембаева¹, Л.Е. Дальбергенова², А.Т.Дуйсенбина³

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева¹, КГУ им. Ш. Уалиханова^{2,3}

Астана¹, Кокшетау^{2,3}, Казахстан

*vip.beysembaeva@list.ru*¹, *ljasatdal@mail.ru*², *duisenbina_a@mail.ru*³

ОСОБЕННОСТИ ПОДЪЯЗЫКА НАУКИ И ТЕХНИКИ В РАЗРЕЗЕ ТЕРМИНОСИСТЕМЫ ЭЛЕКТРОТЕХНИКИ

В настоящей статье рассматривается терминосистема электротехники как составляющая технической терминологии. Автором детально исследуется вопрос о соотношении подъязыка науки и техники и общелитературного языка. Приводится обоснование факта о том, что подъязык науки и техники возник и развивался на базе национального общелитературного языка. Отношение подъязыка науки и техники и общелитературного языка рассматривается автором как отношения системы и подсистемы, т.е. как отношения литературного языка и его функциональной разновидности. Кроме того, терминосистема электротехники рассматривается в данной статье как совокупность языковых единиц, репрезентированных в текстах технической направленности.

Ключевые слова: терминосистема, система, подсистема, терминология когнитивный подход, контекст, термин, диахрония, специальное знание, система, язык для специальных целей.

Рассматриваемая в данной статье терминосистема электротехники, являющаяся составляющей технической терминологии в целом, находится на пересечении практически всех областей знания, включающих в себя терминологию электротехники. Это такие профессиональные терминосистемы как: электроника, автоматизация производственных процессов, ракетостроение, система менеджмента, ювенология, метрология, терминосистема нормативно-правовых организаций, санитарная гигиена, управление производством, охрана труда, нефтяная промышленность, метрономия, организация государственной власти, автомобилестроение, акустика, музыка, терминосистема сталелитейного производства, терминосистема металлов и сплавов. Данный ряд пересекающихся терминосистем довольно широк. Подъязык трактуется как подсистема, подструктура, способная функционировать как язык в определенной сфере общения [1]. В российской лингвистике понятие подъязыка

появилось в середине 60-х гг. XX в. Согласно определению, данному Н.Д. Андреевым, подъязык – это «набор языковых элементов и их отношений в текстах с однородной тематикой» [2, 91]. Учитывая приведенную трактовку, многие лингвисты определяют подъязык как совокупность языковых единиц, репрезентативных в ограниченном по какому-либо признаку массиве текстов [3]. В данном исследовании нами рассматривается терминосистема электротехники как наиболее презентабельная терминосистема всей технической терминологии (рисунок 1)

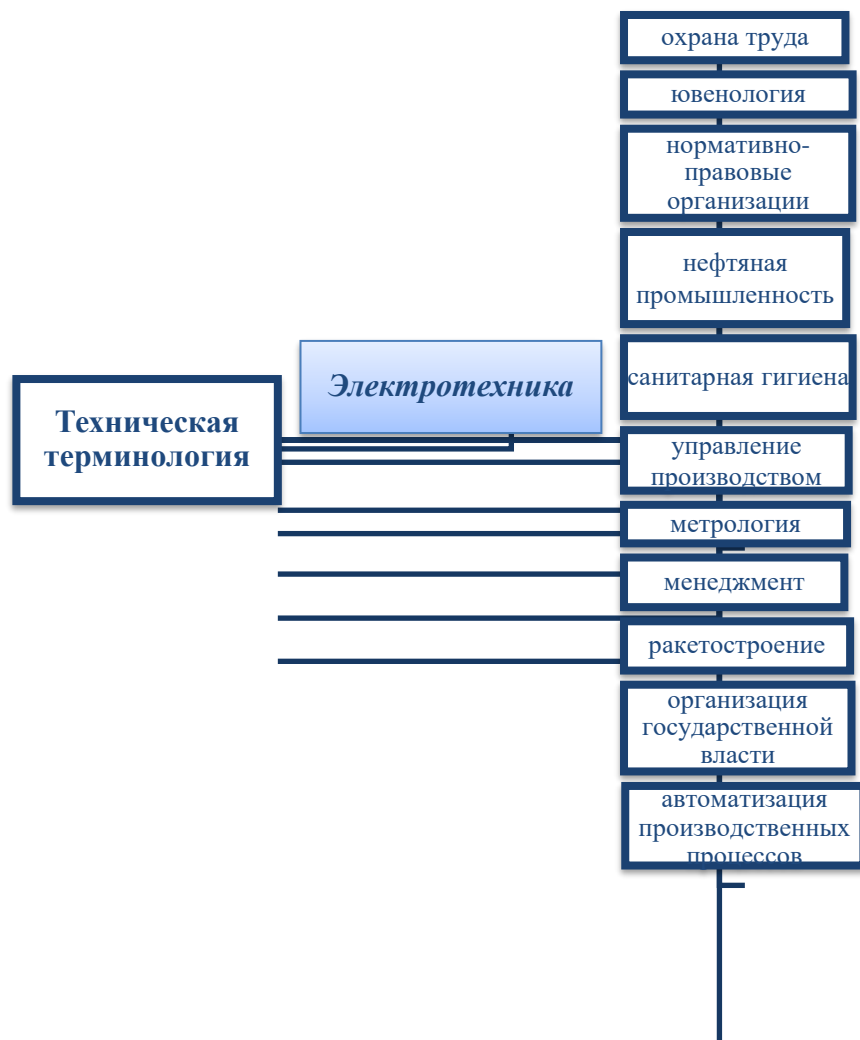

Рисунок 1 – Профессиональные терминосистемы технической терминологии

В Толковом переводческом словаре Л.Л. Нелюбина под подъязыком понимается «малая лингвистическая подсистема, содержащая набор языковых структур и единиц, заданных тематически однородной областью социального или профессионального функционирования языка, обладающая функционально-стилистической направленностью и обслуживающая определенную сферу общения» [4, 158]. Согласно данной трактовке подъязыка, ряд подсистем или подъязыков, заданных тематически однородной предметной областью (онтологией), составляют язык как глобальную систему. Ограничение лексико-семантических средств языка проводится по тематике (в нашем случае – нанотехнологии), а также сфере коммуникации, что также предполагает тематически однородную область функционирования языка [5].

Одной из основных характеристик подъязыков является наличие более или менее обширного научно-технического словаря, в дополнение к обычному словарю [5-7], т.е. присутствие в них специальной лексики, а именно – терминов. Термины – это слова с четко ограниченным значением (зачастую – с конкретным денотатом), играющие главную роль в

каждом профессиональном языке [8]. Термины являются основной составляющей частью специальной лексики.

Возродившийся в последнее время интерес к подъязыкам объясняется двумя причинами: необходимостью автоматизации процессов управления и создания базовых языков, а также общелингвистическим интересом к социальным подъязыкам, которые с точки зрения лингвистики являются «малыми лингвистическими подсистемами» [7].

В подъязыках науки и техники, где каждый термин имеет определенную предметную отнесенность, особенно отчетливо прослеживается материальная сторона языка. Поэтому лингвистические процессы, происходящие в терминологии, например, образование многокомпонентных терминологических сочетаний, различного рода сокращенных форм, явления синонимии, полисемии, интернационализации и другие, имеют не только внутреннюю основу, но и внеязыковую обусловленность. Они могут быть полностью раскрыты и объяснены лишь при условии становления их экстралингвистической детерминированности [6].

При формировании подъязыков гуманитарных наук процесс терминологизации имеет такую особенность, как переход общеупотребительной лексики в терминологическую. По мнению С.В. Гринёва, термины естественных и точных наук относительно более независимы от контекста и стилистически нейтральны. Различия между терминами естественных, точных и гуманитарных наук можно объяснить определенной «отгороженностью» метаязыка точных и естественных наук от общелитературного языка [9, 56].

Системность отраслевой терминологии двухаспектна: её специфика заключается в синтезе логической и лингвистической системности. При этом под логической системностью имеется в виду классификационная схема понятий данной области науки, которая организуется отношениями иерархии понятий, образующими своего рода уровни системы, в основе которых лежат родовидовые отношения между понятиями и отношениями соположения понятий, существующими между понятиями одного уровня обобщения. Логическая системность отраслевой терминологии представлена в словаре-тезаурусе Ю.И. Шемакина [10, 14-25].

Лингвистическая, или собственно языковая системность терминологии, связана с системным характером языковых средств, используемых для выражения понятий соответствующей отрасли знания. Логический и лингвистический аспекты системности связаны между собой и взаимодействуют, обуславливая высокую степень системности отраслевой терминологии. В плане содержания парадигматические связи терминов позволяют установить взаимосвязанные понятия и построить классификационные схемы, отражающие систему понятий данной науки. В плане выражения системность терминологии создаётся формальными средствами – морфологической структурой слов, ограниченным выбором словообразовательных моделей, особенностями словоизменения [11, 24].

Системность отраслевой терминологии достигается благодаря установлению строгих корреляций между семантикой и структурой терминологических единиц. Она обеспечивается, в первую очередь, благодаря высокой регулярности использования словообразовательных моделей, в которой отражается стремление и выражение однородных понятий однородными словообразовательными моделями [12, 24].

В рамках данного исследования важным представляется вопрос о соотношении подъязыка науки и техники и общелитературного языка. Подъязык науки и техники возник и развивался на базе национального общелитературного языка. Структура языка науки и техники подчиняется системе языка, в ней проявляются основные типы языковых единиц. Отношение подъязыка науки и техники и общелитературного языка рассматривается нами как отношения системы и подсистемы, т.е. как отношения литературного языка и его функциональной разновидности – подъязыка науки и техники [13]. При данном подходе можно выделить в них общее и различное. Различны планы содержания, соответствующие разным формам общественного сознания – обыденного и научного, различны речевые

ситуации, представляющие профессиональное и обыденное общение. Сходными будут являться вербальные средства выражения и правила их организации.

Литературный язык и подъязык науки и техники используют общий слой общеупотребительных слов и общенаучной лексики, которая входит в состав литературного языка как книжная. Терминологическая лексика также связана с общелитературным языком, который дает ей средства для номинации новых понятий и определяет способы практического терминообразования. Общелитературный язык, в свою очередь, обогащается за счет использования терминологической лексики в неспециальных значениях.

Подъязык науки и техники, с одной стороны, более узкое понятие по отношению к общелитературному языку, так как им не выполняются все функции, присущие общелитературному языку. С другой стороны, по сравнению с общелитературным языком, подъязык науки и техники – более широкое понятие, так как содержит в себе терминологию, выходящую за рамки обыденной, непрофессиональной сферы общения.

Имеющиеся особенности подъязыка науки и техники в сравнении с общей системой языка связаны с когнитивной функцией языка, что отражается определенным образом на его коммуникативной функции. Только при общении специалистов возможно полное восприятие содержательной стороны подъязыка науки и техники, т.е. его использование ограничено определенным коллективом, условиями, целями общения. Следовательно, мы можем говорить об определенной коммуникативной ограниченности подъязыка науки и техники.

Необходимость изучения терминологии обусловлена важностью самого явления и его практической значимостью, о чем, в частности, свидетельствует большое количество работ в данной области знания.

Процесс терминологизации в подъязыке электротехники отличается своими, присущими с одной стороны, только ему, особенностями, с другой же стороны, ему не чужды и особенности, характерные для ряда подъязыков точных наук.

В свете вышеозначенных сведений систематизация и упорядочение исследуемой нами терминосистемы представляется достаточно необходимой, поскольку изучение происхождения отдельных терминов и целых терминологических систем является одной из важнейших проблем современного языкознания.

Поскольку подъязык рассматривается как часть естественного языка, описывающая определенную предметную область, имеющая лексико-грамматические ограничения, заданные исключительно тематически однородной областью функционирования языка и ситуацией общения в рамках профессиональной деятельности, в научный оборот было введено понятие LSP (Language for Special Purposes – язык для специальных целей), под которым понимается система лингвистических средств общенационального языка, репрезентирующая структуры знания, сложившиеся в определенный период развития науки и техники, значимый для социума с точки зрения обеспечения его собственного прогресса. Язык для специальных целей предназначен для отражения, хранения, обработки, передачи человеческого опыта и знаний, накопленных в рамках определенной профессиональной сферы. Посредством LSP может быть описана специальная область знания, а также предсказаны перспективы ее развития. Кроме того, среди основных функций LSP следует отметить возможность нормирования и унификации языковых средств.

Рассматриваемая в настоящем диссертационном исследовании научно-техническая область электротехники обладает собственным подъязыком, призванным репрезентировать, накапливать и передавать специальное (электротехническое) знание, а также служить средством профессиональной коммуникации.

Список литературы

- 1 Городецкий Б.Ю., Раскин В.В. Методы семантического исследования ограниченного подъязыка. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 415 с.
- 2 Андреев Н.Д. Распределительный словарь и семантические поля // Статистико-комбинаторное моделирование подъязыков: сб. науч. ст. – М.: Л., 1965. – С. 490-497.

- 3 Шевчук В.Н. Производственные термины в английском языке. – М.: Просвещение, 1983. – 295 с.
- 4 Нелюбин Л.Л. Толковый переводческий словарь: в 2 т. – Изд. 3-е. – М., 2003. – 320 с.
- 5 Хомутова Т.Н. Язык для специальных целей (LSP): лингвистический аспект // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – №71. – С. 96-106.
- 6 Reinart S. Terminologie und Einzelsprache // Vergleichende Untersuchung zu einzelsprachlichen Besonderheiten der fachsprachlichen Lexik mit Schwerpunkt aus dem Sprachenpaar Deutsch – Französisch. – Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1993. – Vol. 130. – 230 p.
- 7 Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968. – 343 с.
- 8 Ахманова О.С. Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка // Вопросы языкознания. – 1963. – №4. – С. 45-49.
- 9 Гринев С.В. Введение в терминографию. – М.: Московский лицей, 1993. – 309 с.
- 10 Шемакин Ю.И. Тезаурус в автоматизированных системах управления и обработки информации. – М.: Воениздат, 1974. – 188 с.
- 11 Шемакин Ю.И. Тезаурус в автоматизированных системах управления и обработки информации. – М.: Воениздат, 1974. – 188 с.
- 12 Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков). – М.: Наука, 1974. – 328 с.
- 13 Зяблова О.А. Принципы исследования языка для специальных целей: на примере языка экономики: автореф. ... док.филол. наук: 10.02.19. – М., 2005. – 40 с.

G. Z. Beisembayeva¹, L.E. Dalbergenova², A.T. Duisenbina³

FEATURES OF THE SUBLANGUAGE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF ELECTROTECHNICS

The process of terminology in the technical terminology of electrical engineering differs in a number of its own features. However, it may also contain features characteristic of a number of sublanguages of the exact sciences. Thus, the systematization and ordering of the terminology system that we are studying seems to be quite necessary. The study of the origin of certain terms and entire terminological systems is today the most important problem of modern linguistics. The language for special purposes, as our study shows, is intended for processing, transferring human experience and knowledge accumulated within a specific professional sphere. The foregoing emphasizes the need for the standardization and unification of the terminology of electrical engineering that we are studying.

Г.З. Бейсембаева¹, Л.Е. Дальберженова², А.Т. Дуйсенбина³

ЭЛЕКТРОТЕХНИКАНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН ТЕХНИКАНЫҢ КІШІГІРІМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Электротехниканың техникалық терминологиясында терминология процесі өз ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Дегенмен, ол сонымен қатар дәл осы ғылымның бірнеше ішкі нышандарының сипаттамаларын қамтуы мүмкін. Осылайша, біз оқып жатқан терминология жүйесін жүйелеу және тәртіпке келтіру өте қажет сияқты. Белгілі терминдер мен терминологиялық жүйелердің пайда болуын зерттеу бүгінгі таңда қазіргі лингвистиканың ең маңызды мәселесі болып табылады. Арнайы мақсаттарға арналған тіл, біздің зерттеу көрсеткендей, адамның тәжірибесін және нақты кәсіби салада жинақталған білімді қайта өңдеуге арналған. Жоғарыда айтылғандар біз оқып жатқан электротехниканың терминологиясын стандарттау мен біріздендіру қажеттілігіне баса назар аударады.

Г.З. Бейсембаева
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
vip.beysembaeva@list.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕРМИНОСИСТЕМ

В настоящей статье рассматриваются особенности неспециальной лексики. Авторами приводятся мнения ведущих мировых лингвистов, выступающих за необходимость унифицирования терминов для специальных целей. По мнению авторов, применение лишь формально-логических методов к изучению терминов и их совокупностей является недостаточным для всеобъемлющего и объективного изучения последних. Обуславливается необходимость вариативного подхода в изучении терминологии ЯСЦ, описываются достижения мировой, российской, казахстанской терминологических школ. В статье подчеркивается необходимость когнитивного подхода в изучении терминосистем, содержащих специальные термины. Кроме того, обуславливается необходимость синхронно-диахронного подхода рассмотрения терминов ЯСЦ. Именно диахрония предоставляет возможность глубокого анализа причин возникновения и эволюции специального знания в широком цивилизационном контексте.

Ключевые слова: терминосистема, когнитивный подход, контекст, термин, диахрония, специальное знание, система.

Анализ лингвистических источников по истории развития терминологии показывает, что практическая деятельность по сознательному созданию терминов началась задолго до выделения науки о них. Но только в середине XIX века терминология приобрела самостоятельность, выделившись из лексикологии и ее практической части, занимающейся словарями – лексикографии. Определив свой специфический предмет – терминологическую часть лексики – новая наука надолго сохранила лингвистические методы исследования, изучая почти исключительно лексикологические аспекты терминов. Были показаны существенные отличия терминов и их совокупностей от неспециальной лексики, обоснована вредность наличия терминов-синонимов в рамках определенных областей, выдвинуто требование безусловного устранения многозначности терминов в пределах одной области и родственных областей. Были тщательно изучены различные источники и пути образования терминов, показан интернациональный характер многих терминов.

Существенным вкладом лингвистических методов в терминологию является разработка и обоснование ряда словообразовательных моделей, которые позволяют упорядочить совокупность терминов определенных наук с точки зрения морфологии и синтаксиса. Своими выдающимися успехами русская лингвистическая школа в терминологии обязана Г.О. Винокуру, показавшему словообразовательные возможности технических терминов и продемонстрировавшего роль сложных многословных терминов и терминов-сокращений [1]. Значительный вклад в формирование казахской научной терминологии внесли основополагающие труды Х. Жубанова, в которых им изложены принципы употребления терминов в казахском языке [2].

На основании достижений лексикологического подхода было впервые сформулировано понятие нормы применительно к терминам. Но уже в 30-е годы XX века, когда формировались эти положения, стало очевидным, что одного лексикографического подхода к терминам недостаточно. Так, выяснилось, что для терминов понятие синонимии неполно отражает взаимоотношения двух или нескольких терминов, или, во всяком случае, вопрос стоит не так, как при анализе лексических единиц неспециального языка. Слова «двигатель» и «мотор», синонимичные в бытовой речи, не эквивалентны в технике. И наоборот, бывает, что

несинонимичные слова общеупотребительной речи являются эквивалентными внутри определенной совокупности терминов (например, «подошва», «почва» у горняков).

По мнению некоторых лингвистов – у терминов практически не бывает синонимов [3]: либо это обозначение различных, хотя и родственных понятий, как это имеет место с терминами «мотор» и «двигатель» – тогда это не синонимы; либо это обозначение одного и того же понятия, и тогда это эквиваленты, а не синонимы (например «языковедение» и «языкознание»). Таким образом, фактически уже при самой постановке этого важнейшего для науки о терминах вопроса была допущена неточность.

Однако применение формально-логических методов к изучению терминов и их совокупностей представляется нам недостаточным по трем причинам: во-первых, общие законы логики по-разному преломляются в различных конкретных науках. Так, к примеру, если в медицине легко установить систему внутренних болезней и в этой связи достаточно легко построить классификационный ряд терминов, то логика патентоведения не так «прозрачна». Например, структура понятия «приоритет» многоаспектна, относится и к документам, и к организациям. Отсюда, как следствие, и различия в строении терминов, например, «приоритет выставочный», «приоритет государственный», с одной стороны; «приоритет заявки», «приоритет промышленного образца», с другой стороны; «приоритет научный», с третьей стороны.

Согласно мнению Ю.Н.Марчука, недостатком формально-логического метода является то, что каждая наука развивается очень быстрыми темпами, и то, что сегодня было частью одной классификации, завтра уходит в другую [4].

Отмеченный выше факт, состоящий в том, что иногда в форме термина отражен не существенный признак понятия, а какой-либо иной, заставил терминологов отойти от чисто логического подхода к терминам и обратиться к их психологическим признакам.

В современном терминоведении существует более десяти различных школ и направлений: их спектр изучаемых проблем охватывает многие вопросы, касающиеся определение сущности термина, его отраслевой унификации, стандартизации, изучение процессов терминообразования и т.д. [5-11].

Особенностью современного этапа развития терминоведения как раздела лексикологии является использование системного подхода к изучаемому объекту. Основы системного исследования излагаются в ряде работ по проблемам общей теории систем, определяющей методику анализа сложных объектов в разных отраслях современного знания.

Представители этого направления рассматривают систему как «целостный объект, состоящий из элементов, находящихся во взаимных отношениях. Целостность – важнейшее свойство системы [12, 14]. Кроме целостности системы основными ее свойствами являются также иерархичность ее строения, наличие структуры, которая представляет собой схему связей между элементами системы.

В свете системного подхода, который представляет собой единство теории и метода, специальная терминология рассматривается как множество, все элементы которого организованы в систему, т.е. каждый элемент этого множества связан с другими повторяющимися системными отношениями, и именно эти отношения обуславливают место каждого элемента в системе. Другими словами, всякая отраслевая терминосистема входит на правах подсистемы в общую лексико-семантическую систему языка, что и определяет во многом их одинаковые свойства [13].

Термины и терминология возникают не сами по себе, а в результате развития науки и техники. Поскольку наука и техника относятся к сфере социально-экономической, правомерно говорить о социальной детерминированности терминологии.

Такие лингвистические процессы в терминологии, как образование и возникновение терминологических сочетаний, сокращенных форм, синонимов, полисемии, переосмысление общелитературной лексики путем метафоризации и метонимизации, появление интернациональных терминов, омонимии и т.п. трудно рассматривать вне экстралингвистических фактов. Какие именно экстралингвистические факты вызывают эти

процессы – этот вопрос имеет важность в связи с необходимостью регулирования лингвистических процессов в терминообразовании в настоящем и будущем. Мы разделяем точку зрения Л.Б. Ткачевой о том, что лишь обращение к самой науке и технике, соотнесение фактов лингвистических с фактами научно-техническими, изучение причинных связей между социально-экономическими и языковыми явлениями позволяет дать исчерпывающее объяснение многим лингвистическим процессам, имеющим место в терминологии. О необходимости исследования языковых фактов в зависимости от экстралингвистических факторов неоднократно писали ведущие лингвисты, в том числе О.С. Ахманова [14], И.В. Арнольд [15], Р.А. Будагов [16], Ф.Б. Филин [17], Е.Д. Поливанов [18], Ю.Д. Дешериев [19], Л.Б. Ткачёва [20] и др. Исследование современного состояния технической и научной терминологии и описание терминосистем с позиций социолингвистики представляет большую важность в работе по унификации и стандартизации терминов

Интерес к социолингвистическим исследованиям не является случайным. С одной стороны, он возник в связи с необходимостью научной разработки принципов языковой политики и языкового строительства, с другой – как реакция на «внутрилингвистическую ориентацию структурного языкознания, исключавшего из рассмотрения социальный контекст языка» [21, 5-22]. Исследователи в области социолингвистики часто сталкиваются с проблемами синонимии, оказавшейся достаточно распространенной, особенно, во вновь создаваемых научных областях. Установить ее источники, сферы наибольшей активности и предпочтительной употребимости, наполняемость синонимических рядов – задача, актуальная для современного языкознания, имеющая теоретическое и практическое значение. Это позволит подойти по-новому к самой проблеме термина. Весь этот круг лингвистических проблем в терминологии призваны решить социолингвистические исследования [22]. Следует отметить, что среди казахстанских языковедов социолингвистический аспект исследований был присущ работам А. Байтурсынова. В своих трудах, ученый отстаивал два основных принципа: – максимальное использование внутренних языковых ресурсов родного языка; – учет опыта терминологического творчества в плане классификаций грамматических категорий ведущих мировых языков [23]. Кроме того, ученый справедливо полагал, что каждая дисциплина, каждая отрасль науки должна иметь свою систему и понятия, соответствующие этой системе.

Но, чтобы предвидеть развитие терминологии в будущем, следует тщательно изучить историю появления и развития, как отдельных терминов, так и целых терминологических систем, т.е. широко развернуть их диахронное исследование. С помощью диахронических исследований, в том числе с привлечением данных смежных с лингвистикой наук, таких, как история науки и техники, всеобщая история, можно установить время и особенности зарождения и развития терминологии, выявить общие тенденции ее развития, факторы, определяющие это развитие, тенденции в отношении к специальной лексике и порядку ее упорядочения [24, 54]. В этой связи возникает интерес к выявлению терминологической лексики как к средству выражения, хранения и передачи специальной информации, а также к изучению механизмов образования терминов, репрезентирующих понятия и категории соответствующих концепций.

Согласно точки зрения С.В. Гринева [22, 188], отправной точкой диахронических исследований должно являться время появления терминологической лексики. Известно, что понятия, появившиеся одновременно с возникновением науки, как следствие, влекут за собой появление терминов, выражающих эти понятия. Здесь следует обратить внимание на то, что независимо от того, к какой терминосистеме относятся термины, старой или новой, они представляют собой единицу языка науки и техники и выполняют ряд важнейших функций, без реализации которых в современную эпоху невозможен научно-технический прогресс. Это такие функции, как номинативная функция, информативная функция, коммуникативная функция, эвристическая функция.

Изучение состояния языка для специальных целей без обращения к диахроническому аспекту, согласно мнению ведущих зарубежных лингвистов (R.Temmerman, Pascaline Dury,

Aurélie Picton, Marie-Thérèse Cabré, I. Desmet и др.) не дает возможности достоверно точного выявления, как тенденции, так и истории развития специальных понятий языка той или иной отрасли. Именно диахронный аспект изучения позволяет проследить историю терминологического приращения, а также синонимической вариативности. [24, 287].

Диахронический объем терминов может быть использован как инструмент изучения языков для специальных целей (далее – ЯСЦ), иначе, языков профессиональной коммуникации. Последний также может быть применен как инструмент сравнения меж различными языками: явления, которые возникают, к примеру, в ограниченный временной отрезок, в рассматриваемой нами терминосистеме, будут ли они теми же, для того же периода общеупотребительного языка?

Несмотря на то, что в течение последних 20 лет ряд исследований был посвящен диахронному анализу, все же ЯСЦ в диахронии мало изучен. Для терминологов понятие «диахрония» в ЯСЦ, также как и в классическом языке непременно ассоциируется с работой над отжившими, «архаичными» феноменами языка. Перспектива диахронного изучения терминологии, по мнению Condamine, заключается в том, что «La variation temporelle, pourrait être intégrée de façon plus systématique aux recherches faites sur la construction et sur tout la mise à jour de ressources terminologiques» – «Временная изменчивость может быть интегрирована более систематическим образом в исследования, выполненными конструктивно и особенно, в приведении в порядок, т.е. унификации источников терминологии» (*перевод наш, Б.Г.*). «La dimension diachronique peut être utilisée comme un outil d'apprentissage des langues de spécialité» – «Диахронический объем может быть применен в качестве инструментария изучения профессиональных языков» (*перевод наш, Б.Г.*) [131].

За вариативный подход в изучении языков для ЯСЦ выступает I. Desmet [25, 61]. В рамках данного подхода она предлагает изучать специальную лексику в разрезе коммуникационных свойств научного и технического знания, функции, которые выражаются различными типами вариативности. Изучать терминологию в данном ракурсе означает интеграцию контекстуальной, ситуативной, стилистической (т.е. функциональной), внешней (т.е. с точки зрения вариативности языковых фактов), диалектальной вариативности. Диалектальная вариативность предполагает диатопический, диастратический, и конечно же, диахронический подход изучения терминологии. Так, согласно Р.Теммерман: «Afin de comprendre la catégorisation et la dénomination, une analyse historique des unités de compréhension est indispensable». Nous avons pu constater que dans le langage des sciences de la vie, le choix d'une dénomination est rarement arbitraire et que la catégorisation est un processus, i.e. qu'elle se caractérise par des propriétés temporelles [26, 34]. Чтобы понять процессы категоризации и номинации, исторический анализ понимания единиц имеет важное значение. Мы смогли установить, что в научном языке, выбор номинирования редко бывает необоснованным, что категоризация, это процесс, который находится в зависимости от характеристик времени (*перевод наш, Б.Г.*) [27, 34].

В рамках современного терминоведения появилась возможность исследовать языковые явления с точки зрения взаимосвязи языка, мышления, познания, переработки и хранения информации, т.е. в когнитивном аспекте. Под влиянием когнитивной лингвистики, цели терминоведческих исследований переместились с изучения специфических свойств термина на его внутреннюю природу, обусловленную связью с профессиональной коммуникацией, профессиональным познанием и профессиональной деятельностью, на проблему представления знаний в термине. Впервые в терминоведении выдвинута проблема связи специального наименования с типом профессиональной языковой личности.

По мнению Л.А. Манерко, когнитивный подход к изучению терминов представляет собой качественно новый уровень исследования, учитывающий единую когнитивную методологию изучения явлений когниции и дискурса для обеспечения новых ракурсов их понимания и объяснения [27].

Преимущества когнитивного подхода заключаются в том, что он «делает возможным анализ возникновения и эволюции специального знания в широком цивилизационном

контексте, позволяет вскрыть причины и механизмы динамических процессов в сфере терминологической номинации с учетом меняющихся когнитивно-коммуникативных потребностей людей. Все это углубляет научное понимание исторических процессов в терминосистемах, выявляет динамику сложного соотношения специальных структур знания (и сознания) со структурами языковыми» [28, 75]. Как считает большинство исследователей, во-первых, когнитивный аспект позволяет увидеть, что термин можно изучать не только сам по себе как объект описания, но и в том виде, в каком он представляется исследователем. Во-вторых, когнитивное терминоведение примиряет исследователей с идеей о сложности и противоречивости термина. Оно нацеливает терминологов на изучение внутренних закономерностей конкретных свойств термина. В-третьих, когнитивные исследования в области терминоведения способствуют осмыслению новых, более глубоких проблем термина, в число которых входит проблема отношения человека к окружающему миру и его стремление обозначить в языке результаты своего познания [29].

Рассмотрение термина как когнитивно-дискурсивной единицы языка дает возможность воспринимать вариативность термина не как нарушение нормы, а как свидетельство развития терминологии. Когнитивный подход позволяет отобразить отношения между синонимичными терминами, увидеть схожие черты и выявить особенное в каждом из них.

Как отмечает В.М. Лейчик, «необходимо шире использовать успехи таких перспективных областей, как когнитивный подход, включая когнитивную семантику, как теория ЯСЦ, в сочетании с дальнейшим изучением содержания и структуры тех специальных сфер, которые обслуживаются этими языками» [30, 124].

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что несмотря на длительные традиции изучения природы терминов и терминологических систем в языкознании, и несмотря на то, что целый ряд сущностных характеристик термина и терминологической системы уже были выделены и описаны в структурной лингвистике, в когнитивно-дискурсивной парадигме знания эти понятия получают новое и более глубокое освещение. Это происходит потому, что здесь они рассматриваются как подводящие итоги длительным познавательным процессам в определенной предметной области.

Таким образом, можно с уверенностью утверждать, что когнитивное терминоведение относится к числу наиболее перспективных направлений терминологических исследований, и важно оно сегодня «не только для изучения особенностей развития научного познания, но и для изучения путей развития человеческой культуры и цивилизации в целом» [31, 57].

Когнитивный подход к изучению электротехнической терминологии, осуществляемый в рамках настоящего диссертационного исследования, позволяет проследить закономерности ментальных процессов, описать терминосистему в когнитивном плане. Для исследования электротехнической терминологии в работе применена комплексная методика, включающая моделирование терминологии и построение вариативных моделей с последующим их семантико-когнитивным и семантико-фреймовым анализом.

Список литературы:

- 1 Винокур Г.О. Филологические исследования: лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1991. – 451 с.
- 2 Жубанов Х.К. Исследования по казахскому языку. – Алматы, 1966. – 273 с.
- 3 Толикина Е.Н. Синонимы или дублиеты? // *Исследования по русской терминологии*: сб. статей / под ред. В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1971. – 232 с.
- 4 Марчук Ю.Н. Лексическая многозначность и перевод // *Перевод и когнитология в XX веке*: сб. статей по матер. VIII междунар. науч. теорет. конф. – М.: МГУ, 2015. – С. 23-28.
- 5 Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М.: Высшая школа, 1990. – 381 с.
- 6 Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение: учебное пособие для студ. высш. уч. заведений. – М.: Центр «Академия», 2008. – 304 с.

- 7 Сборник основных постановлений, приказов и инструкций / под ред. Е.И. Войленко – М.: Высшая школа, 1965. – Ч. 1. – 432 с.
- 8 Маслов Ю.Р. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. – 325 с.
- 9 Закиев М. Термины их упорядочивание («Сүзлек составында терминнар һәм аларны тәртипкә китерү») // Магариф. – 1997. – №1. – С. 32-35.
- 10 Татаринев В.А. Общее терминоведение: энциклопедический словарь. – М.: Московский лицей, 2006. – 528 с.
- 11 Афанасьев В.Г. Системность и общество. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
- 12 Шемакин Ю.И. Тезаурус в автоматизированных системах управления и обработки информации. – М.: Воениздат, 1974. – 188 с.
- 13 Кобрин Р.Г. Современная научно-техническая революция и ее влияние на развитие языка // В кн.: Онтология языка как общественного явления. – М.: Изд-во Наука, 1983. – 309 с.
- 14 Ахманова О.С. Экстралингвистические и внутрилингвистические факторы в функционировании и развитии языка // Вопросы языкознания. – 1963. – №4. – С. 45-49.
- 15 Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 295 с.
- 16 Будагов Р.А. Язык, история и современность. – М.: Просвещение, 1971. – 269 с.
- 17 Филин Ф.П. К проблеме социальной обусловленности языка // Язык и общество: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1968. – №3. – С. 5-22.
- 18 Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – 376 с.
- 19 Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. – М.: Наука, 1977. – 382 с.
- 20 Ткачёва Л.Б. Терминологическое обеспечение информационных процессов // Динамика систем, механизмов и машин: матер. VII междунар. науч.-техн. конф., посв. 65-летию ОмГТУ. – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2007. – С. 212-213.
- 21 Швейцер А.Д. Предисловие к книге: Белл, Роджер Т. Социоллингвистика: Цели, методы и проблемы. – М.: Междунар. отнош., 1980. – 320 с.
- 22 Гринев С.В. Введение в терминографию. – М.: Московский лицей, 1993. – 309 с.
- 23 Бейсембаева Г.З. Диахронный аспект формирования и становления терминосистемы электроэнергетики // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия гуманитарных наук. – 2016. – №6(112). – С. 287-294.
- 24 Condamines A., Rebeyrolle J., Soubeille A. Variation de la terminologie dans le temps: une méthode linguistique pour mesurer l'évolution de la connaissance en corpus. – Lyon, 2004. – 557 p.
- 25 Desmet I. Terminologie, culture et société. Éléments pour une théorie variationniste de la terminologie et des langues de spécialité, Les Cahiers du Rifal. – Paris, 2007. – 296 p.
- 26 Temmerman R., Campenhout M. Van. Dynamics and Terminology. An interdisciplinary on monolingual and multilingual culture – bound communication. – Amsterdam; Philadelphia: Jeans Benjamins Publishing Company, 2014. – Vol. 16. –305 p.
- 27 Манерко Л.А. Истоки и основания когнитивно-коммуникативного терминоведения // Лексикология. Терминоведение. Стилистика: сб. науч. тр., посв. юбилею В.М. Лейчика. – М.: Рязань, 2003. – С. 120-126.
- 28 Голованова Е.И. Предмет и задачи когнитивно-исторического терминоведения // Научно-техническая терминология. – 2007. – Вып. 1. – С. 12–13.
- 29 Алексеева Л.М., Мишланова С.Л. О тенденциях развития современного терминоведения // Актуальные проблемы лингвистики и терминоведения: междунар. сб. науч. тр., посв. юбилею проф. З.И. Комаровой. – Екатеринбург, 2007. – С. 8-11.
- 30 Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура. – М.: КомКнига, 2009. – 256 с.
- 31 Гринев С.В. Когнитивное терминоведение // В кн.: Научно-техническая терминология. – М.: Московский Лицей, 2002. – Вып. 1. – 315 с.

G.Z. Beisembaeva

MODERN LINGUISTIC APPROACHES TO THE STUDY OF TERMINOLOGY

The study found that cognitive terminology is one of the most promising areas of terminology research. At the present time, cognitive terminology is an important aspect not only for studying the features of the development of scientific knowledge, but also for studying the ways of development of human culture and civilization in general. In addition, the cognitive approach to the study of electrical terminology, carried out within the framework of our study, allows us to trace the patterns of mental processes, describe the terminology in a cognitive way. Consideration of the term as a cognitive-discursive unit of language makes it possible to perceive the variability of the term not as a violation of the norm, but as evidence of the development of terminology. Under the influence of cognitive linguistics, the goals of terminological studies have shifted from studying the specific properties of the term to its internal nature, conditioned by the connection with professional communication, professional knowledge and professional activity, and the problem of representation of knowledge in the term. It is the cognitive aspect that is prevalent for our research, since it enables us to study the electrical terminology through a comprehensive methodology, including modeling terminology and constructing variational models with their subsequent semantic-cognitive and semantic-frame analysis.

Г.З. Бейсембаева

ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ЗЕРТТЕУГЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Зерттеу барысында когнитивтік терминологияны зерттеудің ең перспективті бағыттарының бірі болып табылатынын анықтады. Қазіргі кезде когнитивтік терминология ғылыми білімнің даму ерекшеліктерін зерттеу үшін ғана емес, жалпы адам мәдениеті мен өркениеттің даму жолдарын зерттеу үшін маңызды аспект болып табылады. Сонымен қатар, біздің зерттеулер аясында жүзеге асырылатын электрлік терминология зерттеуге танымдық көзқарас, бізге танымдық тұрғысынан терминдік жүйені сипаттау, психикалық процестердің заңдылықтарын бақылауға мүмкіндік береді. Терминнің когнитивті-дискурстық тіл бірлігі ретінде қарастыруы терминнің ауытқуын норманы бұзу ретінде емес, терминологияны дамытудың дәлелі ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Когнитивті лингвистика әсерінен, терминологияның зерттеу мақсаты салдарынан мерзімді мәселеде білім өкілдік кәсіби қарым-қатынас, кәсіби білім мен кәсіби қызметпен муфтаға, оның ішкі табиғатта мерзімі нақты қасиеттерін зерттеуге көшті. Бұл біздің зерттеулеріміз үшін таралған когнитивтік аспект, өйткені ол электронды терминологияны кешенді әдіснама арқылы зерттеуге мүмкіндік береді, оның ішінде модельдік терминологияны және кейінгі семантикалық-танымдық және семантикалық кадрлық талдауымен вариационды модельдерді құру.

ӘОЖ 801. 54 (5Б)

А.А. Букаева

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
anar-bukaeva@mail.ru

А. ӘБДІРАХМАНОВ, О. СҰЛТАНҒАЙЕВ СӨЗДІГІНДЕГІ ТҮР-ТҮСКЕ ҚАТЫСТЫ ТОПОНИМДЕР

Мақалада тіліміз бен тарихымыздың құнды қазынасы, мәдени мұраларымыздың қайнар көзі болып табылатын ономастиканың бір саласы топонимдер туралы айтылып, олардың түр-түсті білдіретін сын есімдер арқылы жасалу ерекшеліктеріне тоқталып, елді мекен атаулары құрамындағы түр-түстің беретін мағынасы жайлы ой қозғалады.

Түйін сөз: колоративті лексика, ороним, агрооним, ойконим, гидроним, дромоним, лимноним, комоним, сын есім, атау, қызыл түс

Кез келген елдің жер-су атаулары оның тарихы, ұлттық коды ата-бабадан қалған асыл мұрасы екендігі белгілі. Ғылыми еңбектерде жер-су атаулары топонимдер деген термин арқылы беріледі. Топоним өз ішінен зерттелетін географиялық нысандардың көлеміне не мөлшеріне қарай макротопонимдер, мезотопонимдер, микротопонимдер деп топтастырыл жүр.

Қазақ тіліндегі топонимика мәселесімен айналысып жүрген ғалымдар: Ғ.Қ. Қоңқашпаев, Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақов, А. Әбдірахманов, Ә.Т. Қайдаров, В.Н. Попова, О.А. Сұлтаньяев, Қ. Рысбергген, Н.Баяндин т.б. Сондай-ақ, Г.Б. Мәдиева, С.Қ. Иманбердиева, Д.Б. Мадиевалардың «Ономастика: зерттеу мәселелері» атты еңбектерінде топонимдердің зерттеу нысаны бүге-шігесіне дейін топтастырылып қарастырылған. Ғалымдар топонимдерді алдымен **ороним** (жер үсті қабатындағы нысандар атауы), **спелеоним** (жер асты қабатындағы нысандар атауы), **хороним** (аймақ атауы), **агрооним** (жер бөлімшелерінің атауы), **гидроним** (су нысандарының атауы), **эक्клезионим** (монастырь, шіркеу атауы), **ойконим** (елдімекен атауы), **дромоним** (кез келген байланыс жолдары атауы), **некроним** (жерлеу орындары атауы), **дримоним** (орман, алқап, тоғай атауы) деп бөлсе, **гидронимдерді** өз ішінен **потамоним** (өзен атауы), **лимноним** (көл, көлшік атауы), **гелоним** (саз, батпақ атауы), **океаноним** (мұхит не оның бөліктерінің атауы), **пелагоним** (жер үсті қабатындағы нысандар атауы) деп бөлсе, **ойконимдерді астионим** (қала атауы), **урбаноним** (қала атауы), **комоним** (ауыл атауы) деп жүйелеп топтастырған [1, 11]

Топонимдер туралы этнограф А.Сейдімбеков: «Белгілі бір өңірдің топониміне қарап, сол өңірді мекен еткен ұрпақтың тарихы туралы, тіршілік көзі жайында, ой-өресі хақында, тіптен сезім сұлулығына дейін тамаша хабардар болып, белгілі бір қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ең бір елеусіз деген географиялық атаудың астарында тұтас романға бергісіз шытырман тарих тұнып жатуы кәдік», – дейді [2, 72.]. Ғалымның бұл пікірінен топонимдердің қалыптасуына әсер ететін факторларды анықтауға болады. Атап айтар болсақ, біріншіден, сол елді мекен орналасқан жердің табиғаты, екіншіден, сол елді-мекеннің тарихы, үшіншіден, жергілікті халықтың басқа этноспен қарым-қатынасы, бесіншіден, сол елді мекеннің салт-дәстүрі арқылы ұлан байтақ қазақ даласындағы жер-су атауларының яғни топонимдердің қалыптасуына әсері ерекше. Бұл туралы доцент Р.Ж.Қияқова «Атаулар сыры: гидронимдер су нысандарының атауы» атты мақаласында: «Топонимдердің барлық салалары тереңірек зерттеліп жатыр. Ендеше топонимдерді ұлттың тарихи шежіресі десек қателеспейміз. ...Кез келген жер-су әрі басқа да атаулар әр ұлттың өзіндік ерекшелігін танытуы тиіс. Егер ұлт өзінің кодын, генетикалық жадын сақтап қалмаса, тамырын құрт байлаған бәйтерек сияқты салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ел, жер тарихына сүйенбеген халық ұзаққа бармайды... », – деп атап өткен [3, 299]. Халық тілі мен мәдениетінің байлығы, мәңгілік тарихи мұрасы не десе, сол жердің жер-су атаулары деп жауап берер едік. Себебі жер-су атаулары – халқымыздың этномәдени құбылыстарын зерттеу үшін құнды дерек. Жер-су атауларының қалыптасуы мен дамуында лингвистикалық фактормен қатар табиғат құбылыстарының, жер бедері мен көрік келбетінің ерекше сипаты, көріністері, қоғам өміріндегі тарихи, әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер елді мекен атауларында көрініс берері сөзсіз.

Ал біздің қарастыратынымыз – А.Әбдірахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкше өңірінің жер-су атаулар сөздігіндегі» түр-түске байланысты топонимдердің берілуі.

Колоративті лексика – қазақ тіл білімінде ерекше назарға ілінген мәселелердің бірі. Түр-түстердің шығу төркіні жайлы мәселеге байланысты ғалымдар тарапынан әр түрлі көзқарастар айтылып, қилы-қилы болжамдар жасалған. Жер-су аттарында жиі кездесетін түр-түс атаулары сол ұғымдардың әртүрлі табиғи жағдаймен сәйкестігін, географиялық ерекшелігін, бағыт-бағдарын, орын-жайын анықтауға қатысты қолданылады.

Қазақ тіліндегі жер-су атауларының құрамында кездесетін түр-түс аттары көптеген жағдайда дүниенің төрт бұрышын, батысы мен шығысын, оңтүстігі мен солтүстігін, сондай-

ақ белгілі бір географиялық нысанның, екінші бір нысанға қатыстығын, алыс-жақын, жоғары-төмен болып орналасуын анықтауы тек қазақ тіліне немесе тек қазақ халқына ғана тән ерекшелік деп қарауға болмайды. Бұл бүкіл түркі әлеміне ортақ көне замандардан келе жатқан космогониялық, геосимволдық дәстүр болып табылады [5, 1].

Қазақ халқының құрамындағы ру типалары мен адам аттарына назар аударсақ бұл салада да бір түстің өте жиі қолданылатынын көреміз. Топонимдер мен этнонимдерді зерттеуші ғалымдар түр-түстің табиғатына көптен бері ерекше назар аударуда. Оны бұл салада да ауыспалы мағынада, заттанған геосимволикалық мәнде қолданылатынын анықтаған болатын [10, 113].

Осындай қолданыстарды біз А.Әбдрахманов пен О.А. Сұлтаньяевтың «Көкше өңірінің жер-су атаулар сөздігіндегінен» байқадық. Мысалы, топоним түрлерінің (жер, су, тау, қала, мекен, дала т.б.) бәрінде де кездесетін «Ақ» компонентті жер – су атауларына тоқталсақ, ақ сөзі түркі тілдерінде ақ//ах//ағ//а: қ формасында қолданылып, бір-біріне жақын үш топтағы мағынаны аңғартады: 1) «ақ» деген негізгі түстік мағына («белый»); оның төңірегіне: ақшыл, көздің ағы, жұмыртқаның ағы, (керегі жоқ)т.б. мағыналар туған; 2) «ақ» сөзінің ауыс мағыналары: кіршіксіз таза, кінәсіз, ақжүрек, адал; 3) керемет, тамаша, ғажайып. Біз қарастырып отырған сөздікте осы ақ сөзімен берілген, мысалы, «Ақбалтыр», «Ақбалшық», «Ақбалшыққазған», «Ақбас», «Ақбұлақ», «Ақбура», «Ақдала», «Ақдөн», «Ақкөл», «Аққозы», «Аққұдық», «Аққуыс», «Ақмола», «Ақсораң», «Ақсу», «Ақтас», «Ақтасты», «Ақтау», «Ақтөбе», «Ақтөбеми», «Ақтомпақ», «Ақтұзсай», «Ақтүйе», «Ақтүйесай», «Ақшарбақ», «Ақшоқ», «Ақшоқы» деген бірнеше топонимдерді кездестірдік. Осы сөздіктегі Солтүстік Қазақстан облысы, Уәлиханов ауданы, Көкшетау – Омбы автомобиль жолының бойында кездесетін елді мекен атауы **Ақтүйесай** ойконимнің бір түрі комонимге: «Ақ / сын есім / + түйе / зат есім / + сай / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған. Қазақ тілінде түйетайлы деген сөз бар, мағынасы *тіп-тік емес, ылдилау, еңістеу жер* дегенді білдіреді. Бұл жерде, шынында да, түйетайлы болып келген сайлар бар. Ендеше атаудың құрамындағы *түйе* сөзі *жантақтау, ылдилау, тік емес* дегенді білдіреді. Жері шаң басып, соры шығып ағарып жатады. Атаудың *мағынасы топырағы ағарып, ылдилап жатқан сай*», – дегенді меңзейді» [9,15]. Сондай-ақ, Солтүстік Қазақстан облысы, Ақжар ауданы, Тельман атындағы совхоздың бөлімшесі **Ақбалтыр** ойконимнің бір түрі комоним туралы атаудың қойылуы жайында мынадай дерек бар деп тарихқа шолу жасай отырып: «Соғыстың сұрапыл жылдарында тап осы алқапта егін салатын. Қол күшіне иек артқан кезең емес пе, ауылдың қыз-келіншектері қоңыр күзде етектерін белдеріне қыстырып алып, қол орақпен піскен егінді орып, баулайды. Сонда ақ балтырлары жалт-жұлт етіп, су бетінде шоршыған ақ сазандай көз қариды. Содан осы өңір Ақбалтыр атанып кеткен». Ал Т.Қажыбаев «Атау-тарих, абайла!» деген мақаласында: «Бұл жерде жіңішке ақ қайыңдар да шоқ-шоқ болып өседі. Сондықтан мұндай жас қайыңдардың діңі ақ балтырға ұқсап, самсап тұрған көрініске байланысты атау болуы да мүмкін», – дейді [9,11].

Сонымен қатар ғалымдардың сөздігінде ала сын есімімен «Алаайғыр», «Алабие», «Алабота», «Алакөл» деген гидронимнің бір түрі лимноним, пелагоним және ойконимнің бір түрі комонимдер берілген. Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданында орналасқан лимноним **Алабие** – төбе. «Ала / сын есім / + бие / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *бұл төбеде ала биеге байланысты бір оқиға болғанын* білдіреді» [9, 17].

Сол сияқты Солтүстік Қазақстан облысы Тайынша ауданындағы Алабота совхозының оңтүстік-батыс жағында 18 км жерде орналасқан ұзындығы – 2,3 км. лимноним **Алакөл** – көл атауы. «Ала / сын есім / + көл / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған. Мағынасы *көл бетінің бір жерінде қамыс-қоғасы көрініп жатса, бір жері жылтырап жатқанын, яғни ала болып жатқанын* білдіреді. Елді мекен атауы көл атына қойылған» [9,17].

Қазақ әдет-ғұрпында, салт – дәстүрінде қасиеттілікті білдірумен қатар, қайғы-қасіретпен ассоциацияланатын қара түс жайлы Б.Р.Хасенов пен А.С. Әділова «Түр – түс атауларының шығуы туралы» мақаласында Қара түсті М.Қашқаридың сөздігінде қарақ сөзінен шығып, көздің қарашығы, көз мәнінде түсіндірілгендігін айтады [4,6]. Қазақ халқының ежелгі

дүниетанымында дүниені төрт бұрышты деп түсініп, әр тұсқа өзіндік таңбалық түс бергені белгілі. Солтүстікті бейнелейтін қара түс те А.Әбдрахманов, О.А. Сұлтаньяевтың «Көкше өңірінің жер-су атаулар сөздігіндегінен» орын алып қара түсі өзінің алғашқы сын есімдік мағынасында берілген. Аталмыш сөздікте бір ғана қара түспен он жеті елді мекен атауы берілген: «Қараағаш», «Қарабие», «Қарабұлақ», «Қарағай», «Қаракөл», «Қарақамыс», «Қарамырза», «Қараөзек», «Қараөткел», «Қарасай», «Қарасор», «Қарасу», «Қаратал», «Қараауылтау», «Қараүңгір», «Қарашілік», «Қарашоқ». Ойымызды нақтылау үшін, бірнеше топонимге тоқталайық. Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданында орналасқан **Қарақамыс** ойконимі «Қара / сын есім / + қамыс / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған. Мағынасы *бұл жерде қара құрақ құралас қамыс өсіп тұратынын* білдіреді» [9,65]. Сол сияқты, Зеренді және Щучье аудандарының аралығында Дороговка селосының шығыс жағында 12 км. жерде орналасқан гидронимнің бір түрі лимноним – **Қараүңгір** туралы «тұйық көл, қара / сын есім / + үңгір / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *көл маңында қарайып жатқан үңгір бар екендігін* білдіреді» [9,66].

Халқымыздың «Қой сүйеді баласын «қоңырым» деп,
«Ештеңені білмейтін момыным» деп ...»

басталып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен төрт түліктің баласын сүюі деген жырында кездесетін қоңыр түс те осы сөздікте берілген. Солтүстік Қазақстан облысы Ғ. Мүсірепов ауданында орналасқан гидронимнің бір түрі лимноним **Қоңырсу** көлі, «Қоңыр / сын есім / + су / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *көлдегі су асты-үсті өсімдігі көп болып, балдырлары қоңыр болып су бетіне шығып жататын көрінісін* білдіреді» [9,71].

Сондай-ақ, сөздікте қызыл арқылы да бірнеше топонимдер берілген, мысалы, «Қызылағаш», «Қызылбалшық», «Қызылегіс», «Қызылқайнар», «Қызылкебеже», «Қызылсая», «Қызылсор», «Қызылтаң», «Қызылтас», «Қызылту», «Қызылұйым», «Қызылшоқ», «Қызылшілік». Қызыл түске байланысты ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер бар. Нақтырақ тоқталар болсақ, Б.Р. Хасенов, А.С. Әділовалардың мақаласында белгілі топонимист Е.Қойшыбаевтың *қызыл* сөзін тіліміздегі *қысыл* (*тар, қысылу*) етістігімен байланыстырады. Ғалымның мұндағы сүйенетін дерегі-Жоңғар және Іле Алатауларындағы шатқал аты-*Қызылауыз* («узкие ворота» мағынасында), деп көрсетеді де, көптеген ғалымдардың пікіріне сүйенсек, *қызыл* сөзінің түбірі- *қыз*: бірде етістік («краснеть», «пламенеть»), бірде сын есім мағынасында («красный», «багровый») екі ұдай қолданылған екен деген тұжырымға келіп, сын есім мағынасында қолданылғандығын дәлелдеу үшін *қызар* етістігін алып, *боз - бозар, көк - көгер, ақ - ағар* моделі бойынша талдаса да жеткілікті. Бұл жердегі түбір тек зат есім немесе сын есім ғана болуы керек. Сонда қазіргі қазақ тіліндегі *қызыл* сөзінің құрамындағы *о* бастағы дербестігін жойған «қыз» түбірінің төркіні айқындалмақшы. Ол тек қызыл түстің ғана емес, тіпті алабұртып, қызу қанды, сұлу реңді мағынасындағы «қыз» сөзінің шығуына да негіз болса керек деген кейбір пікірге тоқталады [4,7].

Ал біз қарастырып отырған топонимист ғалымдар А.Әбдрахманов, О.А. Сұлтаньяевтың «Көкше өңірінің жер-су атаулар сөздігіндегі» елді мекендер атауының құрамындағы қызыл түсті үш мағынада: бірінші өзінің алғашқы сын есімдік мағынасында болса, екінші кеңес одағының елдік белгісі және жас деген мағынада берген.

Зеренді, Щучье аудандарында орналасқан «**Қызылағаш** – шоқ ағаш, жер, Қызыл / сын есім / + ағаш / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Қызылағаш қайыңның бір түрі болса керек, өйткені жас қайыңды *қызылдау* деп те атайды, ал бұл сөздің де түбірі – *қызыл*. Сонда атаудың мағынасы *қайыңды шоқ ағаш* дегенді білдіреді» [9,75]. Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданында орналасқан дримоним «**Қызылшоқ**– шоқ ағаш, Қызыл / сын есім / + шоқ / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *қызылдаудан /жас қайыңнан/ құралған шоқ ағаш* дегенді білдіреді» [9,77]. Сөздікте берілген дримонимдер атауындағы қызыл түс жас деген ауспалы мағынада беріліп тұр. Ал келесі ойконимдердің бір түрі комоним **Қызылту** «Қызыл / сын есім / + ту / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған

атау. Кеңес Одағының елдік белгісі – қызыл туға байланысты қойылған атау» [9,77]. Сол сияқты, Еңбекшілдер ауданында орналасқан «**Қызылұйым** елді мекені – Қызыл / сын есім / + ұйым / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *советтік қызыл серіктік, бірлестік* дегенді білдіреді» [9,77]. Бұл комонимдер құрамындағы қызыл түс кеңес үкіметімен байланыста берілген. Зеренді ауданында орналасқан **Қызылегіс** комонимі «Қызыл / сын есім / + егіс / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *қызылдардың егіні* дегенді немесе *бидайы қып-қызыл болып шығатын егістік жер* дегенді де білдіреді» [9,76]. Сонымен қатар Зеренді ауданындағы елді мекен **Қызылқайнар** құрамындағы «Қызыл / сын есім / + қайнар / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *қайнар бұлақ басының топырағы қызылтым екендігін* білдіреді» [9,76].

Қазақ тілінде де, жалпы түркі тілдерінде де, сындық мағынада қолданылатын *сары* түстің негізгі түстік мағынасымен қатар көптеген ауыс мағыналары да бар екені белгілі. Профессор Р.Сыздықова «сары алтын» тіркесіндегі сары сөзінің мағынасы қоспасыз, таза деген пікір айтса, [8] ал топонимист Е.Қойшыбаев «сар» сөзі топонимдік атаулармен тіркескенде көбінесе «айқын, кең, негізгі, басты» деген мағынада жұмсалатындығына тоқталады [7].

Біз қарастырып отырған А.Әбдрахманов, О.А. Сұлтаньяевтың «Көкше өңірінің жер-су атаулар сөздігінде» **Сарыбалшық** деген жер атауы және **Сарықопа** деген көл атауы берілген осы атаулар құрамындағы сары түстің мағынасы сақталған. Сөздіктегі **Сарыадыр** елді мекен құрамындағы түс атауы сары деген сөз мағынасы сары дөң, сары дала дегенді білдіреді. Е.Қойшыбаевтың пікірінше кең деген мағынаны береді. Ал осы комоним құрамындағы Адырдың Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде мынадай мағыналарын түсіндіріп көрсеткен: Адыр зат есім. 1. Бір-біріне ұласып тұтасып жатқан биік қырқа, дөңес жер. Алыста, көз ұшында, адырдың бөктерінде әлде бір қарауытқан томар секілді бірдеңелер көрінеді. (Ж.Аймауытов, Шығ.) Міне анау адырдан асқан жиырма шақты кісі Әділ ауылына қарай қатты кетіп барады. (Ш.Құдайбердиев, Шығ) Қатпарлы адыр бер жақта, Қордай тауы ар жақта, Қу шоқыдан көрінер, Қарасаң шығып жан-жаққа (К.Әзірбаев, Таңд.шығ) 2. Геогр. Орта Азия мен Қазақстанның оң түстігіндегі шөл және шөлейттегі дөңесті және белесті аласа таулар. Айналасынан 100-400 метр биік болады. Көбіне оқшауланып келетін сайлы-жыралы, төбелі-жонды бөктерлерді де адыр деп атайды. (Қ.Құрманов, физ.геогр.) 3. Алыс. Адам өмірінің бір келесі, кезеңі. Айырылмай жиырма бестің жалынынан, Алпыстың қарайды асқақ адырынан. Ақылмен сезім отын тұтастырып, Байсалды бір танбайды қалыбынан. (С.Мәуленов, Алыс кетіп.) [11,94].

Сол сияқты, Солтүстік Қазақстан облысы, Уәлиханов ауданындағы гидронимнің бір түрі комоним «**Сарықопа** Сары / сын есім / + қопа / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Бұл жақта *қопа* деп қамыс, қоғасы қалың, асты қарыс болып келетін көл-көлшіктерді айтады. Атаудың *мағынасы бұл көлдің топырағы немесе шөп-қоғасы, қамысы сарғайып жататынын* білдіреді» [9,103].

Ал Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданындағы **Сарыбұлақ** комонимі құрамындағы «Сары / сын есім / + бұлақ / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Мағынасы *бұл жерде маңындағы топырағы сарғайып жататынын бұлақ болғандығын* білдіреді» [9,102]. Сол сияқты, Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданында және Зеренді ауданында кездесетін гидронимнің бір түрі лимоним «**Сарықамыс** – көлі құрамындағы сары / сын есім / + қамыс / зат есім / сөздерінің бірігуінен жасалған атау. Атаудың мағынасы *қамысы қалың және биік болғандықтан, оның орта шені әсіресе қыста сарғайып тұратынын* білдіреді» Аталған комоним мен лимоним атаулары құрамындағы сары түс атауы өзінің алғашқы сын есімдік мағынасында берілген [9,102].

Ойымызды қорыта келе, топонимист ғалымдар А.Әбдрахманов, О.А. Сұлтаньяевтың «Көкше өңірінің жер-су атаулар сөздігіндегі» топонимдер құрамындағы түр-түс атаулары олардың тек қана түр-түсіне байланысты емес, заттың көлеміне, сапасына, басқа да қасиеттеріне байланысты аталғандығын байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., Мадиева Д.Б. Ономастика: зерттеу мәселелері – Алматы, 2016. – 160 б.
- 2 Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар. – Алматы, 1981. – 240 б.
- 3 Ш.Уәлиханов атындағы КМУ-нің Хабаршысы. – №2. – 2017
- 4 ҚарМУ Хабаршысы № 4.– 2012.
- 5 <https://ds02.infourok.ru/uploads/doc/03c0/000581ff-bc00d1f0.docx>
- 6 Қажыбаев Т. «Көкшетау правдасы» газеті. – 5.07.89.
- 7 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – А.: Мектеп, 1985.
- 8 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді- Алматы, 1980. – 125 б.
- 9 Әбдрахманов А., Сұлтаньяев О.А. Көкшетау өңірінің жер-су атаулар сөздігі - і. Көкшетау, 2015 – 152 б.
- 10 Қайдаров Ә., Өмірбеков Б., Ақтанбердиева З. Түр-түстердің тілдегі көрінісі-Алматы, 1992. – 160 б.
- 11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі – 15 томдық/1 том Алматы , 2006. – 94 б.

А.А. Букаева

**ЦВЕТООБОЗНАЧАЮЩИЕ ТОПОНОМИИ В СЛОВАРЕ
А.АБДРАХМАНОВА, О. СУЛТАНЬЯЕВА**

В статье рассматриваются топонимы являющиеся одним из разделов ономастика как источник культурного наследия, ценного наследия языка и истории, особенность цветообозначающих топонимов, образованных имен прилагательными, идет речь о значении цвета в составе наименования населенных пунктов

A.A. Bukayeva

**COLOR TOPONYMY IN THE DICTIONARY
OF A. ABDRAKHMANOV, O SULTANYAEV**

The article deals with the valuable treasures of our language and history, about the toponymics of one of the onomastics, which is the source of our cultural heritage, and emphasizes the peculiarities of their use in the form of adjectives, and gives the impression that the meaning of color in the names of the localities.

ӘОЖ 821.512. 122.0

Ж.А. Жақыпов

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті

Астана қаласы, Қазақстан

zhan.zhak58@gmail.com

**ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫН ТІЛДІК-ЖАНРЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДЕ
М. ӘУЕЗОВ ҮЛЕСІН БАҒАМДАУ**

Мақала «Қазақ фольклорын тілдік-жанрлық зерттеу» ғылыми жобасына орай жазылды. Мұндай зерттеу рухани жаңғыру барысыныда ұлттық кодты айқындау үшін қажет.

Фольклорлық жанрлардың тілдік ерекшеліктерін айқындаудың деңгейі анықталады. Фольклорды зерттеген әдебиеттанушылардың еңбектері тілтану тұрғысынан бағаланады. Тілтанушылардың фольклорды зерттеуге қосқан үлесі көрсетіледі. Академик М. Әуезовтің осы бағытқа қосқан үлкен үлесі бағамдалады.

Мақала «Қазақ фольклорын тілдік-жанрлық зерттеу» ғылыми жобасына орай жазылды.

Кілт сөздер: фольклорды тілдік-жанрлық зерттеу, лингвофольклортану, фольклорлық мәтін, фольклор тілі, интертекстуалдылық.

Фольклор жанрларын әдебиеттанулық-фольклортанулық тұрғыдан зерттеу отандық филологияда да, шетелдік филологияда молынан зерттелген. Дегенмен қай ұлттың болсын фольклорлық жанрлары жіктеудің универсалды критерийлерінің орнықпағаны байқалады. Дүниежүзілік филологияда жанрды айқындау, негізінен, әдебиеттану тұрғысынан қаралады. Ал фольклорлық жанрлардың тілдік белгілері назардан тыс қалған. Соңғы 25 жыл көлеміндегі ағылшынтілді ғылыми әдебиеттерді шолғанда, фольклор тілін арнайы зерттеу нысанына ілікпегені байқалады. Ағылшын тілінде фольклорға арналған тоқсандық басылымнан байқалғаны фольклорды этнографиямен байланыстыру үрдісі байқалды, тіл мәселелеріне жанама назар аударылады, түркітілдес халықтардың салт-ғұрпын фольклорлық тұрғыдан қарайды [1; 2; 3; 4]. ХХІ ғасырдағы немістілді филологиялық әдебиеттерді шолғанда байқағанымыз да осы шамада. Немістілді әдебиеттерде фольклор ғылымының жалпы мәселелеріне байланысты еңбектерде [5; 6], халықтың салт-ғұрпымен фольклорды байланыстыра қарағанда [7], тіл, әдебиет, фольклорды жалпылай қамтыған әдебиеттерде [8] лингвистикалық аспектісіне назар аударады. Алайда бұлардың қай-қайсында болсын фольклорды тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеу дәстүрге еңбегені айқын көрінеді. Еуропа фольклортануы контекстінде қарағанда да, фольклорды тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеу әлемдік филология ғылымы үшін маңызды іс болмақ.

Орыстілді ғылыми әдебиеттерде фольклордың жанрлық мәселелері көркем әдебиеттегі тек пен түр санаттары тұрғысынан жіктеледі. Орыс фольклортануының жолбасшыларының бірі В.Я. Пропп көркем әдебиет пен фольклордың айырмашылығын ескеру керек екенін айта отырып жазған мына бір пікірі әлі де қолданыс үстінде: «Жанр – понятие чисто условное, и о его значении надо договориться. ... Общеизвестно, что роды поэзии – это область эпоса (точнее – повествовательной поэзии и прозы), драмы и лирики. Роды распадаются на виды, и эти виды мы называем жанрами» [9, 35]. Орыс филологиясында жанрды әдеби тектің өмір сүру формасы [10, 26], болмысты бейнелу тәсілі [11, 33-34] ретінде қарау бар, Сондай-ақ, фольклордың да көркем туындылар жүйесі екенін ескерсек, «В литературоведении это понятие определяется совокупностью поэтической системы. Это можно применить и к области фольклора. В широком смысле этого слова жанр может быть определен как ряд или совокупность памятников, объединенных общностью своей поэтической системы. Так как фольклор состоит из произведений словесного искусства, прежде всего необходимо изучить особенности и закономерности этого вида творчества, его поэтику. ... Под поэтикой понимается совокупность приемов для выражения художественных целей и эмоционального и мыслительно» [9, 36]. Мұнан фольклордың өмір сүру формасы, болмысты бейнелу тәсілі, поэтикасы тілдік таңба арқылы жүзеге асатындықтан, оны тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеудің мәні зор деген қорытындыға келуге болады.

Орыс филологиясында жеке ғылыми пән ретінде лингвофольклористика енгізіліп, оның құзыретіндегі мәселелер шеңбері мыналарды қамтиды: фольклор тілінің жалпыхалықтық тілдің басқа формаларымен салыстырғандағы табиғаты; поэтиканың генетикалық негіздері; фольклор деңгейіндегі поэтика мен тілдің байланысының сипаттары; тарихи стилистика проблемаларын қоса алғандағы фольклорлық стилистиканың маңызы; халық шығармашылығының психолингвистикалық аспектісі; фольклор тіліндегі ерекшелік мен жалпылықтар, варианттылық пен инварианттылық; ауызша поэтикалық шығармашылықтағы «көрінеу» және «көмес» деңгейлер [12]. Көрініп тұрғандай, мұндай фольклорды тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеу мәселесі күн тәртібіне қойылмаған. Демек, қазақ фольклорын тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеу өзекті тақырып болмақ.

Фольклорлық жанрлар жүйесі қазақ филологиясында да елеулі шамада зерттелді. Бұл жерде қазақ әдебиет теориясындағы пайымдарға тоқталу артық болатындықтан, тек фольклортану аясындағы жанр мәселесінің түйінді-түйінді тұстарына тоқталған жөн.

Фольклорлық шығармаларды жанрларға жіктеу А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышынан» (1926) басталады. Ғалым ауыз әдебиетін жанрларға бөлгенде «жұмсалатын орнына» сүйенеді де сауықтама және сарындама деп екі салаға бөледі. Бұл екі саланы онан ары тарауларға, тарауларын тармаққа, бұтаққа бөледі [13, 232-261]. Х. Досмұхамедұлы ауыз әдебиетінің түрлерін жіктеуді мақсат еткен «Қазақ халық әдебиеті» (1928 жыл) очеркі қазақ фольклорының жанрларын біршама түгендеген еңбек болды. Кейінгі кезге дейін елеусіз қалып келе жатқан этнографиялық аядағы шағын жанрларды, тіпті, фразеологизмдерді Х. Досмұхамедұлы фольклор жанрларының жүйесіне енгізген [14].

Қазақстанда фольклор жанры дейтін ұғымға теориялық тұрғыдан келген ғалым Б. Уахатов болды. Оның анықтауынша: «Жанр – белгілі бір қоғамдық қызмет атқаратын және соған лайықты мазмұны бар, әбден қалыптасқан көркемдік форма» [15, 75]. Фольклор жанрларының теориясын қазақ филологиясында жүйелеген ғалым С.А. Қасқабасов болды. Ғалымның: «... фольклор жанрларын зеттегенде екі нәрсе қатар ескерілуі қажет. Ол: а) фольклордың сөз өнері ретінде әдебиетпен туыстығы, жақындығы; ә) фольклорды әдебиеттен алшақтататын ерекшеліктер» [16, 23] – деген тұжырымы оны тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеуге әдістанулық ыңғай болуға лайық. Өйткені «фольклордың поэтикасы мен әлеуметтік-тұрмыстық функциясы оның жанрларын сипаттап, әдебиеттен ерекшелендіріп тұрады» [16, 25]. Сонда, С. Қасқабасовтың пікірінше: «Жанр дегеніміз – оқиғаны, сюжеттік материалды белгілі бір мақсатпен тұтас мазмұнды, идеялы шығармаға айналдырудың әдісі, жолы, құралы» [16, 28]. Ғалымның осы зерттеуінде жанрлардың мәтініндегі тілдік ерекшеліктерге аз да болса тоқталатын тұстары бар. Алайда, халық прозасын арнайы нысан еткендіктен болар, ол жанр санатына сюжетті тірек ететіні байқалады. Көріп отырғанымыздай жанрларды айқындауда тілдік факторларға тиісінше назар аударылмайды.

Қазақстандық тілтанушылардың осыған байланысты еңбектері де бар. Бұл мәселеге іргелі зерттеу жасаған – профессор Е.Қ. Жұбанов. Оның еңбектерінде эпос тілін зерттеудің интралингвистикалық аспектілері толық қамтылады: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының тілдік ерекшеліктері; эпикалық жырлардың тілдік-көркемдік ерекшеліктері; ауыз әдебиетінің тілі мен қазақ әдеби тілінің қатынасы; ауызша сөздің диалектіден үстем формалары, «Ауызекі поэзия тілін зерттеудің лингвистикалық аспектілері» қарастырылады, ал паралингвистикалық, экстралингвистикалық аспектілерді қарастыруды, тіл мен жанрдың байланысын ашуды ғалым мақсат етпеген [17]. Г. Қосымова қазақ эпосындағы фразеологизмдердің лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық сипаттары талданды [18], А.Ж.Мухатаева қазақ эпосын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеді [19]. Жекелеген фольклорлық шығармалардың тіліне арналған еңбектерде тілдік фактілер талдауға алынып, негізінен, сипаттамалық әдіспен ғана зерттелді [20] немесе мәтінде сөздерге және оның пішіні мен мағынасына қатысты кездескен жекелген фактілер талқыланды [21].

Ауыз әдебиетінің жанрларының (ертегі, лиро-эпос, айтыс) тіліне арналған зерттеулерде дәстүрлі құрылымдық әдістер [20], лингвомәдениеттанулық, оның ішінде этнотілтанулық, тұрғылар қолданылды. Тілдік бірліктердегі ұлттық колорит лингвистикалық тұрғыдан талданды [22].

Ж.А. Жакыповтың жетекшілігімен «Қазақ лингвофольклортануы (эпос материалындағы зерттеу)» тақырыбында ғылыми жоба іске асырылды. Осы Жобамен жұмыс істеу барысында фольклорды зерттеудің лингвистикалық ыңғайлары белгіленді. Қазақ лингвофольклортануы жеке ғылыми пән ретінде ғылыми айналымға енгізілді. Қазақ батырлық жырларының негізінде фольклорлық мәтіндердің интралингвистикалық, паралингвистикалық парадигмалары талданды, фольклорлық шығармалар мәтінтану тұрғысынан зерттелді [23]. Алайда бұл зерттеу эпос жанрына ғана негізделді.

Көріп отырғанымыздай, бұл еңбектерде фольклор жанрларының бір түрі тілдік айғақтар табылатын мәтін ретінде нысанға алынады да әр ғалым әр түрлі тұрғыда зерттейді.

Осы тұрғыдан келгенде, М.О. Әуезовтің лингвофольклортанудағы үлесін айқындау – қазақ лингвофольклортануының бір міндеті болмақ.

Қазақ фольклортану ғылымын дамытуға айрықша үлес қосқан М. Әуезовтің еңбектерінде лингвофольклортануға сүйеніш болатын пікір-пайымдар, талдаулар мол кездеседі. М.О. Әуезовтің мұндай еңбектерінің бірі де бірегейі – «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры». Ғалым еңбегінің атауында «эпос» пен «фольклорды» екіге жіктейтін сияқты болып көрінеді, алайда бұлай деп атаудағы мақсат «эпостың» ауқымын айрықша көрсету болса керек.

Бұл еңбекте ғалым ең алдымен тұрмыс-салт фольклорына тоқталады, оның этнологиялық, әдеби сипаттарын ашады. «Басқа халықтар сияқты, қазақтардың үйлену салт жырлары ритаулдық-тұрмыстық мән-мағынасына қоса ойын-тойда айтылады да солардың ішінде, әсіресе «Жар-жар» мен «Бет ашар» сән-салтанат тұсында да, әзіл-қалжың ретінде де орындалады. Оларда жас жұбайларға деген тілек-бата айтылады, күлкілі теңеулер, тапқыр ишара емеуріндер мол ұшырасады,... [25, 36-37]». Осы пікірдегі «сән-салтанат тұсында, әзіл-қалжың ретінде» айтылатындығы жырдың тілдік-стилдік ерекшеліктерін бағамдауға нұсқаса, «күлкілі теңеулер, тапқыр ишара емеуріндер» тілдік айғақты талдауға нұсқап тұр.

Фольклорлық шығармалардың лексикалық құрамын зерттеу де лингвофольклортанудың негізгі міндеттерінің біріне жатады. Фольклорлық шығармалардың лексикалық құрамының өзгешелігі жанрлық ерекшеліктермен байланысты екендігі байқалады. Мәселен, М.О. Әуезов: «Нағыз халық өлеңдеріндей емес, «бата» мен «жарапазанда» құраннан алынған сөздер, арабизмдер көп ұшырасады [25, 48]», – деп көрсетеді.

Коммуникативтік тіл білімінде сөйлеудің стратегиясы мен тактикасы ерекше қаралады. М.О. Әуезовтің фольклортанулық зерттеулерінде белгілі бір жырды айтудағы стратегия мен тактиканы, троптарды пайдаланудың осыған қатысы бар екенін пайымдайтын тұстар бар. Мысалы: ... «Естіртудің» образдық құрылысында пернелеу, тұспалдау басым. Мұнда поэтикалық образ үшін табиғат құбылыстары, жануарлар, тарихи тұспалдар алынады. Қайғылы хабар содан кейін барып естіртіледі [25, 46].

Когнитивтік тіл білімінің жетістіктерін пайдалану – лингвофольклортанудың бір міндеті. Фольклордағы әлем суреті, дүниетанымдық санаттарды лингвистикалық зерттеу жаңа да маңызды нәтижелер береді. Ал дүниетанымдық негіздерді М.О. Әуезов сияқты ғалымдардың пайымдауларынан молынан табуға болады. Мәселен: «Анимизм қалдықтары, яғни кез келген құбылыстың жаны бар деп түсінушілік қиял-ғажайып ертегілердің бәрінде де ұшырасады. Қиял-ғажайып ертегілерден ежелгі адамдардың космогониялық ұғым-наымдарын ғана танып қоймаймыз, сонымен бірге мал баққан тайпа өмірінің экономикалық тұрмысын, тіпті көптеген ертегі кейіпкерлерінің әлеуметтік негізін аңдап отырып ишараны да табамыз» [25, 50], – деген пікірден біз мифологиялық, жалпы дүниетанымдық жайттардың жөн-жобасын байқаймыз.

Мәтінді лингвофольклортанулық тұрғыдан зерттеуде интралингвистикалық бір аспектіге синтаксистік түзілістер жатады. «Жар-жар» мәтінінің синтаксистік түзілісі туралы: «Жар-жардың» әр шумағы образдық-синтаксистік параллелизмге құрылады және алғашқы екі жол тікелей жанастылығы жоқ жайларды баян етеді де, сондағы образбен терең мағыналы түрде астасып жатқан соңғы жолдарда ғана негізгі мән ашылады [25, 38]», – деген пікірі теориялық бір заңдылық болатынына сенім зор.

Фольклорлық шығармалардағы «образдық-поэтикалық желі» туралы идея М.О. Әуезовке тиесілі. Бұл желі таза, бірыңғай әдебиеттанулық ыңғайда айқын көріне алмайды. Лингвистикалық зерттеуге тартқанда ғана бұл толымды болып шығады. Мәселен, ғалымның: «Жоқтаудың» образдық-поэтикалық желісінде салыстырыла алынған бейнелер мен теңеулер көп ұшырасады, өлген адамды мадақтағанда бояуы қалың эпитеттер мен метафоралар қолданылуы шарт [25, 47]», – деген сияқты пікірлері көркем мәтінді лингвистикалық талдау пәнінің тұрғысынан кешенді зерттеуге жол көрсетіп тұр.

Лингвофольклортануда фольклорлық мәтін мәселесі ерекше орын алады. Фольклорлық мәтінтануда тұрмыс-салт жырларын зерттеуде М.О. Әуезов айтқан «тұрақты текст» мәселесі айрықша назар аударуды қажет етеді [25, 37].

Фольклорлық мәтіннің түзілімі жөнінде М.О. Әуезов нақты тоқтамдар жасады. Соның бірі – фольклорлық мәтіннің жанрлық тұрғыдан құрастырылуы туралы мәселе. Мәселен, ірі

эпикалық туындылардың құрамында тұрмыс-салт жырларының келуі фольклор мәтіндерін тілдік-жанрлық тұрғыдан зерттеу міндетін алға тартады: «Эпостық дастандардың шығу тегі сөз болғанда олар тұрмыс-салт жырларының негізінде туды деп айтуға кәміл болады» [25, 64]. Ғалым келтірген мына сияқты айғақтар лингвофольклортанулық тұғырлауды қажет етеді: «Естірту» эпоста да ұшырасады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы Тазшаның сұмдық түс көріп естіртуі. «Ер Сайын» жырында 40 жігіттің Сайын қаза тапқанын естірту үшін Аю Бикешке айтқан хикаясы [25, 46]»; «Дастан («Қозы Көрпеш-Баян сұлу». – Ж.Ж.) он бір буынды кара өлең ұйқасымен шығарылған. Бірақ эпикалық баяндау сарынына тұрмыс-салт жырларының үлгілері жиі араласып отырады. Қазақ фольклорының шағын формаларын өз бойына дәл осы дастандай мол жинаған көне шығарма жоқ болар. ... Бұлардың бәрі-бәрі дастанның сюжеттік желісіне қабыса кірігумен бірге дербес көркем шығармаға тән қасиеттерді де танытады [25, 72].

Интертекстуалдылық құбылысы қазір көркем әдебиеттегі постмодернизм құбылысымен байланыстырылады. Бұл құбылыстың тілдік көріністері лингвистер тарапынан келтірінді құрылымдар ретінде қарастырылып келеді. Ал фольклорлық шығармалардағы интертекстуалдылық арнаулы зерттеу нысанына іліге қойған жоқ.

М.О. Әуезовтің еңбектерінен әр түрлі халықтардың фольклорларының арасында интертекстуалдылық байланыс бар екенін байқауға болады. Мұның тілдік репрезентациясын зерттеу – лингвофольклортанушылардың алдында тұрған бір міндет.

М. Әуезовтің фольклордағы интертекстуалдылық құбылысын әлемдік фольклордың контекстінде қарап, әр халықтың, соның ішінде қазақтардың, өз танымы мен болмысына орайластыруы ретінде қарайтыны байқалады. Ғалымның мына бір пікірлері осыны байқатады: «... басқа халықтардан алмасып алынған сюжеттік желілер өңделіп сұрыпталады, өзгереді, жаңа халықтық негіз табады, яғни сол ертегілердің қазақша айтылған нұсқалары туады. Сол нұсқаларға қазақ халқының тарихы мен мен тұрмысына хас ұғым-нанымдардың, әралуан әлеуметтік топтардың дүниетануы мен дүниеге көзқарасының экономикалық-әлеуметтік ерекшеліктерінің ықпалы тигендігі де даусыз» [25, 49].

М. Әуезов пайымдауынша, интертекстуалдық сюжеттік байланыстар мына жайттан байқалады: «Сюжеттің кейде үзік-үзік болып бөлінетіндігі де байқалады. Мұндай жағдайда алмасқан сюжет қазақ нұсқасына тұтас күйінде емес, жекелеген сарындар мен ситуациялар түрінде енеді. Сюжеттің осындай жекелеген элементтерінің тіпті қазақтың төл ертегілерінің желісіне еніп кететін кездері де болады. Мәселен, қиял-ғажайып ертегілерде жалмауызға қоса перілер мен диюлар (араб-парсы ертегілерінен ауысқан) да жүреді. Сол сияқты, орыс ертегілеріне мейлінше хас аю, түлкімен бірге үй хайуанаттары, қойшы қоса жүреді. Соңғылар – қазақ ертегілерінің кейіпкерлері. Олар алмасып алынған сюжетке қазақтық нәр-нақыш беріп тұр» [25, 49].

Фольклордағы интертекстуалдық құбылыстардың бірі әр халықтың ауыз әдебиетінде ортақ кейіпкерлердің болуы: «Бұл кейіпкерлермен қатар қазақ ертегілерінде арыстан, аю, жолбарыс, түлкі де жүреді. Бұл ертегілерді қазақтың төл ертегілері деп атауға болар еді. Бірақ онда бұл хайуанаттар орыс ертегілеріндегідей сипаттарымен бейнеленген. Сондықтан бұл жәйттер алмасып алынған деп түйін жасауға әбден болады. Хайуанаттар жайындағы ертегілер – бар халықтың фольклорындағы ең ежелгі әрі ортақ түр. Оны тіпті санскриттік Панчантрадан да табамыз. Сондықтан хайуанаттар жайындағы ертегілер араб-иран фольклорынан алмасып алынған деуге де болар еді. Бірақ оларда бұл ертегілердің тақырыбы онша дамып өрбімеген, айталық, орыс ертегілеріндегіден әлдеқайда аз. Аю, түлкі, жолбарыс жайындағы ертегілердің жалпы сипаты, олардың юмористік, кейде мысалдағыдай болып келетін өзгешелігі қазақ ертегілеріне орыс фольклоры әсер еткенін, тіпті кейде тікелей алмасып алу болғандығын дәлелдейді. Бұл ертегілерге қой, түйе сияқты және басқа да қазақ тұрмысына хас кейіпкерлердің кіргізілуі – қазақ фольклоры енгізген, өңдеген өзгерістер» [25, 52].

М.Әуезов еңбектерінің қазақ фольклорын жанрларға жіктеуде, олардың ерекшеліктерін сипаттауда орны бөлек. Фольклорлық жанрлардың тіл қолданыстағы ерекшеліктерін іздеуде оның мына сияқты пікірлерін тірек етуге болады. Мәселен, аңыздардың тілдік ерекшеліктерін

зерттеуде «Қорқыт атын торығып түңілудің, өмірден безудің символы етіп көрсету» туралы [25, 56], «Қазақ халқы өзінің бүкіл тарихы жолында Асан есімін өктемдікке қарсылықтың символындай сезгені» [25, 57] туралы пікірлерін нақты айғақ ретінде пайдалануға болады.

Жұмбақтар мен мақал-мәтелдердің тілдік түзілісі жөнінде ғалымның пікірлері де әдістанулық тірек бола алады. «Қазақ мақал-мәтелдерінің, жұмбақтарының дені өлең түрінде келеді. Және сондағы сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп, ассонанс, аллитерациялардың мол болатындығына қайран қаласың. Мағына-мәні де мейлінше терең болады: мәселен; «Сұлу – сұлу емес, сүйген - сұлу», «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Мұнда ішкі ұйқастар да күшті [25, 62].

«Жалпы жұмбақты – сөз образының кілті есебінде тануға болады»/294/; «Сөз мағынасын «топтап, жалпылап» «жалқылап, саралап, тармақ-тармағына бөліп» айтады, «әр алуан түрде суреттейді», «көрінісіне қарап сипаттайды», «дыбысына қарай бейнелейді» [25, 296], «қосарлап, парлап айтылатыны» /296/, «Осы жайлардың барлығын жұмбақ және де ақындық сөзбен, теңеу салыстырумен келтіреді» [25, 298] деген айғақтары – жұмбақ жанрын тілдік зерттеуде басшылыққа алуға болатын айғақтар.

Эпстық жырларда жиі кездесетін «Қазан» топонимінің этимологиясын да осы еңбектен табамыз [25, 66].

М.О. Әуезовтің фольклорлық шығармаларды бағалауда бірінші орынға оның тілін қоятыны байқалады. Мәселен, «Қыз Жібек» жырын ең үздік шығарма ретінде бағалауына тілдік айғақтар тірек болған: «Қазақтың өткеннен қалған эпостық мұрасының ішінде «Қыз Жібек» жыры асқан көркемдігімен ерекшеленіп, оқшау танылады. Дастанның мол да алуан түрлі формасы оның күрделі де шебер композициялық құрылысымен үйлесе үндесіп келген. Жырдың тілі де өте шебер. Тамаша бейнелі, өрнек-нақышқа бай. Жырдың бейнесі нағыз ұлттық образ болып кетуінің сыры да осында» [25, 74].

Пайдаланылған әдебиет:

- 1 Georges, Robert A., and Michael Owen Jones. *Folkloristics, an Introduction*. Bloomington: Indiana University Press, 1995.
- 2 1964. *Texture, Text, and Context*. *Southern Folklore Quarterly* 28:251-65.
- 3 Georges, Robert. 1980. *Toward a Resolution of the Text/Context Controversy*. *Western Folklore* 39:34-40.
- 4 James Alexander Kapaló. *Text, Context and Performance: Gagauz Folk Religion in Discourse and Practice*. Brill. 2011
- 5 Anette Kabanov "Ol'ga Michajlovna Frejdenberg, 1890-1955: eine sowjetische Wissenschaftlerin ...", Wiesbaden, 2002.
- 6 Hermann Bausinger: *Zur Kritik der Folklorismuskritik*. In: Hermann Bausinger (Hg.): *Populus Revisus*. Tübingen 1966, S. 61–75.
- 7 Die Türken von Vidin: Sprache, Folklore, Region, Gyula Nemeth, Budapest Akademiai Kiadó, 1965.
- 8 Sprache, Literatur, Folklore bei Vuk Stefanović Karadžić: Beiträge zu einem Internationalen Symposium, Göttingen, 8.-13. Februar 1987.
- 9 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Издательство «Наука», 1976. – С. 35.
- 10 Утехин Н.П. Жанры эпической прозы. – Ленинград: Наука, 1982.
- 11 Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. – Москва: «Высшая школа», 1977.
- 12 15. «Язык фольклора: Хрестоматия / Сост. А,Т. Хроленко.»: Москва: Флинта, Наука, 2005.
- 13 Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. // Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – Б. 137-298.
- 14 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы : Ана тілі, 1991.
- 15 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: «Ғылым», 1974.

- 16 Қасқабасов С. Шығармалары. Т.1. Жаназық. *Әр жылғы зерттеулер*. – Астана: Фолиант, 2011.
- 17 Жұбанов Е. Қазақ ауыз әдебиеті және әдеби тіл» // Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары (Мақалалар жинағы). – Алматы, 1981. – Б. 145-157; Ауызекі поэзия тілін зерттеудің лингвистикалық аспектілері. // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, 1977, № 4. – Б. 61-68; Эпос тілінің өрнектері. – Алматы, 1978.
- 18 Кусимова Г. Қазақ эпосындағы фразеологизмдердің лексико-грамматикалық ерекшеліктері // Қазақ тіліндегі сөз тудыру проблемалары: Жоғары оқу орындарының профессорлары мен оқытушыларының ғылыми мақалалар жинағы (Қазақтың Еңбек Қызыл Ту орденді Абай атындағы педагогика институты) Алматы, 1985. – Б. 58-66; Сонікі: Қазақ эпосындағы фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктері // Совет дәуірінде қазақ әдеби тілін нормаландыру мәселелері: Жоғары оқу орындарының профессорлары мен оқытушыларының ғылыми мақалалар жинағы (Қазақтың Еңбек Қызыл Ту орденді Абай атындағы педагогика институты) Алматы, 1985. – Б. 26-33.
- 19 Мухатаева А. Ж. Этнолингвистические изучение лексикки казахского эпоса // Автореф. дис. ... кад.фил. наук. Алма-Ата, 1989.– 32 с.
- 20 Құсманова К. «Біржан-Сара» айтысының тілдік ерекшеліктері. – Өскемен, 2004.
- 21 Ғұмарова М. «Қыз Жібек» лиро-эпосының ғылыми басылымын баспаға әзірлеу тәжірибесінен // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы, 1983. – Б. 128-149; Сонікі: Уәлиханов жинаған «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» нұсқасының тексі жайлы // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы, 1983. –Б. 113-128; «Қамбар батыр» эпосының ғылыми басылымын баспаға әзірлеу тәжірибесінен // Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы, 1983 –Б. 87-113.
- 22 Құсманова К. Айтыс өлеңдерінің лингвомәдениеттанымдық сипаты: мәдени кеңістіктегі ұлттық стереотиптер: филол. ғыл. д-ры ... дис. автореф. – Алматы, 2010.
- 23 Қазақ лингвофольклортануы. Ұжымдық монография. – Астана: ЕҰУ, 2017.
- 24 Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
- 25 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1962.

Ж.А. Жакупов

ДЕФИНИЦИЯ ВКЛАДА М. АУЭЗОВА В ЯЗЫКОВО-ЖАНРОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Статья написана в рамках научного проекта «Языково-жанровое исследование казахского фольклора».

Языково-жанровое исследование казахского фольклора является наиболее актуальным вопросом выявления национального кода в процессе духовного обновления казахстанского общества, что указано в программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

В статье определяется уровень языково-жанрового исследования казахского фольклора. Оценивается вклад литературоведов и лингвистов в такие исследования. В объект изучения в трудах казахских ученых-филологов привлекается, в основном, один из видов фольклорных жанров. Жанр фольклора исследуется в качестве текста с характерными языковыми особенностями, и каждый ученый делает это по-своему. То есть, не ставится цель исследовать в комплексном плане жанры фольклорных текстов, следовательно, постановка новой цели и новых задач языково-жанрового исследования становится необходимостью. В решении таких задач неоценимый вклад внесет труды академика М.О. Ауэзова.

Zh.A. Zhakupov

DEFINITION OF THE CONTRIBUTION OF M. AUEZOV TO LINGUISTIC-GENRE STUDY OF KAZAKH FOLKLORE

The article is written in the framework of the scientific project "Language and Genre Study of Kazakh Folklore". It comes as no surprise that, linguistic-genre study of Kazakh folklore is regarded as the most urgent issue of identifying the national code in the process of spiritual renewal of Kazakhstan society, which indicated in the program article "Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity "

The level of linguistic-genre research of Kazakh folklore is determined in the given article. Moreover, the contribution of literary scholars and linguists to such studies is assessed. Basically, one of the types of folklore genres is considered as the object of the study in the works of Kazakh scholars, philologists. The genre of folklore is explored as a text with characteristic linguistic features, and each scientist does it his own way. That is, the goal is not to investigate the genres of folklore texts in a complex plan, therefore, setting a new goal and new tasks of linguistic-genre study becomes a necessity. The works of Academician M.O.Auezov are made an invaluable contribution in solving such problems.

УДК 462.811.1/9

Н.З. Жуманбекова

Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева

Астана, Казахстан

Nurkesh2009@mail.ru

PHRASEOLOGISCHE MODIFIKATIONEN UND IHRE KOMMUNIKATIV- PRAGMATISCHEN FUNKTIONEN IM ZEITUNGSTEXT

*Der Artikel ist dem Problem der phraseologischen Modifikationen in den Zeitungstexten gewidmet. Unter den phraseologischen Modifikationen verstehen wir okkasionelle, situative und textuelle Veränderungen der Form und des Inhalts der festen Wortverbindungen. Die Phraseologen (D.Dobrovol'skij, 2009; S.Ptaschnyk, 2009) betrachten okkasionelle Modifikationen im Vergleich zu usuellen Phraseologismen und phraseologischen Varianten. Am Beispiel der Idiom-Passivierung zeigt D.Dobrovol'skij die Modifikationen der Idiomstruktur. In der Forschungsarbeit werden semantische Voraussetzungen und semantisch-syntaktische Bedingungen dafür überprüft. In der Forschung werden verschiedene Fälle der okkasionellen Modifikationen der Phraseologismen analysiert, z.B. die Ersetzung des Substantivs **Gras** auf **Grab** in den Wendungen ins **Gras** beißen- ins **Grab** beißen.*

Schlüsselwörter: Phraseologische Modifikation, okkasionelle, situative und textuelle Veränderungen, kommunikativ-pragmatische Funktion der Zeitungstexte

In der Fachliteratur der letzten Jahre sind die neuen Trends in der Phraseologieforschung zu beobachten. Dabei werden nicht nur die strukturellen Besonderheiten der Phraseologismen unter dem vergleichenden Aspekt, sondern auch die funktional-pragmatischen Potenzen der festen Wendungen im Text untersucht.

Die theoretische Grundlage der Forschung basiert sich auf die Tradition der kognitiven Phraseologieforschung. Die Problematik der phraseologischen Modifikationen wird in einigen Forschungsarbeiten der Linguisten seit etwa vier Jahrzehnten diskutiert [1, 11-28], [2], [3, 61-93], [4] [5, 541-554].

Unter den phraseologischen Modifikationen verstehen wir okkasionelle, situative und textuelle Veränderungen der Form und des Inhalts der festen Wortverbindungen in den Zeitungstexten. Sie

dienen als Mittel des normativen intentionalen Gebrauchs und bereichern den Wortbestand. Sie sind außerdem ein effektives und expressives pragmatisches Stilmittel.

Die Phraseologen betrachten okkasionelle Modifikationen im Vergleich zu usuellen Phraseologismen und phraseologischen Varianten. Am Beispiel der Idiom-Passivierung zeigt D. Dobrovolskij die Modifikationen der Idiomstruktur. Die Bedingungen für die Passivierung der Idiome nach D. Dobrovolskij sind:

1. Allgemeine semantische Voraussetzung
2. Semantisch-syntaktische Bedingungen

Weitere Ergebnisse werden so formuliert „Das syntaktische Verhalten der teilbaren Idiome erinnert vielmehr an das syntaktische Verhalten nichtidiomatischer Wortverbindungen, während die nichtteilbaren Idiome hinsichtlich der transformationellen Bedingungen eher den Wörtern ähnlich sind.“ [3, 61-93].

In der Forschungsarbeit werden semantische Voraussetzungen und semantisch-syntaktische Bedingungen dafür überprüft. Von verschiedenen Fällen der okkasionellen Modifikationen der Phraseologismen zeigen folgende Beispiele, *ins **Gras** beißen- ins **Grab** beißen*. Hier beobachten wir die Ersetzung des Substantivs **Gras** auf **Grab**, was zur Verstärkung des pragmatischen Effekts führt.

Das Ziel der Forschungsarbeit besteht in der Aufdeckung relevanter Bedingungen für die phraseologischen Modifikationen in den Zeitungstexten.

Ausgehend aus dem Ziel wurden folgende Forschungsaufgaben gelöst:

- 1) Die strukturell-semantische Klassifikation der Phraseologismen dargestellt;
- 2) Phraseologische Modifikationen in der Deutschen Allgemeinen Zeitung präsentiert;
- 3) Die kommunikativ-pragmatischen Potenzen der Phraseologismen in der Deutschen Allgemeinen Zeitung kurz beschrieben.

Als Forschungsmaterial dienten Zeitungstexte der DAZ vom Oktober- und November-Ausgaben 2016, Sammlung von Phraseologismen aus der Deutschen Allgemeinen Zeitung.

Bei der Untersuchung der Verwendung und Modifikation 60 phraseologischer Ausdrücke aus den 50 Zeitungsartikeln es auf, dass sich Phraseologismen in unterschiedlicher Weise variieren. Hier unterscheiden wir strukturelle Modifikationen und semantische Modifikationen. Phraseologische Modifikationen (PM) haben nach dem semantischen Kriterium zwei Untertypen:

- a) PM mit der Erhaltung der denotativen Bedeutung;
- b) PM mit der teilweisen Erhaltung der denotativen Bedeutung.

Strukturelle phraseologische Modifikationen sind die lexischen und syntaktischen Veränderungen der Ausdrücke und ihre Funktionen im Text.

Der Phraseologismus *sich (Dativ) ein Bild von jmdm./etwas machen* – sich über jmdn., etwas informieren und eine Meinung bilden (Duden Redewendungen, 2008) wird im Kontext als *ein Bild über Kasachstan machen*. Die Präposition *über* wird anstelle der Präposition *von* gebraucht. Die Semantik des Ausdrucks verändert sich nicht und bedeutet *sich über jmdn., etwas informieren und eine Meinung bilden*.

Der nächste Typ der Modifikation ist die Ersetzung des verbalen Komponents im Phraseologismus:

Der Austausch des Verbs *brennen* durch das Verb *wegbrechen* wird dem Textproduzenten erlaubt, den Sinn der phraseologischen Basis derart umzugestalten, dass sie mit der Intention des Artikels übereinstimmt, vgl.: *bricht der Boden unter seinen Füßen weg*- jmd ist aufgeregt, besorgt - *jmdm. brennt der Boden unter den Füßen* (ugs.) jmdm. wird es an seinem Aufenthaltsort zu gefährlich; jmd. spürt, dass er in Gefahr ist.

Im Zeitungstext verwendet der Autor diese Wendung wie folgt: “Immer genau dann, wenn Jakob seinem Traum besonders nahe zu kommen scheint, *bricht der Boden unter seinen Füßen weg* und er fühlt sich gezwungen, in der Heimat zu bleiben.“

Eine ähnliche, kontextbezogene Substitution findet man im nächsten Zeitungsartikel “Gefangen zwischen Heimat und Ferne“ von Anne Grundig.

Durch den Austausch der verbalen Komponente (*stecken* statt *setzen*) wird diese Substitution in den Phraseologismen *mit dem Kopf stecken* – *sich (Dativ) etwas in den Kopf setzen* etwas unbedingt

tun, haben, durchsetzen wollen; fest entschlossen sein, etwas zu tun, kreativ an den Kontext angepasst:

„Er lernt sogar die Sprache der Indianer Südamerikas und schmiedet Pläne, mit seiner großen Liebe Jettchen den Westen aufzubrechen. *Mit dem Kopf steckt* Jakob längst in der Ferne, während seine Füße in der Heimat verankert sind.“

Die kontextuellen Anpassungen können infolge einer Erweiterung realisiert werden. So finden wir die Modifikationserweiterung des Phraseologismus *festen Fuß fassen* im Zeitungsausdruck als *seine Füße sind in der Heimat verankert*.

Der Phraseologismus *festen Fuß fassen* bedeutet „sich nach einer geraumen Zeit in einer neuen Umgebung integrieren (und durchsetzen); sich einen festen Platz schaffen; sich nach einer gewissen Zeit an eine neue Umgebung gewöhnen; heimisch werden.“

Durch die Erweiterung des Konstituentenbestandes passt sich die phraseologische Modifikation *seine Füße sind in der Heimat verankert* dem Zeitungstext an, indem er auch die Bedeutung „heimisch werden“ unterstreicht:

„Mit dem Kopf steckt Jakob längst in der Ferne, während *seine Füße in der Heimat verankert sind*.“

Die Reduzierung der phraseologischen Basis hat auch ihre Funktion. Zum Beispiel, der Phraseologismus *jmdm (mit Rat und Tat) zur Seite stehen* wird als modifizierte Parformel *Seite an Seite* im Text verwendet. Die Semantik des ersten Ausdrucks -jmdm. mit Ratschlägen und Hilfeleistungen helfen- übernimmt im Kontext durch die elliptische Zwillingsformel die Funktion des Adverbs:

„*Seite an Seite* mit anderen sowjetischen Nationalitäten haben die Sowjetdeutschen alles für den Sieg hergegeben – sowohl an der Front als auch im Hinterland.“

Phraseologische Modifikationen und ihre kommunikativ-pragmatische Funktionen in der Deutschen Allgemeinen Zeitung. Die Phraseologismen haben in den Presstexten verschiedene Funktionen und bieten spezifische Möglichkeiten zum Textaufbau an. In diesem Teil der Forschungsarbeit wurde das phraseologische Bild der Zeitung „DAZ“ bestimmt, kommunikativ-pragmatische, funktional-kommunikative und textbildende Potenzen der Phraseologismen in der Deutschen Allgemeinen Zeitung festgestellt. Außerdem ist die Klassifikation der strukturellen Modifikation der Phraseologismen (lexische und grammatische Variationen) und ihre kontextuellen Modifikationen präsentiert.

Was strukturelle und semantische Besonderheiten phraseologischer Modifikationen angeht, steht an erster Stelle hinsichtlich der Produktivität die Austauschbarkeit von lexikalischen Konstituenten. Zahlreich sind situative Bildungen, wo das austauschbare Lexem in der Semantik in gewisser Weise konkretisierend wirkt. Die modifizierten Phraseologismen erhalten somit eine etwas andere bildliche Motiviertheit und stehen zur Basiseinheit im Verhältnis der Synonymie.

Dies lässt sich an der situativen Bildung illustrieren: *ein Bild über Kasachstan machen* gegenüber der kodifizierten Form *sich (Dativ) ein Bild von jmdm./etwas machen* – sich über jmdn., etwas informieren und eine Meinung bilden [6].

Oder: *sich in tiefe Schulden verstricken* gegenüber der kodifizierten Form *bis an den/über den/zum Hals in Schulden stecken* - stark verschuldet sein [6].

Textbezogene austauschbare Konstituenten der Phraseologismen bilden ein charakteristisches Merkmal der Darstellungsart. Das Wesen solcher Realisierung der Phraseologismen besteht darin, dass die jeweilige austauschbare Konstituente in ihrer eigentlichen Bedeutung verwendet wird und nur aus dem gegebenen Text zu verstehen ist, z.B.:

1) Phraseologische Modifikation *ein Bild über Kasachstan machen*“ im Vergleich zu der Phraseologische Modifikation *ein Bild von etw machen*:

„Während meiner vier Monate als Austauschstudentin in Almaty letztes Jahr sowie meines jetzigen Sommerpraktikums bei der Deutschen Allgemeinen Zeitung habe ich die Gelegenheit wahrgenommen, mir aus einem interkulturellen Blickwinkel *ein Bild über Kasachstan zu machen*.“

Einer großen Frequenz erfreuen sich textgebundene Modifikationen, die in der Erweiterung bzw. Präzisierung der Konstituenten bestehen. Die Erweiterung kann in Form einer

Zusammensetzung erfolgen, wo die erste Komponente der Zusammensetzung eben situativ- oder textgebunden ist:

2) Phraseologische Modifikation *sich mit dem Kopf stecken* im Vergleich zu der Phraseologischen Modifikation (*Dativ*) *etwas in den Kopf setzen* (etwas unbedingt tun, haben, durchsetzen wollen; fest entschlossen sein, etwas zu tun)

„Er lernt sogar die Sprache der Indianer Südamerikas und schmiedet Pläne, mit seiner großen Liebe Jettchen gen Westen aufzubrechen. *Mit dem Kopf steckt* Jakob längst in der Ferne, während seine Füße in der Heimat verankert sind.“

3) Phraseologische Modifikation *seine Füße sind in der Heimat verankert* (an diesem Ort heimisch werden) im Vergleich zu der Phraseologischen Modifikation *festen Fuß fassen* (sich nach einer geraumen Zeit in einer neuen Umgebung integrieren (und durchsetzen); sich einen festen Platz schaffen; sich nach einer gewissen Zeit an eine neue Umgebung gewöhnen; heimisch werden;

4) Phraseologische Modifikation *der Boden unter seinen Füßen wegbrechen - jmdm. brennt der Boden unter den Füßen (ugs.)* im Vergleich zu der Phraseologischen Modifikation jmdm. wird es an seinem Aufenthaltsort zu gefährlich; jmd. spürt, dass er in Gefahr ist [6].

„Immer genau dann, wenn Jakob seinem Traum besonders nahe zu kommen scheint, *bricht der Boden unter seinen Füßen weg* und er fühlt sich gezwungen, in der Heimat zu bleiben. Die Tragödien des Lebens – Tod, Krankheit, Verlust – haften wie Ketten an seinen Füßen.“

Die quantitative Analyse der phraseologischen Einheiten vom Typ der Paarformeln hat ergeben, dass sie in den Zeitungstexten nach verbalen Phraseologismen noch eine Gruppe bilden. Die funktionale Charakteristik der Paarformeln in den Texten der Presse wird in der Forschung als verstärkend bezeichnet.

Diese allgemeine Charakteristik ist aber im Weiteren zu präzisieren, denn sowohl der Bestand der Paarformeln, d.h. ihre Arten als auch ihre funktionalen Leistungen weisen in verschiedenen Textsorten zusätzliche Merkmale auf. Zu den textbildenden Leistungen der Paarformeln in den verschiedenen Genres der Presse gehört die Ausnutzung der Modellierbarkeit. Neben kodifizierten Zwillingsformeln werden situative Paarformeln gebildet:

1) Phraseologische Modifikation *Seite an Seite* im Vergleich zur Phraseologischen Modifikation *jmdm. (mit Rat und Tat) zur Seite stehen* - jmdm. mit Ratschlägen und Hilfeleistungen helfen (Duden - Redewendungen, 2008) wird im Text so verwendet:

„Das Jahr 2015 stand ganz im Zeichen der Gedenkfeier „70 Jahre Sieg über den Nationalsozialismus“: Zeitzeugen erinnerten sich an die entsetzliche Zeit vom 22. Juni 1941 bis 9. Mai 1945, in der die Sowjetunion um Leben und Tod gegen die Nationalsozialisten kämpfte. *Seite an Seite* mit anderen sowjetischen Nationalitäten haben die Sowjetdeutschen alles für den Sieg hergegeben – sowohl an der Front als auch im Hinterland.“

2) Phraseologische Modifikation *Hand in Hand* im Vergleich zu Phraseologischen Modifikation *Hand in Hand arbeiten* wird in der Kurzform gebraucht:

„Dabei ist auch die gute Zusammenarbeit mit der Krankenhauseelsorge des Diakonie Krankenhauses Kirn wichtig. „Ich bin froh, dass das problemlos funktioniert. Wir arbeiten *Hand in Hand*“, so Schmelzer, die zudem tatkräftig von ihrer Stellvertreterin, Manuela Späth, unterstützt wird.“

Die Konstituenten dieser Paarformeln befinden sich in den meisten Fällen im Verhältnis der Ergänzung, der Präzisierung oder Synonymie. Vgl. *Freude und Stolz; fest und widerruflich; interessant und rege; blühen und gedeihen; entwickeln und stärken*.

Die angeführten und andere Fälle führen zum folgenden Schluß, dass die pragmatisch bedingten Besonderheiten der phraseologischen Modifikationen die textbildende Funktion erfüllen. Sie sind eine der Unterstützungsmittel für die Textkohärenz, bilden ein bestimmtes emotives Kolorit und verleihen der Mitteilung die Expressivität.

Список литературы

- 1 Burger, Harald: Funktionen von Phraseologismen in den Massenmedien. In: Aktuelle Probleme der Phraseologie. Bern: Peter Lang, 1987, S. 11-28. ISBN 3-261-03715-6
- 2 Burger, Harald: Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003. ISBN 3-503-06170-9
- 3 Dobrovolskij, Dimitrij/ Piirani, Elisabeth. (2009) Zur Theorie der Phraseologie. Kognitive und kulturelle Aspekte. S.61-93- Stauffenburg Verlag Brigitte Narr GmbH
- 4 Ptaschnyk Stefaniya. 2009. Phraseologische Modifikationen und ihre Funktionen im Text: Eine Studie am Beispiel der deutschsprachigen Presse (Phraseologie und Parömiologie 249). Hohengehren: Schneider.
- 5 Sabban, Annette (1999): Okkasionelle Variationen von Phrasemen im Spannungsfeld zwischen Zeichenbeschaffenheit und Kontextbezogenheit. In: *Nouveaux Cahiers d'Allemand. Revue de linguistique et de didaqtique* 17/3, 541-554
- 6 DUDEN 11 = Wermke, Matthias et al. (Hrsg.) (2002): Duden. Redewendungen, 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Mannheim: Dudenverlag.

Н.З. Жуманбекова

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ МОДИФИКАЦИИ И ИХ КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ГАЗЕТНОМ ТЕКСТЕ

Под фразеологическими модификациями понимаются окказиональные явления устойчивых сочетаний. Они служат средством выразительности в текстах газет и обогащают словарный состав.

*В данной статье представлен краткий анализ более 60 фразеологических единиц в их окказиональном варианте, которые соотнесены с единицами, зафиксированными в словаре. Окказиональные модификации фразеологических единиц отобраны из текстов немецкоязычной газеты *Deutsche Allgemeine Zeitung*, издаваемой в Казахстане.*

*Встречаются фразеологические вариации различных типов: модификации вербальных (*wie jmdm. unter die Arme greifen*), субстантивных (*ein unbeschriebenes Blatt sein*), адъективных (*das blaue Gold*, к ним отнесены и парные сочетания *mit Ach und Krach*), и компаративных фразеологизмов (*wie angewurzelt stehen*) в текстах *Deutsche Allgemeine Zeitung*.*

N.Z. Zhumanbekova

PHRASEOLOGICAL MODIFICATIONS AND THEIR COMMUNICATIVE AND PRAGMATIC FUNCTIONS IN THE NEWSPAPER TEXT

Phraseological modifications are understood as occasional phenomena of stable combinations. They serve as means of expressiveness in the texts of newspapers and enrich the vocabulary.

*This article presents a brief analysis of more than 60 units in their idiomatic occasional embodiment, which are correlated with the units fixed in a dictionary. Occasional modifications of phraseological units are selected from the texts of German-language newspaper *Deutsche Allgemeine Zeitung*, published in Kazakhstan.*

*There are phraseological variations of various types modifications verbal (*wie jmdm unter die Arme greifen*), nominal (*ein unbeschriebenes Blatt sein*), adjectives (*das blaue Gold*) and it assigned and paire combination (*mit Ach und Krach*), and comparative phraseological units (*wie angewurzelt stehen*) in texts of *Deutsche Allgemeine Zeitung*.*

Л.Ә. Ибраймова¹, А. Б. Шормакова²
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті¹
Еуразия гуманитарлық институты²
Алматы, Қазақстан
*lira.ibraymova@mail.ru*¹, *Ashormak@mail.ru*²

ТІЛДІК САНАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Мақалада тілдік сананы зерттеудегі ғылымда қалыптасқан кейбір қарама-қайшылықтар туралы сөз болады. Сонымен қатар оның ғылыми қолданысы мен түрлері ажыратылады. Тілдік сананы жіктеуде кейбір сұрақ тудыратын көзқарастарға талдау жасалған. Тілдік сананың негізгі тірегі – тіл. Психоллингвистикалық қана емес этнолингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық феномен болып табылады. Олардың әрқайсысы өз зерттеу нысаны бойынша түрлі аспектіде қарастырады.

Тірек сөздер: тілдік сана, таным, қатысымдық сана, аялық білім, когнитивтік сана, қатысым, сөйлесім әрекеті, сөйленім.

Тіл мен ойлау, тіл мен сана арасын ажырататын көзқарастар ғылымда аз айтылмаған. Психоллингвистикада тіл – ойлау – сөйлеу ұштағанында қарастыруы көп зерттеулерге арқау болған. Тіл, сана ұғымдары көне заманнан бері айтылып келе жатқанымен, әлі күнге дейін сан қырлы табиғатымен өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

Тілдік сана мен оны құрайтын құрамын (образ, концепт, фреймдер т.б.) зерттеу ұлттық-мәдени және ділдік ерекшеліктерді қарастырумен барабар. Тілдік сана ұғымы психологияда, философияда, лингвомәдениеттануда, психоллингвистика мен когнитивтік лингвистикада, мәдениетаралық қатысым салаларында қарастырылады. Бұны зерттеу антропоцентризмдік парадигмада аса өзекті болып табылады. Адамның санасындағы тілді зерттеуге, басқаша айтқанда, танымның субъектісіне басымдылық беріледі.

«Тілдік сана» ұғымын орыстың психолог, әрі педагог ғалымы П.Я.Гальперин енгізген. Психологиялық тұрғыдан тіл – сананың феномені. Шыққан тегі психология мен лингвистиканың ұштасуынан болып, психоллингвистиканың негізгі зерттеу нысанының біріне айналды. Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан тілдік сана ұлттың санасының құрамдас бөлігі болып, этностың қоршаған ортаға бейімделуі, кәсіпті тұлғаның тілдік санасының өзгеріске ұшырау сипаты ретінде қарастырылады. Этнолингвистика тілдік сананы ұлттық сана ұғымына байланыстырды.

Сонымен тіл мен сананы зерттеу мәселесі төмендегідей жағдайлардан туындады:

- тіл мен ойлауды зерттеуге деген қызығушылықтан басталды;
- психоллингвистиканың сана мен тілдік сананы ажырату мәселесін қарастыруы;
- кәсіби тілдік сана мен жалпы тілдік сана туралы мәселелер;
- кәсіпті адамның тілдік санасын анықтау маңыздылығынан.

Тілдік санадан басқа сананы қатысымдық (коммуникативтік) және когнитивтік сана деп бөледі [1].

Когнитивтік сана (танымдық сана) адамның бүкіл ойлау әрекеттерін біріктіреді. Тілдік сана мен когнитивтік сана арасындағы байланыс ділдік құрылымдардың тіл арқылы объективтенетіндігімен (кейде ділдік құрылымдар вербалдана бермейді) түсіндіріледі. Д.Б.Гудков тілдік сана мен когнитивтік сананы қабылдау деңгейі мен шынайы құбылыстарды бағалау мен категориялауға қатысты ажыратады. Түрлі тілдік ұжымға жататын сөйлеушілердің тілдік санасы тіл арқылы көрінеді [2, 97]. Сөйлеушінің ішкі әлемінің барлығы санасымен өлшенеді.

Тілдік сананы «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымымен синоним ретінде қарастыру да бар. Әлемнің тілдік бейесі – тілдік тұлғаның санасына жазылған білімнің бір түріне жатады. Сондықтан екеуін синоним ретінде қарау теріске шығарылады.

Тілдік сананың ауқымы кең. Психолингвистикалық талдау бойынша ол сөйлесім әрекеті үдерісіне жауап береді. Когнитивтік лингвистика бойынша тілдік құрылымдардың тілдік сана арқылы бейнеленуі болмақ.

Тілдік сана когнитивтік санамен бірдей емес. Когнитивтік сана ой елегінен өткізілмеген деңгейдегі, имплицитті түрде когнитивтік бірліктер мен құрылымдармен жұмыс жасайды. Когнитивтік сана эксплицитті формаға когнитивтік құрылымдар сананың айқынды жеріне шыққан кезде ғана ие болып, тілдік деңгейде кодталады. Эксплициттенген сана әлеуметтік тәжірибе, адамзат мәдениетінің айтылу формасы ретінде болады. Бірақ бұл мағына тілдік мағынамен сәйкес келмейді.

И.С.Стернин тілдік сананы «сөздің туындауы мен оны қабылдау, тілдің санада сақталуы сияқты психикалық механизмдердің жиынтығын, яғни адамның сөйлеу әрекеті үдерісін қамтамасыз етіп отыратын психикалық механизмдер» ретінде түсіну керек дейді [3, 159]. Сонымен қатар ол тілдік сананы қатысымдық сананың бір бөлшегі ретінде қарайды. «Қатысымдық (коммуникативтік) сана – бұл адамның бүкіл қатысымдық әрекеттерін қамтамасыз ететін қатысымдық білім мен қатысымдық тетіктердің жиынтығы. Бұл сананың қатысымдық мақсаттары, қатысымдық, тілдік категориялардың жиынтығы, сонымен қатар қоғамда қалыптасқан қатысымның нормалары мен ережелері» [1]. Осы тұста ол тілдік сана мен қатысымдық сананың ара-жігін ашуда, мысалы, «таңертең, түсте, кешке амандасу тілдік сананікі болса, ал кіммен қалай, қандай интонацияда амандасуды қатысымдық сананікі» дейді. Қатысымдық сананың аясы өте тар. Өйткені бұған мысал тек амандасу-қоштасу формасында ғана болып тұр. Адам өмірі қатысымнан (коммуникациядан) ғана тұрмайды. Жазу, оқу, көру сияқты ақпарат қабылдау көздері арқылы сананың жұмысын жүргізе алады. Жазу, оқу, көру, тыңдаудан қатысым болатыны рас. Бірақ әркез кері байланыс орнамайды. Қатысым орнау үшін кері байланыс болуы шарт.

И.С.Стернин бөліп көрсеткен сананың түрлері мыналар:

- ойлау әрекетінің нысаны бойынша: саяси, ғылыми, діни, экологиялық, тұрмыстық, топтық, эстетикалық, экономикалық т.б.;
- субъектіге қатысына қарай: гендерлік, жас ерекшелігі, әлеуметтік (кәсіби, гуманитарлық, техникалық), жеке, қоғамдық, топтық, т.б.;
- сананың қалыптасу деңгейіне қарай: дамыған, дамымаған;
- сананың негізіне жататын принциптер бойынша: ғаламдық, демократиялық, консервативтік, прогрессивтік, кертартпа сана;
- санамен қамтамасыз етілетін білім-дағдысы бойынша: креативті, техникалық, эвристикалық т.б. [1].

Сананы осылай топтастыру да, біздіңше, біржақты емес. Сананың қалыптасу деңгейі мен субъектіге қатысына қарай түрлеріне келісеміз. Ал қалған түрлері адам санасында алғашқылары білім түрінде болса, соңғы екеуі санаға әсер ететін сыртқы факторлар болуы мүмкін. Білім түрлерін төмендегідей жіктеген болатынбыз:

- жалпы білім немесе энциклопедиялық білім;
- аялық білім;
- жаңа білім;
- қорытынды білім [4, 74].

Субъектіге қатысына келгенде «тілдік тұлға» ұғымын, оның құрылым-сипатын немесе деңгейін айтпай кетуге болмайды. Кейбір зерттеулер бойынша үшке бөлінеді: «вербалды-семантикалық (тілді білуі); когнитивті (ұғым, идеялар, концепттер, прагматикалық (мақсат-мұраттар, уәждер, қызығушылықтар). Тілдік тұлғаның мазмұнына: 1) дүниетанымдық – өмірлік мән мен құндылықтар жүйесі; 2) мәдени – мәдениетті меңгеру деңгейі; 3) тұлғалық – әрбір адамда болатын жеке, терең құрам [5, 157]. Тілдік тұлғаның мұндай сипаттарының толысуы сананың қатысы арқылы болатыны даусыз.

Жаратылысында тіл мен сана бірінсіз бірі болмайды. Тіл ойды тікелей жарыққа шығарудың құралы болғандықтан, сана тіл арқылы көрініс табады. Сондықтан тілдік сананың шет-шегі қабылдау, сөйлеу актілерімен тығыз байланысты. Тіл мен сана статикалық сипатымен ұқсайды. И.А.Стернин ғылымда ойлау мен сананың нақты ара-жігі ашылмағандығын тілге тиек етіп, олардың кейде синоним ретінде қолданылатынын, кейде қарама-қайшы қойылатынын айтады. Осы тұста «сана құбылыстың статикалық, ойлау динамикалық аспектісін ерекшелеп көрсетеді. Сана – мидың өзіндік қасиеті, ойлау – сана арқылы берілген мидың әрекеті (яғни ойлау әрекеті)» [1].

Бірақ Т.Н.Ушакова сияқты ғалымдар оның динамикалық сипатының да болатынын айтады. Ол тілдік сананың екі түрін ажыратып, бірін динамикалық, екіншісін құрылымдық деп атайды. «Динамикалық – сананың жай-күйін вербалды түрде білдіру, санаға сөйлеу арқылы әсер ету, құрылымдық – субъектінің менталдық тәжірибесінің, сана әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын тілдік құрылымдармен жасалады» [6, 13-23].

Тұрмыстық және ауызекі тілде «санасыз екен», «санасыздық биледі» сияқты жағымсыз мәндегі сөз, сөз тіркестер жиі кездеседі. Соған сәйкес, керісінше, «саналы ұрпақ», «саналы адам» сияқты жағымды қолданысы да бар. Бұлар қазақтың «айналайыны» сияқты аударуға келмейтін лакуна болып табылады. Осында сана «ар жағында түгі жоқ» (білімсіз, надан), «ақылсыз» немесе керісінше «ақылды» деген сияқты т.б. мәнде жұмсалған. Демек ауызекі қолданыста сана ақылмен теңестіріледі. Ал ақыл – түрлі білім ақпараттарының жиынтығынан тұрады.

Тіл арқылы санадағы ойдың немесе білімнің жарыққа шығатындығын лингвистер, психологтар, тарихшы ғалымдар т.т. дәлелдеп тастаған. Лингвистикалық тұрғыдан А.Н. Леонтьев сананы «қоғамдық тұрғыдан қалыптасқан тілдік мағына, ұғымдар арқылы санада түсінілетін ақиқаттың көрінісі» деп анықтайды [7, 232]. Е.Ф. Тарасов сана тікелей бақыландығын атап көрсетеді, ал сананы білдіру құралдары, ең алдымен, вербалдық құралдар болып табылады [8]. Е. Ф. Тарасов тілдік сананы тілдік құралдардың көмегімен – сөздердің, еркін және тұрақты сөз тіркестері, сөйлем, мәтіндер және ассоциативтік өрістердің көмегімен құралып, көрініс табатын сана бейнелерінің жиынтығы ретінде анықтайды. Өз сөзінде былай деген: «Тілдік сана – тілдік құралдармен субъектілердің өзі сөйлеу қатынасы барысында туындататын ілім ретінде және заттық іс-әрекетте сезім мүшелерінен алынған перцептивтік деректерді қайта өңдеу нәтижесінде санада пайда болатын сезімдік ілімдер ретінде жекелеген лексемалармен, сөз тіркестерімен, фразеологизмдермен, мәтіндермен, ассоциативтік өрістермен және ассоциативтік тезаурустармен бейнеленетін сана бейнелері» [9, 36]. Сананың тікелей бақыландығына толықтай қосыламыз. Тілдік сана вербалды құралдармен қатар бейвербалды амалдармен де көрінеді. Тілді зерттеуде көп жағдайда қарым-қатынастың бейвербалды түрін тыс қалдырып отырамыз. Адам ойын тілсіз де жеткізе алатындығы жалпыға белгілі.

Адам белгілі бір тілде сөйлейтін ортада өмір сүріп, соның мәдениетімен тәрбиеленіп, соның әдеп нормалары мен ережелерін, стереотиптік мінез-құлқын бойына сіңіреді. Көптеген зерттеушілер санада ұлттық-мәдени ерекшелігінің ізі болатындығы туралы айтады. А.А.Леонтьев ол жайды былай дейді: «...в основе мировидения и миропонимания каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов, когнитивных схем. Поэтому сознание человека всегда этнически обусловлено...» [7, 20]. В.В.Красных та «сананың (тілдік сананың) феномен ретінде мәдениетпен тығыз байланысты, ұлттық-мәдениетке тәуелді» деп растай түседі [10, 25].

Қ.Жаманбаева «таным мен тілдің ара қатысы, сайып келгенде, адам проблемасының өзегі – дара тұлға тұжырымдамасымен шешіледі» және оның себебі мынада дейді: «таным сыртқы дүние заттарына бағытталған тәрізді көрінгенімен, оны жүзеге асырып отырған адам болмысы тұрғысынан бағдарласақ, айтылған процестің үнемі ішке қарай (адамның ішкі дүниесіне қарай) бағытталғанын көреміз. Таным процесі адамның ішкі дүниесінің күрделі құрылымдарын тудырады және соған сәйкес сипаты да өзгеріп отырады. Осылайша, танымның жүрісін адам баласының ішкі қажеттіліктер дәрежесі (тезаурустың қалыптасуының

уәждік деңгейі (тезаурус – дүниенің тілдік моделі)) белгілейді. Күрделі терең қажеттіліктердің біріне адамның өздігінен жетілуі кіреді. Өздігінен жетілу – ерекше дара қасиет» [11, 6].

Ғалым қазақтың дара тұлғаларының шығармашылығындағы мұң концептісін зерттей отырып, құндылықты қарастырады. Ол үшін «құндылық дегеніміз – ішкі бірлігі, ішкі тұтастығы бір дүниелерден, терең негізді семиотикалық жасалымдардан құралып, сол арқылы жеке адамның сана бітімін айқындайтын жүйе. Жүйені құрап тұрған семиотикалық жасалымдардың терең негіздегі құрылымы бір (айталық, олар – діни, эстетикалық, этикалық түйсік). Үшеуіне ортақ сол құрылым ендігі кезекте бұларды біріктіріп тұрған жүйенің инварианттық құрылымы болып шығады» [11, 104]. Қ.Жаманбаева күрделі құндылыққа тілдік сананы жатқызады. «Тілдік сана – үш метақұндылықтан жасалған форма. Олар: дара тұлғаның түйсік дүниесін жасайтын ішкі интенциясы, діни шығармашылыққа өткен эстетикалық форма және символға айналған атау-сөз (символ – сөздің өзінің ішкі ниетіне, энтелехияға айналуы)» [11, 105].

«Тілдік сана – жүйелі негізде шешілетін проблема. Ол терең құрылымдардан тұрады, күрделі процестерден құралады. Оның құрылымын анықтау – білім фрагменттерін табу, іріктеу, біріктіру секілді сатылардан өткен. ... Процесс барысында білім фрагменттері өздігінен килігіп құрылымға енеді, сұрыпталып, трансформацияланып, форма түзеді (құрылымның бір бөлшегіне айналады). Білім фрагменттері тегі жағынан әр салаға қатысты, өз ішінде де түрлі сипатта ұйымдастырылған. Тілдік сана монадалардың (монада – жекелік болмыс қағидаларының бірі) әрекеттесуінен туатын күрделі болмыс болғандықтан, оның құрылымын түзуге білімнің сыртқы негіздері емес, соған қатысты әрбір саланың (эмоция, дара тұлға, символ, таным) өз ішінде де тосын, күрделі формалардан, терең ішкі процестерден тұратын білім фрагменттері тартылады [11, 105].

Қ. Жаманбаеваның еңбегінде тілдік сана ұғымының құрылымын анықтап, оның негізін эмоция мен символдан іздейді. Өз кезегінде тілдік сананы да символдың шеңберіне кіргізеді. «Өйткені символдың бір қызметі тілдік сана арқылы қолданыс табады немесе символдарды танып білу нәтижесінде тілдік сана қалыптасады. Сөйтіп, екі жақты үдеріс жүреді» [11, 4].

Тілдік сана – сөйлесім әрекетін басқарудың тетігі болып саналады және тіл бірліктерін сақтайды, қайтадан жаңғыртады, қалыптандырады. Тілдік таңбалардың үйлесімді, бірқалыпқа түсіріліп қолданылуын қамтамасыз етеді [4, 25]. Тілдік санаға, сөйлесім әрекеті мен сөйлесім актісіне, сөйлесімнің қарым-қатынас үдерісінің ұйымдасуына ұлттық-мәдени ықпал әсер етіп отырады [4, 73].

Тілдік санадағы бар хабарларды мүмкіншілігімен қалай жұмсалымға түсіру қажеттілігі мәселесі туғанда, аялық білім, оның пайда болуы сияқты күрделі құбылыстың мәнін ашу керек болады. Тіл, тілдік сана, аялық білім, сол сияқты жалпы тілдік құрылымдардың сипатын т.б. анықтау үшін, сол тілде сөйлейтін ұлттың ұлттық ерекшелігін танудың мәні зор [4, 76]. Тілдік сана ұлттық тілдің сөздік қорымен (сөз байлығымен) қалыптасады. Тілдік сана мен тіл байлығы халықтың дүние туралы танымы мен білімінің көрсеткіші. Санада болатын білімнің түрі көптігін жоғарыда айтып өттік. Солардың бірі аялық білім тілдік санада дайын тілдік таңба түрінде көрінбейді, көрінсе де, нақты бейнелі емес. Аялық білім санадағы тілдік емес деңгейге тән. Ол мағыналық бөлшектер мен сөз тіркестері түрінде емес, пресуппозициялар мен логикалық импликациялар түрінде беріледі. Пресуппозиция сөйленімнің шын мәніндегі нағыз компоненті болса, имплицитті дегеніміз «жасырын», «айтылмаған» дегенді білдіреді онда, «логикалық импликация» «логикалық жасырын бөлшектер» болады. Аялық білім – бұл жеке тұлғаның материалдық және рухани байлықтарды игеруінің нәтижесі. Оның шындық өмірге қатысы ой елегінен өткен, қорытылып шығарылған сөйленімдерінен көрініп, оған жан-жақтылық сипатын береді [12, 31]. Осы пайымның Қ.Айтмұхамедованың пікірімен үндестігін көруге болады: «Бұл тілдік емес, пресуппозиционалдық білім, ол – сананың терең деңгейіне тәуелді, бұл сыртқы материалдық дүниенің немесе оның үзіндісінің ішкі, идеалдық моделі, оны санада ұғынып, вербалдау (сөзге айналдыру) белгілі бір дәрежеде күшке түседі» [13, 50-51], – дейді. Тіпті «пресуппозицияның да аялық білімнің құрамына кіретіндігін» айтып, аялық білімнің құрылымын нақтылы дәлелмен кестелеп көрсетеді. Оларды – менталитет,

когнитивтік сана, тілдік сана, дін, салт-дәстүр, тарих, тұрмыс-тіршілік, өнер, әдебиет т.б. – бәрін бір-бірімен байланыстырады. Байқағанымыздай, мұнда тілдік сананың өзі аялық білімді құрап тұр. Аялық білім мен тілдік сана екеуі екі түрлі нәрсе екендігі анық.

Тілдік қор да, аялық білім де жүре келе пайда болған, тілдік санаға жазылған дайын мағыналық бөлшектер [4, 97]. Субъект-тіл ойдың тікелей шындығы ретінде объект-тілге айнала алады, қажет болғанда оны өзгертіп және толықтырып та тұрады. Осылайша адамдардың тәжірибелік әрекеттеріне тәуелсіз адамзат тілінің өзіндік дамуы болып жатады. Адамзат тіліне қызмет жасайтын құрылымдарды талдау тілдік сананың болуын мойындау болып саналады [14, 25].

Танымдық ғылым – адамдардың қоршаған дүниені қабылдау және танымдық қызметтерінің, пайымдау нәтижесінде белгілі бір жүйеге келтіріліп, біздің санамызда белгілі бір жүйеге түсіріліп жазылып, ділдік, яғни танымдық үдерістердің негізін құрайтын білім мен таным туралы ғылым. Көбінесе танымдық ғылым адамның ми қыртыстарына әр түрлі жолдармен келетін білімнің қалай жазылу жолдары мен сол ақпараттардың белгілі бір өңдеуге түсу жүйелерін зерттейді.

Тілдің мазмұндық жағы өзінің қатысымдық мәнін ашып қана қоймай, адамның танымдық әрекетімен тікелей байланысты. Ал тіл бірліктері танымдық мазмұнға ие. Ғалымдар тілді индивидтердің қоғамда білім алмастыру, сөйлесім үшін қызмет ететін когнитивті ақпараттың бір бөлігі ретінде қарастырады. Себебі тілдік білім жалпыланған бірліктерден құрылған, жүйеге келтірілген когнитивті ақпараттың ерекше түрі секілді қаралады. Тілдік ақпарат танымдық ақпаратты таңбалардың жиынтығы ретінде көрсетіледі [4, 8].

Сөйленімді адамның танымдық әрекетінің жемісі ретінде қарастырсақ, танымдық негіз арқылы адамның логикалық ойлауы қалыптасады. Таным сөйлеушінің қоршаған орта, қоғам, қала берді әлем туралы білімінің негізінде сипатталады. Осылай қалыптасқан сананы танымдық сана дейді.

Тілдік сана этнолингвистика, этнопсихоллингвистика, лингвомәдениеттану мен элеуметтік лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны болмақ. Нақты айтқанда, В.Гумбольдттың ізімен, сананың басқа түрлеріне қарағанда тілдік сана ұлт тілімен тікелей байланысты болып табылады. Осы жерде ұлттың тілдік санасы мен жеке адамның тілдік санасының ара-жігін ашып алған дұрыс. Жеке адамның тілдік санасы ұлттың тілдік санасына тәуелді. Алайда белгілі бір уақытта өзгеріске түсіп, жеке сипаттарымен (кәсібі, білімі, рухани ой-пікірі т.т.) ерекшеленуі мүмкін.

Сананың қай түрі болсын, көрсеткіші – тіл. Жүзеге асатын жері – сөйлесім әрекеті. Сондықтан сананы тіл мен сөйлеуден тыс қарастыру мүмкін емес. Жеке адамда энциклопедиялық білім, аялық білім, жаңа білім, қорытынды білімнің негізінде тілдік сана бекиді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание / С любовью к языку. – М.– Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. – С. 44-51

2 Гудков Д.В. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Гнозис, 2003. – 288 с.

3 Стернин И. А. Структура концепта // Языковое бытие человека и этноса: психоллингвистический и когнитивный аспект. Вып. 10. – Барнаул, 2006. – С. 218-229.

4 Ибраймова Л.Ә. Сөйлесім синтаксисінің лингвистикалық-функционалдық табиғаты: филол. ғылым. канд. ... дисс. Алматы, 2010. – 134 б.

5 Емельянова Е. В. Языковая картина мира и языковое сознание. Международный научный журнал «Инновационная наука» №10/2015 ISSN 2410-6070

6 Ушакова Т. Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 13-23.

7 Леонтьев А. А. Основы психоллингвистики. – М., 1999. – 287 с.

8 Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000. – С. 24-32.

9 Тарасов Е.Ф. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания / Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 1996. – С. 7-22.

10 Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: курс лекций. – М.: Гнозис, 2002.

11 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

12 Этнопсихолингвистика. Отв. ред. Ю.А.Сорокин. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

13 Айтмұхамедова Қ. Институционалды коммуникация: дәрігер-науқас (сөз мәдениеті аспектісі): филол. ғылым. канд. ... дисс.: 10.00.00. – Алматы, 2003.

14 Воркачев С. Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты// Изв. РАН. Сер. лит-ры и языка. – 2001. – Т. 60. – №6. – С. 47-58.

Л.А Ибраймова, А.Б. Шормакова

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВОГО СОЗНАНИЯ

В статье рассматриваются некоторые противоречия в исследовании языкового сознания, сложившиеся в науке. Наряду с этим, выяснено его научное использование и виды. Проанализированы некоторые взгляды, побуждающие различные вопросы при классификации языкового сознания. Основной опорой языкового сознания является язык. Оно является не только психолингвистическим, но и этнолингвистическим, социолингвистическим феноменом. Каждый из них рассматривает в различных аспектах в соответствии с объектом их исследования. Языковое сознание – сложное явление, рассматриваемое в различных аспектах.

L.A. Ibraymova, A. B. Shormakova

SOME ASPECTS OF THE STUDY OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article deals with some contradictions in the study of linguistic consciousness that have developed in science. In addition, its scientific use and species are distinguished. Some views were analyzed that induce various questions in the classification of linguistic consciousness. The main support of linguistic consciousness is a language. It is not only a psycholinguistic, but also an ethnolinguistic, socio-linguistic phenomenon. Each of them is considered in various aspects in accordance with the object of their study. Language consciousness is a complex phenomenon, considered in various aspects.

УДК-811

Н.К. Кажекенова

Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева

Астана, Казахстан

knausha@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ПОЛИЭТНИЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ: РЕАЛИИ И СТРАТЕГИЯ

В статье автор дает обзор моделей языковой политики полиэтнических стран, указывает на актуальные проблемы при освещении данного вопроса; вслед за учеными предлагает разные направления. Кроме того, автор демонстрирует свою точку зрения, обосновывая ее яркими примерами. Статья предназначена специалистам, интересующимся вопросами социолингвистики и, в частности, полиязычия.

Ключевые слова: двуязычие, многоязычие, интерференция, транспозиция, конвергенция, дивергенция, этнос, витальность, ассимиляция.

Модели языковой политики полиэтнических государств являются результатом конвергентно-дивергентного развития двуязычия и многоязычия, языковых контактов, интерферентного и транспозиционного влияния языков. При этом следует исходить из понимания конвергенции и дивергенции развития языка как единого диалектического процесса, который приводит, с одной стороны, к языковой эволюции, вследствие которой языки стремятся обособиться от других и стать самостоятельными; с другой – к развитию сходных черт у языков, независимо от общности их происхождения, а на основе тесных социальных, экономических, культурных и прочих связей [1].

Социолингвистическая стратегия предполагает создание моделей языковой политики полиэтнических стран, связанных с интеграцией и демократизацией социальной жизни современного общества, которая в основном является результатом межэтнической коммуникации, содержащим серию политических, экономических и социокультурных контактов. Процесс же конвергентного развития языка является специфическим в большинстве полиэтнических и многоязычных государств, детерминирующим прагматизм языковой политики данных стран.

Методологические основы социолингвистики позволяют измерить процесс развития ситуации многоязычия, определить статус языков этнических меньшинств, а также описать перспективу моделей языковой политики полиязычных стран. Но характерной чертой этноса является самосознание, которое, к сожалению, не всегда признается учеными как этнообразующий фактор. Любой этнос складывается объективно: из общности территории или родственных связей, языка, культуры, экономики, религии, - а уже потом развивается этническое самосознание [2].

Однако в действительности этническое самосознание связано с субъективными и объективными факторами. В нашей отечественной традиционной науке понятие «самосознание» характеризует прежде всего социальные общности, а западное понятие подразумевает отдельных индивидов. Следовательно, идентификация индивида с определенным социумом, как мы видим на практике, бывает как положительной, так и отрицательной. Каждый индивид сознательно или бессознательно относит себя к определенным общностям:

- биологическим (от расовых до кровнородственных);
- территориальным;
- конфессиональным;
- языковым;
- социальным (классовым, сословным, кастовым и пр.);
- религиозным и культурным.

Решающим фактором в этнической идентификации, на наш взгляд, должно быть самоопределение этносов. К таковым следует отнести социально-экономические, социально-политические, культурно-образовательные условия, а также степень внутренней и внешней интеграции этносов. Интерес к языковой политике полиэтнических государств обусловлен разными причинами:

- 1) процесс мировой демократизации общественной жизни;
- 2) интенсивно углубляющиеся и расширяющиеся экономические и культурные связи вовлекают эти государства в научно-технический, информационный и социокультурный прогресс, в процесс конвергентного развития современного общества;
- 3) интеграция и глобализация, ставящие различные по содержанию и характеру языковые проблемы, и прежде всего проблему демократизации языковой политики как объективной реальности.

Таким образом, языковые проблемы, вставшие перед народами полиэтнических государств, имеют много общего, но решаются по-разному:

- в некоторых полиэтнических государствах существование этнических и языковых меньшинств не находит признания и отражения во внутреннем законодательстве;
- в других- статус этнических и языковых групп и их стремление сохранить свою культуру и язык отражаются в соответствующих постановлениях и законах.

В существующих международных договорах об этнических меньшинствах предусматривается, что расовые, религиозные и языковые различия не должны служить основанием для нанесения ущерба любому гражданину страны. По определению подкомиссии ЮНЕСКО по правам человека, культурные особенности меньшинства охватываются его этническими, религиозными, языковыми характеристиками.

Именно язык является элементом первостепенной важности при определении витальности этнического меньшинства. Существует мнение, что, если солидарности членов этноязыковой группы способствует прежде всего наличие дивергентной этнической самобытности и чувство принадлежности к признанной этнической общности, то существование языков и культур, отличающихся от общенациональных, официально признанных, жизненно необходимо для выражения этнического самосознания.

Другим немаловажным элементом сохранения традиций и культуры этноса является образ жизни. Определенные традиции, которые наглядно свидетельствуют о существовании различных культур, иногда является мощным барьером на пути их ассимиляции [3].

Языковая политика большинства полиэтнических государств состоит в том, что сама государственная структура не отражает социальных, культурных и языковых признаков только одной этнической группы, а показывает стремление к созданию конвергентного многонационального и многоязычного общества. Интересы и положение национальных меньшинств защищаются конституцией таких государств.

Итак, основным постулатом конкретных программ языковой политики большинства полиэтнических государств является безболезненное изменение или сохранение традиционно сложившегося функционального распределения языков. Такая языковая политика направлена на выбор государственного или официального языка, а также языка межэтнического общения, что и произошло во многих странах постсоветского пространства, в том числе и в нашей республике. Конечно же, у каждого государства свой путь реализации данной языковой политики: от полного изгнания языка до возврата к нему,- но в целом ситуация выравнивается. Что касается нашего государства, то изначально проводимая мудрая языковая политика позволила впоследствии расставить правильные приоритеты.

В связи с вышеуказанным вспоминаются слова Расула Гамзатова о том, что как бы велик и могуч ни был один язык, он не должен заменять, затмевать другие языки: представьте, что на небе будет днем – одно солнце, а ночью – только луна без звезд... Каждый язык – это звездочка, и она имеет право на жизнь и сиянье... Это не дословное цитирование поэта, глубоко самобытного, двуязычного, национального, тем и интересного миру.

Следовательно, исходя из исследований учёных, возможны следующие основные логико-вероятностные модели конвергентного развития языковой политики полиэтнических государств.

- плюрализм как универсальное свойство языковой политики, которое выражается в стремлении того или иного государства сохранить самобытность народов, их языки и культуры;
- демократизация предполагает контроль и обеспечение законности и регулирование развития и функционирования языков и культур;
- интеграция – конвергентный процесс, направленный на объединение и упорядочение отношений между различными этноязыковыми группами данного общества и предоставление им возможности сохранить свои отличительные особенности, в том числе национальные язык и культуру;
- при ассимиляции отдельные языковые группы вынуждены отказаться от своих традиций, культуры и языка в пользу доминирующей группы этноса;

- сегрегация означает изоляцию этноязыкового меньшинства и проживание его в худших условиях, иначе говоря, это один из видов расовой дискриминации [4]. Это мнение ученых, а языковая политика полиэтнических, полиязыковых государств многообразна и специфична и заслуживает изучения и определения выводов, мудрых и пригодных в эпоху глобализации и информатизации.

Современные социально-политическая и языковая ситуации, сложившиеся в Казахстане таковы, что рельефнее и реальнее становятся связи между функционированием языков и мотивацией их овладения. Государством предпринимаются планомерные усилия по регулированию отношений между языками: определен статус государственного языка, что, несомненно, является величайшим достижением независимого Казахстана; и основными стратегическими направлениями языковой политики определена поддержка развития и функционирования государственного, русского и других языков народов, населяющих РК [5].

Языковая ситуация в Казахстане определяется учеными как экзоглоссная, несбалансированная, диглоссная и демографически неравновесная [6].

Практически во всех слоях населения страны активизировались процессы этнической самоидентификации, способствующие росту языкового сознания и языкового самосознания как основополагающей части национального общественного сознания. Следует помнить, что этническое самосознание включает в себя не только идентификацию с этносом, но и ряд других связанных с ним феноменов: отношение к своему этносу может быть как позитивным, так и негативным (при положительном отношении возможны этноцентризм, этнофанатизм, в крайних формах – национализм и фашизм, при отрицательном – этнонегативизм). Также может возникнуть культурный конфликт, при котором индивид испытывает на себе одновременно или последовательно действие нескольких этносов (таковы, например, сегрегация, ассимиляция, маргинализация) и др.[7]

Следовательно, этническое самосознание и идентификация носят социальный характер и неразрывно связаны с другими аспектами личностной и групповой идентификации. Этническая и языковая идентичность как проявление языкового самосознания особенно актуальны в современном полиязычном Казахстане.

Следует определиться с понятиями «сознание», «национальное сознание», «этническое сознание», «языковое самосознание» и т.д., которыми пользуются многие современные смежные науки, тем не менее эти понятия по-прежнему остаются наиболее трудно определяемыми категориями. Осложняется ситуация и тем, что до сих пор нет четкой дефиниции терминов «мышление» и «сознание»: они или противопоставляются друг другу, или поглощаются одно другим, или используются как синонимы. Приемлемой точкой зрения является увязывание сознания со статическим аспектом, а мышления – с динамическим аспектом явления, и в этом случае «сознание оказывается свойством мозга, а мышление – деятельностью мозга, наделенного сознанием»[8].

Анализ языкового самосознания с учетом его осмысления в лингвистике и смежных отраслях знания как целостного образования, основанного на универсальной способности человека к рефлексии, был сделан многими учеными, в том числе М.А. Аркадьев, А.Б. Багдасарова, Ю.В. Бромлей, Я.З. Гарипов, Л.М. Дробижева, И.А. Зимняя, М.Э. Коган и др.

Современному молодому поколению в высокой степени свойствен процесс идентификации, в которую оно активно вовлекается в ходе социализации и социальной адаптации, а языковая и этническая идентификация, наряду с половой, возрастной, социальной и др., представляют широкую возможность более эффективного проявления саморефлексии и самопознания... В общем когнитивном развитии языковое сознание формируется с помощью родного языка, является решающим и иницирующим фактором интеллектуального развития человека.

Языковое самосознание или осознание своего знания языка и мотивов языкового поведения, целостная оценка себя как языковой личности, являясь центром развивающейся когнитивной системы человека, позволяет не просто чувствовать и рассуждать, но и

рефлектировать соответственно возникающим чувствам и мыслям; развивает способность контролировать поступление информации и оперировать ею в ходе мыслительной и вербальной деятельности.

Сейчас действительно необходимо использование новой теоретической социолингвистической парадигмы изучения проблем двуязычия, биментальности, т.е. правильного соотношения этнического и языкового самосознания личности, представляющей будущее полиэтнического и многоязычного Казахстана. Казахстанцы, как и миллионы людей в мире, ощущают на себе как позитивное, так и негативное воздействие глобализации.

Список литературы

- 1 Бахмян К.В. Социолингвистические и социономастические исследования. – М., 2001–300 с.
- 2 Беликов В.И. Этническое и языковое самосознание. – М., 1995.
- 3 Языковая политика в афро-азиатских странах./ Отв. ред. Л.Б. Никольский.– М., 1971 – 320 с.
- 4 Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика: Теория и проблемы. – М., 1976.
- 5 Государственная программа функционирования и развития языков в РК на 2001-2010гг.// Казахстанская правда. – 13.02.2001.
- 6 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
- 7 Гарипов Я.З. Языковое самосознание как фактор этнической социализации личности, 2006.
- 8 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание. – М., 2002.

Н.К. Кажекенова

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ПОЛИЭТНИЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ: РЕАЛИИ И СТРАТЕГИЯ

В статье автор дает обзор моделей языковой политики полиэтнических стран, указывает на актуальные проблемы при освещении данного вопроса; вслед за учеными предлагает разные направления. Кроме того, автор демонстрирует свою точку зрения, обосновывая ее яркими примерами. Статья предназначена специалистам, интересующимся вопросами социолингвистики и, в частности, полиязычия.

Н.К. Кажекенова

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ПОЛИЭТНИЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ: РЕАЛИИ И СТРАТЕГИЯ

В статье автор дает обзор моделей языковой политики полиэтнических стран, указывает на актуальные проблемы при освещении данного вопроса; вслед за учеными предлагает разные направления. Кроме того, автор демонстрирует свою точку зрения, обосновывая ее яркими примерами. Статья предназначена специалистам, интересующимся вопросами социолингвистики и, в частности, полиязычия.

Г.А. Кажигалиева, Г.А. Орынханова, Ш.А. Тажибаева
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
tazhibaeva_shinar@mail.ru

О ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

В статье рассматривается лингвокультурологический аспект формирования межкультурной компетенции в процессе языкового обучения.

Стержнем межкультурной компетенции, по мнению авторов статьи, должна быть толерантность. Формирование подобного плана межкультурной компетенции требует учета лингвокультурологического принципа, который предполагает выявление лингвокультурных особенностей изучаемых языков, сопоставление различных языковых картин мира, рассмотрение слова в его историческом ореоле.

Для его реализации предлагается внедрение учебной дисциплины «Национальная концептосфера».

Анализируется вербализация концептов земля, небо, семья, родина в казахском и русском языках, как наиболее важных для понимания особенностей национальных языковых картин мира.

Изучение вербализации ряда универсальных концептов на лексико-фразеологическом и паремииологическом уровнях позволит обучающимся овладеть культурологической информацией, представляющей фундамент национального мышления и мировидения.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, национальная концептосфера, языковое обучение, лингвокультурологический принцип, концепт, духовная культура.

Теория и практика языкового обучения свидетельствует об актуальности вопросов формирования межкультурной компетенции.

Одной из главных целей формирования межкультурной компетенции у студентов является не только овладение знаниями о национальных культурах и языках, но и содействие снятию противоречия «свой-чужой». Полилингв должен воспринимать другую культуру не как чужое, инородное, неправильное, а как еще один вариант достижений социума, демонстрирующий субъективность человеческого восприятия мира и, следовательно, языковой картины мира.

Стержнем межкультурной компетенции, по нашему мнению, должна быть толерантность, исключаяющая какие-либо отрицательные национальные стереотипы.

В связи с чем формирование соответствующей межкультурной компетенции требует расширения базовых принципов в процессе подготовки полиязычных специалистов. Этнолингводидактический подход, как известно, опирается на три основополагающих принципа: 1) принцип «двойного вхождения знаний»; 2) принцип функциональной активности языков в этнокультурном образовательном пространстве; 3) принцип сбалансированности государственного и официального языков в содержании образования [1]. Не менее эффективным принципом формирования межкультурной компетентности обучающихся является лингвокультурологический [2].

Данный принцип, направленный на выявление лингвокультурных особенностей изучаемых языков, сопоставление различных языковых картин мира, рассмотрение слова в его историческом ореоле – ключ к истинному лингвистическому знанию, к формированию поликультурной и толерантной языковой личности.

Его реализация предполагает преодоление национального центризма сознания, что возможно лишь на основе знакомства с национальной концептосферой. В связи с чем считаем

необходимым внедрение учебной дисциплины, представляющей национальные особенности языков и культур, – «Национальная концептосфера».

Концептосфера – это упорядоченная совокупность концептов народа, информационная база мышления [3].

«Образующие национальную концептосферу ментальные единицы являются основой формирования когнитивных стереотипов – суждений о действительности» [4, 68].

Считается, что национальная система концептов, формируемая под влиянием геополитического, исторического, этнопсихологического параметров, передает особенности национального видения мира.

Для адекватного формирования межкультурной компетенции обучающихся и глубокого понимания своеобразия национальной концептосферы необходимо рассмотрение процесса вербализации концептов в разных языках в сравнительно-историческом ракурсе.

Ядро национальной концептосферы составляют те черты, которые свойственны всем народам и формируются из сравнительно ограниченного набора концептов и констант [5]. К таким концептам относятся *семья, родина, дом, земля, небо, любовь, честь и др.*

Концепт, как известно, вербализуется на разных языковых уровнях, что обуславливает его рассмотрение на различном языковом материале. Для нас особый интерес представляет лексико-фразеологический уровень языка, так как в нем «в целом отражаются ценностные ориентации того или иного социума, система его моральных, этических и эстетических предпочтений, отражающих особенности менталитета конкретного народа» [6, 49]. Кроме того, представляется значимой культурфилософская составляющая паремиологического фонда языка.

В содержании приведенных выше концептов выделяется как универсальное (что продиктовано их ядерностью), так и национально-специфическое.

Национально-культурное своеобразие определяется объективными факторами: различиями природно-географической среды, социальными условиями, свойственными жизни данного народа и не существующими в жизни другого.

Так, природно-географический фактор (рельеф, климат, флора, фауна, численность, плотность населения, удалённость населенных пунктов друг от друга и т.д.) – один из важнейших факторов, воздействующий на основы национальной концептосферы. Он определяет суть материальной и духовной культуры народа.

Степные, полупустынные просторы предрасполагают к кочевому образу жизни и скотоводству; лесной и речной ландшафт к оседлости. Это находит отражение в духовности нации и ее материальной культуре, развитости тех или иных сфер деятельности: торговле, ремеслах, промышленности.

Имеет значение и расположение страны. Так, казахская земля, находящаяся в центре Евразии, являлась транзитной территорией и служила мостом между Европой и Азией. Нельзя назвать «транзитными», например, русскую и английскую культуры. Восточнославянская культура долгое время развивалась относительно замкнуто, контактируя лишь с соседними племенами, но процессы, происходившие на востоке (монголо-татарский период, тюркские каганаты) и позднее на западе, расширили культурные контакты восточных славян (русских). И, несмотря на то, что русская культура также вобрала в себя многое из других культур, ее мировоззренческие основы были сформированы в период изолированного развития, поэтому, на наш взгляд, речь идет о доминировании «закрытой» лесо-луговой, земледельческой культуры. Полностью отсутствует, по нашему мнению, транзитность в английской культуре. Одним из подтверждением тому служит консерватизм в развитии английского языка.

К разряду ключевых концептов, существенных для понимания национальной культуры и языка, относятся в первую очередь «небо» и «земля».

Кочевой образ жизни, необходимость преодолевать большие расстояния, малочисленность, суровые климатические условия предопределили основы казахской духовной и материальной культуры. И эти сущностные национально-культурные различия выявляются при анализе концептов «небо» (аспан) и «земля» (жер).

В казахской концептосфере аспан – один из доминантных концептов, который можно охарактеризовать как национально-культурный. Это древний бог Танир (тенгрианство), это космос. Символом Тенгри был круг – Солнце.

Одно из священных для любого казаха понятий «шанырак» (букв.: верхняя круглая часть юрты) связано с небом. Шанырак – это своеобразное круглое «окно» в космос, напоминающее о вечности, Создателе; Колесо космоса, Колесо жизни.

Кочевая культура смогла найти свое место в бесконечной Вселенной. В бесконечном степном пространстве кочевник чувствует близость к природе, размышляет о тленном и вечном. Возвышенность чувств и стремление вознестись к космосу превращала не только одного человека, но и целые народы, по выражению Л. Гумилева, в пассионариев.

Для тенгрианства характерна вера в глубокую связь живых людей с духами природы и предков. Человек должен уважительно, с любовью относиться ко всему окружающему миру. Отсюда связь концепта «небо» (аспан) с лексемой «аруахи» (души предков).

Что же касается концепта «земля» (жер), то для него также характерна национально-культурная специфика.

Земля (жер) для казаха – это жер-ана (мать-земля), Умай (в тенгрианстве - богиня Земли), атамекен (земля отцов), дала (степь).

Степь для казаха – это философия жизни, вбирающая в себя такие ценностно-смысловые значения, как степь-время, степь-вселенная, степь-душа. Степь – бескрайние просторы, дух свободы, аргмаки, суровая кочевая жизнь, степные травы (ковыль, полынь), широта души, степные законы (гостеприимство, мужество, честь, защита рода, уважение к старшим), почитание природы.

Стремление к большим просторам предопределил кочевой образ жизни. Отсюда стереотипы, в которых земля, огромные пространства ассоциируются с богатством и свободой.

Казахи говорят:

- *Коль богата земля, то богат и народ;*
- *Где земля просторна, там жизнь привольна;*
- *Падающего земля поддержит;*
- *Земля – мать, люди – её дети.*

В сознании и культуре русского человека концепты «небо» и «земля» также относятся к числу важнейших, на что обращали внимание многие исследователи: А. Вежбицкая, В.В. Колесов, М.М. Маковский, Ю.С. Степанов и др. Изучению концептуализации неба в русской языковой картине мира посвящены работы Г.Е. Гуляевой [1]. С.М. Подвигиной [7].

Концепты «небо» и «земля» противопоставляются как «высокое» - «низкое», «душа» – «тело», «вечное» - «преходящее», «радость» - «страдание», «божественное» - человеческое» и т.д. [5].

Небо в русской языковой картине мира ассоциируется с возвышенным, божественным: *небесный рай, небесные силы, чувствовать себя (быть) на седьмом небе* (безграничное счастье и глубокое удовлетворение).

Земля у русского народа почитается как мать. *Родина-мать, отчизна, мать сыра земля, земля-кормилица* предстает устойчивой доминантой национального сознания, что отражено в пословицах *Господь повелел от земли кормиться; Земелька черная, а белый хлеб родит.*

Русская земля ассоциируется также с *полем* и фитонимом *береза*. Это яркие образы русской поэзии, связанные с русской землей.

Поле указывает на земледельческий характер традиционной материальной и духовной культуры древних славян, ее героическую историю.

- *Отчизне кубок сей, друзья!*

Страна, где мы впервые

Вкусили сладость бытия,

Поля, холмы родные,

Родного неба милый свет... (В. Жуковский).

Береза символизирует родину, Россию, русскую душу:

- Наряд её легкий чудесен,

Нет дерева сердцу милей,

И столько задумчивых песен

Поётся в народе о ней!

Он делит с ней радость и слёзы,

И так уж она хороша, что кажется – в шуме берёзы

Есть **русская наша** душа. (Вс. Рождественский)

- Русь моя, люблю твои **березы!**

С первых лет я с ними жил и рос.

Потому и набегают слезы

На глаза, отвыкшие от слез... (Н. Рубцов)

Мировоззрением кочевников определяется ценность в казахской концептосфере таких понятий, как *гостеприимство* и *дружба*. Для кочевника важным являлось человеческое общение, желание понять друг друга. Как отмечает К. Нурланова, национальная казахская идея – понять состояние человека. Этого можно достичь через общение – высшую форму взаимоотношения [8, 5].

Казахский, степной закон гостеприимства раскрывается в следующих пословицах и лексемах:

1) гостю – все лучшее, например, нельзя встречать гостей без мяса:

- Когда гость приходит, мясо варят,

нет мяса – лицо хозяина горит от стыда.

- Зарезать гостю ягненка – ягненок умрет,

не резать сам со стыда умрешь.

- Почетному гостю – почетное угощенье.

2) гостю – почетное место (тор):

- Приглашение на почетное место – признак уважения.

- Порог - не место для почетного гостя.

3) гость – это счастье, божий подарок;

- Золото у гостя не бери, а лучше благодарность проси.

- Когда желанный гость придет, овца двойню принесет.

- Гость приходит — счастье в дом с собой приводит.

- Благодарность гостя твоего, дороже золотого подарка его.

Гость – объект уважения и внимания, ему все лучшее.

Символом русского гостеприимства, радушия являются хлеб и соль. Хлеб для русских – это источник жизни, и гарантия счастья. С давних времен на Руси, как и у других народов-землепашцев, почитался хлеб.

Соль была не менее ценным продуктом. Из-за того, что добыча соли была очень трудна в древней Руси, и люди из далекого места везли ее в разные уголки. Отсюда синоним русского гостеприимства – хлебосольство.

- Милости просим к нашему хлебу и соли.

- Сколько ни думай, а лучше хлеба-соли не придумает.

- Без соли, без хлеба худая беседа.

- Что есть в печи, все на стол мечи.

- Чем богаты, тем и рады.

- Красному гостю – красное место.

Как видно из приведенных пословиц, различия определяются социально-экономическими условиями: для кочевника самое дорогое – скот, для землепашца – хлеб; общность же, по нашему мнению, основывается в значительной мере на географическом и климатическом факторах: суровые природные условия, степные, лесостепные, сибирские, порождают понимание ценности взаимопомощи, уважения к гостю, признания его божьим человеком.

У казахов и русских, как и у многих других народов испокон веков ценились крепкие дружеские отношения и взаимовыручка. В пословицах сформирован стереотип о важности и бесценности дружбы.

Казахские пословицы:

- Для друга сердечного от сердца отрывают.
- Дружба — богатство бесценное.
- Где нет дружбы, там нет успеха.
- Гордись настоящим другом, остерегайся стать другом врага.
- Жить без друзей, что есть пищу без соли.
- Дружба крепка взаимностью.
- О жигите судят по его друзьям.

Русские пословицы:

- Не имей сто рублей, имей сто друзей.
- В дружбе правда.
- Друг денег дороже.
- Друга ищи, а найдешь – береги.
- Друга на деньги не купишь.

«Дружба по-казахски» и «дружба по-русски» не обнаруживают существенных различий.

Необходимость защиты земли от захватчиков, социально-политические, культурно-исторические, природно-климатические условия предопределили высокий уровень требований к воспитанию казахской молодежи. В частности, был выработан стереотип личности настоящего джигита, суть которого раскрывается в афоризме: «Настоящий джигит имеет восемь граней качества и способен хранить тайну (идею)», т.е. мужчина должен обладать следующими качествами: умением вести кочевое скотоводство, трудолюбием, стойкостью в беде, смелостью в бою, знанием своей родословной, поэтическим дарованием, находчивостью и остроумием, владеть техникой верховой езды». Так, казахские пословицы гласят:

- Джигит на слова скуп, на дела щедр.
- Джигиту от слова отступить, словно смерть принять.
- Сталь закаляется на огне, батыр — на войне.
- Джигит – сын своего народа и раб своей совести.
- Для джигита и песня – искусство, и ремесло искусство.

Концепты «земля» (жер) и «родина» (отан, атамекен) в русской и казахской концептосферах тесно связаны с лексемой «честь» (намыс).

В традиционном представлении казахов все можно принести в жертву ради жизни, но честь – нельзя. Честь превыше всего:

- Для джигита позор страшнее смерти.
- Стыд сильнее смерти.
- Не добро береги, а честь свою береги.
- Если умен, честь береги;
- Честь и совесть — спутники каждому шагу;
- Богатством жертвуй ради жизни, жизнью жертвуй ради чести.
- За Родину в огонь – не сгоришь, за честь бороться – не умрешь.

Нет ничего для батыра дороже чести. Герой казахского эпоса Ер-Таргын пошел с шестиаршинным мечом против семи тысяч врагов, восклицая: «Только честь мне дорога!»

Главным этическим вопросом, выдающийся казахский мыслитель Шакарим считал учение о чести, совести, вере. Именно эти понятия являются, по его мнению, опорой души человека.

В русской пословичной картине мира, как и в казахской уделяется большое внимание чести. Она является абсолютной ценностью:

- Потеряй всё, но душу и честь не теряй.
- За честь голова гибнет; честь головою оберегают.

- *За совесть, за честь хоть голову снести.*

- *Честь дороже жизни.*

Потерять честь – это позор, позор - страшнее смерти.

О важности концепта «честь» для русской языковой картины мира свидетельствует и большое количество устойчивых словосочетаний с компонентом «честь»: *с честью, честь честью, честь по чести, сказать по чести, честь имею, честь имею кланяться, честь мундира, слишком много чести, не про вашу честь, отдавать честь, пора и честь знать, долг чести, задеть честь, в чести, в честь, выйти с честью, делает честь, к чести служит, поле чести, надо и честь знать, с честью выполнить, Ваша честь и др.*

В иерархии общечеловеческих ценностей честь занимает одно из первых мест. Ф.М. Достоевский считал, что «Честь и собственное достоинство сильнее всего».

В.В. Колесов в своей книге «Язык и ментальность» рассматривает два концепта русской ментальности *честь* и *совесть* [9]. Для него честь и совесть – суть проявления личной нравственности в общественной среде. Предполагается, что идея чести пришла из славянского язычества, а идея совести – появилась с принятием христианства [9].

Несмотря на отнесенность к общечеловеческим ценностям концепт «честь», как показывает анализ, имеет национально-культурную специфику. Так, в казахской картине мира честь связана в первую очередь с защитой родины и понятиями «джигит» и «батыр». В казахских пословицах концепт «честь» ассоциируется с долгом: долгом перед страной, перед своим родом и родителями; неисполнение сыновьяго, дочернего долга – позор, бесчестье.

Казахские пословицы конкретизируют содержание концепта «честь»:

- *честь – это честность;*
- *честь – это верность клятве;*
- *честь важнее любви;*
- *честь – исполнение долга.*

Кроме того, различия проявляются на уровне сравнений: в казахских пословицах часто используются зоонимы: *конь, скакун, скот*, в русских: *свинья, собака, волк*.

Общность национальных представлений проявляется в том, что в одном ассоциативном ряду оказываются слова: *честь, достоинство, почет, стыд, долг, гордость, честность, репутация, гостеприимство*.

Сохранение чести определяется и для русского и для казаха гостеприимством.

Современное представление казахов и русских о чести кардинально трансформировалось, утратив, к сожалению, свою значимость.

Еще один универсальный концепт с элементами национально-культурной специфики – это семья.

В традиционных представлениях казахов семья всегда считалась главной ценностью. С детства казахи прививали своим детям уважительное отношение к старшему поколению, память и почитание предков до седьмого колена.

С темой семьи и семейного быта связано много казахских пословиц и поговорок, в которых отражаются традиционные представления об укладе казахской семьи, о ценностях и идеалах.

Один из таких стереотипов заключается в следующем: необходимо помнить свою родословную. *Незнание своей родословной до седьмого поколения – признак сиротства*.

Сохранение семейных, родственных отношений – еще один нравственный приоритет, который представлен в следующей казахской пословице: *Сторониться своих – стать посмешищем для чужих*.

Казахские пословицы отражают этнокультурные стереотипы, связанные с благожелательным отношением к некровным родственникам (зятю, свату и т.д.):

- *Зять – на сто лет родня.*
- *Сват – на тысячу лет родня.*
- *Среди четвероногих верблюжата дружны,*
- *Среди двуногих свояки дружны.*

- Голова барана – свата угощенье.
- Хорошая невестка, как дочь родная; хороший зять, как сын родной.
- С другом сводит ангел, со сватом сводит сам Бог.
- С родней радостью поделишься – радости прибавится, горем поделишься – горе убавится.

В любых обстоятельствах казахи должны сохранять, оберегать родственные отношения:

- Хоть и дурной, да брат родной.

Где же взять хорошего?

- Родичи, когда ссорятся, когда мирятся,
но насовсем не расходятся.

- Кто с родней в мире не живет,
в просторном мире места не найдет.

- Сторониться своих – стать посмешищем для чужих.

Казахские поговорки призывают поддерживать родственников, помогать им:

- Если родня богатая, маслом будешь закусывать.

- Бывает, что счастье отворачивается,
но родичи не отворачиваются.

Данные поговорки демонстрируют то, что в традиционном представлении казахов любой родственник – это благо и следует ценить родственные отношения. Большая и дружная семья – счастье. Сохранение этой семьи требует компромиссов, бескорыстной любви; главным является – общее, а, значит, следует преодолевать разногласия, прощать обиды и недостатки.

В казахской традиционной картине мира выделяются стереотипы, связанные с воспитанием дочери. Дочь является гостьей, и поэтому ее надо холить и лелеять.

- Не умеющий расчесывать шелк - превратит его в шерсть, не умеющий заботиться о дочери - превратит ее в рабыню.

- Дочь – гостья в доме.

- Отец бьет сына - исправляет его; мать бьет дочь — портит ее.

- Предвестник счастья – дочь.

- Сын мой - мощь и сила моя, дочь моя - сокровище мое.

В русской паремиологической картине мира с некровными родственниками часто связаны отрицательные стереотипы, например:

- Свекор – гроза, а свекровь – выест глаза.

- Два брата – на медведя, а два свояка – на кисель (ненадежны).

- Деверь невестке – обычный друг.

- Не всякий тому рад, что приехал в гости сват.

- Зять на двор – пирог на стол.

- Свекор драчлив, свекровь – ворчлива, деверья – журливы, невестки – мутливы.

- Сватьев – не оберешься, свояков – не огребешься, а женского кумовства – до Москвы не перевешишь.

- Сваха лукавая – змея семиглавая.

- Сваты с правдою не ездят.

- У нашего свата нет ни друга, ни брата.

Не все однозначно и в отношениях между кровными родственниками. О чем свидетельствуют следующие поговорки:

- Не верь брату родному, верь глазу своему кривому!

- Для красного словца не пожалеет и родного отца.

- Дал бог отца, что и родного сына не слушается.

- Брат брату – головой в уплату. Брат брату сосед.

- В семье не без урода, а на урода все не в угоду.

- Родных много, а пообедать не у кого.

- Сын отца умнее – радость, а брат брата умнее – зависть.

- *Хотя мне брат, только я ему не рад.*

Краткий анализ вербализации ряда универсальных концептов на лексико-фразеологическом и паремиологическом уровнях показывает, что изучение национальной концептосферы позволит обучающимся овладеть культурологической информацией, представляющей фундамент стереотипности национального мышления и мировидения.

Таким образом, сравнительно-историческое изучение национальных концептосфер, предоставляет возможность подготовить полиязычных специалистов с высоким уровнем межкультурной компетенции.

Список литературы

1 Гуляева Г.Е. Концептуализация неба и небесных тел в рок-поэзии (на материале текстов К. Кинчева и В. Цоя): дисс. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2009. – 220 с.

2 Юсупова З.Ф. Интеграция лингвистического и лингвокультурологического принципов в обучении русскому языку как неродному. // Режим доступа: <http://gigabaza.ru/doc/37618.html>

3 Попова З.Д. и Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ, 2007. – 315 с.

4 Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 189 с.

5 Семёнов А.Е. Вербализация концепта «земля» средствами русской фразеологии и лексикологии: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Челябинск, 2009.

6 Молчанова Г.Г. Лингвокультурные концепты и паремическое моделирование / Г.Г. Молчанова, О.В. Тарбеева // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования: сб. науч. трудов. – М.: Калуга: «Эйдос», 2007. – С. 42-59.

7 Подвигина С.М. Национальная специфика лексико-фразеологической вербализации концептов небо и небесные тела (на материале русского и немецкого языков): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Воронеж, 2007. – 21 с.

8 Нурланова К.Ш. Человек и мир. – Алматы: Канон, 1999. – 200 с.

9 Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – 240 с.

Г.А. Кажигалиева, Г.А. Орынханова, Ш.А. Тәжібаева МӘДЕНИЕТ АРАЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВАМӘДЕНИ ҚЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ

Мақалада тілді оқыту үдерісінде мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастырудың лингва-мәдени қыры қарастырылады.

Мәдениетаралық құзыреттіліктің өзегі, мақала авторларының пікірі бойынша, төзімділік болуы тиіс. Мәдениаралық құзыреттіліктің аталмыш жоспары оқытылатын тілдердің лингва-мәдени ерекшеліктерін анықтауды, әр түрлі тілдік әлем бейнесін салыстыруды, сөзді оның тарихи мәнмәтінінде қарастыруды пайымдайтын лингва-мәдени ұстанымды талап етеді.

Оны іске асыру үшін "Ұлттық концептосфера" оқу пәнін енгізу ұсынылады.

Қазақ және орыс тілдеріндегі ұлттық тілдік әлем бейнесінің ерекшеліктерін ұғыну үшін анағұрлым маңызды жер, көк, отбасы, туған жер концептілерінің вербалдануы талданады.

Бірқатар әмбебап концептердің вербалдануын лексика-фразеологиялық және паремиологиялық деңгейде зерттеу білім алушылардың ұлттық ойлау мен көзқарасының іргетасын қалайтын мәдени ақпаратты меңгеруіне мүмкіндік береді.

Gh.A. Kazhigalieva, G.A. Orynkhanova, Sh.A. Tazhibayeva ABOUT THE LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE

The article considers the linguo-cultural aspect of the intercultural competence formation in the language learning process.

According to the author, the linchpin of the intercultural competence must be tolerance. The formation of such a plan of intercultural competence requires taking into account linguistic and

cultural principle, which involves identifying the linguistic and cultural peculiarities of the target languages, a comparison of the different language views of the world, the word's consideration in its historical aura.

The introduction of the discipline "National conceptsphere" is proposed for its implementation.

It analyses the earth, sky, family, country concepts' verbalization in the Kazakh and Russian languages as the most important for understanding the peculiarities of the national language view of the world.

The study of a number of universal concepts' verbalization on lexical-phraseological and paremiological levels will allow students to acquire cultural information that represents the foundation of national thinking and worldview.

УДК 81'37; 003; 81'22

Г.А. Кажигалиева, Т.Е. Игенбай
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
gulnaiman@mail.ru, togi_85@mail.ru

О НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКЕ ЭМОТИВНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н.В. ГОГОЛЯ

В статье рассматривается лингвокультурное своеобразие художественной эмотивности произведений Н.В. Гоголя. Анализируются различные типы эмотивной лексики и эмотивных художественных фигур, а также механизм эмотивного лингвостилистического контраста.

Эмотивность произведений Н.В. Гоголя ярко выражена на лексико-фразеологическом и лингвостилистическом уровнях. Она базируется на сравнениях, метафорах, фразеологизмах, ключевых формулах, их необычности, ярком символизме и связи с русской действительностью.

В работе определяется, что одна из главных лингвокультурологических особенностей эмотивности гоголевских произведений заключена в формуле «смех сквозь слезы». Сатирическое восприятие достигается посредством контрастного эмоционала. Эмотивные построения в художественных произведениях Н.В. Гоголя формируются на основе смешения и контрастности высокого и низкого, меткости и выразительности метафор и сравнений и экспрессивности синтаксиса.

Ключевые слова: эмотивность, художественные произведения, эмотивный контраст, сатира, метафора, коннотация, ироническое описание.

Ирония и сарказм, как известно, занимают особое место в творчестве Н.В. Гоголя, особенно в сатирических произведениях. Ирония выступает способом экспликации авторской позиции, его критического отношения к действительности.

На чем же базируется ирония в художественных произведениях Н.В. Гоголя? Прежде всего на яркой эмотивности текстов. Под эмотивностью мы вслед за В.И. Шаховским понимаем реализацию эмоций на языковом уровне [1, 13].

Текст, содержащий эмотивную лексику, в функциональном аспекте принято рассматривать по трем линиям (текст - объект, текст - автор, текст - читатель), что предполагает выявление нескольких разновидностей текстовых эмотивных смыслов: диктальных (эмотивные смыслы в структуре образа персонажа), модальных

(интенциональные эмотивные смыслы в структуре образа автора) и экстенциональных (эмотивные смыслы, наведенные в сознание читателя содержанием текста) [2, 85].

По мнению Л.Г. Бабенко, эмотивные смыслы, включенные в структуру образа персонажа, функционально подразделяются на интерпретационные (характерологические и изобразительно-жестовые) и эмоционально-оценочные смыслы. Первые интерпретируют с позиции автора эмоциональное состояние персонажа и проявление этого состояния во внешности, жестах, поведении, речи; вторые являются средством эмоциональной оценки персонажа и с позиций автора, и с позиций других персонажей [2, 78].

Кроме того, с точки зрения формы выражения эмоциональности можно выделить как эксплицитные, так и имплицитные эмотивы (лексические единицы, называющие или выражающие эмоции) [1].

Произведения Гоголя содержат оба типа эмотивов. Своеобразие художественной эмотивности Гоголя состоит в том, что писатель создает эмотивный лингвостилистический контраст: прибегая в основном к положительным эмотивам, он формирует отрицательные экстенциональные эмотивные смыслы.

Эмотивность строится на неожиданных контрастах (логических, нравственных, стилистических) и противопоставлениях внутри небольших фрагментов и предложений, например:

«Так как я знаю, что за тобою, как за всяким, **водятся грешки, потому что ты человек умный и не любишь пропускать того, что плыет в руки...**» (Ревизор).

В данном предложении противопоставляются выражения **водятся грешки, плыет в руки** прилагательному **умный**, что создает эмоциональный фон и способствует возникновению иронического смысла. Прилагательное **умный**, имеющее значение «*Тот, кто обладает хорошим, ясным умом; достаточно толковый человек*» [3] в этом контексте отождествляется с умением наживаться, брать взятки (**водятся грешки**), фразеологизм же **плыть в руки** укрепляет эту связь, так как указывает на то, что легко, без труда достается, приходит как бы само собой [4, 474]. К тому же словосочетания **водятся грешки и плыть в руки имеют статус разговорной лексики**. Соответственно сближение слов с разной эмотивностью и стилистической закрепленностью создает общую негативную коннотацию.

Для выражения отрицательных эмоций, авторской иронии Гоголь прибегает к различного рода мелиоративной эмотивной лексике. Это: междометия; частицы; эмотивные прилагательные и существительные; прилагательные превосходной степени; необычные авторские метафоры; фразеологизмы, «обретающие эмотивность» или меняющие ее на противоположную «полярность».

Вот, как, например, описывается бекеша у Ивана Ивановича в произведении «*Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем*»: «**Славная бекеша у Ивана Ивановича! отличнейшая! А какие смушки! Фу ты, пропасть, какие смушки! сизые с морозом! Я ставлю бог знает что, если у кого-либо найдутся такие! Взгляните, ради бога, на них, - особенно если он станет с кем-нибудь говорить, - взгляните сбоку: что это за объядение! Описать нельзя: бархат! серебро! огонь! Господи боже мой! Николай Чудотворец, угодник божий! отчего же у меня нет такой бекешки!**»

Данный фрагмент, представляющий сложное синтаксическое целое, является эмотивно ярко окрашенным. Лексические эмотивы усиливаются эмотивностью синтаксического уровня, а именно восклицательными предложениями, их неполнотой, передающей чувства персонажа, его восхищение.

Н.В. Гоголь использует эмотивные метафоры, отражающие особенности эпохи и национальной культуры, такие как **сизые с морозом, бархат! серебро!**

Развернутая гастрономическая метафора **что это за объядение!** в устах героя также звучит как «похвала».

В роли междометий функционируют словосочетания, которые можно обозначить как лингвокультуремы: **Николай Чудотворец, угодник божий, господи боже мой, бог знает что, фу ты, пропасть.**

Лингвокультурная специфика эмотивности представлена и частицами *какие, ради бога*.

Русское эмоционально отрицательное восклицание *бог знает что* в контексте фрагмента приобретает положительную эмотивность.

Мелиоративная эмотивность характерна и фразеологизму *описать нельзя*.

Гоголь не использует ни одного отрицательного эмотива при описании бекеша, но создает при этом сатирический портрет персонажа с негативной эмотивностью.

Аналогичное сатирическое восприятие достигаемое посредством контрастного эмоционального восприятия частей (высокое эмоциональное начало и сниженный эмоциональный фон в конце) наблюдается в следующих отрывках:

- *«А какой богомольный человек Иван Иванович! Приятно! чрезвычайно приятно! как сон после купанья...»*

- *«Иван Иванович имеет необыкновенный дар говорить чрезвычайно приятно. Господи, как он говорит! Это ощущение можно сравнить только с тем, когда у вас ищут в голове или потихоньку проводят пальцем по вашей пятке».*

Начало и конец предложений оказываются на разных полюсах эмотивности. Если в начале наблюдается положительная высокая эмотивность (1) *А какой богомольный человек Иван Иванович!* 2) *Иван Иванович имеет необыкновенный дар говорить чрезвычайно приятно*), которая предполагает аналогичную высокую аргументацию, то в конце она снижена до уровня физиологических удовольствий (1) *как сон после купанья*; 2) *когда у вас ищут в голове или потихоньку проводят пальцем по вашей пятке*).

Сравнение *богомольного человека со сном после купанья и необыкновенного дара говорить чрезвычайно приятно с проведенным по пятке пальцем* служат яркой эмоциональной характеристикой персонажа. Важен также переход к сравнению, который выражаются неполными предложениями с безлично-предикативными словами: *Приятно! чрезвычайно приятно!*

Для показания условности какого-либо понятия и выражения своего отрицательного отношения, Гоголь прибегал к ироническому описанию содержания, вкладываемого обществом в то или иное слово. Например: «Словом, они были то, что называется счастливы»; «Более не находилось ничего на сей уединенной или, как у нас выражаются, красивой площади» [5, 300].

Одна из главных лингвокультурологических особенностей эмотивности гоголевских произведений заключается в том, что она представляет «смех сквозь слезы».

Через алогичное сопоставление разных по эмоционалу слов Гоголь сатирически выразительно и эмоционально ярко характеризует персонажей своих произведений. Так, устами Собакевича дается характеристика власти имущим. Председатель палаты, по его словам, *«он только что масон, а так дурак, какого свет не производил...».*

- *«Губернатор превосходный человек?»*

- *Первый разбойник в мире! И лицо разбойничье! — сказал Собакевич.*

- *Дайте ему только нож, да выпустите его на большую дорогу, зарежет, за копейку зарежет! Он, да еще вице-губернатор, это Гога и Магога!»*

Полицеймейстер же, по словам того же Собакевича, *«мошенник! Продаст, обманет, еще и пообедает с вами! Я их знаю всех: это все мошенники, весь город там такой: мошенник на мошеннике сидит и мошенником погоняет. Все хриstopродавцы. Один там только есть порядочный человек: прокурор; да и тот, если сказать правду, свинья».*

Гоголь показывает абсурдность такой человеческой жизни через кажущиеся абсурдными, неожиданные характеристики. Такая эмотивность позволяет также передать особенности эпохи, духовную нищету и убогость русских помещиков.

Этот же своеобразный антонимический прием Гоголь использует при описании Акакия Акакиевича:

«И закрывал себя рукою бедный молодой человек, и много раз содрогался он потом на веку своем, видя, как много в человеке бесчеловечья, как много скрыто свирепой грубости в

утонченной, образованной светскости, и, боже! даже в том человеке, которого свет признает благородным и честным...»

Гоголь использует такой стилистический прием как силлепс, который позволяет не только выразить чувства автора, но и выразительно описать своеобразие русской действительности, например:

- Не только кто имеет двадцать пять лет от роду, прекрасные усы и удивительно сшитый сюртук, но даже тот, у кого на подбородке выскакивают белые волосы и голова гладка, как серебряное блюдо, и тот в восторге от Невского проспекта.

- Начнем с самого раннего утра, когда весь Петербург пахнет горячими только что выпеченными хлебами и наполнен старухами в изодранных платьях и салопах, совершающими свои наезды на церкви и на сострадательных прохожих.

- Мало-помалу присоединяются к их обществу все, окончившие довольно важные домашние занятия, как-то поговорившие с своим доктором о погоде и о небольшом прыщике, вскочившем на носу, узнавшие о здоровьи лошадей и детей своих, впрочем, показывающих большие дарования, прочитавшие афишу и важную статью в газетах о приезжающих и отъезжающих, наконец, выпивших чашку кофию и чаю; к ним присоединяются и те, которых завидная судьба наделила благословенным званием чиновников по особенным поручениям.

В произведениях Гоголя любое средство выразительности иронично и эмоционально.

Русский взгляд автора на мир прослеживается в своеобразии метонимических переносов и оксюморонов:

- Вы здесь встретите бакенбарды единственные, пропущенные с необыкновенным и изумительным искусством под галстух, бакенбарды бархатные, атласные, черные как соболь или уголь, но, увы, принадлежащие только одной иностранной коллегии. Служащим в других департаментах провидение отказало в черных бакенбардах, они должны, к величайшей неприятности своей, носить рыжие. Здесь вы встретите усы чудные, никаким пером, никакою кистью неизобразимые; усы, которым посвящена лучшая половина жизни, - предмет долгих бдений во время дня и ночи, усы, на которые излились восхитительнейшие духи и ароматы и которых умастили все драгоценнейшие и редчайшие сорта помад, усы, которые заворачиваются на ночь тонкою веленовою бумагою, усы, к которым дышет самая трогательная привязанность их поссесоров и которым завидуют проходящие.

Гоголь, как известно, часто прибегал к характеристике персонажей через окружающие их предметы. Наиболее ярко этот эмотивный лингвостилистический прием воплощен в «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем». Например:

- «Прекрасный человек Иван Иванович! Какой у него дом в Миргороде!»

- «Прекрасный человек Иван Иванович! Он очень любит дыни. Это его любимое кушанье».

- «Очень хороший также человек Иван Никифорович. Его двор возле двора Ивана Ивановича».

Одним из часто используемых у Гоголя эмотивных средств, выражающих негативное отношение к героям сатирических произведений и имеющих лингвокультурную специфику, являются фразеологизмы. Вот некоторые примеры:

- «Оба они живут в собственных домах по соседству и прежде были такими между собою приятелями, каких свет не производил». (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)

- «Да, таков уже неизъяснимый закон судеб: умный человек — или пьяница, или рожу такую состроит, что хоть святых выноси». (Ревизор)

- «Дай только, боже, чтобы сошло с рук поскорее, а там-то я поставлю уж такую свечу, какой еще никто не ставил: на каждую бестию купца наложу доставить по три пуда воску». (Ревизор)

- «Да сказать Держиморде, чтобы не слишком давал воли кулакам своим; он, для порядка, всем ставит фонари под глазами - и правому, и виноватому». (Ревизор)

Авторское отношение к персонажам в основном выражается также контекстуальными, стилистически окрашенными эмотивами. Такие эмотивы отражают, как правило, презрение и неодобрение. Например:

- «*Иван Иванович худощав и высокого роста; Иван Никифорович немного ниже, но зато сильно распространяется в толщину*».

- «*Иван Иванович чрезвычайно тонкий и чувствительный человек, который в разговоре никогда не скажет неприличного слова. Иван Никифорович, напротив, такие слова приплетает часто*».

Отрицательная эмотивность, ее лингвокультурные особенности находят своеобразное воплощение в необычных сравнениях и метафорах:

- «*Голова у Ивана Ивановича похожа на редьку хвостом вниз; голова Ивана Никифоровича на редьку хвостом вверх*» (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)

- «*... все белогрудые, белошейные, у всех глаза репой, у всех глаза с поволокой, походка павлином и коса до пояса*» (Мертвые души)

- «*Притом же оный, часто поминаемый, неистовый дворянин и разбойник, Иван, Иванов сын, Перерепенко, и происхождения весьма поносного...*» (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)

- «*Шаровары шириною с Черное море*» (Тарас Бульба);

- «*Закинутый гордо чуб его захватывал на пол-аршина земли*» (Тарас Бульба);

- «*Андрей увидел красавицу, «какой еще не видывал отроду*» (Тарас Бульба);

- «*Мать Остапа и Андрия, как степная чайка, вилась над детьми своими*» (Тарас Бульба);

- «*... сбитеничик с самоваром из красной меди и лицом таким же красным, как самовар...*» (Мертвые души);

- «*У иных были лица, точно дурно выпеченный хлеб: щеку раздуло в одну сторону, подбородок покосило в другую, верхнюю губу взнесло пузырем*» (Мертвые души);

- «*Бросился, подобно бешеной собаке*» (Тарас Бульба).

Подобные сравнения связаны с национальными реалиями помогают автору точнее передать образ и внутреннее состояние героев.

- «*Голова у Ивана Ивановича похожа на редьку хвостом вниз; голова Ивана Никифоровича на редьку хвостом вверх*».

Морфологический уровень эмотивности представлен в основном именами существительными и прилагательными.

Существительные как называют эмоции и состояния, так и выражают их. Так активно функционируют такие коннотативы и аффективы (бранная лексика), как *поросенок, дурак, каналья, подлецы, бездельники, бестия, злодеи, канальство, архиплуты, протобестии, надувалы мирские*.

Для выражения положительных эмоций персонажей либо их характеристики Гоголь часто прибегает к превосходной форме прилагательных или к уменьшительно-ласкательным формам, например:

- «*Уж на что, осмелюсь доложить вам, головоломна обязанность градоначальника! Столько лежит всяких дел, относительно одной чистоты, починки, поправки... словом, науумнейший человек пришел бы в затруднение, но, благодарение богу, все идет благополучно*». (Ревизор)

- «*Марья Антоновна. Душенька Осип, какой твой барин хорошенький!*» (Ревизор)

- *Марья Антоновна. Осип, душенька, какой миленький носик у твоего барина!..* (Ревизор)

- *И такой прекрасный, воспитанный человек, самых благороднейших правил!* (Ревизор)

- *Анна Андреевна, не сделайте меня несчастнейшим!* (Ревизор)

Средством отражения эмотивности служат также прилагательные с приставкой *не-* и другими приставками, усиливающими проявление признака:

- Притом же оный, часто поминаемый, **неустовый** дворянин и разбойник, Иван, Иванов сын, Перерепенко, и происхождения весьма **поносного**... (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)

- Отец и мать его тоже были **пребеззаконные** люди, и оба были **невообразимые** пьяницы. (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)

- Ему казалось, что весь двор Ивана Никифоровича собрался: старая баба, Иван Никифорович, мальчик в **бесконечном** сюртуке - все с дреколями, предводительствуемые Агафией Федосеевной, шли разорять и ломать его дом. (Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем)

- Я пригласил вас, господа, с тем, чтобы сообщить вам **пренеприятное** известие. К нам едет ревизор. (Ревизор)

Лингвокультурная специфика эмотивности произведений Гоголя проявляется в междометиях и модальных словах, отражающих христианские понятия: *Пресвятая троица! Господи боже! Бог в помощь! Ей-богу! Господь с вами и все святые! Бога бойтесь! Помилуйте! Сатана приснись ей! Слава тебе господи! Слава Богу! Не приведи Бог! Батюшки! О Боже мой! Батюшки, сватушки! Выносите, святые угодники! Да бог его знает. Черт поберу! Черт его знает! Бог с ним! Пресвятая мать! Николай Чудотворец, угодник божий!*

Таким образом, основу эмотивности произведений Н.В. Гоголя составляют лексико-фразеологические и стилистические средства.

Гоголь использует необычные слова и словосочетания, тавтологию, метафорические и метонимические смещения и аллогизм. В одном ряду перечисляются совершенно несовместимые вещи и предметы. Эмотивы порой приобретают иное, неисходное эмоциональное значение.

Эмотивные построения в художественных произведениях Н.В. Гоголя, следовательно, формируются на основе смешения и контрастности высокого и низкого, меткости и выразительности метафор и сравнений и экспрессивности синтаксиса.

Список литературы

1 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1987. – 192 с.

2 Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М.: Флинта, 2005. – 438 с.

3 Ефремова Т.Ф. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка // https://www.efremova.info/word/umnyj.html#.WZxGn_hJaUk

4 Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 828 с.

Г.А. Қажығалиева, Т.Е. Игенбай

Н.В. ГОГОЛЬДІҢ ЕЖЕЛГІ КӨРКЕМ ӘДЕБИ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ЭМОЦИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ ТУРАЛЫ

Гоголь сатирасының тілі эмоционалдық, символикалық болып табылады және лингвомәдени ерекшеліктерге ие.

Гогольдің көркемдік эмоционалдылығының лингвомәдени ерекшелігі, жазушының эмоционалдық бояуын жасауы.

Теріс эмоцияларды, авторлық мысқылдарды білдіру үшін Гоголь әртүрлі мелиоративтік эмоциялық сөздікке жақындайды: одағайларға, эмоциялық сын есім және зат есімдерге.

Орыс халқының дүниетаным эмоционалдылығы қорлау сөздік қорында көрініс табады.

Ұлттық және мәдени ерекшеліктері метафоралар мен салыстырулардың символикалық мағынасында жүзеге асырылатын эмоциялық сөздік қорының коннотативті құрылымымен ерекшеленеді. Бұл тілдік құралдар тек автордың эмоционалдық сипатын көрсетіп қана қоймай, кейіпкерлердің рухани әлемін, олардың күйін де ашып көрсетеді.

Сонымен қатар, Н.В. Гоголь шығармаларындағы ұлттық-мәдени құрылымының эмоционалдылығы лексикалық-фразеологиялық және лингвистикалық деңгейде ең көп көрсетілген.

Эмоционалдық тілдік құралы кейіпкерлердің мінездерін, олардың қадір-қасиеттері мен кемшіліктерін, олардың ішкі тыныштығы мен қоғамның рухани өзгеруін айқындайды.

G.A. Kazhigalieva, Igenbay T.E.

ABOUT THE NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF THE EMOTIVITY OF ARTWORKS N. GOGOL

The satire of Gogol's language is emotive and symbolic and has linguocultural specifics.

The linguistic and cultural originality of Gogol's artistic emotiveness is that the writer creates an emotional contrast.

To express negative emotions, author's irony Gogol resorts to various kinds of meliorative emotive vocabulary: interjections, particles; an emotional adjective and a noun.

Emotionality of the worldview of the Russian people is reflected in the abusive vocabulary.

The most national and cultural peculiarity is the connotative structure of emotive vocabulary, which is realized in the symbolic meaning of metaphors and comparisons. These language tools not only express the author's emotional attitude to the characters, but also reveal the spiritual world of the heroes, their state.

Thus, the national-cultural component of emotiveness in the works of N.V. Gogol is most pronounced in the lexical-phraseological and linguistic-lytic levels. Emotional language means brightly, deeply reveal the characters of the characters, their dignities and shortcomings, their inner peace and spiritual deformity of society.

УДК 81'373.45

А.Р. Кошекова

Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

aselasel_91@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

В современный период развитие языка происходит вместе развитием новых технологий, информатики, научные сферы человеческого разума. Поэтому не только названия новых предметов, но и названия новых понятий во многих языках являются причинами появления большого количества новых языковых единиц. Данная статья посвящена изучению современных словообразовательных тенденций в казахском языке, сформированных в результате влияния процессов языковой интеграции и дифференциации. В ходе данного исследования были выделены гибридные образования, созданные путем сочетания внешних и внутренних лексем (морфем), как результат языковой интеграции.

Ключевые слова: словообразование, гибридное словообразование, деривация, композиты, контаминация.

Развитие системы словообразования представляет собой один из показателей уровня развития языка и соответственно – его жизнеспособности. Лексический бум, характеризующий сегодня казахский язык, вызван прежде всего кардинальным реформированием казахстанского общества в связи с обретением государственной независимости и явился своего рода ответом на социальный заказ времени, требовавшего дать

названия новым реалиям, новым понятиям, новым общественным отношениям. Газеты, журналы, радио, телевидение, наружная реклама – все источники массовой информации буквально пестрят новыми словами и оборотами речи. Их появление в языке обусловлено потребностями реформирующегося казахстанского социума [1].

В современном казахском языке ежедневно возникает огромное количество новых слов, среди них можно выделить лексические инновации, созданные по внутренним традиционным моделям словообразования и слова из иностранных языков (заимствования и слова, созданные в результате гибридных образований). Источниками заимствований являются запас интернациональной лексики, в частности из русского и английского языков, редко из тюркских языков. С развитием информационных технологий в казахском языке появляются новые слова- заимствования. Также к новым лексическим единицам относятся группа гибридных образований, сформированных на основе слияния лексем казахского и иностранного языка .

Среди актуальных словообразовательных типов в казахском языке можно выделить: композитное словообразование, аффиксация и сокращение.

Один из популярных способ словообразования в казахском языке –суффиксальная деривация. Казахский язык характеризуется строгой последовательностью присоединения суффиксов к корню. Данный вид деривации в создании новых лексем находится на особом месте. Но в разные периоды функции определенных суффиксов увеличиваются, а некоторые встречаются редко. Суффиксы придают слову определенное значение, например, суффикс – хана используется для обозначения помещений.

Суффикс –хана: *құралхана, қасапхана, пұтхана, сауықхана, шатхана, зарышхана, думанхана, қоқысхана, құмархана, мейманхана, табытхана.*

Следующая группа суффиксов казахского языка образует от глаголов существительные со значением инструмента действия.

Суффикс –гіш/ғыш/қыш/кіш: *бөлінгіш, белсендіргіш, көтергіш, теңгергіш, жіктегіш, магнитөткізгіш, ауа өткізгіш, автотүсіргіш, сужинағыш, сызғыш, бұғаттағыш, жойғыш, автоқұйғыш, автожанармайқұйғыш, жеткігіш, хошіістендргіш, тыңдауыш, құлаққигіш*

Суффиксы –гер/ кер, -шы/ші присоединяются к именам существительным и служат для обозначения профессий, должностей или род деятельности.

Суффикс –гер/ - кер: *алаугер, әкімгер, баспагер, қиялгер, сахнагер, түзеткер.*

Суффикс –шы/ші: *айташы, аяқдопшы, әрлеуші, безенші, демеуші, зілтемірші, құснихатшы, мәндісөзші, салымшы, сапаршы, сырғанақышы, тастанушы, аңықтамашы.*

С помощью суффиксов лік/лық, дік/дық, тік/тық образуются отвлеченные имена существительные от имен прилагательных.

Суффикс–лік/лық, дік/дық, тік/тық: *өтімділік, белсенділік, ыстыққатөзімділік, қышқылгатөзімділік, ыдыстылық, еселілік, атқарымпаздық, бастамашылдық, бейбтсүйгіштік, біртектілік, денеушілік, елжандылық, көшбасшылық, қазіргілік, қолжетімдік, санаткерлік, содырлық.*

В современных терминологических словарях достаточно часто встречаются слова с приставкой *бей-*, как отдельный элемент в составе слова так как были образованы следующие неологизмы, в дальнейшем термины: *бейпартиялық, бейсаясатшылдық, бейазаматтық, бейресми.*

Словосложение (образование композиты) в казахском языке является продуктивным способом словообразования, в отличие от аффиксации, где самостоятельное значение имеет только один компонент, а другие выполняют служебную роль, сложные слова образуются путем сложения двух знаменательных слов и представляют лексически единое целое, выражающее одно понятие [2,77]. Композитное словообразование в казахском языке является также актуальной тенденцией. Композиты могут быть детерминативными и копулятивными.

Детерминативные композиты: *ақырсөз, ашықхат, әділқазы, аспансерік, әуәсерік, беренсөз, бетмай, әтірсабын, балуантас, белгітақта, белгітас, белтемір, бетқалқа,*

гарышайлақ, ғұмырбаян, жолсерік, жолдорба, жолқапқыш, күйсандық, қарсықұрт, құқыққорғау, қосәлем, тынымбақ, ұнпарақ, әлемтор, галамтор, бәссауда,

Среди них можно выделить актуальные словообразовательные гнезда:

- **Сөз:** *ақырсөз, алқасөз, баламасөз, беренсөз, замансөз, кіріссөз, қайнарсөз, қарасөз, қоғамсөз, мәндісөз, шаршысөз*

- **хат:** *Тапсырысхат, құснихат, лебізхат, мұрахат, құзырхат, ашықхат, жазбахат.*

Копулятивные композиты: *айдарбелгі, арақабырға, аяқдоп, әуәдоп, дммәзір, зымырантысығыш, құқықбұзышылық, құлтемір*

Характерной чертой казахского языка являются биномы, сложные слова с дефисным написанием. Дефисное написание характерно для данного языка.

В образовании лексических инноваций в казахском языке биномы (или парные слова) встречаются редко, однако, существуют закономерности образования и разнообразные структурные особенности. Парные единицы образуются из слов однотипных, одинаковых в грамматическом отношении, то есть из слов одной и той же части речи.

Биномы (два слова соединяясь в одно получают новое значение) : *аяқ-табақ, арыз-тілек, бет-бейне, өлім-жетім, қор-қор, мәйіт-күл, ар-абырой, пкр-терім, сый-кәде, сын-қатер, тәстеп-ілер, пісіп-жетілу, айла-шарғы, енгізу-шығару, дәрі-дәрмек.*

Балакаев также предлагает к сложным словам относить словосочетания: «Словосочетания как смысловая синтаксическая группа слов является основной базой образования сложных слов» [3, 207] и контактные слова (термин Балакаева М.Б.), то есть полнозначные слова, которые вступают в контакт согласно смысловой синтаксической связи и образуют новые слова с новыми цельными лексическими значениями. Балакаев М.Б. [3, 220] говорит о тенденции слитного оформления сложных слов в практике литературного языка и о том, что журналисты сознательно развивают и поощряют цельнооформленность терминов и других слов как практику рациональной формы и способа обозначения единого понятия. Так, например: *елбасы, елорда, қалабасы, ұлтжандылық, әскербасы, ұлтаралық, тікұшақ, оқтұмсық* [4, 62].

В последнее время в связи с появлением сети Интернет и активным использованием социальных сетей появились словообразовательные форманты, образованные в результате контаминации, до определенного времени данный словообразовательный способ не был столь продуктивным.

Контаминация в казахском языке: *қыстана (қыс+астана), өлфи (өлу+селфи), мамандық (мамам+ мамандық), қост айту (тост айту+қосу), қырттықтау (құттықтау+қырту), жексі көру (жақсы көру +жек көру), өзденіс (өз+іздену), қырпоп (қырғыз+ поп), доспан (дос+дұшпан), досхаббат (дос+ махаббат), кетімсек (кету+белсену).*

Гибридные образования в казахском языке:

Одним из признаков современной политики казахского языка являются заимствования и гибридное и словообразование, являющееся следствием тесных языковых контактов. В советский период русский язык был для казахского языка образцом, на основе которого внедрялась иноязычная лексика, нормировалась семантика, произношение и написание, таким образом, влияние русского языка стало неограниченным. Процесс перехода иноязычной лексики в казахский язык происходил целенаправленно через русский язык.

С приобретением Казахстаном независимости и постепенной интеграцией в мировое экономическое, политическое, культурное и образовательное пространство казахский язык стал активным реципиентом иноязычной лексики. Однако, на сегодняшний день появляется тенденция целенаправленного ухода от использования заимствований (пришедшим, в основном, из русского языка или сочетающих признаки русского языка). Жесткому регулированию подверглись также терминологические ресурсы казахского языка, многие слова интернационального происхождения были заменены эквивалентами казахского языка (*аэропорт – әуежай, космос – ғарыш, интернет – әлемтор, галамтор*).

Тем не менее, остаются области общественной жизни, в которых влияние русского языка все же определяет особенности заимствованной лексики. Например, лексический пласт,

порождаемый техногенными волнами процесса (интернет и социальные сети, информационные технологии и мобильная связь), где словообразовательные и номинативные потенции казахского языка подвержены влиянию не только английского языка, но в значительной мере русского языка. С другой стороны, иноязычная лексика, отражающая кросс-культурные понятия в сферах спорта, музыки, искусства, моды, молодежные движения и гастрономические новинки, сохраняет признаки иноязычного влияния.

Данные факторы являются предпосылками для появления гибридных образований в казахском языке. Гибридное словообразование является современным трендом в современных языках и подразделяется на две основные группы: гибридные композиты и гибридные дериваты.

Композитное словообразование:

Внешняя лексема + внутренняя лексема: газқұбыр, кинокеңестік, киножоба, медиабедел, медиазорлық, киноөндіріс, агроқұрылым, агроөнеркәсіп, агросала, агросаясат, биокадлық, биоотын, биотолқұжат, биосүзгі, газқұбыр, Еуроажәндеу, Еуроаймақ, дендробақ, конусбейнелі, автомобильтасығыш, автомобильәударғыш.

Внутренняя лексема + внешняя лексема: бейнеклип, бейнеконференция, бейнесюжет

Деривационное словообразование

Префиксы

Внешний префикс + внутренняя лексема: наноқор, мегажоба, супертек, супермұқаба, трансұлттық, трансқұрылықтық, фотокөрме, фотокөрініс, фотоқадағалау, фотоқондырғы, фотомәре, фотоөнер, фототіліші, телехикая, телетуынды, телетүсірілім, телекөпір, телекөгермен, телемұнара, телеойын, киберқауіпсіздік, киберқарашы, киберқылмыскер, кибершабуыл, автотасымал, автоапат, автоалем, автоәуеқой, автобекет, автошеру, веложарыс, веложорық, веложүрс, велосаяхат, автошабандос, Автошығыр, автотасығыш, автошығыр, автосаты, автодүкен, автокүрежел, автошеберхана, антидағдарыс, антикәкілік, экожүйе, экоорталық, гидроұшақ, гидрожүйе

Внутренний суффикс+ внешняя лексема:

Суффиксы

Внутренняя лексема+внешний суффикс

Внешняя лексема + внутренний суффикс: авариялылық, индукциялылық, инерциялылық, инновациялылық, наградтау, идентификаттау, аттестаттау, каталогтау, асфальттау, идентификаттау, зарядтау, ортогоналдандыру, аккумуляторлық, бизнес-инкубациялау, инспекциялау, эвакуациялау, интрадыбыстық қару, гидрофобтық, аппаратхана.

Аббревиатура как компонент контаминации: ЭКСПОкалиписис

Контаминанты на основе гибридных образований: уикимақ (уикипедия + ақымақ), нетұрғын (интернет+тұрғын), фейсмолда (фейсбук + молда), фейсөкше (фейсбук + өкше), қатеррорист (қатер+террорист), Брекзиттену (Брекзит+тену), тойстаграм (той+инстаграм), эмбелогер (эмбебап + блогер), тойгустатор (той +дегустатор), айқафон (айқай + айфон), байбекю (бай+ барбекю), бабкер (бапкер +бабки), шапшкриминация (шапш+ дискриминация), жаскриминация (жас +дискриминация), жемуар (жеу +мемуар), спонтсмен (спортсмен+понт).

В ходе нашего исследования было проанализировано около 1500 новых единиц, анализ данных единиц показал, что среди морфологических способов словообразования в современном казахском языке самым продуктивным словообразовательным типом является композитное словообразование (словосложение 803 единицы), не менее актуальным словообразовательным типом была и остается аффиксация (616 единиц). Контаминация (50 единиц) не является традиционным словообразовательным типом, однако в эпоху тесных языковых контактов, повсеместного распространения сети Интернет и социальных сетей и широкого влияния английского языка, контаминанты часто встречаются в современном казахском языке, особенно в медиадискурсе и Интернет-коммуникации. Весьма

непродуктивным словообразовательным типом является, согласно результатам нашего исследования, является аббревиация.

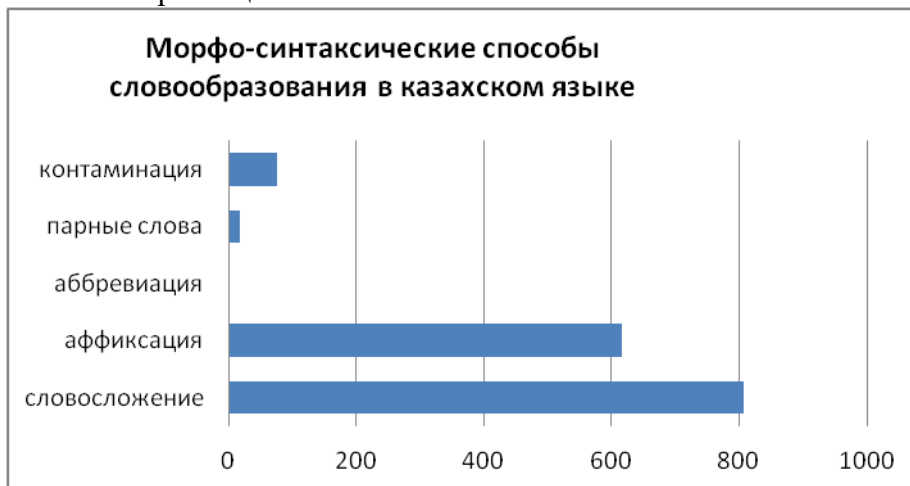

Диаграмма 1. Морфосинтаксические способы словообразования в казахском языке

Что касается гибридных образований, то в современном казахском языке встречаются гибридные композиты, дериваты и контаминанты, образованные по схемам, представленным выше.

Среди гибридных образований на первое место выходят гибридные дериваты (287 единиц). В казахском языке все чаще встречаются дериваты с международными приставками (например, авто, теле, гидро, эко и т.д), а также при грамматической и морфологической адаптации иностранного слова возникают дериваты, образованные по модели : внешняя лексема + внутренний суффикс, что говорит об относительной гибкости и лояльности казахского языка.

Также в казахском языке встречаются гибридные контаминанты (75 единиц), образованные путем спайки внутренней и иностранной лексем.

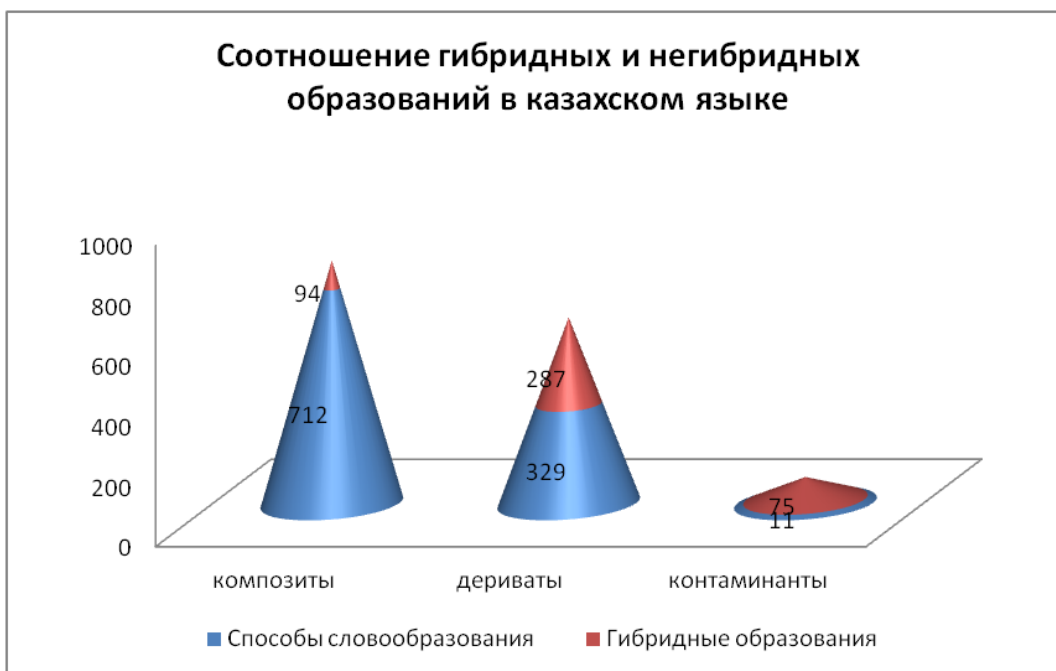

Диаграмма 2. Соотношение гибридных и негибридных образований в казахском языке

Таким образом, говоря об интегративных процессах в казахском языке, стоит отметить, что в современном казахском языке встречаются гибридные новообразования, созданные при

помощи русских и английских морфем. Гибридные образования демонстрируют гибкость и лояльность казахского языка в современной системе словообразования.

Список литературы

1. Рабиға Сыздық. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-тынымдық зерттеу. – Алматы: Арыс баспасы, 2009. – 272 бет.
2. Исаев С., Нуркина Г. Сопоставительная типология казахского и русского языков. – Алматы: Санат, 1996. – 272 с.
3. Балакаев М.Б. Қазақ әдеби тілі – Казахский литературный язык. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 472 с.
4. Сагындыкова Ж.О. Политические неологизмы: формирование и функционирование Кокшетау: Келешек-2030, 2012. – 133 с.

Ә.Р.Көшекова

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҚАЗІРГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Қазіргі кезеңде тілдерді дамыту жаңа технологияларды, информатиканы және адам ақылының ғылыми салаларын дамытуға байланысты. Сондықтан жаңа пәндердің атаулары ғана емес, сондай-ақ көптеген тілдердегі жаңа түсініктердің атаулары да көптеген жаңа лингвистикалық бірліктердің пайда болу себептері болып табылады. Бұл – интеграция мен дифференциация процестерінің әсерінен қазақ тілінде қалыптасқан заманауи сөзжасам тенденцияларын зерттеуге арналған мақала. Зерттеу барысында тілдік интеграцияның нәтижесі ретіндегі ішкі және сыртқы лексемдерді үйлесу жолымен пайда болған гибрид құрылымдар айшықталды.

A.R. Kosheikova

CONTEMPORARY WORD-FORMING TRENDS OF THE KAZAKH LANGUAGE

In the modern period, language development occurs together with the development of new technologies, informatics, and the scientific spheres of the human mind. Therefore, not only the names of new subjects, but also the names of new concepts in many languages, are the causes of the emergence of a large number of new linguistic units. This article is devoted to the study of modern word-formational trends in the Kazakh language, formed as a result of the influence of the processes of language integration and differentiation. In this study, hybrid formations were defined, created by combining external and internal lexemes (morphemes) as a result of linguistic integration.

УДК 81'42:070=1/=8

И.Н. Кузнецова, А.Р. Сулькарнаева
КФ МГУ им. М.В.Ломоносова
Астана, Казахстан
Irina_Rozagi@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРС-АНАЛИЗА СОВРЕМЕННОЙ ПРЕССЫ

В данной статье рассмотрены проблемы дискурсивного анализа Интернет версий британской популярной прессы, что помогает понять многоплановость и сложность дискурса данной сферы, определены концепты и составляющие понятия «дискурс» и выявлены главные признаки дискурса прессы. Определено содержание дискурсивного анализа которое состоит в анализе языковых определяющих внешнего вербального воздействия. Особенности данного исследования как показал анализ концентрация научного влияния на процесс распространения информации через электронные и печатные СМИ.

Ключевые слова: дискурс, медийный, пресса, парадигма, языковая личность, дискурсивная деятельность

Процесс языкового общения рассматривают в двух перспективах, с двумя основными компонентами структуры дискурса – говорящим и адресатом. Моделирование процессов построения дискурса существенным образом отличается от моделирования процессов понимания (анализа) дискурса. В науке о дискурсе существует множество работ, изучающих оба эти направления. Но соответствующий раздел лингвистики, а также междисциплинарное направление, изучающее дискурсивный анализ (discourse analysis) или осуществляющее дискурсивные исследования (discourse studies), имеет одинаковое название - дискурсивный анализ. В качестве собственно научного направления дискурсивный анализ возник только в последнее десятилетие как результат борьбы за «очищение» науки о языке от изучения речи. По мнению Ф. де Соссюра, истинным объектом лингвистики считают языковую систему (в противоположность речи), тогда как Н. Хомский призвал лингвистов изучать языковую «компетенцию» и абстрагироваться от вопросов употребления языка. В последнее время в науке о языке превалирует мнение о необходимости учёта дискурсивных аспектов в целях адекватного понимания и описания языковых явлений в процессе их употребления. Именно по этой причине дискурсивный анализ является одним из центральных разделов лингвистики.

Дискурсивные исследования ориентированы на стремление понять функционирование языка, как средства отражения мыслительных процессов; определить коммуникативные перспективы и установить тематическую связанность. В поле зрения дискурсивного анализа лежит понимание текста как объективного, так и субъективного, основанного на общественном жизненном опыте человека, где неотъемлемым компонентом является определение связанности текста и лингвистические средства её осуществления.

Лингвистические исследования дискурсивного анализа основываются на философских постулатах, составляющих общенаучную методологическую основу – методологию, что способствует выделению особого раздела языкознания – лингвометодология. Данный раздел является одним из проявлений общей методологии – науки о способах познания и осмысления действительности, установок, принципов, процедур и методик рассмотрения различных наук. Задачей лингвометодологии является раскрытие природы языка в соотношении с сознанием его носителей, социумом, культурой, действительностью, коммуникацией, процессами познания мира, а также создание надёжного соответствующего инструментария, принципов описания и анализа языка и его продуктов [1, 100].

В любой период истории проблема роста и развития знания в той или иной отрасли науки являлась ключевой. Не исключение и сегодняшняя реальность, где одно направление перерастает в другое, сменяя парадигму за парадигмой, что способствует большему накоплению знаний. Стремительное развитие методологии и теории дискурса «объясняется не только историко-социальными и культурными трансформациями общества но и логикой развития научных парадигм, школ, теорий и направлений» [2, 1]. Другими словами, внутренняя динамика науки является основным фактором развития дискурс анализа на фоне изменений в социальном порядке, культуре и поле массовых коммуникаций. Привлечение учёных к проблематике дискурса продиктовано индивидуализацией текста, переход от анонимного характера сообщения к изучению его генезиса.

Целью дискурсивного анализа является выявление социального контекста, стоящего за устной или письменной речью, исследование взаимосвязи между языком и социальными процессами. Трактовка языка как дискурса включает отношение к нему как к форме социального действия, непосредственным образом укоренённого в социальных условиях его реализации [3, 2]. Данный взгляд возник в результате влияния ряда теоретических направлений в лингвистике, таких как философия, антропология и социология. Теория речевых актов (ТРА), появившаяся в русле аналитической философии, считается одной из «идейных источников» дискурсивного анализа. В курсе лекций Джона Остина, прочитанном в Гарвардском университете в 1955 году под названием «Слово как действие», ядро ТРА представлено идеями, впоследствии нашедшими своё отражение в трудах Джона Серля и в его

монографии «Речевые акты». Характерной особенностью данного направления является интерес к языку, попытка разобраться в том, что есть язык, выявить его связь с объектами мира и понять, что представляет собой значение слова [4, 22].

Говоря о теории дискурсивного анализа, нельзя не отметить заслуги Т.А. ван Дейка, который считал, что «дискурс в широком смысле есть коммуникативное событие, происходящее между говорящим, слушающим (наблюдателем и др.) в процессе коммуникативного действия в определённом временном, пространственном и прочем контексте». При этом, по мнению ван Дейка, «коммуникативное воздействие осуществляется посредством вербальных и невербальных составляющих». При этом он подчёркивает, что дискурс в узком смысле ориентирован только на вербальную составляющую и может быть определён следующим образом: «термин дискурс» обозначает завершённый или продолжающийся «продукт» коммуникативного действия, его письменный или речевой результат, который интерпретируется реципиентами» [5, 331].

В работах В.В. Виноградова и Г.О. Винокура, в отличие от западноевропейской традиции анализа дискурса, использовался термин «функциональный стиль» (речи или языка). Причина того, что потребовался новый термин, по утверждению Ю.С. Степанова, заключалась в особенностях национальных лингвистических школ, а не в предмете. В соответствии с русской лингвистической традицией «функциональный стиль» обозначает особый тип текстово-разговорных, бюрократических, газетных и других жанров и соответствующую каждому лексическую систему и свою грамматику» [6, 98]. Вслед за Ю.С. Степановым дискурс – это «язык в языке», с особой семантикой, синтаксисом, словоупотреблением и своими правилами и этикетом.

Дискурсивный анализ, как самостоятельная отрасль научного знания появилась во Франции в 1060 годах в результате взаимодействия лингвистики, критической социологии и психоанализа в рамках развития тенденций структурализма. Основоположниками данного направления считают Л. Альтьюссера, Р. Барта, Э. Бенвениста, Ж. Лакана. Представителей данного течения считают последователями Ф. Де Соссюра, предложившего разделение языка и речи соединив их с теорией речевых актов, лингвистикой устной речи, когнитивной прагматикой текста и т.д. Этимология самого термина – «дискурсивный анализ» имеет французские корни. Данный термин возник в результате заимствования французского контекста термина «discourse analysis» американским лингвистом З. Харрисом в целях изучения сверхфразовых языковых единиц.

Дискурсивный анализ – относительно молодое, но интенсивно развивающееся направление исследования, соответственно единого подхода к нему пока не существует. В-первых, его воспринимают как анализ бытового диалога. Другие ведущие направления ориентированы на обсуждение результатов исследований ученых и их последователей. В ранний период это дискурсивные штудии Дж. Граймса и Дж. Хайндса, школы У. Чейфа, занимающиеся исследованием информационного потока (information flow), С. Томсона и Б. Фокса, исследующие связи между грамматикой и межличностным взаимодействием в диалоге, когнитивная теория связи дискурса и грамматики Т. Гивона. Нельзя здесь также не упомянуть «грамматику дискурса» Р. Лонгейкра, экспериментальные дискурсивные исследования Р. Томлина, исследования стратегий понимания У. Кинча и Т. Ван Дейка, социолингвистические подходы У. Лабова и Дж. Гамперса, «системно-функциональную грамматику» М. Хэллидея и общую модель структуры дискурса Л. Поланьи.

В наши дни дискурсивный анализ сформировался как особое, хотя и междисциплинарное направление. Издаётся ряд научных журналов, рассматривающие проблемы дискурсивного анализа, такие как «Text» и «Discourse Processes». Проблемой дискурсивного анализа занимаются учёные США и Европы. Наиболее известными центрами дискурсивных исследований являются Амстердамский университет, получивший известность в результате работ классика дискурсивного анализа – Т. ван Дейка. В Америке это Джорджтаунский университет (с давних времён являющийся центром социолингвистических исследований с Д. Шиффриным), университет Калифорнии в Лос-Анжелесе (Э. Шеглофф –

один из основателей бытового диплома), университет Калифорнии в Санта-Барбаре (Дж. Дюбуа, С. Камминг, П. Клэнси, М. Митун, С. Томсон, У. Чейф и др.), университет Орегона в Юджине (Т. Гивон, Д. Пейнт, Т. Пейнт, Р. Томлин).

Язык, как и любое другое явление, не стоит на месте, а находится в постоянном развитии. В условиях всемирной кооперации, когда возникает необходимость организации разного рода мероприятий глобального масштаба, увеличивается количество языковых единиц, отражающих современную реальность, и, самое важное, создающих озабоченность общественности способностью слова оказывать влияние на массы. Возникает необходимость исследования менее изученной области влияния языка и его целенаправленного воздействия на языковое сознание коллективного реципиента, активного формирования ценностных установок, а также мировоззренческих стереотипов, формирующих и организующих деятельность общества и личности. Так, появляются новые знания, не совпадающие с принятыми нормативами и их объяснениями, возникает конфликт, при решении которого приходится выходить за рамки строгих предписаний, и наука переходит в новую фазу развития, где старая парадигма заменяется частично или полностью.

Процесс общения – это общественные отношения в форме коммуникации различных социальных субъектов. Существует несколько теорий изучающих эти отношения. Они называются теориями дискурса различных по представлению. Объектом исследования теории дискурса является общественные отношения в форме межличностных коммуникаций.

Известно, что дискурс, как и другие языковые сущности, устроен по определённым правилам, характерным для конкретного языка. Соответственно целью дискурсивного анализа является обнаружение глубинных принципов построения дискурса. Как и любой естественный феномен дискурс имеет ряд классификаций, типов и разновидностей с учетом возможности применения их в различных сферах языковой коммуникации. Основное разграничение представлено противопоставлением устного дискурса письменному, что связано с каналом передачи информации, соответственно акустическим для устного и вербальным для письменного. Письменный дискурс является производным от устного. Долгое время письменный язык превалировал над устным, последний из которых совершенно точно является исходной, фундаментальной формой языка. Различия между каналами и важность последствия передачи информации посредством устного и письменного дискурсов рассмотрены У. Чайфом. Основным отличием является сам способ порождения и понимания речи. В устном дискурсе, в отличие от письменного, понимание предоставляемой информации происходит синхронизировано. Следующим отличием является фрагментация. Речь порождается интонационными единицами, так называемыми толчками и квантами, отделяемыми друг от друга паузами, имеет завершённый интонационный круг и чаще всего представлена простыми предложениями. Письменный дискурс, напротив, объединяет простые предложения в сложные. Здесь также необходимо упомянуть разную скорость, в письменном дискурсе она в 10 раз меньше, чем соответственно в устном. Следующим принципиальным отличием является разница в канале передачи знаний, в наличии контакта между говорящим и адресатом в устном дискурсе и отсутствии в письменном. Устный дискурс способствует вовлечению говорящего и адресата в коммуникативную ситуацию, что сопровождается обменом эмоциями, жестами и другими средствами невербального общения. В письменном дискурсе преобладает использование пассивных конструкций. Помимо рассмотренных основных видов дискурса, выделяют ещё один – мыслительный, где не возникает прямой коммуникации и не существует диалогичной речи или речи вообще. Тем не менее, и в этом случае имеет место коммуникация где говорящий и адресат представлен одним лицом. Такой вид дискурса, который, на наш взгляд, мало исследован, представлен в трудах Л.С. Выготского.

В век высокой информативности большая доля информация поступает через различные средства СМИ и Интернет. Данное явление нельзя трактовать только как неизбежную трансформацию, но как начало появления новой парадигмы функционирования прессы в качестве социального института. Односторонний характер медийной коммуникации меняется

на многосторонний, устоявшиеся формы заменяются новыми.

Во все времена художественная и научная литература были важными источниками знаний, расширяющими кругозор личности. Реальностью сегодняшнего дня является появление все новых источников информации, которая обрушивается на нас из разных каналов связи с общественностью, формируя представление о действительности и, соответственно, поведение. Глобальный процесс информатизации, начавшийся в XX веке, в соответствии с парадигмальным подходом Т. Куна, считают социотехнической революцией. В связи с этим не удивителен интерес лингвистов к дискурсу современной прессы как к смысловому полю формирования целостных ориентиров коллективной языковой личности. Неудивительна и возрастающая озабоченность общества по поводу способности языка оказывать колоссальное воздействие на массы.

Как уже было отмечено выше, существует ряд видов дискурса. В нашей работе мы остановимся на рассмотрении дискурса современной прессы как особого вида дискурсивной деятельности. Человек, в силу своих физических возможностей, не может быть очевидцем всего того, что происходит сейчас в мире. Точно также опыт и знания приходят к нему не в результате взаимодействия со всем миром, но с той весьма и весьма ограниченной данностью, которая предопределена его возрастом и полом, его социальным и профессиональным окружением, местом и временем его жизни [7, 9]. Язык помогает понять всю сложность и разнообразие столь быстро меняющейся действительности.

Рассматривать дискурс современной прессы следует с позиций современных подходов к речевой деятельности, протекающей при определённых прагматических условиях.

Распространение информации через прессу осуществляется в процессе особой дискурсивной деятельности. И поскольку любая дискурсивная деятельность не является чисто лингвистической, то при её рассмотрении следует учитывать всю её разноаспектность и многоплановость, особое внимание уделять зависимости речи от массы прагматических факторов: интенции субъектов, их социального статуса, установок и взглядов на жизнь. Чтобы изучить все эти составляющие, необходимо привлечь знания из таких наук, как социология, политология, философия, лингвистика и когнитивистика, объединяющая все эти науки. В центре изучения когнитивной науки лежат проблемы освоения человеком информации, а когнитивные исследования направлены на изучение способов получения информации, её обработки и восприятия, т.е. формирование своего видения и мнения о происходящем в мире, а так же определение способов «превращения» информации в общедоступную для огромных масс общественности. Соответственно необходимо чётко определить, какую информацию и в каком виде следует предоставлять в целях правильного формирования реакции на те или иные события, с тем, чтобы избежать провокаций.

Определение объема и качества нужной информации, при использовании в той или иной коммуникативной ситуации зависит от ряда факторов речевой деятельности, где основными являются прагматические.

По мнению Ю.С. Степанова, в прагматике важен «выбор языковых средств из наличного репертуара для наилучшего воздействия» [8, 325].

Предмет прагмалингвистики представляет собой исследование факторов, которые определяют выбор вариантов выражения коммуникативного намерения и условия, способствующие пониманию коммуникативной цели высказывания.

Особую роль в формировании лингвистических задач прагматики сыграла теория логики речевого общения или прагматическая теория значения П. Грайса [9, 89]. В обычной ситуации участники преследуют общую цель или имеют общее направление диалога, т.е. следуют общему принципу, который П. Грайс называет *принципом кооперации*. Применительно к дискурсу прессы, кроме общего принципа кооперации, выделяются более конкретные постулаты общения, следование которым и означает соблюдение этого принципа. Они подразделяются на четыре категории: количества, качества, отношения и способа. К категории количества относятся два постулата: высказывание должно содержать не меньше информации,

чем требуется для выполнения текущих целей заданной коммуникации. Высказывание должно содержать не больше информации, чем требуется для выполнения текущих целей. Суть общего постулата категории качества состоит в том, что нужно стараться, чтобы высказывание было истинным. Этот постулат раскрывается двумя частными постулатами: не говори того, что ты считаешь ложным и не говори того, для чего у тебя нет достаточных оснований. К категории отношения относится один постулат – не отклоняйся от темы. К категории способа принадлежит общий постулат – выражайся ясно, который раскрывается четырьмя частными постулатами: 1) избегай непонятных выражений; 2) избегай неоднозначности; 3) будь краток (избегай ненужного многословия); 4) будь организован. П. Грайс отмечает, что список постулатов в принципе не закрыт. Кроме того, существуют постулаты и иной природы – эстетические, социальные и моральные, например, «Будь вежлив» и т.д [10, 63].

В коммуникации, по мнению С.К. Искиндириной, исключительно важны такие факторы, как: кто говорит, кому, что, с применением каких языковых средств, зачем, в какой обстановке и с каким эффектом. Предоставляя информацию через СМИ и совершая тем самым своеобразный социальный акт, автор статьи претендует на изменение положения адресата, его убеждений или поведения. Понять высказывание, значит – определить не только его информативное содержание, но и прагматическую направленность [11, 47].

Благодаря прагматике, по мнению Э.М. Медниковой, «возможен анализ тончайших оттенков реального употребления языковых единиц в разнообразных формах и разновидностях речи. А также выделение и рассмотрение единиц языка в их отношениях к процессу общения, т.е. к конкретным лицам, к конкретной внелингвистической ситуации, к целям и задачам конкретного высказывания» [12, 159-168]. На основе данного подхода сформировалось коммуникативно-прагматическое направление современного языкознания, суть которого состоит в том, что каждый коммуникативный акт прагматически обусловлен и представляет собой передачу сигналов, отображающих некоторое ментальное образование в процессе знаковой активности личностей.

Рассматривая дискурсивную деятельность прессы необходимо отметить, что задача последней проинформировать общественность о ситуации в мире и оказать определённое воздействие. Лингвист не может решать проблему выбора знаний, предоставляемых общественности. Но именно лингвист может определить правильный выбор языковых средств, когнитивные структуры в ожидании определённой реакции общества. Именно поэтому когнитивной науке и прагмалингвистике принадлежит особое место в организации такой дискурсивной деятельности.

Информация, передаваемая через прессу имеет особый характер, существенной особенностью которой следует считать значимость и актуальность для общества. Соответственно из этого поля исключается авторская и художественная литература. В связи с этим прессу можно считать одним из частотных источников информации, помимо таких как радио и телевидение. Нельзя не упомянуть ещё один источник информации, набирающий всю большие обороты сегодня, – это Интернет.

В XX веке технологии практической любой отрасли шагнули далеко вперёд. Это не могло не найти отражения и в развитии языка. В этот период появилось понятие фокусирования, введённое Б. Грос, что позже нашло отражение в области референции когнитивной лингвистики.

Необходимость в исследовании дискурса прессы возникла в связи с тенденцией развития науки о языке и необходимостью лингвистического осмысления результатов, полученных в смежных областях знания – политологии, социологии, психологии, культурологии. Многие проблемы изучения дискурса прессы являются междисциплинарными и рассматриваются с позиций лингвистики текста и дискурса, когнитивной лингвистики, прагмалингвистики.

Дискурс прессы – это особый тип общения, для которого характерна высокая степень манипулирования. Именно по этой причине выявление механизмов медийной, а особенно политической коммуникации представляется значимым для определения характеристик языка

как средства воздействия. Важность изучения данного типа дискурса продиктована необходимостью поиска для политиков оптимальных путей речевого воздействия на аудиторию, с одной стороны, и необходимостью понимания аудиторией истинных интенций и скрытых приемов языкового манипулирования, с другой [1, 435].

В основе каждого типа дискурса лежит базовый концепт, имплицитно проявляющийся на уровне макроинтенции говорящих как структура хранения знаний, требующий его устойчивого обозначения в виде чёткого понятия. Так, например, это может быть отдельное слово, либо прецедентное для конкретной социальной группы понятие. Вербальная особенность концепта как ментального стереотипа предоставляет коммуникантам возможность адекватного восприятия информации на основе сформировавшихся в сознании индивида концептосфер и обеспечивает координацию коммуникативных действий.

Дискурс, по нашему мнению, может быть рассмотрен в качестве вербальной коммуникации в определенном социально-психологическом контексте, предметом коммуникации которого является общественная жизнь где отправитель и получатель, наделённые определенными социальными ролями, согласно их участию обмениваются информацией, взаимовлияя друг на друга в целях достижения намеченной коммуникативной задачи.

Исследование дискурсивного анализа Интернет версий британской популярной прессы, помогает нам понять многоплановость и сложность дискурса данной сферы. Определить концепты и составляющие понятия «дискурс». Рассмотреть понятие с разных сторон и разных точек зрения. Проанализировать сконцентрированные и иерархически упорядоченные важнейшие компоненты знания из разных наук, таких как лингвистика, когнитивистика, психологии, социологии, философии и политологии. Выявить главные признаки дискурса прессы.

Проведённое исследование показало, что дискурс в прессе является мощным социальным институтом. Данное обстоятельство позволяет говорить о формировании новой парадигмы в отношении социокультурной роли прессы, ставшей важнейшим источником информации и знаний и источником воздействуя на формирование ценностей широкого круга масс. Таким образом, проведённое исследование позволяет заключить, что распространение информации через прессу является особой дискурсивной деятельностью, не только чисто лингвистической, но и социальной.

Список литературы

1. Lenkova T.A. Mediatekst v svete tekstoobrazuyuschih strategiy [Mediatext in the light of text-formative strategies]. M.: publishing house "Librokom", P. 2011.232.
2. Кожемякин Е.А. Дискурс-анализ как междисциплинарная методология: исторический аспект. Научные ведомости, № 15. – Белгород., 2008. – С. 1-8.
3. Прокошенкова Л.П., Гецкина И.Б. Дискурсивный анализ и его роль в современной лингвистике. С.2. Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1984, (с. не указано). словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. с.389. СССР. Сер. лит. и яз. Т.40. 1981. 4. – С. 325-332.
4. Остин Дж. Слово как действие// Новое в зарубежной лингвистике: Сборник статей. М.: Прогресс, 1986. Вып. 17. – С.22-29.
5. Дейк Т.А., ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике: Сборник статей. М.: Прогресс, 1978. Вып. 8. – С. 259-336.
6. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистические и методические аспекты. М., Русский язык 1981г. – С. 98-100.
7. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Известия АН. Серия литературы и языка, том 63, № 3. – М., 2004. – С. 3-12.
8. Степанов Ю. С. В поисках прагматики (проблема субъекта) // Известия АН СССР. Сер. лит. и языка. - 1981. - № 4. - Т. 40. - С. 325-332.

9. Грайс. П. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – Вып.16.- М.:., 1985, – С. 56-74.
10. Грайс. П. Прагматическая теория значения. – М., 1997. – С. 89-90.
11. Искиндинова. С.К. Коммуникативно-прагматические функции залоговых Форм в современном немецком языке. Дис. кан. филол. наук. Алма-Ата, 1998, – С. 150.
12. Медникова. Э.М. Прагматика и семантика коммуникативных единиц // сб. научн. тр. вып. 252. Коммуникативные единицы языка. – М: МГПИИЯ, 1985, – С. 271.

I.N. Kuznetsova, A.R. Sulkarnaeva

DISCOURSE-ANALYSIS FEATURES OF THE CONTEMPORARY PERIODICALS

This research has shown that discourse in the press is a powerful social institution. This circumstance allows us to talk about the formation of a new paradigm in relation to the socio-cultural role of the press, which has become an important source of information and knowledge and has influenced the formation of the values of a wide range of people. Thus, the conducted research allows to conclude that the dissemination of information through the press is a special discursive activity, not only purely linguistic, but also social.

И.Н. Кузнецова, А.Р. Сулькарнаева

ЗАМАНАУИ БАСПАСӨЗДІ ДИСКУРСТЫҚ ТАЛДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жүргізілген зерттеулер баспасөздегі пікірталасты қуатты әлеуметтік мекеме екенін көрсетті. Бұл жағдай ақпарат пен білімнің маңызды көзі болып табылатын, баспасөздің әлеуметтік-мәдени рөліне қатысты жаңа парадигма қалыптастыру туралы айтуға мүмкіндік береді халықтың кең ауқымы құндылықтарының қалыптасуына әсер етеді. Осылайша, өткізілген зерттеу баспасөз ақпараты арқылы ақпарат тарату тек таза лингвистикалық ғана емес, және әлеуметтік.

ӘОЖ 809.434.2

Қ.Т.Мұхамади

Сулейман Демирель атындағы университет

Алматы, Қазақстан

Kuralay_sdu@mail.ru

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМНІҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

*«Бүгінгі күнді түсініп-түйсіну үшін де,
болашақтың дидарын көзге елестету
үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек»*

Н.Ә.Назарбаев

Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік республикасы болып құрылған соң, қазақ халқының рухани дамуына біршама жол ашылды. 1923 жылы 22 қарашада тіл туралы декрет қабылданып, онда қазақ тілі орыс тілімен қатар мемлекеттік дәрежеге ие болды. Алаш зиялылары А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабаев, Т.Шонанов, Ж.Аймауытовтардың еңбектері осындай кезде дүниеге келді. Алаш қайраткерлерінің ой-тұжырымдары кейінгі ғалымдарда қанишалықты дәрежеде сабақтастық тапқанын байыптау және олардың құнды пікірлері мен еңбектері олар ақталған соң ғана, араға жарты ғасырдан астам уақыт салып барып жетуі т.б. осының бәріне, тоталитарлық режимнің қазақ тіліне салған тұсауының кесірінен еді зерттеуге арқауы болған бұл мәселелер мақаланың өзектілігін көрсетеді. Осы айтылғандарды талдау арқылы мақалада ғылымның

қалыптасу, даму, өзгеру, жаңару процесі танылады, тіл білімінің даму деңгейі мен білім саласына қатысты мәселелер көтерілді.

Кілт сөздер: кеңестік тіл білімі, қазақ тіл ғылымы, алаш қайраткерлері, тілтанымдық мұра, тоталитарлық режим.

Кеңес үкіметінің орнауы Кеңес одағы құрамындағы елдердің тұрмыс-тіршілігіне, мәдениеті мен өнеріне, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына, тілі мен діліне (менталитетіне), ой-санасына өзгерістер алып келді. Кеңес кезеңі халқымыз үшін не берді дейтін сауалға жауап іздер болсақ мыналарды айтқан болар едік. Кеңес үкіметі жылдарында халқымыздың мәдениеті өсті. Бұрын болмаған мәдени өзгерістер орын алды. Қазақ халқының жалпы тарихы, мәдениеті, тілі мен әдебиеті де кең көлемде зерттеле бастады. Одақ көлеміндегі басқа халықтар секілді оның да әдебиет шығармалары мен өнер туындылары, тілтанымдық мұрасы да қағаз бетіне түсіп, бүкіл отанымыздың ортақ байлығына айналды. Сан мың жол ауыз әдебиет шығармалары жазып алынды. Олардың таңдаулылары бірнеше мың тиражбен жарық көрді. Әдебиеттің үлкенді-кішілі үлгілеріне баға берілді. Тіл ғылымының зерттеу нысандары толықты. XX ғасырдағы қазақ мектебі – ұлттың өркендеуіне зор үлес қосты. Қазақ елінің сауатты елдер санатына аз ғана мерзімде адам ойы мен қиялы сенгісіз биікке көтерілуі тегін емес еді. Ол Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында тіл білімі алдына қойған басты міндеттерінің бірі – бүкіл халықпен бірлесе отырып елдегі сауатсыздықты жою, жер – жерде ашылып жатқан оқу орындарына қажетті оқулықтар жазу, өзіндік жазуы жоқ ұсақ халықтардың өз тілдерінің дыбыстық жүйелеріне лайықты жазулары болуына, емлесінің, жазу тілінің қалыптасуына жәрдемдесу болатын. Қазақ тілші ғалымдары бұл міндеттерді абыроймен іске асырды да. Жер – жерлерде оқу орындарының көптеп ашылуы, олардағы оқыту істерінің алғашқыда әр халықтың өз тілінде жүргізілуі, ана тілінің оқу пәндерінің бірі ретінде оқытылуы – одақ көлеміндегі тілдердің грамматикалық құрылыстарын зерттеуді, олардың практикалық және ғылыми грамматикаларын жазуды күн тәртібіне қойды. Күрделі де қиын бұл міндетті де тіл ғалымдары абыроймен орындады. Соның нәтижесінде одақ көлеміндегі жалпы білім беретін оқу орындарының барлығы да ана тілінде жазылған грамматикалық оқулықтарға қол жеткізді. Бұлардың ешбірінен қазақ тіл ғылымы да шет қалмады. Қазақ Автономиялы Советтік Социалистік республикасы болып құрылған соң, жоғарыда айтқанымыздай қазақ халқының рухани дамуына біршама жол ашылды. 1923 жылы 22 қарашада тіл туралы декрет қабылданып, онда қазақ тілі орыс тілімен қатар мемлекеттік дәрежеге ие болды. Мемлекеттік және қоғамдық орындарда қазақ тілінде іс қағаздарды жүргізу қолға алына бастады. Қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметі артты. Осымен байланысты:

- қазақ тілінде оқулықтар шығару;
- мектептерді қазақ тілінде жазылған оқулық, оқу құралдарымен қамтамасыз ету;
- қазақ тілінде сабақ беретін мұғалімдер даярлау;

- орыс мектептерінде қазақ тілін міндетті пән ретінде оқыту сияқты шаралар жүзеге асырыла бастады [1, 4]. Міне, бұл істелген жұмыстарды, сондай –ақ әдебиет тарихын зерттеудің, тілтанымдық зерттеулердің жайын жоғары бағалауға болады. Сан алуан мамандар даярлайтын жоғары оқу орындары, ғылыми зерттеу институттары кең қанат жайды. Қазақ мектептерін бітірген қазақтың ұлдары мен қыздары ұлтқа таңсық мамандықтарды меңгеріп, өз білімдерін шыңдады. Бұл айтылғандар шын мәнінде тамаша жетістіктер еді. Алайда түсінген жұртты тамсандырған осы сияқты жетістіктермен қоса, білім-ғылым саласында бас шайқатар кемшілік тұстар да аз емес еді. Сондықтан бұл дәуірдің жетістігі қаншама зор болса, кемшілігі де соншама мол еді. Басқаша айтқанда, бұл дәуірдегі оқу-ағарту саласының, білім-ғылым ісінің ұлт санасына бергені мен алғаны тең түсті. Кемшілігі қайсы деген сауалға жауап іздер болсақ, коммунистік кезең бір ғана идеологияға қызмет етті. Жалған идеяның жетегімен ұлттық мақсат-мұрат мұқалып жаншылды. Кутузов пен Суворовты, Александр Невский мен Александр Донскойды жаттап, идеал тұтқан қазақ балаларына ұлтқа қызмет етудің тамаша

үлгісін көрсеткен Абылайхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Қошқе Кемеңгерұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы т.б. есімдер мүлде жат болды. «Ұлттар мен ұлыстардың сан ғасырлық бай тарихы мен рухани мұралары ұрпақ санасынан сызылды. Керісінше, бір ғана ұлт – орыс ұлтының арғы-бергі тарихы жан-жақты оқытылып, рухани мұралары жан-жақты насихатталды. Соның нәтижесінде мол біліммен қаруланған, бірақ өз ана тілін біле бермейтін, өз тарихынан алыстаған, өзге әдебиет мен өгей өнерден өнеге іздеген, пір тұтқан дүбәра, Айтматовша айтсақ, «мәңгүрт» ұрпақ қалыптаса бастады. Бұл жалғыз қазақ мектебінің кемшілігі ғана емес, Кеңестер одағы дейтін әлемнің алтыдан бір бөлігін алып жатқан империяның білім мен тәрбие саласындағы елеулі кемшілігі еді. Оқу мен тәрбие сынды қамшы өріміндей қойындас екі ұғымдағы осы кемшілік ақыры жиырмасыншы ғасырдағы сол алып империяның түбіне жетті» [2, 90].

Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы, қазақ халқының әлеуметтік-мәдени дамуы, қоғамдағы өзгерістер жаңа оқулықтар мен тың бағдарламаларды қажет етті. Алаш зиялылары А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабаев, Т.Шонанов, Ж.Аймауытовтардың еңбектері осындай кезде дүниеге келді. Алаш қайраткерлерінің ой-тұжырымдары кейінгі ғалымдарда қаншалықты дәрежеде сабақтастық тапқанын байыптау және олардың құнды пікірлері мен еңбектері олар ақталған соң ғана, араға жарты ғасырдан астам уақыт салып барып жетуі осының бәріне, кеңестік тоталитарлық режимнің қазақ тіліне салған тұсауының кесірінен еді зерттеуге арқауы болған бұл мәселелер мақаланың өзектілігін көрсетеді. Осы айтылғандарды талдау арқылы мақалада тіл біліміндегі теориялардың даму тарихына қысқаша шолу жасалып, ғылымның қалыптасу, даму, өзгеру, жаңару процесі танылады, тіл білімінің даму деңгейі, ондағы түрлі бағыттар айқындалады.

Бүгінгі таңда қайта жаңғырған Алаш зиялыларының өлшеусіз еңбектері қазақы таным мен әлемдік мәдениетке зор үлес қосуда. Алаш зиялыларының қай-қайсы болсын, ұлтқа барын беріп қызмет жасауды басты мақсат еткені белгілі. Және мұны ең алдымен, білім мазмұнын жетілдіруден бастағаны да мәлім. Мәселен, А.Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінде жазылған «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «...әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі» - деп жазады [3, 433]. Дәл қазіргі күнде де білім жүйесіндегі жаңа реформалар да Алаш зиялыларының мақсат-мұратымен барынша үндесім мен үйлесім табуы керек. Жаңа заман ойлаудың жаңа парадигмасын құрайды, соған сай тілдік танымның да, тілден берілетін білімнің де ауқымы кеңейіп, қалыптасқан теориялық тұжырымдар мен оқыту әдістеріне жаңаша қарау қажеттігі туындайтыны сөзсіз. Кез келген мәселеге жаңаша қарау өткеннің бәрін жоққа шығару емес, керісінше оған бүгінгі күн тұрғысынан талдау жасау, дұрысын негізге алып, мазмұнын байыту, соны пайымдаулар жасау деп түсінген дұрыс. «Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Омарханұлы, Құдайберген Қуанұлы, Телжан Шонанұлы, Мағжан Бекенұлы, Міржақып Дулатұлы сияқты ұлт зиялылар туған халқының интеллектуалдық деңгейін әріден ойлап, әр салада оқу-құралдарын жазды. Бүгінде аталмыш оқу құралдарын зерделеп отырып, олардың әдістемелік тәсілдерінің қарапайымдылығына һәм нәтижелілігіне тәнті боласың. Қазір не көп, оқытудың сан салалы тәсілдері көп. Солай бола тұра мектеп оқулықтарында оқушыға қажетті мағлұматтар жоқ. Білім мазмұнына қатысты педагогтар оқытудың дәстүрлі /репродуктивтік/ және құрылымдық /конструктивтік/ тәсілдерін сарапқа салып тартысады. Әлбетте, бұл білім беруге қатысты жайттар. Бұл мәселеде едәуір ілгерлеген де шығармыз. Бірақ одан нәтиже болмай отыр. Неге? Негесі сол, біз білім беруді айта береміз де сол білімнің өзін сөз етпейміз. Білім мазмұнын түрлендірудің, жетілдірудің жолдарын айтамыз, білім мазмұнын айтпаймыз» [4, 54]. Осы бір олқылықты әдіскер-ғалым Нұрша Оразахынова дұрыс ескеріп, үлкен мән берген. Әдіскер-ғалымның зерттеу жұмысы қазақ тілі сабақтарында оқушылардың меңгеруіне қиындық тудыратын тілдік талдауға арналды, яғни бұл технология оқытудың әдісін ғана көрсетіп қоймай, білім мазмұнын ұсынды. Қазіргі республика мектептерінде, колледждер мен жоғары оқу орындарында (әртүрлі пәндер бойынша) кеңінен қолданылып жүрген «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы аз ғана уақытта жасалып, дұрыс-бұрыстығы толық анықталмай оқу үдерісіне енгізіле салынған дүние

емес. Бұл технология бастауын Алаш қайраткерлерінің педагогикалық ой-тұжырымдарынан алады. Алғаш кешенді оқытуды (комплекспен оқыту жолдары) Жүсіпбек Аймауытұлы көтерген. Жүсіпбек Аймауытұлы: «Комплекс деген не? Өмірдегі құбылыстарды, нәрселерді бір тақырыптың, бір пікірдің төңірегіне жинап, қосып, түйдектеп, біріктіріп оқытуды комплекс деп атайды. Одан да дәлелдеп айтқанда: Өмірде шын жоғалатын нәрселерді, құбылыстарды байланыстырып, ол құбылыстарды байланысқан, іліктескен, бір-біріне әсер еткен қалпында араларындағы қатынасын зерттеуді комплекс дейді. Комплекстің бірде-бір мәнісі – «түйдек», «жуымық», «топ» деген сөздерге тура келеді. Ненің түйдегі, ненің жуымығы десеңіз, әр алуан нәрселердің түйдегі, жуымығы болу керек» - деп анықтама беріп, оның ерекшелігіне, маңызына, артықшылығына тоқталады. Тағы бірде Ж.Аймауытұлы: «...комплекспен оқыту кезінде «сабақты қысыр әңгімемен өткізу емес, баланың өзін еңбектендіріп, бірлестіріп, өз бетімен білім тапқандай қылу, оны естен шығармаңыздар» - дейді [5, 49]. Ғалымның бұл пікірі қазіргі педагогикалық технологиялардың да, соның бірі Нұрша Оразахынованың «Сатылай кешенде талдау» технологиясының да мақсатымен үндес пікір. Басқаша айтқанда, жоғарыдағы Жүсіпбек Аймауытұлының пікірі қазіргі педагогикалық технологияларды көрініс тауып отыр және ол қазіргі әлемдік әдістеме іліміндегі оқытуға қойылатын басты талап та болып отыр. Ғалым Н.Оразахынова сатылай оқытуда Ж.Аймауытовтың мына бір пікірін негізге алғанын айтады: «Айқын қылып оқыту мен сатылы бір тегіс оқытудың байланысы бар. Оқыту бірте-бірте сатылап, ілгері басып отырмаса, анық та, ұғымды да болмайды. Білім біржола күреп алатын нәрсе емес. «Оқу инемен құдық қазғандай» деген мақалды еске түсіру керек, жаңадан берілетін әсер, суреттеу ұғым бұрынғы алған суреттеуге, ұғымға байланбаса баланың миына берік қонбайды. Сондықтан оқуда біртегіс өрлейтін саты болу керек. Әрбір тыңнан берілетін білім бұрынғы білгеннің жалғауы, келесі білімнің бастауышы сияқты болғаны тиіс. Сатылап оқытудың ескеретін екі жағы бар, бірі – шәкірттің шама-шарқымен есептесу, екіншісі – оқу мағлұматтарын дұрыс қолдану. Оқытушының шеберлігі – ойына келген нәрсені білдіру емес, аужайына, жасына, біліміне, күшіне қарап сабақ беру» [6, 49]. Н.Оразахынова: «Сатылай кешенді талдау – «қазақ тілінің технологиясы дейтін себебіміз ол – біріншіден, технологияның теориялық негізі ретінде А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, Т.Шонанов т.б. ғалымдардың ғылыми-әдістемелік тұжырымдарын басшылыққа алады...» - деп көрсетеді. [6, 15]. Қазіргі күні Қытай ойшылы Конфуций айтты деп күнде өзіміз қайталап жүрген «Естігенімді ұмытамын, көргенімді есте сақтаймын, өз ақыл-ойыммен істегенімді түсінемін» деген пікірмен үндесіп жатыр. Ғалым Н.Оразахынованың «Сатылай кешенді талдау технологиясы да» бұл талап үдесіне шығып отыр, себебі бұл технология баланың білімді өз тұсынан табуына, құрастыруына бағытталған. «Сатылай кешенді талдау» технологиясының ең маңызды тұсы Жүсіпбек Аймауытовша айтқанда, «Пәндерді бөлшектеп оқыту баланың жан дүниесіне қарсы. Бала нәрсені тұтас түрінде, іске пайдалы жағынан қарап, ұғып біледі, бөлшегін, тарауын, қимылын елемейді. Комплекс тұтас, түйдек түрде ұқтырады, баланың жан дүниесіне тура» дейтін қағидат тұрғысынан оқытуға бағытталуында. Бұл жерде баланың когнитивті дамуы, психологиясы бәрі-бәрі ескерілген, сол себепті де «Сатылай кешенді талдау» технологиясын баланың меңгеруі нәтижелі. Ж.Аймауытовтың «Бала нәрсені тұтас түрінде, іске пайдалы жағынан қарап, ұғып біледі, бөлшегін, тарауын, қимылын елемейді» дейтін жоғарыдағы пікірін қазақ тіліндегі қимылдың өту сипатының категориясының бала тіліндегі көрінісі деген мәселеде де бұл пікірдің дәлдігіне, маңыздылығына көз жеткіздік. Эксперимент кезінде балаларға қимылдың өту сипаты категориясына (қимылдың түрліше жасалуын білдіретін категория) тән мағыналық топтардан бірнеше мысал ұсындық. Балалардың жауаптары (түсіндірмесі) нақты қимылдың жасалуы тәсілін, түрін (тездік, дүркінділік, созылыңқылық т.б) ажыратудан алшақ болды. Балалар түсіндірмені қимылдың қалай жасалуына немесе қимылдың түрліше өту сипатына қарай бермейді екен. Бала ол қимылдың себебін түсіндіреді немесе мақсатын айтады немесе қимылдың нәтижесіне мән береді екен. «Ол Алмасты ұрып-ұрып жіберді» деген мысалды бала «Ол әдепсіз» деп түсіндірген. Яғни бала бұл мысалдағы «ұрып-ұрып жіберді» деген қимылдың қайталану мағынасынан гөрі ол қимылдың болу себебін түсіндіреді.

Яғни бала ол қимылдың нәтижесі қандай болды соған мән береді екен. Бала үшін қимылдың бірнеше рет қайталануы мағынасы нәтижесіз қимылды білдіруі мүмкін, кейде керісінше бір рет жасалатын қимылдың нәтижелігі көрінуі де мүмкін. Мысалы, *Мен ұрып-ұрып, оны өлтіре алмадым*. Осы мысалда қайталанатын қимылдың бір етістіктің бірнеше рет айтылуы арқылы берілген. Бала үшін *ұру* қимылының бірнеше қайталанған қимыл екені маңызды емес, өлтіре алмағаны маңызды, осы мысалды сұрағанда экспериментке қатысқан Шұғыланың (4 жаста) жауабы өлтіре алмаған себебі қатты тарс еткізіп ұрған жоқ, сосын ол өлмеді деген ыңғайда болды.

Қазақ тіл ғылымында жаңа бағыттың бірі саналатын функционалды грамматика арнайы түрде өткен ғасырдың аяғында ғана зерттелгенімен, оның кейбір нышандары ХХ ғасырдың басында-ақ ұлт зиялылары еңбектерінде көрініс тапты. Оған дәлел ретінде «Ұлт ұстазы» атанған Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде кездесетін грамматикалық тұлғалардың семантикасына қатысты пайымдауларын айтуға болады. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде қазақ тіліндегі етіс және рай тұлғаларының мағынасы мен қызметіне қатысты ой-тұжырымдарын қазіргі күнгі ғылымының дамуымен байланыстыра талдай келгенде, бұл ой-тұжырымдардың бүгінгі функционалды грамматиканың бастау көзі ретінде тануға толық болады. А.Байтұрсынұлы: «Тіл – құрал. Құрал болғанда толып жатқан есепсіз бөлшектері бар, ол бөлшектері түрлі жағымен қиысатын толып жатқан қырлы, тетіктері есепсіз көп бір өте үлкен машина секілді құрал. [7, 294]. Ғалым тілді тұтас жүйе ретінде тани отырып, оның құрылымдық деңгейлерін есепсіз бөлшектерге теңейді. Осы құралды жұмсаушының өзі екі түрлі болатындығын атап көрсетеді: Біреуі – құралдың ішкі-тысқы бөлшектерінің бәрін біліп, олар қалай бір-біріне үйлесіп, үйлескенінен шығатын тетіктер бір-біріне қалай жалғасып, қалай қызмет ететіндігін біліп отырып жұмсаушы. Екіншісі – олардың бәрін білмей-ақ құралдың жұмсауға керегі бар тысқы бөлшектері мен тетіктерін көріп, жұмсау әдісін үйреніп алып жұмсаушы» [7, 294]. Бұл тұжырымы қазіргі күнгі тілдің антропоэзекті сипатын танытатын тұжырым. Өйткені, антропоэзектік ұстаным бойынша тілді зерттеу дегеніміз - тілді тұтынушы адаммен (сол тілдің иесі адаммен), оның болмыс-бітімімен, ақыл-ойымен, сана-сезімімен, дүниетанымымен, көзқарасымен, ұлттық мәдениетімен байланыстыра зерттеу дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда, тілді зерттеудегі антропоэзектік парадигмада тілдің адам өміріндегі қызметі, тіл арқылы адамды тану, тіл табиғатын адаммен байланыста қарау деген мәселелер өте маңызды болып табылады. А.Байтұрсынұлы құралды жұмсау тәжірибе арқылы танылатындығына, қалыптасатынына баса назар аударған. Шын мәнінде, тілдік құралдардың қандай мән-мағынада қолданылуы оның жұмсалымдық әлеуеті мен қолданыстық сипатының көрсеткіші. Ғалым етістің он түрін: «... сабақты етіс, салт етіс, ортақ етіс, өздік етіс, өзгелік етіс, бедел етіс, ырықсыз етіс, шағыс етіс, дүркінді етіс, өсіңкі етіс» деп көрсетсе, райдың он төрт түрін: «Етістікте 14 рай бар; 1) тұйық рай, 2) билік рай, 3) ашық рай, 4) шартты рай, 5) ереуіл рай, 6) реніш рай, 7) қалау рай, 8) сенімді рай, 9) сенімсіз рай, 10) мұң рай, 11) көніс рай, 12) қайрау рай, 13) азалы рай, 14) теріс рай» атайды. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі етіс пен рай түрлерін саралауда грамматикалық тұлғалардың тұрпат межесін емес, мазмұн межесін негізге алып, қолданыстық қызметін негізге ала отырып сипаттайды. Осылардың ішінен етісті қазіргі күнгі танылып, ғылыми айналымға енген, өзіміз жақсы білетін грамматикалық категориялар тұрғысынан сәйкестендіргенде мыналарды атар едік: сабақты, салт етіс түрлері қазіргі етістіктің салт-сабақты түріне сай келеді, ортақ етіс-ортақ етіс, өздік етіс-өздік етіс, өзгелік етіс-өзгелік етіс, ырықсыз етіс – ырықсыз етіс, беделді етіс пен шағыс етіс – қазіргі морфологияға сай келмейтін тұжырымдар тұрғысында қаралса, дүркінді етіс – қимылдың өту сипаты категориясы, өсіңкі етіс – қимылдың өту сипаты категориясына сай келеді. Ғалым А.Байтұрсынұлы ұсынған етіс түрлері етіс жұрнақтарының жұмсалымдық қызметімен байланысты қалыптасқан деуге болады. Алаш зияларының тілтанымдық мұрасын талдау жасағанда қазіргі таңда танылып жүрген жаңа бағыттар, жаңа тұжырымдардың көшбасшысы болғаны анық, ал жоғарыдағы етіспен байланысты талдаудан түйетініміз А.Байтұрсынұлының қазақ тілінің функционалды грамматикасының көшбастаушысы екендігі.

Қазіргі күнде бала бастауыш сыныпта өз ана тілінде білім алу керек дейтін кейбір көзқарастардың ұшығы А.Байтұрсынұлының мына бір сөзімен үндесіп, қабысып жатыр. А.Байтұрсынұлы: «Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген, қазақ сөздерін алып орыс не ноғай жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды. Сондай кемшілік болмас үшін әр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланғаннан кейін басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, сонан соң басқаша оқыту тиіс. Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» [7, 174б.] - деп баланың алғашқы білім баспалдығы саналатын бастауыш білімді өз ана тілінде меңгеріп, өз ана тілінің жүйесін меңгергеннен кейін ғана басқа тілдерді үйретуге болатын атап көрсетеді.

Қорыта келгенде, **біріншіден**, Кеңестік тоталитарлық жүйе Алаш қайраткерлерінің іргелі теориялық тұжырымдарының өз кезінде жарыққа шығуына, қазақ тіл ғылымының қазіргі жеткен биігінен де асқақтай түсуіне үлкен кедергі келтірді. Алаш қайраткерлерінің құнды еңбектері дер кезінде жарыққа шыққанда, ұлттық идеяның, ұлттық ғылымының жұлдызының бұдан да жоғары болары сөзсіз еді. **Екіншіден**, өткен ғасырдың бас кезінде айтылған Алаш қайраткері құнды пікірлерінің қай-қайсысы да әлі күнге өзінің өзектілігін жоғалтпай келе жатыр. Ал ол Алаш қайраткерлерінің еңбектеріне қайта-қайта қарау, олардың айтқысы келген, жазғысы келген ойлар мен пікірлерді жаңаша саралап тануға, түсінуге, талдауға, пайдаға асыруға бағытталған қадамдарды жалғастыра бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Жұбаева О. Қазақ тіл білімінің қалыптасып, даму жолдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011.
- 2 Оразбаева Ф. Тіл әлемі. – Алматы: Ан Арыс, 2009.
- 3 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
- 4 Еркінбаев Ұ. Білім жүйесіндегі әдебиетті оқытудың әдіснамалық негіздері// Қазақстан Республикасының қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселелері және оларды шешу жолдары. – Қаскелең, 2015.
- 5 Аймауытов Ж. Жүсіпбек Аймауытов шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013.
- 6 Оразахынова Н. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. – Алматы: Фирма Даир, 2007.
- 7 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал. – Алматы: Ел-шежіре, 2013.

К.Т. Мухамади

ВКЛАД В РАЗВИТИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЛАШОРДИНЦЕВ

После того, как была создана Казахская Автономная Советская Социалистическая Республика, открылись дороги и к духовному развитию казахского народа. В 1923 году 22 ноября был принят декрет о языке, в котором казахский язык наряду с русским получил статус государственного языка. Труды таких великих ученых, представителей советской интеллигенции А. Байтұрсынов, К. Кеменгерұлы, М. Дулатов, М. Жумабаев, Т. Шонанов, Ж.Аймауытов, были изданы именно в этот период. Изучение того, насколько научные выводы представителей казахской интеллигенции нашли свое отражение в работах последующих ученых, а также то, что их ценные заключения и труды дошли до нас только через полвека, после их реабилитации, все это имело место быть из-за наложения запрета на казахский язык при тоталитарном режиме. Данные вопросы, явившиеся объектом исследования, определяют актуальность статьи. Посредством анализа всех вышеуказанных вопросов в данной статье выявляется процесс становления, развития, преобразования, обновления науки, поднимаются вопросы по уровню развития языкознания и сферы образования в целом.

K.T. Mukhamadi

CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE ALASHORDIANS

After the creation of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, roads were opened to the spiritual development of the Kazakh people. In 1923, on November 22, a decree on the language was adopted, in which the Kazakh language along with the Russian received the status of the state language. The works of such great scientists, representatives of the Soviet intelligentsia A. Baitrursynov, K. Kemengeruly, M. Dulatov, M. Zhumabayev, T. Shonanov, Zh. Aimautov, were published precisely in this period. The study of the extent to which the scientific conclusions of the representatives of the Kazakh intelligentsia were reflected in the work of subsequent scientists, and also that their valuable conclusions and works reached us only half a century after their rehabilitation, all this took place due to the imposition of a ban on the Kazakh language under the totalitarian regime. These issues, which were the object of research, determine the relevance of the article. Through the analysis of all the above issues in this article, the process of formation, development, transformation, renewal of science is revealed, questions are raised on the level of development of linguistics and the sphere of education as a whole.

УДК 811.512.1

В.Д. Нарожная
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
Шымкент, Казахстан
vdn_ru@mail.ru

РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

В статье освещаются результаты плодотворной работы Объединенного диссертационного совета Д 14.61.27 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук при Кокшетауском государственном университете им. Ш. Уалиханова, деятельность которого способствовала осуществлению качественной подготовки научных кадров по трем специальностям: 10.02.01 – русский язык, 10.02.19 – теория языка, 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания. В статье также представлен обзор педагогических и научных изысканий известного ученого-лингвиста, доктора филологических наук, профессора, председателя Диссертационного совета Д 14.61.27 Н.Ж. Шаймерденовой, ученого-ономаста, доктора филологических наук профессора В.Н. Поповой, а также ученых-лингвистов Южно-Казахстанского государственного педагогического университета.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, невербальное общение, этнос, глоссы, ономастика, гидронимы, ассоциативные связи, языковое сознание.

На современном этапе развития общества к научным изысканиям предъявляются высокие требования. «Сегодня недостаточно оценивать языкознание как общественную науку, – отмечает Э.Д. Сулейменова. – Языкознание в настоящее время обеспечивает успешное решение насущных задач и в известной мере прогресс в областях, связанных с обработкой и хранением громадных массивов знаний, с эффективностью программного и информационного обеспечения» [1, 131].

Решению таких задач способствовала плодотворная работа Объединенного диссертационного совета Д 14.61.27 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальностям 10.02.01 – русский язык, 10.02.19 – теория

языка, 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания при Кокшетауском государственном университете им. Ш. Уалиханова, который возглавила доктор филологических наук профессор Н.Ж. Шаймерденова. Деятельность Совета была активной, многогранной, творческой и плодотворной. Достаточно сказать, что за период с 2009 по декабрь 2010 гг. было защищено девять докторских и двадцать шесть кандидатских диссертаций. Соискатели представили широкую географию нашей Республики: О.А. Анищенко, М.В. Тавлуй, А.К. Жукенова, Г.Т. Фаткиева, Д. Рыспаева (г. Кокшетау); Байгунисова Г.И., Рахимжанова А.С., Байкадамова М.С. (г. Астана); Курманова З.К. (г. Актюбинск), Жамбаева Ж.А. (г. Семей); Ашимов Ж.М. (г. Петропавловск); Жумашева А.Ш., Кривенко Г.А., Кулбаева Б.Т. (г. Павлодар); Мусабекова У.Е., Оналбаева А.Т., Саметова Ф.Т., Базарбаева А.С. (г. Алматы); Нарожная В.Д., Мезенцева Е.С., Бегалиева Р.Н. (г. Шымкент); Кабдрахманова Г.К. (г. Актау); Бердалиева Р. Ш. (г. Туркестан) и др.

Состав диссертационного совета был сформирован из ведущих казахстанских ученых-лингвистов по всем трем специальностям: К.К. Кадашева, З.К. Ахметжанова, М.Д. Джусупов, А. Жапбаров, С.Ж. Баяндина, К.М. Абишева, А.Р. Бейсембаев, Н.В. Дмитрюк, Б.Х. Исмагулова, С.Б. Коянбекова, Н.Ж. Курман, А.С. Кыдыршаев, Б. Сагындыкулы, А.Б. Туманова, Р.О. Туксайтова. В составе диссертационного совета успешно работали специалисты по русскому языку из Российской Федерации: заведующая кафедрой русского языка, литературы и методики преподавания Омского государственного педагогического университета Павлова Наталья Алексеевна и профессор кафедры русского языка Томского государственного университета Юрина Елена Андреевна.

Об актуальности, новизне и практической значимости научных изысканий, представленных к защите в совете, говорит и тот факт, что для оппонирования докторских и кандидатских диссертаций неоднократно приглашались ведущие ученые-лингвисты из других вузов республики (Э.Д. Сулейменова, Н.И. Гайнуллина, Л.В. Екшембеева, Г.Ю. Аманбаева), а также российские ученые (Н.В. Уфимцева, Г.Е. Крейдлин, М.А. Грачев, Е.Ю. Юрина).

Тематика научных изысканий, представленных к защите в диссертационном совете, отражала частные и общие вопросы русского, казахского языкознания, методики обучения и воспитания. В связи с этим Н.Ж. Шаймерденова отмечает, что все это «позволяет судить о тенденциях развития филологии в переходный период и раскрывает отдельные аспекты формирования национальной школы, в частности, русистики в Казахстане» [2, 300].

Работа диссертационного совета не ограничивалась только защитой диссертаций. За период с 2009-2010 гг. были организованы лектории, на которых члены диссертационного совета знакомили слушателей с новыми лингвистическими направлениями, делились опытом работы, презентовали учебники, учебные и учебно-методические пособия. В июле 2010 г. на филологическом факультете университета действовала Летняя школа гуманитарного образования «Язык. Культура. Время», на которой были представлены следующие курсы:

- Невербальная семиотика в контексте межкультурной коммуникации (докт. филол. наук, профессор Г.Е. Крейдлин);
- Информационные технологии в образовании (докт. пед. наук, профессор О.И. Руденко-Моргун);
- Основы лингвистической экспертизы (докт. филол. наук, профессор М.А. Грачев);
- Образный строй языка: параметры описания и методы исследования (докт. филол. наук, профессор Е.А. Юрина);
- Русская академическая толковая лексикография: современное состояние и перспективы (докт. филол. наук, доцент М.Н. Приемышева).

Результаты многих научных исследований члены диссертационного совета оценили как «большой вклад в решение крупных научных лингвистических проблем, имеющих важное социально-культурное значение для духовного развития и обогащения общества» [3, 133].

Полилингвальное образование в Республике Казахстан на сегодняшний день является одним из главных направлений в системе высшего образования, в котором вузу отведена немаловажная роль в формировании и развитии поликультурной, всесторонне

развитой личности. В связи с этим перед преподавателем вуза стоит важнейшая задача – использовать весь свой уникальный опыт и знания культурных традиций народов и этносов, общечеловеческих ценностей и мировой культуры в создании благоприятной образовательной и воспитательной среды, способствующей формированию социально-активной личности.

Решению таких немаловажных задач способствуют многочисленные труды председателя Объединенного диссертационного совета Д 14.61.27 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук при Кокшетауском государственном университете им. Ш. Уалиханова, известного казахстанского лингвиста, члена Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана, доктора филологических наук, профессора Нурсулу Жамалбековны Шаймерденовой

В многочисленных учебных и учебно-методических пособиях, научных статьях и выступлениях на международных конференциях Н.Ж. Шаймерденова уделяет большое внимание рассмотрению языка в тесном взаимодействии с жизнью и культурой народа. В рамках проектов МОН РК по фундаментальным и прикладным научным исследованиям по теме «Языки диаспор Казахстана как основа устойчивого развития межэтнических отношений» ученым выпущено учебное пособие «Язык. Этнос. Культура» (Москва, 2010). Основная цель учебно-методического пособия «состоит в научно-теоретическом освещении проблемы взаимодействия языка и условий исторического развития этноса, этнокультурного и языкового сознания казахского народа» [4, 5], что имеет немаловажное значение в рамках развития идеи «Мәңгілік Ел», в основе которой лежат такие истины, как семейное благополучие, гостеприимство и трудолюбие, стабильность, безопасность и единство, уверенность в завтрашнем дне.

Вопросы взаимодействия языка, национальной культуры, истории народа рассматриваются Н.Ж. Шаймерденовой в статьях «Проблемы языка, этноса и национальной идентичности в системе филологического образования Республики Казахстан», «Язык и этнос в эпоху глобализации», «Языки и культуры в Казахстане: фактор интеграции и взаимодействия», а также в многочисленных публикациях и выступлениях в разные годы на международных конференциях [5; 6; 7; 8].

Многочисленные работы ученого посвящены исследованию функционирования русского языка во взаимодействии с титульным языком в Казахстане: «Тюркские и славянские языки в поликультурном пространстве Казахстана», «Проблемы языка, этноса и национальной идентичности в системе филологического образования Республики Казахстан», «Языки этнических групп в Казахстане: теоретические аспекты и перспективы развития». В публикациях освещены «...фундаментальные теоретические исследования в области описания динамики языковой ситуации, языковой политики и оценки ее эффективности; типологии, направлений и моделей языкового планирования; терминологизации метаязыка современной социолингвистики на казахском и русском языках на основе достижений мировой науки и опыта языкового строительства в Республике Казахстан» [2, 42]. Н.Ж. Шаймерденова является автором коллективных социологических изданий, в которых описана специфика функционирования русского языка в нашей Республике, определено его место среди других языков различных этносов Казахстана: «Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник» / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Д.Х. Аканова, 2008 [9]; «Словарь социолингвистических терминов» / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова, 2007 [10].

Среди работ Н.Ж. Шаймерденовой выделяются исследования, связанные с лингвистической герменевтикой, источниковедением и историей русского языка. «В многочисленных работах Н.Ж. Шаймерденовой рассматриваются основные проблемы, связанные с раскрытием семантики неизвестных и малопонятных носителям языка слов и выражений, осуществляемым с помощью глосс и иных способов и средств экспликации семантики. Источниковедческий анализ глосс, эксцерпированных из разнообразных в хронологическом и жанровом отношении письменных памятников XI – начала XVIII вв. позволил описать типологию данного феномена и предложить принципы классификации

глосс. Доказывается, что экспликация семантики языковых единиц, направленная на восприятие и постижение смысла, – специфический человеческий феномен, сущностью которого является желание человека понять, осмыслить и истолковать как внешний, так и собственный внутренний мир», – отмечает известный специалист в области общего и сопоставительного языкознания, доктор филологических наук, профессор Э.Д. Сулейменова [2, 56]. К числу таких работ следует отнести следующие: «Глоссы как феномен текста: монография» [11], «Язык и культура в ретроспективе памятников письменности: монография» [12], «Глоссы в греко-латинской лексике в памятниках русской письменности» [13], «Глоссирование ориентализмов в среднерусский и новорусский периоды» [14], «Глоссирование топонимов в памятниках русской письменности» [15].

В статье «Глоссы как источник изучения тюркско-славянских контактов: от научного феномена к сказке» [16] автор рассматривает универсальный феномен текста – глоссы, которые свидетельствуют о тюркско-славянских контактах и являются важным источником, позволяющим объяснить значение тюркизмов» [16, 315].

Новые политические, экономические условия в Республике требуют от ученых, педагогов и нового подхода к решению важнейших задач в образовании – создание учебников нового поколения. Это разработки учебников и методических комплексов как для школ, так и для средних специальных и высших учреждений. Н.Ж. Шаймерденова является членом авторского коллектива по созданию учебников русского языка для школ с нерусским языком обучения:

- Русский язык: қазақ тілінде жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – 3-е изд. – Алматы: Мектеп, 2013. – 320 с. (соавт. Н.Н Шманова., А.Т. Кошерова);

- Русский язык: уйғыр тілінде жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – 3-е изд. – Алматы: Мектеп, 2013. – 320 с. (соавт. Н.Н Шманова., А.Т. Кошерова).

Проблемам обучения русскому языку как неродному посвящены многочисленные публикации: Обучение языкам и чтению: понимание-соучастие-творчество // Современный учитель в современном мире: сборник материалов международного научно-практического семинара. – Астана: КФ МГУ, 2013. – С. 195-200 (соавт. М.А. Бурибаева); Учебник как средство развития творческих и конкурентоспособных качеств личности (на примере учебно-методических комплексов по русскому языку) // Учебники нового поколения: реалии, проблемы подготовки и выпуска, перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 2-3 ноября 2006 г. – Астана, 2007. – С. 210-212; Интерактивные методы в языковом обучении: сборник материалов семинара для преподавателей этнолингвистических (воскресных) школ / сост. А.А. Махамбетова, М.А. Бурибаева. – Астана, 2011. – С. 106-113; Учебники нового поколения – символ состоятельности Республики Казахстан // Гуманитарное образование в условиях модернизации казахстанского общества: опыт и перспективы: сборник материалов республиканской научно-практической конференции (21-22 апр. 2005 г.). – Астана, 2005. – С. 176-177; Учебник как средство развития творческих и конкурентоспособных качеств личности (на примере учебно-методических комплексов по русскому языку) // Учебники нового поколения: реалии, проблемы подготовки и выпуска, перспективы: материалы международной научно-практической конференции, 2-3 ноября 2006 г. – Астана, 2007. – С. 210-212.

В октябре 2012г. в г. Шымкенте Н.Ж. Шаймерденова организовала научно-практический семинар «Учитель – учебник – ученик» в системе высшего и среднего образования, на котором с циклом лекций выступили ученые из Российского университета дружбы народов Синячкин В.П. и Бахтикиреева У.М. (Россия, г. Москва).

Преподаватели-филологи с благодарностью говорят о ценности и своевременности таких учебных и учебно-методических пособий, как «Введение в славянскую филологию»; Учебно-методическая разработка к самостоятельной работе студентов заочного отделения по курсу «Введение в славянскую филологию»; Учебно-методическая разработка «Старославянский язык»; «Лингвистическое источниковедение: программа спецкурса и словарь». Н.Ж. Шаймерденовой разработаны типовые программы для магистрантов по

психолингвистике, социолингвистике, программы спецкурсов «Античное языкознание» [17], «Актуальные проблемы казахстанской русистики» [18].

Мы часто слышим фразу «Великий человек велик во всем». Трудно назвать область лингвистики, которая бы не привлекла внимания Нурсулу Жамалбековны: современное состояние лингвистики в Республике Казахстан, взаимодействие языков различных этносов, проблемы полилингвального и поликультурного образования, лингвистическая герменевтика, источниковедение и история русского языка, методическое обеспечение обучения русскому языку, контрастные исследования – далеко не полный перечень лингвистических направлений, проблемы которых освещены в трудах ученого. Будет не совсем правильным закончить статью на этой ноте, не раскрыв еще одну грань деятельности Нурсулу Жамалбековны – отзывчивость и благодарность своим учителям. Ярким подтверждением этому является сборник статей, приуроченный к юбилею профессора Элеоноры Дюсеновны Сулейменовой «Жизнь языка и язык в жизни» [19], мероприятия, посвященные юбилею Рафики Бикеновны Нуртазиной. Целый ряд статей посвящен учителям, известным педагогам и ученым-лингвистам: С.А. Аманжолову, О.А. Султаньяеву, Э.Д. Сулейменовой, В.Н. Поповой. В Предисловии к коллективной монографии «Казахстанская лингвистика на рубеже веков» [2] Нурсулу Жамалбековна отмечает, что «... по именам, событиям, фактам и исследованиям можно ... со временем восстановить полную панораму развития нескольких десятилетий казахстанской лингвистики. Поистине верится словам Овидия *Omnia mutantur, nihil interit* (Все меняется, ничто не исчезает!)» [2, 8].

Известный русский историк В.О. Ключевский писал: «Чтобы быть хорошим преподавателем, нужно любить то, что преподаешь, и любить тех, кому преподаешь». Эти слова о Нурсулу Жамалбековне Шаймерденовой, которая создала свою лингвистическую школу не только в Казахстане, но и за ее пределами. Нурсулу Жамалбековной подготовлено около 10 докторов и 30 кандидатов филологических наук по специальностям 10.02.01; 10.02.20; 10.02.19 – представителей различных регионов Казахстана (г. Алматы, Астана, Караганда, Кокшетау, Усть-Каменогорск, Шымкент и т.д.). Именно так складывается «преемственность в науке и в таких условиях формируется лингвистическая школа, в которой обучаются ученики» [2, 34].

С именем Нурсулу Жамалбековны прочно связаны научные изыскания ряда преподавателей Южно-Казахстанского государственного университета, который отметил в ноябре 2017 г. 80-летний юбилей и в котором начиналась педагогическая деятельность Н.Ж. Шаймерденовой (1981-1982гг.).

С 1953 года на кафедре русского языка этого вуза работала известный ученый, доктор филологических наук, профессор Валентина Николаевна Попова, круг научных интересов которой был достаточно широк и охватывал различные стороны и проблемы тюркской и казахской ономастики (топонимической лексикографии, антропонимики, исторической топонимики), а также лингвокраеведения, славяноведения и методики преподавания истории языковых дисциплин. В 1966 году В.Н. Попова успешно защитила кандидатскую диссертацию «Гидронимия Павлодарской области» под руководством выдающего топонимиста, лауреата Государственной премии профессора А.П. Дульзона (Томский государственный университет), а в 1999 году – докторскую диссертацию на тему «Структурно-семантическая природа топонимов Казахстана» в Диссертационном совете Д 14А 01.31 в КазНУ им. аль-Фараби (г. Алматы).

Большим событием в ономастическом мире стал выход в свет словаря «Географические названия Казахстана. Павлодарская область», который был издан в 1994 году в Институте этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая (г. Москва) и который стал главным трудом Валентины Николаевны, отдавшей ему многие годы своей творческой жизни. Словарь получил широкую известность, о чем неоднократно отмечалось как в республиканской, так и в зарубежной прессе. Уникальной особенностью словаря, по мнению известного физикогеографа, топонимиста, заслуженного деятеля науки РСФСР Э.М. Мурзаева, является то, что он не только топонимический, но и нормативный, а также энциклопедический. В

«Известиях Российской Академии наук» (Серия географическая, 1996, № 2) ученый писал: «Попова В.Н. одна смогла создать такой комплексный словарь большой области Казахстана, на что потребовалось ни много ни мало тридцать лет. Только упорство и любовь к теме позволили ей, при полной педагогической нагрузке, достичь финиша».

Значимость научной деятельности Валентины Николаевны высоко оценена в отечественной лингвистике. «Труды В.Н. Поповой сфокусированы в области древнейших этноязыковых контактов и лексикографических исследований топонимов Казахстана. Отдельные постулаты приняты уже как аксиома, а некоторые этимологические разыскания являются дискуссионными, но вместе с тем открывают новые исследовательские горизонты», – отмечает Н.Ж. Шаймерденова [20, 144].

В 2010 году в диссертационном совете при КГУ им. Ш. Уалиханова были защищены докторская диссертация доцента кафедры русского языка и литературы шимкентского пединститута В.Д. Нарожной «Невербальная коммуникация как этнокультурный феномен (теоретико-экспериментальное исследование)» (научный консультант: доктор филологических наук профессор Н.В. Дмитрюк), кандидатская диссертация преподавателя Е.С. Мезенцевой «Пословичная картина мира в языковом сознании русских: функционирование и трансформация» (научный руководитель: доктор филологических наук профессор Н.В. Дмитрюк) и кандидатская диссертация Р.Н. Бегалиевой «Методика развития языковой культуры учащихся 5-х классов школ с казахским языком обучения с помощью словарей антонимов» (по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (казахский язык в системе начального, среднего и высшего образования).

Докторская диссертация В.Д. Нарожной посвящена разработке проблем невербальной коммуникации в полиэтничной среде, выявлению общего и различного в жестовом общении представителей разных культур и описанию национально-культурной специфики невербальных средств коммуникации, функционирующих на территории Южного Казахстана.

Автор предпринял попытку решить принципиальные проблемы выделения значащих единиц в недискретном потоке невербального поведения (проблема сегментации), обнаружения характера связи означающего с означаемым в условиях чрезвычайной подвижности того и другого (проблема механизмов означивания). По мнению экспертной комиссии под руководством доктора филологических наук А.Р. Бейсембаева, «анализ средств невербальной коммуникации, проведённый в соответствии с интегральными концепциями, доминирующими в современном языкознании, позволил осуществить исследование, отвечающее требованиям антропоцентрической парадигмы, поскольку одновременно учитывает системно-структурный, коммуникативный, культурологический, когнитивный и др. аспекты».

Актуальность диссертационного исследования связана и с активно разрабатываемой в современной зарубежной и отечественной лингвистике проблемой, которая рассматривает гендерные отношения в невербальной межкультурной коммуникации. Лингвистическая гендерология – раздел лингвистики, занимающийся проблемами социально и культурно обусловленных различий между мужчинами и женщинами, изучающий стереотипы мужского и женского невербального поведения в межкультурной коммуникации.

Немаловажным и актуальным в работе является освещение теории лакунарности в аспекте невербальной коммуникации, что позволило выявить и описать этнографические, интракультурные и интеркультурные невербальные лакуны. Элиминирование (семантизация, «заполнение») лакун в той или иной лингвокультуре открывает путь к межэтнической толерантности, смягчает потенциальные культурные конфликты и способствует их преодолению.

Примером невербального компонента общения, содержащего в себе определенную степень лакунарности, может служить форма одежды, национального костюма, изучению которого посвящен специальный раздел диссертационной работы. Костюм как визуальный знак, выполняя различные функции в общении, приобретает специфическое значение и благодаря этому влияет на общение и совместную деятельность, репрезентируя

закодированную в нем информацию. Одежда служит некоторым знаком, который указывает на пол, возраст, социальное положение субъекта. По ней можно судить о национальной, классовой, групповой принадлежности человека. Она влияет на отношение других к носящему, часто определяя его на основе существующих в обществе представлений о связи внешнего облика и социально-психических особенностей человека.

Содержанием кандидатской работы Е.С. Мезенцевой является феномен пословичного представления о мире, существование уникального восприятия окружающей действительности сквозь призму паремиологического фонда языка. Автором было предпринято экспериментальное исследование русских паремий в психолингвистическом аспекте с точки зрения их функционирования в языковом сознании русского народа, проживающего в разных лингвокультурных ареалах, в данном случае – в Казахстане и в России.

Актуальность научного исследования обусловлена тем, что, анализируя пословичный фонд языка русского народа (россиян и казахстанцев), можно проследить «изображение» картины мира и образа мира сквозь призму пословичного фонда языка, выявить особенности материальной и духовной культуры, связь пословиц с историей народа, его бытом, традициями, а также фиксировать формы трансформации этой культуры в разных лингвокультурных ареалах.

Кроме того, в работе рассматриваются некоторые аспекты когнитивного подхода к анализу пословиц: описывается когнитивная модель пословицы как основной составляющей пословичной картины мира, вводятся понятия пословиц-маркеров единичного и общего, универсального и специфического в менталитетах представителей сопоставляемых групп, рассматриваются основные направления исследований пословиц в когнитивистике.

Анализ пословичных картин мира русских-россиян и русских-казахстанцев позволяет получить представление об общекультурном и пословичном менталитете, характерном для каждой исследуемой группы в отдельности. Представляется интересным определить культурно-детерминированные ситуации, на основании которых создавались пословицы, отражающие национально-специфическое восприятие образов мира.

В рамках настоящего исследования показано, что один из путей познания национальных образов мира – изучение семантики и внутренней формы языковых единиц, позволяющее лингвисту через постижение смысловых и ценностных ориентаций, зафиксированных в языке, устанавливать особенности миропонимания того или иного народа и реконструировать этнокультурные архетипы его сознания. Архетипы языкового сознания формируются несколькими поколениями, являясь «сгустками» мировидения, миропонимания, отражая определенную эпоху и картину мира в эту эпоху. С изменением общественных, экономических, культурных отношений в мире меняется и языковая картина мира, трансформируясь и воплощаясь в новые языковые формы.

На кафедре русского языка и литературы функционирует лингвистическая школа, которую создала доктор филологических наук профессор Дмитриук Наталья Васильевна. Круг научных интересов Н.В. Дмитриук достаточно широк и охватывает проблемы этно-, социо- и психолингвистики, межкультурной коммуникации, вопросы формирования и функционирования языкового сознания представителей разных этносов в негетерогенной лингвокультурной среде и др. Главная и особая заслуга Натальи Васильевны – создание ассоциативного направления психолингвистической школы в Казахстане, в частности – в южном регионе республики. Это новое направление в лингвистике еще только начинало развиваться, когда Н.В. Дмитриук защитила в Институте языкознания (Москва, 1985 г.) кандидатскую диссертацию на тему «Национально-культурная специфика вербальных ассоциаций», а затем докторскую диссертацию «Формы существования и функционирования языкового сознания в негетерогенной лингвокультурной среде» (РАН, Москва, 2000 г.)

В разные годы и в разных диссертационных советах под ее руководством по данному направлению были защищены докторская диссертация В.Д. Нарожной (г. Кокшетау), кандидатские диссертации Е.С. Мезенцевой (г. Кокшетау), А.К. Калжановой, Г.И. Абрамовой,

Д.М. Кистаубаевой (г. Москва), Л.К. Яковенко, М.Ю. Шингаревой, Г.Е. Ахметжановой (г. Алматы).

В 2011-2013 гг. группа преподавателей филологического факультета под руководством Н.В. Дмитриук (Д.А. Молдалиева, В.Д. Нарожная, Е.С. Мезенцева, Г.И. Абрамова, Н.А. Сандыбаева, Ж.И. Молданова) принимала участие в НИР в рамках госзаказа по бюджетной программе 120 «Грантовое финансирование НИР» по теме: «Межкультурная коммуникация: ментально маркированные концепты социальной казахской культуры, социальная идентичность и толерантность». Цель заявленного научного проекта заключалась в том, чтобы на основе исследования ментально маркированных концептов казахской и русской культуры, языкового сознания и ментальности титульного этноса выявить научно-обоснованные стратегии духовного развития и модернизации национальной идеи Казахстана в контексте современных глобальных интеграционных процессов.

Научная значимость исследования связана с систематизацией результатов, полученных экспериментальным путем, и представлении объективной картины этносоциальной ситуации в полиэтничном обществе Казахстана, что позволило объективировать в наборе концептов общечеловеческие универсалии в отражении окружающего мира и в то же время увидеть специфическое в национальном семантическом пространстве казахского языка. Работа над проектом показала, что особую научную значимость в контексте национальной идеи возрождения культуры, единства и сотрудничества приобретают исследования ментальности казахского этноса, выявления ядра языкового сознания, определенным образом структурирующего когнитивную базу носителей любого национально-культурного менталитета, в данном случае – казахского.

Завершающим этапом работы над проектом явился «Казахский ассоциативный словарь» [21], изданный группой авторов под редакцией Н.В. Дмитриук, который стал значимым и своевременным лексикографическим изданием, отражающим через ассоциативно-вербальные связи между словами социально-психологический климат и базовые ценности казахской ментальности, представляя собой своеобразный «срез» современного языкового сознания титульного этноса Казахстана. Н.В. Уфимцева в рецензии на Словарь отметила своевременность и важность издания: «Актуальность и новизна данного издания не вызывает сомнения, так как в нем отражены ассоциативные нормы казахского языка с учетом ранговой частотности ассоциаций-реакций и гендерной принадлежности информантов – участников эксперимента. Не вызывает сомнений репрезентативность и валидность материала Словаря, полученного в результате проводившихся в 2012-2013 гг. массовых ассоциативных экспериментов, учитывающего как социальные, так и гендерные и возрастные характеристики информантов».

Важно отметить, что использование материалов ассоциативного словаря позволяет наметить новые пути в исследовании механизмов речевого воздействия и поведения, а также в изучении семантических законов в языке в целом, принципов соотношения семантики и синтаксиса в языке и речи, закономерностей социализации индивидуальных семантических изменений и установлении новых типовых ассоциативных связей.

Отмечая значимость работы Н.В. Дмитриук, Э.Д. Сулейменова в кратком обзоре казахстанской лингвистики писала: «Творческое и плодотворное сотрудничество профессора Натальи Васильевны Дмитриук с Институтом языкознания Российской академии наук воплотилось в серии интересных работ по изучению форм существования и функционирования языкового сознания в негомогенной языковой среде» [1, 132].

Следует отметить, что филологическая научная школа Южно-Казахстанского государственного педагогического института (сейчас университета) всегда отличалась высоким уровнем подготовки педагогических и научных кадров. В стенах факультета в свое время обучались Б.Х. Исмагулова, Н.В. Дмитриук, А.М. Еримбетова, А.Е. Агманова, В.Д. Нарожная, защитившие в свое время докторские диссертации по различным направлениям лингвистики.

Список литературы:

- 1 Сулейменова Э.Д. Краткий синопсис казахстанской лингвистики // Вестник Южно-Казахстанского государственного педагогического института. – 2017. – № 3. – С. 130-142.
- 2 Казахская лингвистика на рубеже веков: docendo discimus Festschrift in honor of professor N. Shaimerdenova. Коллективная монография / Составители: М.А. Бурибаева, Д.Б. Аманжолова, А.Т. Сламбекова. – Астана: Фолиант, 2013. – 209 с.
- 3 Исмагулова А.Е. Подготовка лингвистов высшей квалификации: Диссертационный совет Д 14.61.27 // Казахская лингвистика на рубеже веков: docendo discimus Festschrift in honor of professor N. Shaimerdenova. Коллективная монография / Составители: М.А. Бурибаева, Д.Б. Аманжолова, А.Т. Сламбекова. – Астана: Фолиант, 2013. – 209 с.
- 4 Шаймерденова Н.Ж., Авакова Р.А. Страна изучаемого языка. Республика Казахстан. Язык. Этнос. Культура: учебное пособие. – 2-е изд., перер. – М.: ТЕЗАУРУС, 2010. – 200 с.
- 5 Шаймерденова Н.Ж. Культурологический подход в преподавании историко-лингвистических дисциплин // Русский язык и культура (изучение и преподавание): материалы международной конференции. – М., 2000. – С. 260-261.
- 6 Шаймерденова Н.Ж. Лингвоисточниковедческий и историко-культурный аспект описания лексических единиц // Вестник КазГУ. Серия филологическая. – 2000. – № 37. – С. 46-49.
- 7 Шаймерденова Н.Ж. О триединстве национальной культуры: язык, музыка и литература // Язык, слово, действительность: материалы II международной научной конференции, 25-27 октября 2000 г. – Минск, 2000. – Ч. 2. – С. 127-129.
- 8 Шаймерденова Н.Ж. Лингвистическое источниковедение в системе гуманитарного познания // Актуальные проблемы функционирования языка и литературы: доклады республиканской научно-практической конференции, посвященной 85-летию доктора педагогических наук, проф. Г.А. Мейрамова и 40-летию основания кафедры методики и практики русского языка и литературы. – Караганда, 2003. – С. 305-307.
- 9 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. Э.Д. Сулейменова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 168 с.
- 10 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Д.Х. Аканова / Отв. ред. Э.Д. Сулейменова. – Астана: Арман ПВ, 2008. – 304 с.
- 11 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как феномен текста: монография. – Алматы: БОРКИ, 1997. – 156 с.
- 12 Шаймерденова Н.Ж., Бурибаева М.А., Ахметжанова А.И. Язык и культура в ретроспективе памятников письменности: монография. – Астана, 2010. – 274 с.
- 13 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы в греко-латинской лексике в памятниках русской письменности // Актуальные вопросы русского языка и литературы. – Познань, 1996. – С. 43-47.
- 14 Шаймерденова Н.Ж. Глоссирование ориентализмов в среднерусский и новорусский периоды // Актуальные проблемы современной тюркологии и ее задачи на перспективу: материалы I международного тюркологического конгресса. – Туркестан, 2003. – С. 170-177.
- 15 Шаймерденова Н.Ж. Глоссирование топонимов в памятниках русской письменности // Язык и культура: функционирование и взаимодействие: материалы международной научной конференции. – Шымкент, 2003. – С. 272-276.
- 16 Шаймерденова Н.Ж. Глоссы как источник изучения тюркско-славянских контактов: от научного феномена к сказке // Байтанаевские чтения – 4: Перспективы современного образования в Казахстане: реформы и развитие: материалы международной научно-практической конференции. – Шымкент: ЮКГПИ, 2016. – С. 315-318.
- 17 Психолингвистика: типовая программа // Типовые программы дисциплин. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 168-174 (соавт. Э.Д. Сулейменова).

18 Социолінгвістика: типовая программа // Типовые программы дисциплин. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С. 175-179 (соавт. Э.Д. Сулейменова).

19 Шаймерденова Н.Ж., Сабитова З.К., Алтынбекова О.А. Жизнь языка и язык в жизни: сборник статей, посвященных юбилею Э.Д. Сулейменовой / Под общ. ред. Н.Ж. Шаймерденовой. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 480 с.

20 Шаймерденова Н.Ж. Ономастическое пространство Казахстана в архивах и лицах: профессор ЮКГПИ В.Н. Попова // Вестник Южно-Казахстанского государственного педагогического института. – 2017. – № 3. – С. 142-148.

21 Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы – Москва: Медиа-ЛогоС, 2014. – 330 с.

В.Д. Нарожная

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

В.Д. Нарожнаяның «Қазіргі кезеңдегі қазақстандық лингвистикалық ғылымының дамуы» мақаласында Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті филология ғылымдарының докторы ғылыми атағын алу үшін диссертацияларды қорғау Д.14.61.27 бірлескен диссертациялық кеңесі жұмысының нәтижесі қарастырылады. Осы диссертациялық кеңестің қызметі қоғамның рухани дамуы мен байыуна мәдени-әлеуметтік маңызы бар ірі ғылыми лингвистикалық мәселелердің шешуіне үлкен үлес қосты. Мақалада Д.14.61.27 диссертациялық кеңесіне жетекшілік жасаған, әйгілі лингвист-ғалымның, филология ғылымдарының докторы, профессор Н.Ж. Шаймерденованың педагогикалық және ғылыми зерттеулеріне шолу жасалынған. Сонымен қатар еңбектің авторы ономастика (В. Н. Попова), этно-, әлеуметтік-, психолінгвистика, мәдениаралық қатынасы салаларында зерттеулер жүргізген Оңтүстік Қазақстанның лингвист-ғалымдарының (Н.В. Дмитриук жетекшілік жасайтын Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің бір топ оқытушылары) ғылыми-зерттеу жұмысының тәжірибесін жинақтады.

V.D. Narozhnaya

DEVELOPMENT OF KAZAKHSTANI LINGUISTIC SCIENCE AT THE CURRENT STAGE

The article "Development of kazakhstani linguistic science at the current stage" written by V.D. Narozhnaya focuses on the outcomes of the Joint Dissertation Council D 14.61.27 to defense dissertation for a Doctor of Philology Degree at Kokshetau State University named after Sh. Sh. Ualikhanova activity. The fruitful work of the latter contributed greatly into the solution of major scientific linguistic issues which have significant social and cultural importance for spiritual evolution and enrichment of society.

The article also represents the overview of some pedagogical and scientific prospects implemented by a well-known educator, scientist and linguist – N.ZH. Shaimerdenova, who was the head of The Dissertation Council D 14.61.27.

Furthermore, the author of the publication summarizes vast experience in research of South Kazakhstan linguist scientists: V.N. Popova – research in the area of onomastics; the group of professors and instructors of South Kazakhstan State Pedagogical University, led by Doctor of Philological Science, professor N.V. Dmitryuk – research in the field of ethno-, socio- and psycholinguistics, intercultural communication.

И.В. Оспанова
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева
Петропавловск, Казахстан
irina.ospanova.72@mail.ru

ЭМОТИВНАЯ ПЕРЦЕПТУАЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Совокупность знаний о человеческих эмоциях закрепляется в языке. В языке находим языковые средства восприятия и интерпретации эмоционального состояния говорящим. Внутреннее состояние героя отражает эмоциональное отношение к каузирующим его внешним объектам или ситуациям. Собственно языковые средства эмотивной перцептуальности представлены в тексте единицами разных уровней: лексическими, морфологическими, синтаксическими. К лексическим средствам следует отнести слова, смысловая структура которых содержит семы, связанные с когнитивной обработкой значения. Языковые средства передают способы осознания окружающей действительности, к которым относятся сопоставление, отождествление, сравнение, обобщение. Языковые средства перцептуальности являются средством создания психологического портрета героев художественных произведений

Ключевые слова: антропоцентричность, перцептуальность, художественный текст, эмоциональное состояние, эмотивные предикаты.

Антропоцентричность художественного текста предопределяет отражение в нём познавательной деятельности человека. С.Г.Ильенко под перцептуальностью понимает аспект категории модальности, связанный с отражением пропущенности окружающей действительности через сознание автора или героев. [1, 75]. Перцептуальность при описании эмотивной ситуации в тексте рассмотрим как механизм когниции, отражающий закономерности восприятия человеком внешнего и внутреннего мира. Эмотивная перцептуальность - это пропущенность изображаемого эмоционального состояния через сознание субъекта состояния, маркирующаяся языковыми единицами разных уровней.

Перцептуальность в тексте отражает рефлексивность героев – процесс осмысления человеком особенностей протекания внутренних состояний, в результате которого происходит самоанализ собственных психических состояний. В следующем примере герой он размышляет о причинах своего состояния так: *Это явление страшно только потому, что непонятно... Всё непонятное таинственно и потому страшно* (А.П.Чехов). Данный контекст передаёт цепочку логических умозаключений, «объясняющих» состояния страха и боязни всего непознанного. Причина состояния может быть и неясна говорящему: *Ей душно, скучно, досадно...так досадно, что даже плакать хочется, а отчего – опять-таки неизвестно* (А.П.Чехов).

Внутреннее состояние героя отражает эмоциональное отношение к каузирующим его внешним объектам или ситуациям. Приведём примеры высказываний, в которых эмотивные предикаты содержат оценку события-стимула состояния, заключённого в придаточной части сложного предложения: *Досадно мне, что придётся идти пешком, и стыдно, что у Кисочки разболтался, как мальчик* (А.П.Чехов), *Ей было стыдно и приятно, что с нею говорят, как с большой* (А.П.Чехов). Если причина состояния эксплицируется в предшествующем тексте, эмотивные предикаты употребляются с местоимением «это», указывающим на каузирующую ситуацию: *Мы не имеем тайны друг от друга, я, я должна сейчас рассказать всё маме и сестре... Это так страшно!*. Подобные конструкции считают обычной сферой функционирования оценочных предикатов (Это хорошо. Это плохо). Семантика конструкции – оценка ситуации – не переводит эмотивные предикаты в разряд оценочных, они выражают эмоциональное состояние субъекта.

В тексте процесс восприятия каузирующей ситуации субъектом состояния передаётся предикатами зрительного и слухового восприятия «услышала, увидела» либо ментальными предикатами «припомнил» и «вспомнила»:

Когда Аня, идя вверх по лестнице под руку с мужем, услышала музыку и увидела в громадном зале всю себя, освещённую множеством огней, то в душе её проснулась радость и то самое предчувствие счастья, какое испытала она в лунный вечер на полустанке (А.Чехов).

Матвей припомнил весь разговор, какой у него был накануне с Дашуткой, и ему вдруг стало обидно (А.П.Чехов).

Даринька вспоминала про головку в конфетной чашечке, вспомнила – увидела его глаза, и ей стало тревожно, стыдно (Ив.Шмелёв).

В эмотивном дискурсе находит выражение когнитивная модель «причина – состояние»: *На выступления мои совсем не выезжал – и странное ещё нашёл себе занятие – тоже отгораживался: шахматы. Это несколько меня сердило (Б.Зайцев). Правда, ночь пожара, красноватый отблеск на Андрее, зарево, набат – всё это неприятно.... Всё-таки были полиция, аресты – всё это его расстроило и рассердило. На Андрюшку пали пурпурные отблески, и то, что его личика касались отголоски злобы, мщения, было мне неприятно (Б.Зайцев).*

Собственно языковые средства эмотивной перцептуальности представлены в тексте единицами разных уровней: лексическими, морфологическими, синтаксическими. К лексическим средствам следует отнести слова, смысловая структура которых содержит семы, связанные с когнитивной обработкой значения. Это лексемы «сознание, осознавать», «чувство» и «чувствовать». *Сознание полной беззащитности, воспоминания, тоска по родине, чувство погибшей молодости, зубная боль – всё это сконцентрировалось в одну тяжёлую гирю, которая давила мой мозг и возбуждала меня до ярости, до безумства (А.Чехов). И как тогда, в душный июльский вечер, под бурным ливнем, почувствовал он восторг и радостное сознание связанности его со всем (Ив.Шмелёв). Всё это лето у меня слилось в одно чувство мира, тишины, благоволения (Б.Зайцев).*

Средством репрезентации перцептуальности являются слова со значением неопределённости, связанной с неполнотой знания о состоянии или о его причине. Значение неопределённости реализуется неопределёнными местоимениями и наречиями, прилагательными «неопределённый, неизвестный» *Он не чувствовал ни злобы, ни стыда, а какую-то неопределённую душевную боль (А.Чехов). Взглянув друг на друга, старики как будто чего-то испугались и страшно сконфузились, точно им стало стыдно своей старости (А.Чехов). А мне стало как-то грустно – хоть несколько и по-иному (Б.Зайцев).*

Средством, обнаруживающим перцептуальность, являются слова со значением внезапности, неожиданности появления состояния. Это значение передаётся наречием «вдруг», которое употребляется, например, в словах автора, передающих внутреннюю речь героини: *«Да, но ведь мы едва знакомы», - мне стало вдруг немножко жутко (Б.Зайцев).*

Языковые средства передают способы осознания окружающей действительности, к которым относятся сопоставление, отождествление, сравнение, обобщение. В эмотивных предложениях сравнение является средством ассоциативного подтекста. Ассоциации возникают в силу свойственной нашему мышлению способности связывать воспринятое с накопленным жизненным опытом: *На душе моей скверно и жутко, как в лесу в дождливую осеннюю ночь. Мне досадно, противно, жалко. За сердце скребут кошки, напоминающие несколько угрызения совести (А.Чехов).*

Сравнение в первом предложении выступает как средство осознания состояния. Герой испытывает тревожное чувство страха, идентичное тому, какое он испытывал в лесу в дождливую осеннюю ночь. Во втором предложении ряд эмотивных предикатов передаёт сложную гамму чувств и продолжает размышления героев. Таким образом, эмоциональное состояние героя представляется нам как бы «пропущенным» через сознание чувствующего субъекта. Во внутренней речи персонажа мы слышим голос человека, который сожалеет о своем поступке, испытывает неприятные чувства, но не раскаивается. Аксиологический

компонент в значении конструкции с субъектом «на душе» становится скорее рациональной оценкой, чем эмоциональным отношением.

Следующий фрагмент текста с импрессивной рематической доминантой насыщен экспрессией и передает глубокие переживания героя: *Третьего дня разговор в клубе; говорят, Шекспир, Вольтер... Я не читал, совсем не читал, а на лице своем показал будто читал. И другие тоже, как я. Пошлость! Низость! И та женщина, что уморил в среду, вспоминалась... и все вспоминалось, и стало на душе криво, гадко, мерзко... пошел запил...*(А.Чехов). Размышления героя о трагическом несоответствии внешнего (показного) и внутреннего (истинного) в нем завершаются эмоционально-конденсирующим итогом-оценкой: «Пошлость! Низость!». Восклицательная интонация, повторяющийся союз «и», прерывистость речи передают личную экспрессию и волнение героя, погруженного в раздумья. Горькие воспоминания вызывают в нем раскаяние и чувство вины. Внутренний дискомфорт передает ряд градационно оформленных предикативов: криво, гадко, мерзко. Душевные переживания настолько сильны, что он «пошел, запил».

В следующих примерах средством репрезентации перцептуальности становится изъяснительное придаточное. Ситуация, переработанная сознанием героини, представляется как гипотетическая, нереальная.

Ей казалось почему-то, что если бы муж вдруг повернулся к ней лицом и сказал: «Оля мне тяжело», – то она заплакала бы или засмеялась, и ей стало бы легко (А.Чехов).

После Парижа мне казалось, что я стала старше и уравновешенней, на душе яснее, точно небо римское в ней отразилось (Б.Зайцев). Эмотивный предикатив «яснее» в сравнительной степени передаёт изменение состояния, чтобы сделать состояние более понятным, используется сравнение с чистым небом Рима. Героиня сравнивает скрытое состояние души с доступным для восприятия внешним миром.

Следующий фрагмент внутреннего монолога передает профессиональные особенности восприятия психического состояния врачом:

Боже мой, как страшно! Выпил бы еще воды, но уж страшно открыть глаза и боюсь поднять голову. Ужас у меня безотчетный, животный, и я никак не могу понять, отчего мне страшно: оттого ли, что хочется жить, или оттого, что меня ждет новая, еще не изведенная боль?(А.П.Чехов).

Однокомпонентное предложение, занимая инициальную позицию, переводит описание во внутренний план и сразу обозначает степень переживания и личную экспрессию персонажа. Повтор эмотива *страшно*, а также использование слов с семой страха *боюсь* и *ужас* сохраняют эмоциональную тональность всего фрагмента. Используя внутреннюю точку зрения, автор передает ощущения персонажа его словами. Ход мыслей напоминает рассуждения врача. Определив состояние и его степень, описав симптомы его проявления, а также конкретизируя его характер (*ужас безотчетный, животный*), герой пытается понять причину своего состояния. Вопрос выступает в качестве особой формы размышления. Первая его часть «отчего мне страшно» продолжается уточняющими вопросами, в которых заключается и неоднозначный ответ: героя терзает либо страх перед смертью, либо страх перед новым, неизведанным.

В художественном тексте эмоциональное состояние представляется посредством несобственно-прямой речи.

Он вспомнил тихий голос Лесницкого, вообразил его походку, и ему показалось, что возле него ходит теперь кто-то, ходит точно также, как Лесницкий. Вдруг стало страшно, похолодела голова (А.Чехов). В первом предложении происходящее в сознании героя открывается читателю с внешней стороны (используются местоимения третьего лица). В следующем предложении восприятие меняется, эмоциональное состояние представляется через ощущения персонажа, с которыми как бы сливается и восприятие автора. Переключение субъектных сфер рассказчика и персонажа мы видим и в следующем примере: *Настроение переменилось у него как-то вдруг. Он посмотрел на мать и не понимал, откуда у нее это почтительное, робкое выражение лица и голоса, зачем оно, и не узнавал ее. Стало грустно,*

досадно. А тут еще голова болела так же, как вчера, сильно ломило ноги, и рыба казалась пресной, невкусной, все время хотелось пить... (А.Чехов) Эмотивное предложение знаменует собой переход от авторского повествования в сферу внутреннего монолога героя. Сообщения об эмоциональном состоянии и физическом состоянии представляют самонаблюдение героя за своим состоянием, что позволяет глубже понять внутренний мир преосвященного: читатель вовлекается в мир чувств героя, видит происходящее его глазами.

Синтаксическая конструкция с обобщенным субъектом дает возможность автору говорить не от себя лично, а как бы от имени всех. Обобщенно-личный способ представления субъекта ярко проявляется в следующем примере, где он выступает одним из средств интимизации, сближения читательского восприятия с авторским: *Молодые люди, служащие на заводах и шахтах, иногда пели малороссийские песни, и очень недурно. Становилось грустно, когда они пели* (А.Чехов).

Общие фонационные признаки голоса сопровождают речевую артикуляцию и являются внешним показателем психического состояния человека. Физические характеристики голоса (сила, тембр, дикция, длительность и др.) несут в себе информацию о переживаниях, эмоциях и чувствах говорящего. Воспринимающий субъект, опираясь на собственный опыт и знания, по голосу опознаёт с большей или меньшей точностью состояние человека.

Указания на свойства голоса, выражающие эмоциональное состояние, содержатся в семантике прилагательных, наречий и глаголов речи.

Лексема «голос» употребляется с прилагательными, которые передают признаки и свойства голоса в момент эмоционального переживания: *закричал громовым голосом, сказал напряжённым голосом*. Среди них можно выделить несколько семантических групп.

В первой группе относятся слова, предметно-логическое значение которых составляют понятия об эмоциях: *печальный, злой, мрачный, радостный, восторженный, взволнованный, робкий, огорчённый, грустный, отчаянный* и др.

Вторая группа прилагательных – это слова, обозначающие физические характеристики голоса в момент проявления состояния: *громкий, слабый, громовой* и др. Прилагательные передают степень громкости, например, *громовой голос – очень громкий, оглушительный*.

Третья группа – это номинации речевого сопровождения состояния неречевыми голосовыми звуками: *надтреснутый, погасший, заунывный, плачущий*, и др.

Эмоциональное состояние обозначается наречиями состояния в сочетании с глаголами говорения: *сказал сердито, радостно проговорил, презрительно промолвил, угрюмо заговорил. -Я и в солдатах не пропаду, только мамушку жалко. Зачем они меня женили? – говорил он тихо и грустно.* (Л.Н.Толстой «Поликушка»).

Номинации характеристик голоса репрезентируют психическое состояние героев художественных произведений. Под влиянием эмоционального состояния изменяются сила голоса, его громкость: испытывая грусть, человек говорит тише, гнев или ярость часто проявляются в крике. В процессе общения люди замечают изменение физических характеристик голоса. Поэтому автор, комментируя речь персонажей, фиксирует вибрации голоса, отмечает изменения его физических характеристик.

Илья подвинулся к печи и разговорился:

- Нет, Ильич, теперь кончено, и сам не хочу оставаться. Дядя меня упёк. Разве мы бы не купили за себя? Нет, сына жалко и денег жалко. Меня отдают... Теперь сам не хочу. (Он говорил тихо, доверчиво, под влиянием тихой грусти). (Л.Н.Толстой «Поликушка»).

Указание на свойства голоса содержится в семантике глаголов, обозначающих одновременно и процесс говорения и состояние: *воскликнул, проворчал, вспыхнул, вздохнул, крикнул*. В авторском комментарии речи отражается чувство, выраженное голосом. В словах автора после прямой речи употребляются глаголы состояния: *недоумевал, сконфузился, испугался, рассердился, восхитился*.

Глаголы используются в речи для передачи количественных изменений эмоционального состояния посредством указания на степень громкости и силу звучания: *кричать, орать, вопить, реветь, гремять, горланить, гаркнуть*. В значении глаголов присутствует сема

громкости. Греть (разг.) – говорить громким возбуждённым голосом, с жаром или гневом, издавать громкие, резкие, раскатистые звуки, похожие на звук грома. Вопить – громко, неистово кричать. Реветь – кричать неистовым голосом. Гаркнуть – громко и отрывисто крикнуть. Глаголы говорения используются для обозначения аффективного состояния.

знаком сильного, бурного проявления какого-либо чувства является крик. В текстах при описании аффективного состояния используется глагол «кричать», описывающий резкое повышение громкости звучания. Степень громкости передают ставшие уже устойчивыми выражения «закричал во всю мочь, кричал во всё горло». Степень состояния передаётся и в появлении такой характеристики голоса как резкость звучания. Крик может доходить до визга и тогда под воздействием состояния человек «визгливо кричит». Резкий звук обозначается прилагательным «пронзительный» (крик), лексемами «визг», «визжать». Глагол «взвизгнуть» в семантической структуре имеет дополнительную сему внезапности появления. Семантику интенсивности состояния в сторону увеличения его степени передает глагол «орать».

Средством выражения количественного изменения выражения состояния в сторону уменьшения громкости голоса становятся лексемы с семой «тихо»: шёпот, шептать. Однако не всегда уменьшение громкости передаёт снижение интенсивности состояния. В текстах мы встречаем выражение «гневный шёпот», передающее некий диссонанс состояния и способа его выражения. Человек может понизить голос под воздействием чувства злобы, под воздействием страха может потерять голос, о чём свидетельствует выражение «онеметь от страха».

В тексте автор в речевой комментарий может включать дополнительные характеристики, передающие звучание. Так, выражение «со скрежетом зубов» используется в русском языке при выражении состояния злобы.

Состояние человека выражается в изменении скорости речи. Под воздействием состояния человек может говорить быстро или растягивать слова, замедляя темп произнесения. На изменение длительности произнесения указывают глаголы «трещать, тараторить, тянуть».

Эмоциональное состояние человека вызывает изменения в тональности голоса, поэтому состояние воспринимается не только зрением, но и слухом. Субъект-локатив в конструкциях со значением внутреннего состояния может выражаться и существительными с общей семой «звучание»: голос, шепот, смех. В состав предложений включается глагол слухового восприятия «слышаться», который является средством авторизации сообщения.

- *А ну его! – сказала она с диким грудным смехом, и в этом смехе слышалась безрассудная решимость, бессилие, боль. («Агафья»)*

- *Как же ты смел написать это? – протяжно шепчет бабушка, и в его шепоте слышатся гнев и испуг. («Панихида»)*

Данные структуры функционируют в авторском тексте, комментирующем прямую речь героя. Автор характеризует речь героя и отражение в ней его эмоционального состояния. Г.А.Золотова в подобных осложнённых авторизацией предложениях видит соединение двух моделей – диктумной и модусной – в одну полипредикативную конструкцию. Сочетанием «слышится испуг» оформляется связь двух предикативов: «слышится» – признак лица – авторизатора (*Мне слышится*), а «испуг» – признак субъекта, испытывающего состояние [2, 167].

Совокупность знаний о человеческих эмоциях закрепляется в языке. В языке мы находим языковые средства восприятия и интерпретации эмоционального состояния говорящим. Языковые средства перцептуальности являются средством создания психологического портрета героев художественных произведений.

Список литературы

- 1 Ильенко С.Г. Синтаксические единицы в тексте. – Ленинград, 1989.
- 2 Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – 528 с.

И.В. Оспанова

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПОРТРЕТТИ ҚҰРАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕГІ ЭМОТИВТІ ПЕРЦЕПТУАЛДЫҚ

Адами эмоциялар туралы білім жиынтығы тілде бекітіледі. Тілден біз сөйлеушінің тілдік құралдарды қабылдауын және эмоционалдық күйін талдауды көре аламыз. Кейіпкердің ішкі дүниесінен оның сыртқы объектілер мен жағдаяттардың себептеріне қатысты эмоциясын байқауға болады. Эмотивті перцептуалдықтың тілдік құралдары мәтінде түрлі деңгейдегі лексикалық, морфологиялық, синтаксистік бірліктермен берілген. Лексикалық құралдарға мағыналық құрылымына мағынасын когнитивтік өңдеумен байланысты сұлбалар кіретін сөздерді жатқызуға болады. Перцептуалдықтың тілдік құралы көркем шығармалар кейіпкерлерінің психологиялық портретін құрастыру құралы болып табылады

I.V. Ospanova

EMOTIONAL PERCEPTUALITY AS A MEANS OF CREATING A PSYCHOLOGICAL PORTRAIT IN AN ARTISTIC WORK

The totality of knowledge about human emotions is fixed in the language. In the language we find the language means of perception and interpretation of the emotional state of the speaker. The inner state of the hero reflects an emotional attitude toward the external objects or situations that causate him. Actually the language means of emotional perceptuality are represented in the text by units of different levels: lexical, morphological, syntactic. To lexical means should be attributed words, the semantic structure of which contains semes associated with cognitive processing of meaning. Language means of perceptuality are a means of creating a psychological portrait of the heroes of artistic works.

ӘӘЖ 811.111

Ж.К.Отарбекова, Ғ.Б. Шойбекова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

shoibekova_gaziza@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДЕРИВАТИВТІК ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ФУНКЦИЯЛЫҚ СИПАТЫ ЖАЙЫНДА

Мақалада қазақ тіліндегі сөзжасам қосымшалары қатарында қарастырылып жүрген функциялық қосымшалардың семантикалық сипаты мен басқа қосымшалардан айырмашылықтары қарастырылады. Функциялық қосымшалардың шығу тегі мен түркі тілдеріндегі мағыналық ерекшеліктері салыстырылады. Сөз тудырушы және сөз түрлендіруші жұрнақтарды ажыратудың өлшем межселері айқындалып, соның негізінде функциялық жұрнақтардың басты белгілері көрсетіледі.

Тірек сөздер: сөзжасам, сөз тудырушы жұрнақтар, форма тудырушы қосымшалар, функциялық жұрнақтар, семантика, контекст.

Түркі тілдерінің сөзжасам мәселелері әрдайым ғалымдар назарын аударып, диахронды тұрғыдан да, синхронды тұрғыдан да зерттеліп келе жатқанына қарамастан, арнайы зерттеуді қажет ететін тұстары жоқ емес. Солардың бірі – сөзжасам қосымшалары мен форма тудырушы қосымшалардың ара жігін ажырату, қосымшаларды жіктеудің ортақ ұстанымдарын айқындау қажеттігі. Тілімізде әрі сөзжасамның, әрі морфологияның зерттеу нысаны болып жүрген қосымшалардың ара жігін ажырату үшін көне түркі тілі деректерін, қазіргі түркі тілдерінің грамматикасын салыстыра зерттеу қажет.

Дәстүрлі грамматикада қосымшалар сөз тудырушы және форма тудырушы қосымшалар ретінде топтастырылып қарастырылып жүр. Сөз тудырушы қосымшалар тілдің морфология саласынан бөліп алынып, сөзжасам нысанына айналса, форма тудырушы жұрнақтар мен жалғаулар морфологияның зерттеу нысаны ретінде морфологияда қарастырылуы қажет. Алайда, тіл үздіксіз дамып отыратын қоғамдық құбылыс әрі сөйлеу процесінің нәтижесі болғандықтан, қосымшалардың барлығын бірдей осы үлгіде жіктеп, бөліп тастау оңай емес. Себебі, қазақ тіл білімінде де, жалпы түркологияда да кейбір қосымшалардың сөз тудыру мен сөздің грамматикалық формасын тудыруға қатысы толық шешімін таппаған даулы мәселе. Оның себебі тіл білімінде көптеген қосымшалар формалды түрде сөз таптарына жатқызылады да, олардың белгілі бір қолданыстағы семантикасы, яғни сөзге қандай мағына үстейтіндігі ашылмай қалады. Соның салдарынан тіл білімінде сөзжасам мен морфологияның ара жігі ашылмай, сөз таптарының көрсеткіштері болып табылатын рендік мән беретін грамматикалық тұлғалар сөзжасам қосымшаларының қатарында қарастырылуда. Сондай-ақ, белгілі бір контексте сөз тудыру қабілетіне ие функциялық сипаттағы қосымшалар да семантикалық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді.

Сөз тудыратын қосымшалар мен форма тудыратын қосымшалардың ара жігін ажырату – грамматика үшін ғана емес, лексикографиялық жұмыстар үшін өте қажет. Сөздердің тілдік бірлік ретінде сөзтізбеде орын алуы мен сөздің грамматикалық формасы болып сөйлеу процесінде қолданылу ерекшеліктерін білмейінше, сөздіктерді ұтымды құрастыру мүмкін емес. Олай болса, қосымшалардың мағыналарын айқындау лексика, сөзжасам, морфология, лексикография ғылымдары үшін де маңызды.

Түркі тілдерінде, оның ішінде, қазақ тілі грамматикаларында – **лық/лік, -дық/дік, -тық/тік, -дай/дей, -тай/тей, -ша/ше, -сыз/сіз,-ғы/гі, -қы/кі, -шы/ші** сөз тудырушы қосымшалар қатарында қаралып келді. Бірақ бұл қосымшалардың сөздерге жалғану өресі, жалғанған ұйтқы сөздердің мағынасын өзгерту дәрежесі сөз тудырушы қосымшаларға берілген анықтамаларға барлық жағынан толық сай келе бермейді. Көптеген түркологтардың осы аталған қосымшаларға арнайы көңіл бөліп, пікір айтулары да бұлардың басқа сөз тудырушы жұрнақтардан өзгеше грамматикалық сипаттары бар екендігін білдіреді.

П.М. Мелиоранский **-дай/дей** қосымшасын септік формаларының қатарында сравнительный падеж деп түсіндіреді [1]. Н.К. Дмитриев башкир тілі грамматикасында – **дай/дей** қосымшасын сөз тудырушы қосымшаға жатқызады да, құмық тілі грамматикасында мұны ескірген септік формасы деп анықтайды [2]. Н.А. Баскаков –**дай/дей** қосымшасын ноғай тілінде сын есім тудырушы қосымша десе, қарақалпақ тілінде мұны форма тудырушы (формально-грамматический аффикс) қосымшаға жатқызады [3].

Түркі тілдері грамматикаларының көпшілігінде –**сыз/сіз,-ша/ше, -дай/дей, -лық/лік, -ғы/гі, -шы/ші** қосымшаларын сөз тудырушы қосымша деп түсіндіреді.

Бірақ аталған қосымшалардың барлық жағдайда сөз тудырушы қосымшаларға қойылатын талаптарға толық сай келе бермейтіндігі көрінеді.

Сөз тудырушы қосымша жалғанған сөз белгілі бір сөз табына тән лексикалық бүтін болып қалыптасады да, сөздік құрамға енеді. Мәселен, жатыс септігінің үстіне – **ғы/гі** қосымшасы жалғанған сөздерді туынды түбірге жатқызу – тілдік фактіге үйлеспейді. *Мысалы, үйдегі, қаладағы, мендегі* сөздерін туынды түбір сын есімге жатқызу ешқандай қисынға келмейді. Сонымен бірге бұлар сөздік құрамға енетін лексикалық бүтінге де жатпайды.

Қазақ тілі грамматикаларында жатыс септігінде-**ғы/гі** қосымшасы жалғанған сөздердің туынды түбір сөз емес, анықтауыш қызметінде жұмсалатын грамматикалық форма екендігін мынадай сөздерді салыстыру арқылы да байқауға болады: *қысқы- қыстағы, жазғы-жаздағы, түнгі-түндегі, төменгі-төмендегі* т.б. Мұнда алдыңғылары қатыстық сын есім де, соңғылары жатыс септігіне функциялық қызмет үстейтін грамматикалық формалар.

Қазақ тілінде –**шы/ші** қосымшасы да түбір сөздермен ғана шектелмейді. Ол етістіктің кейбір грамматикалық формаларына да жаппай жалғанады. Қимыл есімі формасына (бару, келу) –**шы/ші** қосымшасы жалғанып, іс-әрекеттің, қимылдың иесін білдіретін етістіктің грамматикалық формасын тудырады. *Мысалы, барушы, айтушы, тыңдаушы* сөздерінің

құрамындағы –шы/ші қосымша жаңа жаңа сөз тудырып тұрған жоқ. Өйткені бұлар сөздік құрамға енетін қалыпты даяр туынды түбір сөз емес, олар тек сөйлемде қолданылатын грамматикалық форма. Қимыл иесі формасы енді көмекші етістігімен тіркескенде, -шы/ші қосымшасының форма тудырушылық қызметі анық көрінеді. Тілімізде *тергеуші, оқушы, оқытушы, жазушы, сатушы* тәрізді зат есімге айналған сөздер бар. Бұлар сөздік құрамға енетін лексикалық бүтіндер. Бірақ мұндай сөздер –шы/ші қосымшасының сөз тудыру қызметінен пайда болған сөздер емес, олар белгілі бір ұғымда ұдайы қолданылу нәтежиесінде қимыл иесі формасынан семантикалық тәсілмен зат есімге айналған сөздер.

Сөйтіп, -ғы/гі, -қы/кі, -шы/ші екі түрлі қызмет атқарады. Түбір сөздерге жалғанғанда, сөз тудыру қызметін атқарып, сөздік құрамға енетін туынды түбір сөздер жасайды. Ал грамматикалық формаларға жалғанғанда, форма тудыру қызметінде жұмсалып, жалғанған сөзіне екінші бір грамматикалық мағына үстейді.

Осы аталған –ғы/гі, -қы/кі, -шы/ші қосымшаларынан басқа да түркі тілдерінде өте көп қолданылатын –лық/лік, -дық/дік, -тық/тік, -дай/дей, -тай/тей, -ша/ше, -сыз/сіз тәрізді бір топ қосымшалар бар. Қазақ тілі грамматикаларында бұларды сөз тудырушы өнімді жұрнақтар деп атайды. Қазақ тілінің тілдік фактілеріне қарағанда, бұл қосымшалар сөз тудырушы қосымшаларға қойылатын негізгі шарттарға толық үйлеспейді. Сондықтан да болу керек, бұл қосымшалар туралы түркологтардың көзқарасы әртүрлі.

А.Н. Кононов өзбек тілінде –сыз/сіз жоқтық мағына білдіретін сын есім тудырушы, ал –ча/че және –дәй үстеу тудыратын қосымша дейді [4].

Н.А. Баскаков –сыз/сіз зат есімнің атрибут-анықтауыштық формасын тудыратын қосымша деп атайды. Ал –дай/дей қосымшасы жалғану арқылы жасалған сөздерді синтаксистік қызметіне қарай, екі топқа бөліп, бір тобын атрибут-пысықтауыш формасы деп түсіндіреді. Автор –ша/ше қосымшасын да зат есімнің атрибут-пысықтауыштық формасын тудырушы морфема деп қарайды. Н.А.Баскаков –лық/лік қосымшасы жалғанған сөздерді де мағынасына және синтаксистік қызметіне қарай атрибут-анықтауыштық форма және зат есімнің субстантив формасы деп екі топқа бөледі [3].

Қазақ тілінде –шы/ші және –ғы/гі,-қы/кі қосымшаларының қандай сөздерге жалғанғанда сөз тудырушылық, қандай сөздерге жалғанғанда форма тудырушылық қызмет атқаратындығы белгілі. Ал –лық/лік,-дық/дік,-тық/тік,-сыз/сіз,-дай/дей,-тай/тей,-ша/ше қосымшаларының сөз тудырушылық және форма тудырушылық қызметтерінің шегін айыру қиын.

Түркі тілдерінде, оның ішінде, қазақ тілінде -лық/лік, -дық/дік,-тық/тік қосымшасы ең өнімді қосымшадан саналады. Бұл зат есімдерге, сын есімдерге, етістіктің есімше формаларына, сонымен бірге жер-су, қала, адам аттарын білдіретін жалқы есімдерге де түгелдей жалғанады. Мұның жаңа сөз тудыру қабілеті қазіргі дәуірде де өте зор. Мысалы, *космостық, химиялық, физикалық, фонетикалық* тағы осы тәрізді көптеген жаңа ұғымдардың атауын білдіруде –лық/лік қосымшасы үлкен орын алады. Бірақ –лық/лік қосымшасы жалғанған зат есімдердің барлығы түгелдей тілдің сөздік құрамына енетін туыны түбір сөз бола бермейді. Олардың көпшілігі тек сөйлеу кезінде уақытша қолданылатын сөздік формаға жатады.

Зат есімге –лық/лік қосымшасы жалғанған сөздің лексикалық бүтін болып қалыптасқан туынды түбір сөз, немесе тек сөйлеу кезінде сөйлем ішінде қолданылатын уақытша сөз екендігіне зат есімге тән септік, тәуелдік, иелік формалармен түрлендіру арқылы айыруға болады. Егер –лық/лік қосымшасы жалғанған сөз лексикалық бүтін болып қалыптасқан туынды түбір зат есім болса, ол кезде зат есімге тән грамматикалық формалармен түрленеді. Ал туынды түбір болып қалыптаспай, тек сөйлемде уақытша қолданылатын болса, ол кезде зат есімнің грамматикалық формаларымен түрленбейді. Мысалы, едендік, үйлік, құрықтық сөздері септік, тәуелдік көптік және иелік формаларымен түрленбейді. Сонымен бірге, мұндай сөздер әрқашан тек анықтауыш қызметінде жұмсалады. -лық/лік қосымшасы жалғанып уақытша қолданылатын сөздер азғана сөзбен шектелмейді, бұл барлық деректі зат есімдерді түгел қамтиды. Сондықтан –лық/лік формантты зат есімдерді уақытша сөз деп қарамай, функциялық форма деп таныған дұрыс болар. -лық/лік қосымшасы сын есімге, сан есімге және

өткен шақ есімше формаларына (-ған,-атын) түгелдей жалғанады. Қазақ тілі грамматикаларында –лық/лік қосымшасын сын есімнен зат есім тудырушы жұрнақ деп түсіндіреді де, оның білдіретін әртүрлі мағыналық ерекшеліктері мен сан есімге және есімше формаларына да жалғанатындығы туралы сөз етілмейді.

Қорытып айтқанда, -лық/лік, -дық/дік, -тық/тік, қосымшасы зат есім, сын есім, сан есім және өткен шақ есімше формасына түгелдей талғаусыз жалғанады. Бір сөз табын, немесе бірнеше сөз табын толық қамту грамматикалық форма тудырушы морфемаға тән қасиет. Олай болса, -лық/лік қосымшасының о бастағы негізгі қызметі форма тудырушы екендігі, келе-келе бұл формадағы кейбір сөздердің белгілі бір ұғымда ұдайы қолданылу нәтижесінде, мағыналары нақтыланып, туынды түбір сөзге айналуы заңды құбылыс.

Түркі тілдерінде сыры толық ашылмаған, әлі де жан-жақты зерттеуді керек ететін –сыз/сіз, -дай/дей, -тай/тей, -ша/ше қосымшалары. Бұлардың басқа қосымшалардан ерекшелігі –барлық зат есім түбірлеріне, жалқы есімдерге, жіктеу, сілтеу есімдіктеріне, көптік, тәуелдік және есімше формаларына түгелдей жалғанып, жалғанған сөздеріне болымсыздық, жоқтық, салыстыру, ұқсату мағыналарын үстейді. Тілдік деректерге қарағанда, осы аталған қосымшалар о баста грамматикалық форма тудыру қызметін атқарып, соңынан біртіндеп сөз тудыру қызметіне ауыса бастағандығы байқалады.

Бұл қосымшалардың сөзге жалғану өресі өте кең және жалғанған сөздеріне үстейтін мағыналары да әр түрлі болғандықтан, тюркологтардың бұл қосымшалар жөнінде көзқарастары, анықтаулары бірдей емес. Қазақ тілі грамматикасын жазушы авторлардың бір тобы -дай/дей қосымшасын сын есім тудырушы жұрнақ деп үйретсе, енді бір тобы мұны сын есім, әрі үстеу тудырушы жұрнақ деп түсіндіреді. Сайып келгенде, тюркологиялық еңбектердің көпшілігінде, оның ішінде мектеп грамматикаларында –сыз/сіз,-дай/дей, -тай/тей қосымшаларын зат есімнен сын есім тудыратын, ал -ша/ше қосымшасын зат есімнен үстеу тудыратын жұрнақтар деп түсіндіреді. Түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің материалдары –сыз/сіз, -дай/дей, -тай/тей, -ша/ше, қосымшалары, негізінен, зат есімнің функциялық формаларын тудыратын грамматикалық көрсеткіш екендігін аңғартады. Сөз тудырушы қосымша әрқашан белгілі бір сөз табына тән туынды түбір сөз жасайды. Ондай туынды сөздер лексикалық бүтін болып қалыптасып, сол күйінде тілдің сөздік құрамына енеді. Ал сөздің грамматикалық формасы лексикалық бүтін емес, сол күйінде ол сөздік құрамға енбейді және туынды түбір сөз болып саналмайды. Сөздің грамматикалық формасы сөйлемде, сөз тіркесінде ғана қолданылады.

Сонымен, жоғарыдағы қосымшаларға қатысты талдаулар қосымшалардың лексикалық және грамматикалық форма тудыруға қатысы, яғни сөз тудыру мен сөзді түрлендіруі олардың лексикалық, грамматикалық мағаналарымен байланысты екендігін көрсетеді.

Сөз тудырушы және сөз түрлендіруші қосымшалардың белгі-қасиеттерін, ара-жігін айқындау - морфологияның өзекті бір мәселесі. Бұл міндетті шешу үшін төмендегідей критерийлер басшылыққа алынады:

- жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгерту-өзгертпеуі;
- ұйтқы сөздерге талғап жалғануы немесе грамматикалық абстракция жасай алуы;
- сөз тудырушы қосымшаның жалғанған сөзімен бірге өзі енетін сөз табының түрлену жүйесімен құбылуы;
- сөйлемдегі сөз байланыстырушы қызметі;
- тілдік бірлік болып сөйлемге даяр күйінде енуі немесе сөйлеу процесінде қолданылуы;
- сөздіктерге ену-енбеуі;
- сөйтіп барып сөздік құрамды байытуы немесе тек грамматикалық қатынастың элементі болуы т.с. [5, 8-9]

Осы тұрғыдан келгенде, тілде екі жақты қызмет атқаратын, толық лексикалық бірлік ретінде көріне бермейтін жоғарыда талданған қосымшалар арқылы жасалған туындылар сөзжасам қосымшаларының ішінде жеке топ ретінде қарастырылып, функционалды-семантикалық сипаты ашылуы тиіс. Ж. Тектіғұл былай дейді: «Қосымшалардың мағынасын олардың сөз құрамындағы қызметінен бөліп қарастыруға болмайды. Егер де мағына аталған

морфеманың қызметіне ықпал ететін болса, оның қызметі де өз кезегінде мағынаның белгілі дәрежеде өзгеруіне алып келеді. ... Аталған өтпелі процестердің негізінде қосымшалардың мағыналық эволюциясы, олардың қолдану шеңберінің кеңеюі, сөз тұлғаларының қандай да бір қосымшамен лексикалануы, кейде ауыспалы мағынаның пайда болуы процестері жатыр. Бұл жерде қосымшалардың бір сападан екінші сапаға синкретті тұлғалар арқылы өту жолын ерекше атап өтуге болады [6, 37].

Жоғарыдағы талдауларға сүйене отырып, функциялық қосымшаларға тән басты белгілер ретінде төмендегі критерийлерді ұстануға болады деп есептейміз:

- жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертуі, бірақ сөздіктің реестрлік қатарын құрайтын лексема жасай алмауы;

- жасалған сөзінің контекстік сипатта болуы;

- сөзжасамдық өрісінің кеңдігі;

- сөйлеу процесінде пайда болуы;

- форма тудырушы қосымшалардан кейін жалғануы;

- қосымшалардың көпқызметтілігі мен көпмағыналығының нәтижесі болып табылатындығы.

Сөзжасамдық қосымшалардың көп мағыналылығын, есім-етістік негізді болуын олардың сөйлем құрамындағы қызметінен бөліп қарастыруға болмайды. Функциялық қосымшалардың ең басты белгісі де, басқа сөзжасамдық қосымшалардан ерекшелігі де осында болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. – СПб., 1982. – Ч.І.

2 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., 1948.

3 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. – М.: Изд. АН СССР, 1952. – Ч.ІІ.

4 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л., 1960.

5 Жаңабекова А. Сөз формаларын жасаудағы қосымшалардың функциялық ерекшеліктері. – Алматы, ҚДА. 2001.

6 Тектіғұл Ж. Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы. – А., 2002.

Ж.К. Отарбекова, Ғ.Б. Шойбекова

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДЕРИВАЦИОННЫХ АФФИКСОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Авторы статьи «Функциональный характер деривационных аффиксов казахского языка» Ж.К. Отарбекова и Г.Б. Шойбекова рассматривают семантику и функцию некоторых словообразовательных аффиксов казахского языка. В результате исследования авторы статьи определяют критерии разграничения словообразовательных и словоизменительных аффиксов. Также выделяют основные критерии определения функциональных аффиксов: -образуются слова с новыми лексическими значениями, но эти слова не входят в реестр словаря, значит не являются новыми лексемами; -образованное слово имеет контекстный характер; -словообразовательный потенциал шире чем словообразовательные суффиксы; - создаются в процессе речи; -могут присоединяться после формообразующих аффиксов -являются результатами многофункциональности и многозначности аффиксов.

Zh.K. Otarbekova, Ph.D., F.B. Shoybekova, Ph.D.

FUNCTIONAL CHARACTER OF DERIVATIONAL AFFIXES OF THE KAZAKH LANGUAGE

The authors of the article "Functional character of derivational affixes of the Kazakh language" Zh.K. Otarbekov and GB Shoybekova consider the semantics and function of some derivational affixes of the Kazakh language. As a result of the study, the authors of the article determine the

criteria for distinguishing between word-formative and inflectional affixes. Also, the main criteria for determining functional affixes are: - words with new lexical meanings are formed, but these words are not included in the dictionary register, so they are not new lexemes; -formed word has a context character; - the linguistic potential is broader than the word-building suffixes; - are created in the process of speech; can be joined after form-building affixes. -are the results of multifunctionality and multivalence of affixes.

УДК 81'373:81'276=1/=8
С 89

А.Р. Сулькарнаева, И.Д. Орынбасарова
Казахстанский филиал МГУ имени М.В. Ломоносова
Астана, Казахстан
a-r-s-2008@yandex.ru

ЭМОТИВНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИССЛЕДОВАНИЯ

В работе кратко рассматриваются теоретические предпосылки исследования эмотивных фразеологизмов. Первое, выделение эмотивных фразеологизмов в особый пласт, обусловленный их главной особенностью – эмотивностью. Второе, значительное количество эмотивных фразеологизмов в любом языке дает возможность говорить о выделении эмотивной фразеологии в особый подраздел фразеологии как научной дисциплины. Третье, описываемый материал исследования на базе литературных и лексикографических источников подтверждает возможность такого выделения, но также и поднимает вопросы об эмоциональности и эмотивности, эмотивных смыслах. Четвертое, содержание эмотивного смысла во фразеологизмах. Пятое, эмотиология как лингвистика эмоций и ее взаимосвязь с эмотивной фразеологией. Шестое, различия в понятиях эмоции и чувства. Седьмое, степень изученности фразеологии в Казахстане.

Ключевые слова. Эмоции, эмоциональность, эмотивность, эмотивный смысл, эмотивные фразеологизмы, эмотивная фразеология.

Введение. В последние годы в языкознании усилился интерес к фразеологическим единицам, содержащим в своем составе слова, обозначающие психо- и эмоциональные состояния человека. По мнению профессора Шаховского В.И., «эмотивные фразеологизмы изучаются в основном в рамках общих лексических и фразеологических исследований – например, в качестве отдельных микрогрупп фразеологизмов» [1, 46]. Проблема выражения эмоций в языке чаще всего рассматривается в области лексикологии: исследуются системно-языковые и речевые возможности обозначения эмоций, их лексикографические толкования, предлагаются типологические и сравнительно-типологические классификации эмотивной и эмоционально-оценочной лексики, описывается структурная организация поля эмоций, выявляются эмоциональные семы.

Эмоциональность пронизывает всю речевую деятельность человека и закрепляется в семантике слов в качестве определителей его эмоциональных состояний. Именно поэтому при исследовании языка текста помимо логико-предметной семантики, отражающей какое-либо понятие человеческого мышления, важно учитывать и эмотивную. В общем виде, эмотивную семантику слова можно определить как опосредованное языком отношение человека к окружающему миру.

Проблема эмотивности сегодня является достаточно актуальной в лингвистике. Последние двадцать лет ей уделяется все большее внимание: отечественные и зарубежные

исследователи относят проблему эмотивности к числу первостепенных задач антропоцентрической лингвистики: Апресян В.Ю. (1995), Маслова В.А. (2004), Пиотровская Л.А. (1994), Сорокин Ю.С. (1989), Телия В.Н. (1996), Шаховский В.И. (2008), Вежицкая А. (2001), Амалбекова М.Б. (2009), Дуйсекова К.К. (2003), Кажигалиева Г.А. (2003).

Эмотивная фразеология, по мнению авторов, является одной из самых интересных и вместе с тем самых малоизученных областей в ее сопоставительном ракурсе, тем более в отношении неродственных языков. Она помогает глубже понять психологию, культуру и историю народа сквозь призму национального языка. В связи с этим, исследование эмотивного фразеологического состава языка представляет особый интерес. Изучение эмотивной фразеологии представляется необходимым для продуктивного общения с носителями иностранных языков, для наилучшего понимания их ментальности. В национальной литературе отражается лицо нации. Благодаря правильной интерпретации эмотивной фразеологии имеется возможность полноценного понимания когнитивной составляющей того или иного этноса. Широкое употребление эмотивных фразеологических единиц в современной литературе в значительной степени обусловлено тем, что эмотивная фразеология представляет собой один из обязательнейших и интереснейших слоёв в лексике различных языков и входит в ядро основного состава словарного фонда языка.

Под **эмотивными фразеологизмами** в данной работе подразумевается группа фразеологических единиц, которые номинируют эмоции; где та или иная «эмоция» составляет денотативное и/или коннотативное значение данных фразеологизмов или является существенной частью денотативного / коннотативного значения [2, 135]. Например: *to make someone's blood boil* – *доводить до белого каления*, означает «приходить в состояние крайнего раздражения, сердиться».

В данной работе привлечен целый пласт эмотивных фразеологизмов (далее – ЭФ), которые содержат в своем составе компонент со значением «эмоция» и «чувство». ЭФ были выбраны для изучения благодаря своей универсальности, но вместе с тем и национально-культурной выразительности. *Материалом* исследования является корпус эмотивных фразеологизмов русского, казахского, английского и французского языков, выбранных из художественных произведений современных авторов второй половины XXI века, и лексикографические фразеологизмы (общий корпус составляет более 1500 единиц) упомянутых языков.

Выборка также производилась из различных *лексикографических источников*: 1. Большой Толково-Фразеологический словарь. М.И. Михельсон (2004); 2. Фразеологический словарь русского Литературного языка. А.И. Фёдоров (2001); 3. Большой англо-русский фразеологический словарь под редакцией А.В. Кунина (2005); 4. Русско-английский фразеологический словарь под редакцией А.В. Кунина (1994); 5. Фразеология современного английского языка под редакцией А.В. Кунина (1972); 6. Фразеологиялық сөздік под редакцией І. Кенесбаева (1977); 7. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі (2001); 8. Тұрақты теңеулер сөздігі под редакцией Т. Қоңырова (2007); 9. Орысша - қазақша фразеологиялық сөздік (1988); 9. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік под редакцией Х. Қ. Қожахметовой (1988); 10. Новый большой французско-русский фразеологический словарь / *Le nouveau grand dictionnaire phraseologique francais-russe* под редакцией В.Г. Гак (2001); 11. Фразеология современного французского языка под редакцией А.Г. Назарян (2013); 12. *Dictionnaire russe-francais des locutions idiomatiques équivalentes* под редакцией С.М. Кравцова (2005); 13. Самая современная фразеология французского языка под редакцией Т.М. Кумлевой (2011); 14. Новый французско-русский словарь под редакцией В.Г. Гак и К.А. Ганшиной (2002); 15. Фразеологизмы французского языка под редакцией В. Бардоши и Ш. Эттингер (2002);

Источниками исследования послужили художественные произведения авторов второй половины XX века: 1) «Кездеспей кеткен бір бейне: повесть және әңгімелер» 1967 г., Шығармалар жинағы: 5-томдық, 1-ші том: Повестер мен әңгімелер 1972 г. – Габита Мусрепова; 2) «Компромисс» 1981 г., «Заповедник» 1983 г. – Сергея Довлатова; 3) «The Catcher in the Rye» 1951 г., «Nine stories» – 1953 г. – Джерома Сэлинджера; 4) «Bonjour Tristesse» 1954 г., «Aimez-vous

Brahms?» 1959 г. – Франсуазы Саган. Выбирая вышеперечисленные произведения, руководствовались рядом критериев. Прежде всего, единой *жанровой спецификой* литературных текстов. В нашем случае, специфика оформления произведений – повести и рассказы авторов. Далее, *хронологической соотнесенностью* художественных трудов. Была выбрана современная литература второй половины XX века. Следующий основополагающий критерий отбора литературы – *тематическая направленность* произведений. Здесь выбрали социально направленные произведения, поскольку современная новейшая литература – социальна. И последняя особенность выбранных нами произведений – определенная *автобиографичность*. В повестях и рассказах передается мироощущение самого автора через призму главных героев.

В казахской литературе мы обратились к произведениям выдающегося писателя, талантливого деятеля, верного летописца народной жизни своего времени – Габита Махмутовича Мусрепова. Произведения «Кездеспей кеткен бір бейне: повесть және әңгімелер» 1967 г. и «Шығармалар жинағы: 5-томдық, 1-ші том: повестер мен әңгімелер» 1972 г., состоят из цикла небольших повестей и рассказов. Повесть «В пучине» посвящена теме гражданской войны, рассказывает о людях, прошедших испытание революционным временем, о их борьбе за свободу и счастье. Повесть «Образ, который не удалось встретить» отображает социальные реалии того времени через призму романтических отношений главных героев. Такие эмотивные фразеологизмы, как: *сыртынан қанжар сұқты, шиыршық ату, құдай сақтасын, қырық пышақ болу, ақымақтық жасау, аузына келгенін айтады, қой терісін жамылған қасқыр, жынын қағып алу, қаққанда қаның, соққанда сөлін алу, қанын ішу, төбесі көкке жетті, қуаныштан басы айналу, ұялған тек тұрмас, ызадан жарлып кетердей и др.*, лучше всего характеризуют национальную культуру и ментальность казахского народа.

В русской литературе выбор был сделан в пользу сборника новелл Сергея Донатовича Довлатова «Компромисс» (1981) и повесть «Заповедник» (1983). Сергей Довлатов – личность для современной литературы несомненно культовая и неоднозначная. Для эмигрантских книг Довлатова характерен такой тип произведений, когда автор воспроизводит события своей советской жизни. К ним можно отнести, например, вышеуказанные, а также «Зону» (1982) и «Наши» (1983). «Компромисс» – сборник новелл, поводом к каждому из которых послужил тот или иной газетный материал главного героя повести. В книге «Заповедник», разрыв между советским прошлым, где казавшееся немыслимым стало реальностью в настоящем, прослеживается глубокий социальный смысл. Такие эмотивные фразеологизмы, как: *без памяти влюбиться, бояться собственной тени, водой не разольешь, воспрянуть духом, вставлять палки в колеса, всыпать по первое число, пройти огонь и воду, промокать до нитки, пускать по миру, сам черт ногу сломит, связанный по рукам и ногам, сидеть в печенках, чем черт не шутит и др.*, демонстрируют специфику русского языка и фразеологии.

В современной американской литературе были выбраны повести и рассказы культового писателя Джерома Сэлинджера. «The Catcher in the Rye» / «Над пропастью во ржи» (1953) – центральное произведение писателя, над которым автор работал долгое время. Его книги, включая этот культовый роман, стали переломной вехой в истории мировой литературы. Перед нами – Америка послевоенного времени, настроением которого соответствует психологическая и социальная атмосфера романа. Автор знакомит читателя с героем в момент нравственного кризиса, когда столкновение с окружающими оказалось для главного героя невыносимым. Красота мира, надежды и ожидания сталкиваются с пропастью безнадежности и повседневности, с реальностью, которую каждый из нас может расписать своими красками или свыкнуться с черно-белым цветом. «Nine stories» / «Девять рассказов» (1953) – это девять жемчужин в творчестве Сэлинджера. Его творчество – глубоко и значительно, речь – богата и блистательна, герои – искренни и незабываемы. Эти миниатюрные рассказы, которые читаются на одном дыхании, но оставляют след в уме и сердце надолго. Такие эмотивные фразеологизмы как: *well, I'll be jiggered, to open wide one's mouth, to tear one's hair out, to cut one's own throat, to grit one's teeth, to meet head-on, to have one foot in the grave, the devil only knows, damn him, shiver my timbers, what the hell, to give a skip for joy, to take someone on trust и др.*, были выбраны из его произведений.

Во французской прозе выбрали работы романистки и драматурга – Франсуазы Саган. Ее повесть «*Bonjour Tristesse*» / «Здравствуй, грусть» (1954) был своего рода зарницей, сигналом тревоги, вызванным нравственным неблагополучием и торжеством бездуховности в обществе. «Любите ли вы Брамса?» / «*Aimez-vous Brahms?*» (1959) – книга писательницы раскрывающая перед нами загадочный и таинственный внутренний мир женщины с ее тоской по настоящей любви, бытовыми, социальными, психологическими и сексуальными проблемами. Такие эмотивные фразеологизмы, как: *j'avais bien besoin, paix et quietude, ne dites pas des choses pareilles, avoir une dent contre qn, il se sent renâître, tant bien que mal, le coeur défaillant, le coeur saigne à qqn, cela me plaît, cela me va, voir peur de son ombre, bondir de joie, changer la colère en douceur, comme par enchantement* и др., были выбраны из вышеуказанных произведений автора.

Автор и персонаж – две основополагающие категории художественного текста. Как отмечает Бабенко Л.Г., основополагающими категориями художественного текста, являющимися носителями субъективного и объективного, являются автор и персонаж, которые всегда занимают центральное положение в художественном произведении. Чувства, которые автор приписывает персонажу, предстают в тексте как объективно существующие в действительности, а чувства, испытываемые автором и выражаемые им, имеют субъективную окраску. В художественной литературе обнаруживается двойная психология персонажей и автора, находящихся в сложных, порой антагонистических отношениях [3, 14].

Необходимо отметить, что персонаж в литературном произведении – это схема, скелет, который обрывает плотью смысла только в контексте всего произведения и прежде всего в контексте авторских интенций, так как автор интонирует каждую подробность своего героя, каждую его черту, каждое событие его жизни, каждый его поступок, его мысли, чувства. Персонаж относится к разряду основных содержательных универсалий. Поэтому **эмотивные смыслы**, включаемые в его содержательную структуру, обладают особой информативной значимостью в тексте. *Эмоции персонажа изображаются посредством фразеологических единиц как особая психологическая реальность.*

Эмотивная фразеология помогает наиболее полно, чувственно и достоверно передать особенность характеров и настроений главных героев. Основываясь на коммуникативном подходе, В.А. Маслова считает, что важнейшим источником эмотивности текста является его содержание. По мнению исследователя, «содержание текста является потенциально эмоциогенным, потому что всегда найдется реципиент, для которого оно окажется лично значимым. Эмоциогенность содержания текста – это, в конечном счете, эмоциогенность фрагментов мира, отраженных в тексте» [4, 19]. Эмотивное пространство текста, по мнению Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильевой, Ю.В. Казарина, представлено двумя уровнями – уровнем персонажа и уровнем его создателя-автора: «целостное эмотивное содержание предполагает обязательную интерпретацию мира человеческих эмоций, уровня персонажа и оценку этого мира с позиции автора с целью воздействия на этот мир, его преобразования» [5, 167].

Эмоции, эмотиология: дефиниции, изученность. Несмотря на то, что предпринималось немалое количество попыток систематизированного описания и анализа единиц языка, выражающих или называющих эмоции, исследователи до сих пор по-разному интерпретируют само понятие эмоций и вкладывают в него разнообразные смыслы. Данный факт можно объяснить как разнообразием подходов при изучении данного феномена, так и сложностью и противоречивостью самого исследуемого явления.

Эмоция – от французского «*emotion*» – волнение, возбуждение, субъективные состояния человека и животных, связанные с оценкой значимости для индивида, действующих на него внешних или внутренних раздражителей и выражающиеся, прежде всего, в форме непосредственных переживаний. Под эмоциями понимают либо внутренние чувства человека, либо внешнее проявление этих чувств. Часто самые сильные, но кратковременные эмоции называют аффектом, а глубинные и устойчивые – чувствами [6, 232].

Эмоции возникли в результате эволюции человека для лучшей адаптации организма. Эмоции всегда бивалентны: положительны или отрицательны. Все проявления активности

человека сопровождаются эмоциональными переживаниями. Благодаря этому человек может чувствовать состояние другого человека, сопереживать ему. Даже другие высшие животные могут оценивать эмоциональные состояния друг друга. Чем более сложно организовано живое существо, тем богаче гамма переживаемых эмоциональных состояний. По К.Изарду, выделяют десять основных, базовых эмоций: интерес, радость, удивление, печаль, гнев, отвращение, презрение, страх, стыд, вина [7, 176].

Эмоции – это неотъемлемая часть человека и его речевой деятельности. Восприятие различного рода информации человеком индивидуально в силу его личных характеристик. Репрезентация эмоций также специфична для каждого носителя языка. В.И. Шаховский вводит в обращение специфичный компонент значения слова – эмотивный. Этот компонент, по его мнению, представляет собой результат отражения эмоций в слове в процессе их вербализации и семантизации. Являясь социально обобщенным, эмотивный компонент служит для индивидуального выражения эмоциональной оценочности объектов мира, его реализация происходит в эмоциональных ситуациях общения через эмоциональный тип речевых актов.

Эмотиология – в широком смысле, междисциплинарная отрасль науки, предметом изучения которой является роль эмоций в деятельности человека. В узком смысле эмотиология понимается как лингвистика эмоций – дисциплина, сформированная на стыке психологии и языкознания, и изучающая связь эмоций и языка. Особый интерес к данной научной области возник еще в XX в., в частности, в трудах таких лингвистов, как Э. Сепир, Ш. Балли, М. Бреаль, Г. Гийом и др. На сегодняшний день проблемами эмотиологии занимаются такие ученые, как В.И. Шаховский, А. Вежбицкая, В.И. Жельвис, Е.В. Лукашевич, Н.А. Лукьянова, З.Е. Фомина и др. В эмотиологии принято различать: 1) номинативные; 2) дескриптивные; 3) собственно эмотивные единицы. Данная классификация подробно исследована и описана В.И. Шаховским [2, 92].

Большинство фразеологических единиц представляет собой «вместилище» эмоций. По типу номинации они являются образными средствами языка. Идеальные образы, лежащие в основе фразеологической номинации, возникают в процессе речевого общения людей, оперирующих языковыми значениями как результатами когнитивной деятельности. Впоследствии эти образные языковые значения актуализируются в той или иной дискурсивной ситуации. К эмоциям относят: аффекты, страсти, стрессы и внешние их проявления. Это «чистые» эмоции. Они включены во все психические процессы и состояния человека. Благодаря эмоциям мы лучше понимаем друг друга, можем, не пользуясь речью, судить о состояниях друг друга и лучше настраиваться на совместную деятельность и общение.

Таким образом, эмоции – неотъемлемая составляющая полноценной жизни нормального и адекватного индивида. Можно сказать, что выражая посредством эмоций свои настроения, индивид вкладывает свое культурно-ментальное отношение к тому или иному факту.

Эмотивные фразеологизмы изучаются в основном в рамках общих лексических и фразеологических исследований – например, в качестве обособленных микрогрупп фразеологизмов. Проблема выражения эмоций в языке чаще всего рассматривается в области лексикологии: исследуются системно-языковые и речевые возможности обозначения эмоций в английском и французском языках, их лексикографические толкования, предлагаются типологические и сравнительно-типологические классификации эмотивной и эмоционально-оценочной лексики, описывается структурная организация поля эмоций, выявляются эмоциональные семы [8, 135].

Эмотивные фразеологизмы представляют собой заметный раздел фразеологического фонда русского, казахского, английского и французского языков. Они изучаются в основном в рамках общих лексических и фразеологических исследований – например, в качестве отдельных микрогрупп фразеологизмов, такие как страх, удивление, радость, счастье, грусть, тревога.

Специфика эмоций заключается в том, что, с одной стороны, они являются частью объективной действительности и поэтому могут быть отражены в языке, а с другой стороны,

эмоции участвуют в формировании языковой картины мира, они являются инструментом отражения самих себя и других объектов действительности.

Эта двусторонность эмоций **ярко проявилась во фразеологии:**

– существуют фразеологические единицы с денотативным значением эмоции;
– большинство этих единиц, как и значительная часть фразеологизмов, обладает эмотивной коннотацией, то есть сами эмоции описывает эмоционально. Понятие эмотивности предлагается некоторыми лингвистами для разграничения психологических и языковых категорий эмоций.

«Эмотивный – то же, что и эмоциональный, но о языке, его единицах и их семантике» [1, 24].

Наряду с термином эмоции, в научной литературе используются термины чувства, психологические состояния, эмоциональные состояния, что создает некоторые сложности для исследователя.

Понятия эмоции и чувства в психологических работах обычно различают по следующим показателям [9, 35]:

1. Эмоции возникли раньше чувств, они свойственны не только человеку, но и животным и выражают отношение к удовлетворению физиологических потребностей, а чувства появились на основе высших социальных потребностей человека.

2. Эмоции более элементарны по психологической структуре процесса, они есть непосредственные переживания; чувства – это сложные эмоциональные личностные образования, включающие как эмоциональное ядро, так и интеллектуальный и волевой компоненты. Чувства бывают моральные, эстетические, интеллектуальные, родительские и другие.

3. Одно и то же чувство может реализоваться в различных эмоциях, например, любовь порождает целый спектр эмоций: радости, восторга, гнева, печали и другие. В одном и том же чувстве нередко сливаются противоположные, положительные и отрицательные, эмоции, и тогда говорят об их двувалентности или двойственности.

4. Чувства надситуативны, эмоции ситуативны, то есть они возникают как отклик на конкретную ситуацию, реальную или воображаемую.

5. Чувства устойчивы во времени, их существование в структуре личности может измеряться десятилетиями, эмоции кратковременны. В содержании чувств зафиксированы устойчивые отношения личности к предметам и явлениям объективной действительности. Чувства исключительной силы, стойкости, длительности, направленные на одну цель, называются страстью.

6. Чувства имеют ярко выраженный предметный характер, иначе говоря, связаны с конкретным объектом, предметом, человеком, событием. По степени обобщенности объекта они подразделяются на конкретные, к определенному человеку, произведению искусства, обобщенные, к детям, музыке и абстрактные, выражающие чувство прекрасного, справедливости, долга, юмора и так далее. Эмоции конкретны и не всегда направлены на какой-либо объект.

Однако в лингвистике термины эмоции и чувства чаще употребляются как синонимы, поскольку не все вышеперечисленные нюансы значимы для лингвистического исследования [10, 280].

Эмоции характеризуются следующими параметрами:

1. Длительность. Эмоции обычно кратковременны. Более или менее устойчивое эмоциональное состояние человека, окрашивающее в течение некоторого времени все его переживания, называется настроением.

2. Интенсивность. Самую высокую степень интенсивности имеют аффекты – сильные и относительно кратковременные эмоциональные переживания, сопровождаемые резко выраженными двигательными проявлениями. В языке для номинации одной и той же эмоции разной степени интенсивности существуют пары лексем: восхищение / восторг, симпатия / любовь, удивление / изумление, страх / ужас, отвращение / омерзение, неприязнь / ненависть

и другие. Различные фразеологизмы также обозначают разные степени интенсивности одной и той же эмоции.

3. Диффузность. Психика человека такова, что он способен испытывать одновременно несколько эмоций. Иногда человек не в состоянии четко дифференцировать клубок эмоций, которые он переживает в тот или иной момент.

4. Полярность. Почти все эмоции имеют свое противопоставление, то есть образуют пары по типу оценочного знака. Положительные (мелиоративные) и отрицательные (пейоративные) эмоции связаны с удовлетворением или неудовлетворением различных потребностей организма, таким образом, они классифицируются не по нравственному признаку, а сообразно понятиям «приятное – неприятное».

К *мелиоративным эмоциям* относятся: удовольствие, радость, блаженство, восторг, ликование, восхищение, симпатия или приязнь, нежность, любовь, умиление, благодарность, гордость, самодовольство, удовлетворенность собою, уверенность, доверие, уважение, спокойная совесть, чувство облегчения, чувство безопасности, предвкушение, злорадство, чувство удовлетворенной мести.

К *пейоративным эмоциям* относятся: неудовольствие, горе, отчаяние, тоска, печаль, грусть, уныние, скука, огорчение, разочарование, тревога, боязнь, испуг, страх, ужас, жалость, сострадание, сожаление, досада, обида, гнев, ярость, презрение, возмущение или негодование, неприязнь, зависть, злоба, злость, ненависть, ревность, неуверенность или сомнение, растерянность, смущение, стыд, неудовлетворенность собою, раскаяние, угрызания совести, нетерпение, горечь, отвращение, омерзение.

Степень изученности фразеологии в РК. Необходимо перечислить исследовательские работы о фразеологизмах, выполненных в Казахстане за последние десятилетия. Самой крупной из них является работа академика К. Кенесбаева «Фразеологический словарь казахского языка». Он является первым и полным фразеологическим словарем на тюркском языке. В словарь вошли десять тысяч фразеологических сочетаний, собранные в течение многих лет, даны их значения, показаны различные варианты их употребления в речи и приведены примеры из произведений современной художественной и эпической литературы. Последнее является особенно актуальным для нашего исследования.

На основе фразеологического источника К.Кенесбаева были написаны труды «Фразеологизмы уйгурского литературного языка» А. Кайдара (1969). Р. Сарсенбаев и М. Жакипов работали над исследованием экспрессивно-эмоциональной природы фразеологизмов (1973). Х. Кожаметова и Р. Жайсакова составили казахско-русский словарь фразеологизмов (1981). А. Балганбаев составил фразеологический словарь анатомических названий (1989). Б. Уызбаева исследовала этнолингвистические особенности соматических глагольных фразеологизмов (1994). К.К. Рысбаева проводила исследования над культовыми фразеологизмами казахского языка (1995). Г.Н. Смагулова рассмотрела варианты фразеологизмов (1996). С.К. Сатенова исследовала языковые и поэтические особенности фразеологизмов казахского языка (1997). А. Болганбайулы и Г. Калиулы работали над лексикологией и фразеологией современного казахского языка (1997). Ш.К. Курманбаева проводила сравнительно-сопоставительный анализ казахских и тюркских фразеологизмов (1999). К.Б. Сарбасова работала над лексико-семантическими функциями глагольных фразеологизмов казахского языка (1999). К.К. Сарсекова исследовала стиль казахских фразеологизмов (2001). Р.К. Смагулова исследовала фразеологизмы о животных в немецком и казахском языках (2003). А.Р. Сулькарнаева работала над англо-русским корпусом соматических единиц для исследования отсоматической вторичной номинации (2004) и далее разработала корпус фольклорных соматических единиц [11, 199]. Под руководством А.Р. Сулькарнаевой, Кайроканова З.Р. исследовала фольклорные соматические фразеологизмы в сравнительном ракурсе на материале сказок, написанных на казахском, русском, английском и немецком языках (2014) [12, 83]. Под руководством А.Р. Сулькарнаевой, со-автор Орынбасарова И.Д. исследовала лингвокогнитивный ракурс эмотивных фразеологизмов на

материале четырех языков (2015) [13, 77]. Все указанные выше труды внесли свою лепту в развитие национальной и сопоставительной фразеологии.

Казахстанские лингвисты не обошли стороной актуальные вопросы изучения эмоций в языке. Например, М.Б. Амалбекова изучала эмотивную лексику в ракурсе сопоставления казахского и русского языков и акцентировала внимание на проблемах описания глаголов, обозначающих эмоции и их каузации [14, 66]. Г.А. Кажигалиева остановилась на эмоциях в лексико - словообразовательной системе современного русского языка, где особую роль отвела семантическому полю «гнев» [15, 142]. В своем исследовании она отмечает семантическую деривацию как наиболее продуктивный способ реализации эмоционала слов. Таким образом, очевидно, что эмоции были изучены многими лингвистами, но, тем не менее, еще остается достаточно широкий круг проблем, требующих серьезного изучения.

Выводы. В работе были кратко рассмотрены теоретические предпосылки исследования эмотивных фразеологизмов. Авторам представляется необходимым выделение эмотивных фразеологизмов в особый пласт, поскольку это обусловлено их главной особенностью – эмотивностью. В последние десятилетия проблему эмотивности по праву относят к числу первостепенных задач антропоцентрической лингвистики. Эмотивная фразеология должна быть выделена в особый подраздел фразеологии как научной дисциплины, поскольку представляет собой один из обязательнейших и интереснейших слоёв в лексике различных языков и входит в ядро основного состава словарного фонда языка. Под эмотивными фразеологизмами в данной работе подразумевается группа фразеологических единиц, где та или иная «эмоция» составляет денотативное и/или коннотативное значение данных фразеологизмов или является существенной частью денотативного / коннотативного значения. Описываемый материал исследования составлен на базе литературных и лексикографических источников четырех языков: казахского, русского, английского и французского. Авторы литературных произведений: Габит Мусрепов, Сергей Довлатов, Джером Сэлинджер, Франсуаза Саган. Общий корпус составляет более 1500 единиц. Рассмотрены вопросы об эмоциональности и эмотивности, эмотивных смыслах. Показана взаимосвязь эмотиологии как лингвистика эмоций с эмотивной фразеологией. Пояснены различия в понятиях эмоции и чувства. Описана степень изученности фразеологии в Казахстане.

Список литературы:

- 1 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В.И. Шаховский. – М.: ЛКИ, 2008. – с. 46.
- 2 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – с. 135.
- 3 Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Свердловск, 1989. – с. 14.
- 4 Маслова В.А. К построению психолингвистической модели коннотации // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 19.
- 5 Леонтьев А.Н. Психологическое исследование речи / Леонтьев А.А. Избранные психологические произведения: В 2 т. – Т.1. – М.: Психология, 1983. – с. 167.
- 6 Омарова Х.А. К вопросу об эмоционально – экспрессивной речи в обучении английскому языку. // Ұлт тағылымы. – 2009. – №4. – С. 232.
- 7 Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2007. – 176 с.
- 8 Волкова Н.Н. Русская эмотивная фразеология в языке и тексте: дис.: 10.02.01/ Н.Н. Волкова; ВГУ – Воронеж, 2005. – с. 135
- 9 Вилюнас В.К. Основные проблемы психологической теории эмоций // Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2008. – 223 с.
- 10 Молостова Е.П. Экспрессивный компонент семантики фразеологизмов-антропоцентризм русского и французского языков: дис.: 10.02.20/ Е.П. Молостова; КГУ – Казань, 2000. – с. 35.

11 Сулькарнаева А.Р. Отсоматическая вторичная номинация в технической терминологии: Монография. – Астана, 2004. – 199 с.

12 Кайроканова З.Р. Фольклорлық соматикалық фразеологиясы: салыстырмалы ракурс (қазақ, орыс, ағылшын және неміс халық ертегілері материалдарында): Дис. ... маг.филол.наук: Астана, 2014. – 93 с.

13 Орынбасарова И.Д. Эмотивные фразеологизмы в современной литературе: лингвокогнитивный ракурс (на материале гетероморфных языков): Дис. ... маг.филол.наук: Астана, 2014. – 77 с.

14 Амалбекова М.Б. Феномен билингвальной личности в этноязыковом ландшафте Казахстана: моногр. – Астана, 2009. – 66 с.

15 Кажигалиева Г.А. Лингвокультурологический комментарий на занятиях по практическому курсу русского языка. – Алматы, 2003. – 142 с.

A.R. Sulkarnayeva, I.D. Orynbassarova
**EMOTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS:
THEORETIC BACKGROUND OF RESEARCH**

The theoretical background for researching emotive phraseological units was briefly considered in the paper. It seems necessary for the authors to single out emotional phraseological units into a special layer due to their main feature – emotiveness. In recent decades, the problem of emotivity is rightfully considered one of the primary tasks of anthropocentric linguistics. Emotive phraseology should be singled out as a special subsection of phraseology as a scientific discipline, because it is one of the obligatory and most interesting layers in the vocabulary of various languages and is included in the core of the basic structure of the dictionary fund of any language. In this paper emotive phraseological units mean a group of phraseological units where one or another 'emotion' constitutes the denotative and/or connotative meaning of these phraseological units or is an essential part of the denotative/connotative meaning. The research material described is based on the literary and lexicographical sources of four languages: Kazakh, Russian, English and Russian. The authors of literary works are Gabit Musrepov, Sergei Dovlatov, Jerome Salinger, Françoise Sagan. The general corpus is more than 1500 units. Aspects of emotionality and emotion, emotive senses are considered as well. The interrelation of emotionology as linguistics of emotions with emotive phraseology is shown. The differences in the concepts of emotion and feelings are explained. The degree of phraseology researching in Kazakhstan is described.

Ә.Р. Сұлқарнаева, І.Д. Орыңбасарова
**ЭМОЦИОНАЛДЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР:
ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ**

Берілген жұмыста эмоционалды фразеологизмдерді зерттеудегі теориялық алғышарттары қарастырыған. Авторларға эмоционалды фразеологизмдерді ерекше бөлікке бөліп қарастыру, бұл олардың басты ерекшелігі – эмоционалдылық болғандықтан, міндетті болып табылады. Соңғы онжылдықтарда эмоция мәселесін антропоцентрилік лингвистикада бірінші деңгейдегі тапсырмалар қатарында орын алады. Түрлі тілдер лексикасында өз алдында маңызды әрі қызықты жиынтықтардан тұрып, тілдегі сөздік қорының маңызды құрам ядросына кіретін эмоционалды фразеология ғылыми пән секілді фразеологияның ерекше бөлішегі ретінде белгіленуі қажет.

Берілген мақалада эмоционалды фразеология астарында бір немесе басқа да «эмоция» тура (денотивті) және ауыспалы (конативті) мағынасындағы фразеологизмдер немесе тура/ ауыспалы мағынасының бөлігі болып табылатын фразеологиялық бірліктер болып табылады. Зерттеу жұмысындағы сипатталған мәліметтер әдеби және лексикографиялық дереккөздері төрт тілдерде: қазақ, орыс, ағылшын және француз тілдерінде жинақталған. Әдеби жұмыстардың авторлары: Габит Мүсірепов, Сергей Довлатов, Джером Сэлинджер, Франсуаза Саган. Жұмыста жалпы 1500-ден астам бірліктер зерттелінді. Эмоционалдылық пен эмоция, эмоциялық сезімдер туралы сұрақтар қарастырылды. Эмоция лингвистикасында

эмоционалдық фразеологизммен этимология өзара байланысы көрсетілді. Эмоция мен сезім түсінігінің айырмашылығы ашылды. Қазақстандағы фразеологияны зерттеу дәрежесі сипатталынды.

ӘОЖ 811.512.122(035.3)

Г.Х. Тулекова¹, Г.Қ. Төлекова², Ж.Т.Атеева³
«Тұран университеті»¹, «Азаматтық Авиация Академиясы»²,
№ 142 Жалпы білім беретін орта мектебі³
Алматы қаласы, Қазақстан
*Gulzhan-saken@mail.ru*¹, *Gulnaz.tulekova@mail.ru*², *Zhazira.raimova@mail.ru*³

КОНЦЕПТ – САНАНЫҢ МЕНТАЛЬДІК НЕМЕСЕ ПСИХИКАЛЫҚ РЕСУРСТАРЫНЫҢ БІРЛІГІ (АБАЙ, ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Абай мен Шәкәрім шығармаларында халықтық рухты пайымдауға құрал болатын тілдік құрылымдар, сөз тіркестері өте мол. Олардың адам санасындағы ой қорытындыны есім сөз тіркестері арқылы берілуін, оның танымдық тілдік табиғатын ашу зерттеудің өзектілігін көрсететіні анық. Бұл бүгінгі қоғамдық өркениеттің өзектілігіне өріс алатын факторлардың біріне айналған.

Тірек сөздер: шығарма, үдеріс, сөз тіркес, ақпараттық білім.

Ана тіліміз де, басқа тілдердегі сияқты сөздің лексикалық және фразеологиялық, синтаксистік бірліктер, сондай-ақ морфологиялық бірліктері мағынасы мен мазмұны арқылы қазақ халқының болмысын, ұлттың дәстүрлі шаруашылығын, күнделікті өмірі мен тыныс-тіршілігін, таным-түсінігін, наным-сенімін бейнелеп, соған сәйкес концептілік категориялар өмір сүреді. Қазақ тілінде күнделікті қарым-қатынаста не болмаса жазба тілде қолданылатын сөйлемдердің негізгі материалы – сөз тіркестері де ғаламның тілдік бейнесін танытуда белгілі рөл атқарады. Зерттеп, зерделеген сайын тіл бірліктерінің құдіретін, мәнін ашып, соған көзін жеткізе түседі. Сондықтан да орыс ғалымы Б.А.Ларин концептіні тілдік тұлғаның танымдық деңгейлерінің басты бөлшегі ретінде танып, ғаламның тілдік моделін беруші ұжымдық сананың қозғалысын анықтаушы бірлік екендігін көрсетеді [1, 20].

Когнитивтік лингвистиканың негізгі категориясы – концепт бірнеше түрге бөлінеді. Зерттеуші В.А.Маслова концепті мәселесін сөз ете отырып, оның жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер деген түрлерін береді.

Көркем мәтіндердегі концептілер жүйесі де әрқашан бейнелілігімен құнды. Кез келген ақын-жазушы қолынан туындаған көркем мәтінде ұлттық концептілер қалыптасады. Өйткені оның субъектісі ішкі рухани дүниені танытады. Көркем мәтіннің өзі де ғаламның көркем көрінісін объектив-тендіреді. Абайдың қарасөздерінен де қазақтың бүкіл бітім-болмысы, жалпы қазақ иісі, салт-дәстүрі мен діні, ділі аңқып тұрады. «Концепт», «әлемнің тілдік бейнесі» категориялары адам мен оның қоршаған ортасына байланысты, сол жайлы ақпараттардың жинақталуына қатысты болады. «Ғаламның тілдік бейнесіне «тілдің ішкі формасы, сөз, сөйлем, сөздің мағыналық өзгеруі, оның ауыспалы мағынада қолданылуы, эмоционалды-экспрессивтік реңктер жатады», – деп С.Жиренов айтпақшы [2, 23].

Ғаламның поэтикалық моделі автордың индивидуалды танымы мен оның санада бейнеленген бейнесі арқылы көрініс табады. Демек, ақындар танымындағы дүние туралы концептілік жүйе оның шындық өмірге деген субъективті көзқарасы мен объективтік қарым-қатынасын көрсететін заңдылықтар тобынан құралады. Көркем концептілердің бейнелену

шеберлігі, адам танымына қатысы ғаламның поэтикалық, лирикалық, эпикалық фольклорлық образдары арқылы көрінеді.

Концепт – сананың ментальдік немесе психикалық ресурстарының бірлігі; есте сақтаудың, концептуалды жүйенің, адам психикасындағы дүние бейнесінің, «ми тілінің» жедел түрдегі ойлау бірлігі. Ойлау үдерісі кезінде адам дүниені танып-білудің нәтижесінің білім «канттары» ретінде сақталған мазмұны концептілер арқылы көрініс табады [3, 45].

Көркем мәтін мен поэзиялық шығармалар мәтініндегі концептілер ұлттың, халықтың мәдениетіне, тарихына, діні мен діліне, ғылымы мен ауыз әдебиетіне, психологиясына, тілі мен әдебиетіне тығыз байланысты болып келеді. Олар өзгермейтін жүйе емес, заманның дамуына орай белгілі бір ұлт мәдениеті, әдебиеті негізінде уақыт пен кеңістікте құбылып отырады. Біз талдаған Абай, Шәкәрім шығармаларының өн бойындағы концептілердің адамдарға беретін ақпараттық концептуалдану үдерісінде олардың жаңа мәнге ие болғандығы байқалды.

Концептуалдану – субъектінің танымдық қимыл-қозғалысының аса маңызды үдерісі. Сондықтан ақын шығармаларында концептуалды үдерістің адамға берілетін ақпаратты реттеп, адам психикасына жаңа концептілердің, концептілік құрылымдар мен концептуалдық жүйенің жасалуына жол ашқандығы байқалды.

Жалпы адамзаттық адами құндылықтарға ие болу идеясының бастауына екі ақында да ата-ананың махаббаты негіз болады. Әсіресе, әкенің балаға деген махаббаты – Абай шығармаларының өзекті тақырыбы болып табылады. Жалпы халық танымында «бала – адамның бауыр еті», «ата-ананың қадірін балалы болғанда білерсің», «баланың тілі – бал» т.б. ассоциациялық, сематикалық мәнде ашылады. Абай шығармасында әкенің балаға деген махаббаты шынайы сезіммен әр қырынан ашылады. Қазақ танымында бала – ұрпақ жалғастығы, үрім-бұтақ, әулет ұғымдарымен бірлікте қолданылады.

Абай танымында бала – адамның көз қуанышы, қызығы. Әкенің баласына деген мейірім-махаббаты Абайдың Әбдірахман өліміне шығарған өлеңдері мынадай сезім-күйлермен өріліп, әкенің балаға деген сезімі осындай қасірет үстінде ашыла түседі:

*Құдайға жалбарыну;
Тілеуін тілеу;
Қатты үрейлену;
Қасірет шегу;
Шексіз қамығу;
Үнемі жабырқау;
Жиі сағыну;
Баласын қимау;
Өмірден түңілу.
Жалғыздыққа берілу;
Мұңая білу;
Қасіретке ұшырау;
Қажу көру;
Құлазу;
Өмірден күдер үзу;
Өлімді аңсау;
Өмірді жатсыну;
Аллаға сабыр қылу.*

Құдайға жалбарыну әкенің ішкі үрейі мен секемінің, қорқынышының шындыққа айналуы, ішкі қимас сезімінің көрінісі. Ол осы өлеңде қолданылған мынадай ішкі психологиялық жай-күй, сезімдерді бейнелейтін сөздерден көрінеді: *жүрегі шошу, қатты елжіреу, көз жасын төгу, қол жүрмеу (қол шорқақ), тілі байлану (тіл мақау), аңсау, бір ысып, бір суу, көңілге үміт арту, қауіп алу, әрнені ойлау, күдіктену, біреуге сенбеу, адамға күмәндану, кінәні мойындамау, ойлап мазасыздану, бір нәрсеге байыз таппау, неге болса да көну (ақшаны аяма, ұйқыны тыншытсын), оны сарылып күту, баласын сағыну, күні бойы*

уайым жеу, баласына үміт арту т.б. О бастағы үрей, қорқыныш сезімі өлең ырғағымен бірден-бір өсіп, күшейіп, психологиялық терең толғаныстарды сыртқа ақтарады.

Сөз өнеріне деген сүйіспеншілік екі ақын шығармаларында да өмірдің мәніне айналған, сондықтан өлең жазу, өнер шашу екі ақын өмірінің мақсаты ретінде көрінеді. Ақындар өмір сүріп отырған қоғамныңқандай жағы болмасын, қолынан келер ғибадаты сөз өнерін өлең арқылы беру болған.

Өлең – сөздің патшасы сөз сарасы,

Қиынан қиыстырар ер данасы.

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,

Жұп-жұмыр тегіс келсін айналасы, (Абай. «Өлең – сөздің патшасы сөз сарасы») – деп өлеңге анықтама берген Абайдың тыңдар қауымның жүрегіне, ой таразысына ешбір қиындықсыз жеңіл түсетін қисынды жлдармен келуін айтады.

Сонымен бірге, ең бастысы, өлең – екі ақын шығармаларында да іштегі дерттен айығудың, сыртқа шығарудың, тазарудың құралы, жан жолдасы, серігі, жұбанышы.

Өлең – өмір қызығы концептісінде өлең – тыңдаушы тыңдайтын көркем сөз емес, адаммен, қоғаммен қатар жүретін ақынның ой өрнегі.

Абайда:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер денең.

Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,

Ойлансаңшы, бос қақпай елең-селең, – деп келетін жыр жолдарын өлең– өмір мектебінің айнасы, шындығы.

Өлең – дертті жоятын құрал концептісінде *дерт* тура мағынасында – ауру. Адам бойында жүретін емделетін процесс. Ал өлең аурып отырған адамның күй-жайына әсер етіп, ешбір дәрі-дәрмексіз емдейтін дәрі іспетті. Демек, өлең адам өмірінде әр түрлі күйде болып, адам танымының жетістігі бола алады.

Өзгеге, көңілім, тоярсың,

Өлеңді қайтіп қоярсың?

Оны айтқанда толғанып,

Іштегі дертті жоярсың (Абай. «Өзгеге, көңілім, тоярсың»).

Кейі *зауық*, кейі *мұң*, *дертін қозған*,

Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Көкіректе толған шер, көңіл қаяу

Көкіректе толған шер, көңіл қаяу

Ермейсің деп елім жау, досым баяу.

Сүйенер кісім, **сүйенер жақыным жоқ**.

Бір өзіңе сиындым, бар құдай-ау. (Шәкәрім. «Көкіректе толған шер, көңіл қаяу»).[4, 84].

Жаратқанға жеткізуші, өлеңмен жыр жолдарын кестелеу арқылы денені бір босатып алатын жан рахаты сияқты.

Шәкәрімде:

Жазған хаттың сырымен,

Жарқыраған нұрымен,

Тазарып жүрек кірінен,

Қайғыдан басым болды азат!

Дерттен айығу үдерісі екі ақын шығармасында да жан дүниенің «етістіктелуі» арқылы ашылады. Абайда: **толғану, кара көңілдің оянуы, жылау, омырауы жасқа толу, іштегі дертті қозғау, әуелеу, қалқу, от жалын боп шалқу**. Шәкәрімде өлең арқылы айығу **жүректің кірінен тазару, қайғыдан арылу, сырласу** сезімдерімен байланысты анықталады.

Абай, Шәкәрім қоладнысында *мінез* концептісін адами мәселелерді шешетін деректер деп атасақ болады.

Бұлардың кейбірінің мінездері:

Еш нәрсе көрмегенсіп,бұртақтаған.

Кейбірі жайдары ашық боламын деп,

Орынсыз адамдармен жыртақтаған (Абай. Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат.) [5, 82 б.].

Мінез – Орынсыз адамдармен жыртақтау көзге оғаш қылық танытатын қызбаланың кейбір жағымсыз қылықтарын сөз етеді.

Ыржақ, жыртақ сөздерінің синонимі. Тура мағынасын қылжақтап, қалған жеңіл мінезді адамды айтады. *Ыржақта* орынсыз күлегештеу, қылжақтау мағынасын береді. Мінез –мақтаншақ концептісін тарқатсақ,

Абай:

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,

Күйкентайы үстінде шықылықтап,

Өзі алмайды, қыранға алдырмайды

Күні бойы шабады бос салақтап,

Қуанар иелері сонда ыржақтап.

Түні бойы күпілдеп құсын мақтап,

Қайран ол осымен жүр далақтап (Абай. Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап). Бұл жерде *сонда ыржақтау, осымен жүру далақтап* – сілтеу етістігімен тіркесіп келген, қабыса байланысқан, анықтауыштық қатынас түзейтін мінез концепті. Мақтаншақ көл көсір қылып жоқтан өзгеге мақтан салатын бос салақтауды айтып отыр.

Ер ісі ақылға ермек, бойды жеңбек,

Өнерсіз қылығы өле көрмек.

Шыға ойламай, шығындап қылық қылмай,

Еркіншек езігінен көпке көнбек. (Абай. Қартайдық қайғы ойладық ұлғайды арман).

Мінез – көпке көнгіш ер адамның да бойынан ақлысыздықты көре отырып, жүре ойланып жасайтын сәтсіздіктерге ұрынатын тағы бір жағын ашып отыр. Жалпы мінез әр адамда әртүрлі. Мінезді түзетуге болады. Алдыға мақсат қоя біліп, сол мақсатқа ғашық болып, соған ерінбей еңбек еткен жағдайда жалқаулықтан құтылуға болатындығын арқау етсе, енді бірде бойдағы әдепсіз қылықтарды әшкерелеп содан арылу үшін мінездің микроөрістерін Абай да, Шәкәрім де ерекшелікті өлең құрылысынадығы сөз тіркестері арқылы ашады.

Мінез – пысықтық. Бұл концептіде берілетін ой – мінез пәле қуығыштық.

Қазақтың қайсысының бар санасы?

Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.

Пысықтықтың белгісі – арыз беру

Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы (Абай. «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат»).

Арыз беру – Меңгеру. Табыс септігінің жасырын формасында келіп, толықтауышты қатынас жасайды.

Міне, Абай мен Шәкәрім шығармасының қай-қайсысын алмайық, барлығы дерлік етістікті басыңқылы сөз тіркестерінен келіп, жоғарыдағы ғаламның тілдік бейнесін «махаббат», «ақыл-ой», «ар-иман», т.б. концептілер арқылы береді екен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Ларин Б.А. Эстетика и слова и язык писателя. – Л., 1974. – 47 с.

2 Жиренов С. ХҮ-ХІХ ғ.ғ. ақын-жырау поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғаты ... фил. ғыл. канд. диссертациясы. – Алматы, 2007. – 171 б.

3 Концепция образовательной программы «когнитивные исследования» // <http://referat.niv.ru>.

4 Шәкәрім. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы, 1988.

5 Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы. – Т. 1-2. – Алматы, 1954.

Г.Х. Тулекова¹, Г.Қ. Толекова², Ж.Т. Атеева³

КОНЦЕПЦИЯ – ЕДИНСТВА МЕНТАЛЬНЫХ ИЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ СОЗНАНИЯ (на основе произведений Абая и Шакарима)

В произведениях Абая и Шакарима очень много словосочетаний, языковых средств являющиеся инструментом для рассуждений (понятии) национального духа. Передача заключительной мысли в сознании человека с помощью именных словосочетаний, открытие его познавательно языковой природы, показывает актуальность исследования. Это один из развивающих основных факторов сегодняшней общественной цивилизации.

G.H. Tulekova, G.K. Tolekova, Zh.T. Ateeva

“FROM RUSSIA WITH LOVE”: CULTURALLY SPECIFIC MEANINGS IN POLITICAL DISCOURSE

In the works of Abay and Shakarim has a lot of language structure and phraseology to interpretation tool of national spirit. The idea of human consciousness through the conclusion noun phrases, clearly reflect the importance of the open nature of the cognitive linguistic research. Communicative process - one of the prerequisites for the development of the semantic of phrases structure. This is one of the factors that can a field the relevance of today's society civilization. Arising from the so-called phrases communicative value of language and language teaching, functional differentiation of the phrase.

ӘОЖ 81'

Г.С. Хамзина, Б.Е. Ақмағамбетова, А.Д. Сақтағанова
М.Қозыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл, Қазақстан
Gulzada_76@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ ЭПИТЕТТІҢ СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ

Мақала көркем әдебиетте, оның ішінде қазақ повестерінде актив қолданылатын троптардың бірі – эпитеттің стильдік қызметін қарастыруға арналады. Авторлар эпитеттің жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталады. Тіл білімінде және әдебиеттануда эпитетке берілген анықтамалар келтіріледі. Көркем мәтіннен жиналған эпитеттік қолданыстар жүйеленіп талданады. Бұл мысалдар арқылы эпитеттің көркем шығарма тілінде маңызды стильдік қызметімен қатар ана тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны анықталады.

Кілт сөздер: эпитет, троп, эмоционалды-экспрессивті лексика, полисемия, тілдік категория, ауыспалы мағына, авторлық эпитет, сын есім, анықтауыш.

Сөзді ажарлап қана қоймай, оны мазмұн жағынан да, пішін жағынан да, құбылта құлпыртып, әрқашан «тілге жеңіл, жүрекке жылы тигізудің» тәсілдері көптен-көп. Бұл арада тіліміздегі жай сөз де, көркем сөз де – бәрі бір-бірімен тығыз байланысты екені дау туғызбайды. Құбылта қолданылған тілдік құралдар көркем әдебиет тілінде жұмсалатын ертеден келе жатқан көріктеуіш тәсілдер болып табылады. Олар- тілдің көркемдік құнын көтеруде тілдің әсемдігі ғана емес, әсерлігі үшін де орасан қажет. Көркем тілдік тәсілдер арқылы сөз қызықты әрі тірі құбылысқа айналады. Шығармалардағы сөздер тізбек, тіркестер болсын, тіпті сөйлемдер болсын өз бетімен өмір сүрмей, кесек ойдың бөлуге келмейтін жарқыншағы болып, көркем тәсілдердің барлығымен де тұтасып кетеді. Қарапайым тілдік элементтердің өзі құлпырып, көркем стильдік өзгеріске ұшырап отырады. Сол арқылы

құбылыстар көбіне тура айтылмай, белгілі көркемдік әдістер арқылы образбен тыңдаушы сезіміне әсер етеді.

Шығарманың көркемдігін кемелдейтін шарттар дәлдік, ықшамдылық, қарапайымдылық, сөз сұлулығы, олар арқылы берілетін мазмұн байлығы, мағына тереңдігі болса, жазушы (ақын) өрісін танытар меже – тіл байлығы, сөз тәркінін, оның барлық қырын терең де нәзік, оның өз шығармашылығында орын тауып қолдана білуі қажет. Әрбір шығарманың тілі- белгілі дәрежеде автордың суреткерлік дәрежесін, стиль ерекшелігін көрсететін фактор.

Суретті бейнелі, көркем ойлау арқылы бір нәрсенің тікелей өзін емес оған ұқсас өзге затқа не құбылысқа балап, мағынасын, мазмұнын тереңдете, әсерін күшейту дейтін болсақ, онда бұл көркемдеу құралы болған эпитетті әр түрлі етіп қиыстыру шығармада үлкен шеберлікті талап етеді.

«Сөздің немесе тілдің көркемдігі» дегенде, ең алдымен, оның әсерлілігін ұғамыз. Әсерлі сөйлеу, яғни көркем тілмен сөйлеу, өз ойын өзгеге шама-шарқынша айқын түсіндіру – тек өнер адамдарына ғана емес, мәдениеттімін деген бар қауымға міндет, әрі қажет.

Эпитеттің құрылымдық, лексика-семантикалық, структуралық ерекшеліктері тіл білімінде зерттелген. Мәселен, орыс тіл білімінде А.Зеленецкийдің, Л.Тимофеевтің, В.Сорокиннің, Д.Розентальдың, ал қазақ тіл білімінде А.Байтұрсыновтың, Қ.Жұмалиевтің, З.Қабдоловтың, Р.Сыздықованың эпитет мәселесін зерттеген еңбектері бар.

Эпитет заттың яки құбылыстың ерекшелігін сыр-сипатын бейнелі түрде танытатын поэтикалық және стилистикалық ұғым, экспрессивті айқындаушы сөз.

З.Ахметов: «Эпитет (сипаттама) – заттың, не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз. Эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Мысалы, *кеш* деген сөз жалпы ұғымды, тәуліктің бір кезін, уақыт мезгілін білдіреді. Ал *қысқы кеш*, *не қоңыр кеш* десек, ол көзге елестетерліктей нақтылы бейне. Көптеген эпитеттерде ұлттық бояу-бедер болады» деген [1, 376].

Ал Зейнолла Қабдолов: « Айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсенді нақтылау қиын. Әрине, бұрын-соңды сан мәртебе қолданылып, ығыр болған эпитеттерді қайталай берудің керегі жоқ», – деген пікір айтады [2, 121].

Эпитет – заттың не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөз. Эпитет ұғымға, нәрсеге бейнелілік, нақтылық сипат береді. Академик М.Серғалиев эпитет туралы: «Эпитет көркем туындыларда эстетикалық қызмет атқарады, сөздің тартымдылығын, сұлулығын, әсерін арттырып, тыңдармандар мен оқырмандардың жылы қабылдануына мүмкіндік жасайды» [3, 228] деп тұжырымдайды. Зерттеуші Г.Мұхаметқалиева эпитетке былай анықтама береді: «Эпитет дегеніміз – екі немесе одан да көп компоненттен тұратын, өзара қабыса байланысқан, көркем, бейнелі, образды сөз тіркесі» [4, 18]. Эпитет көркем шығармада кейіпкерлердің сыртқы бейнесін ашумен бірге, ішкі сезімдерін, кескін-келбетін сипаттауда ерекше қызмет атқарады. Көркем әдебиет ұлттық тілдің сөз байлығы мол қамтитындықтан жазушылардың ұлтты тіл элементтерін қалай қолданғанын қарастыру маңызды. Қаламгер ойдың барынша көрнекті, мәнерлі түрде берілуі көздеп, тілдегі көркемдеу мен әсерлеудің барлық түрін қолданады. Әсіресе образды айқындау үшін қолданылған эпитеттердің молдығы көзге түседі. Эпитеттер бір нәрсенің белгісін, қасиетін, сынын айқындайтын тілдік құрал, яғни: «...Эпитет-слова, оброчно определяющее предмет или действие, подчеркивающее характерное их свойство, так же наиболее употребитель в художественной речи, где оно выполняет эстетическую функцию» [5, 97]. Суреттеліп отырған құбылысты оқырманның көз алдына елестетіп, сезіміне әсер етуші ерекше қызметіне байланысты бағалаушы эпитет жиі қолданысқа түседі. Олар заттар мен құбылыстардың белгілерін анықтап көрсету арқылы бейнелілік, көркемдік қызмет атқарады. Әдетте эпитет жазушының суреттеген құбылысымен, белгілі жағдай, кезеңдермен байланысты болып отырады. Мысалы, С.Мұратбековтің біраз әңгімелеріне сұрапыл соғыстың халыққа әкелген қайғы-қасіреті, соғыстан кейінгі қазақ ауылының ауыр тұрмыс-тіршілігі мен тағдыр ауыртпалықтары арқау болған. Мәселен, «*Жеңеше*», «*Күзгі бұралаң жол*» әңгімелерін

айтуымызға болады. Осы әңгімелерде қаламгер сол күндердің суретін беру үшін ауыр тірлікке лайықты қиын тұрмысты көзге елестететіндей эпитеттерді алады.

Жылауық күздің ызғарынан гөрі қайғы-қасірет қаңтардың аязынан бетер жан-жарасын жұлқылап мұздатқан, тіпті **қара қошқыл** аспан да, **қара жамылып күрсінген** күрең дала да, қарқарадай қасқайып тұратын тәккаппар тау да қайғыдан езіліп, қол-аяғын бауырына алып бүрісіп, қалжырап жатқандай еді ғой (355-б.).

Жесір жүрегі лықси толып **сыздаған мұңмен** сағынып сарғаяды. Осыдан ширек ғасыр бұрын – кешегі **сұрапыл соғыс** кезінде кебенек кигізіп, майданға өз қолынан аттандырған асыл азаматын содан бері бір минут та көңілінен таса қылмай, сарғая күтіп сағынғанын айтады Қамар жеңгей (187-б.).

Сұрапыл соғыс жылдарының ұмытылмас қасіретін оқушы сезімне әсер етерліктей етіп жеткізген эпитеттердің көпшілігі автордікі. Қиын кезеңді көрсететін авторлық эпитеттерге: *сор соғыс, қансыраған көңіл, ыңырысып жатқан қара жер, жүдеген дала* дегендерін де жатқызамыз.

Ал қуанышты, бейбіт ауыл өмірін, замандас келбетін суреттейтін әңгімелерде қолданылған эпитеттер басқаша сипатта болып келеді.

Самал жел, көк майсалы жайлау, айлы кеи, жұмсақ үн, тәтті ой, жақсы арман, маужыраған көктем күні, ерке жел, кербез таң, сұр шөп, қарақат көздер, сұлу сөз, бота көздер т.б. (С.М.). Бұлардың көпшілігі авторлық эпитеттер және құрамы жағынан екі, үш компонентті болып келеді.

Д.Әлкебаеваның еңбегінде эпитет туралы төмендегідей анықтама берілген: «Эпитет сөз алдына келіп анықтауыш болады. Анықтауыш атқаратын мүше көбінесе бейнелі сөздің қызметін атқарады» [6, 92].

Эпитет қай стильде кездесе де екі мақсатта қолданылады. Біріншісі - анықталған мүше ретінде, екіншісі, көркемдік бейнелі мағынада қолданылады. Анықталатын мүше ретінде келетін эпитет ресми құжат тілінде жиі қолданылады. Бұл сын есім немесе сын есім ретінде есімшенің орнына қолданылатын сөздер тобы болып келеді.

Д.Исабеков, О.Бөкей повестеріндегі эпитеттердің қолданысы:

... **Жыртық-жыртық бұлттардың** ойығынан ауық-ауық ай сығалап, **қорғасын бұлттың** ар жағына лып етіп қайта еніп кетеді. Мырзаның заты адам ғой, таңдырынан тек азап пен тәлкек көріп, жаны қиналған сәттерінде бұл пенде құдайына да тілін тигізіп алмаушы ма еді, етекте бөлек отыратын кедей ауылынан келген бір **пұшық әйел** шырқырап тұрған баланы көргенде өзін-өзі ұстай алмай «о, қу құдай, о қу құдай» деп еңіреп жіберді. Көз жастары күректегі топыраққа тамып, іштей тынып жүрген өзге де әйелдер бар екен, «дауыс салуға болмайды» деген қатал үкімді бір сәтке естен шыңарып, әлгі әйелден соң әлешала «қош, пақыр, қош!» деп бір ұн шығарып алды да, опасыз тіршіліктегі **бейшара пендешілік** естеріне түсіп, еріндерін тістеп-тістеп қойды. Қызын көргенде шешесі өзін-өзі ұстай алмай, ботақаным-м» – деп тұрмақ боп ұмтыла беріп еді, күйеуі оған жеп жіберердей оқты көзімен ата қарап: «отыр омалып!» дегенде **зәрлі дауыс** оны төбесінен басып, бөстегіне қайтадан сылқ еткізді. –Тоқтат, **қара бет!** – деді орнынан атып тұрып (Д.И., 363-б.).

...Ендеше әкемнің басы, анау **қысықтау келген өткір көз...** осы көз баяғыда бір... тым ертеректе менің бала кезімде болар, жұмыла жаздап, мәңгіге жарық дүниемен қоштаса жаздап, шиеттей бала-шағасының көз жасасы сақтап қалған еді ғой; **осы көз** ол шақта әлдеқайда **отты**, әлдеқайда **ойлы**, ұшқын атқан жастықтың, өмірге деген іңкәрлікті жалынына толы болатын.

Қысық көзі жылт-жылт етіп, қабағын көтерген сайын ғаламат жарқылды от тұтанып қалғандай болады.

Біз анамның әкеме деген ұлы сүйіспеншілігімен дүниеге келдік, әкеме арқаланып, мәре-сәре ғұмыр кештік, әлемдегі ең **сұмдық сөз** – жетім-жесір деп ешкім табаламады (О.Б., 75-б.).

Бұл үзіндідегі эпитеттер – авторлық эпитеттер. *Жыртық-жыртық* деген эпитетті

қолдануда оқырманның көз алдына аспан аясында бұлттың бір жерде шоғырланбай түйір-түйір болып әр келкі таралуы келеді, ал *қорғасын* деген эпитет арқылы қалың, ауыр деген мағына үстемеленіп тұр. Біздіңше, кейіпкердің ауыр ойға шомылып, ол ойлардың шашыраңқы екендігін, қыздың әкесінің бір шешімге, бір тұжырымға келе алмай қиналған сәтін суреттеу үшін қолданылған.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан эпитеттің көркем шығарма тілінде қаншалықты маңызды рөл атқаратыны анықталды. Ана тіліміздің дамуы, толысуы тіл қорымыздағы сөз санын молайтумен ғана емес, бұрыннан бар сөздердің мағынасын, мәндік иірімдерін кеңейту арқылы да байитыны белгілі. Бұл салада эпитеттің де үлесі зор. Оның өзі тілдің көркемдігін, әсерлілігін арттыра түседі.

Эпитеттің бейнелілік, суреттілік қасиетін ескерген ғалым Х.Кәрімовтің айтуынша, эпитет анықтауыштан экспрессивтік-эмоционалдық функциясы және бағалауыштық қызметімен ерекшеленеді [7, 15]. *Зәрлі дауыс*, авторлық эпитет екі дерексіз ұғым құбылыс атауы болып, семантикалық жағынан үйлеспейтін тіркестер мағыналық үйлесімін тауып тұр. Ащы дауыс, қатты дауыс, қоңыр дауыс деген сөздер өзінің шаблонды стандартты тіркесімен қолданысқа түскен. Автор зәрлі сөзін дауысты бейнелеп сипаттау үшін жұмсаған. Ал *қара бет* эпитеті ауыспалы мәнде қолданылған. Ауызекі сөйлеу стиліне жатады. Эпитетті қолдана отырып адам өмірінде қандай да бір теріс қылық жасап қойғанынан хабардар етіп отыр. Бұл диалогтің осы сөйлемін оқығаннан кейінде оқырманды соңы не болар екен, немен аяқталады деген сауалдар мазалайтыны айдан анық. Ауыспалы мағынада келіп, ерекше экспрессия, бейнелілік үстеп эпитет болып тұр. *Сұмдық сөз* деген эпитетте терең мағына жатыр. *Сұмдық* дегенді біз арамдықпен, жұртты елең еткізетін жамандықпен пара-пар дей аламыз. Сондықтан *сұмдық сөз* деген ұғымның болуы да жай емес. *Сұмдық сөз* сүйектен өтіп, жүрекке тиетін отты да қаһарлы мағынада қолданылады. «Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген мақал бұл сөздің түп мағынасын жұртшылыққа түсінікті етіп ашып береді.

Кейіпкердің мінез ерекшелігін танытуда эпитеттердің қызметі айрықша. *Кететін күні шешем аңырап көп жылады, әкем міз баққан жоқ, тас түйін мінезбен бар байлығын ала сиырға артты да, алға түсті.*

Иә, ол кезде мен әкемнің көзінен қазіргідей әлдеқайда мол қуат көргем; бірақ сол қуаттың өзі бүгінгідей асау мінездің саябыр тапқан, салқын тартқан шағында ұлы ақылға ұласқандай емес, әлдеқайда, әлдеқайда тәкаппар да тәртіпсіз еді...(О.Б., 65-б.). *Тас, асау* – дәстүрлі эпитеттің еркін пайдаланылған түрі, образдылық элемент ретінде жұмсалған. *Тас түйін мінез, асау мінез* адамның жан дүниесі, көркін танытуға қолданылған сөз емес, адамның бойынан табылған жағымсыз қасиеті үшін айтылған сөз. *Өзінің анадан шыр етіп туып, азан шақырып қойған аты Тұңғыш болса да, былайғы жұрт оны ауыз ашпас тұйық мінезіне қарап Үндемес атап кенткен-ді* (Д.И., 227-б.). Жалпы, мінез әр пендеге тән, лайық психикалық қасиеттердің жиынтығы. Яғни, *тұйық мінез* эпитеті арқылы автор кейіпкерінің өзіндік ішкі сезіммен бекінгендігін көрсетеді.

А.Сейдімбеков, Д.Исабеков, О.Бөкей шығармаларында *ақ, қара* түстерді белсенді қолданғанын байқадық. «Ақ» және «қара» атаулары халықтың әдет-ғұрып, салт-дәстүр, танымымен тығыз байланысты екенін білеміз. Халық санасында қалыптасып қалған ақ түс атауының символдық мәні мынадай: ізгі тілек пен жақсылық, қасиетті, әдемілік, махаббат, қайырымдылық. «Өмірдегі заттар мен құбылыстардың сапасы мен қасиеті қандай болса да, олардың бірқатарын ақ деп айқындау ұлттың мол мейірім, іңкәр көңілінің, үлкен үміт, телегей тілегінің, шалқар сезімінің, асыл арманның куәсі [8, 20]. Осы идея төңірегінде О.Бөкейдің «Қар қызы», «Қайдасың, қасқа құлыным» повестері желістерінің арқауында кездестіреміз: «Осы тым-тым *ақ пейілділігі үшін ұлы – Аманжан талай рет ұрысты да, өкпеледі де, бәрібір қол қусырып қарап отыру қайда* (А.С., 287-б.). *Күлгенде шашау шықпай тізілген аппақ шағала тістері көрінеді де, екі бетінен лытып қан жүгіріп, бармақ батырғандай пайда болған шұңқырға ұйи іркіледі* (О.Б., 77-б.). *Ақ пейіл, аппақ шағала тістері* деген эпитеттер арқылы кейіпкерлердің асыл қасиетін, келбетін айшықтай түседі. Көзге қызығарлық, әдемі де күтілген тістер жиі кездеседі. Сол себепті осындай сөздің болуы заңды құбылыс болып

табылады. Сондай-ақ А.Сейдімбековтің «Қыз ұзатқан» туындысында кейіпкердің бет-бейнесін көрсету мақсатында эпитеттік теңеу арқылы **ақ** түстің тағы бір ерекше қасиеті, яғни ақ жүзі аршыған жұмыртқадай үлбіреуі әсем көрініс тапқан: *«Ақ жүзі аршыған жұмыртқадай үлбірен, мұң-сырға толы бота көзі қарақаттай мөлдіре, сыпайы-нәзк қимылмен бір көргенде-ақ ұнайтын»* (А.С., 53-б.). Қазақ мәдениетінде ақтың антиподы ретінде қара түс қолданылып, ақ-қара бинарлық жүйесін құрайды. Сонымен бірге ақ – пәктік пен тазалық, әсемдіктің, адал ниет көңілдің белгісі болса, қара – адамның басына түскен ауыртпашылық, қиындық сәттерінің символдық белгісі. Мысалы: *Басына қандай қара күн туса да ебіл-дебіл еңіреп жылаумен гана тынған, қайғырғанмен қабырғасы қайысып, ой толғауға өресі жетпей өскен Тұңғыш дәл осы сәт өз өмірінің қор өмір екенін, тіпті, ес біліп, етек жапқалы диуанашылықпен ыстықаумет тауып келе жатқан мына диуана кемпірдің өзінен әлдеқайда бақытты екенін алғаш рет ой жіберіп, бордай үгітілді* (Д.И., 260-б.). Оқырман сезімі ә дегеннен-ақ осындай эпитетті тіркестер арқылы шығармадағы мұнды оқиға арқауына байлана түседі.

Бірақ ішкі есебінен жаңылатын Боздақ па, сөйтіп жүріп-ақ, қара бет еткен қызын тама құдасының баласынан тәуір деген жігітке қосуды ойлайды екен зой (А.С., 47-б.). Эпитет сөздер жеке тұрғанда толық мағыналы, тура мағыналы сөздер болып келеді де, олардың эпитеттік қасиеті байқалмауы мүмкін. Эпитеттің троптық қызметі басқа сөздермен тіркесіп келгенде анық ашылады; *қара бет* эпитеті дәстүрлі, әрі еркін пайдаланған түрі. Бұл эпитет адамның бет пішінін, көркін танытуға қолданылған сөз емес, адамның бойынан табылған жағымсыз қылығы үшін қолданылған.

Жазушылар эпитет жасауда қоңыр сын есімін өнімді қолданған.

Үйбей-ау, неғып аңырып қалдың, үйге кір, жарығым, – деген қоңыр үнмен есімді жидым (О.Б., 77-б.). *Балталыдан келе жатқан мырзалар едік, ашыңыз, – деді сырттағы адам жайдары, қоңыр дауыспен* (Д.И., 375-б.). *–Көр нұрлы болсын, – деген қоңыр дауыс естілді* (Д.И., 229-б.). *Тамағын кенеп, біздер естісін дегендей майда қоңыр дауысын көтере сөйлегенімен, қапсағай денесін кең оралыммен қозғап, бетін Нүркей ақсақалға бұрды* (А.С., 40-б.).

Қоңыр үнмен, қоңыр дауыспен, майда қоңыр дауысын деген эпитет күнделікті өмірде жиі кездеседі. Адамның дауысы қарым-қатынас негізі үшін өте маңызды рөл атқарады. Үннің естілуі кейде жылылықты білдірсе, кей жағдайларда кері әсерін көрсетеді. Яғни, ол ашуланған адамның дауысын жеткізеді. Ал *қоңыр үнмен, қоңыр дауыспен, майда қоңыр дауыспен* сөйлеу дегеніміз байсалды да жағымды, жұртшылыққа салмақты естілетін үнмен сөйлеу болып табылады. *Қоңыр үн, қоңыр дауыс* тек қана жалпы тыныштықты ғана емес, рухани дүниедегі әсемдікті білдіреді

Аталмыш жазушылар қолданысындағы эпитеттер экспрессивтік сипатта қолданған және кейіпкердің ішкі жан толғанысын, мінезін, сырт тұлғасын автор эпитеттер арқылы көрсетулері жазушылардың шеберлігін дәлелдей түседі.

О.Бөкей, А.Сейдімбеков табиғат келбетін, әдемілігін эпитеттер арқылы әсерлі күйде суреттейді. *Сонау түтін шыққан тау табанында мың бұралып, бүктетіліп ағар асау өзен арыны біз құлдаған сайын өктем естілсе, сол тентек өзеннің өзі телегейлі Айна көлге тоқырап жатыр* (О.Б., 76-б.). *Әлбетте, менің миымдағы бықыған жүздеген фамилиялар мен шығармалар тізімі, сақалы сала данышпандар бейнесі, өзгенің қайғысы, өзгенің қайыршы халі, өзгенің байлығы мен әлемді әлдилеп тұрған даңқы - бәрі-бәрі де анау сұлап жатқан сұлу табиғат, дүрия жонды көргенде, үрке қашып, өз құрлығына бас сауғалаған секілді* (О.Б., 81-б.). *Асау өзен, тентек өзен* деп сылдырлап аққан өзеннің жиілігін, толқындарының қаттылығын, тездігін анықтап отыр. *Сұлу табиғат* эпитетінің қолданылуы түрлі жағдайларда болады. *Сұлулық* сөзі дүниенің барлық әсемдігін білдіреді. Ал *сұлу табиғат* дегеніміз көрсе көз қызығарлық, барлық адамдарды таңқалдыратын табиғаттың суреттемесі. Оның ауасы да, тау-тастары да, сылдырлап аққан өзен-көлдері де *сұлулыққа* тұнып тұр.

«Жаз ортасының қоңырқай түні. Жер-дүние шырт тыныштыққа бөгіп, мүлгіп тұр. Айдың қорғалап туар мезгілі – түн. Аспан ашық, жұлдызды болғанымен түн түнегінен

жеңілген. *Әлсіз сәуле арқан бойынан арғыны көрсетпейді. Тек төңіректегі жал-жал төбелер, өркеш-өркеш биіктер ғана ирек жасап анабай танытады. Олар да түнек пен тыныштыққа бойсұңғандай, құр сұлдерімен меңірейе қарауытады»* (А.С., 63-б.). Автор жаздың қоңырқай түнін – тыныштыққа, жанға жайлы, жағымды әсерді білдіретін эпитеттер арқылы шынайы көрсетеді және қос сөздер арқылы берілген эпитеттерді де ұтымды пайдалана білген. Міне, осындай терең мағыналы эпитеттер шығарманың мән-мағынасын жан-жақты тануға, ой қорытуға жәрдемдеседі. Сонымен эпитетсіз айтар ойды, құбылысты бейнелі түрде суреттеу мүмкін емес. Шығарманың көркемдігін арттыратын сонылығымен, ерекшелігімен танылатын тың қолданыстар болмақ. Сонда суреткер тілінде жаңа реңк көрінетіні айқын. Қаламгерлердің дәстүрлі және авторлық эпитеттері туындыларға айқын мағына берумен қатар, суретті сөздермен дәлдеп, айтар ойдың ықпалын күшейткен. Айшықты да, бейнелі эпитеттер арқылы айтылар ой оқырман қауымға шеберлікпен жеткізіледі. Авторлар шығармаларында қазақ тілінің мол байлығын жете меңгеріп, оны шығарманың көркемдік сапасын арттырудың мықты құралы еткен.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы, 1998. - т. 2. – 376 б.
- 2 Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. – Алматы, 2003. – 2 т. – 121 б.
- 3 Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 228 б.
- 4 Мұхаметқалиева Г. Тұрақты эпитеттің тілдік табиғаты. Филол. ғыл. канд. дисс.автореф. –Алматы:1995. –24 б.
- 5 Виноградов В. В., Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Издательство АН СССР, –М., 1983.
- 6 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастиликасы. – Алматы, 2007. – 243 б.
- 7 Кәрімов Х.Көркем текстті өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері. //Көркем шығармалар тексін талдаудың мәселелері. - Алматы, 1993. – 18 б.
- 8 Канафина С. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2006. – 26 б.

Г.С. Хамзина, Б.Е. Акмагамбетова, А.Д. Сактаганова

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ЭПИТЕТОВ В КАЗАХСКИХ ПОВЕСТЯХ

Статья посвящена стилистическим функциям одного из тропов – эпитеты, часто используемой в художественной литературе, в том числе в прозаических произведениях. Авторы подробно характеризуют способы образования эпитет и их виды. Приводят различные определения эпитеты в лингвистике и литературоведении. В статье систематизируются и анализируются эпитетические употребления, собранные из художественного текста. На материале художественных произведений авторы доказывают, что эпитеты выполняют важную стилистическую функцию в языке художественного текста.

G.Khamzina, B.Akmagambetova, A.Saktaganova

STYLISTIC FUNCTION OF EPITHETS IN KAZAKH STORIES

Article is devoted to stylistic functions of one of ladders – the epithet which is often used in fiction, including in prosaic works. Authors in detail characterize ways of formation of epithets and their types. Give various definitions of a epithet in linguistics and literary criticism. In article the epithetcal uses collected from the art text are systematized and analyzed. On a material of works of art authors prove that epithetrs carry out important citylistichesky function in language of the art text.

А.А. Шаяхметова
Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
aisulu_sh@mail.ru

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Автор статьи рассматривает вопросы развития общественного сознания с точки зрения их фундаментального и методологического изучения.

Ключевые слова: общественное сознание, национальное самосознание, этническое сознание, этностереотип, языковое сознание, мышление, лингвокреативная деятельность.

В статье лидера нации Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» говорится, о том, чтобы стать «...единой Нацией сильных и ответственных людей» необходима «...масштабная и фундаментальная работа» [1]. Фундаментальность исследования общественного сознания с точки зрения психолингвистических аспектов заключается в рассмотрении соотношения человека (сознания) и языка, речи и мышления.

Первым условием модернизации общественного сознания как указано в статье является «сохранение своей культуры, собственного национального кода». Так в работе В.фон Гумбольда «О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества» излагаются основные положения, которые отражают особенности взаимодействия языка и культуры, заключающиеся в определении роли языка в познавательной деятельности человека, месте в структуре познания. В наиболее явном виде связь «личность» (человек с его мышлением) – язык – культура обнаруживается в его трудах, например, в высказываниях: «сумма всех слов, язык – это мир, лежащий между миром внешних явлений и внутренним миром человека» [2]; «изучение языка открывает для нас, помимо собственного его использования, еще и аналогию между человеком и миром вообще и каждой нацией, самовыражающейся в языке» [2, 348].

Язык как промежуточный мир между миром вещей и человеком фундаментально рассматривается во-первых, как, осмысленный творческий процесс созидания, выражение духа народа, его национальной культуры; во – вторых, как важнейший механизм познания действительности, в формировании вполне определенной «картины мира» (Weltbild), создающийся под влиянием того или иного языка; в-третьих, как отражение определенного способа представления внеязыковой реальности, то есть национальной внутренней формы языка мировоззрения его народа [2, 348]. Л.Вайсгербер, развивая мысли В. фон Гумбольдта о «промежуточном» положении языка между человеком и миром, построил трехчленную модель языка: 1) звуковая форма; 2) мыслительное построение; 3) предметы и явления внешнего мира, в котором второй элемент - мыслительное содержание включается в язык (слово) как компонент его семантической системы, которая рассматривается как «картина мира» данного языка. Она представляет своеобразный «промежуточный языковой мир»; создаваемый творческим духом нации, отграничивающим человека от природы и одновременно соединяющим его с ней [3, 69]. Рассматривая язык как промежуточный мир, по нашему мнению, необходимо идти не от языка к предметам объективного мира, а от предметного объективного мира к языку (сознанию), поскольку язык на самом деле является промежуточным миром между материальным миром и его отражением в сознании человека (индивида). Язык выполняет роль посредника в соотношении: материальный мир - язык – сознание (отражение), т.е. язык принимает участие в когнитивных процессах объективного мира человека. Как видим, языковое сознание не существует отдельно от общественного сознания. Представляя собой часть общественного сознания, оно (идеальное по природе) реализуется в процессе речемыслительной деятельности индивидов в ходе восприятия,

отображения действительности при помощи когнитивных механизмов мышления или объективации его в ходе обмена информацией между партнерами на основе лингвокреативного мышления (ментальной деятельности, в этой связи условия формирования общественного сознания, которые рассматриваются в статье лидера нации Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» являются особенно актуальными и основополагающими в фундаментальном и прикладном исследовании. Ментальная или лингвокреативная деятельность – важный компонент языкового сознания, которая, как считает Б.А.Серебренников имеет двоякую направленность, с одной стороны, отражает окружающую человека действительность, с другой - самым тесным образом связана с наличными ресурсами языка [4, 67]. Лингвокреативное мышление – отражательно-гносеологическая деятельность и оперирует ассоциациями, разными у носителей различных языков вследствие когнитивно – обусловленного восприятия мира, определяющегося тем, что, во-первых, каждый этнос воспринимает объективный мир через призму своего национально обусловленного мировоззрения и социального опыта; во- вторых, объективный мир преломляется в национально - обусловленных механизмах познания - когнитивных моделях лингвокреативного мышления. Универсальные когнитивные модели могут совпадать в разных языках вследствие универсальности мыслительных структур народов - обобщенного отражения действительности, единства мира и единства его восприятия разными этносами, что является основанием для формирования общественного сознания в поликультурном государстве.

Второе условие – прагматизм, когда модернизация невозможна без изменения ряда привычек и стереотипов. Прагматизм с точки зрения психолингвистической науки заключается в том, что человек, овладевая социальным опытом партнера – представителя другой культуры погружается в чужую культуру, обрастает фоновыми знаниями, под которыми понимается «социальная история коммуникантов», под которой понимаются те характеристики, которые возникают у человека в результате воспитания в пределах определенной группы или – мира языковой общности: поведение человека, система его мировоззренческих взглядов, этнических оценок эстетических вкусов, большая часть его знаний [5, 13]. Стереотип опирается на понятие ценность, т.е. то самое, что является или становится ценным в жизни человека. Существует огромное количество определений этого термина, которые можно распределить в четыре группы: 1) ценность – это свойство, функция объекта в его отношении к субъекту. Ценность связывается с благом, со значимостью для субъекта, с полезностью [6]; 2) ценность имеет субъективно-оценочную природу, т.е. предмет приобретает значительность через оценку его субъектом. М.С.Качан выдвигает положение о ценностном отношении субъекта к объектам – носителям ценности. Ценностное отношение понимается им как определенный аспект целостно-нерасчлененного описания человека к действительности, к самому себе, которое формируется в историческом процессе антропо-социо-культурогенеза [6, 64]; 3) ценность – особая форма духовного побуждения к деятельности и специфический критерий оценки, ее результатов при помощи ценностных приоритетов. Ценностные приоритеты людей приобретают жесткую дисциплинированность, которая связана с их способностью служить средством коллективного выживания в мире [7, 46]; 4) ценность - это значение объекта действительности для субъекта. На основе ценности и оценки формируется у субъекта ценностная картина мира, издаются ценностные установки и приоритеты. Ценность и оценка – моменты практического взаимодействия объекта и субъекта путем построения ценностной картины мира и ценностной ориентации человека по отношению к предмету, понятию [8]. Прагматизм как условие формирование общественного сознания человека, по нашему мнению, выступает как устойчивое регулятивное образование, которое признается как кодифицированное правило, облаченное в устную или письменную форму, составляющее часть национальной психологии – житейское сознание, утвержденное обществом как единственно верные постулаты общения и установки, контролирующее поведение людей в обществе и передающиеся из поколения в поколение правила выживания людей в коллективе.

Третье условие модернизации общественного сознания - сохранение национальной идентичности. Категориальный аппарат идентификации и идентичности, рассматриваемый в гуманизме имеет объективные и субъективные причины изучения, такие как постоянное изменение понимания «идентификации», связанный с современным состоянием общества, исчезновение многих связей и отношений, разрушение прежде устойчивых структур и возникновение текучих социальных сред приводящие к нестабильности социальных и возникновению новых жизненных систем существования и деятельности человека. Процесс социальных изменений происходит с космической скоростью. Совокупность социальных взаимоотношений выстраиваются самой личностью, исходя из порядка свободы и стремления к эксклюзивным социальным практикам, ускоряющим движение к поставленным целям, отныне личность начинает обладать социальной креативностью, приводящей к гибким взаимоотношениям с группами людей, дающей возможность погружаться в различные культурные миры.

Поливариативное поведение личности и ее активность – норма современной цивилизационной картины. Личность приобретает возможность создавать социальные связи во все более расширяющемся пространстве коммуникации. Фундаментальные исследования феномена «идентификация» нашли отражение в трудах Э.Эриксона («Childhood and Society», 1950, «Identity: Youth and Crisis», 1956; «Identity and the Life Cycle», 1959), работах Дж.Каплана и С.Мади, Е.Якобсона, А.Уотермана, Дж.Марсии. Термин «идентификация», введенный в оборот Зигмундом Фрейдом, означает социокультурную характеристику личности, ее тождественность самой себе. Тождественные характеристики содержания «идентификации» указывают на то, что тождественность совершается через отрицание личностью качеств ей не свойственных т.е. через отношение к самой к себе (В.Хёсле, Э.Фромма, П.Бергер, Т.Лукмана, Л.Гозман, А.Эткинд; С.Хантингтон).

«Идентификация» трактуется в различных словарях и изданиях следующим образом: 1) в психологии познавательных процессов - [это] узнавание, установление тождественности какого-либо объекта; 2) в психоанализе - процесс, в результате которого индивид бессознательно, благодаря эмоциональным связям ведет себя (или воображает себя ведущим) так, как если бы он сам был тем человеком, с которым данная связь существует; 3) в социальной психологии - отождествление индивидом себя с другим человеком, непосредственное переживание субъектом той или иной степени своей тождественности с объектом.

Профессор Чикагского университета, философ, социолог и социальный психолог Дж.Мид разработал теорию, в которой объясняется сущность процесса восприятия индивидом других личностей и развита концепция «обобщенного другого», в известной степени дополняющая и развивающая теорию зеркального «Я». В соответствии с концепцией Дж. Мида «обобщенный другой» представляет собой всеобщие ценности и стандарты поведения некоторой группы, которые формируют у членов этой группы индивидуальный «Я»-образ. Индивид в процессе общения как бы встает на место других индивидов и видит себя другой личностью. Он оценивает свои действия и наружность в соответствии с представляемыми оценками его «обобщенного другого» [9].

В основе формирования феномена идентификации находятся взаимоотношения личности к окружающему социуму, его культуре, среде обитания; социальность индивида и уникальность его личности порождают феномен человеческого вообще, особенности которого открывались на протяжении всей истории так же, как объективно понималась жесткая взаимосвязь личности и общества. И только появление отношения как собственно человеческого качества обеспечивало возможность идентификации и необходимость идентичности, порождающих углубление и расширение отношений человека к себе в мире. В процессе общественного развития дифференцировались и интегрировались системы отношений индивидов в обществе, усложнялись и формы, и типы, углублялись различия уровней идентификации индивидов по отношению к семье, роду, цеху, различного рода социальным группам, этносу, государству и т.д. Интересным на наш взгляд, является

исследование идентификации и идентичности известного казахстанского ученого Н.Садыкова, который считал, «развитие личности в общем виде, если опустить содержательные детали, есть процесс идентификации человека, обретения и укрепления собственной идентичности». Исследователь рассматривает идентичность как внутреннюю самость человека, на которую в процессе жизнедеятельности субъекта накладываются множественные социальные роли. Среди различных уровней идентичности личности основными он называет национальную и государственную идентичность [10, 37]. Большой интерес вызывает исследование Темиргалиева К.А., который на основе анализа современных философских, психологических подходов, высказал мнение о множественной идентичности личности, необходимости различать идентичность персональную от идентичности собственно человеческой, идентичность от индивидуации, призывал отказаться от классической парадигмы исследования идентичности и заменить понятие идентичности на культурную компетенцию. Темиргалиев К.А. считает, что объем понятия культурная идентичность гораздо шире, чем этническая, гражданская, религиозная идентичность [11]. Таким образом, идентификация выступает как социальный по своей природе феномен, как результат, форма и условие развития социальных отношений. Идентификация - необходимая составляющая функционирования личности в обществе. Смысл идентификации - обнаружение себя в социальном мире во всей сложности его структурно-содержательной организации, что является базой формирования общественного сознания, которое рассматривается как этническое самосознание, включающее 4 компонента: 1 -эмоциональный (неосознанное сопереживание своего единства с другими членами этнической группы), 2- рациональный (осознанное сопереживание своего единства с другими членами этнической группы); 3 – ментальный (осознанное отношение к духовным ценностям своего народа); 4 – идентификационный (самосознание как этнический идентификатор и этноопределитель) [12, 195]. Следующее условие модернизации общественного сознания - культ знания. Успешность протекания коммуникативного акта зависит от наличия у партнеров по общению необходимой базы знаний, а именно, языковых знаний и внеязыковых знаний о контексте, знаний о мире и т.д. Но кроме этих знаний учеными выделяются в отдельную категорию знания о правилах или постулатах обучения. Эти правила или конвенции выделяются в связи с тем, что для понимания лексических или грамматических функций достаточно знания языка как системы, но для понимания прагматических функций необходимы неязыковые, социально предопределяемые коммуникативные знания, это такие, как комплекс принципов или постулатов общения или условий успешности речевых актов. Социальный контроль под речевой деятельностью осуществляется вследствие того, что в процессе межкультурной коммуникации необходимым является достижение понимания и взаимопонимания коммуникантами друг друга. Понимание и взаимопонимание достигается не только при общности знаний, наличия социального опыта, фоновых знаний о мире, проявляющихся в результате обмена не только языковыми знаками, но и путем обмена продуктами деятельности, путем демонстрации фрагментов речевого, ролевого или этнического поведения, соблюдения правил речевого и неречевого поведения, но и рассмотрения в широком контексте представлений, ценностей и стереотипов обыденного житейского сознания. На наш взгляд, для достижения процессов понимания и взаимопонимания целесообразным представляется знание не только социальной истории и коммуниканта, но и полное присвоение чужой культуры путем формирования соответствующей психики личности в процессе присвоения культуры не только своего народа, но и чужого. Открытость сознания как еще одно важное условие модернизации общественного сознания опирается на этнический стереотип, который формируется на основе сравнения устойчивых, эмоционально насыщенных, ценностно определенных образов, выработанных у одного народа – стереотипов со стереотипами другого народа. Сформированные в ходе социализации стереотипы этносов отражают в пословицах, поговорках, фразеологизмах основные черты, присущие тому или иному этносу, позволяющие отличить «Мы – от не нас» (сравните пословицы русского и казахского этносов) (таблица 1).

№	черты	Пословицы и их ранговая предпочтительность в этнокультурном сознании русских	Баллы	черты	Пословицы и их ранговая предпочтительность в этнокультурном сознании казахов
1	коллективизм	в одиночку не одолеешь и ночь; в тесноте, не в обиде	1	гостеприимство	Қонақ келсе - құт
2	трудолюбие	У пахаря рука черна, да хлеб бел	2	радушие	Кең пейіл, ақ жүрек
3	гостеприимство	не тем красен пир, что будет, а тем, что люди добры	3	Любовь к родной земле	Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол
4	Удаль, решительность	русский молодец, басурманом конец; русский ни с мечом, ни с калачом не шутит.	4	патернализм	Чтоб не жалеть весь век потом, жену должны мы брать поговорив с ее отцом и поглядев на мать.
5	Отрицание зла	Злого любить, себя губить; во зле жить, по миру ходить.	5	Отрицание зла	телку чужому пожелаешь созла, оно падет на твоего вола.
6	Стремление к добру	Добро поощрай, а зло прощай. Добро творить, себя веселить	6	Стремление к добру	Лишь наше имя доброе – добро ценней, чем золото и серебро
7	Терпимость в межэтнических отношениях	в каком народе живешь, того обычая и держись. На всякий шлык свой салтык	7	Любовь к животным	Төрт түлек, ат шаптырым жер, қозы көш жер, бие сауым уақыт
8	совестливость	в ком стыд, в том и совесть	8	Отвага, решительность	Жүрек жұтқан ат құлағында ойнау
9	Стремление к знаниям	ученье – свет, неученье – тьма	9	Осторожность, уравновешенный характер, степенность	Осторожность никогда не приносит нам вреда
10	Пьянство	Руси есть веселие пити, не может без него быти; лыка не вяжет	10	Доверчивость, простодушие	Ақкөйлек, ақжолтай
11	беспечность	Авось небосю родной брат	11	Стремление к знаниям	Учись у мудреца и сторонись глупца. Нам знание не рождением дается, учением и терпением дается
12	Недальновидность		12	Широта души, щедрость	Ақжарқын. Дал щедрый бы и нам всего немало, жаль руки щедрому нужда связала

13	Ленивость	Живет как птица небесная: не сеет, не жнет. Живет, да небо коптит. Дело от безделья не отличит, бить баклуши	13	трудолюбие	Кто преуспеть в трудах не пытается, от тех и сам аллах отрекается
14	Открытость, широта души		14	ленивость	Какая – никакая работа – враг лентяя

Как показали данные этносоциологического пилотажного опроса участников эксперимента, которым было предложено оценить по пятибалльной системе 14 пословиц (5 – высший балл, 14 пословиц, раскрывающих различные свойства русской и казахской идентичности) ранговая предпочтительность пословиц оказалась следующей: 1) участники эксперимента склонны признать, что русских отличает высокий уровень групповой солидарности, трудолюбие (2), гостеприимство (3), удаль, решительность (4), отрицание зла (5), стремление к добру (6), терпимость в межэтнических отношениях (7), совестливость (8), стремление к знаниям (9), но вместе с тем отмечается респондентами пьянство (10), беспечность русских (11), недалковидность (12), ленивость (13), открытость, дружелюбие, широту души (14).

Казахов отличают следующие основные черты, расположенные по ранговой предпочтительности: гостеприимство (1), радушие (2), любовь к родной земле (3), патернализм (4), отрицание зла (5), стремление к добру (6), любовь к животным (7), отвага и решительность (8), степенность (9), простодушие (10), стремление к знанию (11), широта души (12), трудолюбие (13), ленивость (14) [13].

Таким образом, социально-ценностные и этносоциальные этноценностные ориентации, лежащие в основе национальной культуры казахов и русских, можно классифицировать 1) по структуре, в этом случае выделяются внутренние ценности – этноценности каждого народа (казахов и русских), лежащие в основе национальной культуры; 2) по модальности (неприятие зла, стремление к добру и другие позитивные или негативные характеристики); по содержанию: религиозные, эстетические, экономические, социальные, политические.

Как видим, сохранение культурного наследия в условиях модернизации национального (общественного) сознания, повышение культурной и политической идентичности народа Казахстана как гражданской общности имеют фундаментальную базу исследования.

Список литературы

1. Назарбаева Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».
2. W. Humboldt, Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. W. von Humboldt's Gesammelte Werke, 6. Band, Berlin, 1848.
3. Weisqerber J. Die sprachliche Zukunit Europas. – Luneburq, 1953.
4. Серебренников Б.А. К проблеме «язык и мышление» (Всегда ли мышление вербально) // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка т.36 № 1, 1977.
5. Верещагин Е.М. Роль и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного // Роль и место страноведения в практике преподавания русского языка как иностранного. – М., 1969.
6. Качан М.С. Философская теория ценности – СПб: ТОО ТК «Петрополис», 205 с.
7. Хан М.М. Этнорегиональные особенности ценностных ориентаций личности. – Автореферат. дис. кан. социальных наук.- Алматы, 1993, 23 с.
8. Кузнецова Т.Д. Механизм речевого действия, установка // Психолингвистические и лингвистические аспекты проблемы языковых контактов. – Калинин: КГУ, 1978.

9. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко. — М., 2009. — 290 с. (Сер.: Теория и история социологии).

10. Садыков Н. Казахстан и мир: Социокультурная трансформация. – Астана: Елорда, 2001.

11. Темиргалиев К.А. Культурная идентичность как процесс и константа. Вестник КарГУ, Караганда, 2005.

12. Шаяхметова А.А. Тожественные характеристики понятий «этническое самосознание» и «национальное самосознание». Вестник КГУ им.Ш.Уалиханова, серия филологическая, « 1-2/2013, 334 с.

13. Шаяхметова А.А. автор.диссертации на тему «Языковое сознание и особенности его проявления у представителей русского и казахского этносов в Казахстане (социо и психолингвистический аспекты)». Алматы, 2007 г.

А.А. Шаяхметова

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.

Зерттеудің фундаменталдық базасына ие азаматтық қоғам ретінде мәдени құндылықтарымызды қоғамдық сананы модернизациялау жағдайында сақтай отырып, Қазақстан халқының мәдени және саяси ерекшеліктерін көтеру.

A.A. Shayakhmetova

PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF THE STUDY OF PUBLIC CONSCIENCE.

Preservation of cultural heritage in the conditions of modernization of the national (public) conscience, enhancement of the cultural and political identity of the people of Kazakhstan as a civil community have a fundamental research base.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ӘОЖ 811.512.1' 364.2

Г.Қ. Абдирасилова, Қ.С. Қалыбаева, Б.О. Сағындық
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
ab.gulmira@mail.ru, azkal2015@bk.ru, bagzhan.94@mail.ru

**РЕСЕЙ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ
ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ӨЗГЕРІСТЕРІ**

Мақалада Ресей аумағында өмір сүріп жатқан түркі халықтары: татар, башқұрт, қарайым тілдерінің құрамындағы фразеологизмдерінің құрылымдық өзгерістері сөз болады. Түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдердің фразеологизмдерін зерттеу барысында жоғарыда аталған түркі (татар, башқұрт, қарайым) тілдерінде орыс тілінің әсерінен жалпы түркілік сөзжасамда кездеспейтін құрылымдар пайда болып отырғандығы мысалдар арқылы сараланды.

Тірек сөздер: Тілдің құрылым жүйесі, фразеологизм, фразеологиялық единица, түркі тілдерінің қыпшақ тобы, татар, башқұрт, ногай, қарашай-балқар, құмық, қарайым тілдері.

Тілдің құрылым жүйесінде фразеологизмдердің алатын орны ерекше. Бірақ фразеологиялық бірлікті (единицаны) танып-білуде зерттеушілер арасында бірауызды пікір жоқ. Сондықтан да мағынаға ие тілдік бірлік ретінде фразеологизмдер түрлі сөздіктерде әрқилы беріліп жүр. Зерттеулерде я болмаса лексикографиялық еңбектерде тұрақты сөздердің белгілі бір типтері фразеологиялық бірлікке жатқызылса, қайсы бірі мүлде басқа құбылыс деп танылады. Дегенмен зерттеушілер фразеологизмдерді ұқсас өзге де құбылыстардан ажыратудың ондаған белгісін ұсынды. Бірақ солардың ішінде негізгілері атап айтқанда мыналар: фразеологиялық единицаның мағына тұтастығы (семантическая слитность), тіркес тиянақтылығы (устойчивость), қолдану тиянақтылығы (воспроизводимость) [1].

Осы негізгі белгілеріне сүйене отырып, фразеологизмге мынадай анықтама беруге болады: құрылым құрылысы тұрақты әрі тиянақты, сыңарлары біртұтас мағынаны білдіретін және дара тұлғаланатын, сондай-ақ тұтас күйінде өзге де сөздермен тіркеске түсе алатын, форма жағынан синтаксистік единица (сөз тіркесі, сөйлем), мазмұн жағынан лексикалық единица (сөз) түріндегі тілдің мағыналық бірлігін фразеологизм деп атаймыз.

Фразеологизмдердің құрамы мен құрылысы тұрақты болып келеді

Түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдердің фразеологизмдерін зерттеу барысында қайсыбір түркі тілдерінде жалпы түркілік сөзжасамда кездеспейтін құрылымдар пайда болып отырғандығы анықталды. Әсіресе, бұл қазіргі Ресей аумағында өмір сүріп жатқан татар, башқұрт, қарайым тілдерінде байқалады.

Жалпы, қыпшақ тобына енетін қыпшақ-бұлғар және біршама қыпшақ-половец тобындағы тілдердің сөзжасамы аздап орыс тілінің әсеріне ұшырағандығын зерттеушілер де жоққа шығармайды. Бұл жайында батыс қыпшақ тобындағы тілдерді зерттеген К.Мусаевтің еңбектерінде кездестіреміз [2].

Әдетте, зерттеу еңбектерінде фразеологизмдердің грамматикалық құрылымын тек тірек сөз тұрғысынан (есімді, етістікті т.б.) қарастыру үрдіс алған. Ал, олардың құрылымындағы өзгерістердің сырын жақын туыстас тілдермен тарихи тұрғыдан салыстыра зерттеуге

қатысты еңбектер жоқтың қасы. Оның үстіне, түркі тілдеріндегі күрделі сөздер мен фразеологизмдер проблемасының әлі де басы ашылмаған тұстары да жоқ емес.

Айталық, С.Муратовтың еңбегінде *-лы, -лі* тұлғалы құрылымдардың күрделі сөз, не фразеологизмдердің қатарына қосылатыны жайлы түркологтардың бір пікірде емес екендігі айта келе түркі тілдерінің сөзжасам заңдылығы тұрғысынан қарағанда *-лы* аффиксі бар тіркесімдердің бәрі күрделі сөз бола бермейтіндігін айтады. [3, 56 б.].

Мысалы, қазақ тілінде де осы құрылымдағы фразеологизмдер көбі жай тіркес, яғни күрделі сын есім ретінде кездеседі. Мысалы, *сұлу мұртты, қызыл шырайлы, толық жүзді*, т.б. Ал, татар, башқұрт, ноғай, қарашай-балқар, құмық тілдерінде бұл құрылымдар фразеологиялану дәрежесіне көтерілген. Ойымыз дәлелді болу үшін төмендегі мысалдарға көз жүгіртуге болады.

Қазақ тілінде	Башқұрт тілінде
<i>көңілі ашық</i>	<i>асық күңелле</i>
<i>жүрегі қара</i>	<i>қара йөрәкле</i>
<i>тас жүрек</i>	<i>қаты бәгерле</i>
<i>тілі аңы</i>	<i>әсе телле</i>
	<i>осло колаклы</i>
<i>үлкен жүректі</i>	<i>оло йөрәкле</i>
Қазақ тілінде	Татар тілінде
<i>Үлкен сезімталдық</i>	<i>сизгер табигатле</i>
<i>үлкен ілтипат</i>	<i>қызу табигатле</i>
<i>ыстық көңіл</i>	<i>жиңел табигатле</i>
	<i>жиңел табигатле</i>
	<i>авыр табигатле</i>
<i>жұмсақ көңіл-күй</i>	<i>йомшак табигатле</i>
Қазақ тілінде	Ноғай тілінде:
<i>бай, бақуат, тұрмысты</i>	<i>қалын елкели</i>
<i>қолы тар</i>	<i>тар қуллы</i>
<i>көңілі тар</i>	<i>тар халыклы/күңелле</i>
<i>тар эчле</i>	<i>іші тар</i>
Қазақ тілінде	Қарашай-балқар тілінде:
<i>ақылы онша емес</i>	<i>айыу акъыллы</i>
<i>шебер</i>	<i>алтын къоллу</i>
<i>аузы жаман</i>	<i>аман ауузлу</i>
<i>тілі майда</i>	<i>ариу тилли</i>
<i>бақытты</i>	<i>ачыкъ мангыльйлы</i>
<i>қатігез адам</i>	<i>къара джюрекли</i>
<i>ақ көңіл</i>	<i>ачык жүрекли</i>
<i>уәдеге берік</i>	<i>бир тилли, бир сезлю</i>
Қазақ тілінде	Құмық тілінде
<i>ашық көңіл</i>	<i>ачык генгюлю</i>
<i>қара жүректі</i>	<i>къара юрекли</i>
<i>тас жүрек</i>	<i>къаты юрекли</i>
<i>аңы тілді</i>	<i>аччы тилли</i>
<i>қара жүзді</i>	<i>къара юзлю болмакъ</i>

Аталған фразеологизмдердің барлығы да қазақ тілінде керісінше байланысып, жай тіркестерді құрайды. Мысалы: *көңілі ашық, жүрегі қара, жүрегі қатты, тілі аңы* т.б.

Құмық тілінде де аталған фразеологизмдердің құрылымының өзгеруі оларды жай тіркестерге айналдырады екен: «Изменение структуры данных фразеологизмов приводит к образованию простых предложении с парадигматикой притяжательности числа: *аччы тилли тили аччы; ач гезлю гези ач; таза юрекли юреги таза*» [4, 110 б.].

Башқұрт тілінің фразеологизмдерін зерттеген З.Г. Ураксин башқұрт тілінде де аталған құрылымдағы фразеологизмдердің құрамы ауысып келгенде, олар жай тіркеске айналып кететінін көрсетеді: «Второй компонент таких словосочетаний является производным прилагательным, образованным от существительных. По семантике эти фразеологизмы совпадают с субстантивными единицами модели «прилагательное существительное» по существу многие от них и образуются. Допуская изменение структуры, они могут быть преобразованы в простые предложения и принимать парадигмы притяжательности и числа. «Әсе телле теле эссе (у кого язык злой, колючий) кәкере куллы «нечистый на руку» кулы кәкере (у кого л. рука не чиста)» [5, 59 б.].

Демек, мұның өзі түркі тілдеріндегі күрделі сөз мәселесінде әлі де болса тереңдете зерттейтін тұстары бар екенін көрсетеді. Яғни, аталған *-лы* аффиксті компонентті тіркесімдер қыпшақ бұлғар тобындағы тілдерде лексикалану сатысына көтеріліп, образды фразеологизмдерге айналған. Ал, басқа түркі тілдерінде ол құрылымдар күрделі сөз дәрежесінде қалған.

-сыз, -сіз жұрнақтары арқылы жасалған фразеологизмдер де қыпшақ тобында біркелкі емес. Бұл тәсіл негізінен татар, башқұрт, және ноғай тілдерінің басын біріктіреді.

Қазақ тілінде	Татар тілінде
<i>сыйсыз адам</i>	<i>сөйкәмсез сөяк</i>
<i>мәдениетсіз адам</i>	<i>сәмсез сыер</i>
<i>мылжың</i>	<i>жиелсәз тегермән</i>
<i>ашқарақ</i>	<i>тәпсез мичкә</i>
<i>тамақсау</i>	<i>тәпсез тамак</i>
Қазақ тілінде	Башқұрт тілінде
<i>қолы тар, нес</i>	<i>қомсоз кеше</i>
Қазақ тілінде	Ноғай тілінде
<i>арық, жүдеу, кедей</i>	<i>елкесиз болув</i>
<i>қатігез адам</i>	<i>кансыз аьдем</i>
<i>тәрбиесіз</i>	<i>тайпасыз бала</i>

Туынды сын есім зат есіммен тіркесіп фразеологизмге айналуы қазірге тек татар тілінің материалында ғана кездесті.

Мысалы: алғашқы компоненті *лы/лі* жұрнақты туынды сын есім болатын фразеологизмдер *татар тілінде: күзле бүкән, аяклы каза, сөйкәмле сөяк - «ұнамды адам», тамгалы агач - «танымал адам» т.б*

Түркі тілінің қыпшақ тобында басқа тілдерде бұл үлгідегі фразеологизмдер көп емес.

Сөз тіркестері тарихында олардың құрылымдық, тұлғалық және мағыналық жағынан ажырамаған, диффуздық күйінен дифференциялану, дараланушылық бағытына қарай өзгеріп отырғандығы байқалады.

Мысалы, көне түркі тілдерінде меншіктілік, арнау, бір заттың бойында екінші бір заттық қасиеттің бар екендігі сықылды қасиеттерді *-лы/ -лі/ -лық/ -лік* тұлғалы сын есімді есім сөз тіркестері білдірген болса, кейін осы мағыналар айқындала түсіп, *-лық* тұлғалы сөз тіркестері арнау мәнін, ал *-лы* тұлғалы сөз тіркестері заттық қасиеттің басыңқы мүше арқылы айтылатын заттың бойында бар екенін білдіретін болып қалыптасты.

«Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігінде *-лық* тұлғалы *мираслық мал (88) – мұралық мүлік, оғланлық хатун (354) – балалы әйел, сүтлик қой (890) – сүтті қой, йазлық от (54) –*

жаздық шөп, калканлық ер (262) – қарулы еркек, қара башлық қой (285) – қара басты қой сынды сөз тіркестері жиі кездеседі.

«Құтадғу білік» жазба ескерткіштері бойынша жасалған зерттеулерде де дәл осындай құбылыс байқалады. Мысалы, *биликлик киши (ҚБ) – білімді кісі, чығайлық йолы (ҚБ) - кедейлік жолы*. Жалпы алғанда, ескерткіштер тілін зерттеуде *-лы* тұлғасынан *гөрі -лық* тұлғасының өте жиі қолданылатындығы анықталды.

XVII ғасырдың басында жазылған Қадырғали Жалаиридің «Жамиғат-тауарих» атты шежіресінің тілін сөз еткен Р.Ғ.Сыздықова зерттеу еңбектерінде *-лы* тұлғалы мынадай тіркестерді келтірілген: *зақыллы зағифа - ақылды әйел, еслі зағифа - есті әйел* [6, 27].

Дәл осы тәрізді «Шыңғыснама» мәтінінде *-лы, -лі* тұлғасы қатыстылықты, тәндік ұғымды білдіреді. Мысалы, *йосақлы аға - жасақты аға*. Сонымен, «Мұқаддимат әл-Әдаб» сөздігі тілінде *-лы, -лі* тұлғалы есім сөз тіркестерінің кездеспейтіндігі анықталды. Бұдан кейінгі кездегі жазба мұралары Қадырғали Жалаиридің «Жамиғат-Тауарих» [6], Әбілғазы бахадүр ханның «Түркі Шежіресі» [7], Өтеміс қажының «Шыңғыснама» [8] атты еңбектер тілдерінде *-лы, -лі* тұлғалы есімді сөз тіркестер жиі қолданылатындығы мәлім болды. Демек, бұл тәсіл түркі тілдерінде о баста жай тіркес түрінде қалыптасқанымен, кейіннен лексикаланып образды тіркестерге айналса керек.

Қыпшақ тобындағы тілдердің грамматикалық құрылымындағы айырмашылықтың бірі бұл топтағы татар, башқұрт, қарашай балқар, құмық тілдеріндегі теңеу тәсілдерінің жасалуындағы шылау сөздерге (қазақ тілінде: *сияқты, секілді*; қарақалпақ тілінде: *мисли, секилли*, татар тілінде: *кебек*; башқұрт тілінде: *кеуек*, ноғай тілінде: *секилли*, қарашай-балқар тілінде: *кибик*, құмықша: *иймик*) байланысты болып отыр.

Мысалы, башқұрт тілінде: *Голок кеуек «сүліктей»*, тат: *ике тамчы су кебек*; қарашай-балқар тілінде: *жарлы юйню киштиги кибик*; құмық тілінде: *ярлы уьйню мишиги йимик «жүдеу, кедей адам жайлы»*.

Қыпшақ тобы тілдерінің ішінде тек татар, қарашай-балқар тілінде, *чы/чі* тұлғалы құрылым кездеседі: Мысалы, татар тілінде: *тәрелке ялаучы «подлиза»; төтен санаучы «өсекші»* т.б. Қарашай-балқар тілінде: *аузу бла семиз кесичю «ауызбен іс тындыратын адам»* т.б.

Демек, қыпшақ тобы тілдерінде сындық ұғымдағы фразеологизмдер жасауда айырмашылықтар қалыптасқан. Түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы тілдердің зат есім мен етістік тіркесіп келетін түрі етістікті фразеологизмдер де өзгерістер жоқ емес. Себебі, жалпы түркі тілдерінде тәуелдене келіп септелетін байланыстың түрі татар, башқұрт тілдерінде жоғала бастағандығы байқалады.

Мысалы:

<i>Қазақ тілінде</i>	<i>Башқұрт тілінде</i>	<i>Татар тілінде</i>
<i>аузы кую; кан кайнау</i>	<i>ауыз бешеу</i>	
<i>көңілі қалу</i>		<i>күңел сурелу</i>
<i>тілі шығу</i>		<i>тел чешелеу</i>
<i>ашуға тию</i>	<i>асыуға тейеу</i>	
<i>ығырға тию</i>	<i>елкәге тейеу</i>	
<i>күшіне сену</i>		<i>көшкә салыну</i>

Табыс септігі арқылы тура меңгеріле байланысқан фразеологизмдер:

<i>Қазақ тілінде:</i>	<i>Башқұрт тілінде:</i>
<i>Ақылын жоғалту</i>	<i>Ақылды юйыу</i>
<i>Басын жоғалту</i>	<i>Башты ашау</i>
<i>Есін жию</i>	<i>Исте йыйыу</i>

Зат есім жатыс септігінде келіп етістікпен тіркескен байланыстар:

Қазақ тілінде:	Башқұрт тілінде:
<i>есінде болу</i>	<i>башта булыу</i>
<i>көзінде ұстау</i>	<i>күзә тотоу</i>

Яғни бұдан шығатын қорытынды қыпшақ тобындағы тілдерде толықтауыштық қатынастағы меңгеріле байланысу арқылы жасалған фразеологизмдердің құрамында алшақтықтар қалыптасқан. Бұл алшақтық тілдің заңды тарихи дамуының нәтижесі.

Башқұрт, татар тіліндегі осы үлгідегі фразеологизмдер кейіннен орыс тілінің әсерінен қалыптасқан үлгі болса керек деген ой түюге болады. Мұндай құрылымдардың көне түркі және орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінде кездеспеуі бұл өзгерістердің түркі фразеологизмдерінің қалыптасуындағы кейінгі дәуірлердің ізі болуы мүмкін деген ойға жетелейді.

Қорыта келгенде, қыпшақ тобы тілдерінде түркілік сөзжасамда кездеспейтін құрылымдар пайда болып отырғандығын анық. Бұл мәселе келешекте өз алдына арнайы зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 590 б.
- 2 Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.:Наука, 1975. – 357 с.
- 3 С.Ф.Муратов Устойчивые словосочетания в тюркских языках, М.: Наука, 1961.– 130 с.
- 4 Абдуллаева А.З. Основы фразеологии кумыкского языка в сравнительный освещении. – М., 2001. – 152 с.
- 5 Ураксин З.Г. Проблемы этимологии тюркских языков / Сборник статей. – Алма-Ата, 1990. – С. 395
- 6 Сыздықова Р.К. Қадырғали Жалайридің «Жами ат тауарих» атты шығармасының тіліндегі тұрақты сөз тіркестері // Ескі жазба ескерткіштері туралы зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1983. – 202 б.
- 7 Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі. – Алматы, 2001. – 164 б.
- 8 Өмірбаев Е. Ескі қазақ жазба тілі үлгілеріндегі лексика-семантикалық және сөзжасамдық ерекшеліктер (XV-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер материалдары бойынша). – Алматы, 2007. – 122 б.

Г.К. Абдирасилова, К.С. Калыбаева, Б.О. Сағындык
**СТРУКТУРНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В РОССИИ**

В статье рассматривается грамматическая структура фразеологизмов близкородственных тюркских языков, автор старается раскрыть причину некоторых структурных изменений во фразеологизмах не типичные для тюркских языков кипчакской группы.

G.K.Abdirasilova, K.S. Kalybaeva, B.O. Sagyndyk
**STRUCTURAL CHANGES OF PHRASEOLOGISMS
TYURKIAN LANGUAGES IN RUSSIA**

Comparing peculiarities of forming of partly common phraseologies (partly equivalent) structural, semantic development and forming peculiarities of the Kypchak group languages defines development of Turkic languages and ways of separation.

КОМПЛЕКСНЫЙ РУССКО-КАЗАХСКИЙ ИДЕОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ: ОТ ИДЕИ К ПРАКТИКЕ

Статья посвящена опыту разработки Комплексного русско-казахского идеографического словаря. Рассмотрены содержание, структура и принципы лексикографического описания слов. Учебный словарь организован по тематическому принципу, включает наиболее актуальные темы, которые охватывают основные сферы повседневной деятельности человека. Каждая тема включает наиболее употребительные лексические единицы русского языка с переводом на казахский язык. Расширенное представление сочетаемостных возможностей заглавных слов позволяет увидеть специфику функционирования их в русской речи, что, безусловно, важно при усвоении русского языка как второго.

Подобные лексикографические источники весьма актуальны в процессе вузовского обучения студентов репатриантов-казахов. Предлагаемый словарь призван помочь студентам репатриантам-казахам структурировать, классифицировать и моделировать, в первую очередь, понятия и связи, относящиеся к той или иной лексико-семантической группе слов.

Ключевые слова: русско-казахский идеографический словарь, изучение русского языка, межкультурная коммуникация, студенты-репатрианты.

Одним из направлений исследования, проведенного в рамках реализации научного проекта «Культурно-языковая адаптация молодого поколения репатриантов-казахов в условиях современного Казахстана»², является учебно-методическое обеспечение культурно-языковой работы со студентами репатриантами-казахами в условиях вузовского обучения.

С целью учебно-методического обеспечения культурно-языковой адаптации молодого поколения репатриантов-казахов разработан и издан учебно-методический комплекс, в который входят два учебных пособия (учебное пособие по русскому языку лингвокультурологической направленности и учебное пособие по научному стилю речи), а также грамматический справочник, в котором грамматические явления русского языка описываются в контрастивном аспекте с комментариями на казахском языке (родном языке студентов). Учебные пособия, изданные в рамках проекта, апробированы и используются на занятиях со студентами-оралманами в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева. Все эти издания отправлены в действующие в Республике Казахстан Центры адаптации и интеграции оралманов.

В 2017 г. получены Акты о внедрении в учебную деятельность Центров адаптации и интеграции оралманов в г. Шымкенте и г. Караганде при проведении для репатриантов занятий по языковым курсам следующих изданных в рамках проекта учебных пособий и справочников:

а) Русский язык: учебное пособие для казахоязычных студентов-репатриантов / Агманова А.Е., Асмагамбетова Б.М., Акынова Д.Б., Даирова М.К.; под общей ред. А.Е. Агмановой. – Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrint LTD», 2015. – 250 с.

² Проект «Культурно-языковая адаптация молодого поколения репатриантов-казахов в условиях современного Казахстана» выполнялся на основе грантового финансирования научных исследований Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2015-2017 гг. (рук. д.ф.н. А.Е. Агманова).

б) Русский язык (научный стиль речи): учебное пособие для казахоязычных студентов-репатриантов / Агманова А.Е., Асмагамбетова Б.М., Даирова М.К., Кузар Ж.Н.; под общей ред. А.Е. Агмановой. – Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrintLtd», 2016. –170 с.

в) Грамматический справочник по русскому языку: пособие для казахоязычных студентов-репатриантов / А.Е. Агманова, Б.М. Асмагамбетова; под общей ред. А.Е. Агмановой. – Астана: Изд-во: ТОО «KazServicePrintLtd», 2016. – 100 с.

г) Справочно-информационное пособие для учащейся молодежи – репатриантов-казахов. / Составители: А.Е. Агманова, Ж.Н. Кузар – Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrint LTD», 2017. – 74 с. На каз. и рус. языках.

С учетом актуальности лексикографических источников в процессе вузовского обучения в рамках реализации научного проекта разработан и подготовлен к печати Комплексный русско-казахский идеографический словарь [1].

Данный учебный словарь организован по тематическому принципу, состоит из 18 актуальных тем (времена года, дом и быт, здоровье, продукты питания, природа, транспорт, родственные отношения, образование и др.), которые охватывают основные сферы повседневной деятельности человека. Словник словаря включает наиболее употребительные лексические единицы русского языка с толкованием и переводом на казахский язык.

Залогом успешного изучения любого языка является не просто накопление словарного запаса, а его активное и адекватное использование для реализации речевых намерений в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией. Расширенное представление сочетаемостных возможностей лексических единиц – заглавных слов – позволяет увидеть специфику функционирования их в русской речи, что, безусловно, важно при усвоении русского языка как второго. Кроме того, толкование значения русского слова на казахском языке, а также перевод всех приведенных сочетаний с заглавным словом на казахский язык помогают лучше понять специфические особенности русского языка на основе сопоставления и выявления сходств и имеющихся различий в явлениях родного и изучаемого языков.

Как при создании любого словаря, лексикографическая работа над созданием словаря проводилась поэтапно:

Первый этап (аналитико-теоретический). Критический анализ современного состояния учебной лексикографии [2; 3; 4; 5; 6]; анализ существующих словарей [7; 8, 9, 10, 11; 12; 13; 14; 15]; исследование потребностей адресата – конечного пользователя словаря; определение требований к словарю на основе полученных данных; разработка макроструктуры (и медиаструктуры) и микроструктуры словаря.

Второй этап (практический). Составление словника коммуникативно-тематических полей: распределение слов по семантическим полям; подбор переводных эквивалентов для слов словника; списки возможных словосочетаний (синтагматические связи); информация о парадигматических связях входного слова каждой тематической группы; примеры конкретных сочетаний, а также фразеологизмы и поговорки с входным словом и их переводные эквиваленты; оформление словарных статей и словаря в целом в соответствии с разработанной ранее структурой.

Базой создания данного словаря явились коммуникативно-тематические поля (КТП), представляющие собой основные структурные единицы активного лексикона, лексические объединения, тематически организованные в учебно-коммуникативных целях, наиболее продуктивная и наиболее репрезентативная лексика с точки зрения словообразовательных моделей.

В работе мы учитывали рекомендации Л. А. Новикова относительно составления подобных словарей: 1) необходимо доступно раскрыть для учащихся семантику слов с помощью перевода на родной язык; 2) расположить изучаемые слова не только в алфавитном порядке, но и по темам; 3) показать, как употребляются данные слова с другими на конкретных примерах; 4) отбор слов должен происходить с учетом культурно-исторической ситуации, реалий современного русского языка [3].

В качестве критериев отбора лексических единиц выступают: стилистическая немаркированность; способность слова входить в словосочетания (слова с широкой лексической сочетаемостью); семантическая ценность (слова, обозначающие часто встречающиеся предметы и явления); частотность. При этом внимание акцентировалось на семантизации представленной лексики, то есть раскрытии содержательной стороны слова, а по лексической наполняемости словарь должен быть достаточным для удовлетворения коммуникативных потребностей обучающихся того или иного уровня подготовки.

Словарь нацелен на предупреждение и исправление ошибок студентов репатриантов-казахов при сочетании слов, при выборе их оптимального варианта в процессе порождения речи. Он содержит слова, отобранные с учетом их коммуникативной значимости в наиболее типичных ситуациях общения.

Материалы словаря предназначены для активной работы со словарным запасом, расширения и систематизации знаний лексики русского языка. Словарь рекомендуется использовать как для аудиторной, так и для внеаудиторной работы. Он, безусловно, будет полезен также при самостоятельном изучении языка в качестве дополнительного пособия к основному курсу.

Макроструктура словаря представлена традиционным образом: предисловие, словарные статьи, вокабулы и их разработка, иллюстративный материал.

Микроструктура каждой тематической группы, как правило, состоит из словарных статей, каждая из которых унифицирована. Вербальные иллюстративные, в основном, составительские примеры присутствуют во всех словарных статьях представленных тематических групп.

Словарная статья представлена следующим образом:

- а) перевод на казахский язык и толкование словарного слова;
- б) сочетания с переходными глаголами, требующими после себя существительное в винительном падеже;
- б) сочетания с непереходными глаголами, требующими после себя существительное в других косвенных падежах;
- в) именные сочетания с входным словом: сочетания с падежными или предложно-падежными формами, при этом порядок подачи беспредложных, а затем предложных сочетаний определяется последовательностью падежей;
- г) сочетания с прилагательными;
- д) предикативные сочетания, в которых опорное существительное является субъектом действия.

В данном учебном словаре реализуется синтагматический аспект системной характеристики значений слов, который представлен синтаксической и лексической сочетаемостью входного слова. Отличительной особенностью этого словаря является то, что семантика слова и его употребление раскрываются через речевые иллюстрациисловосочетания, а также предложения. Представляя совокупность синтагматических характеристик лексических единиц, словарь создает основу для правильного построения студентами-репатриантами высказываний.

Синтаксическая валентность слова ярко выявляется в моделях управления, поэтому в словаре широко представлены глагольные и именные словосочетания на управление: *ждать (любить, изображать, провести) что? весну – Көктемді күту (сүю, бейнелеу, өткізу); конец чего? осени – күздің соңы*. Последовательно отмечается способность заголовочных единиц вступать в синонимические отношения. Помимо управления, в каждой словарной статье даются сочетания на согласование заголовочных слов: *белоснежная (вьюжная, морозная, долгая, бесснежная, мягкая, суровая, студёная, продолжительная) зима – аппақ (бұрқасынды, аязды, ұзақ, қарсыз, жылы, қатты, ызғарлы, ұзаққа созылған) қыс*. К словосочетаниям даны вопросы, отражающие валентность стержневых слов. Каждая группа сочетаний слов переводится на казахский язык. В словарных статьях представлены предикативные конструкции с входным словом: *Год прошел. Год был плодотворным. Год*

должен быть замечательным. – *Жыл өтті. Жыл жемісті болды. Жыл тамаша болуы тиіс.* В конце словарной статьи даны фразеосочетания и пословицы и их эквиваленты в казахском языке: \diamond *круглый год* – жыл бойы; *Год кончается, а зима начинается* (Пословица). – Жыл коштасады, ал қыс басталады (Мақал).

Иллюстрации в корпусе словаря дают возможность пользователям наглядно представить употребление того или иного слова в речи, что впоследствии позволит избежать определенных ошибок в акте коммуникации при употреблении входных единиц. Предлагаемый словарь призван помочь студентам репатриантам-казахам структурировать, классифицировать и моделировать, в первую очередь, понятия и связи, относящиеся к той или иной лексико-семантической группе слов.

Издание данного словаря внесет определенный вклад в развитие отечественной двуязычной лексикографии, в первую очередь, учебной.

Разработанная модель двуязычного учебного идеографического (тематического) словаря соответствует требованиям современной теории учебной лексикографии. Основные особенности словаря: а) расширенное представление сочетаемостных возможностей лексических единиц; б) комплексная нормативная характеристика слова (учет орфоэпических, грамматических и др. особенностей слова); в) состав словника, обусловленный прагматическими требованиями и включающий новую лексику и лексику наиболее актуальных понятийных областей; г) доступная форма подачи материала, универсальность в использовании.

В словаре нашли отражение, с одной стороны, парадигматическая группировка слов, а с другой – достаточно полная информация об их сочетаемостных свойствах; совмещен тип идеографического словаря с толковым и переводным, что, безусловно, оправдано с практической точки зрения.

Таким образом, специфика данного идеографического (тематического) словаря заключается в его учебной направленности. Словарь, прежде всего, предназначен для репатриантов-казахов, изучающих русский язык в вузах республики, он может быть также использован студентами казахских отделений вузов и преподавателями, обучающими русскому языку как второму.

Список использованной литературы:

1. Агманова А.Е., Жунусова Ж.Н., Асмагамбетова Б.М., Кузар Ж.Н., Абыльбекова А.Б. / Под общей ред. А.Е. Агмановой. – Астана, 2017. – 200 с.
2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Изд. 2-е, стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.
3. Новиков Л. А. Избранные труды. Том 1. Проблемы языкового значения. М. Изд-во РУДН – 2001г. 672 с.
4. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. – М.: Русский язык, 1980. – 251 с.
5. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. М., 1990. – 71 с.
6. Лексический минимум по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. Общее владение / Н.П. Андрюшина, Т.В. Козлова (электронное издание). – 5-е изд. – СПб. : Златоуст, 2015. – 80 с.
7. Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка. – М.: ЗТС, 1995. – 840 с.
8. Кильдибекова Т. А., Гафарова Г. В. Функционально-когнитивный словарь русского языка (сфера «двигаться»). – Уфа: Изд-во Башкирского университета, 1988. – 120 с.
9. Саяхова Л. Г., Хасанова Д. М., Морковкин В. В. Тематический словарь русского языка / Под ред. В. В. Морковкина. – М.: Рус. яз., 2000. – 560 с.
10. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. Л. Г. Бабенко. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 704 с.
11. Школьный русско- казахский словарь, Алма-Ата: Рауан, 1990. – 320 с.

12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. / Бас редакторы: Т. Жанұзақов – Алматы. Дайк-пресс, 2008 – 968 б.
13. Казахско-русский, русско-казахский словарь с грамматическим приложением. Для учащихся школ с русским языком обучения. / А. С. Жаксылыкова – Кокшетау: ТОО «Келешек – 2030», 2016 г. – 192 с.
14. Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік / құраст. Х.Қ.Қожахметова, Р.Е. Жайсақова, Ш.О.Қожахметова. – Алма-Ата: Мектеп, 1998 – 220 б.
15. Қазақ мақал – мәтелдері – Казахские пословицы и поговорки. / құраст. М. Аққозин – Алматы: Алматыкітап, 2007 – 272 б.

Ә.Е.Ағманова, Ж.Н. Жүнісова, Б.М. Асмағамбетова
**КЕШЕНДІ ОРЫСША-ҚАЗАҚША ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІК:
ИДЕЯДАН ТӘЖІРИБЕГЕ**

Мақала Кешенді орысша-қазақша идеографиялық сөздігін құрастыру тәжірибесіне арналған. Сөздердің мазмұны, құрылымы, лексикографиялық сипаттау принциптері қарастырылған. Оқу сөздігі тақырыптық принципке негізделген, адамның күнделікті іс-әрекетінің негізгі салаларын қамтитын ең актуалды тақырыптар енгізілген. Әр тақырыпта орыс тіліндегі ең көп таралған лексикалық бірліктер қазақ тіліне аударылып берілген. Ұсынылып отырған сөздіктегі сөздердің басқа сөздермен тіркесу қабілеті кеңейтіліп көрсетілуі олардың орыс тілінде қолдану ерекшеліктерін көруге мүмкіндік береді, бұның орыс тілін екінші тіл ретінде үйрену кезінде маңыздылығы сөзсіз.

Мұндай лексикографиялық көздер репатриант-қазақ студенттерінің жоғары оқу орындарында білім алу процесінде өте маңызды. Ұсынылып отырған сөздік репатриант-қазақ студенттеріне, ең бірінші, белгілі бір лексика-семантикалық сөздер тобына қатысты тұжырымдамалар мен байланыстарды құрылымдау, жіктеу және модельдеуге көмектесуді көздейді.

A.Ye. Agmanova, Zh.N. Zhunussova, B.M. Asmagambetova
**COMPLEX RUSSIAN-KAZAKH IDEOGRAPHIC DICTIONARY:
FROM THE IDEA TO PRACTICE**

The article is devoted to the experience of development of the Complex Russian-Kazakh ideographic dictionary. The content, structure and principles of the lexicographic description of words are discussed. This educational dictionary is organized according to the thematic principle, it includes the most relevant topics that cover the basic spheres of a person's daily activities. Each topic includes the most common lexical units of the Russian language with translation into Kazakh. An expanded view of the compatibility capabilities of the headwords allows one to see the specifics of their functioning in Russian speech, which, of course, is important when learning Russian as a second language.

Such lexicographic sources are very relevant in the process of higher education for students of Kazakh repatriates. The proposed dictionary is designed to help students of Kazakh returnees to structure, classify and model, in the first place, concepts and links related to one or another lexico-semantic group of words.

Key words: Russian-Kazakh ideographic dictionary, Russian language learning, intercultural communication, repatriate students.

Қ.С. Қалыбаева, Г.Қ. Абдирасилова, Н.С. Абдикаримова
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
azkal2015@bk.ru, ab.gulmira@mail.ru, abdinargiz@mail.ru

ТҮРКІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ «ҚҰС» КОНЦЕПТІСІ

Мақалада когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концептінің зерттелуін қарастырыла отырып, түркі тілдеріндегі фразеологизмдеріндегі құс атауларына қатысты фразеологизмдер айқындалды. Түркі тілдерінің ішінде қазақ, татар, қырғыз т.б. тілдерінде құс атауына қатысты фразеологизмдер көп кездеседі. Құс атауларының бірқатар фразеологизмдер жасауға негіз болғаны мысалдар арқылы қарастырылды.

Тірек сөздер: түркі фразеологизмі, түркі тілдері, фразеологиялық тіркес, когнитивтік лингвистика, құс концептісі, құс атаулары, үй құстары.

Тіл ғылымында тілді тұтынушы этносты алғашқы орынға қоятын лингвистикадағы антропоцентристік парадигма өз шеңберінде жаңа бағыттарға жол ашты. Осымен байланысты М.Күштаева, Г.Снасапова, С.Жапақов, Б.Ақбердиева, Ш.Елемесова, Қ.Қайырбаева, С.Жиренов, Н.Аитова, А.Әмірбекова т.б. зерттеушілердің жұмыстарында когнитивтік лингвистика мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, психолінгвистикамен тығыз байланыста зерттелген.

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Қазіргі тіл білімінде «концепт» терминіне зерттеушілер тарапынан берілген анықтамалар әртүрлі.

«Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды тұңғыш рет орыс философы С.А.Аскольдов 1928 жылы «Концепт және сөз» мақаласында жариялады. С.А.Аскольдов концептінің қосымша қызметін көрсете отырып, оны былайша түсіндіреді: «...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1].

Ал Ю.С.Степановтың көрсетуінше «Концепт – это «сгусток» культуры в сознании человека... Концепты не только мыслятся, но и переживаются. Они – предмет эмоций, симпатий и антипатий, а иногда и столкновений. Концепт – основания ячейка в ментальном мире человека... У концепта сложная структура. С одной стороны ей принадлежит все, что принадлежит строению понятия, с другой стороны, в структуру концепта входит все то, что делает его фактом культуры – сжатое до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки; и т.д.» [2, 73].

«Концепт» терминіне анағұрлым сәтті анықтаманы А.Вежбицкая берді. Ғалымның пікірі қазіргі кезде көптеген зерттеушілер тарапынан қолдау тауып отыр. Ғалымның тұжырымы бойынша «концепт – бұл ақиқат әлемі туралы адамның тиянақталған мәдени түсінігін бейнелейтін ғаламның тілдік бейнесі» [3,85].

Түркі тілдерін тілдік (фонетикалық, морфологиялық, лексикологиялық) тұрғыдан топтастыру – классификациялау, сөйтіп әрбір тілдің түркі тілдері құрамындағы орнын айқындау Махмуд Қашқаридан басталады [4, 27].

Махмуд Қашқаридың айтуынша, «Сахара, қыр халықтарынан шыққан жомұлдардың тілдері өз алдына жеке тіл. Олар түрікшені жақсы біледі. Қай, ябақу, татар, басмыл тайпаларының да өз тілдері бар. Олар түркі тілдерін әлімсақтан бері біледі. Қырқыз, қыпшақ, оғыз, тохси, яғма, чігіл, оғрақ, жарұқ тайпалары тек түркі тілімен ғана сөйлейді. Иәмәк пен башқырт тілдері оларға жақын» [5, 11].

Фразеологизмдер – барлық тілдерге тән құбылыс. Сондықтан да осы бейнелі сөз орамдары барлық тілдерде кеңінен зерттеліп келеді. Фразеологизмдер сөйлеу тілінде де, жазу

тілінде де көп қолданылатын тілдік материал. Фразеологиялық тіркестер қай-қайсысы болмасын бәрі де алғаш халықтың сөйлеу тілі негізінде қолданылған. Сондықтан олар өмірдің барлық саласын қамтып, ішкі мазмұны жағынан өте бай болады.

Түркі тілдес халықтар үшін қай кезде де өз ұлтының тілі арқылы түсінісу күні бүгінге дейін ешбір қиындықсыз жүзеге асырылып келеді. Тіпті олардың ортақ фразеологиялық тіркестері де осының айғағы.

Құсқа қатысты фразеологиялық тіркестердің сабақтастығы мен ортақтығы түркі тілдерінің синхронды дамуында аңғарылады. Бұл әртүрлі топтар мен аймақтардағы қазіргі түркі тілдерінде құс атауларына қатысты бір-біріне өте ұқсас немесе нұсқалас фразеологиялық тіркестердің көптеп кездесетінін көрсетеді.

«Зат есімдердің ішінде затты немесе заттық ұғымды әдеттегіше атаумен қатар, сол аталған заттың сын-сипат жағынан қандай екендігін қоса-қабат білдіре атайтын, олардың кейбір өзіндік сипатын нақтылай түсіп, әсірелеу не бейнелеу жолымен сезімді түрде эмоциялы-экспрессивті рең беретін тіркестер бар. Олар заттық мағынада жұмсалатын фразеологиялық тіркестер», – деп көрсетеді Г.Смағұлова [6, 28].

Түркі тілдеріндегі фразеологизмдердің жасалуына сан түрлі құбылыстар, ұғымдар, түсініктер себеп болған. Солардың бірі – құс атауына қатысты фразеологизмдер.

Көптеген түркі (мысалы, якут, төлеу, алтай, түркімен, өзбек) халықтарының тотемдерінің бірі – бүркіт болған. Кейбір тайпалар өздерінің арғы тектерін бүркіттен шыққан деп есептеп, оны өздерінің қолдаушысы деп түсінді. Сібір халықтарында да бүркіт күннің әміршісі мен табиғаттың жаңартушысы, қырғыз, қазақтарда жаңа туған сәбилердің жебеушісі, бақытсыздықтан қорғаушысы саналған. Сондықтан жас балалардың киіміне көз тимеу үшін оның тырнағын қадап қоятын болған.

Осыған байланысты қырғыз тіліндегі құс атауына қатысты фразеологизмдердің біршама бөлігі бүркіт атауына қатысты фразеологизмдер құрайды. Мысалы, *байлооч бүркүттей*. «байлаулы бүркіттей», *шодокондун бүркүтүндой болбо*. Тым сараң болма мағынасында қолданылады, (Аңыз Шодоконның бүркіті аң аяғының астында бір түлкі, сол табанында бір, тұмсығымен бір түлкі ұстап тұрып, көзімен төртіншіге қадалыпты).

Қазақ тіліндегі «*қарға*» сөзімен келетіндердің біразынан жағымсыз мағынаны байқауға болады. *Қарғадай барқылдау*. Жоқ біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық (Абай). Сұм-сұрқия қу заман, Ел қарғадай шулаған (І.Ж). *Қарғаша боқ шұқу*. Кісімсіп қайда жүрсең олжаға тоқ. Шұқыма халық көзінше қарғаша боқ. (Абай). Қара құстай қалбандап, Қурбаң-қурбаң етеді. (Батырлар жыры). Жарбандап ұшқан қарғадай, Аяғы жерге тимеді. Бұл тіркестердің алғашқы мағынасы қарғаның өзіне байланысты болса, бүгінде жағымсыз адамды бейнелеуде қолданылады.

Ал, татар тілінде жалқау, іші пысқан адамды бейнелеуде *қарға санап йөрү* тіркесі қолданылса, *қарға куркыткычы*, *қарға чукырлык та ите калмаган* тіркесі арық, құр сүйек мағынасында келеді.

Түркі фразеологиясында бірқатар фразеологизмдер қанат, құс атауына қатысты жасалған. Мысалы, қырғыз, қазақ тілдерінде *Канаттууга кактырбай*, *тумишуктууга чектирбей*, қанаттыға қақтырмау, тұмсықтыға шоқыттырмау, *канат жаюу*, қанат жаю *тіркестері ортақ қолданылады*.

Ұчарына канат, *коноруна куйрук болуу*. «арқа сүйер тірек болу», *ала канат*. «тұрақсыз, жеңілтек болу» мағынасында тек қырғыз тілінде қолданылады.

Енді бірқатар фразеологизмдер жалпы құс сөзімен байланыста жасалған. Ол фразеологизмдердің көпшілігі кішкентай, мардымсыз, аз деген ұғымда жұмсалады. Мысалы қырғыз, қазақ, тілдерінде *қуш тилиндей* құс тіліндей, *қуш уйку* құс ұйқы, *қуш учурбойот* үстінен құс ұшырмау *тіркестері ортақ қолданылады*.

Түркі тілдерінің ішінде татар тілінде де құс атауына қатысты фразеологизмдер көп кездеседі. Мысалы дала құстарына қатысты фразеологизмдердің ішінде татар тілінде сандуғаш құсының көп қолданылатыны аңғарылады. Мысалы, *аның сандугачы сайрый*

«жұмысы жақсы жүріп жатыр деген мағынада», *сандугач йоқысы* (қазақ тілінде құс ұйқы деген тіркеспен сай келеді). *Сандугач теле кирәкме сиңа* «барға қанағат қылу мағынасында», *сандугачны қарғаға алыштырған*, «сандуғашты қарғаға айырбастау», *Син сандугач, мин карлигаиш*. «бір біріне сай», *ағачтан сандугач кана ясамый* «бес саусағынан өнері тамған» мағынасымен сәйкес келеді.

Татар фразеологизмдердің қатарында тырна атауы да басымдылығымен көзге түседі. Мысалы, *һавадагы торна* ауадағы, аспандағы тырна, *һавадан торна санау*, «бос уақыт өткізу», *торна вәли* «ұзын адам жайлы», *торна мамыгы* «жайлы жер», *торна күзе (кебек)* «көзі өткір, алыстағыны көретін», *торнаның штаны юк*. «өз кемшәләгән көрмей біреуге күлетін адам жайлы» т.б.

«*Көгершін*» құсы – достықтың, махаббаттың белгісі іспеттес. Осыған орай көгершін сөзімен жасалған фразеологизм де осы қасиетіне байланысты жасалған.

Пар кугәрчендәй – қос көгершіндей, *пар кугәрченнәрдәй гөрләшип торалар* - өз ара түсінушілікпен, сыйластықпен өмір сүріп жатыр, *үгәрчән куу* «бос уақыт өткізу, ерігу».

Құс атауы бар фразеологизмдердің жасалуы көбіне сол құстың жағымды не жағымсыз қасиетін екінші бір затқа балаудан немесе көлеміне, түсіне байланысты болып келеді. Сондай құстың бірі – *шымшық*. Ол көлемі жағынан кішкене құс. Сондықтан болар осы құсқа байланысты жасалған фразеологизмдердің көбі көлеміне қатысты жасалған. Мысалы, татар тілінде кішкентай ңана деген мағынада *чыпчык оясы*, *Чыпчык чукырлык*, ақылы аз, ақымақ деген мағынада *чыпчык баш*, *чыпчык тезенән* секілді фразеологизмдер қолданылады. Сонымен қатар «түкке тұрғысыз» деген мағынада *чыпчык чупләп бетермәс* фразеологизмі қолданылады.

Татар тілінде «*шымшық*» сөзімен қатысты бірқатар мақал-мәтелдер де қалыптасқан. Мысалы, *чыпчык пыр иткәнгә йөреге шыр итә*, *чыпчык күреп коты очкан* «қорқақ», *чыпчыкның да үз бизмәне* «әркімнің өз мүмкіндігіне қарай», *чыпчык биреп каз алмакчы* «айласын асыруға тырысу» т.б.

Енді бірқатар фразеологизмдер үй құстарына қатысты жасалынған.

Қырғыз тілінің фразеологиясында үй құсына жататын балапан сөзі кездеседі. Балапан әлі жас, жетілмеген құс. Ауыспалы мағынада осы жас ерекшелік адамның жасымен салыстырылып беріледі. *Балапан жүнү бата элек*. «өте жас, жетілмеген», *Балапан түгү түшө элек*, *Жумырткадан кыр чыгаруу*. «Бәле іздеу, кемшілік табуға тырысу» т.б.

Тауық, үйрек, қаз, әтеш секілді үй құстарын адамдар еті, жұмыртқасы, қауырсыны үшін пайдаланады. Бұлардың барлығының қызметі бірдей.

«*Тауық*» сөзі жалпыхалықтық тілде эмоционалды жағынан бейтарап, ал кейбір тұрақты сөз тіркестерінде жағымсыз мағынаны білдіреді.

Қазақ тілінде «*тауық*» сөзіне қатысты соқыр тауыққа бәрі бидай, судан шыққан тауықтай, кімнің тарысы піссе, соның тауығы болу секілді фразеологизмдер осындай жағымсыз ұғымда қолданылады. Мысалы, татар тілінде ақымақ, ұмытшақ деген мағынада *тавык мие эчкен*, *тавык баш*, *тавык мие ашаган*, *тавык хәтере* секілді фразеологизмдер кездеседі.

«*Тауық*» сөзімен қатысты тағы да *тавык йөрек* «қорқақ», *тавык атлап чыгарлык* «жақын жер», *тавыклар көләрлек* «күлкілі емес», *тавык чупләп бетергесіз* «өте көп», *күкәй сала алмаган тавык ишкелле* «абыржу» т.б.

Татар тілінде «*әтеш*» атауы да бірқатар фразеологизмдер жасауға негіз болған. *Әтәч азаң әйткәндә*, *әтәч күкей салганда* фразеологизмдері бұл тілде қазақ тіліндегі өгіз бұзаулағанда яғни ешқашан орындалмайтын іс жайында қолданылады Сол секілді ерте тұру деген мағынада *әтәч белән тору*, *әтәч белән ятып*, *сөггер белән тору* тіркестері қолданылады.

Сол секілді бұл тілде қазақ тілінде мүлдем кездеспейтін *ахырғі әтәч* «сирек», *әтәче кубыз уйный* «өнерлі», *қызыл әтәш жибәру* «біреуді біреуге айдап салу», *әтәч буып кычқыра* «орынсыз шу шығару» секілді фразеологизмдер актив қолданылады.

Түркі тілдерінің ішінде татар тілінде «*үйрек*» атауы фразеологизмдер жасауда ерекше молдығымен көзге түседі. Және де олардың барлығы дерлік тойымсыздық, сараңдық сияқты жағымсыз мағынада қолданылады.

Мысалы, *үрдәк биреп каз алған* «пайдакүнем, есепшілдеген мағынада қолданылса, дәл осы мағынада *казын биреп кадалған тіркесі* кездеседі. Сол секілді алдау, өтірік сөйлеу мағынасында *үрдәк очыру*, орынсыз көп сөйлеу мағынасында *үрдәк телен ашаған*, сүйкімсіз, ұсқынсыз деген ұғымда қолданылатын *шыксыз үрдәк баласы* фразеологизмдері қалыптасқан.

Қырғыз тілінде *беш өрдөгөн очору* тіркесі татар тіліне жақын өтірік айту ұғымында жұмсалады. «*Қаз*» сөзі кейбір фразеологизмдерде «ірілікті» көрсету үшін қолданылады. Ал осы іріні кішкентай нәрсеге айырбастау ақымақ адамдардың ісі. Осыған орай татар тілінде «*каз биреп үрдәк алу*» деген тіркесі қолданылса, ерекше құрмет жасау мағынасында *каз мамығы оның башында* деген секілді фразеологизмдері қалыптасқан.

Түркі тілдеріндегі құс атауларынан жасалған фразеологизмдер аз емес. Оларды өз алдына жинастырып, жеке зерттеу қажет деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Аскольдов А. С. Концепт и слово // Русская словестность: Антология. – Москва, 1997. 271 с.
- 2 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997. – 401 с.
- 2 Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – 411 с.
- 3 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. - Алматы: «Мектеп», 1988.
- 4 Махмуд Қашқари. Түбі бір түркі тілі («Диуани луғат ит-турк»). – Алматы: «Ана тілі», 1993.
- 5 Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: Санат, 1996. – 128 б.
- 6 Жамшитова Г.Ж. Кыргызско-русский, русско-кыргызский тематический фразеологический словарь. Бишкек, 2003.
- 7 Сафиуллина Ф.И. Татарско-русский фразеологический словарь. Казань, 2001.
- 8 К.С. Калыбаева, Г.К. Абдирасилова, Н.С. Абдикаримова

К.С. Калыбаева, Г.К. Абдирасилова, Н.С. Абдикаримова

КОНЦЕПТ ПТИЦА ВО ФРАЗЕОЛОГИИ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

В статье одним из основных элементов когнитивной структуры является изучение концепции, связанной с именами птиц во фразеологии тюркских языков. Среди тюркских языков есть много фраз, связанных с названиями птиц на казахском, татарском и кыргызском языках.

K.S. Kalybaeva, G.K. Abdirasilova, N.S. Abdikarimova

THE CONCEPT OF THE BIRD IN THE PHRAZEOLGY OF TURKISH LANGUAGES

In the article, one of the main elements of the cognitive structure is the study of the concept associated with the names of birds in the phraseology of Turkic languages. Among the Turkic languages there are many phrases related to the names of birds in the Kazakh, Tatar and Kyrgyz languages.

Е.С. Мезенцева
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
Шымкент, Казахстан
mez_aiu@mail.ru

СПЕЦИФИКА СУЩЕСТВОВАНИЯ И ТРАНСФОРМАЦИИ РУССКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ В РОССИИ И В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматриваются особенности существования и функционирования русской языковой культуры на основании проведенных экспериментальных исследований с русскими респондентами, проживающими в России и в Казахстане, и делается заключение о том, что языковое сознание этноса традиционно сохраняется в инокультурном окружении в условиях диаспорального проживания этноса и чаще подвергается трансформации на исконной территории проживания титульного этноса.

Ключевые слова: языковое сознание, переминологический фонд языка, языковая картина мира, пословичная картина мира.

В рамках данной статьи попытаемся исследовать восприятие окружающей действительности сквозь призму паремиологического фонда языка – уникальный феномен пословичного представления о мире. Мы предприняли экспериментальное исследование русских паремий в психолингвистическом аспекте с точки зрения их функционирования в языковом сознании русского народа, проживающего в разных лингвокультурных ареалах. В частности – в Казахстане и в России [1]. Для сравнения языкового сознания русских респондентов, являющихся гражданами двух указанных стран, мы также рассматривали и языковое сознание казахов.

Материалом исследования в целом послужили результаты полевых экспериментальных исследований. Для «овнешнения» языкового сознания русскоязычных представителей России и Казахстана были применены разные виды анкетирования, интервьюирования, тестовых заданий и определенного типа творческие задания (реконструкция, конструирование и переконструирование текстов русских пословиц), а также свободный ассоциативный эксперимент. По словам Е.Ф. Тарасова в такого рода эксперименте, «отражается закономерность человеческого сознания, которая заключается в том, что явления реального мира, представляющие человеческому сознанию в определенной временной или пространственной близости, отражаются таким образом, что сознание помимо образов этих явлений фиксирует также и их близость» [2, 259].

В процессе работы над реконструкцией языковой картины мира, отраженной в пословичном фонде русского языка, нашел подтверждение общеизвестный тезис о том, что язык народа неразрывно связан с его менталитетом, национальным характером этноса. Следует отметить, что национальный характер этноса и его ценностные ориентации нередко играют более значительную роль в его исторических судьбах, нежели тип мышления.

Экспериментальные материалы показали, что восприятие и функционирование в языковом сознании пословичного фонда русскими из Казахстана (РК) и русскими из России (РР) – неоднозначно. Полученный в ходе разного рода анкет, тестов творческих заданий (например, восстановить пословицу по ее фрагменту, вспомнить ряд пословиц с предлагаемым словом-концептом, пояснить речевую ситуацию ее применения и т.п.) экспериментальный материал представил противоречивые суждения, неожиданные результаты, опровергая предполагаемые ожидания и выстраивая новые исследовательские задачи и гипотезы.

В своей работе мы исходим из предположения, что картины мира, отраженные в языковом сознании даже одного этноса (в данном случае – русского), могут быть различными в зависимости от среды проживания, степени ассимилированности с коренным населением, от

возрастных, гендерных особенностей. Профессий и степени образованности и других социокультурных факторов.

Есть основания предполагать, что русские, проживающие в России, и русские, проживающие в Казахстане, не смотря на общность языка и культуры, обладают разными специфическими особенностями национальной психологии, менталитета, другими словами, - имеют разные языковые (в том числе, и пословичные) картины мира. Именно этому посвящена наша работа: поиску различий «внутри себя», внутри одного этноса, проживающего в разных ареалах. Может быть, именно оно, это различие, и создает «таинственную русскую душу», свойства которой не могли не отразиться в кладовой народной мудрости – пословицах и поговорках.

Выяснить это мы попытались на материале пословичного фонда русского языка и отраженных в них архетипов языкового сознания, представленных в образах сознания сопоставляемых групп – русских-россиян (РР) и русских-казахстанцев (РК).

Материал исследования был получен практическим путем: 1) методом сплошной выборки исследуемых пословиц из словарей и 2) экспериментальным путем – методом проведения серии психолингвистических (в том числе и ассоциативных) экспериментов, проведенных в России и в Казахстане.

Сопоставительный анализ пословичных картин мира русских-россиян и русских-казахстанцев позволяет получить представление об общекультурном пословичном менталитете, характерном для каждой исследуемой группы в отдельности. Нам представляется возможным определить и проследить, на основании какой оценки ситуации, каких культурных ценностей и восприятия мира создавались определенные пословицы, а также то, как они отражают национально-специфическое восприятие образов мира и чем обусловлено их использование в речи наших современников.

В процессе восстановления основного корпуса высокочастотных, широко употребительных паремиологических единиц, которые условно можно отнести к прецедентным текстам русского языкового сознания, в ответах казахстанских информантов всех возрастных групп была выявлена достаточно высокая степень «узнаваемости» фрагментов паремий, которые в процессе выполнения задания воспринимались в качестве стереотипного «аксиознака».

Набор ответов, представленный респондентами РР, в целом говорит о широко распространенном среди россиян явлении «преобразования», намеренной трансформации широкого круга типичных русских пословиц, происходящем в настоящее время. Причем, такие формы изменений, перефразирования или контаминаций пословиц встречается чаще в молодежной среде и во второй возрастной группе и практически отсутствуют у респондентов старшего поколения, ответы которых в общих чертах схожи с ответами старшей группы респондентов РК.

При использовании стереотипных механизмов ментальных процессов – например, продолжить знакомый текст пословицы – в группе российских респондентов молодежной и средней возрастной группы более активно проявилось творчество, желание «перекроить» на свой лад банальную ситуацию, речевой штамп (чем чаще всего и отличается пословица), что по-видимому, и породило большое количество контаминированных текстов.

Высокая продуктивность новых возникших на основе известных русских пословиц, «обновленных» пословичных текстов ожидается в их широкой распространенности в арсенале речевой практики молодых людей из разных российских городов. Наряду с кодифицированными паремиями (теми, которые зафиксированы в словарях) в материалах российской части эксперимента мы обнаружили активно используемые в речи молодежи паремии, которые возникли из современных анекдотов, «модных» словечек, строчек из популярных песен, кино и мультфильмов, случайных речевых оговорок политических деятелей, рекламных слоганов и т.п. Например: *Бабы с возу, и волки сыты; Друзья познаются в еде; Кто поспел, того и съели; Под лежащий камень мы всегда успеем; Не все то золото,*

что плохо лежит; Деньги не пахнут, потому что их отмывают; Дареному коню кулаками не машут и др. под.

Данные факты доказывают, что при реконструкции / восстановлении заданной паремии из долговременной памяти у респондентов группы РР рождается новый, не менее логичный, актуальный, осмысленный и остроумный, и даже концептуально значимый (в современной лингвокультурной плоскости) текст, подчас пронизанный юмором, повторяемый многими участниками эксперимента, воспринимающими этот новый, контаминированный облик пословицы как знакомый прецедентный текст, имеющий распространение в речевой среде современной (в основном российской) молодежи.

После обработки, систематизации и статистического анализа полученного нами анкетного материала выяснилось, что степень агнонимичности пословичного текста в языковом сознании российских респондентов заметно выше, чем у казахстанских участников эксперимента. Было выявлено, что пословичный фонд, зафиксированный в соответствующих словарях, часто не тождественен пониманию его современными носителями языка. Это особенно актуально в отношении молодежной группы нашего эксперимента: и в казахстанском, и в российском корпусе анализируемого материала эти участники обнаружили весьма слабое знание русских пословиц и поговорок, неумение или нежелание использовать их в речи. При этом в российской молодежной группе нередко прослеживалось откровенно насмешливое отношение к «золотому фонду» русской языковой картины мира, указание на то, что этот пласт лексики устарел, потерял свою актуальность, роль и назначение пословиц в речевой деятельности современного человека себя исчерпали. Своеобразными заменами этой «кладовой народной мудрости» в материалах эксперимента оказались многочисленные современные пословичные «новообразования», необычные контаминации-«перевертыши» или откровенно сниженный лексикон и «карнавальная смех» (термин Ю.Н. Караулова).

Эти явления, отмеченные в материалах эксперимента, позволяют говорить о заметной трансформации пословичного фонда / пословичной картины мира в языковом сознании представителей русского этноса, которая особенно отчетливо проявляется на фоне разных регионов проживания.

Параллельно с исследованием трансформации пословичных картин мира, сформированных в языковом сознании двух экспериментальных групп – русские-россияне (РР) и русские-казахстанцы (РК), нами проводились свободные ассоциативные эксперименты с этими же группами респондентов (эти исследования нам помогала проводить аспирант Института языкознания РАН Е.Г. Свинчукова [3]). Ограниченный объем статьи позволяет привести примеры сравнения ассоциативных полей лишь на одно слово. Возьмем для примера слово-стимул *мир* и рассмотрим разницу в его восприятии и понимании респондентами разных групп.

Прежде всего, отметим, что русское слово *мир* имеет два значения. В различных толковых словарях *мир*, во-первых, – это вселенная, сфера жизни, народ; во-вторых, – это дружеские отношения, отсутствие войны, тишина, покой, спокойствие [4;5;6].

Таким образом, следует рассматривать *мир*(1) = вселенная и *мир*(2) = покой. По общему числу реакций на *мир*(1) и *мир*(2) две группы (РР и РК) имеют достаточно близкий коэффициент разнообразия (отношение количества различных реакций к общему числу реакций): 0,47 в группе русских россиян (РР) и 0,55 в группе казахстанцев (РК). На долю *мир*(1) приходится 61,7% ответов в группе РР и 58,1% в группе РК, а на *мир*(2) – 38,3% и 41,9% соответственно. Джози Фаруно отмечает, что для русского понятия мир(1) характерно не только значение *вселенная*, которое подразумевает всеобъятность и безграничность, но *общность коллектив людей*, причем в этом случае людям очень важно осознавать свою принадлежность, сопричастность к некому объединению [7,59].

Рассмотрим подробнее некоторые реакции. Самой частой реакцией по принципу бинарной оппозиции является ассоциация *война* (8,5% в группе РР и 13,25% в группе РК). Остальные реакции, частота которых более 1, очень близки по своему составу, но существенно отличаются по частоте ответов. Если в группе РР реакция *большой* занимает 2 ранговое место

по частоте употребления (8,2%), то в группе РК – только 13-ое (1,5%). В противовес этому реакция *огромный* имеет ранг 11 (2,2%) и 4 (4,7%) в группах РР и РК соответственно. Эти данные убедительно свидетельствуют о разнице в представлении и восприятии «размеров» мира в значении *вселенной, сферы жизни, группы людей* русских из России и Казахстана.

Здесь уместно, на наш взгляд, напомнить о бесконечности мира в архетипическом представлении казахов. Тем не менее, для группы РК вторым по частотности является реакция *дружба* (7% ответов), в то время как для россиян эта ассоциация занимает лишь 7 место (2,7%). Если принять во внимание процент частотных реакций в обеих сопоставляемых группах, то обнаружится любопытный факт: в группе РР большое значение придается миру(1), в то время как для русских-казахстанцев на первое место выходит омоним *мир*(2), т.е. группа РР описывает различные характеристики вселенной, группы людей, планеты, а группа РК в большинстве ответов акцентирует внимание на дружбе, спокойствии, отсутствии войны. Интересно, что мир как община, представленный реакцией *люди*, встречается в 2,3% ответов в группе РК и ни разу в группе РР. Таким образом, в языковом сознании русских-казахстанцев сохранилось исконно-русское представление о мире как об общине, что, к сожалению, утрачено современными россиянами.

Следует отметить, что в казахском языке также существует два отдельных слова-омонима для обозначения *мира*(1) = вселенная (*әлем*) и *мира*(2) = покоя (*бейбітшілік*). По данным Н.В. Дмитрюк, среди самых распространенных реакций казахов на стимул *мир*(1) зафиксирована ассоциация *весь* (15,6%), миролюбие (10,23%), *вселенная* (6,8%), *простор* (4,6%), *светлый* (3,8%), *тишина* (3,2%). На стимул *мир*(2) самые распространенные реакции *жизнь*(6,8%), *да здравствует* (5,8%), *укрепить* (5,7%), *беречь* (5,2%), *тишина* (5%), *дружба* (4,5%), *лозунг* (4,1%), *свобода* (3,9%), *счастье* (3%)[8].

Приведенные примеры позволяют сделать вывод о том, что языковое сознание русских-казахстанцев, с одной стороны, испытывает влияние казахской культуры (*мир*(2) – это дружба для респондентов группы РК, что совпадает с одним из самых популярных ответов казахов на стимул *мир*(2) и даже при ответе на стимул *мир*(1) у казахов возникает ассоциация *миролюбие* = *мир*(2). Кроме того, реакция *жизнь* чаще встречается в ответах русских-казахстанцев (1,5% ответов против 0,5% ответов в группе РР), эта же реакция является самой распространенной среди ответов казахов на стимул *мир*(2).

С другой стороны, языковое сознание русских-казахстанцев сохранило русский архетип *общинность*, так как для них мир, помимо всего прочего, – это *люди*. Таким образом, одна из характеристик диаспорального сознания русских в Казахстане проявляется в важности поддержания мира (т.е. дружбы) и принадлежности к своей общине, в нахождении «своих» людей в любом окружении.

Исследование полученного нами экспериментального материала позволяет сделать несколько неожиданный, но тем не менее достоверный вывод: вопреки нашей изначальной рабочей гипотезе оказалось, что и паремиологический фонд русского языка (видимо, как и любого другого), и архетипы его языкового сознания, отраженные в материалах ассоциативного эксперимента, надежнее сохраняются в инокультурном окружении в условиях диаспорального проживания этноса. «Любая замкнутая культура, диаспорально проживающая в негомогенной лингвокультурной среде, неизбежно испытывает на себе действие противоположных сил: когда «свой среди чужих», интуитивно или осознанно, стремятся сохранить тот стержень, ту языковую и культурную доминанту, которая их и объединяет, и одновременно отделяет от инокультурных наслоений, стремясь к сохранению самобытности и уникальности своего языка» [10], и тогда представители диаспорального этноса воспринимают культуру титульного этноса и ассимилируются в ней, проявляя стремление к адаптации, толетарности и расширению культурного диалога.

Список литературы:

- 1 Дмитриук Н.В., Мезенцева Е.С. Экспериментальные исследования пословичной агнонимии в языковом сознании русского этноса // Вестник Кокшетауского государственного университета. – Кокшетау, 2010. – № 1-2№ – С. 65-72.
- 2 Тарасов Е.Ф. Исследование ассоциативных полей представителей разных культур // Ментальность россиян/ По.ред. И.Г. Дубова. – М., 1997. – С. 253-277.
- 3 Свинчукова Е.Г. Образ мира в языковом сознании русских, казахов и русских казахстанцев (по материалам свободного ассоциативного эксперимента) // Инновационные технологии в науке и образовании: МНПК. – Шымкент, 2011. – С. 28-34.
- 4 Большой толковый словарь русского языка / Сост. И гл. С.А. Кузнецов. – СПб., 2000. – 1536 с.
- 5 Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 1986. – 917с.
- 6 Толковый словарь русского языка: В 4т. /Подюред. Ушакова Д.Н. – М., 1993.
- 7 Касьянова К. Особенности русского национального характера. – М., 1993. – 267с.
- 8 Дмитриук Н.В. Казахско-русский ассоциативный словарь. – Шымкент-Москва, 1998. –240с.
- 9 Мезенцева Е.С. Пословичная картина мира в языковом сознании русских: функционирование и трансформация: автореф.дис. ...канд. Филол. Наук. – Шымкент, 2010. – 24.с.
- 10 Дмитриук Н.В. К вопросу о трансформации языкового сознания русских в условиях диаспорального проживания в инокультурной среде // Вопросы психолингвистики. – М., 2011. - №2 (14). – С.52-62.

Y.S. Mezentseva

SPECIFIC FUNCTIONING OF THE RUSSIAN LANGUAGE CULTURE IN RUSSIAN AND KAZAKHSTAN

The article is focused on the language consciousness experimental investigations of the Russian respondents living in Russia and Kazakhstan. The conclusion made as the result of the experiments is as follows: ethnic language consciousness is traditionally preserved in the foriegn cultural surrounding in the ethnic Diaspora living conditions; it is more often subjected to transformation in the title ethnic heritage area. This process is taking place under the influence of different extra-linguistic and social-cultural factors.

Е.С. Мезенцева

РЕСЕЙ МЕН ҚАЗАҚСТАНҒЫ МӘДЕНИЕТІНЕ ОРЫС ТІЛІНІҢ НЕГІЗГІ БОЛЫМЫСЫ МЕН ӘСЕРІ

Мақалада Қазақстанда және Ресейде тұратын орыс респонденттерге жасалған тәжірибелік зерттеу негізінде айқындалған орыс тілі мәдениетінің ерекшеліктері және этностың тілдік танымы басқа мәдени ортада түрлі экстралингвистикалық және әлеуметтік факторлардың әсерінен өзгеріске ұшырап отыратындығы жайлы мәселелер қарастырылған.

Е.В. Сабиева
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан
Sabieva1969@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ В ТОПОНИМАХ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассматриваются особенности номинации тюркских и славянских топонимов на территории Северо-Казахстанской области. Выявляются специфические черты номинации географических объектов (гидронимов, оронимов, ойконимов, микротопонимов). Особое внимание уделяется образно-метафорическим названиям в топонимическом спектре исследуемого региона. Исследуются национальные особенности топонимики (сходство и различие топонимических систем).

Ключевые слова: топоним, ойконим, гидроним, ороним, микротопоним, топонимический спектр, топонимическая система.

Изучение топонимики в культурном аспекте крайне необходимо, так как каждый топоним является культурно-историческим наследием эпох и народов. В своем Послании к народу Казахстана наш президент Нурсултан Абишевич Назарбаев отмечал: «Одним из важных проявлений патриотизма является отношение человека с особой привязанностью к родной земле, её культуре и традициям. Это основа культурно-генетического кода любого народа, которая её определяет как истинную нацию...» [1]

Давая названия географическим объектам, каждый народ создавал свой неповторимый топонимический мир, который являлся непосредственным отражением реального мира, через призму культурного восприятия народа.

Между реальным миром и топонимическим выражением культурного восприятия находился человек, именно он воспринимал и осознавал мир посредством органов чувств. На этой основе человек создавал систему представлений о мире, являясь естественным центром для повседневного видения реальности.

Между реальным миром и языком стоит человек, который воспринимает и осознает мир, формируя свою систему представлений о мире, которая находит непосредственное отражение в названиях географических объектов и освоенных территорий.

Антропоцентрический принцип восприятия мира через призму человека достаточно ярко прослеживается в наименованиях географических объектов с использованием лексем, обозначающих части тела человека, виды или детали его одежды, предметы быта, детали жилых и хозяйственных построек. Это особенно ярко прослеживается в таких наименованиях как:

части тела человека:

Акбас («белая голова») – ороним, микротопоним и ойконим Северо-Казахстанской области (далее СКО);

Жарыкбас («проломленная голова») – ороним и ойконим СКО;

Карын («живот») – ойконим СКО;

Козашар («открытые глаза») – ойконим СКО;

Ребровка – ойконим СКО;

Черноглазовка – ойконим СКО;

Черноусовка – ойконим СКО;

Чернозубовка – ойконим СКО;

виды или детали его одежды:

Шалбар («брюки») – ойконим СКО;

Веселый подол – ойконим СКО;
Рубашное – гидроним и ойконим СКО;
Шубное – гидроним СКО;
Армяжье – гидроним СКО;
предметы быта;
Копыловка – ойконим СКО;
Палочное – гидроним СКО;
Хомуток – гидроним и микротопоним СКО;
Чаша – гидроним СКО;
Куклино – гидроним СКО;
Серьгино – гидроним СКО;
Ярмы – гидроним и ойконим СКО;
Подковная старица – гидроним СКО;
детали жилых и хозяйственных построек:
Аккудук («белый колодец») – микротопоним и ойконим СКО;
Белокаменка – ойконим СКО;
Новокаменка – ойконим СКО;
Краснокаменка – ойконим СКО;
Большое Курейное – ойконим СКО;
Выселки – ойконим СКО;
Лагерное – гидроним СКО;
Озеро Юртовое – гидроним СКО;
Озеро Придворное – гидроним СКО.

Топонимический спектр Северо-Казахстанской области богат и образно-метафорическими названиями, такими как: Жарыкбас («проломленная голова»), Козашар («открытые глаза»), Черноусовка, Черноглазовка и др.

Г.П. Смолицкая рассматривая подобные наименования, отмечает, что человек воспринимает объекты природы через призму сходства с ним по форме или функциям [2, 80]. Р.З. Шакуров в своей работе «По следам географических названий» называет подобные топонимы «реликтовой прослойкой топонимической лексики любого языка», в связи с возникновением их в отдаленные исторические времена. Причину возникновения данных топонимов ученый видит в особом отношении древнего человека к предметам и явлениям окружающей его природы как к живому существу, наделенному духом и плотью [3, 48].

Следовательно, именно от отношения к окружающему миру, от особого восприятия реальности зависит мир образов и понятий, проецируемых человеком на географическую карту. Исследуя топонимический мир отдельных народов, становится возможным понять особенности их мировоззрения в разные исторические эпохи, созданные ими картины мира, а значит и всецело приобщиться к их культуре.

Эмоциональное восприятие топонимов является прямым отражением эстетического восприятия окружающего мира. Так, «эпоха переселенцев» в 19 веке породила обилие наименований географических объектов, основным принципом номинации которых была вера в «земли обетованные». Восприятие личности у русских проявлено через призму понятия «соборности» («всем миром»). Топонимическая система Северо-Казахстанской области того периода пополнилась такими наименованиями как:

Благовещенка – ойконим СКО;
Благодатное – ойконим СКО;
Божедаровка – ойконим СКО;
Большое уютное – ойконим СКО;
Веселое – ойконим СКО;
Вольное – ойконим СКО;
Желанное – ойконим СКО;
Изобильное – ойконим СКО;

Миловидовка – ойконим СКО;
Мирный – ойконим СКО;
Надежка – ойконим СКО;
Прекрасное – ойконим СКО;
Раевка – ойконим СКО;
Радостное – ойконим СКО;
Раздольный – ойконим СКО;
Широкое – гидроним СКО;
Великое – гидроним СКО.

Большинство данных наименований строились по модели: имя прилагательное в среднем роде.

Среди казахских наименований также немало тех, которые содержат положительную эмоциональную характеристику. В таких наименованиях основная оценка заключена в определителе «жаксы». Например: Жаксытуз («хорошая соль»), Жаксы-Жарколь («хороший обрыв озера»), Жаксы-Жангыстау («единственная хорошая гора»).

В Северо-Казахстанской области редко встречаются русские топонимы с негативной эмоциональной окраской. Например: Самодуровка, Бирюк.

В тюркских топонимах, в наименованиях данной группы достаточно распространенным является определитель Жаман («плохой»):

Жамантуз («плохая соль») – ойконим и ороним СКО;
Жаман-Сопка («плохая сопка») – ороним и ойконим СКО;
Жаманбулак («плохой родник») – гидроним и ойконим СКО.

Часто в тюркских топонимах негативная оценка связана с определителем «кара» черный (Кара-Кыстау («суровая зимовка»), Кара жол («дорога скорби»). Помимо основного цветового значения определитель *кара* употреблялся в значениях «земля», «грунт», «возвышенность», «гряда», «ждаль». Например:

Караоба («черный курган») – ороним и ойконим СКО;
Каратау («черная гора») – ороним и ойконим СКО;
Каратомар («черное, земляное болото») – гидроним и ойконим СКО;
Карабалык («черная рыба») – гидроним и ойконим СКО;
Караколь («черное озеро») – гидроним и ойконим СКО.

Слово «кара» выражало также понятие темноты и мрака, что закрепилось в таких наименованиях географических объектов как:

Карашок (Карачок) («черный, густой, мрачный лес») – ойконим СКО;
Карагуга (каракога) («густая осока») – ойконим СКО;
Карашилик («густой ивняк») – ойконим СКО;
Каракамыс («черный камыш») – гидроним и ойконим СКО;
Каратал («темный тальник») – гидроним и ойконим СКО.

В данной группе топонимов слово «кара» приближено к основному значению цвета черный:

Карабулак («черный родник») – гидроним и ойконим СКО;
Караколь («черное озеро») – гидроним и ойконим СКО;
Карасор («черное соленое озеро») – гидроним и ойконим СКО.

Довольно часто в казахской культуре черный цвет воспринимался как нечто страшное, но в то же время, величественное, загадочное. Иногда его считали символами зла и распада. Подобное восприятие черного цвета и обусловило его употребление с негативной эмоциональной оценкой в таких топонимах как:

Карамырза («злой господин») – ойконим СКО;
Каракулдык («жестокое рабство») – ойконим СКО;
Кара-Кыстау («суровая зимовка») – ойконим СКО.

Черный цвет во многих культурах воспринимался как символ смерти, горя и траура.

Приведенные примеры достаточно ярко характеризуют национальные особенности восприятия черного цвета в казахской культуре, что наложило определенный отпечаток на творчество народа, проявленное в номинации географических объектов.

Неоднородность восприятия черного цвета в казахской культуре, отраженную в топонимах, можно дифференцировать.

1. «Кара» употребляется в значениях «земля», «возвышенность», «гряда», «даль» и т.д. (Каратомар, Караоба).

2. «Кара» употребляется в значении «густой», «темный», «мрачный». (Карашок, Карасор и др.).

3. «Кара» употребляется в качестве указания на эмоционально-негативную характеристику. (Кара-Кыстау, Каракулдык, Кара жол).

Цветовое восприятие у разных народов различно. Это объясняется особенностями познания и восприятием окружающего цветового мира, обусловленного разнообразными географическими и климатическими условиями.

Таким образом, каждый народ отражает в языке познание окружающего мира во всем великолепии его красок, создавая свой мир цветовых образов прекрасных и завораживающих.

Одинаковое восприятие красного цвета наблюдается в казахских и русских топонимах, возникших в начале 20 века. Если первые поселенцы верили в «светлое божественное будущее», то Великая Октябрьская социалистическая революция провозгласила новую веру в «светлое коммунистическое будущее». В топонимическом спектре региона появилась целая плеяда наименований географических объектов новой идеологической направленности. Здесь мы наблюдаем унификацию казахских и русских топонимов. Они становятся безликими, лишенными национальной идентичности. Например:

Казахские названия

Балуан («борец») – ойконим СКО;

Бирлик («единство») – ойконим СКО;

Жана Жол («новый путь») – ойконим СКО;

Жана Конус («новый поселок») – ойконим СКО;

Кенес («совет») – ойконим СКО;

Кызыласкер («красноармеец») – ойконим СКО;

Кызылегиз («красный посев») – ойконим СКО;

Кызыл Жулдыз («красная звезда») – ойконим СКО;

Кызылказахстан («красный Казахстан») – ойконим СКО;

Кызылкан («красная кровь») – ойконим СКО;

Кызылтан («красный рассвет») – ойконим СКО;

Кызыл Ту («красное знамя») – ойконим СКО;

Ульго («образец») – ойконим СКО;

Русские названия

Красный Октябрь – ойконим СКО;

Красный Май – ойконим СКО;

Красное – ойконим СКО;

Краснопутиловка – ойконим СКО;

Красный Октябрь – ойконим СКО;

Красный Партизан – ойконим СКО;

Новый быт - ойконим СКО;

Образец – ойконим СКО;

Пролетарка – ойконим СКО;

Трудовое – ойконим СКО;

Большевик - ойконим СКО.

Большая часть топонимов региона, в образовании которых есть указание на красный цвет, сохранило отпечаток истории Советского периода. Это распространяется и на казахские и на русские названия географических объектов.

Негативную оценочную характеристику можно найти и в топонимах, связанных с «нечистой силой».

В народной номинации географических объектов очень широко используется образ нечистой силы и злого духа. В славянской мифологии к нечисти относились такие персонажи, как черти, ведьма, див, демон, дьявол, бес, домовый, леший, кикимора, полевик, водяной и др.

В топонимике Северо-Казахстанской области чаще всего встречаются наименования, в которых присутствует образ черта. Например:

Чертов брод – гидроним СКО;

Чертово болото – гидроним СКО;

Чертова запруда – гидроним СКО;

Чертова яма – гидроним СКО.

В Толковом словаре великорусского языка В.И. Даль дает толкование более сорока имен черта [4, 597]. Черт – злой дух, олицетворяющее зло, сверхъестественное существо в чебловеческом образе, с рогами, копытами и хвостом [5, 879]. В фольклоре излюбленным местом пребывания чертей было болото – опасное урочище, в котором можно увязнуть и утонуть.

В русском фольклоре *болото* и *черт* часто встречаются в поговорках:

«В тихом омуте черти водятся»,

«Было бы болото, а черти найдутся»,

«Не ходи при болоте; черт уши обколотит»,

«И вылез бы черт из болота, и пошел бы в деревню к мужику на свадьбу, да попа боится»,

«Ходит черт по мхам, по борам, по болотам»,

«Всякий черт свое болото хвалит»,

«Вольно черту на своем болоте орать»,

«Иной ворочает в доме, как черт на болоте»,

«Навели на беса, как бес на болото».

Выражения, в которых используется лексема «черт» несут эмоционально-негативную нагрузку.

Географические наименования, включающие лексему «черт» также сохраняют негативную нагрузку, отражая отрицательные характеристики объекта. Названия с употреблением данной лексемы считались опасным местом для жизни человека, затрудняющим его передвижение и освоение территорий.

В тюркской лексике в значении «Черт» употребляется слово «шайтан», которое было заимствовано из арабского языка. В топонимике Северо-Казахстанской области и лексема «шайтан» употребляется в наименованиях

Шайтантобе («чертов холм») – ороним СКО;

Шайтантомар («чертово болото») – гидроним СКО;

Шайтанозек («чертова лощина») – микропоним СКО.

Тюркские названия географических объектов, так же как и славянские, с использованием лексемы «черт», сообщали о труднодоступности объектов для человека.

Параллельные наименования географических объектов в топонимической системе разных этносов свидетельствуют о тесном взаимодействии тюркской и славянской культур на территории Северо-Казахстанской области.

В своей новой программе "Туған жер" Нурсултан Абишевич Назарбаев призывает всех казахстанцев бережно относиться к своей малой родине: "Самый лучший пример патриотизма - изучение истории родного края в средних школах. Каждый хребет и ложбина, гора и река родного края многое может рассказать об истории. В каждом регионе были личности, которые были опорой и надеждой своему народу в непростые времена, чьи имена навсегда остались в памяти у народа. Обо всём этом должно знать наше подрастающее поколение". [1]

Лингвокультурологическое исследование топонимике Северо-Казахстанской области позволяет постичь национальное своеобразие казахского и русского народов, материальный и

духовный опыт поколений и особенности культуры этносов, проявленные в номинации географических объектов.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. январь 2017 г.
2. Смолицкая Г.П. Занимательная топонимика. Рассказы о географических названиях. – М.: Армада – пресс, 2001. – 265с.
3. Шакуров Р.З. По следам географических названий. – Уфа: Башк. кн. изд., 1986. – 184 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.4 – М., 1955.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70 000 слов/ Под ред. Шведовой Н.Ю. – М.: Рус. яз., 1989. – 924 с.

Ye.V.Sabiyeva

PECULIARITIES OF CULTURAL HERITAGE OF THE KAZAKH AND RUSSIAN PEOPLES IN TOPONYMS OF NORTH KAZAKHSTAN REGION

The article is devoted to the research of geographical nomination of lingual and cultural aspect to reveal culture peculiarities of different ethnic groups and results of their interaction for new prospects in studying toponymy.

Е.В.Сабиева

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ ХАЛЫҚТАРЫ МӘДЕНИЕТІНІҢ СОЛТҮСТІК-ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТОПОНИМ СӨЗДЕРІНДЕГІ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Солтүстік Қазақстан аумағындағы түркі және славян топонимдерінің номинациясының ерекшеліктері көрсетілген. Географиялық объектілерді ұсыну ерекшеліктері (гидронимдер, оронимдер, оиконимдер, микротопонимдер). Зерттелетін аймақтың топонимикалық спектрінде бейнелеу және метафоралық аттарға ерекше көңіл бөлінеді. Топонимиканың ұлттық ерекшеліктері зерттеледі (топосистемалар жүйелерінің ұқсастығы мен айырмашылығы).

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 82.0:061.22

С.Д. Абишева
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан
s.abisheva@mail.ru

**ТВОРЧЕСТВО КАК ОБЪЕКТ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕФЛЕКСИИ
В ЛИРИКЕ М. МАКАТАЕВА**

Лирические раздумья М. Макаатаева о творческом процессе нашли отражение в целом ряде его стихотворений. Эволюция темы поэта и поэзии в его лирике проходит путь от поисков своего голоса и пути до высокого самоутверждения. Духовными ориентирами в этом вопросе для Макаатаева стали Абай и Пушкин. Истоки поэзии казахского поэта 2-ой половины XX века так же, как и Пастернака, и Жансугурова, кроются в окружающем мире, в природе. Главным структурно-стилевым приемом поэтических рефлексий Макаатаева становится повтор, представляющий собой соединение синтаксически повторяющихся звеньев (от повтора однородных слов до целых предложений). Рождение поэзии и тема назначения поэта у Макаатаева роднит его лирику с высочайшими образцами русской и казахской поэзии XIX и XX веков.

Ключевые слова: духовное наследие, рефлексия, поэзия, поэт, повтор, поэтический контекст

Притягательная сила поэзии Макаатаева заключается в том, что высокий мир чувств и переживаний предстает в самой доступной и совершенной форме. Как же происходит рождение его поэзии? Обратимся к лирическим раздумьям поэта, в которых он и сам ищет ответ на этот вопрос. Попытаемся проследить развитие мыслей и рассуждений Макаатаева о творчестве, связанных с таинством рождения поэзии и роли поэта в этом процессе.

Хотя Макаатаев рано осознал свой дар, он считал, что необходимо постоянно учиться. Учителями-кумирами для него были Пушкин и Абай. В дневнике от 2 апреля 1972 года поэт пишет: «Пушкин мен Абайға айналып соға берем, соға берем»³ [1, 361] («Все время возвращаюсь и возвращаюсь к Пушкину и Абаю»). Они являются для него не только воплощением поэтической гениальности, но и человеческой простоты. Обладание этим качеством необходимо для тех, кто хочет «не умничать, не рассуждать, а воспевать» [1, 399].

Бесценный опыт получает Макаатаев от великого Абая. Его духовное наследие, культура поэтических раздумий и высокое служение своему народу определяют ту высоту, к которой стремится Макаатаев. Виртуозное владение поэтом-просветителем самым простым казахским словом, обретающим новые эстетические и философские глубины, становится для Мукагали эталоном. Сущность его лирических размышлений, построенных на простых доступных словах и образах, обязаны своим рождением Абаю, на *поэтическом жайляу* которого, по меткому выражению Макаатаева, *пасутся крылатые кони* [2, 144]. Его стихи несут в себе немеркнущий свет поэзии Абая.

*Қуат алып Абайдың тіл күшінен,
Жыр жазамын Абайдың үлгісімен.*

³ Все подстрочные переводы с казахского языка на русский сделаны нами – С.А.

*Абай боп табынсам бір кісіге,
Абай болып түңілем бір кісіден. [1, 28]*

*Обретя силу в поэзии Абая,
Буду писать стихи, как Абай.
Как Абай поклонюсь человеку
И как Абай отрекаюсь от него.*

Поиски Макаатаевым путей выражения поэтической мысли (*қарапайым жырларым – мои простые стихи*) и обретение своего поэтического голоса, т.н., «своеобразные авторские комментарии к творческому процессу» [3, 127], пролегли и через поэтическую школу Пушкина, о чем ярко свидетельствуют ранние стихотворения поэта.

В стихотворении «Қараңғы түнді жамыла...» («Под покровом ночи...») [4, 60]. 19-летний Мукагали передает мучительный процесс рождения поэзии с помощью традиционного набора символов, обозначающих творчество: *түнді, қағазға, көңіл, қаламға, шабыттан, күй, зарығып, өлеңім (ночи, на бумагу, чувство, перу, от вдохновения, мелодия, томясь, мои стихи)*. Завершается стихотворение восклицанием: *Шын шабытын ақындық, / Еркіммен қашан көремін?! (Настоящее поэтическое вдохновение, / Когда оно явится свободно?!)*. Все перечисленные понятия, обуславливающие процесс осуществления поэтического творчества, и особенно завершающая фраза отсылают к истокам раннего творчества Макаатаева – поэзии А. Пушкина, в частности к его стихотворению «Осень (Отрывок)», 1833:

X

*<...>
И пробуждается поэзия во мне:
Душа стесняется лирическим волненьем,
Трепет и звучит, и ищет, как во сне
Излиться, наконец, свободным проявленьем –
И тут ко мне идет незримый рой гостей,
Знакомцы давние, плоды мечты моей.*

XI

*И мысли в голове волнуются в отваге,
И рифмы легкие навстречу им бегут,
И пальцы просят к перу, перо к бумаге.
Минута – и стихи свободно потекут. [5, 248]*

Ключевым словом для Пушкина является дважды повторенные варианты слова «свобода», которое становится определяющим и для вступающего на поэтический путь Макаатаева.

Пониманию сути поэзии посвящено еще одно его раннее стихотворение «Қайдасың, қайдасың, менің ерке жан серігім?..» («Где ты, где ты, моя шаловливая сердечная подружка...»). Здесь Макаатаев, сравнивая поэзию с шаловливой подружкой, ориентируется на Пушкина, опыт версификационной рефлексии которого содержит преимущественно шутивно-игровой характер [3, 140]. Сравним, какие образы и цитаты из указанного стихотворения Макаатаева пересекаются с Пушкиным, в частности с его стихотворением «Рифма, звучная подружка...» (1828).

Макаатаев

Пушкин

Қайдасың, қайдасың /
где ты, где ты

улетела, Изменила

ерке жан серігім /

шаловливая сердечная подруга	звучная подруга
жабырқау жаңдырсаңшы / оживи печаль	Усыплял мою печаль
жан сенімін / душевную веру	сердечный трепет
тәтті қиял ой шумағы / строфы-раздумья о сладкой мечте	милый лепет <...> За мечтой
Бассаңшы қасіретін / Утешь скорби	Усладить его страдания
жан шерінің / душевную печаль	Был я мучим
ерке өлеңім / моя поэзия-проказница	Резвым прихотям твоим
Баламдай көз алдымда еркелегін / Как шаловливое дитя передо мной	бежала, Как послушная дитя
сенімді дос / верный друг	Я с тобой не расставался
ұлы алып күш, Артымнан <...> ертер едім / великой богатырской силой повел бы за собой	И от мира уводила В очарованную даль
[4, 101]	[5, 73]

Оба стихотворения держатся на культуре реминисценций. Пушкин, обращаясь к античности, в гедонистическом финале своего стихотворения, создает неомиф о рождении рифмы. Это некая игра про игру. Показательно, что все глаголы в его «Рифме...» имеют форму прошедшего времени. Пушкин легок, полон радости жизни, он внутренне свободен и находится над ситуацией. Он экстравертен. Макаатаев же, отталкиваясь от идеи Пушкина о беззаботности поэзии и отсекая фрагмент его античного сюжета, ищет путь к своей поэзии и к самому себе. Он еще находится в поиске, поэтому романтический драматизм молодости есть основная составляющая его стихотворения, которое держится на глаголах настоящего времени, кроме последнего *ертер едім (повел бы)*. Таким образом, внешнее сходство двух стихотворений сильнее подчеркивает внутреннее различие и показывает, что для Макаатаева обращение к Пушкину – это не слепое подражание, а желание найти свой путь с учетом опыта своих великих предшественников.

Пушкинский сюжет о происхождении рифмы, рожденной от любви бога Аполлона и богини Мнемозины, вероятно, стал определенным толчком к лирическим раздумьям Макаатаева о путях рождения его собственной поэзии. В 1949 году поэт пишет стихотворение «Түңғышым» («Мой первенец»), посвященное своему первому, увидевшему свет, стихотворению. В нем показан процесс рождения поэзии, схожий с рождением человека: *болмады тыныш көңіл, бебеулен ұзақ толғаттым, қиналдым, әлек боп жаттым, қуанбай (чувству не было покоя, неустово стонал словно при родах, страдал, мучался, не радовался)*. Близкая к натуральности картина родов, заключенная в первых двух строфах, сменяется

радостью и восторгом появления новой жизни в двух последующих: *Шыр етіп кенет тұңғышым / Ашты дүние есігін (Как младенец появившийся на свет, / Стихи мои открыли дверь в мир)*. Стихотворение построено на двойном сравнении. С одной стороны, рождение стиха сродни рождению младенца, с другой стороны, поэзия – это щебечущий птенец, которому суждено превратиться в птицу:

Тұңғышым, ер жет, қанаттан,
Өмірге жаңа сый әкел! [4, 45]

Мой первенец, расти, обретай крылья,
Принеси в мир новый дар!

Сравнение поэзии с младенцем, ребенком постоянно встречается в лирике Макатаева. Также нередко предстает она и в образе крылатой птицы: *шарық құсым* [4, 234], *арда құсым* [2, 28].

Через всю поэзию Макатаева проходят раздумья о поэзии, о природе ее происхождения и ее предназначении. В чем загадка рождения поэзии? Поэт считает, что она рождается в противоречии, в споре с миром: *Өлең деген тумайды жайшылықта, / Өлең деген тулайды қайшылықта* [4, 230] (*Ведь стихи не рождаются просто так, / Ведь стихи рождаются от несогласия*). Поэзия для него – это целый мир боли и радости, это драгоценная мечта, это и его возлюбленная. В ней поэт находит отдохновение и защиту: *Өлеңім тербеп ойымды* [4, 88] (*Поэзия убаюкивает мои мысли*).

Полноту понимания поэзии как дара можно осознать, обратившись и к поэтическому осмыслению личности поэта, ее роли в рождении высокого искусства слова. Именно поэт определяет магическую силу поэзии, силу ее воздействия на читателя [4, 230]. Макатаев верит, что поэзия, рожденная настоящим поэтом, способна заставить заговорить немое, услышать глухого и прозреть слепого. Гражданская миссия истинного поэта заключается в том, чтобы его безупречно честные и чистые стихи, соединив в себе мед и яд, могли защитить вдов и сирот, заставили раскаяться тех, кто совершает зло [4, 210]. Путь поэта – это тяжелый и долгий путь, сочетающий в себе одновременно лишения и веру в мечту, разочарования и надежды, гнев и смирение. Это бесконечный путь преодоления высоких гор и бесконечных степей, путь успеха и падений. Его может пройти только тот, кто способен остаться верным себе и своей нелегкой судьбе. Макатаев, характеризуя судьбу поэта, прибегает к жесткому, но очень точному сравнению:

Кенезең кепкенде бір, лай суға
Кез келген мақұлықпен таласасың. [4, 230]

Когда одолеет жажда, даже за грязную воду
Станешь драться с любой тварью.

Звучащие в этой фразе горечь и отчаяние, испытываемые Макатаевым в середине 60-х годов, объяснялись и личными невзгодами, и публичной травлей. А ведь это было время наступления его настоящего триумфа, когда его поэтический голос обрел мощь и индивидуальную неповторимость.

В 1968 году Макатаев пишет стихотворение «Поэзия» [4, 343], являющееся вершиной его творчества, в котором органически соединились глубина макатаевской мысли и виртуозность поэтического исполнения. Это своеобразная декларация единства поэта и поэзии, поиска поэтом поэзии в окружающем мире, перечисление источников, порождающих поэзию. В современном литературоведении «всевозможные программные манифесты, программные стихотворения о поэте и поэзии» можно назвать «рефлексией творчества» [3, 129].

Стихотворение состоит из 25 строк и держится на эстетике повтора, являющегося основным стратегическим приемом организации данного текста. Бинарная пара *мен – сен* (*я – ты*) составляет между собой смысловое единство и равенство *егіз* (*близнецы*). И она, пунктирно проходя через все стихотворение, словно «сшивает» его.

Зачин стихотворения имеет выразительную графическую форму. Обращение в форме назывного предложения *Поэзия!* выделено тем, что оно занимает позицию графического пространства целого полустушия, «чем стремится к повышению ритмико-интонационной самостоятельности, выделенности» [6, 370]. И.И. Ковтунова говорит о повышении уровня предикативности текста за счет номинативных предложений [7, 153]. Графически выделенные первые две строки стихотворения, обращая на себя внимание, задают движение последующему декламационному стиху, графически однородному и построенному на системе повторов, группирующихся между собой. Завершают стихотворение две вновь деформированные строки, происходит выбивание из инерции заданной формы основного объема стихотворных строк. Нарушение графического порядка и является формой акцентирования внимания на главной мысли о том, что поэт и поэзия – близнецы.

- Начало: 1. Поэзия!
 Менімен егіз бе едің?
 2. Сен мені сезесің бе,
 неге іздедім?
- Конец: 24. Сені іздедім.
 Іздеймін, тағат бар ма?
 25. Сені маған егіз ғып жаратқан
 ба?!
1. Поэзия!
 Не ты ли мой близнец?
 2. Чувствуешь ли ты меня,
 зачем искал?
24. Искал тебя.
 Ищу, хватит ли терпения?
 25. Не ты ли создана близнецом для
 меня?!

В этой кольцевой композиции, начало и конец которой фиксируются словом *мен* (*я*), встречающемся в тексте трижды, находится целый калейдоскоп повторов. Частотным в указанной выше паре является слово *сен / сені* (*ты / тебя*) – 13 словоупотреблений. Через весь текст рефреном (6 случаев) проходит фраза *сені іздедім* (*тебя искал*), при этом само слово *іздедім* (*искал*) встречается 17 раз. Фраза *сені іздедім* звучит как заклинание и относится к ораторскому приему настойчивого напоминания лирического субъекта о себе. Лирический герой-поэт, внимательно вглядываясь, ищет поэзию в огромном космосе бытия, состоящем из двух миров: антропоморфного и природного. Образы, составляющие эти миры, нанизываясь один на другой, насчитывают до 35 наименований. Поэзия присутствует во всем: в любви, тоске и мечтах, в ливне и облаках, грозах и радуге. Время является таким же источником поэзии, как мир друзей и врагов. Все перечисляемые образы, участвуя в формировании структурообразующей доминанты повтора, относятся к категории как материальной, так и нематериальной – к области чувств и переживаний.

Соединение синтаксически повторяющихся звеньев (от повтора однородных слов до целых предложений), т.н. «принцип интонационно-синтаксической стереотипия» [8, 80], способствует однообразию звучания стиха и создает иллюзию интонации эмоционально-смысловой монотонности. Насыщенная кумуляция грамматически сходных слов создает особое эмоциональное напряжение и семантический видеоряд с указанием возможных мест

обитания поэзии: *адамдардан, / Бұлақтардан, бақтардан, аландардан. / Шырақтардан, оттардан, жалаулардан (среди людей, / В родниках, в садах, на площадях. / В свечах, в огнях, во флагах)* или *Күннен, түннен, гүлдердің бүршігінен. / Қуаныштан, түршігу-күрсінуден (В свете дня, в тиши ночи, в бутонах цветов. / В радости, содрогании, вздохе).*

Напряжение создает и такая фигура повтора, как синтаксический параллелизм:

Алауыртқан таңдардан сені іздедім,
Қарауытқан таулардан сені іздедім.

В алеющих зорях тебя искал,
В чернеющих горах тебя искал.

Мир, порождающий поэзию, передается поименованной красочной палитрой (*алауыртқан – алеющих, қарауытқан – чернеющих, ақша – беловатых, қызыл-жасыл – красно-зеленый, ақ – белый*) и метонимически замещенной (*бақтардан – в садах, шырақтардан – в небесных лучах, оттардан – в огнях, жалаулардан – во флагах, шұғыла – радуга, көкжиек – горизонт*). Этот мир полон звуков, источниками которых могут быть звенящий родник и залпы орудий, человеческий вздох и биение сердца.

Наращение чувства, заключенного в прямом обращении лирического субъекта к адресату в лице поэзии, оформлено в форме «тирадного стиха» (термин – З. Ахметова). Иллюзия речи без перерыва создается метро-ритмическим сочетанием одиннадцатисложника с двенадцатисложником, подкрепленного многократным повтором рифмы. «В казахском языке много рифмующихся слов. В силу особенностей самого языка рифма в казахской поэзии требует близкого сходства слов. Казахский язык позволяет без ограничения пользоваться такими рифмами» [6, 425]: *адамдардан – алаңдардан – жалаулардан – замандардан; қасымнан да – жасыннан да; ашылғанда – шашылғанда.*

Построение стихотворения Макаатаева и его смысловая составляющая вызывают в нашей памяти имена трех поэтов.

Б. Пастернак считал, что источником поэзии является природа: «Искусство реалистично как деятельность и символично как факт. Оно реалистично тем, что не само выдумало метафору, а нашло ее в природе и свято воспроизвело» [9, 174]. В стихотворении «Определение поэзии» (1917) им обозначен целый ряд понятий мира природы, участвующих в рождении поэзии и находящихся в схожих синтаксических конструкциях:

Это – круто налившийся свист,
Это – щелканье сдавленных льдинок,
Это – ночь, леденящая лист,
Это – двух соловьев поединок.

Это – сладкий заглохший горох,
Это – слезы вселенной в лопатках,
Это - с пультов и с флейт – Фигарó
Низвергается градом на грядку. [10, 88]

В стихотворении «Весна» (1914) поэт XX века, обращаясь к поэзии, предлагает ей вбирать в себя *облака и овраги*, которые станут материалом для стихотворений: *А ночью, поэзия, я тебя выжму / Во здравие жадной бумаги* [10, 53].

Эти «странные сближенья» между Пастернаком и Макаатаевым подкрепляются и тем фактом, что для них обоих поэт и поэзия – это близнецы. Вспомним, что первая книга стихов 1914 года русского поэта имела название «Близнец в тучах»!

Еще в 1928 г. Б.Я. Бухштаб в статье «Лирика Пастернака» отметил, что для молодого поэта свойственна речь «взахлеб», создаваемая перечислительной интонацией повтора [11].

Прием многократного, эмоционально и семантически нарастающего повтора является в целом излюбленным приемом поэзии и генетически связан с фольклором. И.Ф. Амроян в работе «Повтор в структуре фольклорного текста» [12] говорит о том, что «повтор является одним из наиболее архаичных приемов формирования структуры фольклорного текста. В основе данного приема (его разновидностей) лежат особенности мышления человека, отображенные в синтаксических конструкциях языка, а также в способах передачи информации, которые отражаются абстрактными моделями связного текста. Повтор – явление универсальное, охватывающее все уровни организации фольклорного текста – языковой, стилевой, ритмический, формальный, сюжетный» [12]. В поэтических текстах очевидно присутствие памяти данного приема. В них повтор становится «матрицей структурообразования текста, отличного от первичного фольклорного текста» [12].

Яркий пример создания многообразных цепочек повтора являет собой поэзия казахского поэта И. Жансугурова. В приводимом ниже отрывке из поэмы «Дала» («Степь») природа присутствует в таком количественном и качественном объеме, что позволяет ее звукам трансформироваться в голос поэзии:

Терісінен, оңнан,
Таудан, құздан, даладан,
Құмнан, судан, қоңырдан,
 Өзен, орман, қамыстан
Тау селіндей күнірене,
Қыр желіндей ескектей,
Көшкен елдей үдере
 Келді дауыс алыстан... [13, 142]

Слева, справа,
С гор, со скал, из степи,
 Из песков, воды, камышей
Гудящий как горный поток,
Как горный ветер веющий,
Как кочующий народ ликуя,
 Пришел голос издалека...

Редупликация – целенаправленный повтор в рамках одного текста определенных абстрактных моделей связного текста характерна для поэзии И. Бродского, о чем свидетельствует цитируемый фрагмент из стихотворения «Большая элегия Джону Донну» (1963):

Джон Донн уснул. Уснули, спят стихи.
Все образы, все рифмы. Сильных, слабых
найти нельзя. Порок, тоска, грехи,
равно тихи, лежат в своих силлабах.
И каждый стих с другим, как близкий брат,
хоть шепчет другу друг: чуть-чуть подвинься.
Но каждый так далек от райских врат,
так беден, пуст, так чист, что в них – единство.
Все строки спят. Спит ямбов строгий свод.
Хореи спят, как стражи, слева, справа.
И спит виденье в них летейских вод.
И крепко спит за ним другое – слава. [14, 11-12]

Мы позволили себе процитировать достаточно объемные фрагменты из поэзии трех больших поэтов XX века с той целью, чтобы показать сходство их отношения к поэзии, миру природы и сходство самовыражения в виде самых разнообразных повторов. Сравнение с ними анализируемого стихотворения Макаатаева позволяет говорить о наличии типологического сходства. Оно свидетельствует о том, что его поэзия находится в одном русле поисков поэзии XX века и органично «встраивается» в мировой поэтический контекст. Благодаря разнообразию повторов, становящихся стратегически важным художественно-выразительным приемом, Пастернак, Жансугуров, Бродский и Макаатаев каскадами природных образов формируют «многогранное, синкретически универсальное суммарное образное единство» [3, 63], порождающее поэзию.

Эстетическая и онтологическая значимость повторов, основанных на перечислении реалий природы при воспроизведении процесса поэтической рефлексии творчества, восходит к Пушкину. Вспомним «Евгения Онегина», и в частности описание того, как влюбленный поэт Ленский находит созвучие своим чувствам в природе:

Он рощи полюбил густые,
Уединенье, тишину,
И ночь, и звезды, и луну,
Луну, небесную лампаду,
Которой посвящали мы
Прогулки средь вечерней тьмы,
И слезы, тайных мук отраду... [15, 39-40]

Пушкинская идеология понимания творчества, назначения поэта и поэзии во многом определила художественное мировоззрение Макаатаева. Казахский поэт считает, что поэтом быть интересно и ответственно. Но поэт смертен, а поэзия – бессмертна: *Өлеңім, мен өлсем де, сен тірі бол!* [4, 100] (*Поэзия моя, если даже я умру – ты живи!*). Тема конечности поэта и бессмертия поэзии восходит к Пушкину: *душа в заветной лире / Мой прах переживет и тленья убежит*, где гарантией бессмертия самого поэта служит признание народа: *К нему не зарастет народная тропа* [5, 340]. Так же, как Пушкин, Макаатаев видит предназначение поэта в служении народу: *Мұқағали жоғалса қайтер дейсің, / Артымда қалсын жерім, / Қалсын елім* [4, 263]. (*Если Мукагали не станет, ну что ж, / Пусть останется моя земля, / Пусть живет мой народ*).

Тема творчества, назначения поэта и поэзии роднит лирику Макаатаева с высочайшими образцами поэзии XIX века – Пушкина и Абая и XX века – Пастернака, Жансугурова и Бродского.

Список литературы

- 1 Макаатаев М. Шығармаларының төрт томдық толық жинағы. 3 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2002. – 432 б.
- 2 Макаатаев М. Шығармаларының төрт томдық толық жинағы: 2 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2001. – 320 б.
- 3 Ляпина Л.Е. Лекции о русской лирической поэзии: классический период. – СПб., 2005. – 160 с.
- 4 Макаатаев М. Шығармаларының төрт томдық толық жинағы: 1 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2001. – 448 б.
- 5 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в десяти томах. Том III. – Л.: Наука, 1977. – 496 с.
- 6 Ахметов З. Казахское стихосложение (Проблемы развития стиха в дореволюционной и современной поэзии). – Алматы: ARDA, 2012. – 480 с.
- 7 Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986.
- 8 Жанабаев К. Тюркский миф в эпосе, обряде и ритуале. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 154 с.

- 9 Пастернак Б.Л. Избранное. В 2-х т. Т. 2. Проза; Стихотворения. – М.: ХЛ., 1985. – 559 с.
- 10 Пастернак Б.Л. Избранное. В 2-х т. Т. 1. Стихотворения и поэмы. – М.: ХЛ., 1985. – 623 с.
- 11 Бухштаб Б.Я. Лирика Пастернака // Литературное обозрение, 1987, № 9. – С. 106-112.
- 12 Амроян И.Ф. Типология цепевидных структур / <http://www.ruthenia.ru/folklore/amroyan1.htm>
- 13 Жансүгіров І. Құлагер: поэмалар мен өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1994. – 256 б.
- 14 Бродский И.А. Стихотворения. Эссе. – Екатеринбург: У-Фактория, 2001. – 750 с.
- 15 Пушкин А.С. Полное собрание сочинений в десяти томах. Том V. – Л.: Наука, 1978. – 528 с.

С.Ж. Әбішева

М.МАҚАТЕВТЫҢ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПОЭТИКАЛЫҚ ТОЛҒАНЫС НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Шығармашылық үдеріс туралы М.Мақатаевтың лирикалық ойы оның көптеген өлеңдерінен байқауға болады. Ақынның тақырыптары мен лирикасындағы поэзия эволюциясы өз дауысын іздестіру мен жолынан бастау алса, өз-өзін тануындағы жоғарғы деңгейіне дейін жетеді. Бұл мәселедегі Мақатаевқа рухани бағдар болып Абай мен Пушкин болды. ХХ-шы ғасырдың 2-ші жартысында қазақ ақынының поэзиясының бастауы Пастернак пен Жансүгіровтегідей қоршаған әлемде, табиғатта болды. Мақатаевтың поэтикалық рефлексиясының негізгі құрылымдық стиль әдісі – қайталау, синтаксистік қайталанған бөлімдердің бірлестігін көрсетеді (бір буынды сөздерден бастап, толық сөйлемдерге дейін). Мақатаевтың поэзия жаралуы мен ақынның тақырыптық белгіленуі, оның лирикасын ХІХ және ХХ-шы ғасырлардағы орыс және қазақ поэзиясының жоғарғы үлгілермен жақындастырады.

S. Abisheva

CREATIVITY AS AN OBJECT OF POETIC REFLECTION IN THE LYRICS OF M. MAKATAYEV

M. Makatayev`s lyrical meditation about creative process is reflected in a number of his poems. The evolution of the poet`s theme and poetry in his lyrics is a way from finding his voice and a path to high self-affirmation. In this issue Makatayev`s spiritual guidance were Abay and Pushkin. The origins of poetry of the 2nd half of the 12th century`s Kazakh poet as like Pasternak and Zhansugurov`s lie on the surrounding world, nature. The main structural-stylistic reception of Makatayev`s poetic reflections is redo, which is a syntactically compound of repeating units (from the repetition of the homogeneous words to complete sentences). The birth of poetry and the subject of the appointment of Makatayev unites his lyrics with the highest examples of Russian and Kazakh poetry of the 19th and 20th centuries.

ӘОЖ 801.8 (5 к)

Г.Е. Абылова

Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
gulfik.78@mail.ru

ДҮНИЕНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПРОЗАЛЫҚ БЕЙНЕСІ: ҰҚСАСТЫҒЫ ЖӘНЕ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Берілген мақалада жалпы тіл біліміндегі және қазақ тілтанымда дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымына берілген анықтамаларға талдау жасалған. Автордың тұжырымдауына, ақын-жыраулар толғауларындағы дүниенің поэтикалық бейнесі ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы

тарихи, мәдени, саяси т.б. оқиғалардың әсерінен қазақ қоғамының басынан кешірген түрлі жағдайларға орай ақын-жыраулардың рухани-сезімдік тәжірибесі вербалдануынан қалыптасқан, алайда сол кезеңдерді бейнелейтін нақты фактілердің сенімділігі емес, оның адам тәжірибесіне орай сезімі, көңіл-күйі, түйген ойлары, шынайылығы маңызды орын алады.

ХУ-ХУІІІ ғасырлардағы ақын-жыраулардың толғауларындағы көбінесе фактуалды және концептуалды мәліметтен гөрі эстетикалық мәлімет басты орынға ие болады. Эстетикалық мәлімет беру поэтикалық мәтіннің басты қызметі екені белгілі.

Автор алдымен, поэзия және прозаның айырмашылықтарына тоқтала келіп, дүниенің поэтикалық бейнесін дүниенің прозалық бейнесімен ортақ тұстарын, айырмашылықтарын айқындап, анықтама берген.

Зерттеуші поэзия мен прозаның арасындағы мәнді ерекшеліктерді және ғалымдардың пікірлерін есепке ала отырып, дүниенің поэтикалық бейнесін шындық болмыста ақын үшін өзекті болып табылатын құбылыстар жайында концептуалды және фактуалды мәліметтің эстетикалық мәнмен көмкеріліп, поэтикалық мәтінде семантикалық, құрылымдық, интонациялық тұтастық түрінде көркем бейнелер арқылы берілуі деп қарастырады. Ал дүниенің прозалық бейнесін шындық болмыста жазушы үшін өзекті болып табылатын құбылыстар жайында фактуалды және концептуалды мәліметтің эстетикалық мәнмен көмкеріліп, прозалық мәтінде семантикалық, құрылымдық тұтастық түрінде белгілі бір идеялық мақсатта бейнеленуі деген қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: концепт, дүниенің поэтикалық бейнесі, дүниенің прозалық бейнесі, толғау, ақын-жыраулар, поэтикалық мәтін, эстетикалық қызмет.

Зерттеушілердің бірқатары «дүниенің поэтикалық бейнесі» терминін тар мағынада түсініп, оны шығарманың формасына ғана (өлең, поэзия) байланыстырады. Поэзиялық, прозалық шығармалар өнердің, әдебиеттің модельдеріне кіре отырып, ортақ белгілерге ие болып, ерекше көркемдік әлем жасайды, шындық өмірмен әр түрлі қатынаста болады, алайда әрдайым одан өзгешелеу болып келеді. Алайда көркемдік әлемді жасауда түрлі тілдік құралдар поэзияда және прозада ерекшеленетін қасиеттері бар көркемдік модельдерге алып келетінін көптеген зерттеушілер тарапынан ескертілген болатын (соның ішінде, М.М. Бахтин және Ю.М. Лотман). Дүниенің поэтикалық бейнесі шынайы адамның дүниетанымы емес. Бұл мәтін жасаушының эстетикалық түсініктерінің сүзгісі арқылы өткізілген дүниетаным, бұл жайында кезінде М.М. Бахтин былай деп жазған болатын: «Автор-суретшінің шығармашылық санасы ешқашан тілдік санамен сәйкес келмейді, тілдік сана тек қана таза көркемдік тапсырмамен жаппай тегіс, бүтіндей басқарылатын сәт, материал ғана» [1, 168]. Ю.М. Лотман ескертуінше, проза өнер түрі ретінде тарихи жағынан поэзиядан кейін пайда болған, себебі тіл өнер материалы ретінде алдымен кәдімгі сөйлеумен ұқсастығынан арылады (адресатта көркем мәтінді қабылдау презумпция жасау үшін) және тек өнердің ары қарай дамуы оны прозаға алып келеді [2, 107].

Л.Г. Панова дүниенің поэтикалық бейнесі дегеннен ақынға әлем жайында ойлау, әлемді бейнелеу үшін қажет иерархиялық жүйеленген категориялар жиынын ұғынады [3]. Ал Н.А. Кузьмина дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымын «ақиқат, физикалық әлемге поэтикалық альтернатива ретінде, суреткердің санасы призмасының көлеңкесі арқылы моделі жасалған ғалам бейнесі, оның (суреткердің) рухани белсенділігінің нәтижесі секілді» қарастырады [4, 227].

Ю.В. Казарин дүниенің поэтикалық бейнесін «поэтикалық мәтіннің формалық, мазмұндық, функционалдық, мәдени, эстетикалық және рухани семантикасының бірліктері арқылы автор және оқырман санасында қалыптасқан мәндер, бейнелер және түсініктер жүйесі» [5, 65] деп түсінуді ұсынады.

Ал қазақ тіл білімінде Р. Сыздық дүниенің поэтикалық бейнесі жайында тікелей пікір айтпаса да, «поэтикалық» терминінің мәнін түсіндіріп өтеді: «Көркем шығарманы, айталық өлеңді, тұтас бір эстетикалық дүние деп қарастыратын болсақ, оның айтпағын (мазмұнын)

білдіретін құрал – поэтикалық тілін білу қажет. Поэтикалық тілдің жақсы көрінетін жері – поэзия, өлең, жыр. Поэтикалық тіл дегеніміз, бір жағынан, сөзбен түскен әсем кестелер болса, екінші жағынан, сол кестелерді төгетін амалдардың көрінісі. «Поэтикалық тіл» мен «өлең тілі» деген ұғымдар бір-бірінен мүлтіксіз пара-пар емес. Поэтикалық тіл тек өлең тектінде емес, қара сөзде де, ауызекі сөйлеу барысында да орын ала алады. «Поэтикалық» деген анықтауыш тіл көркемді-гінің, дәлірек айтсақ, көркемдік үшін қолданыстың биігін, идеалын білдіреді» [6, 11].

М. Мақатаевтың поэзиялық шығармаларын когнитивті тұрғыдан зерттеген А. Әмірбекованың тұжырымдауынша, «дүниенің поэтикалық моделі автордың индивидуалды танымы мен оның санада бейнеленген бейнесі арқылы көрініс табады. Демек, автор танымындағы дүние туралы концептілік жүйе – оның ақиқат болмысқа деген субъективті көзқарасы мен объективтік қатынасын танытатын құндылықтар жүйесінен құралады. Дүниенің көркем бейнесінің (көркем концептілердің) бейнелену шеберлігі, «шарықтау шегі» дүниенің поэтикалық, лирикалық, эпикалық, фольклорлық бейнелері арқылы танылады. Көркем бейнелер концептілік жүйе шеңберінде реттеледі. Концептілік жүйенің құрылымы кеңейген сайын дүниенің концептілік бейнесі де кеңейе түседі» [7, 25]. А. Әмірбекова дүниенің поэтикалық моделін дүниенің көркемдік бейнесінің бір моделі ретінде арақатынаста қарастырады. Шындық болмыс жайында әрбір адамның субъективті көзқарасын танытатын қарапайым, белгілі бір деңгейде көркем түрде бейнеленетін дүние жайындағы тілдік бейнесінің жан-жақты танымдық тұрғыдан ең көрнекті үлгісін бейнелі ойлау жүйесіне ие ақын, жазушылардан табуға болады.

Дүниенің поэтикалық бейнесі термині Ресей әдебиеттануында кеңірек қолданысқа ие болған және индивидуалды-авторлық поэтика аспектілерін зерттеу барысында кең қолданылған. Соңғы кезеңдердегі он жылдықтарда белгілі бір әдеби стильге (мысалы, символисттер, Күміс ғасыр поэзиясы) тән дүниенің поэтикалық бейнесін не ақынның поэтикалық әлемін қайта жасауға арналған зерттеулер пайда болды. Ескере кететін жайт, Ресей лингвистикасында «ақынның поэтикалық әлемі» мен «дүниенің поэтикалық бейнесі» терминдері тең ұғымда қарастырылады.

Л.О. Бутакованың ескертуінше, дүниенің поэтикалық бейнесі ұғымы мен дүниенің көркемдік бейнесі ұғымы синонимдер ретінде қарастыруға болады. Себебі дүниенің көркем бейнесінің спецификасы оны білдіретін терминге тәуелсіз, оны «шығармашылық сана-сезім жалпыхалықтық сана-сезімнің бөлігінің қандай деңгейінде болса, сондай деңгейде жалпы тілдік сана-сезімнің бөлігі болып табылады. Сәйкес келу деңгейі әрбір жағдайда әртүрлі және автордың шығармашылық көркемдік тәсіліне байланысты болады» деп қарастырады [8, 94].

Э.Д. Сүлейменова дүниенің тілдік бейнесі мен дүниенің концептуалды бейнесі арасына теңдік белгісін қоймайды. Оның пікірінше, «дүниенің тілдік бейнесі» терминологиялық тіркес ретінде тілдің шындық болмыспен тікелей бір-бірімен әрекеттесуі (ойлаудан өтіп) арқасында пайда болған. Шындығында, тіл мен шындықтың арасында мұндай тікелей контакты жоқ [9, 125].

Б.И. Нұрдаулетова «поэтикалық тілдің көркем ойлау құрылымында анықталған дүниенің концептуалды бейнесі мен дүниенің тілдік бейнесі қазіргі танымдық тіл білімі аясында бір-бірін толықтыратын тілдік-танымдық категориялар» ретінде қарастырады [10, 22, 8]. Сонымен қатар, ғалымның пайымдауынша: «жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалды бейнесі жыраулардың діни-мифтік, адамзаттық танымына негізделген «дүниенің жаратылу концептісі», «шынайы адам концептісі», «қайғы, мұң, шер», «жалғыздық, жекелік», «өлім» концептілері, «атамекен» концептісі тәрізді басты-басты когнитивтік құрылымдардан тұратыны анықталды» [10, 7].

Енді бір көзқарастар жүйесі дүниенің поэтикалық бейнесі мен дүниенің прозалық бейнесінің айырмашылықтарын ажыратуға көп көңіл бөледі.

Ж.Н. Маслованың ескертуінше, ғалымдардың дүниенің поэтикалық бейнесі мен прозалық бейнесін ажыратуға ұмытылыстары және поэзияны шындық өмірдің ерекше проекциясы ретінде белгілеулері түсінікті құбылыс [11, 53]. Осыған байланысты, дүниенің

поэтикалық бейнесінің когнитивті механизмін түсіну үшін оған қарама-қарсы дүниенің прозалық бейнесі ұғымы жайында да айтып кеткен жөн.

XX ғасыр зерттеушілерінің тікелей категоризация және концептуализация үрдістерімен байланысты дүниенің бейнесін қалыптастырудағы тілдің рөлі жайындағы мәселе басты назарында болды (Weisgerber, 1934). Дүниенің ара қатысы мәселесі, санадағы оның бейнесі, сонымен бірге, тілде орнықтырылған бейнесі дүниенің бейнесінің екі формасын айқындауға алып келеді (концептуалды және тілдік). Мұнда дүниенің тілдік бейнесі дүниенің концептуалды моделінің құрамдық бөлшегі ретінде айқындалады. Әдетте дүниенің ғылыми және қарапайым бейнесі қарама-қарсы қойылып салыстырылады (Бодуэн де Куртенэ, 1963; Щерба, 1974; Потенбня, 1999; Апресян, 1995). Сол секілді дүниенің поэтикалық бейнесі және дүниенің прозалық бейнесі де қарама-қарсы қойылып қарастырылады деп айтуымызға болады.

Алдымен, поэзия және прозаның айырмашылықтарын анықтап алайық. Орыс тіл білімінде поэзия мен прозаны салыстыруда және бір-біріне қарама-қарсы қоюда бірнеше критерийлер ұсынылған. Соның бірі – өлең мен прозаның түрліше ритмикалық табиғатымен байланысты ритмикалық критерийі. Бұл көзқарастың өкілдері В.М. Жирмунский, Б.В.Томашевский, М.М. Гиршман, Ю.Б. Орлицкий және т.б. Ал А.П. Веселовский, Б.М. Эйхенбаум, А.В. Михайлов, М.Л. Гаспаров және т.б. ғалымдар тобы поэзия мен прозаны поэтика және риторикада ғылыми негіздемеге ие болған көркемдік стильдер ретінде қарастырады. Сонымен қатар, ХУІІІ–ХІХ ғасырлардағы батыс-еуропалық және Ресей эстетикасында поэзия термині кең мағынада түсіндірілді. Ол «көркемдік» сөзіне синоним ретінде жұмсалып, өлеңмен де және прозамен де жазылған көркем шығармалар деп түсінілді. Ал проза функционалды әдебиетке қатысты айтылды (шешендік, ғылыми, публицистикалық, философиялық). Құрылымдық-семантикалық критерий поэзия мен прозаны бір мезгілде көркемдік ойлау типтері ретінде және сөйлеу, жанрлық-стильдік категориялар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

3. Ахметов «поэзия өмір шындығын ойшылдықпен ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді... көркем ой жеткізудің құралы» [12, 11] деген сипаттама бере отырып, мұның (поэзияның) философиялық пен эмоциялық қырын айтып кетеді.

С.Г. Виноградова поэзияның ерекшелігін былайша түсіндіреді: «Лирикада, эпоста, драмада тілдік бірліктері мағынаны жеткізу тұрғыдан өздерін бірдей ұстамайтыны белгілі. Өлеңдегі сөз дыбыстық қайталамалар (рифма, аллитерация), ритм-метрикалық сурет қайталауларының, шығарманың композициялық құрылысының спецификасының әсерін байқап көреді. Себебі поэтикалық мәтін – бұл жабық жүйе, ар жағында автордың санасы, оның элементтері, шектестік (жүйелі тәуелділік арқылы) бойынша да, эквиваленттілік (ассоциативті тәуелділік арқылы) бойынша да бір-бірімен тығыз байланысқан сөздер тұрған бір микрокосм» [13, 161]. Зерттеуші поэзияны семантикалық және құрылымдық тұтастығының мықтылығына баса назар аударады.

В.А. Маслованың пікірінше, «Поэзия (грек. «істеу, жасау») ғаламды тану мен бейнелеудің спецификалық амалдарының бірі болып табылады» [14, 15]. Ғалым поэзияда эстетикалық мәннің басым болуын негізгі шарты ретінде ұсынады: «адам жай-күйі, басынан кешкендерді эстетикалық емес тура мағынамен білдіруге ұмтылса поэзия жоғалады» [14, 18] және «поэтикалық мәтін – бұл әлемді бейнелі түсіну» [14, 19] – деп қорытынды тұжырым ұсынады.

В.А. Маслова поэзия мен проза арасындағы айырмашылықтар жайында айтып кеткен Б.В. Томашевский, Е.Д. Поливанов, Е. Эткинд, Удар де Ла Мотт, Н. Гумилев т.б. пікірлерін саралай келе, тағы да мынадай тұжырымға келеді: поэзия прозадан биік емес, ол тек спецификалық мүмкіндіктер мен спецификалық белгілерге ие: проза – бұл ойды, идеяны білдіру, поэзия – сезім мен көңіл-күйді білдіру («құмарлық тілі») [14, 24], егер прозада оқиғалар бейнеленсе, ал поэзияда бұл оқиғаларға деген автордың реакциясы ретінде эмоция мен сезімдерінің динамикасы бейнеленеді [14, 31] дей келе, мұның мәнін былайша түсіндіріп кетеді: «Сөздің мағынасын екіге ажырату зор мәнге ие болады: концептуалды және

эстетикалық. Эстетикалық мағына концептуалды мағынаға орай бейімделеді де, көбінесе оның мағынасын өзгертіп те жібереді» [14, 32-33].

Ал И.В. Вашунина «поэзия біршама төмен ақпараттылығымен және жоғары эмоционалдылығымен және экспрессивтілігімен ерекшеленеді. Поэтикалық мәтіндегі жоғары зорланушылық, шиеленушілік (олардағы вербалды емес мазмұндық-концептуалдық және мазмұндық-мәтінастарлық мәліметтің үлкен көлемінің берілуі) оларды қабылдауда болжамды қиындатады [15, 10] – деп поэзияның фактуалдыдан гөрі концептуалды мәліметті беруге қызмет ететін қырын алға тартады. Б.А. Ларин көркем мәтіндегі сөздің семантикалық күрделілігі жайында айтып, ғылыми айналымға мағыналық призма арқылы әлемге индивидуалды-авторлық көзқарасты білдіруші ретіндегі сөздің эстетикалық мағынасын енгізген болатын.

Негізі, толғауларда көбінесе фактуалды және концептуалды мәліметтен гөрі эстетикалық мәлімет басты орынға ие болады. Эстетикалық мәлімет беру поэтикалық мәтіннің басты қызметі екені белгілі. Бұл мәлімет бағаны, қарым-қатынас тәжірибесін беруге бағытталған, ал фактуалды фактілерді беруге ұмтылады. Көркем мәтінде ақын-жыраулардың ой-пікірлерінің түпкі ойы ерекше көркем тілдік формада семантикалық кеңістікте жүзеге асады да, мәтін концептуалды талдаудың нысанына айналып, мұның өзі мәтінде қандай дүние бейнесі бейнеленгенін, қандай білім және бағалау фрагменттері онда баяндалғанын анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен әлеуметтік бағдарлы және коммуникативті қызметтің әлеуметтік шарттанған мәтіндер де жоқ емес. Ақын-жыраулар поэзиясының мәтіні жайында осылай деуге болады. Демек, көркемдік формада нақты тілдік құралдар жүйесі негізінде және олардың ерекше ұйымдасуымен поэтикалық мәтін мазмұны ақын-жыраулардың дүниенің поэтикалық бейнесінің фрагменттерінің жүйелі жиынтығы ретінде берілген.

М.М. Бахтиннің байымдауынша, поэзия мен проза архитектуралық көркемдік формалар ретінде екі түрлі дүние бейнесін жасайды. Поэзияда өзіндік дүниенің автороцентрлік (мифоцентрлік) көркемдік моделі жасалады. Бұл модельдің қалыптасуында көркемдік бейненің құрылымына маңызды роль беріледі. Поэзияда көркемдік бейне авторлық интенция, затқа деген авторлық эмоционалды-мәндік бағыттылықпен максималды түрде берілген, сондықтан да, М.М. Бахтин бойынша, поэтикалық бейне – бұл автордың зат жайындағы пікірі арқылы және бұл заттың экспрессивті, құндылықты және мәндік сипаттамасы арқылы қалыптасатын интенционалды бейне [16, 34]. «Дүниенің поэтикалық моделінде адам бейнесі өздік идентификация принципі бойынша, басқа біреуді, өзі секілді: басқа біреу мен секілді деп қабылдау принципі бойынша бейнеленеді. Дүниенің прозалық көркем моделі, ең алдымен, логоцентрлік модель ретінде қалыптасады. Оның негізінде екі дауыстық сөз, зат жайында бөтен сөзбен диалогқа түсетін автор сөзі жатыр. Прозадағы көркемдік бейненің өзіндік ерекшелігінің мәні оның диалогтылығында жатыр, прозалық көркем бейне, М.М. Бахтин көзқарасы бойынша, «диалогтанған» бейне. ... Дүниенің прозалық моделінде адам оны басқа біреу секілді, мен басқа біреу секілді деген принцип бойынша әсерлену, қабылдау арқылы бейнеленеді [16, 34].

Л.О. Бутакова көркем мәтіндегі автор санасының мәнін қызметін зерттеу барысында поэзия мен прозадағы дүниенің моделінің ерекшеліктерін былайша түсіндіреді: «проза және поэзия эстетикалық қызметтің түрлі принциптерін бейнелейді. Бұл индивидуалды сананың айырмашылығымен ғана байланысты емес, сонымен бірге, мәтіндік презумпцияның сәйкес келуімен де байланысты болған ұқсас ғалам бейнесінің вербалды түрінің түрлі әдісін, жолын көруге мүмкіндік береді. Зерттелетін прозалық және поэтикалық мәтіндер біркелкі бір сарынды, көлемдік, тақырыптық және жанрлық ұқсастығымен сипатталады, бірақ когнитивті, семиотикалық, коммуникативті, ритмо-метро-мелодиялық доминантарымен ерекшеленеді [17, 4]. Ғалым дүниенің көркемдік бейнесін – белгілі бір жолмен ұйымдастырылған құрылымдық элементтер автордың санасында бар когнитивті модельдер мен концептуалды аумақтармен динамикалық түрде ара қатынасын белгіленген түрлі деңгейде күрделі құрылған, біршама шындық болмыстың стабильді эстетикалық бейнесі (когнитивті-ментальді, эмотивті, коммуникативті) [18, 6] дей келіп, дүниенің поэтикалық және прозалық бейнесінің

анықтамасын былайша тұжырымдайды: «Дүниенің поэтикалық моделі – репрезентацияның арнайы формаларына ие, поэтикалық текстуальдылықтың презумпциясын біріктіре отырып мәтінде анықталатын когнитивті модельдер жиынтығы». «Дүниенің прозалық моделі – репрезентацияның арнайы формаларына ие, прозалық текстуальдылықтың презумпциясын біріктіре отырып мәтінде анықталатын когнитивті модельдер жиынтығы» [18, 6]. Л.О. Бутакова проза мен поэзия көркем әдебиеттің бір-біріне қарама-қарсы тектің түрлері болғанымен, дүниенің бейнесі ретінде бұл әдеби жанр түрлерінің мәтіндегі реализациясын ажыратып көрсетуде тек ойды білдіру тәсілі: өлең мен қара сөзді ғана айырмашылық етіп алып ұсынады.

Н.С. Болотнованың пікірінше, дүниенің поэтикалық бейнесін белгілі бір интенциялармен сәйкес бейнелі формада іске асырылған, оқырманның танымдық белсенділігінің нысаны болып табылатын автордың шығармашылық қиял, елесімен жасалған көркемдік әлем деп ұғынамыз [19, 21]. Ғалым дүниенің поэтикалық бейнесінің мынадай ерекшеліктерін атап көрсетеді: «антропоцентризм, эстетикалық дүниені модельдеудің субъективті шығармашылық сипаты, автордың «тілдік ойлау» қызметі үрдісіндегі дүние жайындағы білімнің көркем образдарда екіншілік бейнелеуі, тұтастық, жүйелілік, шындық болмыспен жанама түрде байланысы, өзгермелілік» [19, 21].

Дүниенің поэтикалық бейнесінің реконструкциясы үшін материал ретінде автордың қабылдауының ерекшеліктеріне сай шындық өмірді бейнелейтін шығармаларының жиынтығы қызмет етеді. Осылайша, дүниенің поэтикалық бейнесі түсінігі көркемдік шындықтың ерекше жоғары статусын бейнелейді. Сонымен қатар, дүниенің поэтикалық бейнесін қалыптастыруда автордың индивидуалды бейнелі жүйесі маңызды рөл атқарады.

Сонымен, поэзия мен прозаның арасындағы мәнді ерекшеліктерді және ғалымдардың пікірлерін есепке ала отырып, «дүниенің поэтикалық бейнесі дегеніміз шындық болмыста ақын үшін өзекті болып табылатын құбылыстардың жүйелі түрдегі концептілерінің жиынтығы ретінде ұсынылып, олар жайында концептуалды және фактуалды мәліметтің эстетикалық мәнмен көмкеріліп, поэтикалық мәтінде семантикалық, құрылымдық, интонациялық тұтастық түрінде адамның жан дүниесіне әсер ететіндей түрде көркем бейнелер арқылы берілуі» болса, ал «дүниенің прозалық бейнесі дегеніміз шындық болмыста жазушы үшін өзекті болып табылатын құбылыстардың жүйелі түрдегі концептілердің жиынтығы ретінде ұсынылып, олар жайында фактуалды және концептуалды мәліметтің эстетикалық мәнмен көмкеріліп, прозалық мәтінде семантикалық, құрылымдық тұтастық түрінде белгілі бір идеялық мақсатта бейнеленуі» деген қорытындыға келеміз.

XV–XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар поэтикасын тудырған сол кезеңдердегі тарихи, мәдени, саяси оқиғалар (фактуалды мәлімет) ішінен ақын-жырау үшін өзектірек мәнге ие зат, құбылыстар тіліне тиек болып, шығармашылық үрдісте көркем бейнеде ұсынылған туындылар болып табылады. Негізі, ақын-жыраулар поэтикасында бейнеленген дүниенің поэтикалық бейнесі заман тудырған шындық болмыстың көркем бейнесі ретінде ұсынылады. Бұл жерде ескере кететін жайт, «когнитивті тұрғыдан қарағанда, поэзияны туынды индивидуалды сана ретінде және дамудың жалпы мәдени деңгейінің бейнесі ретінде қарастырған жөн, себебі ақын социум мен этностың өкілі болып табылады» [11, 54] дегенді де есепке алу қажет.

Поэтикалық мәтін бір жағынан, дүниені авторлық интерпретациясының ерекшеліктерін бере алады, екінші жағынан, авторлық сананың спецификалық мәндік (когнитивтік) құрылымдардың индивидуалдығын білдіреді.

Ж.Н. Маслова «Дүниенің поэтикалық бейнесі когнитивті аспектіде зерттелуі» деген мақаласында: «Дүниенің поэтикалық бейнесі дүниенің тілдік бейнесі болып табылады, поэтикалық мәтінді когнитивті аспектіде зерттеу – адам концептосферасын түсінудің тағы бір мүмкіндігі. Поэтикалық мәтіндердің жиынтығында дүниенің поэтикалық бейнесі бейнеленеді. Дүниенің поэтикалық бейнесі когнитивті аспектіде зерттеу, поэтикалық мәтінді когнитивті зерттеудің нысаны ретінде қарастыруға берілген лингвомәдени бірлестік шегінде іске асатын базалық мәдени модельдердің бар болуын және трансформациясын бақылап отыруға

мүмкіндік береді. Поэтикалық мәтіндегі мәннің қалыптасу механизмін зерттеу белгілі бір ұрпақтың когнитивті механизм жинағындағы, қоғамдық сана трансформациясындағы өзгерістерді айқындауға мүмкіндік береді» [11, 34] – деген пікіріне сүйенсек, ақын-жыраулар поэтикасындағы дүниенің поэтикалық бейнесінің когнитивті аспектіде қарастырудың өзектілігімен қатар, ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы туындылардағы тілдік, танымдық, психологиялық, мәдени, әлеуметтік, тіпті тарихи тұрғыдан жанаша қарастырудың тиімді жолын ұсынып, қазақ тіл біліміндегі поэтикалық көркемдік тілдегі базалық концептілер жүйесінің қалыптасу механизмінің интерпретациясын бере алады.

Демек, ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы ақын-жыраулар толғауларында орын алған дүниенің поэтикалық бейнесі – индивидуальды поэтикалық тілдің құралдары арқылы айтылған және мәтінде объективтендірілген автордың дүниетанымы, көзқарасы.

Ақын-жыраулар поэтикасындағы дүниенің поэтикалық бейнесі ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы тарихи, мәдени, саяси т.б. оқиғалардың әсерінен қазақ қоғамының басынан кешірген түрлі жағдайларға орай ақын-жыраулардың рухани-сезімдік тәжірибесі вербалдануынан қалыптасқан, алайда сол кезеңдерді бейнелейтін нақты фактілердің сенімділігі емес, оның адам тәжірибесіне орай сезімі, көңіл-күйі, түйген ойлары, шынайылығы маңызды орын алады.

Дүниенің поэтикалық бейнесін зерттеудегі бағыттардың жүйеленуіне арналған еңбектерге шолу жасау дүниенің поэтикалық бейнесі автордың ішкі жан дүниесімен байланысты бейнелеу арқылы анықталатын бұл салада қолданылатын ұғымдардың, түсініктердің санының көптігін және әр тектілігін көрсетеді. Дүниенің поэтикалық бейнесін жасауға қатысатын концептілер жүйесі, оның психологиялық, әлеуметтік мәні мен қасиеттері, концептінің субъективті семантикасы жайында түсініктерді, мәселелерді зерттеудің әдістемелік шешімі келтірілген.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 320 с.
- 2 Лотман Ю. Об искусстве. – СПб.: Искусство, 1998. – С. 423-436.
- 3 Панова Л.Г. Пространство и время в поэтическом языке О. Мандельштама: автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1998. – 22 с.
- 4 Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – Екатеринбург: Изд-во урал. ун-та, 1999. – 268 с.
- 5 Казарин Ю.В. Поэтический текст как система / Ю.В.Казарин; Науч.ред. Л.Г.Бабенко. – Екатеринбург: Урал.гос.ун-т, 1999. – 259 с.
- 6 Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. – 616 б.
- 7 Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М. Мақатаев поэзиясы бойынша): Филол.ғыл.канд. ...дисс. – Алматы, 2006. – 122 б.
- 8 Бутакова Л.О. Человек – мир – речь: Индивидуально-авторская картина мира в творчестве омского поэта Тимофея Белозерова // Язык. Человек. Картина мира: Лингвоантрополи филос.очерки. – Омск, 2000. – Ч. 1. – С. 94-118.
- 9 Сулейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алма-Ата, 1989. – 160 с.
- 10 Нұрдаулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: филол. ғыл. докт... автореф. – Алматы, 2008. – 49 б.
- 11 Маслова Ж.Н. Жанр лирического стихотворения в контексте когнитивной поэтики // Весы – Балашов, 2008. – № 38. – С. 53-60.
- 12 Ахметов З. О языке казахский поэзии. – Алматы: Наука, 1975. – 210 с.
- 13 Виноградова С.Г. Текстовые факторы функциональной категоризации английских экзистенциальных глаголов в поэтическом тексте. // Методологические проблемы когнитивный лингвистики. – Воронеж, 2001. – С. 160-162.

- 14 Маслова В.А. Русская поэзия XX века. Лингвокультурологический взгляд: учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 2006. – 256 с.
- 15 Вашунина И.В. Взаимовлияние вербальных и невербальных (иконических) составляющих при восприятии креолизованного текста: автореф. ...доктора филол. наук. – М., 2009. – 42 с.
- 16 Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – 502 с.
- 17 Бугакова Л.О. Авторская сознание как базовая категория текста: когнитивный аспект: автореф. ...доктора. филол. наук. – Барнаул, 2001. – 26 с.
- 18 Болотнова Н.С. Ассоциативное поле художественного текста как отражение поэтической картины мира автора // Вестник ТГПУ. – Томск, 2004. – Вып.1 (38). – Сер. Гуманитарные науки, – С. 20-25.
- 19 Маслова Ж.Н. Поэтическая картина мира в когнитивном аспекте // Вопросы когнитивной лингвистики. – М., 2008. – №3. – С. 33-39.

Г.Е. Абылова

ПОЭТИЧЕСКАЯ И ПРОЗАИЧЕСКАЯ КАРТИНЫ МИРА: СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЯ

В данной статье представлен анализ толкований понятия «поэтическая картина мира» в общем языкознании и казахском языкознании. По мнению автора статьи, поэтическая картина мира в произведениях акынов-жырау сформировалась в процессе вербализации их духовно-чувственного опыта, сложившегося под влиянием исторических, культурных, политических событий в казахском обществе XV-XVIII веков. Однако, важное место при этом занимает не столько достоверность исторических фактов, а связь жизненного опыта с чувствами, настроением, мыслями акына. В поэтике акынов-жырау XV-XVIII веков эстетические представления занимают основное место, в отличие от фактов и конкретики. Дать эстетические сведения – это главная функция поэтического текста.

В статье выявляются общие и различные особенности поэтической и прозаической картины мира, дается определение. Автор статьи, основываясь на трудах и взглядах ученых, рассматривает поэтическую картину мира как объективную действительность, которая представляется поэтом в виде совокупности концептов, содержащих наряду с эстетическим значением концептуальные и фактические сведения, и репрезентирующих особо значимые образы духовного мира человека посредством художественных образов. А прозаическая картина мира понимается как объективная действительность, которая представляется писателем в виде совокупности концептов, содержащих наряду с эстетическим значением концептуальные и фактические сведения, имеет семантическую и структурную целостность.

G.E. Abylova

POETIC AND PROSAIC PICTURES OF THE WORLD: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

This article presents an analysis of the interpretation of the concept "poetic picture of the world" in general linguistics and Kazakh linguistics. According to the author of the article, the poetic picture of the world in the works of akyns-zhyrau was formed in the process of verbalization of their spiritual and sensual experience, formed under the influence of historical, cultural and political events in the Kazakh society of the 15th-13th centuries. However, an important place here is not so much the reliability of historical facts, but the connection of life experience with the feelings, mood, and thoughts of the akyn. In the poetics of akyn-zhyrau of the 10th-10th centuries, aesthetic representations occupy the main place, in contrast to facts and specifics. To give aesthetic information is the main function of the poetic text.

The article reveals common and various features of the poetic and prosaic picture of the world, a definition is given. The author of the article, basing himself on the works and views of scientists, considers the poetic picture of the world as an objective reality, which is represented by the poet in

the form of a set of concepts containing conceptual and factual information along with aesthetic significance, and representing particularly significant images of the spiritual world of man through artistic images. And the prosaic picture of the world is understood as an objective reality, which is represented by the writer in the form of a set of concepts containing conceptual and factual information along with aesthetic value, has a semantic and structural integrity.

УДК 82.0:398.21

О.А. Анищенко, Н.Г. Омарова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
olga_alex62@mail.ru, nurlugul@list.ru

МИФОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ФИЛОСОФСКИХ СКАЗОК

Статья посвящена исследованию фольклорно-мифологических основ философских сказок, выявлению их роли в создании художественной картины мира автора. При анализе философских сказок выявляются основные нравственные и моральные ориентиры, актуальные для будущего поколения. Рассматриваются основные черты национального художественного стиля, определяемые преемственностью фольклорных традиций казахского народа. Авторы прослеживают связь философских сказок Н.Ж. Шаймерденовой с мифологией, раскрывают отражение в них жизненной философии, изложенной в мифических образах и в художественной форме.

Ключевые слова: миф, сказка, философия, мифические образы, символические образы, национальная культура.

Сказка как жанр фольклора и литературы является актуальной областью исследования современного литературоведения: несмотря на достаточно длительную историю жанра, а также историю его исследования, остаются вопросы, требующие углубленного изучения [1; 3]. Так, при наличии активного аналитического внимания к поэтике, видовому разнообразию, эволюции, жанрово-стилевым, языковым особенностям сказки, недостаточно раскрывается ее философская смысловая емкость. Иносказательность и философичность, присущие сказке, создают условия раскрытия «вечной», глобальной не теряющей своей значимости на протяжении длительного исторического времени проблематики. Популярность жанра сказки свидетельствует о том, что читатель стремится окунуться в вымышленный, чудесный мир, где можно отвлечься от насущных проблем и взглянуть по-другому на изображаемую действительность. Как известно, само слово «сказка» происходит от русского слова «сказывать», «говорить», что напоминает о фольклорных истоках жанра, о его «устности».

Философская сказка – разновидность литературной сказки, в которой ставятся наиболее важные для человека вопросы жизни и смерти, чести и бесчестия, добра и зла, любви и ненависти. В философской сказке доминирует стремление автора через объединение сказочно-фантастического и реального понятий смысл действительности, объяснить устройство мира, возможности его развития и место человека в нем.

Сказка как повествовательный жанр имеет мифологическую природу. Возникшие в незапамятные времена, сказки раскрывают гармоничный образ мира, передавая все сущее – небо и землю, человека и природу, жизнь и смерть [2; 86].

Выдающийся классик русской филологической науки, исследователь русского народного творчества академик Федор Иванович Буслаев (1818—1897) в свое время писал: «как обломок доисторической старины сказка содержит в себе древнейшие мифы, общие всем

языкам индоевропейским...» [3; 11]. Генезис сказки любого народа непосредственно восходит к «историческим» и философским представлениям первобытного человека.

Связь мифологии и сказки с философией сегодня не отрицается в противовес полному отрицанию всякой преемственности форм мифологического и философского мышления. Так, И.А. Ильин полагает, что «... сказка не выдумка и не «небылица», а поэтическое прозрение, сущая реальность и начальная философия... Сказка есть первая, дорелигиозная философия народа, его жизненная философия, изложенная в свободных мифических образах и в художественной форме» [4; 52]. По Е.М. Мелетинскому, мифология «будучи нерасчлененным синтетическим единством, включала в себя зачатки не только религии, но и философии, политических теорий, различных форм искусства» [5; 58].

Мифологическое сознание является общей характерной чертой всех народов, имеющих древнюю историю. Казахские мифы имеют ярко выраженное типологическое сходство с мифами других народов, в особенности с тюркскими.

Исследованию жанра казахской сказки посвящено фундаментальное исследование академика С.А. Каскабасова «Казахская волшебная сказка» [6], традиции которого восходят к В.Я. Проппу и его «Морфологии волшебной сказки» [7]. Наряду с тем, что оба ученых рассматривают сказки двух национальных культур в структурном аспекте, С.А. Каскабасов обращается и к освещению жанра сказки в диахроническом аспекте. Исследуя жанрово-стилевые особенности волшебных сказок, ученый обращается к их социальной организации и изображению в них системы родства казахского общества.

У казахов сохранилась целостность восприятия мира. В связи с этим исследователи писали, что для казаха не было разделения философии мира и быта, они были для него взаимосвязаны. Каждая вещь многозначна, одним из ее обязательных свойств было философское осмысление [8].

Часто при рассмотрении казахской волшебной сказки указывают ее мифологичность, другими словами, мифологические корни сказки. Генетическую связь сказки и мифа отмечал К. Леви-Строс в своей работе «Структурная антропология». Сказка, по его мнению, – это состарившийся миф. Миф, который когда-то являлся для людей реальностью высшего порядка, и в который они верили, со временем утратил данную социальную функцию. Люди перестали верить в миф, и он трансформировался в сказку. Подтверждает точку зрения Леви-Строса В.Я. Пропп. В своей работе «Русская сказка» он придерживается следующих положений: 1) миф является более ранним образованием, чем сказка; 2) миф имеет сакральное значение, сказка – развлекательное; 3) мифами он называет такие рассказы первобытных народов, которые признаются реальностью высшего порядка и обладают священным характером [9]. В мифы люди верят, а в сказки уже нет. В.Я. Пропп отмечает следующие социальные отношения и религиозные верования, циклы которых встречаются в сказках: обряд посвящения и представления о загробном мире. Он утверждал, что цикл инициаций является древнейшей основой сказки. Инициации тесно связаны с представлениями о смерти: посвященный часто спускается в подземный мир и проходит там трудные испытания, он может проводить там достаточно долгое время и особенные трудности герой испытывает на обратном пути, когда он возвращается на поверхность. Эти циклы дают большое разнообразие сказочных сюжетов.

В исследованиях известного казахского мифолога лингвиста, этнографа, историка и краеведа С. Кондыбая говорится: «Сакральная Вечная Родина казахов не имеет отношения к реальной географии, путь в эту забытую неизвестную страну ведет в глубины нашего сознания, внутреннего «Я» каждого казаха. Мифология – это главный из ключей, отворяющий дверь в заветный мир для вернувшегося домой странника. Мифология – это возможность прочесть утраченные страницы прошлого, вспомнить былой Дух, Сакральность, Нравственную сущность, Мировосприятие ...» [10; 9-10].

Значимость сказки для описания и понимания прошлого, отражения многовековых народных идеалов, формирования и поддержания традиций, воспитания поколений понимают и современные казахстанские авторы, пишущие сказочную прозу для детей. Так, философские

сказки «Принцесса цветов» и «Сказка о прекрасных птицах Фламинго» Н. Шаймерденовой наиболее ярко выражают фантастические и мифические понятия казахского народа. Г.И. Власова в статье «Детская проза в новейшей литературе России и Казахстана» отмечает, что сказки Н.Ж. Шаймерденовой трудно отнести к определенному жанру. «Это мифопоэтические повествования с ярко выраженной дидактической и нравственной доминантой».

Мифологическую окраску придают мотивы превращения героев в птиц Фламинго, появления соленого озера из слез героини. Так, в «Сказке о прекрасных птицах Фламинго» предлагается этиологическое объяснение появления розовых фламинго «кызыл қаз», хранителей домашнего очага. Сказка «Принцесса цветов» – о любви, об обычаях и культуре казахского народа, о легенде появления тюльпанов в мире [11].

Космогонические мифы казахов сложены на основе мифологических представлений древних предков о мироздании и опыта их повседневной жизни. Древние кочевники – обитатели Великой степи – веровали в бога неба Тенгри. Небо имело практическое значение не только как ориентир в бескрайних степных просторах, в кочевом пути, но и как свидетель и судья, как помощник и спаситель. Люди переносили на небо важнейшие реалии своей жизни, тем самым фиксируя в памяти народа свою историю. В «Сказке о прекрасных птицах Фламинго» действуют боги – Аллах, Тенгри и Умай. Эти персонажи являются сакральными именами тюркского поклонения. Тенгри – вечное небо, божественное мужское начало, распоряжающееся судьбами человека, народа и государства. Божественная пара Тенгри – Умай – богиня плодородия, дарует богатый урожай, высокопочтимое земное женское божество, покровительница детей и рожениц. После принятия казахами ислама слово Тенгри стало обозначать бога вообще, стало синонимом слов Кудай и Аллах.

Сказки – путь постижения семейных отношений в прошлом. Так, в «Сказке о прекрасных птицах Фламинго» читатель знакомится с национальной спецификой родства в казахском обществе: *байбеше, токал*. Байбеше определяет семейный и возрастной статус женщины, она имеет значительные права в семье. Основная ее функция – управление общественной и хозяйственной жизнью семьи, воспитание и присмотр за младшими женами (токал) и детьми.

Тема семьи, женщины, детства, взаимоотношений поколений занимает важное место в казахском фольклоре. Чувство беспредельной материнской любви к ребенку, желание иметь детей, воспитывать их находят отражение в сказках Н. Шаймерденовой: «*Родители безумно любили свою дочь и не стали ей перечить*» [12; 17], «*Долгие годы женщина проливала слёзы, моля Аллаха послать ей дитя*» [13; 5]. Мотив чудесного рождения детей имеет широкое распространение в мифах, эпосах и сказках народов мира. Представления о необычайной плодovitости растений легли в основу культа растений, ставшего одной из ярких особенностей мифологического сознания. В сказке «Принцесса цветов» после долгих лет бездетная пара получает вымоленного у Всевышнего чудо-ребенка из луковицы тюльпана – прекрасную Кызгалдак. Трогает своей чистотой, искренностью и драматизмом в «Сказке о прекрасных птицах Фламинго» молитва матери к Всевышним: «*О, Тенгри и Умай, помогите! Если уж не сохраните Вы жизнь моей дочери и ее возлюбленному, то не дайте их душам сгореть на костре, подарите еще одну жизнь*» [14; 12]. Смысл жизни для жителей великой степи заключался в продолжении рода.

Так как для казахского народа было важно вырастить из мальчика настоящего мужчину, то большой популярностью пользовались сказки, воспевающие труд и героические поступки. Так, сказка «Принцесса цветов» повествует о двух храбрых братьях-близнецах Кунжана и Тунжана, которые смело сражаются с недругами, героически защищают родную землю от врагов и не боятся никакого физического труда.

Мотив поиска молодым человеком спутницы жизни в казахских сказках является традиционным, но герой должен пройти испытания, преодолеть трудности. Герой сказки «Принцесса цветов» Кунжан проделывает долгий путь в поисках своей невесты, ездит по странам Европы и возвращается из далекой Голландии со своей красавицей-невестой и необычной принцессой цветов Тюлпен. По законам жанра сказки повествование в «Принцессе цветов» завершается свадьбой Тунжана и Кунжана.

В «Сказке о прекрасных птицах Фламинго» влюбленная пара *Асылжан* и *Махаббат* превращаются в птиц Фламинго, символизирующих прочность уз, долгую и счастливую семейную жизнь. Птицы в сказке являются олицетворением полета человеческой души, преданной любви, счастья, духовной чистоты и красоты.

Особенностью сказок Н. Шаймерденовой является то, что созданные ею художественные образы, кроме прямого значения, имеют и символическое, отражают национальную картину мира, духовный, нравственный, эстетический опыт народа. Внутреннее содержание сказок основано на противостоянии добра и зла, любви и коварства, жестокости и милосердия.

На примере художественных символов автор дает толкование специфики национального сознания. Используемые символы отражают философскую концепцию жизни и любви. Важнейшие нравственные, философские проблемы, волнующие автора, получают в сказках обобщающее, символическое выражение.

Нередко сказки, особенно волшебные, начинаются с так называемых присказок, которые не связаны с основным сюжетом. В сказке «Дельфин и солнышко» присказкой является предисловие к основному сюжету сказки, которое подготавливает слушателя к восприятию сказки, настраивает его на соответствующий лад. *«В мире случаются чудеса, и чудеса порой кажутся необъяснимыми. Чудо оно на то и чудо, чтобы увидев однажды, можно было вскрикнуть от восхищения и понять: вот оно счастье, вот она радость, вот она любовь! Это и есть чудо из чудес...»* [12; 13].

Традиционным элементом сказки является зачин. Зачин, как и присказка, кладет четкую грань между нашей обыденной речью и сказочным повествованием. В сказках «Дельфин и солнышко» и «Сказка о прекрасных птицах Фламинго» зачин начинается с традиционных фольклорных слов: *«В те давние времена, когда еще люди верили в чудеса и в божественную силу, жила-была прекрасная лучистая красавица, дочь Неба и Солнца – Лучик»* [12; 17], *«В давние времена, когда казахи поклонялись божествам неба Тенгри и Умай, жили-были хан и его мудрая жена-ханша»* [14; 3]. Сказки Н.Ж. Шаймерденовой имеют и своеобразные концовки, которые, как это следует из их названия, подводят итог развитию сказочного действия. Так, в сказке «Дельфин и солнышко» в заключительных строчках приводится афоризм, в котором отражается главная идея произведения: *«Солнышко вспомнила фразу, которую прочитала в этом саду на именной скамеечке: «Never give up», и уверенно крикнула юноше, который стоял вдали на берегу: «Никогда не сдавайся», «Юноше даже показалось, что кто-то произнёс: Никогда не сдавайся! Что-то яркое вспыхнуло и надолго оставило в памяти это видение. Юноша воскликнул: – О, какое Чудо! Я вижу этот мир! И как же он прекрасен!»* [12; 41].

«Сказка о прекрасных птицах Фламинго» заканчивается описанием прекрасных птиц фламинго, танцующих на рассвете и наполняющих Степь любовью и песнями: *«Каждый год весной прилетали розовые Фламинго в Кургальджино, поселялись большими стаями, жили все вместе и заботились о своем потомстве. На рассвете они танцевали танго, и всей их любовью наполнялась великая Степь, они пели песни и радовались этой жизни. С каждым годом птиц становилось все больше и больше. Фламинго на своих длинных ногах гуляли по озеру, как будто хотели, чтобы люди с лживыми нашептываниями не могли достичь их, они стремились к небу и солнцу, к Тенгри и Умай. У них недолг век, но они счастливы»* [14; 18].

Сказку «Принцесса цветов» завершает повествование о том, что сегодня на юге Казахстана на полях можно увидеть тюльпаны, в которых «еще жива душа Кызгалдак». *«Возможно, кому-то из них повезёт на рассвете разглядеть тонкий стан Кызгалдак в нежном объятии богатыря Тунжана с хрустальными росинками на лепесточках. И в ночной тиши услышать её нежное пение»* [13; 21].

Мифологическая образность присутствует в нашей современной повседневной жизни в виде обычаев и обрядов, благодаря языку они передавались от поколения к поколению через пословицы и поговорки. Мифы помогают понять историю, лучше усвоить культуру наших далеких предков, природу, жизнь на земле, жизнь человека, особенности тюркского

мировоззрения. Благодаря легендам и сказкам ребенок познает мир не только умом, но и душой. И не только познает, но откликается на события и явления окружающего мира, выражает свое отношение к добру и злу.

Таким образом, в сказках Н.Ж. Шаймерденовой мы наблюдаем основные черты национального художественного стиля, определяемые преемственностью фольклорных традиций казахского народа. Это обращение к мифопоэтическим образам, мотивам, сюжетам, метафоричность, символичность, орнаментальность, созерцательность, сакральность, одухотворение матери-природы, героизация образа человека, использование фольклорной традиции на основе вариативности. В сказках Н.Ж. Шаймерденовой прослеживается связь с мифологией, в них отражается жизненная философия, изложенная в мифических образах и в художественной форме.

Список литературы

- 1 Тихомирова А.В. Жанровые особенности философской сказки в русской литературе второй половины XX - начала XXI в.: дис. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2011. – 181 с.
- 2 Ивушкина Е., Дашкова Е. К вопросу о мифологической природе русских сказок // Философия и сказка: сборник научных трудов / Коллектив авторов. М. – Берлин: Директ – Медиа, 2015. – С. 80-90.
- 3 Буслаев Ф.И. Народный эпос и мифология. М.: Высшая школа, 2003. – 399 с.
- 4 Ильин И.А. Духовный смысл сказки // Культура здоровой жизни. – 2004. – № 1. – С.52-63.
- 5 Мелетинский Е.М. Мифология // Мифы народов мира. Энциклопедия. М. Изд.: Советская энциклопедия. 1980. – Т. 2. – С. 58-65.
- 6 Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. – Алматы: Наука, 1972. – 260 с.
- 7 Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2001. – 144 с.
- 8 Юрта и особенности мировосприятия казахов // [Электронный ресурс]: Maam.ru – Режим доступа: <http://www.vainahkgz.kz/e/3122326-yurta-i-osobennosti-mirovospritiya-kazahov>
- 9 Пропп В.Я. Русская сказка. – Л.: ЛГУ, 1984. – 335 с.
- 10 Кондыбай С. Мифология предказахов. Книга 1. Пер. с казахского языка на русский З. Наурызбаевой. – Алматы. СаГа. 2011. – С. 9-10.
- 11 Власова Г.И. Детская проза в новейшей литературе России и Казахстана [Электронный ресурс]: Литературный портал – Режим доступа: <http://adebiportal.kz/detskaya-proza-v-pov...>
- 12 Шаймерденова Н. «Delfi: сказки о Счастье и Любви» / – Алматы: 2010.
- 13 Шаймерденова Н. Принцесса цветов: Сказка. – Астана: «Фабрика Рекламы А», 2012. – 24 с.
- 14 Шаймерденова Н. Сказка о прекрасных птицах Фламинго / – Астана: Фолиант, 2013. – 20 с.

О.А. Анищенко, Н.Г. Омарова

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕРДІҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада философиялық ертегілердің фольклорлық-мифологиялық негіздері зерттеліп, олардың автор элементінің көркем бейнесін жасаудағы рөлі анықталады. Философиялық ертегілерді сұрыптау барысында болашақ ұрпақ үшін өзекті адамгершілік және моральдік ұстанымдар айқындалады. Қазақ халқының фольклорлық дәстүрлеріне сай ұлттық көркемдік стильдің негіздері байынталады. Н.Ж. Шаймерденованың философиялық ертегілерін мифологиямен өзара байланыста зерделеген авторлар, ондағы көркемдік түр мен мифологиялық бейнелерде сипатталған өмір философиясын қарастырады.

O. Anischenko, N. Omarova

MYTHOLOGICAL BASIS OF PHILOSOPHICAL FAIRY TALES

The article is devoted to the study of the folklore and mythological foundations of philosophical tales, to the identification of their role in the creation of an artistic picture of the author's world. At

the analysis of philosophical fairy tales the basic moral and moral reference points, actual for the future generation are revealed. The main features of the national artistic style are considered, determined by the continuity of the folklore traditions of the Kazakh people. The authors trace the connection of the philosophical fairy tales of N.Zh. Shaimerdenovoy with mythology, reveal the reflection in them of life philosophy, set out in mythical images and in artistic form.

УДК 80 (091) (574)

Б42

Ж.Т. Бектасова
Қазақ ұлттық өнер университеті
Астана, Қазақстан
Bzhomazhan@mail.ru

ҮКІЛІ ЫБЫРАЙ - ТАРИХИ ТҰЛҒА

Аталмыш мақалада көрнекті көкшелік ақын, әнші, композитор Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы туралы сөз қозғалады. Ыбырай – шын мәніндегі ұлы өнерпаз. Ол тарихи тұлға. Оның ақындық мектебі мен үлкен өнер жолына тәрбиелеген ұстаздары туралы айтылады. Ақын шығармашылығы екі ғасырдың тоғысында туған. Соныдқтанда оның шығармашылығын зерттеуге деген қызғушылық үлкен. Әншінің өмір сүрген ортасы әрқилы тарихи жағдайға толы болған. Және осы кезеңдерде өмір сүрген басты-басты ақын-қоғам қайраткерлері, тарих, музыка, мәдениет, әдебиет зерттеушілері нысынасынан тыс қалмағандығы мақалада жақсы көрсетілген.

Кілт сөздер: тарихи, мәдениет, тұлға, ұстаз, поэзия, музыка, әмбебап.

Үкілі Ыбырай Сандыбайұлы – Көкше өңірінің іргесін Орынбай ақын мен Біржан сал қалаған өнер-эстетика мектебінің белді өкілі. «Ел аузындағы аңызда, жасы егде тартқан Біржан, жас Ыбырай қасына еріп, әндерінен үлгі алғаннан кейін, – «Ендігі Біржандарың – Ыбырай, соны тыңдаңдар!» – деп, Ыбырай бар жерде өзі ән айтуды қойған деседі», – деп жазады академик жазушы, Ыбырай шығармашылығының бірден-бір жанашыры С.Мұқанов [1,216].

«Ыбырай – шын мәніндегі ұлы өнерпаз. Ақындығымен халықты тылсым бұғандай бағындырып алу әркімнің қолынан келе бермейтін өнер. Ыбырай ақындығы терең тамырлы да күшті. Ол – Көкшетаудың атақты Орынбай, Арыстан, Шөже, Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ, Нүркей, Тезекбай сияқты атақты әншілерінің өнер дәстүрін игеріп, дамытып, сақтап, біздің революциялық заманға жеткізуші өнерпаз», – деп жазады Е.Ысмайлов [2,1216]. Сонымен қатар, Ыбырай Біржанды өзіне тікелей ұстаз тұтса, Ақан серінің көзін көріп, өнерінен, адами қасиеттерінен үлгі алған. Ақан шығармашылығы мен өнерін өзінің шығармашылық қадамына ұштастырған ақын.

Ыбырай Біржан салдың тікелей ұстазы екенін өзінің поэзиялық туындысында тамаша айтып кеткен атақты «Шалқымасында»:

Өлеңмен екі өкпемді қалқытайын
Қорғасындай денеңді балқытайын.
Біржаннан алып қалған әнім еді,
Азыр-ақ шалқымамды шалқытайын.

Салайын «Шалқымамады» ырғақтатып,
Үкілі домбырамды бұлғақтатып,
Шығарған әнім еді Көкшетауда,

Оңаша Торшолақпен келе жатып.

Өлеңмен болдым таныс ой мен қырға,
Құлақ салып, халайық, әнімді тыңда.
Біреуге айдай алмас малды беріп,
Мол қылған ән-өлеңмен мені жырға.

Өлеңмен талай жерді тегістедім,
Қадір білмес адаммен келіспедім.
Атығай, Қарауыл мен Керей, Уақ,
Сен алма, мен бір тауық, жеміс тердім [3,55-б.].

Демек, Ыбырай – сонау ықылым заманда ірге тасы қаланған әншілік – жыршылық мектептің тас түлек шәкірті, дәстүр жалғастырушысы ретінде іріктеліп алынған бай мұра. Ыбырай шығармашылығы сол кездегі аумалы-төкпелі заман ағымымен аққан әлеуметтік жағдайларға төтеп беріп, қазақ өнері, соның ішінде музыка мәдениеті мен әдебиеті өнерінде өзіндік орны бар көшелі тарих.

«Төңкерістен бұрынғы қазақ өнерпаздарының бойындағы әмбебаптық сипат – ғасырлар бойы іріктеліп, сұрыпталып, шындалған дәстүрлердің жақсы көрінісі. Әркім әр нәрсені малданып, мүше-мүше етіп бөлшектемеген заманда ән де, күй де, әншілік те, күйшілік те, серілік те, батырлық та – бір адамның басынан табылған. Өзара қабыса бермейтін дара ерекшелікті өнер түрлері – ақындық пен композиторлық сахара жағдайында туысып, табысып, егіз боп кеткен. Қазақтың сері, сал дегені – композитор, ақын, әнші, күйші, палуан, құсбегі. Қатыгез, өгей сұм өмірдің тепкісін көрген қайран ерлердің баршасының тағдыры ұқсас: ел-жұртынан безініп шығып, тау-тасты мекен еткен Ақан анау; қолын арқан бұғау кесіп Біржан жатыр. Еңіреп, абақтыда көңілін құмалақпен жұбатып Мәди отыр, Тобыл түрмесінде торыққан Жаяу Мұса.

Қазақтың сал-серілері туралы жазу ең алдымен азаттық күрескерлері туралы жазу деген сөз, қазақтың әні-күйі, рухани дүниесі, музыкасы, поэзиясы туралы жазу деген сөз», – дейді Р.Нұрғали [4,430-431-б.].

Ыбырай Сандыбайұлы туралы тақырып үлкен және тарихи тақырып. Әнші-ақынның шығармашылығын кімдер зерттеді, қалай зерттеді, олар ақынның тұтас өмірі мен шығармашылығына қандай баға берді? – деген сұрақтарға тоқталуымыз қажет.

Ыбырай Сандыбайұлының шығармашылығын алғаш зерттеп, ақынды көзімен көріп тілдескен адамдар олар: ақын-қайраткер С.Сейфуллин [5], академик-жазушы С.Мұқанов [1], әдебиет зерттеушісі Е.Ысмайлов [2], музыка зерттеушісі А.Жұбановтар [6], драматург Ш.Хұсайынов [7]. Бұл зиялы қауым Ыбырай шығармашылығына толыққанды пікірін білдірген және заман зобалаңына қарамастан әділ ойларын ортаға салған жандар.

Ш.Хұсайынов Біржан, Ақан, Ыбырай өміріне қатысты деректерді Е.Ысмайловқа және А.Жұбановқа өзі берген шығар деген сұрақтар тууы әбден мүмкін. Өйткені, кезінде Ш.Хұсайынов А.Жұбановпен бірге халық музыкасын жинау экспедициясына қатысты деген деректер бар.

Осыған орай, ақын досы, әрі Ш.Хұсайынов лабораториясының даму процестерінің тірі куәсі, шығармашылығының жан ашырларының бірі Ә.Тәжібаевтің автор туралы жазған естелігіндегі мына пікір: “Арқаның әншілері туралы тек Шахаңнан сұрау керек. Ол ән білгірлігінің үстіне, музыка тарихшысы сияқты, – деп А.Жұбановтың айтқаны есімде» [7,5-б].

Ал Есмағамбет Ысмайлов Ыбырай жайлы ғылыми еңбегінің алғашқы жолдарында дерек берушілер тізіміне Ш.Хұсайыновты да кіргізген болатын.

Біз, ең алдымен академик-жазушы С.Мұқановтың еңбектеріне үңілер болсақ: “Сандыбайдың Ыбырайы “лақап” аты “Үкілі Ыбырай” шоқша қара сақалы мен суағарын басып жүретін қалың мұртына аққтаң түсе бастаған ол, денесінің зорына қарамай жеңілтек, ойнақы мінезді екен. Өлеңді ол сол аяғын астына баса, тізерлеген оң аяғына домбырасын қоя, денесін

қойқандата, дауысын елірте айтады екен. Ал дауыс күші маскара, ірі айғайға басқанда, қасында отырған кісінің құлағы тұнып қалады. Өзі бір жоғары, бір төмен өрлейтін деңгейде биікке шырқап шығаруы да, сорғалап төмен құлдырауы да келісімді, ырғақты, сәнді,”– деп, көзімен көргенін қаз-қалпында жазады және Ыбырай шығармашылығына деген жанашырлығын біз енді мына бір жолдарынан танимыз: “Елде оның кейінгі өлеңдері мен Ыбырайдың революцияға дейінгі өлеңдерін, айтыстарын, әндерін білетін кісілер көп. Ендігі міндет, соларды және Ыбырайдың басқа да әндерін жинап баспадан шығару»[1,25-б.].

«Қазақ ауыз әдебиетінде және музыкасында Ыбырайдың орыны үлкен. Ақындығымен қатар, Ыбырай ірі композитор адамның бірі болған” – [2,159-б.] деп көрсетеді эссесінде әдебиет тарихын зерттеуші, белгілі ғалым Е.Ысмайлов.

Ал С.Сейфуллин «Көкшетау» атты поэмасында ақынның сыршылдық күдіретіне және көкшелік поэзия ардагерлерінің рухына тағзым ете отырып, жыр жолдарын арнағаны баршамызға аян. Осы ойымызға орай поэмадан үзінді келтірсек:

Әнші бар Көкшетауда талай ірі,
Ыбырай – топ жарғанның о да бірі.
Қаңбақша қыз-бозбала қағып алып,
Жайылған талай әсем ән мен жыры.
Өзі ақын, ән шығарғыш, домбырашы,
Сауықтың жан думаны, болған пірі.
Ақырып, арыстандай ән салады,
Ыбырай – жүйрік, тарлан әлі тірі.
Кең алқым, кең көмейлі, дауысы керней,
Ақырмай ән салмайды, көкірек кермей.
Астына алты қырдың естіледі,
Шырқаса екіленіп құлаш сермей,
Ән салса, алқымы ісіп құйқылжиды.
Бәйге атша алып қашқан, ырық бермей.
Айнала айдын көлге естіледі,
Жаңғырып керней даусы аспанға өрлей.
Қапсағай, қыр мұрынды, арыстандай
Әуені қалтыратқан, күркір дауыс.
Тіресіп дауылменен қарысқандай.
Әні бар “Гэкку” деген аңқылдаған,
Аққудай айдын көлде қаңқылдаған.

.....

Туса егер, өнерлі елде бақтарына,
Білім ап жүрсе бәрі баптарында.
Біржан сал, Ақан сері, Ыбырайлар,
Туған-ды Шаляпиндей жұрт бағына – деп, [5,102-б.]

Ақын Сәкен Ыбырайдың әншілік, ақындық, домбырашылық өнеріне тәнті болып, өз жырына қосып, ақынның сырт пішінін, портретін поэзия тілімен тамаша жасаған.

Көкшенің көркем табиғатының аясында ақын Сәкен Үкілі Ыбыраймен кездескен. Кездесудің шын мәнінде болғандығына алдымен Ыбырай ақынның өз туындысы куә, ақынның ол өлеңі «Көкшетауда кездесу» деп аталады.

Отырмын Сәкенмен қия таста,
Ыбырай өнеріңді енді баста.
Шырқайын сұлу әнді осы жерде,
Естісін ну қарағай, бұлбұл құс та.

Өнерпаз қара жерге салар қайық,
Жан-жақтан тағлым алар қанат жайып.
Көкшетау өзі сұлу, жері шүйгін,

Жаз болса, семіруге малы лайық.

Оралған Көкшетаудың шөбі балғын,
Балауса балбыраған нағыз шалғын.
Жаз болса Көкшетаудан табылады,
Маржан тас, күміс пенен ылғи алтын. [3,135-б.].

Ал осы кездесу жайлы С.Мұқанов: «1927 жылы, жаздыкүні Сәкен Сейфуллин Қызылордадан Көкшетау еліне, жер бөлу науқанын өткізуге барды. Бурабай тауын айнала отырған елде бұл науқанды жүргізіп жатқан Сәкенді 71 жасқа шыққан Ыбырай іздеп келді. Мен Сәкеннің қасында жүр едім. Ыбырай мен Сәкен бұған дейін жүзі таныс емес екен. Ыбырайдың ірі ақын, ірі әнші екенін бұрын естіген Сәкен: «Оқжетпестің түбінде отырып тыңдау керек», – деді. Сонда, Көкшенің жотасын қоршаған Оқжетпес қасында, Ыбырай «Көкшетаудың биігі-ай» деп бастайтын «Қаракөз» әніне шырқап жібергенде, жантайып жатқан Сәкен орнынан атып тұрып, Ыбырайдың алдына шөге түсіп қатты да қалды. Аса ырғақты және аса биік және көркем дауыс болады екен!», –деп Ыбырайды құшақтап сүйді», – деп жазады өзінің «Өсу жолдарымыз» [1,266] атты шығармасында.

Сәкеннің қазақ ақын, әншілеріне поэма арнағанын, поэзия тілімен Ыбырай, Ақан сері, Балуан Шолақ, Қажымұқан, Біржан сал шығармашылықтарын шабыттана жырлағанын жоғарыда айтқанбыз. Осы кездесудің нәтижесі Сәкен шығармашылығында жаңа поэма «Көкшетау» дастанын туғызса, ал ақын Ыбырай шығармашылығында «Көкшетауда кездесу» деген өлең туған.

Көкше өңірінің ғалым-азаматы Е.Ысмайлов Ыбырай Сандыбайұлын көзімен көрген және ән орындау мақамы, дауыс күші жайлы былай дейді:

«Қолында үкілі домбыра. Жиналған мың сан халық намазға ұйып қалғандай тым-тырыс, Ыбырайдың ауызына телміре қарап қалыпты. Ашық аспанның астында, дүниені жаңғырта шыққан әншінің құдіретті даусы бірде шырқап, биіктеп, қалықтап кетіп жатса, бірде арыстанның ақырғанындай гүрілдеп тегеуірінді күші Көкшенің қия жартасына соғылып жатқандай. Дауыстың әдемілігінен гөрі, сол бір кең ән сарайынан шалқып шыққан зор да пәрменді дауыс өзінің кәнігі емес, ерке арнасына қарай құйылып жарастық тапқандай» [2,120-б.]. Ғалым Ыбырайдың әншілік құдіретіне бас ие және көзімен көргенінің тірі құбылысын көзге елестете, ойын әрі қарай сабақтайды: «Бұл менің он бес жасымда Ыбырайды тұңғыш көруім. Бұдан кейін Көкшетаудағы Биттейұлы Бекжанның үйінде Жұмағалиға еріп барып бірер қабат әңгімесін тыңдағанмын. Қызылжарда педтехникумға келіп өлең айтып, И.В.Коцыхке әнін жаздырып жүргенде тағы бір көргенім бар. Бәрінен де Ыбырайдың дарқан ақындық, әншілік өнері, алғыр шешендігі есімнен кетпейді», – деуі Ыбырай шығармашылығы болашақ ғалым ойынан берік орын алғандығының кепілі сияқты. Тағы бір ескерер жай, осы кезде Ш.Хұсайынов И.В.Коцых басқарған педтехникумның хорында солист болғандығы. Белгілі ақын Ә.Тәжібаев осы кезді былай суреттейді: “Мен Біржан, Ақан, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ әндерін, олардың өздері туралы қызықты әңгімелерді де бірінші рет Ш.Хұсайыновтан естідім. Кейінірек білдім. Шахмет осы қаладағы мықты әншілердің бірі екен. Ол техникумның атақты Коцых басқарған хорымен Москваға барыпты: Сондағы хор бастайтын солист осы Шахмет болыпты”, – деуінде үлкен ой жатқан тәрізді [6,6-б.]. Осы факті жайлы Е.Ысмайлов та Ш.Хұсайыновқа арнап жазған мақаласында былай деген еді: “Өзі өскен ауылда Ақан сері, Балуан Шолақ, Орынбай, Шоқан және басқа ардагер ұлдардың өмірі мен шығармашылығына байланысты көп жайларды жастайынан қызыға тыңдаған Шахмет техникумда оқыған жылдары көркем өнерге икемділігін бірден танытты. Ә.Тәжібаевтің пікірін қуаттай түседі және драматургтің қаршадайынан өнерпаздардың шығармашылығымен етене таныс екенінен хабар береді [9].

Сонымен қатар, бізде Ш.Хұсайынов ақынның әндерін зерделеп, нотаға түсіру немесе қағазға түсіру ниетінде Ыбырайды Коцыхпен өзі жолықтырған шығар деген ой да жоқ емес.

И.В.Коцых (11.06.1891 – Варшава 22.06.1946 ж.) Совет хормейстрі, композитор. Діни семинария және консерваторияда оқыды. 1923 жылдан (Петропавлскі) Қызылжарда

педагогика техникумының жанынан тұңғыш төрт дауысты хор ұйымдастырған. 1928 жылы осы студенттер хоры Москвада өткен ВЦИК сессиясына арналған концертке қатысты [10,640-б.].

Осыдан шығаратын қорытынды кезінде әнші-солист Ш.Хұсайынов Мәскеуде мүмкін Ыбырай әндерін кең жұртшылыққа алғаш орындаушылардың бірі болды ма? Бұл тек сұрау ғана, ол келешек музыка тарихын зерттеушілерінің еншісіндегі ісі.

Шахмет Хұсайыновтың шығармашылық жолы Үкілі Ыбырай өнерімен тағы мына тұста астасады. Академик-жазушы С.Мұқанов: «Қазақтың ауыз әдебиеті өкілдерінен Қазан төңкерісін, совет өкіметін ең алғаш жырлаған ақындардың біреуі – Ыбырай. Оның бір куәсі – Қызылжарда шыққан «Бостандық туы» газетінің 1925 жылы, майда басылған 26 санындағы бір топ жарияланған өлеңінің жолдары»[1,24-б.].

Алдыңғы жолдарда айтылғандай, кезінде осы газетте 1928-1930 жылдар аралығында Ш.Хұсайынов та еңбек еткен. Осы бір фактілер мен деректер тізбегіне қарап, Ш.Хұсайынов қаншама ақпараттық топтаманың бел ортасында жүріп, пьеса жазу үстіндегі дайындығы ретінде ақын Ыбырай жайлы естелік әңгіме немесе әдеби эссе жазбауына қайран қаламыз десекте Ш.Хұсайынов ақын туралы кесек туынды пьеса жазып қалдырған. Ол пьесасы 19.. жылы «Үкілі Ыбрай» деген атпен жарық көрді.

Ал ойымызды жалғастырсақ, Е.Ысмайловтың мынандай сөзін келтіруге де болады: «Біз осы еңбегімізді жазу үстінде Сәбиттің Ыбырай туралы бұрын-соңды жазған ауызекі естелік әңгімелерін де, М.Тырбиев, М.Ержанов, И.Әлібаев т.б. ақын-жазушылардың және Ш.Хұсайынов ... деректерін де еске алып пайдаландық» [2,122-б.].

Әнші Молдахмет Ержанов: «Ыбырайдың жүрген жері думан еді, әні де, әңгімесі де таусылмайтын. Біз қоршап алып, еркіне қоймай сөйлетіп, тыңдаудан жалықпайтын едік. «Өнеге алған ақындарың бар ма?» – деп жастар болып сұрағанымызда, Ыбырай таңданған пішінмен бетімізге қарап алды да: “Үлгісіз тон пішіле ме екен? Нүркей ақынды түсімде де, өңімде де көріп, батасын алдым. Жиырмаға келгенімде Орекенді, Біржанды көріп, өлеңімді сынға салдым. Қалың жиын ішінде Жанқожа отырып: «мынау – Әбіленің інісі жолымызды қуып жүр екен, Ореке», – деді. Орекең: “Қане тыңдайық, дегенде, шекемнен ағыл-тегіл тер саулап қоя берді. Шу дегенде жаттаған қиссаларды жырладым, оны ықылас қойып тыңдап отырды да: «Өз айтатының бар ма?» – деді. Мен сол жерде: «Қалқам шырақты» шырқап салдым. Орекең ықыласпен риза болып батасын берді: «Ауылда, үйде жүріп өнер таппайсың, шырағым, алысқа көз жібер! Ел кез, сонда жақсыларды, әншілерді көп тыңдап, көп көресің, мен алыс елді көп аралағанымнан опық жегенім жоқ», – деді.

Орекең – тақуалығы бар, жүріс-тұрысы бөлек, көп жасаған қария адам, оның қасына еріп, жақын араласып жүре алмадым. Ал Біржан, Ақан, Балуан Шолақ өзімізбен құрбы-құрдас сияқты еді. Өлеңмен әнді күйттеп, жастықтың әуенімен жүрген шағымда, Біржан сал біздің Қарауылды аралады. Бір топ, сал серілер қасына еріп, жүрген-тұрған жерлерімізді шулатып жібердік”– деп Ыбырай ақын жайлы әнші, шәкірті М.Ержанов еске алады.

Осы естелік әңгімелердің бәрін қарастыра отырып біз мынандай тұжырымға келеміз: Ыбырай – кезінде жыр сүлейлерінің көзін көріп, ақылын тыңдап, олармен өнер бәйгесіне түскен, әні, өнері қалың қазақ жұртына мәлім ақын. Ыбырай Сандыбайұлының шығармашылығына байланысты ойымызды Е.Ысмайлов ойымен тұжырымдар болсақ: «Сөз жоқ, Ыбырай өз заманының жүйрік ақыны, асқан өнерпазы...», «Ыбырай-шын мәніндегі ұлы өнерпаз. Ақындығымен халықты тылсым бұғандай бағындырып алу әркімнің қолынан келе бермейтін өнер» [6,125-б.].

Сондай-ақ, Үкілі Ыбырайдың «Қалдырған», «Дүние», «Қарақат көз», «Гәкку», «Желдірме», «Шалқыма» аталатын әндерінің кейбір түрлерін тұңғыш рет А.Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» (1925), «Қазақтың 500 ән – күйі» (1931), сондай-ақ Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының орталық кітапханасының қорында қолжазба қорынан орын алған.

Ыбырай жайлы жазылған музыка зерттеушілерінің тұжырымы мына тәрізді, алғашқысы: А.Затаевичтің «1000 ән» жинағының 34 ескертпесінде былай дейді: «Ыбырай Ақмола

губерниясы Көкшетау уезінің профессионал әншісі, Абдрахман Бекішевтің айтуынша, жасы алпыс бестерге келген, қуақы, қалжыңқой шал көрінді. А.Н. Бөкейхановтың растауынша жас кезінде ерекше күшті тамаша тенор дауысы болыпты, сондықтан да оның өнеріне бас иіп құрметтеушілердің ішінде аukatтылары Ыбырайды музыкадан білім беру үшін Петербургке де алып барыпты, бірақ ол мұндай ниетті жүзеге асыра алмапты» [11,472-б.].

Сондай-ақ, 1959 жылы «Мектеп» баспасынан «Ыбырайдың әндері» деген жинақ жарық көрді. Әндерді нотаға түсіріп, құрастырған, алғы сөзін жазған Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, өнертану ғылымының докторы Б. Ерзакович. Бұл кісі – қазақтың халық музыкасын жинап, зерттеуге көп күш жұмсаған белгілі ғалым. Оның мұрағатында мындаған ән-күйлердің үлгілері бар. Ыбырай туралы жинақ – сол бай қазынаның бір бөлігі ғана. Осы жинақ арқылы біз атақты әншінің өмірі мен музыкалық шығармашылығы туралы көптеген деректермен, тыңдаушысын тамсандырған әдемі әндер мәтінімен танысамыз [12].

Ыбырай өлеңдеріне арналған тағы бір жинақ «Гэкку» деген атпен «Өнер» баспасынан 1995 жылы басылып шықты. Жинақты құрастырған және әндерінің музыкалық редакциясын жүргізген – өнертанушылар Қ.Жүзбасов пен З.Қоспақов. Бұл жинаққа Ыбырайдың белгілі әндері мен ол туралы әр жылдары жазылған естелік әңгімелер кіргізілген [13].

Ал заман, ғасыр жаңарған сайын Ыбырай мұрасы қазақ халқына рухани азық ретінде керектігін өмір өзі дәлелдеп отыр. Осы ойымызға орай, қазақтың ақиық ақындарының бірі – Кәкімбек Салықов ағамыз да Үкілі бабасының шығармашылығын қолына алып, өлеңдерін ұқыптылықпен жинап, бұрын жарық көрмеген туындыларын жиып-теріп, жаңа редакциясын жасап, 2005 жылы «Фолиант» баспасынан «Гэкку» жинағын бастырып шығарды. [14]

Кезіндегі Ыбырай мұрасы драматург ағамыздың жанын қалай тебіrentсе, қазіргі уақытта Ыбырай және оның дәстүрін жалғастырушылары; көкшелік ақын-жазушылармен қатар өнер сүйер қауымның, журналистердің де қиялын әлі күнге дейін тербеуде. Жиырмасыншы ғасырдың отызыншы жылдарының ауыр зобалаңы ел серісі Ыбырайды да қырындап өтпей, ту сыртынан дүрелей соғып, лай тасқынына ілестіре кеткен. Жетпістен асқан ақынды «халық жауы» деп танып, 1931 жылы қамауға алып, ату жазасына бұйырған, кейінен бұл ауыр жаза қайта қаралып, он жылға бас бостандығынан айырып, ит жеккенге айдатқан. Осылай Ыбырай ақынның өмірінің соңы немен біткені, бейітінің қайда екені әлі күнге дейін беймәлім. Ыбырай ақынның шығармашылығы талан-таражға салынып, тіпті ел ішінде кең тараған «Гэкку» әні де біреудің қанжығасына байланған оңай олжадай болып кете жаздаған. Бұл болған істі келтіруімнің өзіндік себебі бар.

1960 жылы Есім Байболовтың «Әйгілі «Гэккудің» авторы кім?» – деп, «Қазақ әдебиеті» газетіне жазуы немесе кейіннен Амантай Сатаевтың «Парасат» журналының 1997 жылы шыққан №7 номерінде «Гэкку» бар, Ыбырай қайда?» атты мақаласында: «Көкше көлінде аққу иесіз қалды. Қазақ көгінде шырқалған «Гэкку» иесіз қалды. Біреулер иемденбек те болды. Шын иесінің есімі аталмай мұнды дауыс «Гэккуді» үлкен сахналардан шырқады. Отыз жылдан кейін ән нағыз иесін әрең тапты. Үкілі Ыбырайдың есімі ақталды, өнері туған халқына оралды. Есімі оралғанына шүкіршілік дейміз. Қарт ақынды арулап көмген жанды ұшырастырмадық. Қиыр Шығыстың қай сайы, қай ну орманында, қазылған қай орда қалғанын бізге ешкім айтпады. Әлі күнге дейін белгісіз», - деп [15] жазған еді.

Өзіміз жоғырыда айтқанымыздай Амантай Сатаев тәрізді көкшелік қаламгерлердің қазіргі таңдағы ақсақалы Естай Мырзахметовте Ыбырайдың кейінгі тағдырын, мехнат жылдарына ой-толғамын жергілікті «Оқжетпес» газеті арқылы көпшілікке білдіріп еді. Енді сол материалдарға үңілейік: «...Тағдыры осыған ұқсас тағы бір өлеңнің туу тарихы былай баяндалады... Үш шал, ішінде Ыбырай да бар, жауапқа тартылады. Тергеуші прокурор Ыбекең жайын әлбетте біледі, «өздеріңнің жағдайларыңды бір ауыз өлеңге сиғызып табан аузында айта қой. Босатып жіберемін. Өйтпейді екенсіңдер «сотталасыңдар» », дейді. Ыбекең бөгелсін бе:

Прокурор деген сотымыз,
Жүріп тұр ғой қотыңыз.

Осы үш шалды айдатсаң,
Қисайды біздің к...міз – деп салады.

Прокурор риза болады. Сөзіне берік жігіт екен, сертін жұтпай үш шалды босатып жібереді-мыс. Ал енді осы «аңызды» ой елегінен өткізіп байқайық. Ең әуелі, шал ғой, үшеу емес бесеу. Солай ма? Мұны бір деп қояйық. Одан соң, Ыбекеңдерді тергеген прокурор екеу емес, біреу ғана. Ол-Чатыбеков. Ал Чатыбеков шалдардың біреуін де босатпаған, қайта ауыр қылмыскерге балап, жауапқа тартуға келісімін қара қарындашпен өз қолынан мықтап жазып бергенін, ілкім әзірде өз көзімізбен көріп, оқыған едік. Осының бәрін саралай келіп, ой түйсек, аталмыш өлеңнің де Үкілі Ыбырайға үш қайнаса сорпасы қосылмайтынына көзіміз жетіп, көңіліміз сене ме, жоқ па? Менің ойым айтады. Бұл өлеңнің астарында да қалың қыртысты үлкен мән жатыр. Сол кездегі прокурордың жалпы заң қызметкерлерінің әділетсіздігіне, тіпті шал-шауқанға да аяушылығы жоқ без бүйректігіне көкірегі қыжылға толы, бірақ та қолынан келер дәрмені жоқ азаматтардың бірі шығарған өлең бұл. Ойға салып толғайықшы өзіміз: Қисайды біздің к...міз. Қалай-қалай сілтейді, ә?! Қаншалықты зілді ыза, удай ащы мысқыл-мазақ сыйып тұр осынау жалғыз-ақ жолға! Пай-пай-пай! Қай сабаздың тілінен у запырандай төгілді екен, білер ме еді?!» – деп жазған еді. [16].

Ыбырай жайлы жазылған жаңа драманың («Қош бол, қайран Гэкуім») авторы көкшелік белгілі ақын-прозагер Т.Қажыбаевтың мына пікірін тілге тиек етсек: «Шұңғырша елі. Жеке ауыл. Ащылы деген жерде жайлауда отырса керек. Ұлан асыр той. Бұл қыз ұзату рәсімі. Ақан сері бастаған, Үкілі Ыбырай қостаған өнерлі қауым той ажарын арттырып думандатуда. Аттанар қыз бен Ыбекеңнің көңілі жақын болса керек. Қыз аттанар тұста Ыбырай елге бүгінде толық нұсқасы жетпеген атақты «Алтыбасар» әнін салған дейді. «Алтыбасар» аталуының негізгі алты ауыз өлеңінде ғой. Ал қазіргі «Алтыбасарыңыз» екі-үш ауыздан аспайды» [17] – деген пікірді алға тартады. Әннің шығу тарихы хақында айтылған пікірлермен мазмұндас, бұл ойдың ерекшелігі әннің жаңа нұсқасы бар екенін айтып тұр және ән атауы алғашқы пікірлерде жер атауымен байланыстырылса, бұл пікірде өлеңнің шумақ саны немесе алты ауыздан тұратындығына назар аударылғандығымен ерекшеленеді. Барлық алынған фактілерде ақынның әндері мен өлеңдерінің шығу тарихы сөз болады және ақынға әнді тудыру оңай соқпағандығын көрсетеді, ақынның кезкелген әні өзі мен елінің тарихи кезеңдерімен тығыз байланысты.

Сондықтан да, олар Ыбырай мұрасын аса ұқыптылықпен жинап-теріп кезекті баспа бетінен жарыққа шығарып отырғандықтарының куәсі – жергілікті үнжария мен журналдарға шыққан ақынның жаңа әндері, ақын жайлы жаңа табылған естелік әңгімелері мен ән тарихына байланысты хикаяттарын жинақтап бір мақаланың көлеміне сыйғызған болдық дегенмен, артына мол мұра қалдырып кеткен шығармашылық адамының жұмбағын ешкім әлі шешкен жоқ дегім келеді. Және бұл тұтас пікірлерді келтірген себебіміз, жергілікті көкшелік екінші-үшінші толқын «әдебиет» дәнін қаузап жүрген жұртшылық Үкілі Ыбрай шығармашылығын әлі де терең зерттеп, ұлт тарихында және мәдениетінде болып жатқан жағашылдық кезеңінде тың пікірлер мен ойлар туарына шүбә келтірмек емеспіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Мұқанов С. Өсу жолдарымыз. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббасп, 1960. – 689 б.
- 2 Ысмайлов Е. Әдебиет жайлы ойлар. Ақындық өнер мен ақындық туралы. – Алматы: Жазушы, 1968. – 320 б.
- 3 Үкілі Ыбырай. Гэку. /құрас.Салықов./ – Астана: Фолиант, 2005. – 184 б.
- 4 Нұрғалиев Р. Арқау. Қазақ драматургиясының жанр жүйесі. – Алматы: Жазушы, 1991. – 576 б.
- 5 Сейфуллин С.С. Көкшетау. /Жыр – дастандар/. – Алматы: Жазушы, 1994. – 296 б.
- 6 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 415 б.
- 7 Хұсайынов Ш. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 417 б. – 416 б. – 444 б.

- 8 Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы: Жазушы, 1971. – 478 б.
- 9 Ысмайлов Е. Елудің өрінде. // Қазақ әдебиеті. - №2.– 1957.– 11 қаңтар.
- 10 Қазақ совет энциклопедиясы. 2, 5, 8, 11 том. – 645 б. – 655 б. – 663 б. – 631 б.
- 11 Затеевич А. 1000 песен Казахского народа. Институт литературы и искусство академи наук Каз.ССР. Государственный музей издательство. – Москва, 1963. – 605 с.
- 12 Ерзакович Б.Г., Қоспақов З. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. – Алматы: Ғылым, 1972. – 110 б.
- 13 Қоспақов З. Сыр тартсақ тарихынан әншіліктің тарихынан. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
- 14 Салықов К. «Гәкку» және Үкілі Ыбырай // Жас алаш. – 2000.– 16 наурыз.
- 15 Сатаев А. «Гәкку» бар, Ыбырай қайда?» // «Парасат» журналы.– 1997. – №7.
- 16 Мырзахметов Е. Үкілі Ыбырай. // Оқжетпес. – 1994. – 11 наурыз.
- 17 Қажыбаев Т. Үкілі Ыбырай – әнші, сазгер. // Арқа ажары. – 2003. – 4 қыркүйек.

Ж.Т. Бектасова

УКИЛИ ЫБЫРАЙ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ

В данной статье рассматривается творчество композитора, поэта, певца Укили Ыбырая. Ыбырай – великий поэт, импровизатор и историческая личность. Его поэтическая школа была основана поэтами Орынбаем и Биржан сала. Он - ученик и продолжатель их поэтического и артистического наследия. Его творческая деятельность прошла на стыке двух веков. Поэтому изучение его творчества представляло особый интерес для представителей последующих поколений, таких как поэт, общественный деятель С.Сейфуллин, писатель-академик С. Муканов, исследователей народной музыки В.Ерзакович, А. Затаевич, А.К. Жубанов и драматург, его земляк Ш.Хусайынова. По сей день его творческое наследие имеет исследователей в лице Е.Мырзахметова, Т.Кажыбаева и других молодых ученых. В статье приведены высказывания, мнения, критика, обобщения этих исследователей творчества Укили Ыбырая. Но все исследователи его творчества сходятся во мнении, что он является незаурядной личностью и выдающимся поэтом, великим певцом.

Zh.T. Bektassova

UKILI YBRAY - HISTORICAL PERSONALITY

This article is about the creativity of the composer, poet and singer Ukily Ybyray. Ybyray is a great poet, an imbecter, and a historical personality. His poetic school was founded by the poet Orynbay and Birzhan Sal. He is their pupil and continuer of poetic and artistic heritage. His creative activity was at the turn of two centuries.

Therefore, the study of his work was of particular interest to the next generation, for example: the poet, public figure S. Seifullin, writer-academician S. Mukanov, explorers of the music of V. Erzakovich, A. Zataeevich, A. Zhubanov and playwright, fellow countryman Sh. .Husayinov.

Sow the day, his creative heritage is borne by researchers in the person of E.Myrzakhmetov, T.Kazhybayev and other young scientists. In this article the above statements, opinions, criticism, generalizations of these researchers creativity Ukily Ybyray. But all the researchers of creativity Ukili Ybyrayaya agree that he is an outstanding personality, an outstanding poet, a great singer.

Г.С. Бөкен
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
asya_2309@mail.ru

ҚАЗАҚ-ПОЛЯК ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР

Мақалада ХХ ғасырдың 1960-80 жылдардағы поляк драматургтері С.Мрожек, Т.Ружевич және қазақ қаламгерлері С.Адамбеков, Қ.Мұхамеджанов, Ш.Хұсайыновтың драмалары жанрлық, тақырыптық тұрғыдан салғастырылады. Ондағы отбасы және оның мүшелері арасындағы қарым-қатынастарды сипаттайтын жекеленген фрагменттер зерделенеді. Екі ел қаламгерлерінің пьесадағы әрбір кейіпкерінің болмысын мәдени, адами, ұлттық менталитет тұрғысынан бағамдауы сараланады. Мұнымен қоса, нақты тұрмыстық жағдайда белгілі бір кейіпкердің іс-әрекеті, тарихи-саяси көзқарасы, қоршаған әлеуметтік ортаға деген қатынасы моральдік-этикалық, психологиялық тұрғыдан бағаланады.

Кілт сөздер: отбасы, театр, қазақ-поляк әдеби байланысы, образ, драматургия, сана, іс-әрекет.

Әр дәуірдегі кез келген жазушының шығармашылығында отбасы мен отбасыишілік қарым-қатынастар мәселесіне арналған кем дегенде бір шығарма кездеседі. Мәселен, ХІІІ-ХІҮ ғ.ғ. исланд әдебиетінде «отбасылық саға» деген арнайы термин де қолданылған болатын. Бұл орайда, зерттеуші Т.Кильмухаметов: «Мұндай драма реалистік түрде қарапайым адамның күнделікті өмірін сипаттауға мүмкіндік береді»[1],-десе, ғалым Р.Ахмадиев: «Тұрмыстық драманың даму эволюциясы белгілі тарихи оқиғалар мен жағдаяттар кезінде отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынасының өрбуі мен бір-бірінің алдында жауапкершілікті сезіну мәселесіне байланысты болып келеді»[2],-деген пайымды тұжырым жасайды.

Ал Л.М.Крупчанованың редакциясымен жазылған «Әдебиеттануға кіріспе» еңбегінде: «Отбасылық мәселелерді көтеретін шығармалардағы басты қаһарман өзі туралы айта отырып, өзінің көзқарасын білдіреді, пікірталасқа түседі. Ең бастысы, әрекеттері оның мінезі мен өмірлік ұстанымдарына сәйкес келеді»[3],-дейді. Яғни аталмыш еңбекте ғалымдар драмалық бейненің спецификасын талдай отырып, ондағы бейненің өзге жанрларға қарағанда эмоционалды түрде сипатталатынын, ал автордың ондағы белгілі бір кейіпкерін айрықша салқынқанды етіп, айналасындағы қауымды басқара алу қабілетіне ие болатынын дәп басып көрсетеді. Мұны қазақ-поляк отбасылық-тұрмыстық драмаларында көп кездесетін әлеуметтік орта, тұрмыстық жағдай, моральдық-этикалық мәселелер, отбасыдағы ұлттық және менталдық белгілер, жанұядағы жас және өзіндік ерекшеліктер, отбасы мүшелері арасындағы және адам мен қоғамның қарым-қатынастар және т.б. негізінде талдауға болады. Ендеше, біз, 1960-80 жылдары қазақ-поляк әдебиетінде де отбасылық-тұрмыстық тақырыпты қаузайттын біршама драмалық шығармалардың жарық көргенін ескеріп, мұны С.Адамбековтың, Қ.Мұхамеджановтың, Ш.Хұсайыновтың және поляк драматургтері С.Мрожек пен Т.Ружевичтің пьесалары негізінде зерделеуді жөн көрдік.

Поляк драматургі С.Мрожектің «Тангосы» тарихи-философиялық гротеск үлгісімен жазылған туынды десек, пьесаның формасына қарап, ондағы отбасылық драма жанрына тән дәстүрді де байқаймыз. Алайда бұл сырттай қабылдаған әсер болуы керек. «Танго» отбасылық драмаға жасалған пародия іспетті. Себебі, бір отбасыдағы үш ұрпақтың тыныс-тіршілігі гротеск шынысынан қаралады. Пьесаның мазмұны тұрмыстық драманың формасын бұзып, оны тарихи-философиялық трагедияға толы жиынтыққа айналдырады. Бір әулет негізінде көрсетілген адамгершілік ұстанымның құлдырауы мен зиялы ойдың таяздануы – күллі

әлемдегі адами құндылықтардың жойылуын танытады. Кешегі аға буынның дәстүр, ереже мен әдет-ғұрыптарға қарсылық көрсетуінің соңы – хаос пен мәнсіз тіршілікке әкеледі. Яғни барлық ережелердің жоққа шығарылуы, моральдік-этикалық ережелерді ұстанбауы – қарапайым тіршіліктің мәнін жояды. Сондықтан аталған жағдайдан шығудың жолын Артур дәстүрлерді қайтарудан көреді. Бұл жолда ол өзінің үй ішіне ескі әдет-ғұрыптар мен ережелерді (қоқысқа толы қонақ бөлмесіне тазалық жұмыстарын жүргізеді, үйдегілерге нафталинмен иістенген киімдерді сандықтан алуға мәжбүрлейді, Аля қалыңдығымен үйлену тойын жасауды жоспарлайды, ол үшін дәстүрлі түрде әжесінен бата алу рәсімін өткізеді) қайта жаңғыртқысы келеді.

Дегенмен, Артурдың өткенді қалпына келтіру тәжірибесі жүзеге аспай қалады. Өйткені ескі қалыптағы мазмұн мен идея әлемді құтқара алмайды. Ал жаңа мазмұн мен идеяны жасау Артурдың қолынан келмейді. Артурдың өз ұстанымдарына көндіру әрекеті трагедиялық түрде тәмамдалады. Барлық күш пен билік Эдик есімді құлдың жағында болады. Бұл ретте, Эдик Артур туралы: *«Ол жақсы ойлаған, бірақ тым ашушаң еді»*[4],-дейді. Эдик Артурды өлтіріп, оның ғашығына ие болады. Конформист Евгений ағасын өзіне бағындырады. Жігерсіз зиялының орнына арсыздық салтанат құрады. Зорлық пен тұрақсыздық орын алады. Бұл фрагмент арқылы автор замандастарына сарабал ойлы зиялының жігерсіздігін кез келген арсыз біреу басып ала алатынын, тіпті ол оны қорлауы, соққыға жығуы не өлтіруі де ғажап емес дейді. Және қайсыбір уақытта да сол әділетсіздікті қолдайтын адамдар табылып, оның айтқанына көніп, айдағанына жүретіндігін тілге тиек етеді.

«Танго» – Мрожек шығармашылығындағы шекаралық пьеса. Пьесада жекеленген қаһармандармен бірге, марионеткалар, дербес идеялар, психологиялық тұрғыдан тереңдетілген мінезі бар тұлғалар кездеседі. «Тангодағы» отбасы мүшелері суретке түсу үшін бір сәтке өнегелі отбасының кейпін сомдайды. Алайда Евгения әжейдің кенеттен түшкіріп: *«Ештеңе жасай алмаймын. Мұның бәрі нафталиннің кесірі»*[4]деуі барлығының суретке түсуге деген құлшынысын тарқатады. Сол сияқты драманың үшінші актісінде де комизм киім қайшылығынан туындайды. Яғни шығарманың басында классикалық үлгі түгіл, талғаммен киіне алмайтын кейіпкерлер, кульминацияда түбегейлі өзгереді. Аталған пьесадағы Артур әжесіне өзінің абыройын қорғау үшін қолына тапанша беріп, анасының бөлмесіне жұмсайды. Алайда жұбайының ашынасы Эдикті өлтіруден гөрі, Стомилге карта ойнау оңайырақ түсетінін Мрожек комизм тілімен шебер бере білген. Сатирик «отбасы» деген ұғымды моральдік-этикалық және психологиялық тұрғыдан құлдыратып алған жұбайлық өмірді боямасыз бейнелейді.

Әлбетте, Мрожектің «Танго» шығармасындағы әр кейіпкердің «ішкі бостандықты» іздеуі көңіл көншітпейді. Пьесадағы кейіпкерлер идеялардың тоғысуын қоюландыру үшін екі шекке бөлінген. Ересектер: әке, ана, әже жас кездеріндегі идеялармен өмір сүре отырып, суретші-төңкерісшілер болу арқылы «бостандыққа» қол жеткізгілері келеді. Олар тұрмыстық дүниені жеккөріп, ескішілікті әжуа етеді. Ал екінші шектегі Артур – ежелден келе жатқан құндылықтарымызды қайтарып, қоғамда белгілі бір этикалық тәртіптің орнауын қалайды.

Мәселен, Артур мен әжесінің келесі бір диалогында:

Артур. Эдик анаммен ашына. Бұған не айтасыз?

Стомил. Қымбаттым! Сенің айтқаның шындыққа жанаса берсін. Сексуалдық бостандық бұл – адамға берілген алғашқы бостандық[4,13],- делініп үйіндегі надан қызметші Эдик пен жұбайының қатынасына қарсылық білдіріп, намыстанудың орнына, мұны «бостандыққа» балауы – абсурд. Бұл дегеніміз – ар-намыс пен абыройдың тапталып, қоғамның азғындауын танытады. Артур анархия мен тәртіпсіздіктің ортасында өскен тәртіпті идеялары бар жан. Ол ережелер мен заңдардың болуын, дәстүрлердің қалпына келтіруді армандайды. Алайда қалыңдығының да той алдында Эдикпен әуейі болуы, оның еңсесін басып, тәртіпті қоғамды жасайтын ерік-жігерін құлдыратып жібереді.

Пьесада:

Аля. Мен Эдикпен әуейі болдым.

Артур. Қашан?

Аля. Бүгін. Таңертең[4,16]... Сайып келгенде, адамзат құндылықтарының негізі адамға және табиғатқа деген адамдардың құрметі мен махаббаты. Жеке адамның өмірінде кездесетін қандай да бір жағдай болмасын, оның басты себепшісі сол адамның өзі болып табылады. Сондықтан әрбір адам әуелі сол проблеманы шешуден бұрын оның пайда болу себептерін анықтап алуы керек. Адамның сыртқы болмысты қалай түсініп, қабылдауы оның ойына, яғни ішкі жандүниесіне байланысты. Егер де ол өзінің ішкі сана-сезімінде сыртқы болмыстың жақсы жағын қабылдаса, оның ойы да жақсы болады, егер жаман жағын қабылдаса керісінше болуы мүмкін.

Осындай отбасы ішіндегі кішігірім түсініспеушіліктерді қазақ драматургі С.Адамбековтің «Аюбайдың ажалы» комедиясында кездеседі. Пьесада өз жұбайына жеңгетайлық жасап жүрген Кәлменьчтің логикаға теріс дәлелдері ұсынылады:

Зибаш. Қызғансаң кеше неге Аюбайдың көксарайына бармай қалдың? Неге мені өкілге қосып жібердің. Ей, намыссыз, сен менің байымсың ба, жоқ жігіттерден қолұстатар алатын жеңгемсің бе? Тіфу, арсыз, папасы сол...

Кәлменьч(Мүләймсіп). Аюбайға, өзіңнің жездеңе сенбегенде кімге сенем. Екеуміздің арамыздағы дәнекер Аюбай ғой, періштем[5,48]. Яғни мұнда өзінің мансабы жолында қырық жыл отасқан жарын да құрбан етуге бар адамның әрекеті әшкереледі.

Дәл осыған ұқсас жайт аталмыш автордың «Таланған жүрек» пьесасында да кездеседі. Тұрмыстық комедияға жататын шығармада қаламгер орта жастағы Қаражанның отбасына опасыздық жасап, өзінің құдай қосқан жары мен үш ұлын алдап, әйел үстіне әйел алып, азғындауын әшкерелейді. Нәпсісінің құлына айналған Қаражан үшін мораль, ұйыған отбасы, шаңырақтың ырыс-берекесі мәселесі мазаламайды. Оны Саржанның келесі сөзінен аңғарамыз: *«Жаныңдағы жарыңа жала жапқан сенен не үміт, не қайыр. Жас нәресте баладан безген әкеден мен не күтем. Сенің бетіңе халық түкірсін. Мен қазір сотқа барамын»*[6,86],-дейді. Кейінгі жылдары қоғамда орын алған осынау деградациялау үдерісін сынаған сатирик отбасына тұрақсыз, ез, әйелден қорқатын, шаңырақтың киесін түсінбейтін желөкпелердің ақыры не болатынын пьесаның соңында Қаражанның монологымен аяқтайды: *«А, құтырған махаббат, иттей таладың-ау ақыры. Далада қалдым-ау қаңғырып. Ал, таланған жүрек, мені молаға қарай сүйре енді»*[6,87]. Мұндай сюжетті Ш.Хұсайыновтың «Құлпырма тон» пьесасынан да көреміз. Заңсыз түрде саудамен айналысатын алыпсатардан құндыз тонды сатып алған Айнашқа күйеуі Қайрақбай милицияның келе жатқанын алдын-ала хабарлайды. Мұны ести сала, Айнаш өзінің бас бостандығы үшін он бес жыл отасқан жұбайынан бас тарта салады:

Несібелді. Саудагерлердікі ұрлық, біле тұра неге алдыңыз.

Айнаш. Ибай-ау, ол иттердің қолға түсіп қалатынын мен білдім бе? Прокурор ұрланған товарларды үй қыдыртып өткізуіне жәрдем бергенсіз деп мені кінәлайды, одан да складтан жасырып сататындарға жол бермесейші(Телефон шылдырлайды. Айнаш сәл кідіріп тына қалады). Тыңдашы, мені сұраса жоқ де.

Несібелді. Тергеуші сұраса не деп өтірік айтам?

Айнаш. Үйде жоқ. Қайрақбай Әуеновтен айрылып төркініне кетіп қалған де [7,45].

Сол сияқты Қ.Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астында» пьесасында мансап қуған қалақұмар білімді де мәдениетті жас жігіт Сапардың ауылда айы-күні жетіп отырған жары Раушанды жасырып, Алматының ару бойжеткені – адал да сенгіш, ақылды да сұлу қыз Жәмиләға үйленбек болған әрекеті – арсыздық, адамдық болмыстың құлдырауы. Мұны ауылдан хатты оқып отырған, Сапардың ойынан танымыз: *«...Жоқ, Сапар, өзің мықты бол!... Шынтуайтқа келгенде, сен түгіл, ортан қолдай жазушы да, артис те, айта берсең академиктердің де әйелінен ажырасып жатқандары, тіпті екі-үш қайтара үйленгендері де бар. Бақсақ ол да өмірдің заңы. Ертең аспирантура!.. Кандидат, доктор! Кім боп кетейін деп жүрмін, жаным-ау! Раушан екіқабат болмақ түгіл, төрт қабат болса да, менің қазіргі рухани дүниеме нәр бере ала ма? Мен үйленгенде колхоздың есепшісі еді ол, әлі сол күйі. Ал Сапар ше? Қой...Ендігі жерде Сапарға керегі Жәмиләдай оқыған, мәдениетті адам. Әкесі де Алматының мықтысы, тым болмаса сол мықтының көмегімен де біраз жерге барамын ғой»*

[8,121]. Бұл жерде ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластықтың жоқтығын, отбасы қарым-қатынасының әлсіздігін, тіпті отбасы түсінігінің Сапардың ойында қалыптаспағанын көреміз.

Себебі, С.И.Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде»: «*Отбасы бұл – бір-біріне қамқорлық жасап, топтасып тұратын туыстар*»[9],-деген анықтама берілсе, В. Дальдің «Түсіндірме сөздігінде»: «*Отбасы дегеніміз – өзара моральдік жауапкершілік пен қамқорлықты ұстанған шағын топ*»[10],-делінеді. Яғни, Сапардың өз мансабы үшін әйеліне опасыздық жасауы, олардың өзара отбасыны құраушы топтың қатарына жатпайтынын көрсетеді. Сондықтан болар, автор пьеса барысында Сапардың жұбайы түгіл, туылмаған сәбиіне жасаған әрекетін әшкерелеп, Жамалға қатысты ұйымдастырған китұрқы жоспарын аяқсыз қалдырады.

Ақындығымен қатар, драмалық шығарма жазу шеберлігі жоғары Т.Ружевич драмаларында саяси-қоғамдық өмір, адам болмысы мен оның эмоциялық сезімдері, шындықтың берілуі терең философиямен ұштасады. Әсіресе, автордың тілдік қолданысы, сөз иірімдері философиялық тұрғыда беріледі. Сондықтан Ружевич туындыларының барлығы дерлік өмірдің мәнін түсініп, құндылығы жоқ әлемнен құндылықты іздеуге арналады. Шындықты құрайтын құндылықтардың жойылуы оның мәнін жоғалтады. Ружевич әлемінде барлық дүние өз болмысын жоғалтады. Генеология деңгейінде фрагмент, философияда – кемеліне жетпеу идеясын танытады. Уақыт пен кеңістікті қысқарта келе, поляк драматургі қайсыбір мәселені фрагмент ретінде қысқартып көрсетеді.

Славомир Мрожек айтқандай, өмірде қабылдаған шешімдердің нәтижелерін алдын-ала көрмегенімізбен, театр қойылымының немен аяқталатынын білеміз деген-ді. Театр әлемінде белгілі мәселенің салдары болмайды. Яғни жақсылық марапатталмайды, ал күнә жазаланбайды. Ешбір салдар тудырмайтын әрекет шынайы өмір болып танылмайды. Мрожекше, ол сыртқы жасанды ермек, ойын тәрізді. Алайда, Ружевичте, жағдайдың басы мен соңы бір мәндес бола бермейді. Мәселен, «Картотекада» шымылдық жабылмайды. Пьесадағы әрекет сыртқы жағдайға тәуелсіз тіршілік етеді. Олардың барлығы – бүтіннің фрагменттері. Драма эссеге, трактатқа, басы мен соңы, ортасы жоқ ашық түрге айналады.

Қаламгер «Картотека» пьесасында соғыстан кейінгі кезде өмір сүрген адамның өмірін суреттейді. Рухани өмірі мен ішкі жан дүниенің тоқырауы – қаһарманның сөзі мен іс-әрекетінің сәйкессіздігіне әкелген. «Картотеканың» бас қаһарманы кейде бас қаһарман да болмай қалады. Оның өмірі фрагменттерден, картотекалардан жасалған сияқты. Үнсіздік пен әрекетсіздікте жеке және адамзаттық трагедиялық әрі комедиялық астар бар. Тіпті басындағы трагизмді оның сөзінен емес, іс-әрекетінен көреміз. Қаһарманның соғыстан аман қалғанын сипаттағанда Ружевичтің «Аман қалған» өлеңін оқып тұрғандай әсер аламыз. Ружевич пен қаһарманы үшін қалыпты өмір мен логикаға сияқты жағдайлар екінші әлемдік соғыста аяқталғандай, олар үшін құндылықтар тарихпен басылған. Осыдан қаһарманның ішкі жан дүниесі өзгерген. Қаһарман өз әлемін санасында сақталған естеліктерден құрайды. Қаһарман айналасындағы адамдармен қарым-қатынасқа енжар араласады. Өзінің үнемі аноним болып қалуын қалайды. Алайда аталмыш пьесала автор отбасылық қарым-қатынасты, әке мен бала, нағашы мен жиен арасындағы қарым-қатынасты көрсетуді де ұмытпаған.

Мәселен, пьеса барысында әртүрлі есіммен аталған қаһарманның (бұл фрагментте Стась есімінде) нағашысы келгенде әуре-сарсаңға түсіп, барынша қызмет көрсетуі – оның үлкенге сыйластығы мен нағашысына деген туыстық қарым-қатынасын көрсетеді:

Қаһарман: Нағашы!

Нағашысы: Мен шіркеуге барғам. Жолай саған соға кеткем. Қалың қалай, Стась?

Қаһарман: Қанша жыл өтті, нағашы! Аяғыңыз ауырған шығар. Аяғыңызға су дайындап, шәй қояйын (қаһарман кереуеттің астынан леген алып, оған су құяды).

Нағашысы: Қандай бауырмал едің, құлыным! Осындай құрметпен күткеніңе ризамын! [11,67].

Немесе, қаһарманның (бұл фрагментте Тадек есімінде) бөлмесіне кірген ата-анасының баласына кеңес айтуы:

Әке: Білесің бе, Тадек, мен сенімен тұлға мен тұлға ретінде сөйлескім келеді. Уақыт зымырап барады. Сенің тебіндеп мұртың да өсе бастады. Қысқасы, бізді қуанышқа бөлеп,

өзің де бақытты болуың үшін үйленуің керек[11,68],-десе, анасы: Өмірдің мәні – өмірді сақтап қалу, ол үшін оны жалғастыру керек, Тадек[11],-дейді.

Ал отбасы қарым-қатынасындағы аз-кем түсініспеушілікті Қалтай Мұхамеджановтың «Өзіме де сол керек» пьесасындағы туысқан ағасы, әкесі және Алмастың арасындағы мамандық таңдау кезіндегі диалогтан аңғарамыз:

...Алмас. ...Мен папама айтып едім, осы институт дегенді қояйық, мал бағу қолынан келген адамға аспан бағу келмей ме, ұшқыштардың мектебіне барайын деп едім ғой.

Хайдарбек (қыза шалқып). Бұл әрине, жастық, романтика. Бұлтты бауырдай тіліп, көк аспанның төсінде көсілте серуен салған жақсы. Бірақ мен өзім ұнатпаймын. Алматыға осы жерден екі жарым сағат ұшамыз, соның өзінде зерігіп, шыдамым таусылады.

Сардар (сынай). Мұныкі балалық. Ата-бабаң самолет айдамай-ақ өткен бұл дүниеден[6,23]. Дейтұрғанмен, жақсы мен жаманды айыра алатын Алмастың ащы сынынан тыс қалмаймыз:

Алмас (рюмкаларға нұсқап): Сол кісілер арақ та ішпей кетті деген қауесет бар, бірақ сіздер...(күлкі) [6,23].

Әлбетте, қайсыбір отбасыда болмасын, ата-ана әрдайым ет бауыры баласының бетінен қақпаған. Мұны автор да өз шығармасында ұстанып, кейін пьеса соңында Алмастың өзі армандаған ұшқыштар мектебіне оқуға түскенінен білеміз.

Сол сияқты С.Мрожектің «Жаяу» пьесасында соғысты көрген, әлі де санасында соғыс жүріп атқан әр түрлі әлеуметтік топтың әр жастағы кейіпкерлерінің тағдыр тартысы баяндалатын шығармасында да «қиындықтарын» арақпен бір сәт ұмытатын кейіпкердің әрекеті әшкереленеді:

Ұлы. Әке, сен енді ішпеңіз.

Әкесі. Жүр, жүр. Ұлым, әкеңнің қамқорлығын мына жұрттың бәріне айт. Сендер аш болдыңдар ма? Мектепке бардың ба?

Ұлы. Жоқ, әке. Аш болғам жоқ. Мектепке де барып жүрмін.

Әкесі (маңғазданып). Әне, ұлымды мектепке де жібердім. Сенің аш-жалаңаш жүрген күнің болды ма?

Ұлы. Әке, жетер енді!

Әкесі. Көрдіңдер ме? Міне, ұлымның жақсылығым үшін жасап жатқан қайтарымы... Міне, мені сыйлағаны... Мен отбасы үшін аяндым ба?[12,71],-деп, өмір бойы балаларын жеткізу үшін еңбектенгенін айтып мақтанады. Әлбетте, өсіріп жеткізген ата-ананың еңбегі зор, оны жетелі, өнегелі ұрпағы ғана түсініп, болашақта өзі де ата-ана алдындағы парызын ұмытпайтыны анық. Алғашқыда қаламгер әкенің өз еңбегін «сатуын» сынай ма деп қаламыз, әрине, қоғамға «дерттей» енген арақтың әсерін де ұмытпаймыз. Кейінірек, келесі диалогта:

Әкесі. Кеше менде тұмау болды. Басым зеңгіп тұр. Мені қоя берші, сенің жағдайың қалай?

Ұлы. Жақсы, әке!

Әкесі. Еш жерің ауырып тұрған жоқ па? (ұлының алдында кешегі әрекеті үшін қысылып).

Ұлы. Ештеңе етпейді, әке. Бәрі жақсы[12,72]. Бұл шағын фрагменттің өзінен әке жүрегінің шексіз мейірімін көреміз. Немесе, ұлының аяқ киімі қысып, ақсағанын көрген әкесі өзінікін беруі – әке қамқорлығы емес пе?

Пьесада:

Әкесі. Балам, қарашы, құйып қойғандай (ұлының тар аяқ киімін өз аяғына күшіпен киеді). Аяғыма дәл келді.

Ұлы. Әке, дегенмен, сізге тар сияқты.

Әкесі. Жоға. Дәл, жап-жаңа өзі. Аяғымды қысып тұрған жоқ, тек, сәл үлкен демесең... (аяқ киім қысып тұрғанымен). Әкесі ыңғайсыз болса да, қиралаңдап, аяқ киімнің бауларын байлай бастайды[12],-дейді.

С.Адамбеков пен С.Мрожек драмаларындағы ата-ана мен бала арасындағы отбасылық қарым-қатынастарды көрсету Т.Ружевицтің «Лаокоона тобы» пьесасында да кездеседі. Ружевицтің аталмыш пьесасына Лессингтің «Лаокоон, немесе оның поэзия мен кескіндеме шекарасы» трактатынан алынған атау негіз болған. Ондағы отбасылық өмір, вазадағы тірі гүлге ұқсас жасанды гүлдердің қайта-қайта ауыстырылып отыруы – ащы сатира, әжуа. Пьесадағы анасы өнердегі «күлдырауға» налыған, әкесі өнердің мәнін ұғуға ұмтылған, атасы сұлулыққа, гармония мен ақиқатқа сенімін жоғалтқан, ал жасөспірім ұлдың өмірдің мәнін ұға алмауы баяндалады. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, отбасышілік дау жасөспірім ұлдарының мамандық таңдау мәселесінен туындайды:

Ұлы: Мен шекаралық немесе дипломатиялық сауданың қыр-сырын меңгеру үшін жоғары мектепке оқуға түсемін. Саяхаттауды жақсы көремін.

Атасы: Бәлкім, гуманитарлық ғылымдарды оқуға бет аларсың?

Анасы: Меніңше, балам, саған медицинаға бару керек. Бәлкім, гинекологияны таңдарсың?[11],-десе, атасы келінінің сөзіне қарсы пікір білдіріп: *«Балам, медицинаға барсаң, тіс дәрігері бол! Гинеколог болу саған жараспайды. Басқасын білмеймін, меніңше, біреудің аузына үңілгенің тиімдірек*[11,75],-дейді. Кейін барлық отбасы мүшелері өзара кеңесе отырып, соңғы шешімді баланың өзіне қалдырады.

Ендігі бір жанұялық фрагмент Қ.Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астындағы» Марфуға мен Сұңғат арасындағы конфликтіден көрінеді:

«Марфуға...Сен әуелі сондай постыларды занимать ет, потом можешь задирать нос.

Сұңғат. Маған дәреженің керегі жоқ. Адал арыммен өз мамандығымда еңбек етсем болды.

Марфуға. Ах, так. Теперь все. Женой учителя-колхозника я не буду!

Сұңғат. Солай де!

Марфуға. Подумаешь, учитель, алатының алты жүз сом, менің бір платьемнің бағасы»[8]. Эпизодтағы ерлі-зайыпты жандардың арасындағы конфликт лауазым мен ақша мәселесінен туындайды. Бұл олардың психологиялық көңіл-күйі мен құндылықтарды бағалау ұстанымдарына байланысты болып келеді. Мұнымен қоса, драмадағы тартыс шектен тыс қамқорлықтан да өрбуі мүмкін. Мрожектің «Бойня» пьесасында анасының ұлына деген қамқорлығы фанатизмге айналып, «ана» мен «ұлы» арасындағы тартысқа жалғасқан болатын.

Шығармада: Анасы. Менен артық сенің өнеріңді бағалап, тыңдайтын кім бар дейсің? Қоғам тым қатыгез. Сенің өнеріңді дәл мендей ешкім бағалай алмайды. Басқалар сені күндеп, дарыныңды жоққа шығарып, қорлайды

Скрипкашы. Мейлі... Түкіргенім бар! Мен үшін атақ пен даңқ керек! Қалғаны бос далбаса...

Анасы. Сенің дарының жоқ. Сен одан мақұрымсың.

Скрипкашы. Жоқ! Мен гениймін! Гений[8]! Мұнда жалғыз басты ананың қасіреті жатыр. Жалғыздықтан үрейленген анасы, ұлының ер жеткенін мойындамайды. Оған балаша қамқорлық жасайды. Өнерін өзі көріп, өзі бағалауды жөн көреді. Бұған ұлы наразылық білдіреді. Сондықтан ана мен бала арасында түсініспеушілік пайда болып, ол өз алдына тартысқа ұласқан.

Әдебиетші ғалым Р.Нұрғали: «Бір семьядағы мінез-піғыл – арман-тілек, білім-өре, характер-сипат айырмашылықтары – ерекше шиеленіскен түйін ретінде, әсіресе драмалық шығармаға өмірлік материал» [13,21],-деген болатын. Сондықтан драмадағы отбасы және оның мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастар да нақты бір жағдайда, әрекет үстінде өрбиді. Аталмыш дүние С.Мрожек, Т.Ружевиц, Қ.Мұхамеджанов, С.Адамбеков және Ш.Хұсайыновтың кейбір сатиралық драмаларында кездесетін жекеленген фрагменттерді талдау барысында зерделенді. Сонымен қатар, әрбір жанұядағы (ерлі-зайыптылар, ата мен немере, әке мен бала, ене мен келін және т.б.) қарым-қатынастар ұлттық менталитет ерекшеліктеріне сай сипатталып, қоғамдық-саяси, әлеуметтік, тұрмыстық жағдайларға байланысты қалыптасып дамитыны айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Кильмухаметов Т.А. Поэтика башкирской драматургии. – Уфа: Китап, 2008. – 485 с.
- 2 Ахмадиев Р.Б. Современная башкирская драматургия (природа конфликта и многообразие жанровых форм) . – Уфа: РИО БашГУ, 2003. – 415 с.
- 3 Введение в литературоведение/Под ред.Л.М.Крупчанова.– Москва: ООО Издательство «Оникс», 2005. – 415 с
- 4 S.Mrozek, Utwory sceniczne, t.2, Krakow 1973, s.201
- 5 Адамбеков С. «Аюбайдың ажалы» драмалық шығармалар. – Алматы: Өнер, 1981. – 311 б.
- 6 Адамбеков С. Қожанасыр қақпасы: Әңгімелер, пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 312 б.
- 7 Ш.Хұсайынов Үш томдық шығармалар жинағы. I том. Пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 215 б.
- 8 Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы: Пьесалар. Әдеби сценарийлер. Өнер жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 544 б.
- 9 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва, 1991.– 710 с.
- 10 Даль Д. Толковый словарь. – Москва, 1982. Т.IY.С.173
- 11 Różewicz T. Przygotowanie do wieczoru autorskiego. – Poland, 1977.p.342
- 12 Mrozbek S. Testarium: Izbrannye p (Russian) Paperback – 2001.– p.832
- 13 Нұрғали Р. Драма өнері. – Алматы, 2001. – 121 б.

Г.С. Бөкен

СЕМЕЙНО-БЫТОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В КАЗАХСКО-ПОЛЬСКИХ ДРАМАХ

В статье рассматриваются тематические и жанровые сопоставления в произведениях польских драматургов С.Мрожека, Т.Ружевича и казахских деятелей С.Адамбекова, К.Мухамеджанова, Ш.Хусаинова 1960-80 годы XX века. Исследуются отдельные фрагменты семьи и отношение их членов. При исследовании дифференцируется культурные, человеческие, национальные особенности отдельных героев в пьесах драматургов двух стран. А также, оценивается морально-этические, психологические стороны в действиях, историко-политических взглядах, отношениях к окружающей среде отдельного героя в бытовой ситуации.

G.S. Boken

FAMILY-HOUSEHOLD RELATIONS IN KAZAKH-POLISH DRAMAS

The article considers thematic and genre comparisons in the works of polish playwrights S. Mrozek, T. Ruzhevich and kazakh figures S. Adambekov, K. Mukhamedzhanov, Sh. Khusainov 1960-80 years of the twentieth century. We investigate individual fragments of the family and the attitude of their members. The study differentiates the cultural, human, national characteristics of individual characters in plays by playwrights of the two countries. And also, the moral and ethical, psychological aspects of actions, historical and political views, relations to the environment of the individual hero in everyday situations are assessed.

Ф.А. Гайнуллина¹, Т.Д. Исабаева²
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет¹
Государственный университет им. Шакарима²
Семей, Республика Казахстан
akhmetovna@mail.ru

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОМПОНЕНТЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

В данной статье рассматриваются проблемы исследования историко-географических и литературных памятников Восточного Казахстана как феномена отечественной культуры. На широком историко – литературном фоне исследуются вопросы сохранения и воспроизводства известных памятников культуры.

Авторами статьи осуществлен анализ деятельности ученых-краеведов, внесших заметный вклад в изучение истории, этнографии, фольклористики, литературы, политического, социального и экономического развития ВКО.

Авторы полагают, что сегодня особенно важно способствовать всемерному сохранению литературы края как части богатейшей сокровищницы казахской литературы и культуры. Литературное краеведение, включенное в стратегический план развития культуры в республике, заполняет духовные пустоты и пробелы в воспитании современной личности.

Формированию познавательной ниши на базе историко-культурных объектов региона может способствовать, по мнению авторов, и развитие туризма в Казахстане.

Данный шаг, по мнению исследователей, соответствует задачам Концепция стратегической национальной программы «Культурное наследие» и является важным в ситуации, когда общество переживает дефицит духовности.

Ключевые слова: памятники, литературное и историческое краеведение, интеграция, духовность

В отечественной гуманитарной науке сегодня особую актуальность приобретают исследования социокультурных процессов (изучение систем ценностных ориентаций различных социальных групп, осмысление роли и места культуры в формировании личности и социума и т.д.). Интегрирующая роль культуры в социальной жизни позволяет ей выступать важнейшим средством регуляции общественных отношений и повседневного поведения. Популярный сегодня деятельностный подход к изучению феномена культуры, при котором она определяется как совокупность форм, способов, средств и результатов человеческой деятельности, может быть дополнен историко-географическими компонентами, позволяющими рассматривать культуру как продукт человеческой деятельности, возникший в определенных исторических условиях на конкретной территории. В качестве важной составляющей исследований культуры в регионе мы рассматриваем краеведение.

Некогда Н.М. Карамзин сказал: «Россия сильна провинцией». Эти же слова можно сказать и о нашей республике – Казахстане. Все регионы нашей страны богаты и интересны своим культурно – историческим прошлым. По определению академика Д.С. Лихачева, «краеведение – самый массовый вид науки».

Литературная история края постоянно привлекает к себе внимание гуманитариев различного профиля, но обобщающих работ, посвященных литературному процессу в Семипалатинском Прииртышье в его исторической динамике, к сожалению, до сих пор нет. На сегодняшний день накоплен большой массив литературно – краеведческих изысканий, но сами они не были еще предметом исследования. В Республике Казахстан сегодня активно идет

литературный процесс, формы и направления которого также требуют комплексного культурологического изучения

Краеведение – это и форма общественной деятельности, и метод познания, и средство творческого общения людей разных поколений и разного уровня образования, и путь воспитания уважения к традициям предков, родной земле, культурному наследию прошлого.

Известно, что Восточно-Казахстанская область (ВКО) богата различными историческими событиями, литературно – культурными памятниками, характеризующими общечеловеческую цивилизацию. Территория Алтая и нынешнего Восточного Казахстана была не только торгово-экономическим, финансовым, культурным центром, здесь возникали каганаты тюркских племен, вошедших позднее в состав казахского народа. Регион всегда имел большую международную значимость на магистрали трансконтинентального Великого Шелкового пути, связывавшего народы и государства континента. На основе межкультурных, социально-экономических связей именно здесь зарождались древнетюркские письмена. На этих письменах созданы древнетюркские памятники. Многие письменные достояния хранятся за пределами региона и республики - в Китае, Монголии, на территории РФ и т.д.

ВКО представляет интерес не только для историков и филологов, но и для востоковедов, алтаистов, археологов памятниками сакской и гунской культуры, древнетюркской письменности, наскальными изображениями. Здесь отмечается высокая концентрация петроглифов, и памятников с изваяниями, вызывающих неподдельный интерес как ученых, так и туристов.

Все вышесказанное говорит о том, что необходим комплексный подход к проблеме *сохранения и воспроизводства* культуры Восточного Казахстана, являющейся частью национальной культуры, научным обоснованием важной роли в этом процессе литературного и исторического краеведения.

Присоединение Казахстана к России привело к тому, что с целью изучения географии, природных ресурсов, экономики, истории, этнографии сюда стали приезжать ученые, путешественники. Еще в XVIII веке, в 1769 году одну из первых экспедиций в край возглавлял П. С. Паллас. Результатом данной экспедиции стал труд "Путешествие по разным провинциям Российской империи" (1773 год).

Крупным этапом изучения Казахстана русскими стал выход в свет в 1832 году книги А. И. Левшина "Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей".

В XIX веке среди исследователей Казахстана были ученые с мировой известностью, такие как П. П. Семенов-Тянь-Шанский - глава Русского географического общества, исследовавший Центральный Тянь-Шань. Ученый путешествовал по Алтаю, Семиречью, Средней Азии. Под его руководством было составлено и издано многотомное исследование "Россия. Полное географическое описание отечества". Два тома из них: "Киргизский край" и "Туркестанский край" посвящены Казахстану и Средней Азии. В работе были описаны географические условия, природные богатства, история, быт казахов.

Также изучали географию, флору, фауну Казахстана, его природные ископаемые Н. А. Северцев, И. В. Мушкетов и другие.

Большой вклад в изучение края внес востоковед, тюрколог, этнограф, академик Петербургской академии В. В. Радлов (1837-1918 годы), изучавший обычаи, обряды, фольклор народов Алтая, северных областей Казахстана, обследовал Семиречье. Его работа "Образцы народной литературы тюркских племен" содержит большое количество казахских сказок, фрагменты эпических произведений, лирику. Сбором данных по истории, этнографии, географии также занимались военные, чиновники русской администрации, политические ссыльные.

В развитии культуры и общественной мысли в Казахстане во второй половине XIX века важную роль сыграли научные общества и культурно-просветительные учреждения. Отделы Русского географического общества были открыты в Оренбурге (1868 год), в Омске (1877 год), затем - подотдел в Семипалатинске, а в 1897 году - отдел в Туркестане. Члены этих обществ

издавали сборники, где публиковались материалы по истории, этнографии, географии. В них активно сотрудничала казахская интеллигенция.

Открытие Семипалатинского подотдела Западно – Сибирского отдела Русского Географического общества находится в тесной связи с историей Семипалатинского областного статистического комитета, организованного в 1878 году. Это было первое краеведческое учреждение в Семипалатинской области, занимавшееся изучением края. Первым секретарем и фактически руководителем комитета был политический ссыльный, последователь и ученик Н.Г. Чернышевского Е.П. Михаэлис. В Семипалатинске он служил с 1869 по 1882 г. и прекрасно изучил историю и культуру казахского народа.

Активные члены Семипалатинского статистического комитета – фон Герн В.К., Н.Я. Коншин, Г.А. Сопетов, В.И. Маевский – изучали нравы и обычаи казахов, изделия и технику домашних промыслов и ремесел, развитие оседлости и орошаемого земледелия. Преобладание в рядах комитета политических ссыльных, господство традиций Михаэлиса, Абая, Маковецкого обеспечили комитету плодотворные результаты в области изучения жизни и быта казахов и утверждения гуманного отношения к ним. [1, 5]

Во второй половине XIX века в Казахстане были созданы областные статистические комитеты, которые публиковали "обзоры" областей, содержащие материалы по статистике, истории, этнографии, культуре. Например, в работе Семипалатинского областного статистического комитета принимал участие Абай. Изучением Казахстана занимались и другие научные организации: Общество сельского хозяйства, любителей археологии и истории Востока, любителей естествознания, антропологии и востоковедения. В Казахстане стали открываться общественные библиотеки. Одна из первых публичных библиотек была открыта в 1883 году в Семипалатинске.

Позже были открыты учительские семинарии в Актюбинске, Верном, Семипалатинске, Уральске.

В исследованиях краеведческого характера отмечается большая роль Ч. Валиханова. Так, в 1855 году в качестве адъютанта генерал-губернатора Западной Сибири Гасфорта он принял участие в поездке от Омска до Заилийского Алатау, где закладывалось укрепление Верное. Во время этой поездки ученый собрал и обобщил богатый материал по истории, религии, обычаям, фольклору казахов.

В 1856 году Валиханов принял участие в экспедициях от Ала-Куля до Иссык-Куля, а также в Кульджу. По результатам этих путешествий были написаны: "Дневник поездки на Иссык-куль", "Записки о киргизах". Он записал также отрывки из знаменитого киргизского эпоса "Манас" и т.д.

Вклад Ч. Валиханова в науку заключается в том, что он значительно уменьшил белые пятна в русской и мировой науке о практически малоизученных в то время таких регионах Центральной Азии, как Семиречье, Кыргызстан, Восточный Туркестан. Ученый собрал уникальный материал по истории, этнографии, фольклористике, литературе, политическому, социальному и экономическому развитию этих земель.

Ч. Валиханов одним из первых ввел в научный оборот такой пласт исторических источников, как казахский и киргизский эпос, фольклор. Ему принадлежит приоритет в постановке и разрешении ряда узловых проблем истории тюркских народов, таких как этногенез, социальная структура, политическое положение, национально-освободительная борьба, роль ислама в их жизни.

Восточный Казахстан имеет также богатую литературную историю, связанную с именами Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева, Мухтара Ауэзова, Шакира Абенова, Сапаргали Бегалина, Арипа Танирбергенова, Мухтара Магауина, Калихана Алтынбаева, Нурлыбека Баймуратова, Каюма Мухамедханова, Михаила Балыкина, Семена Анисимова и многих других выдающихся казахских и русских писателей, включая великого классика Ф.М. Достоевского, имя которого носят музей и русский театр г. Семей, польского исследователя А. Янушкевича и т.д.

Именно родная земля оказывается той пуповиной, которая связывает человека с другими людьми, определяет его физическое и духовное бытие, способствует формированию художественного мышления.

Казахская степь, как известно, является родиной самого разнообразного богатства видов искусства. Песни и кюи, мелодии и поэмы, созданные на широких просторах страны, имеют свою, неповторимую, манеру исполнения, которая зависит от того, где, в каких краях они были рождены. Слова песен, напевы музыкальных сочинений, другие произведения искусства подпитываются, в первую очередь, красками природы родного края.

Изучая особенности литературы, краеведение способно активизировать в нем моделирующие возможности отечественной культуры, исходя из постулата о том, что, например, Семей издавна и традиционно считается духовным центром страны.

Научные основы историко - литературного краеведения связаны с общественной и культурологической деятельностью И.Я. Коншина, Е.П. Михаэлиса, Г.П. Потанина, Б.Г. Герасимова, братьев В.Н. и А.Н. Белослюдовых и других. Будучи членами Семипалатинского подотдела Западно - Сибирского отдела Русского географического общества, они внесли огромный вклад в дело изучения географии, геологии, этнографии, археологии, животноводства, административного хозяйствования и т.д. Именно они были организаторами проведения ряда мероприятий, посвященных памяти Абая.

К 10 - летию со дня смерти поэта одна из выдающихся казахских женщин того времени, общественный деятель - Назипа Кульжанова, организовала и провела литературный вечер.

Первый вечер прошел в январе 1914 года в Русском географическом обществе. Об этом вечере за подписью «М.М.» свое впечатление оставил выпускник медресе «Галия» г.Уфы, учитель, журналист, автор «Нового казахского букваря» (1912), общественный деятель Мустаким Малдыбаев. Так, в опубликованной им в газете «Айкап» статье автор отмечает большую роль Назипы и Нургали Кульжановых в организации этого благотворительного вечера, упоминает учеников Абая – Турагула, Какитая, Шакарима и других, называя их талантливыми поэтами. Свои мысли автор заключает словами: «Мы надеемся, что такого человека как Абай, никто не забудет». Среди лучших номеров вечера, прошедшего в 1914 году, были отмечены выступления певца Альмагамбета и кобызиста Берикбая, которые относились к окружению Абая. Их выступления обнаружили не только высокий уровень исполнительского мастерств, но и вызвали неподдельный интерес участников и гостей вечера к казахской культуре.

Второй же вечер прошел в клубе приказчиков 13 февраля 1915 г.. Доброжелательные отзывы о первом вечере способствовали тому, что и на второй вечер собралось много народа. Об этих литературных вечерах писали в журналах «Айкап», в газетах «Қазақ», «Семипалатинский телеграф» и другие.

На этом литературном вечере писатель Р. Марсеков, выступивший с докладом, посвященном казахской литературе, представил собравшимся отрывок из поэмы Шакарима «Қалқаман – Мамыр». В заключении своего выступления Р. Марсеков дал высокую оценку роли Абая в казахской литературе: «После смерти Абая начался третий период развития литературы. С тех пор, как молодое поколение начало брать пример с Абая, наша литература стала развиваться в нужном направлении».

Поводом для подробного рассмотрения данных вечеров, организованных и проведенных супругами Н. и Н. Кульжановыми, стало то обстоятельство, что основными участниками этих вечеров стали акыны, певцы, музыканты - ученики Абая. В истории и абаеведении эти литературные вечера навсегда останутся большим культурным явлением.

Спустя 10 лет, в декабре 1924 г., по случаю уже 20 – летия со дня смерти Абая, также прошел литературный вечер, где были прочитаны доклады: «Место Абая в киргизской литературе» М. Ауэзовым, «Биография Абая» - Х. Габбасовым. Выступления известных ученых также вызвали большой интерес и желание знать и изучать культуру края.

Дальнейшее изучение края (история, культура, литература, образование, социальные аспекты) связано с именами Ш. Кудайбердиева, Турагула Кунанбаева, М. Ауэзова, А.

Бокейханова, Ж. Аймаутова, Н. и Н. Кульжановых и др. В работах современных исследователей М.Касымбаева, В.Кашляка, М.Каримова, А.Исина и других наблюдается попытка исследования Восточного Казахстана с позиций историко-политических преобразований, происходящих в стране. [1]

Накоплены также литературоведческие исследования Смагуловой А.Т. (*К.Мухамедханов*) [2], Мухажановой Р.М. (*М.О.Ауэзов*) [3], Мукашева Е.С. (*У.Шондыбаев*) [4], Толебаевой К.Т. (*К.Алтынбаев*) [5], Ердембекова Б.А. (*Поэты – ученики Абая*) [6], Сейсекеновой А.Б. (*Шакарим Кудайбердиев*) [7], Кабышева Т.Б. (*Т.Жомартбаев*) [8], Турысбековой Ж.К. (*Т.Кобдиков*) [9], Аитовой Ж. (*А.Найманбаев*) [10], Аубакира Ж.М. (*К.Жанатайулы*) [11] и других, восстанавливающих культурно-исторический и литературный ландшафт Восточного Казахстана.

Однако целостного представления о литературном и историческом процессе ВКО как части отечественной культуры, на наш взгляд, нет. Поэтому важно способствовать всемерному сохранению литературы края как части богатейшей сокровищницы казахской литературы и культуры, что в свою очередь, соответствует задачам Концепция стратегической национальной программы «Культурное наследие» и является важным шагом в ситуации, когда общество переживает дефицит духовности. [12].

Историческое и литературное наследие области не исчерпывается памятниками, находящимися в его центральной части, а простирается значительно шире, охватывая обширную историко-географическую зону.

Сложившаяся в обществе и сфере образования социокультурная ситуация, процессы гуманитаризации, гуманизации, происходящие в общеобразовательной и высшей школе, попытки создать условия для формирования у учащихся и студентов ценностных отношений к достижениям культуры, потребность в интеллектуальной и духовной деятельности, в самообразовании и саморазвитии необычайно актуализируют проблему использования краеведения в литературном и историческом образовании. Краеведение может сыграть особую роль в актуализации ценностей отечественной культурной традиции и активно влиять на процесс воспроизводства культуры в РК, активизировать интерес к литературе и чтению и тем самым составить альтернативу массово – информационной культуре.

Итак, литературная история восточно – казахстанского края позволяет говорить об уникальности его культурного ландшафта, о его огромном духовном потенциале. Литературное краеведение через соотнесенность литературы и истории края позволяет читательской аудитории осознать себя хранителем и передатчиком отечественных культурных ценностей, что очень важно в условиях засилья массовой культуры. Литературное краеведение, включенное в стратегический план развития культуры в республике, заполняет духовные пустоты и пробелы в воспитании современной личности. Научные основы литературного краеведения в ВКО связаны с культурологической деятельностью исследователей, восстанавливающих культурно – исторический и литературный ландшафт края. Восточный Казахстан сегодня является привлекательной зоной для развития познавательного туризма, доступного внешним и внутренним потребителям. Наиболее востребованным этот вид туризма является для привлечения иностранных инвестиций, для создания благоприятного экономического климата в регионе, так как уникальное расположение в сердце континента дает возможность воссоздать и представить миру неповторимую историческую модель цивилизации кочевников Алтая, а туристический кластер должен стать высокоприбыльным сектором в экономике области и республики в целом, направленный на решение проблем занятости сельского населения, привлечение молодежи в село, развитие малого и среднего бизнеса, укрепление внешнеэкономических связей Восточного Казахстана.

ВКО как географическое пространство сегодня вступает в новый этап консолидации социума, делает большие шаги на пути к конкурентоспособности и международного сотрудничества. В этом направлении представителями приграничных государств осуществляется социально-экономическая и культурная интеграция в рамках маршрута

"Алтай – Золотые Горы". Данный тур является трансграничным, вокруг горной системы Алтай, пролегающий по приграничной территории России, Монголии, Китая и Казахстана.

В 2001 году была принята Концепция развития туризма в РК, согласно которой определены точки роста туристического сектора в Восточном Казахстане – Верхне - Бухтарминский район, включающий отдельные пункты: с. Катон-Карагай, с. Берель, курорт Рахмановские ключи, р-н оз. Маркаколь и т.д.

Практика развития этих пунктов указала на дальнейшие перспективы в укреплении достигнутых экономических результатов, на основе которых были разработаны проекты по реализации Государственной программы развития туризма в РК на 2007-2011 годы. [13]. Важным методологическим видением решения задач по развитию туризма в Казахстане, особенно на этапе его становления, является формирование познавательной ниши на базе историко-культурных объектов региона. Это позволит интегрировать в единую систему разные направления науки: географию, экологию, экономику, историю Казахстана, этнографию, археологию, социологию и др. Историческая и литературная наука XXI века не может находиться в стороне от глобальных процессов внедрения инноваций и новых технологий на практике, она имеет большой потенциал для инкорпорации в мировое научно-технологическое и инновационное пространство.

Одним из таких направлений работы является участие в развитии туристического сектора страны на основе историко-культурного и литературного наследия. Сегодня необходимо: комплексное исследование историко-культурных и литературных памятников региона; проведение комплексного культурологического исследования литературного краеведения на материале произведений поэтов и писателей ВКО; экспедиционное исследование районов ВКО на предмет выявления исторических и литературно – культурных объектов; разработка рекламных проспектов и видеотуров по туристическим (историко – литературным) маршрутам региона; создание программы и определение маршрута экспедиций, туристического маршрута по литературным и историческим местам (Жидебай, Борли, Аягуз, Коныр – аулие, Маканши, Бескарагай и др.); внедрение в учебный процесс средних школ и гуманитарных специальностей вузов элективных курсов по историческому и литературному краеведению; подготовка материалов для энциклопедии «Историко – литературные памятники ВКО» и т.д. Эти и другие насущные задачи стоят сегодня перед отечественными учеными.

Список литературы:

- 1 Избранные труды семипалатинских краеведов: 1903 - 1929 гг./ КГУ «Центр документации новейшей истории» Управление архивов и документации ВКО, научный центр исторических и социально – политических исследований им. М.Козыбаева, СГПИ., – Семей, 2012. – 882 с.
- 2 Смагулова А.Т. Каюм Мухамедханов: Монография, 2009.
- 3 Мухажанова РМ. Мұхтар Әуезов және Семей. – Семей, 2004. – 192 б.
- 4 Мукашев Е.С. . Уәйіс – ақын. – Семей, 2008. – 180 б.
- 5 Толебаева К.Т. Қалихан Алтынбаевтың шығармалар жинағы. – Алматы, 2009.
- 6 Ердембеков Б.А. Ердембеков Б.А. Абайдың әдеби ортасы. – Семей, 2010. – 307 б.
- 7 Сейсекенова А.Б. Шакарим және Гете, Семей. – 2004.
- 8 Кабышев Т.Б. XX ғасыр басындағы қазақ ағартушылығы. Өскемен. С.Аманжолов атындағы мемлекеттік университетіне жыл, 2012.
- 9 Турысбекова Ж. К. Толеу Кобдиқов. – Семей, 2003.
- 10 Аитова Ж. Ж. Асет Найманбаев.: Монография. – Семей, 2006.
- 11 Аубақир Ж.М. Көкбай Жанатайұлы. – Шығармалары: өлендер, айтыс –қағыстар, қисса – дастандар -/ Құрастырған, алғы сөзін және түсініктерің жазған Ж. Әубақир.– Алматы: «Информ – Арна», 2001. – 200 б.
- 12 Концепция стратегической национальной программы «Культурное наследие» на 2009 -2011гг.
- 13 Государственная программа развития туризма.– Астана, 2001.

Ф.А. Гайнуллина¹, Т.Д. Исабаева²

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ - ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ОТАНДЫҚ МӘДЕНИЕТ ҚҰРАУШЫ КОМПОНЕНТТЕР РЕТІНДЕ

Бұл мақалада Шығыс Қазақстандағы тарихи-географиялық және әдеби ескерткіштерді отандық мәдениеттің құбылысы (феномені) ретінде зерттеу мәселелері қарастырылады. Тарихи-әдебиеттің кең мағынасында танымал мәдениет ескерткіштерін сақтау және көбейту (жаңғырту) мәселелері зерттеледі.

Шығыс Қазақстан облысының тарихи, этнографиялық, фольклорлық, әдеби, саяси, әлеуметтік және экономикалық дамуын зерттеуде өлкетанушы ғалымдардың қосқан үлестеріне мақала авторлары талдау жасаған.

Бүгінгі таңда қазақ әдебиетінің және мәдениетінің қымбат қазынасының бір бөлшегі ретінде өлкенің әдебиетін сақтап қалу аса маңызды деп болжайды авторлар. Республикада мәдениетті дамыту стратегиялық жоспарына енгізілген әдеби өлкетану заманауи тұлғаны қалыптастыруда (тәрбиелеуде) рухани және кемшіліктердің орнын толтырады

Аталмыш қадам зерттеушілердің ойынша «Мәдени мұра» ұлттық бағдарламасының стратегиялық Концепциялары тапсырмаларына сай келеді және рухани азғындаудың (тапшылықтың) алдында тұрған қоғам үшін маңызды болып табылады.

F. Gainullina, T. Isabayeva

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL AND LITERARY MONUMENTS OF EASTERN KAZAKHSTAN AS COMPONENTS OF NATIONAL CULTURE

This article examines the problems of studying historical and geographical and literary monuments of Eastern Kazakhstan as a phenomenon of national culture. The issues of preservation and reproduction of known cultural monuments are explored on a broad historical and literary background.

The authors of the article carried out the analysis of the activities of local historians, who make a significant contribution into the study of history, ethnography, folklore, literature, political, social and economic development of the East Kazakhstan region.

The authors believe that today it is especially important to promote the preservation of the literature of the region as a part of the richest treasury of Kazakh literature and culture. Literary study of local lore, included in the strategic plan for the development of culture in the republic, fills spiritual emptiness and gaps in education and modern personality.

According to the authors, the formation of a cognitive niche on the basis of historical and cultural objects of the region can contribute to the development of tourism in Kazakhstan.

This step, according to researchers, is consistent with the objectives of the Strategic National Program "Cultural Heritage" concept and is important in a situation where society is experiencing a deficit of spirituality.

ӘОЖ.821.16

Л.Н. Дәуренбекова
Еуразия гуманитарлық институты
Астана, Қазақстан
daurenbekova.laura@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТІҢ «ҚИЛЫ ЗАМАН» ПОВЕСІ ҰЙҒЫР ТІЛІНДЕ

Көркем аударма түркі халықтарын рухани, мәдени жағынан байланыстырып қана қоймай, мәдениаралық коммуникацияны жүзеге асыру үшін де қызмет ететінін ұмытпауымыз қажет. Сондықтан да кенжелеп қалған әдеби байланыс, аударматану мәселелері түркі әлемі зерттеулері аясында жаңа бағытта қарастыруды көздейді.

Тірек сөздер: тіл, ұлттық мәдениет, әдеби аударма, қазақ-ұйғыр, әдеби байланыс, образ, повесть.

Әдеби аударма арқылы түркі халықтарының классикалық шығармалары, жазушы-ақындарымен қатар, сол елдің әдебиетінің тарихымен жақынырақ танысуға болады. Біз қарастырғалы отырған жазушы М. Әуезов шығармалары түркі тілдес халықтарына аударма арқылы да танылған. Әрине, бір ұлттың рухани қазынасын өзге ұлттың игілігіне айналдыру кез келген қаламгердің қолынан келе бермейтіні анық. Десек те, қазақ елінде тұрып, қазақ тілін еркін меңгерген белгілі жазушы Ш.Шаваев М.Әуезовтің бірқатар шығармаларын ұйғыр тілінде сөйлетті. Сондай-ақ, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, С.Шәймерденов, Б. Момышұлы, И. Ғайыптың т.б. белгілі қаламгерлердің шығармаларын қазақ тілінен ұйғыр тіліне тікелей аударды.

Ш.Шаваев 1938 жылы 27 сәуірде Алматы облысы ұйғыр ауданы, Диірмен ауылында туған. 1965 жылы Құрманғазы атындағы мемлекеттік консерваториясының театр факультетін бітірген. Алғаш республикалық мемлекеттік ұйғыр театрында актер, кейін режиссер қызмет еткен.

1975 жылы Алматы өнер институтының режиссер даярлайтын бөлімін тамамдаған. 1978-1982 жылдары Қазақстан жазушылар одағына әдеби кеңесші болып, ұйғыр әдебиеті секциясын басқарған.

Ш.Шаваевтың шығармашылық жолы аудармадан басталған екен. Бір әңгімеміз де аудармашы: «Ең алғаш 7 сынып оқып жүргенде Ғ.Мүсіреповтың «Аналар» өлеңін ұйғыршаға аудардым. Сондай бір керемет өлең шумақтарын оқығанда көзіме жас алып, ұйғыр тіліне аударғым келді. Аудардым»- деп есіне алған еді. Тәржіма өнеріне бала кезден қызыққан Ш.Шаваев Құрманғазы атындағы өнер институтының актерлік бөлімінде оқып жүргенде-ақ, Шекспирдің «Ромео-Джулетта» драмасынан үзінді, Островскийдің «Найзағайын», Катеринаның монологын аударады.

1960 жылдың басында ұйғыр музыкалық театры М.Әуезовтың «Айман-Шолпан» драмасын сахнаға қоюға шешім қабылдады. Ұйғыр театр басшылары қазақ тілін жетік білетін, өзі театр маманы Ш.Шаваевқа «Айман-Шолпан» музыкалық драмасын қайта аударуға ұсыныс жасады. Ш.Шаваевтың аудармасымен аталған пьеса сахнаға жол тартады. Жалпы, аударма жұмысы оңай шаруа емес. Аударма саласындағы көптеген мәселелер нақтылы түрде, түпнұсқаның түрлі қасиеттерін толық беру үшін аудармашы қолданған құрал-тәсілдерді зерттеумен анықталады, ол қасиеттерге: интонация, ырғақ, образдылық (синонимдердің, идиомалардың, мақал-мәтелдердің, афоризмдердің түрліше астарларымен бірге) секілді элементтер жатады және бұған ұлттық форманың әрқилы өзгешіліктері, тарихи сипаттары да келіп қосылады» [1,125]-деп, М. Әуезов аударма теориясының ең күрделі проблемаларын нақтылап көрсетеді.

Біздің қарастыратынымыз 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті сипаттайтын «Қилы заман» повесінің ұйғыр тіліндегі аудармасы. Мақсатымыз, М. Әуезов повесінің ұйғыр тіліндегі аудармасын қарастыра отырып, көркем аударма қазақ-ұйғыр әдебиетінің ішкі байланысын жақындастыра түсетін маңызды сала екендігіне назар аудару. Повесть «Қарам заман» деген атаумен 1997 жылы жарық көрді. «Аударма жасамас бұрын мен шығарманы бастан аяғына дейін толық оқып аламын да, сол болған оқиғаны көз алдыма елестетемін. Яғни, түсініп алып аударуға тырысамын. Қазақ тілін жетік білгендіктен, сөздікті пайдаланбаймын. Маған М.Әуезовтың «Қилы заман» романын аудару қиынның қиыны болды. Әуезов тілі керемет. Ол өз ісіне аса ұқыпты қарайтын, өзгелерден де соны талап ететін кісі болған екен. Сондықтан, Әуезов шығармасын аудару үшін үлкен дайындықпен келдім» - деуінен Ш.Шаваевтың аудармаға деген жауапкершілігін айқын аңғаруға болады.

Туынды 1916 жылғы «маусым жарлығына» деген қарапайым халықтың қарсылығынан туындаған тарихи оқиғаны шынайы көрсетуге арналған. Жазушы Жетісудағы Албан елінің өмірі мен тұрмысын баяндай отырып, тоғыз жолдың торабына түйіскен Қарқара жәрмеңкесінің қызған шақтағы көрінісін көз алдымызға келтіреді.

«Жәрмеңке жыл он екі айда бір-ақ рет болады. Болғанда молынан болады. Үш-төрт ай бұл жәрмеңке бойы аспан атып дәурен сүреді. Сол кезде жылдық керегін Албан баласы осы жәрмеңкеден күреп алады»[2,103]- дейді де, жәрмеңке тауарлары: Бұхар, Қашқар, Құлжа, Тәшкен, Самарқан, Хиуадан әкелінетінінен де ақпараттар беріп отырады.

Көтеріліс, бүлікшілдік алдындағы Қарқараның жайма-шуақ кезін: «Киіздей қалың көк шалғынды Қарқара жазығы ерте күннен Албанның құт-берекелі жайлауы еді. Мыңдаған жылқы, сан қора қой, ала жаздай ірге аудармай жабысып, жалмап жатқанда, бұл жазықтың жібектей толқыған өскелең шалғыны сыр білдірмей шыдайтын, әрбір жауын екілендіріп, өршелендіріп түсіргендей құлпыртып, жетілтіп отыратын. Түн асса тыңайып, жетісіп қалатын құт даласы осы жәрмеңкедей мал кезіне әдейі арналып жаралғандай еді» [2,107]- деп, жер, ел тарихына баса назар аудартып отырады.

Қарқара жәрмеңкесінің көрінісі, көркем де сұлу – Үш Мерке, Дөңгелек саз, Үш Қарқара, Сырт, Лабасы, Асы жайлауларын келісті суреттей келе, Қарқара жеріндегі қақтығыстарға ойысады.

Қарқара көтерілісі – қазақ халқының ұлттық санасының, азаматтық-патриоттық рухының биіктігін дәлелдеген саяси-тарихи құбылыс. Бұл көтеріліс патша саясатының да қанды жоспарын айқындап берді. Ол жоспар бойынша, ең әуелі қазақты қазаққа қарсы қойып, іштей ыдырату, араларына от тастау арқылы бір-біріне жау ету, одан кейін онсыз да патшаға тісін қайрап жүрген намысшыл қазақтың шамына тиетін әрекеттер арқылы қақтығыстарға итермелеу, сол қақтығыстарды қарулы көтеріліске ұтымды ұластыру, содан кейін барып көтерілісті басу сылтауымен қырып-жою, қорқыту арқылы қазақтарды өз жерін тастап кетуге мәжбүрлеу, босаған жерді емін-еркін иемдену көзделді [3,125].

Маусым жарлығындағы: «Он тоғыз бен отыз екінің арасындағы азаматтарды қазақ елі әскер үшін жинап, өкімет қолына тапсыру керек» деген тұстары қарапайым халыққа ауыр тиді. Шығармадағы басты кейіпкерлер: Әбубәкір, Ұзақ, Шораяқ, Жәмеңкелер халықты ауызбірлікке шақырып, азаттық-бостандық жолындағы күрес мақсатын түсіндіреді. Халық пен ұлық арасындағы қарсылықтары қақтығыстарға ұласып, елдің дүрлігуі, Жәмеңкенің қоршауға алынуы, қозғалыс басшыларының тұтқындалуы яғни, халықтың ұлттық сана сезімінің оянуы көркемдік нақышпен бейнеленген.

Ленинград Университетінің студенті М.Әуезов қазақ фольклоры нұсқаларын жинау үшін Жетісуға әдейі келіп оның талай жерлерін, заңғар таулары мен жасыл жайлауларын аралап көреді. «Қилы заманға» арқау еткен материалдарды ол осы сапарларында алған [4,64].

Көтеріліске қатысқан тірі көздермен кездесіп, олардың бастан кешкен жәйттерін ауызбауыз естісе керек. Өйткені, М.Әуезовтің іргелі шығарма жазу үшін қолданатын осындай принципі әсіресе «Абай жолы» эпопеясы мен «Өскен өркен» романының жоспарларынан жақсы мәлім. Алатаудың белгілі атақты Қарқара, Асы, Үшмерке, Дөңгелек саз, Сырт Лабас, Талғар сияқты жерлері әсем, сұлу қалпымен тамаша пейзаж болып қағазға түскен. Документті дәлдік, географиялық орта нақтылығы М.Әуезовтің тарихи шығармаға қойылатын талаптардың бірталайын сол кездің өзінде жақсы меңгере бастағанын айғақтайды.

Публицистикалық мақалаларында, әңгімелерінде, повестерінде, пьесаларында революциядан бұрынғы қазақ өмірінің сан алуан сферасын реалистікпен бейнелеп келген М.Әуезовтың тарихи әлеуметтік маңызы бар 1916 жылғы көтеріліс тақырыбына бой ұрып, оны күрделі шығармаға арқау етуі – жазушының творчестволық биографиясындағы жаңа саты еді.

Аудармашы аударатын тілінің ұлттық дәстүрін, мәдениетін, тұрмыс-салтын, рухани құндылықтарынан ақпараты мол болғандықтан, аударатын мәтінін де терең түсініп, түпнұсқаға сәйкес аударма жасай алған. Аудармада патша үкіметінің қарулы қақтығысына ұшыраған қарапайым халықтың тағдыры түпнұсқадағыдай әсерлі суреттелінеді. Аудармашы фразеологиялық тіркестерді, ұлтқа тән реалилерді, кейіпкер образдарын түрлі аударма тәсілдерін қолдана отырып, шұрайлы тілімен көркем бере білген.

Ш.Шаваев ұлы жазушының шығармасының жазылу тарихымен таныса отырып, М.Әуезов суреттеген Қарқара өңіріне табан тіреп, ел мен жерді өз көзімен көруді мақсат етеді. Өз көзімен көргеннен кейін аудару жеңілрек болған сияқты. Себебі, аудармашы бұл туындыда

Жетісу табиғатын ерекше бір ілтипатпен, зор махаббатпен суреттеген. Тәржіма түпнұсқадағыдай әсерлі, бейнелі берілгендіктен, ұйғыр оқырмандары жақсы қабылдады.

Повесть аударманың балама тәсілімен аударылған. Аудармашы адам, су, жер аттарын аудару кезінде өзгертпей, кей жерлерді түсіндірме арқылы беріп отырған. Жалпы алғанда түпнұсқа 158 бет, аударма 158 бет. Екеуінің көлемі бірдей, яғни бұл аудармашының түпнұсқаға жауапкершілікпен қарағанын байқатады.

Мысалы: Семіз қарынды пристав «Ақжелкені» аударғанда аудармашы өзінің қиналғанын айтады. «Желкені» ұйғырларда «Гэдән» дейді. «Ақгэдән» деп берсе ұйғыр оқырмандарына түсініксіз болғандықтан аудармашы түпнұсқаға жақынырақ «Ақйәлкә» деп тәржімалаған. «Жәрмекенің сүйегін бер» - деген түпнұсқаны **«Йәремәнкиннің жәсидини бәр»**[5,52] - деп аударған. Бұнда аударма сапасына келетін болсақ аудармашы түпнұсқаның мағынасын, мазмұнын түгел сақтаған.

«Балдызыма еркелейінші – деп келіп, Әубәкірдің тізесіне басын салып жантая кетті» дегенді, **«Инимға әркиләйчу»** -деп, **Авубәкіркиннің қешига келип бешини тизига қоюп олтарди»**. Түпнұсқадағы балдызымды «иним» деп аударған. Ұйғырларда балдызды «кейин иним» дейді. Демек, аудармашы аударма барысында аударылып отырған ұлт тіліне түсінікті, ұғынықты болу қажеттілігін ескерген.

Түпнұсқадағы:

«Бірақ көздің жөні бір басқа, бәрінен де айтылған сөз құбыжықтай шошытты. Әубәкірдің денесі ұйып талықсып кеткендей болды. Өңі де қуарып, қатты сескеніп, үркіп кеткеннің белгісін көрсетіп тұр еді» [2,16].

Аудармада:

«Бу һаләт камеридикиләрни әймәндүрүп, қандақту әжәл қорқунуши пәйда болди. Авубәкирнин тени шүркүнип, пуг-қоли көвүшүп кәтти. Чирайи там болуп, өзини бир түрлик әжиз һис қилди» [5,81] - деп, Әубәкірдің бір сәттік көңіл-күйін дәл берген.

Түпнұсқадағы:

«Дәулетбақтан басқа Текестің сыртқы тауының тас-тасына ұры қойындарына тығылып жүрмек болып Түнғатар бай қалды. Жұртта қалған бұралқы иттей болып, ұлықтардың обозының артынан ере бермекке тілмаштар қалды. Оспан мен Жебірбаев қалды»[2, 23].

Аудармада: **«Дәвлетбақтин өзгә Текәснин Сиртнин тағ өңкүрлиригә, қоюн-қончиға йошурунуп яшашқа бәл бағлиған Түнғатар бай қалди. Көчүп кәткән авулнин тенәп қалған иштидәк әмәлдарларға әгишип тилмашлар: (здесь нет точки. Тогда до точки должно быть слово қалди) Оспан билән Жебирбаев қалди»**[5,92].

Түпнұсқадағы «тас-тасына» дегенді аудармашы **«өңкүрлиригә»** деп берген. Байқап отырғанымыздай, жазушыға тән қарасөздің ішкі ырғағын сақтап аударған. Шығарманың ұлттық бояуын анық жеткізуге күш салады. М.Әуезовке тән өрнекті, образды көркем тілін барынша сайма-сай беруге тырысады. Автор диалогқа драмалық жүк артатын жазушы стилінің шеберлігін жақсы береді.

Аударма шығарманың деңгейі жоғары болғандықтан түпнұсқаның өзін оқып отырғандай әсер аласыз. Жалпы, аудармашы міндеті аудару барысында түпнұсқаның жазылған кезеңін, қабылдаушы оқырман деңгейін, екі елдің тілдік психологиялық категорияларын ескере отырып, ең бастысы мағыналары бір-бірімен сәйкес келетін туынды жасау. Бұл тұрғыдан келгенде, Ш. Шаваев түпнұсқаның рухын сезіне отырып, автордың бар стилін сақтап, оқуға жеңіл де, тартымды туынды жасап шыққан. Повесть жанрының ерекшеліктерін, құрылымын сақтау аудармашылардың міндеті. Түпнұсқаның әр сөйлемін, сөзін сөзбе-сөз аудармай барынша көркем аударма теориясындағы мағыналық сәйкестік әдісімен аудару Ш. Шаваевтың басты ұстанымы.

Жалпы, «Қилы заман» повесі қазақ әдебиеті тарихында үлкен орны бар, айтулы туынды. Сондықтан да, Ш.Шаваевты қазақ ұлтының рухани қазынасын ұйғыр халқының да игілігіне айналдырып, қазақ-ұйғыр әдеби байланысын дамытуға үлес қосқан қарымды қаламгер деуге болады.

Қазіргі өркениет заманында түркі тілдес халықтардың бай әдебиетін аударма арқылы, әлемдік деңгейге көтеру қажеттілігі барған сайын артып келеді. Сондықтан да, әдеби шығармалар қай тілге тәржімаланса да Ш.Шаваевтай кәсіби аудармашылардың тәжірибесі қашанда назарда болуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазмем көркем әдебиет, 1984. – 54 б.
- 2 Әуезов М. Қилы заман. – Алматы: Жазушы, 1989. – 158 б.
- 3 Тұрысбек Р. «Қилы заман: тарихы мен тағдыры //қасым.kz, 2013.
- 4 Нұрғалиев Р. М.Әуезов тағлымы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 165 б.
- 5 Шаваев Ш. М.Әуезов. Қарам заман. – Алматы: Жазушы, 1997. – 158 б.

Л.Н. Дауренбекова

ПОВЕСТЬ М.АУЕЗОВА «КИЛЫ ЗАМАН» НА УЙГУРСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье «Килы заман» является одним из шедевров, которые занимают особое место в истории казахской литературы. Переводя повесть М. Ауэзова Ш. Шаваев сделала огромный вклад в межкультурную коммуникацию между литературами уйгурской и казахской. При рассмотрении вопроса о переводе рассказа М. Ауэзов уйгурского языке, наша цель состоит в том, чтобы выявить межкультурные коммуникативные моменты между литературами уйгурской и казахской.

L.N. Daurenbekova

TRANSLATION OF THE STORY «KILY ZAMAN» OF M.AUEZOV INTO UIGUR LANGUAGE

The story of "Kily zaman" is one of the masterpieces which takes a special place in the history of the Kazakh literature. By translating M. Auezov's work, Sh. Shavayev made a huge contribution to cross-cultural communication between the Uigur and Kazakh literatures. In considering the translation of the story of M. Auezov in to the uigur language, our purpose is to reveal cross-cultural communicative moments between the Uigur and Kazakh literatures.

ӘОК 801.81 (5К)

С.Н.Жәмбек, Г.У. Жайлауова

Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Көкшетау, Қазақстан

www.s_jambek@mail.ru, kgu_2701@mail.ru

С. ТАЛЖАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛЕСТЕРІ

Мақалада С.Талжановтың шығармашылық белестері қарастырылады. Қазақ әдебиетінде үлкен орны бар, аударма өнерін өрелі белестерге көтерген, көркем аударманың да хас шебері болған жазушының аудармашылық қыры назарға алынады. А.С.Пушкин, Салтыков-Щердин, М.Ф.Достоевский, В.Г.Белинский, М.Горький, Н.Добролюбов, М.Шолохов шығармаларын қазақ тілінде сөйлетті. Ал М.Әуезов, Б.Майлин, С.Сейфуллин шығармаларын орыс тіліне тәржімалаудағы шеберлігі жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: аударматану, стиль, көркемдік дәстүр, көркемдік эстетика

Қазақ көркем сөзінің тарихына бажайлап, көз жүгіртсек кейінгілер басшылыққа алар зерделі ойы мен парасат-пайымы, көркемдік тұғыры? Жазғандары оқырмандарын сүйініске бөлейтін толғамды еңбектері бар біртуар таланттардан кенде еместігімізді пайымдаймыз.

Осындай қазақ көркем сөзінің қадыр-қасиетін бір кісідей асқақтатуға елеулі үлесін қосқан саңлақ таланттарымыздың бірі – төл әдебиетімізде өзіндік өрнегі бар танымал қаламгер, ірі ғалым, белгілі аудармашы Сәйділ Омарұлы Талжанов.

Замандастары, өскен ортасы жазушы Сәйділ Талжановты абзал адам, терең ғалым, білгір аудармашы деп білді. Артық – кемі жоқ әділ баға. Ол – қазақ мәдениетінің аса көрнекті қайраткері болды. Әдебиет пен өнердің заманайы мәселелерін әлемдік өркениет биігінен, озық парадигма тұрғысынан танып-бағалаған, жаңаша пайым, зерде көзімен талдап-таразылаған концептуалдық тұлға. Ол сонысыменде ерекшеленеді.

Тағдыр ауырда да азапты құмырды бұйыртқан жазушы оған мойымайтын өр рухтың иесі еді. Зобылаң тағдырдың дегеніне көнбей қайсар мінез танытып, қажырлы қайратпен еңбек етті. Қайран ғұмырының 19 жылын Сібірде жазықсыз жапа шегіп айдаудан өткізсе де орыс әдебиеті классиктерінің еңбегін қазақ оқырмандарына танытты. А.С.Пушкин, Салтыков-Щердин, М.Ф.Достоевский, В.Г.Белинский, М.Горький, Н.Добролюбов, М.Шолохов шығармаларын қазақ тілінде сөйлетті. Ал М.Әуезов, Б.Майлин, С.Сейфуллин шығармаларын орыс тіліне тәржімалаған майталман аудармашы да еді.

С.Талжанов қазақ әдебиетінде үлкен орны бар, аударма өнерін өрелі белестерге көтерген, көркем аударманың да хас шебері болатын. Жазушының көп қырлы талантын сөз еткенде, оның аудармашылық қырына тоқталмай өтпеу мүмкін болмас еді. Оның аудармашылық қыры жөнінде белгілі тілші-ғалым, әдебиет сыншысы, филология ғылымдарының докторы, профессор М.Серғалиев былай деп жазады: «Сәйділ Омарұлының аудармашылық өнерінен біраз жайды аңғаруға болады. Біріншіден, ол – қазақ және орыс тілдерін еркін меңгерген білгір: жастайынан зерек өскен ол бұл екі тілді еш уақытта бір-бірінен бөліп қараған емес, екеуін де екі ананың ақ сүтіндей қадірлеп, қастерлеп, ынтыға үйренумен болды. Екіншіден, аудармашы өте талғампаз; кезеңдік, дәуірлік мәні бар, көркемдік, тәрбиелік қуаты мол классикалық дүниелерді туған халқына тезірек жеткізуге тырысады. Мұның өзі, бір жағынан оның патриоттық сезімінен туындап жатсаң мұндай құбылысты, екінші жағынан, уақыттың күн тәртібіне қойып отырған талабымен санасу деп ойлаған жөн» [1].

Ол – Пушкин шығармаларын жан-тәнімен сүйуші, оны қазақ тіліне бар күш-жігерімен аударушы. Сонау Сібірде жер айдалып жүргенде, ол жергілікті тұрғындарға, оқушы балаларға Пушкинтанудан ағыл-тегіл, дәріс оқуы тегін емес болар. С.Талжанов 1937ж. Пушкиннің 100 жылдығына орай шығарылған ұлы ақынның қазақ тілінде тұңғыш жарық көрген үш томдығын бірінші томын аударуға қатынасты. Ол Пушкиннен басқа да орыс көркем сөз алыптарының шығармаларын қазақшаға тәржімалады. Сонау 30-жылдары-ақ ол орыстың көркем сөз алыптарының бірі Ф.М.Достоевскийдің «Бейшараларын» жоғары көркемдікпен ана тілінде сөйлетті. Терең қаламгерлік қарыммен, шығармашылық қуатпен тән тілімізге қатарды.

Орыс әдебиетінің тарлан өкілдерінің бірі жазушы – ғалым Ю.Тыняновтың «Уәзір Мұхтардың өлімі» деген кесек туындысын да көркем кестелеп, қазақ оқырмандарының көзайымы етті.

Бір кездері САГУ-дің (Орта Азия мемлекеттік университеті) Иран бөлімшесінің түлегі Сәйділ Талжанов шығыс әдебиетінің де ерен білгірі еді. Ол Шығыс әдебиетінің інжу-мәржаны «Кәлилә мен Дишнаны» қазақ тіліне мөлдірете аударды. Осы кітаптың алғысөзінде автор шығыстың осы жауһар туындысының шығу негізі жайында шығыс зерттеушісі Е.Э.Берелос пікірін былай келтіріпті: «Шығыс әдебиетін зерттеушілер бұл кітаптың негізі. Үндістаннан шыққанын анықтайды». «Панчатантраны» («Бес бәйітті – Бес кітапты») осы замананың 300 жылдарында Кашмирде бір брахман жазды деп жобалайды. Онда ши бәрілер: «Каратака мен Даманака болып атаныпты». Пехлеви әліппесінде «Р» мен «Л» дыбыстарының белгілері біреу болғандықтан, Әл-Мұқафұлы бұл есімдерді пехлеви жазбасынан (онда дауысты дыбыстар таңбаланбайды екен) «Калимаг пен Дамнаг» деп оқуы да ғажап емес. Үндістандық түп нұсқада бес-ақ тарау бар. Бурзое үш тарауды әйгілі «Махабхарата» дастанының он екінші кітабынан алып енгізген. Соңғы төрт тарау, осы кезге дейін ескі Үнді әдебиетінен кездеспейді, бірақ мазмұнына қарағанда олардың Үндістаннан шыққаны айқын [2,7].

С.Талжановтың «Кәлилә мен Димнасы» аударма саласындағы оның жеке табысы ғана, қазақ аударма өнерінің тарихына ерекше бет боп қосылатын талайым үлес, елеулі құбылыс деп есептеуіміз керек.

Қарымды талант тек қазақ тілінің ғана емес, орыс әдеби тілінде өте шебер меңгерген, оның әдеби нормаларында көркемөнер иесіне тән талғаммен, нәзіктікпен түсіне алатын аса сұңғыла, білімдар жан еді.

Отызыншы жылдардың өзінде-ақ қазақ тіліндегі төл дүниелерімізді орыс ақырмандарына таныстыра бастаған болатын.

Сол кездегі қазақ қаламгерлерінің ірі өкілдері Сәкеннің «Қызыл ат» поэмасы, Бейімбеттің «Майдан» пьесасын орысша сөйлетті. Бірақ сол кездегі саяси жүйе аудармашының бұл еңбегі үшін оның маңдайынан сипай қойған жоқ болатын. Халық жаулары атанған Сәкен мен Бейімбеттің осы шығармаларын орыс тіліне аударғаны үшін ол жазықсыздан-жарықсыз Сібірге халық жауы болып сотталып кете барған болатын. Ол тарлан ақын Сәкеннің «Тар жол тайғақ кешу» сикьаты дәуірлік сипаттағы мемуарында жазушы Иван Щеголихинмен бірлесе еңбек ете отырып, орыс тіліне аударып шыққан болатын. Жай аударма емес, көркем аударылған, әдемі аударма деуге негіз бар.

Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан 1959 жылы шыққан Сейфулланың Сәкені деген повесін де орысшаға өзі тәржімалады. Орысшадан қазақшаға, қазақшадан орысшаға қиналмай еркін аударма беру С.Талжановтың аударма өнеріндегі төл ерекшелігі болатын. Біздің қазақ аудармашыларының көпшілігі орыс тілінен қазақ тіліне қиналмай аударма береді де, керісінше қазақ тілінен орыс тіліне аударуға келгенде орашолоқтық танытып, кібіртіктей береді. Осы олқылықты кезінде С.Талжанов таланты толтырған болатын. Осындай аудармашылық қарым, сөздің шын мәніндегі биллингвистік қабілет қазіргідей тәуелсіздік алып өз алдымызға ел болып, тіліміз мемлекеттік мәртебе алып, аударма өнеріне деген сұраныс, қажеттілік тексіз ортып отырғанда, аса маңызды қасиетке ие болапы, осы мұқтаждық үлесі еселене түсері шүбәсіз.

С.Талжанов көркем аударманың ғылыми негіздері мен теориялық мәселелерін де арнайы зерттеген дарын. Оған аударманың теориясы мен тарихына қатысты зерттеулері айғақ. «Белгілі аудармашының практикалық мол тәжірибе жинақтауы оның осы саладағы теорияның жаң-жапсарымен шұғылдануына бірден-бір себепші, түрткі болғаны сөзсіз. Оның үстіне, қазақ филологиясында аударма ахуалының кешендеп сөз болғанын, бертінге дейін бұл саладағы жүйесі зерттеулердің көріне қоймағанын ескермеске болмайды. Енедеше, Сәкеннің бұл бағыттағы ізденістерін ғылым мен әдебиеттегі мұқтаждықты өтеу ниетінен туған маңызды іс деп бағалауға хақылымыз» - деп жазады белгілі ғалым [1].

Аударманың ғылыми-теориялық мәселелеріне байланысты көптеген конференциялар мен симпозиумдарда баяндамалар жасады. Мерзімді баспасөз бен ғылыми басылымдарда мақалалар жариялады. Оның қаламынан көркем аударманың күрделі де тұйткілді мәселелеріне, оның кенеулі тұстарына арналған.

«Көркем аударма туралы» (1962), «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері» (1975), «Об узловых проблемах художественного перевода», «Вопросы перевода» атты бірегей монографиялар туды. Сергек талант аударма өнерінің осындай ғылыми мәселелерін өз жұмысының негізгі бағдары етіп, ұзақ жылдар бойы үздіксіз, үзіліссіз зерттеп, қажырлы еңбек етті.

Сәйділі Талжанов қазақ әдебиетінің ғана тарихын емес, әлем әдебиетінің, оның ішінде орыс әдебиетінің тарихын да тамаша білетін, терең зерделейтін, аса білімдар тұлға болатын. «Әдебиет шежіресінен» деген еңбегінде автор орыс қоғамындағы рухани атмосфераны, әдеби тартыстарды білгірлікпен шынайы баяндайды. Мысалға XIX ғасырдағы әртүрлі әдеби бағыттардың басында тұрған, ортақолды дарындар, «Европа жаршымы» журналының ғалым редакторы, ординарный профессор, стат кеңесшісі және кавалер М.Т.Каченовский мен «Москва телеграфы» журналының редакторы, тарихшы Н.Карамзиннен қалыспаймын деп «Орыс халқының тарихы» атты күйкі кітап жазып, сол еңбегі үшін Россия ғылым академиясының қолдан жасалған корреспондент мүшесі болған Н.А.Полевойдың

арасындағы бәтуасыз егес, күйкі дау-дамайларды тілге тиек ете отырып, шын дарындарды өсірмейтін осындай пасық, қоғамдық-әлеуметтік психологияның да жай-жапсарынан сыр ұшықтап өтеді. Осындай кертартпа мінездердің шамшыл дау-дамайына араласам деп орыстың ұлы ақыны А.С.Пушкин осы топтардан өзіне жау тауып алады. Бұлардың бұлай өшігуі ұлы ақынның басында біраз шырғалаңға салған сияқты.

А.С.Пушкиннің өайтпас, қайсар принципін өзіне өнеге тұтқан әдебиетші С.Тайжанов былай деп айтып өтеді: «Өзекті ойы бар, соған сай өткір тілі бар, қайтпас қара болаттай қайсар принцип иесін білгің келсе А.С.Пушкинді оқыған жөн шығар.

Александр Сергеевичтің адалдығын айтып жеткізу қиын, оның үстіне ол негізгі принципінен таймайтын жан. Өзіне ұнамаса бетіне тура айтуды А.С.Пушкиннен үйрену керек. Көп адамда кездеспейтін мінез онда бар, ең қызықтыратын қылығы, ұлы адам екендігі, міне осында жатыр» [1,41-42].

Телегей тарихшы, әдебиет, тіл тарихы, оның теориясының аса білгірі С.Талжанов талғамы жоғары әдебиеттің кірпияз жанды сыншысы да болатын. Оның қаламынан туған «Адамның жан жүйесін тебіреткен ақын», «Мұхтар аға туралы», «Ілияс аға туралы», «Ғабиден аға туралы», «Сапар аға туралы» мақалалары белгілі тұлғалардың әдеби портреттерін тамаша самдаған, туған әдебиетіміздің келелі мәселелерін кеңінен толғаған ой-толғамдарға толы болатын.

Ол әдебиеттің теориялық мәселелерінің де жай-жапсарын, оның ұңғыл-шұңғылын да жетіп білетін сұңғыла дарын болатын. Әсіресе әдеби даму, әдеби байланыс, әдеби әсерлер жайлы толғамды ойлары теориялық тереңдігімен, зерделілігімен, байыптылығымен тәнтә етеді. Көркем әдебиеттегі әдеби әсер жайлы айта келіп, оның көршілес әдебиеттен бұрын, алдымен белгілі бір әдебиеттің ұлы тұлғасының ең алдымен өз әдебиетінің ішіндегі әсеріне тоқталады. Мысалға орыс әдебиетіндегі Гогольдік суреткерлік әсері салтыков-Щедринге, Чеховтарға көп әсер еткен. Бұлар Гоголь стиліндегі жазушылар саналады. Ал Ф.М.Достоевский, И.С.Тургенев сияқты одан стилі бөлекше жазушыларға Гоголь әсері, ықпалы зор болғандығын, Гогольдің өзіне А.С.Пушкин сатирасы ерекше рух беретіндігін айтуы оның тұжырым-пайымдауларының биік өресін айқындаса керек. Пушкин мен Байронның бір-біріне өзара ықпалы да қызықты әңгіменің өзегі іспеттес.

Гогольдің «Шинеліндегі» Акакий Акакиевич Башмашкин мен Достоевскийдің «Бишараларындағы» Макар Алексеевич Девушкиндерді салыстыра алуы да ортақ типтердің басындағы жайлар туралы терең толғамнан туған зерделі байлам.

Бұдан кейін қазақ әдебиетіндегі Гоголь әсерін жан-жақты сипаттайды. Қазақ жазушылары М.Әуезовтің стиліндегі Гоголь, Тургенев, Толстой әсері, Ғ.Мүсірепов стиліндегі Гоголь, Горький әсері, Бейімбет стиліндегі Чехов, Гоголь әсерлері теориялық тұрғыдан шынайы талданады.

Көршілес жатқан белгілі бір ұлттық әдебиеттері бір-біріне көркем аударма арқылы да немесе жай әдеби ауыс-түйіс, мәдени байланыстар арқылы да әсер етеді. Өз-ара әсер дегенде көркемдік дәстүр эволюциясын да ұмытпағанымыз жөн.

Көркемдік дәстүр эволюциясы көркем өнердегі көркемдік эстетикалық санадан туындайтын күрделі құбылыстардың қатарынан орын алады. Ол ежелгі әдеби мектептер, ағымдар, бағыттар мен өзектес жатқан арналы құбылыс. Көркемдік дәстүр дегенде өнердің жалғасы, оны бойытушы, жаңғыртушы өнердің құбылысы деп қарастырғанымыз жөн. Дәстүр табиғатын сөз еткенде оны өнердегі көркемдік өз ара әсер категориясымен де байланыстыра қараған жөн бе деп ойлаймын.

Белгілі эстетика теоретигі Ю.Борев көркемдік өз-ара әсерге ғылыми тұрғыдан келіп былайша жүйелепті:

Көркемдік өз-ара әсер – 1) аманат, 2) класс, 3) деңгей, 4) тек, 5) характер, 6) тип, 7) түр [3].

Көркемдік әсер жайындағы аталмыш жайттар нақты шығармалар арқылы алынып, талданады.

Көркемдік арнасы дәстүрлі этикалық үлгіден бастау алатын қазақ жазушыларының шығармаларындағы орыстың классикалық әдебиетінің көркемдік өз-ара әсер ықпалы нақты мысалдар арқылы алынып, қарастырылады.

Мысалға Б.Майлиннің «Шұға» повесі, «Талақ» әңгімесі, А.П.Чеховтың «Қайғы», «Мұң» әңгімелерімен, Гогольдің «Өлі жандары» мен «Ревизор», «Талтаңбайдың тәртібі» мен «Азамат Азаматычымен» Ғ.Мүсірепов пен М.Горькийдің ана туралы әңгімелері, Гогольдің «Ревизоры», Ғ.Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы персонаждармен стильдік-әдістік тұрғыда аналогиялық тәсілмен талданып өз-ара әсер ықпалдық терең тамырластығына тоқталады. Ғ.Мүсіреповтың «Оянған өлке» романындағы мына бір эпизодға назар аудартады: «Әлденеден аса қуанышты жайын жасыра алмай ойнақтап тұрған Сикорский тез қоштасып, тез шығып кетті. Ұзамай, екі қара көктің Ақбұйрат жолына түсіп алып, құйындатып жөнелгенін терезден көріп:

- Хлестанов! – деді Ушаков ішінен (452 бетте)

Енедеше, Ғабит Гоголь кейіпкерлерін түгел біледі. Сыртқы атын былай қойғанда, ішкі маңызын да терең ұғады. Уралдан Рязанов жіберген ақымақ ревизор Сикорский Хлестановқа айна-қатесіз дәл келеді. Ушаков та оны жиіркеніп айтып тұр. Ғабит те оған әдейі айтқызып тұр».

Және сонымен қатар: «Гоголь, Крылов, Сервантес, Шекспирлерді оқығанын автор өзі тура айтады» - деп қосады [1,57].

Қазақ жазушыларының шығармаларындағы реминисценция, контоминациялық сипаттарды да көрсетіп өтеді. Жоғарыда аталып өткен жайттар С.Талжановтың қарымды қаламгер, шебер аудармашы ғана емес, білім мен білігі мен әдебиеттанушы ғалым екендігін де айғақтайтын мәселелер.

Сәйділі Талжанов білгір ғалым болуымен қатар қазақ көркем сөзін байытып, жаңа белеске көтеруші сөз мойталманы, жазушы да еді. 1957 жылы «Сейфолланың Сәкені», 1961 жылы «Қайп қарттың әңгімесі», 1965 жылы «Адам туралы талғау», 1968 жылы «Бидай кегі» атты прозалық туындыларын жариялады. «Ақкелін» атты романы да болған.

Өз саналы ғұмырын ол көркем аудармаға арнады. Тек аударып қоюмен айналасқан жоқ. Аударма өнерінің ғылыми негіздері мен теориясын да зерттеген ғалым. Бұл оның талант қырының ерекшелігі еді. Өз кезеңінің бірегей білгір зияткері, көп қырлы талант иесі Сәйділі Талжанов қазақ мәдениеті мен руханиятында өшпес терең ізін қалдырған тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 С.Талжанов Өткен күндер сөйлейді. М., 1979.
- 2 С.Талжанов Кәлилә мен Димнә. Алматы., 1987.
- 3 Боров Юрий, Эстетика. – М., 1975.
- 4 С.Талжанов Сейфулланың Сәкені. – Алматы, 1959.

С.Н.Жәмбек, Г.У. Жайлауова

ТВОРЧЕСКИЕ ВЫСОТЫ С. ТАЛЖАНОВА

В статье рассматривается творчество писателя и переводчика С.Талжанова. Анализируется мастерство в художественном переводе трудов А.С.Пушкина, Салтыков-Щердина, М.Ф.Достоевского, В.Г.Белинского, М.Горького, Н.Добролюбова, М.Шолохова на казахский язык, также переводы произведений С.Сейфуллина, М.Әуезова, Б.Майлина на русский язык.

S. N. Zhambek, G.U. Zhailauova

CREATIVE HEIGHTS S. TALZHANOV

The article discusses the work of the writer and translator S.Talzhanova. We analyze the skill in the art translations of Pushkin, Saltykov-Scherdin, M.F.Dostoevskogo, V.G. Belinsky, Gorky, N.Dobrolyubov, M.Sholokhov the Kazakh language, also translated the works of S. Seifullin, M.Auezov, B.Mailin into Russian.

Ә.Т. Жеткізгенова
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
aliyazhetkizgenova@mail.ru

«ДОСАН БАТЫР» ЖЫРЫ МЕН ТАРИХИ ОҚИҒАЛАР СӘЙКЕСТІГІ

Адамзат қоғамы дамуындағы белгілі бір кезеңнің әлеуметтік, саяси оқиғасының әдеби көрінісі – тарихи жырлар.

Қазақ халқының басынан өткен небір елеулі оқиғалар тек ғашықтық жырлар мен батырлар жырын туғызып қана қоймай, көптеген тарихи жырларды да өмірге әкелді. Мұндай туындылар әсіресе, тарихи үлкен өлшеммен қарағанда бергі кезеңдердегі, яки, XVIII–XIX ғасырларда өмір кешкен қаһармандардың ел мүддесіне өміріне сарп еткен ерлігіне арналды. Тарихи жырларда сөз болатын өзекті мәселе – өмірде нақтылы болған әлеуметтік, саяси оқиғалар екендігі, XIX ғасырдағы халық қозғалыстары тарихи жырлардың тиісінше орын алып, көптеген жыр-дастандарға арқау болғандығы, халық ақыны Сәттіғұл Жанғабыловтың «Досан батыр» дастанындағы тарихи оқиғалар көрінісі сөз болады.

Тірек сөздер: библиографиялық деректер, тарихи жыр, батырлар жыры, тарихилық, жыр-дастан, халық ақыны, фольклорлық жанр, өмірбаяндық мәліметтер

Тарихи жырлар туралы ұлы ғұлама М.О.Әуезов: «Патша өкіметінің соғыс отаршылығы мен қысымы, хан-сұлтандардың, болыстардың өктемдігі қазақ арасында көтеріліс тудырып отырды. XVIII ғасырдың алғашқы жарымы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысы бойына қазақ халқы өзін езіп-қанаушыларға қарсы қару алып күресті. Көтеріліс кең сахараның әр тұсынан-ақ уақыт-уақыт бұрқ етіп жатты. Күреске шыққан халықтың осындай ерлік айбары бірқатар тарихи жырлар тудырды» [1, 75] дейді.

«Тарихи жыр» терминін алғаш рет Ш.Уәлиханов қолданды десек, ал М.Әуезов оның жеке дара екенін баса айтып көрсеткен болатын.

Шоқаннан кейін қазақ жырларында тарихи оқиғалардың көрінісі бейнеленетінінен А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Х.Досмұхамедовтер құлағдар етті.

Бұдан кейінде тарихилық мәселелері сөз болған С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Исмайлов, Б.Шалабаев тағы басқалардың еңбектерінде тарихи жырлардың өзге эпос түрлерінен елеулі сапалық айырмашылықтары бар фольклорлық жанр екендігі дәлелденеді.

Бұл ретте белгілі ғалымдар Р.Бердібаевтың «Қазақ эпосы» /1982/, Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» /1987/, К.Сейдахановтың «Күрес пен жеңіс жырлары» /1991/, Ш.Ыбыраевтың «Эпос әлемі» /1993/, Ж.Тілеповтің «Қазақ поэзиясының тарихилығы» /1994/, З.Сейітжановтың «Тарихи эпос» /1994/, Б.Ибрахимнің «Тарихи жырлар тағылымы» /1997/, т.б. еңбектерін атауға болады.

Сондай-ақ, С.Сәкеновтің «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы», Б.Рақымовтың «XVIII ғасырдағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырлар» атты диссертациялық жұмыстарында да тарихи жырлардың зерттелуі, жанрлық сипаты, қазақ тарихи жырларының өмір шындығына қатысы және типологиясы жөнінде байыпты тұжырымдар таратылып айтылған.

Жалпы, тарихи жыр туралы аталған еңбектерден де басқа орыс, қазақ фольклористерінің құнды-құнды шығармалары көптеп саналады.

Қазақ ауыз әдебиетінде тарихи жыр үлгілерін жинап, жарыққа шығарып, үлес қосқан ғалымдар қатарында В.Радлов, И.Березин, Р.Потанин, И.Аничков есімдері белгілі.

Сондай-ақ, Р.Н.Смирнова «Проблема исторического и эпического в казахском эпосе ХУІІІ века» /1951/ еңбектерінде және «Қазақ әдебиетінің тарихы» /1960/, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» /1979/, атты кітаптарға енген мақалаларында классикалық эпостан тарихи жырлардың айырмашылығын нақты фактілермен жан-жақты көрсеткен.

Академик Қ.Жұмалиев қай елдің эпосы болсын белгілі бір тарихи оқиғаның ізін баса туатынға ұқсайды және ол бір күн, не бір жылдың ғана жемісі емес, халықтың басынан өткізген талай заман, талай тартыстардың нәтижесі екендігін айтса, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты ұжымдық монографиялық еңбекте топтастырылған Б.Уахатов, Б.Адамбаев, Е.Тұрсынов, Н.Төреқұлов, т.б. мақалаларында тарихи жырлардың зерттелуі, жанрлық сипаты, тегі мен дамуы, тарихи өлеңдердің өзге жанрлардан айырмашылығы туралы құнды-құнды ой қорытындылары жасалып, бұрын зерттелген тарихи жырлармен қоса, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Олжабай батырлар туралы жырлардың қатарында «Досан батыр» жырын да талдауға орын берілген.

Ғалым М.Атымов батырлардың ойы мен арманы ел мұңы, халық тағдырымен бірге болғандықтан, қазақтың батырлар жырының айтпақ болған идеясы мен мазмұнының бұзылмай сақталуы халықтың көкейіне қонып, оның мұң-мұқтажымен тығыз бірлікте ұштасып жатқандығында екендігін баса айта келіп, «Бұрынғы қазақтың ауыз әдебиетіндегі батырлар жырындағы кейіпкерлер кейінірек келе 18-19 ғасырларда тарихи шындықта болған Сырым, Исатай, Махамбет, Бекет, Иса мен Досан тағы басқа сол сияқты батырлар бейнесімен ауысты. Бұл батырлар бұрынғыға қарағанда шындық өмірге біршама жақындай түсті» [2, 7] дейді.

Зерттеу еңбектердегі пікірлерге сүйене отырып әдебиет зерттеушілері тарихи жырларда белгілі мөлшерде тарихи шындықтың ізі сақталатындығын жоққа шығармайды деуге болады.

XIX ғасырдағы халық қозғалыстары тарихи жырлардың тиісінше орын алып, көптеген жыр-дастандарға арқау болған.

Халық көтерілісін басқарған Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Бекет Серкебаев, Досан Тәжиев, Жанқожа Нұрмұхамедов, Өтеген Өтелұлы, Саурық Стамбекұлы, Сұраншы Ақынбекұлы тәрізді даңқты батырлардың қаһармандық ерлігі, қолбасшылық рөлі жайында жыр-дастандар туды.

«Тарихта аты мәлім батырлар хақындағы жырлар, Балуанияз батыр туралы, Ер Қармыс туралы Қалнияздың, Досан батыр туралы Сәттіғұлдың, Исатай, Махамбет туралы Ығылманның дастан, жырлары – бәрі де елі үшін құрбан болған ерлер ісін елеусіз қалдырмау мақсатында туған» [3, 42].

Тарихи жырларда сөз болатын өзекті мәселе – өмірде нақтылы болған әлеуметтік, саяси оқиғалар.

Қазақтың ауызша үрдістегі әдебиетіндегі тарихи жырлардың көпшілігін алсақ, ел өміріндегі болған тарихи оқиғалармен тығыз байланысты. Оған ХУІІІ ғасырда жасалған Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібек, Олжабай, Өтеген, Сырым турасындағы жырлар дәлел.

Тарихи жыр мен аңызда жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға, жаңа дүниетанымдар мен талаптарға сәйкес келетін өмірде болған және тарихи прототипі бар кейіпкер көрсетіледі. Оның іс-әрекеттерін бейнелеуде реалистік суреттеулермен қатар, фольклордың дәстүрлі элементтері де қолданылады. Бұдан біз, біріншіден ауыз әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын, екіншіден фольклор дәстүрінің өте беріктігін, ұзақ жасайтындығын көреміз. Образ жасауда реалистік өрнектер мен фольклордың дәстүрлі элементтері бірімен бірі қатарласып, тығыз байланысып тұрады. Біріне бірі ықпал етеді. Соның нәтижесінде өзіндік өзгешелігі бар жаңа өрнектер туады.

Сонымен, тарихи жырлардың негізгі тақырыбы – елді ішкі, сыртқы жаулардан қорғау, тәуелсіздік үшін күрес. Патша өкіметінің 1868 жылғы «Уақытша ереже» патша қысымына қарсы шыққан халық көтерілісін баяндайтын тарихи жырлардың бірі – «Досан батыр» дастаны Маңғыстау маңында болған 1870-73 жылдардағы оқиғаға байланысты туған.

«Маңғыстау» энциклопедиясында да Қазақ халқының тарихындағы Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулердің қатарына жататын Иса мен Досан

бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы күресі көтерілісі екендігі ашып көрсетілген.

Бұл деректер көтерілістің шын мәнінде өзіне лайықты бағасын алуына бірден бір дәлел көзі бола алады.

Сондай елеулі шығармалардың санатында халық ақыны С.Жанғабыловтың «Досан батыр» туындысы мен бірсыпыра тарихи тақырыпқа арналған толғаулары мен дастаны бар.

1870-1873 жылдардағы патша үкіметінің отарлаушылық саясатына қарсы шыққан көтеріліс басшыларының бірі, халық батыры Досан Тәжіұлы туралы нақты тарихи деректер бар. 1935 жылы Бозашы түбегінің Жиделі деген жерінде дүниеге келіп, 11.02.1876 жылы Форт Шевченко қаласында түрмеде қайтыс болады. Сүйегін Форт Шевченкодан туған жері Бозашыға Сәттігүл ақынның әкесі Жанғабыл бастаған бір топ ел ақсақалдары мен азаматтары Қаратөбе қорымына әкеліп жерлейді. Қазіргі таңда батыр бейіті үстіне күмбез-ғимараты көтерілген. Маңғыстау ауданының орталығы Шетпе кентінде орталық демалыс алаңының ортасында Досан батырға ескерткіш қойылған.

«Досан батыр» жырының авторы Сәттігүл Жанғабылов екендігін нақтылайтын пікірлер Қазақстан ұлттық энциклопедиясында, Қазақ әдебиеті тарихында (А.,1961,1т,2к), «Қазақ тарихи жырларының мәселелері», Қ.Сыдиықұлының «Ақын жыраулар», «Сарқылмас қазына» (1996) монографиялық еңбектерінде талданады.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясының III томында З.Дүкенбаеваның Досан батыр туралы мәліметімен қоса, белгілі әдебиеттанушы ғалым С.Қорабаев Сәттігүл Жанғабыловтың ел аузындағы аңыз, әңгімелерге сүйене отырып «Досан батыр» жырын шығарғаны туралы айта келіп, бұл шығарма халық арасына кең таралып, отарлаушылық езгіге қарсы бас көтерудің тарихи шындығын көрсеткен көркем шығармаға айналғандығын, «Досан батыр» жыры өзінің оқиға желісінің тартымдылығымен және көркемділігімен, тарихи деректерінің нақтылығымен ерекшеленетіндігін көрсеткен.

Тарихшы ғалымдар Е.Бекмаханов пен Н.Бекмаханова да еңбектерінде Маңғыстаудағы көтерілістің себептерін, жалпы сипатын, қамтыған территориялық көлемін, басшыларын, жеңіліске ұшырауын, көтерілісшілердің жазалануын тарихи нақты деректер көзімен баяндай келіп, Маңғыстаудағы шаруалар көтерілісі – отарлық езгіге қарсы шаруалар көтерілісі болғандығы жөнінде баға береді. Авторлар көтерілістің басталу себептерін өкімет орындарының салық төлемін өсіріп, шаруашылыққа тиімді жазғы жайылымдарының зорлықпен тартып алынуынан елдің ашу ызасы мен наразылығының өршуінен болғандығын көрсетті.

Ата-бабаларымыз арман еткен азаттықтың ақ туын аспандата көтеру арқылы бодандықтың бұғауына бойсұнғысы келмей әбден титықтап, күш-қайраты қайтқанша арпалысып өткен аруақты батыр Досанның бейнесін Сәттігүл ақын Досан батырдың арманы арқылы кең байтақ қазақ өлкесінің қашан да бабаларымыздың қасиетті бойтұмарындай сақталып, ұрпақтарға мұра болып беріліп, алып елдің басты қазынасы ретінде асыл игілігі екендігін жеткізген. Батырдың бабаларымыз заманында білектің күшімен, найзаның ұшымен жанұшыра қорғап, ұлтарактай жерді де жат қолына беріп, жау табанына таптаған қасиетін сақтаушы образымен сомдаған.

Осы тұста Ы.Шөреков сомдаған Исатайдай басшыға қосшы болып, ақтық демі біткенше азаттық армандап өткен Махамбеттің, Базар Ондасұлы жырлаған 1860 жылғы патша өкіметіне қарсы бас көтеруге басшылық еткен, айдынынан айырылса да айбыны жығылмаған Сыздық төренің, Сәттігүлдағы ел тарихын беретін ерлік дастанын тудырған Досан батыр тұлғаларында бір-бірінен айырғысыз ұқсастықтар барлығы айқын.

Сыздық сұлтан 1860 жылы Ұзынағаш маңында орыс генералы Колпаковскиймен соғысып, жеңіліс тауып, тобы тоз-тоз болып ыдырап, күйзеліске түсе бастағанда, бауырлары Ахмет пен Тайшық сұлтандар орыс жағына берілгенде, Сыздық төренің жаны күйзеліп, Ата-бабамыздың ұстаған жолын тастап орыс жағына шықпаймын, олар Қоқанды алса, Бұхарға барамын. Егер Бұхарды да алса, онда басқа да мемлекеттер бар ғой, кез-келген бір мұсылман еліне барармын. Қалайда ата-баба жолынан ауытқымаймын» [4, 23] дейді.

Осыған ұқсас жайт сенімді серіктерінің көбінен айырылып, сергелдең күйге түскен кезен Досанның басынан да өтеді.

Ол жанындағы серігі Исаның ояздан кешірім алып, елге оралу туралы ұсынысынан бас тартатын жыр жолдарынан келтірілген үзіндідегі екі батырдың арасындағы диалогтан ерекше рухани жақындық, батырлардың бойына қанымен келіп, жанымен кететін, алған бетінен, көздеген мақсатынан тегеуірінді жолмен бұрылмай жүру салтын ұстанған қайтпас қайсарлық қасиеттерін бойларына тұтасымен сыйдырған ер тұлғаларында айрықша байланыс пен ерен ерліктің үлгісін көреміз.

Ақын жырлауындағы Досанның сол ұлы бабалар қанымен келген қалыбында Жерім – Отаным деген ұраны болып, Жерден айрылса Отаннан айрылатынын, Отаннан айрылса барлығынан қол көтеріп шығатынын ұлылықпен ұғынғандығын шебер бейнелеген. Сол ұлылық қасиет келешек бүгінгі ұрпаққа ұласатындығына ақын сенімді болған. Бәрінен бұрын бұған тарихта осындай ерлік жасап, атына шаң жуытпай өткен қаһарман ер Досан сенімді болған.

Жырда көне эпикалық жырларға тән суреттеу үлгілері, қалыпты формаға негізделген халық ауыз әдебиетінің белгілері едәуір кең көлемде кездесіп отырады.

Академик С.Қирабаев қазақ халқының ел бірлігі мен тәуелсіздігі жолындағы күресінде сандаған ақылгөй даналар мен ержүрек батырлар қазақ қоғамы дамуының барлық кезеңінде де көп шыққандығына мысал келтіре отырып, Досан батыр бастаған көтерілісті де атап өтеді.

Ғалым осы еңбегінде «Тарих пен әдебиет егіз. Олар бірін-бірі толықтырып, тарих сабағын кейінгі ұрпаққа қатар жеткізіп отырады. Тарихи деректерге сүйенсек, әдебиет сол тарихи оқиғаларды суреттеп, бейнелеп жеткізеді. Сондықтан қазақ халқы бастан кешкен оқиғалардың көбі тарихи мәліметтерде ғана емес, халықтың ауызша шығарылған әдебиетті үлгілері мен тарихи дастандарында, аңыз-әңгімелерінде, жырларында сақталған»[5, 103], – дей келіп, әдебиетін, жырын халықтың рухани серігі етіп сақтап келген қазақтардың ең алдымен тарихи жырларға ерекше мән бергендігін айтады.

Е.Ысмайловтың: «Тарихи оқиға, тарихи батыр өмірі неғұрлым оның ізі суымаған бертіндегі дәуірде өтетін болса, оны жырлаушы ақын анығына әбден қанатын болса, соғұрлым ол шығармада эпостық жырдың элементі аз болады, соғұрлым реализм элементі басым, айқын беріледі» [6, 172] деген пікірінің «Досан батыр» жырына қатысты біраз тұстарын аңғарамыз.

Бұған қоса, тек шығарма мазмұны ғана емес, Досан батыр бейнесінің берілуінде де соншалықты ертегілік сипат байқалмайды. Демек, А.Шәріптің: «...жыраулық поэзиядағы батыр – эпостағыдай «отқа салса – жанбайтын, суға салса батпайтын», «атса – мылтықтың оғы өтпейтін, шапса – қылыштың жүзі кеспейтін» кейіпкер емес, кәдуілгі жұмыр басты, екі аяқты, кеудесінде шыбын жаны бар пенде» [7, 89] деген пікірінің осы орайда айтылғаны анық.

Сонымен, «Досан батыр» дастанында өмірде орын алған оқиғалар желісі онша көп өзгеріссіз сипатталғанын көреміз. Осы жырдың тарихилығына аз-кем тоқталып өткен А.Бүркітбаева да ақынның батыр бейнесін сомдауда сараңдық танытқандығын айтады.

Тарихи зерттеу еңбектерде Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулерге жататын Иса-Досан бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы көтерілісінің жалпы сипаты тарихи деректер мен құжаттарға сүйене отырып баяндалады

Архив материалдарын ұзақ уақыт зерттей жүріп, аталмыш көтеріліс туралы алғашқы толымды еңбек берген көрнекті ғалым М.Тұрсынованың көтерілісшілер, оның басшылары туралы кезінде жазғаны белгілі.

Сондай-ақ, қолға түскен Досан мен оның жолдастарына мемлекетке аса қауіпті қылмыскер ретінде қатаң режиммен қарап, оларды жеке, салқын әрі сызды қараңғы камераларда аш-жалаңаш, төсенішсіз ұстағандығы М.Тұрсынованың, Ә.Спановтың, С.Әділхановтың еңбектерінде нақты тарихи дерек көздерімен дәлелді жазылған еді.

Осы жырдың жазылу тарихына қатысты деректердің бірі – ауыл арасында ақын бала атана бастаған Сәттіғұлға сөзден маржан терген, жез таңдай «От ауызды, орақ тісті» атанған

Мәтжан би: «Саған еліміздің басынан өткен ауыр оқиғасының бірін айтып берейін, соны жеті күнде дастан етіп кел» деп, Иса–Досан көтерілісі туралы мәліметтер арқылы тапсырма береді.

Сондағы Сәттіғұлдың жырлағаны – «Досан батыр» жырының алғашқы нұсқасы екен.

Сәттіғұл өз аузымен айтатын естеліктерінде дастанды әр жерде қысқаша толғап жүріп, 1939 жылы дастан дәрежесіне жеткіздім делінеді. Сәттіғұл бұл кезде 63 жаста болған. Ал, Мәтжан би 1841 жылы туып, 1929 жылы дүниеден өткен. Сонымен Сәттіғұл мен Мәтжан бидің арасындағы жас айырмасы 35 жыл болып шығады.

Ал, «ақын бала атана бастаған бозбала Сәттіғұл» әрі дегенде 17-19 жастар шамасы болар. Демек, бұл дастанның негізі ХІХ ғасырлардың аяқ жағында-ақ, яғни, 1892\95 жылдар шамасында-ақ Иса-Досан бастаған халық көтерілісі оқиғасына қатысты туындының ақын аузымен жырға айналып айтыла бастағанын аңғартады.

Ақынның әкесі Досан батырмен өте жақсы таныс болғандығы, оны қатты құрметтеп, қадірлеп, аузынан тастамай отырғандығы :

«Тәжіұлы Досан батыр мен Тіленбайұлы Иса, Шабайұлы Сүгірлер 1870-1873 жылдары патшаға қарсы халық қозғалысын бастаушы қаһармандар еді. Досан ереуілі менің туып-өскен жерім Маңғыстауда болды. Оқиға мен тумастан үш-ақ жыл бұрын болған. Досан батыр өлгеннен кейін батырдың сүйегін Досан ереуіліне қатысқан әкем Жанғабыл жерлесті. Зират Маңғыстауда Қаратөбе дейтін жерде. Досан туралы әкем талай айтқан. Ол көтеріліс жайын жақсы білемін»[8,11],- деген сөздері нақты дәлелді айғақтап алдымызға тартады.

Белгілі әдебиет зерттеушісі, ғалым Б.Шалабаев 1948 жылы «Қазақ әдебиеті тарихының» І томында Сәттіғұлдың «Досан батыр» дастанының қысқаша мазмұнын баяндап өтіп, жырға арқау болған тарихи оқиға себебін, қақтығыстар болып өткен территорияларды нақты фактілермен ұштастыра дәлелдеп, жекелеген басты кейіпкерлерін де өмірдегі прототиптерімен салыстыра мінездеме беріп, жалпылама талдау жасап шыққан. Бірақ ғалымның қандай мәліметке сүйенгені белгісіз: «Осы көтерілісті сипаттайтын тарихи жырдың бірі – «Досан батыр». Бұл жырды 1939 жылы ел аузынан жазып алған Маңғыстауда тұратын халық ақыны Жанғабылов Сәттіғұл» деп жыр авторы туралы теріс түсінік беріп өткен[9, 48].

Дей тұрғанмен, осы ғылыми зерттеу еңбегіндегі: «...Бұл қасиет Досанды көпшілікке аса сүйкімді адам еткенге ұқсайды. Сондықтан да халық Досанға ескерткіш ретінде осы дастанды шығарды» [9, 52], деген жолдар да ғалымның қолында жырдың шынайы авторы Сәттіғұл Жанғабылов екендігін растайтын нақты дерек болмағандығын айқындай түседі.

Кейін 1977 жылы жарық көрген М.Турсынованың «Казахи Мангышлака во второй половине ХІХ века» атты монографиялық еңбегінде: «Вести о мужестве Досана из каземата доходили до народа. Поэт Саттыгул, воспевающий восстание 1870 г., считает его первым руководителем движения...» [10, 89], – деуі Сәттіғұл ақынның аталмыш көтерілістің басшысы Досан деп тануын ғана емес, сол көтеріліс туралы дүниеге келген «Досан батыр» жырының авторы Сәттіғұл екендігіне де ақынмен тікелей араласы жоқ ғалымдар қауымының да тануының белгісі деп қабылдауға болады.

Сондай-ақ, 1979 жылы жарық көрген «Ақын-жыраулар» атты ақын-жыраулардың өмірбаяндық мәліметтері мен библиографиялық деректері берілген жинақта да ақынның Маңғыстаудағы Досан Тәжиев бастаған халық көтерілісін «Досан батыр» дастанында суреттеп жырға қосқандығын, қазақ әдебиетіне қосқан үлесін айқындап көрсеткен.

Оның шығармашылық жолымен таныс адамдардың барлығына да Ресей отаршылдарына қарсы азаттық күресте қол бастап, жау қайтарған халық батырының ерлік өмірі мен өкінішті өлімін жыр етіп, «Досан батыр» атты көлемді дастан шығарып, қалың елге таратқан Сәттіғұлдың тегін өнер иесі емес екендігі белгілі.

Шындығында, Маңғыстау өлкесінің ақын шығармаларын қадірлеп, құрметтейтін еңбектеген баласынан, еңкейген кәрісіне дейін талассыз, дау-дамайсыз «Досан батыр» дастанын Сәттіғұл Жанғабылов мұрасы деп біледі.

Себебі, жастайынан ақын шығармаларын тыңдап өскен, жаттап өскен өскелең өрендер бүгінгі күнде «кәрі құлақ, көне көз» аталатын қариялар қатарына еніп, өткен күндер өрнегінде із қалдырып, сыр шертетін шежірелер шындығымен дәлелдей алады.

Ақын мұрасына жанашырлық танытушы С.Мұқанов, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ә.Кекілбаев, Қ.Сыдиықов, Ж.Тілепов, Ж.Жылқышиев, С.Нұржанов, А. Бектұрғанов, М.Әбдіхалықов, М.Атымов, Б.Қорқытов, А.Әбдіров, Т.Малаев, С.Хайдаров, Ш.Әленов, Т.Шайкөзов, О.Бәлдеков, О.Ізбасаров, У.Қайралапов, Ө.Алшынбаев, Е.Оразақов, Т.Медетбеков, Д.Хасанов, М.Бимағанбетов, Ө.Қонарбаев, Қ.Досболов сынды жазушы-ақын, журналистер ақын мерейтойлары қарсаңында мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары, зерттеулері кейбір өлеңдерінің шығу тарихы туралы мәліметтері мен естеліктері осының бұлтартпас айғағы.

Сондай-ақ, белгілі ғалым Қ.Сыдиықұлы ақынның барлық шығармалары толығымен енгізілген «Аманат» атты жинағына жазған «Халық жыршысы» атты алғысөзінде ««Досан батыр» Сәттіғұлдың өзі шығарған төл шығармасы. Сәттіғұлдан бұрын ел аузында Қазақстанның батыс аймағында ондай шығарма болмағандығын бүгінгі көзі тірі ақын, жыршылар, бүкіл ел растайды және ақынның 1952 жылы қаңтардың 20 жұлдызында Қазақстан Жазушылар Одағына жазған хатындағы «1948 жылы шығарылған «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабында менің бұл шығармамды «1939 жылы ел аузынан жазып алған Жанғабылов Сәттіғұл» деп теріс айтылғанына, өз шығармамды бөтеннің сөзі дегеніне ренжіп, қынжыламын. Досан батыр туралы жыр ешкімнен жазылып алынған емес, 1939 жылы өзім шығардым... » деген жолдар дәлел.

Көркем шығармадағы тарихи тұлға образының, жалпы көркем бейне жасалудағы алуан түрлі амал-тәсілдері туралы көркем сөз үлгілерінің жиынтығын саралаған ғалым З.Қабдолов: «Әдебиеттегі геройлық дегеннің өзі – қоғамдық, адамдық биік мақсат жолындағы өрлік пен ерлікті, қайсарлық пен қаһармандықты жырлау. Адам рухының ұлылығын қастерлейтін әдебиеттегі геройлық сөз өнерінің ең сұлу һәм сырлы қасиеттерімен біртұтас. Бұл ретте геройлық образ – суреткердің ең биік идеалының, яки асыл мұратының көркем жинақталуы.

Геройлықтың қайнар көзі көп және әр алуан: әлеуметтік теңсіздікке қарсы күрес, туған елді жаудан қорғау, халықтың азаттығы жолындағы асқақ әрекеттер...» [11, 137]деп көрсеткеніндей, көркемдік әдіс тұрғысынан реалистік, әдеби тек тарапынан эпикалық, жасалу тәсіліне қарай геройлық образ ретінде қарастырылатын Сәттіғұл Жанғабыловтың «Досан батыр» дастанындағы Досан батыр бейнесі нанымды, типтік образ екендігін аңғаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т-17. – Алматы: Жазушы, 1985. –400 б.
- 2 М.Атымов. Қазіргі қазақ романдарындағы замандас бейнесі. Алматы, Білім, 1983. –40 б.
- 3 Сыдиықұлы Қ. Біртума жыр саңлақтары./XVIII- XXғғ/ 2001. – 268 б.
- 4.Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. [Аударған Ғ.Ахмедов]. –Алматы: Жалын, 1992. – 48 б.
- 5 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 6 Ысмайлов Е. Ақындар. –Алматы: ҚМКӘБ, 1956. – 40 б.
- 7 Шәріп.А Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
- 8 Әділханұлы С. Досан батыр. –Ақтау, 1998. – 122 б.
- 9 Қазақ әдебиетінің тарихы І-Т. –Алматы: ҚазМембаспа, 1948. – 438 б.
- 10 Турсунова М. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века (Вопросы социально-экономической и политической историй). – Алматы: Наука, 1977. – 184 с.
- 11.Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1982. – 352 б.

А.Т.Жеткизгенова

ПОЭМА «ДОСАН БАТЫР» И СООТВЕТСТВИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ

В поэме народного поэта Саттыгула Жангабылова «Досан батыр» изображены исторические события, являющиеся актуальной проблемой исторических поэмов – социальные, политические события, имевшие место в реальности и происходившие в XIX веке на родных волнения, занявшие свое место в исторических поэмах и послужившие основой многих эпосов-дастанов.

A.T.Zhetkizgenova

POEM «DOSANBATYR (HERODOSAN)» AND CONFORMITY HISTORICAL EVENTS

The main issue in the historical poems – actual social, political happenings, folk's uprisings in the XIX century which played role and was a core subject for many poet's creations were mentioned in Sattigul Zhangabylov's "Dosanbatyr" work.

УДК: 101.1:314.952 (=512.122)

А.Т. Кажыбай

Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

yannon-fiction@yandex.kz

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ И ТВОРЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ ШИЛЛЕРОВСКИХ РЕМИНИСЦЕНЦИЙ И РЕЦЕПЦИЙ КАНТОВСКОГО КАТЕГОРИЧЕСКОГО ИМПЕРАТИВА В ПОЭТИКЕ ДОСТОЕВСКОГО

Феномен Достоевского составляет сочетание в одном лице гениального художника, мыслителя и психолога. Все эти свойства его многогранного таланта нашли наиболее полное и глубокое выражение в его художественном творчестве, оказавшем огромное воздействие на развитие мирового искусства и философской мысли. Созданная им самобытная форма национального романа оказалась наиболее перспективной для современного ему и всего последующего словесного искусства. Приблизиться к целостному пониманию сознания и художественного мира писателя возможно лишь через изучение в единстве его мировоззрения, проблематики, идейно-тематического и психологического содержания произведений и воплощающей их художественной системы. Как и многие его писатели-современники Достоевский ставил в своих произведениях острые и злободневные вопросы, поднимал общечеловеческие, морально-нравственные, религиозно-философские и этические проблемы. Взгляд писателя, острый и пронзительный, точно высвечивал все пороки современной ему действительности, предвидел трагедию духовного одиночества и разъединения людей, искал пути выхода из морально-этического кризиса для человека, возлюбившего золотого тельца больше своего ближнего, больше Бога.

В данной статье рассматривается проблема влияния Шиллера и философии категорического императива Канта на творчество Достоевского. Именно метод фантастического реализма, о котором и пойдет речь в данной статье, позволил, на наш взгляд, так широко использовать богатый контекст мировой культуры и сблизить творческие сублимации этих великих мыслителей.

Ключевые слова: фантастический реализм; диалог культур; концепция личности; проблемы богопознания и боговидения в позднем творчестве Достоевского; авторский дискурс; проза и драматургия Шиллера в мировидении Достоевского: реминисценции, мотивы, образы; категорический императив.

В начале 20-х годов XX века Ф.М. Достоевского исследовали С. Булгаков, Н. Бердяев, Д. Струев, Д. Мережковский, А. Волынский, В. Розанов, Вяч. Иванов, А. Блок, А. Белый. Именно тогда были открыты глубинные процессы психологии в творчестве Достоевского. О нем стали говорить как о религиозном писателе, которому удалось проникнуть в глубины человеческой психологии. В. Комарович, Л. Гроссман, Г. Чулков, В. Виноградов, Ю. Тынянов, М. Бахтин изучали Достоевского как художника в историко-литературном аспекте. Эти многочисленные исследования помогли прояснить генезис, эволюцию и закон построения романов Достоевского, была изучена поэтика, техника и стиль повествования писателя, читатель был введен в эстетический мир романов как вполне активное начало: была открыта полифоническая природа его творчества (М. Бахтин).

Существует устоявшееся мнение о реализме Достоевского как о реализме фантастическом. Прегрешения против обыденного реализма заставили иных критиков Достоевского отказывать его произведениям в художественных достоинствах. Об этом сказал точно Н. Бердяев в одной из своих работ, посвященных писателю: «Достоевский – не художник-реалист, а экспериментатор, создатель опытной метафизически человеческой природы. Все искусство Достоевского есть лишь метод антропологических изысканий и открытий... Фабулы романов Достоевского неправдоподобны, лица нереальны, столкновения всех действующих лиц в одном месте и в одно время – всегда невозможная натяжка, слишком многое притянута для целей антропологического эксперимента, все герои говорят одним языком, временами очень вульгарным, а некоторые места напоминают уголовные романы низкого качества. И лишь по недоразумению фабулы этих романов-трагедий могли казаться реалистическими» [1, 140].

Еще раньше о том же говорил С.Н. Булгаков: «Бесспорно, что все почти романы Достоевского страдают большими недостатками, даже неряшливостью архитектуры и выполнения, и фанатикам формы есть от чего прийти в справедливое негодование» [2, 18].

«Его князя не вполне князя, офицеры не офицеры, чиновники тоже какие-то особенные, – писал Ф. Степун, – а гулящие женщины, как та же Грушенька, почти что королевы. Это социологическое развоплощение людей завершается еще тем, что они размещаются Достоевским в каких-то несоответствующих их образам помещениях и живут во времени, не соответствующем тому, которое показывают часы... Это придает жизни героев Достоевского, с одной стороны – какую-то неестественную напыщенность, а с другой – какую-то призрачность» [3, 337].

Хорошо известна неприязнь И.С. Тургенева по отношению к Достоевскому. Он называл его психологизм не иначе, как «больничным», обращая внимание на истеричность персонажей, на всевозможные преувеличения там, где речь заходила о внутреннем мире человека. Тургенев совсем не понял шедевр Достоевского «Преступление и наказание», гротескно сравнивая впечатление, производимое на него романом, с «продолжительной холерной коликой», не понял роман «Подросток», резко отозвавшись о нем, назвав его «хаосом», «кислятиной и больничной вонью», «никому не нужным» невнятным «бормотанием» и «психологическим ковырянием». В этих пристрастных, желчных и несправедливых оценках сказалось не только полемическое раздражение Тургенева, но и принципиальное несогласие с творческим методом Достоевского, парадоксальными порой, с точки зрения Тургенева, крайностями его психологизма. Тургенев во многом субъективно, в соответствии со своим уравновешенным психическим складом, ошибочно воспринимал трагический мир героев Достоевского как своего рода болезненную апологию страдания.

Однако, по мнению богослова М.М. Дунаева, вне православия Достоевский постигнут быть не может. Всякая попытка объяснить его с позиции не вполне внятных общечеловеческих ценностей обречена на провал [4, 157]. И здесь же добавляет: «Для человека духовной ориентации – быть русским значит быть православным, как говорил о том Достоевский» [4, 158].

Автор настаивает прежде всего на исключительно национальном, русском, православном характере творчества великого писателя. Однако художественное наследие

Достоевского всегда вызывало живые споры, и оценка его творчества никогда не была однозначной. Уже такой значительный авторитет в области русского православия, как К.Н. Леонтьев, упрекал Достоевского в некомпетентности в области знания основ веры и правил христианской жизни. Так, в одном из писем В.В. Розанову от 13 апреля 1891 года русский богослов, один из выдающихся философов Серебряного века пишет: «Его монашество – сочиненное. И учение отца Зосимы – ложное, и весь стиль его бесед фальшивый». В. Соловьев, всячески защищая Достоевского, при этом писал тому же К.Н. Леонтьеву: «Достоевский горячо верил в существование религии и нередко рассматривал ее в подзорную трубу как отдаленный предмет, но стать на действительную религиозную почву никогда не умел». Из письма К.Н. Леонтьева В.В. Розанову (24–27 мая 1891 г., Оптина Пустынь) мы узнаем, как относился он к знаменитому образу Великого Инквизитора: «Ведь я, признаюсь, хотя и не совсем на стороне «Инквизитора», но уж, конечно, и не на стороне того безжизненно-всепрощающего Христа, которого сочинил сам Достоевский. И то, и другое – крайность. А евангельская и святоотеческая истина в середине. Я спрашивал у монахов, и они подтвердили мое мнение. Действительные инквизиторы в Бога и Христа веровали, конечно, посильнее самого Федора Михайловича. Иван Карамазов, устами которого Федор Михайлович хочет унижить католичество, совершенно не прав».

Речь здесь идет о знаменитом эпизоде, взятом из романа «Братья Карамазовы». Это тот самый Великий Инквизитор, который впервые появляется в драме Шиллера «Дон Карлос», в драме, написанной под непосредственным влиянием этики Канта.

Можно еще долго рассуждать о мере православия в творчестве Достоевского, но нас в данном случае будет интересовать другой, совершенно противоположный аспект его художественных поисков.

В свое время В. Набоков сделал следующее парадоксальное заявление: «Достоевский, так ненавидевший Запад, был самым европейским из русских писателей» [5, 88]. В. Набоков не ограничивается одной только этой фразой. Он сводил почти все творчество великого писателя к детективным романам: «Достоевский – прежде всего автор детективных романов, где каждый персонаж, представший перед нами, остается тем же самым до конца, со своими сложившимися привычками и черточками; все герои в том или ином романе действуют, как опытные шахматисты в сложной шахматной партии. Мастер хорошо закрученного сюжета, Достоевский прекрасно умеет завладеть вниманием читателя, умело подводит его к развязкам и с завидным искусством держит читателя в напряжении. Но если вы перечитали книгу, которую уже прочли однажды, и знаете все замысловатые неожиданности сюжета, вы почувствуете, что не испытываете прежнего напряжения» [5, 91].

Набоков прямо указывал, на какие бульварные романы ориентировался русский писатель – это эпигонская романтическая проза Эжена Сю «Парижские тайны», а рассказ о честных и нравственных проститутках и содержанках явно навеян аббатом Прево и его знаменитой «Манон Леско». Таким образом подчеркивалась французская в основном ориентация Достоевского в его творческих поисках. Косвенно на это указывает и почти дословный пересказ одной из повестей Г. Флобера в знаменитом диалоге брата Ивана с Алешей. Речь идет о Юлиане Странноприимце, о жизни знаменитого католического святого. Конечно, Г. Флобер и Э. Сю занимают совершенно разные ступени в табели о рангах во французской литературе. И это уже не похоже на бульварные романы, но главным здесь остается лишь ориентация на франкоязычную традицию. Создается впечатление, что для Набокова ничего хуже и быть не может. Такое пристрастное отношение одного писателя к другому могло бы стать предметом отдельного анализа, но нас интересует в данном случае совершенно иное: насколько творческий метод великого русского писателя мог «оправдать» все эти досадные промахи. Еще А.С. Пушкин сказал, что о художнике надо судить по тем законам, которые он сам на себя налагает. Свой художественный метод Достоевский назвал как фантастический реализм (магический реализм). Роль магического реализма состоит в отыскании в реальности того, что есть в ней странного, лирического и даже фантастического

– тех элементов, благодаря которым повседневная жизнь становится доступной поэтическим, сюрреалистическим и даже символическим преобразованиям.

Индивидуальный стиль Достоевского во многом обусловлен особой природой реализма этого писателя, главный принцип которого – чувство иного, высшего бытия в реальной жизни. Неслучайно сам Ф.М. Достоевский определял свое творчество как «фантастический реализм». Если, например, для Л.Н. Толстого не существует «темных», «потусторонних» сил в окружающей действительности, то для Ф.М. Достоевского эти силы реальны, постоянно присутствуют в повседневной жизни любого, даже самого простого, рядового человека. Для писателя важны не столько сами изображаемые события, сколько их метафизическая и психологическая сущность. Этим объясняется символичность мест действия, деталей быта в его произведениях. Если он и описывает пейзаж, то это пейзаж идейный, нравственный. В его мире нет погоды, поэтому, как люди одеты, не имеет особого значения. Своих героев Достоевский характеризует с помощью ситуаций, этических, психологических и душевных конфликтов. Фантастический реализм в творчестве Достоевского продолжает и развивает традицию, заложенную в русской литературе еще Н.В. Гоголем. Для фантастического реализма типично изображение проблем действительности в фантастических, гротескных образах, которые тем не менее остаются узнаваемыми и не относятся к иному, сказочному миру. Достоевский считает, что в исключительных, необычных ситуациях проявляется самое типическое. Писатель замечал, что все его истории не выдуманы, а откуда-нибудь взяты. Все эти невероятные факты – это факты из действительности, из газетных хроник, с каторги, где Достоевский провел в общей сложности 9 лет и куда его сослали за участие в кружке Петрашевского. Сюжет «Братьев Карамазовых» построен на реальных событиях, связанных с судебным разбирательством над мнимым «отцеубийцей» омского острога поручика Ильинского.

С топографической точностью воссоздает Достоевский реалии города, где живут и страдают его герои. Эта журналистская конкретность идет от традиций «натуральной школы». Достоевский, внутренне близкий этому течению, навсегда сохранил особый социализированный взгляд на действительность и ее противоречия. Но было в «натуральной школе» нечто, что Федор Михайлович Достоевский категорически не принимал, считал пагубным заблуждением. Речь идет об абсолютизации роли среды, социального фактора в развитии личности. Вспомните, как возмущается Разумихин «социалистами»: «У них на все одно объяснение: среда заела. Натура не принимается в расчет, натура изгоняется, натуры не полагается!» Не все, по мысли Достоевского, предопределено средой, положением и воспитанием. Человек сам способен отвечать за то, что происходит с ним, и должен отвечать.

Но абсолютизация роли среды не была изначально присуща «натуральной школе»: вспомним, как чужд подобный взгляд Гоголю. Именно к гоголевскому реализму возвращает Достоевский «натуральную школу», снимая шелуху позднейших напластований. В целом художественный мир Достоевского сродни фантастической реальности, созданной Гоголем.

Достоевский, по-новому, вслед за Гоголем, разрабатывая художественный метод фантастического реализма, стоит у истоков нового философского сознания, сознания религиозного экзистенциализма (эта теория отвергает теорию рационального познания мира и утверждает интуитивное постижение мира). Достоевский отстаивал позицию, что человек прозревает свою сущность в пограничных ситуациях.

Вячеслав Иванов, определяя новое жанровое своеобразие романа Достоевского, назвал его произведения романом-трагедией, так как в его романах показана трагедия личности, одиночество, отчуждение. Перед героем всегда стоит проблема выбора, и ему самому надо решать, по какому пути он пойдет. Это проявляется прежде всего в диалогизме повествования. В его романах всегда присутствуют спор и защита своей позиции (Иван и Алеша Карамазовы в «Братьях Карамазовых», Шатов и Верховенский в «Бесах», Раскольников и Соня Мармеладова в «Преступлении и наказании», князь Лев Николаевич Мышкин и остальное общество в «Идиоте»). М.М. Бахтин указал в свое время, что эти диалоги берут свое начало из философских диалогов Платона, это так называемые сократические беседы.

Для романов также будет характерно соединение философской основы с детективом. Везде есть убийство (старухи-процентщицы в «Преступлении и наказании», Настасья Филипповна в «Идиоте», Шатова в «Бесах», Федора Павловича Карамазова в «Братьях Карамазовых»). За это критики все время упрекали писателя. Энгельгард предложил назвать роман Достоевского идеологическим романом, так как в его романах присутствует конфликт идей. В художественном пространстве романов Достоевского обычно присутствует конфликт двух идей: Раскольников – Соня Мармеладова; старец Зосима – Иван Карамазов.

Михаил Михайлович Бахтин, определяя структурную особенность романов Достоевского, говорит о полифонии (многоголосье). Полифонический роман Достоевского теперь противостоит ранее господствовавшему в русской литературе монологическому роману, где преобладал голос автора. У Достоевского голоса автора не слышно, он находится наравне со своими персонажами. Звучат лишь голоса персонажей, им автор дает высказаться до конца. Позиция самого автора просматривается через высказывания его любимых героев (Алеша Карамазов, князь Мышкин). Никаких авторских отступлений, как у Льва Николаевича Толстого, мы здесь не встретим.

Но нас в данном случае будет интересовать лишь такая узкая проблема, как влияние Шиллера и философии Канта на творчество великого русского писателя. Именно метод фантастического реализма, о котором и шла речь выше, позволил, на наш взгляд, так широко использовать богатый контекст мировой культуры. Если романы Достоевского действительно очень схожи с драмой, с философским диалогом, идущим еще из античной традиции (Платон и Сократ), то наиболее ярко драматическая и философская традиции переплелись как раз в творчестве Шиллера, который стал своеобразным адептом учения Канта. И Достоевский здесь оказался как нельзя кстати. Да, в его романах действительно очень много французского, аффектированного, взятого из популярных бульварных романов (Э. Сю, Ф. Сулье). Здесь Набоков абсолютно прав. Но в его творчестве чувствуется не меньшее влияние и немецкой традиции. Это и позволит в дальнейшем воспринимать отечественного классика не только в узких национальных рамках, а как явление общечеловеческое. Запад почувствует в нем не только и не столько адепта православия, сколько художника-философа, сумевшего предвидеть как учение Ницше, так и учение религиозного экзистенциализма (знаменитый трактат Камю «Кириллов» и его инсценировка романа «Бесы»).

Достоевский впервые соприкасается с творчеством Шиллера в десятилетнем возрасте на театральном представлении драмы «Разбойники», произведшей на него глубочайшее впечатление. Страстное увлечение шиллеровскими стихами и драмами, которые Достоевский читал как в оригинале, так и в русских переводах, дало свои плоды в пору собственного активного литературного творчества. Влияние Шиллера на протяжении всего творческого пути Достоевского – начиная от «Бедных людей» (1844) и заканчивая последними выпусками «Дневника писателя» (1880) и «Пушкинской речью» (1880) – было неизменно интенсивным, хотя и приобретало на отдельных этапах творческой биографии разные формы.

По мнению филолога Алексея Криницына, шиллеровские мотивы, заявленные в «Разбойниках», впоследствии нашли отражение в романе Федора Достоевского «Братья Карамазовы». При этом Дмитрий Карамазов близок Карлу Моору, а Иван Карамазов – «литературный брат» Франца. Все три брата Карамазова идейно связаны с шиллеровской тематикой: Иван – с темой сверхчеловека, Алеша – с темой братской любви, Митя – с темой преображения человека красотой и страданием. Все трое прямо цитируют Шиллера и апеллируют к нему.

Фридрих Шиллер изобразил противостояние двух братьев, столкновение Карла с законом, чтобы поднять серьезный вопрос: если против насилия бороться насилием, то не станет ли благородный мститель благородным преступником. Драматург приходит к выводу, что расплата неизбежна для каждого, кто нарушит неписанные нравственные законы, и мотивы преступления не имеют никакого значения. В драме «Разбойники» Шиллер продемонстрировал резкое противоречие между неотъемлемым правом каждого человека на протест и преступным содержанием всякого насилия. Это противоречие является настоящей

трагедией многих мыслящих людей. По мнению Фридриха Шиллера, в реальной жизни это противоречие неразрешимо.

По мнению А. Лингстад, в литературном воздействии Шиллера на Достоевского можно выделить три большие фазы: пылкое восхищение (докаторжное творчество), пародия и сатира (60-е годы), творческая ассимиляция («Идиот», «Бесы», «Братья Карамазовы»).

К Шиллеру восходит одно из программных философских утверждений Достоевского о том, что «мир спасет красота», прозвучавшее в романе «Идиот». Шиллер развивал эту мысль в «Письмах об эстетическом воспитании человека», намечая идеалистическую программу совершенствования рода человеческого воздействием искусства, преображающей силой красоты, без чего ему казались «несвоевременными» и «химеричными» какие бы то ни было общественные преобразования. «Красоту нужно понять как необходимое условие существования человечества» – решительно постулирует он. «Надо восстановить утраченную гармонию личности и общества, образцы которой дает нам античность, уничтожить «разделение внутри человека», вернуть его первоначальную целостность. Выполнить эту миссию призвано, по Шиллеру, искусство. Только искусство, утверждает Шиллер, способно привести человека и человечество к счастливому «нравственному состоянию» без подавления его физической природы, так как сама красота – пример сосуществования этих двух начал. Наблюдая жизнь, запечатленную в произведении искусства, человек участвует в ней, но без личной заинтересованности, бескорыстно, приобретая опыт объективного отношения к явлениям. Не прибегая к насилию, к подавлению естественных наклонностей человека, а напротив, содействуя расцвету всех его духовных сил, искусство воспитывает гражданина, подготавливает его к практической жизни. Таково утверждаемое Шиллером великое формирующее воздействие искусства». Созерцая красоту в искусстве, человек приближается к пониманию собственной, вложенной в него замыслом Творца: «Всякое воспринимаемое мною совершенство становится моею собственностью; оно доставляет мне радость, потому что оно мне свойственно, я стремлюсь к нему, потому что люблю самого себя». Из веры Шиллера в преображающую силу искусства во многом происходит очень личный и характерный для Достоевского мотив одинокого мечтательства: петербургский тип мечтателя у Гоголя Достоевский углубляет несколькими «шиллеровскими» чертами: чтение шедевров полностью изменяет характер героя, отучая его, с одной стороны, от «живой жизни» и превращая в «книжного» человека, а с другой стороны, делая из него мыслителя и поэта, способного испытывать высшее счастье, какое только доступно душе, при воспарении в сферы духа и красоты. Период мечтаний, помимо героев ранних произведений («Белые ночи»), переживают практически все герои-идеологи «пятикнижия» («Преступление и наказание», «Идиот», «Братья Карамазовы», «Бесы», «Подросток»). Достоевский прямо связывает «мечтательство» с именем Шиллера в своих «Петербургских сновидениях в стихах и прозе», повествователь которых имеет много автобиографических черт: «И чего я не перемечтал в моем юношестве, чего не пережил всем сердцем, всей душою моею в золотых и воспаленных грезах, точно от опиума. Не было минут в моей жизни полнее, святее и чище. Я до того замечтался, что проглядел всю мою молодость, и когда судьба вдруг толкнула меня в чиновники, я... я... служил примерно, но только что кончу, бывало, служебные часы, бегу к себе на чердак, надеваю свой дырявый халат, развертываю Шиллера и мечтаю, и упиваюсь, и страдаю такими болями, которые слаще всех наслаждений в мире, и люблю, и люблю... и в Швейцарию хочу бежать, и в Италию, и воображаю перед собой Елисавету, Луизу, Амалию. А настоящую Амалию я тоже проглядел; она жила со мной, под боком, тут же за ширмами. <...> Амалия была старшая, звали ее, впрочем, не Амалией, а Надей, ну да пусть она так и останется для меня навеки Амалией. И сколько мы романов перечитали вместе. Я ей давал книги Вальтер Скотта и Шиллера; я записывался в библиотеке у Смирдина, но сапогов себе не покупал, а замазывал дырочки чернилами; мы прочли с ней вместе историю Клары Мовбрай и... расчувствовались так, что я теперь еще не могу вспомнить тех вечеров без нервного сотрясения. <...> Теперь я с мучением вспоминаю про все это, несмотря на то, что, женись я на Амалии, я бы, верно, был несчастлив! Куда бы делся тогда Шиллер, свобода, ячменный

кофе, и сладкие слезы, и грезы, и путешествие мое на луну... Ведь я потом ездил на луну, господа».

И Шиллер, и Достоевский видят красоту не только в сфере искусства. Последнее является лишь важнейшим посредником между человеком и красотой как божественным началом. Согласно Шиллеру, красота дает человеку свободу, ибо она действует на него вне физической необходимости. Секрет ее воздействия заключен в самой ее природе, способной возвысить физическую необходимость до моральной. «Что справедливо там применительно к нравственному опыту, то в еще большей мере справедливо применительно к красоте. Все ее волшебство покоится на тайне, и сущность ее исчезает вместе с необходимою связью элементов». Так Шиллер постулирует загадочность красоты, о чем будет также говорить Мышкин в «Идиоте»: «Красоту трудно судить; я еще не приготовился. Красота – загадка». У Достоевского, как и Шиллера, речь идет о возвращении в людские души – под облагораживающим воздействием красоты – утраченной гармонии, что должно привести в конечном итоге к наступлению нового «золотого века».

У Шиллера акцент делается прежде всего на социальной роли искусства, призванного способствовать построению совершенного общественного устройства через восстановление красотой (эстетическим воспитанием) былой человеческой «целостности», утраченной людьми со времен античности вследствие все возрастающей роли разделения труда и специализации. У Достоевского же мотив красоты приобретает религиозный оттенок, ибо идеалом красоты для него являлся Христос («Прекрасное есть идеал, а идеал – ни наш, ни цивилизованной Европы – еще далеко не выработался. На свете есть одно только положительно прекрасное лицо – Христос, так что явление это безмерно, бесконечно прекрасного лица уж конечно есть бесконечное чудо», – как Достоевский писал в широко известном письме С.А. Ивановой от 1/13 янв. 1868 года, обозначая замысел своего романа (28, II; 251). Поэтому в «Идиоте» Мышкину, «положительно прекрасному человеку», придаются черты Христа.

Однако не стоит забывать, что утверждение «мир спасет красота» только приписывается в романе князю Мышкину, но ни разу не произносится им прямо. Тем осторожнее стоит приписывать его самому Достоевскому, заканчивающему роман трагически и не дающему положительного ответа на загадку о красоте, будь духовная красота Мышкина, которая в конце романа ставится под сомнение, или красота Настасьи Филипповны, приводящая к гибели ее саму и всех окружающих. Позднее в «Братьях Карамазовых» Достоевский напишет определеннее: «Красота – это страшная и ужасная вещь! Страшная, потому что неопределимая, а определить нельзя, потому что Бог задал одни загадки. Тут берега сходятся, тут все противоречья вместе живут. <...> Страшно много тайн!» – что означает вступление в прямую полемику с Шиллером, хотя именно в «Братьях Карамазовых» рецепция идей немецкого классика ощущается сильнее всего.

Красоту как высший идеал, направляющий жизнь людей и придающий ему смысл, проповедует шиллерианец Степан Трофимович Верховенский в «Бесах», и в этом пункте Достоевский очевидно присоединяется к своему герою: «Все недоумение лишь в том, что прекраснее: Шекспир или сапоги, Рафаэль или петролей?.. А я объявляю, что Шекспир и Рафаэль – выше освобождения крестьян, выше народности, выше социализма, выше юного поколения, выше химии, выше почти всего человечества, ибо они уже плод, настоящий плод всего человечества и, может быть, высший плод, какой только может быть! Форма красоты уже достигнутая, без достижения которой я, может, и жить-то не соглашусь... Да знаете ли... что без англичанина еще можно прожить человечеству, без Германии можно, без русского человека слишком возможно, без науки можно, без хлеба можно, без одной только красоты невозможно, ибо совсем нечего будет делать на свете! Вся тайна тут, вся история тут! Сама наука не простоят минуты без красоты...»

Тема «вековой, священной тоски» – одна из важнейших во всем творчестве писателя, и также шиллеровская по происхождению. Это – мечта о восстановлении на Земле золотого

века – и в то же время прямое развитие идеи красоты, получающей, таким образом, не только эстетический, но и религиозный смысл.

Но нас в данном случае будет интересовать моральный, или этический аспект творчества Шиллера. Известно, что Шиллер был большим поклонником Канта и его учения о категорическом императиве и о конфликте между моральным и легальным. Что здесь имеется в виду?

Категорический императив (от лат. *imperativus* – повелительный) – понятие в учении И. Канта о морали, представляющее собой высший принцип нравственности. Понятие категорического императива было сформулировано И. Кантом в его труде «Основы метафизики нравственности» (1785) и подробно исследовано в «Критике практического разума» (1788). Нравственный закон, не зависящий от посторонних причин, единственно делает человека по-настоящему свободным. В то же время для человека моральный закон есть императив, который повелевает категорически, поскольку человек имеет потребности и подвержен воздействию чувственных побуждений, а значит, способен к максимам, противоречащим моральному закону. Императив означает отношение человеческой воли к этому закону как обязательность, т.е. внутреннее разумное принуждение к нравственным поступкам. В этом заключается понятие долга.

Знакомство Шиллера с работами Канта произошло в середине 80-х годов. Поэт становится философом – поклонником, популяризатором, продолжателем Канта. Своей системы Шиллер не создал, но в историю философии вошел. Его имя называют сразу после имени Канта. И здесь очень важно обратить внимание на учение о категорическом императиве и о разделении морального и легального в этических взглядах немецкого философа. Кант подразделяет поведение, определенное категорическим императивом, на две категории: моральное и легальное. Моральный поступок характеризуется тем, что человек, совершая его, не претендует на ответные действия других лиц. Моральное поведение не имеет своей целью частный интерес индивида. Наоборот, легальный поступок определяется наличием именно этих признаков. Кантовский подход позволяет заострить драматическое противоречие между склонностями, стремлениями к удовольствию, счастью и чистым нравственным долгом, т.е. категорическим императивом. В жизни такое противоречие бывает смягчено, затушевано, но Кант резко проводил различие между легальными и моральными поступками. Первые лишь внешне сообразны категорическому императиву, или нравственному долгу, они означают подделку под моральность. Моральные же поступки – те, которые совершаются исключительно из повиновения нравственному долгу. Кант предполагает совершить над человеком так называемый моральный эксперимент: если добруму от природы человеку ничто не мешает в жизни быть добрым, то это одно, а если у человека в жизни возникает немало препятствий оставаться нравственным, и он все-таки остается предан нравственному долгу, именно этот человек и будет по-особому интересен и Канту, и Шиллеру, и Достоевскому. Кант отрицает гедонистическую этику, когда под счастьем понимается естественное стремление к удовольствию. И в этом смысле он абсолютно совпадает с аскетической концепцией Достоевского. Но как писатель русский классик, скорее всего, воспринял все эти сложные философские выводы исключительно эмоционально через эстетику Шиллера, через его образы героев, над которыми великий драматург все время ставил какие-то моральные эксперименты, показывая их внутренний мир в непрерывающейся борьбе между моральным и легальным, между тем, что официально принято в обществе, и требованиями нравственного долга, или категорического императива. О моральном эксперименте, проводимом Достоевским над Раскольниковым, и писал в свое время М.М. Бахтин в своей работе «Проблемы поэтики Достоевского». Особенно ярко это влияние Шиллера и Канта сказалось в таком шиллеровском образе Достоевского, как Великий инквизитор. Впервые этот образ появляется в пьесе Шиллера «Дон Карлос». Перед нами начало XVII века. Испания, которой правит «южный дьявол», властный и суровый Филипп II. Многие исторически достоверно в сценах, нарисованных Шиллером. И все же главное для него состоит не в том, чтобы воспроизвести события, случившиеся где-то в далекой Испании. Главное – это осуществить,

на наш взгляд, чистый моральный эксперимент в духе Канта, а именно – показать, как вступают между собой моральное и легальное, как попирается нравственный долг, как люди пытаются отступить от заложенного в них категорического императива. Это и создает особое нравственное напряжение в действии пьесы, то напряжение, которое в свое время и воспринял всей душой подросток Достоевский.

Шиллер обнажает здесь механизм всякой неправой власти, политическую структуру, утверждающую идеи господствующего класса, силу традиций. По глубине исторического анализа эта сцена превосходит многие политические трактаты европейских просветителей XVIII века. Эту глубину по достоинству оценил Ф.М. Достоевский – образ Великого инквизитора в романе «Братья Карамазовы» преемственно связан с шиллеровским художественным открытием.

Есть в драме еще небольшая сцена, мимо которой обычно проходят исследователи. А она имеет прямое отношение к драматическому финалу. Одна из придворных дам королевы, маркиза Мондекар, выражает свою радость по поводу переезда из летней резиденции в Мадрид: уже готовят арену для боя быков. «И затем, нам обещали аутодафе», – простодушно сообщает маркиза. Королева, выросшая во Франции, не может скрыть возмущения: «Маркиза! Обещали? И это слышу я от нашей доброй, Прелестной Мондекар! Мондекар: Что ж тут дурного? Сжигают ведь одних еретиков. Королева: Надеюсь, Эболи другого мненья? Эболи: Я? Но зачем считает королева, Что Эболи, как христианка, хуже Маркизы Мондекар? Королева: Ах, я забыла, Где нахожусь...»

Трудно сказать, что страшнее: грозный окрик Великого инквизитора или эта непосредственность молодой и вовсе не плохой женщины, ждущей как праздника публичного сожжения невинных людей, которых церковный суд объявил еретиками. Шиллер в данном случае погружает нас в темную бездну человеческого «я», живущего в ситуации образовавшейся пропасти между моральным и легальным. То, что принято в обществе, не всегда соответствует нравственному долгу, а очень часто противоречит ему. Так будут воспитывать в духе расизма детей Третьего Рейха, в духе классовой ненависти поколение Павлика Морозова в эпоху Сталина. И как вся эта ситуация морального эксперимента нашла отклик в знаменитом монологе Ивана Карамазова о слезинке замученного ребенка. Сцена из романа (ч. 2, кн. 5, гл. «Бунт») «Братья Карамазовы» (1880) Ф.М. Достоевского. Иван Карамазов, беседуя со своим братом Алешей, монахом- послушником, говорит о том, что он не приемлет Бога, который допускает в этом мире страдания невинных детей ради некой «высшей гармонии». Обычно образ «слезинка ребенка» употребляется, когда речь идет о проблеме соотношения цели и средств ее достижения, когда хотят сказать, что нельзя пытаться достичь каких бы то ни было высоких целей за счет страданий невинных людей. И в этом антагонизме явно дает знать о себе кантовское противоречие между моральным и легальным.

Список литературы:

1. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства: в 2 т. / Николай Бердяев; [вступ. ст., сост., примеч. Р.А. Гальцевой]. – М.: «Искусство»; М.: ИЧП «Лига». – (Русские философы XX века). – [Т.] 2. – 1994. – 541 с.
2. Булгаков С.Н. Сочинения: В 2 т. – Т.2. Избранные статьи. / С.Н. Булгаков, Журнал «Вопросы философии». – М.: «Правда», 1993. – 750 с.
3. Белова С.В. Русские эмигранты о Достоевском / С.В. Белова. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1994. – 429 с. – (Историко-культурная библиотека).
4. Дунаев М.М. Вера в горниле сомнений: Православие и русская литература в XVII–XX веках. – М.: Издательский Совет «Русской Православной Церкви», 2003. – 1056 с.
5. Набоков В.В. Лекции по русской литературе: Чехов, Достоевский, Гоголь, Горький, Толстой, Тургенев / В.В. Набоков; [Пер. с англ. Курт А.; Предисл. Толстого И.]. – М.: «Независимая газета», 1998. – 438 с.

А.Т. Қажыбай

**ШИЛЛЕР РЕМИНИСЦЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ ЖӘНЕ КАНТ
ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ КАТЕГОРИЯЛЫҚ ИМПЕРАТИВ РЕЦЕПЦИЯЛАРЫНЫҢ
ДОСТОЕВСКИЙ ПОЭТИКАСЫНДА ТАНЫЛУ, ЗЕРДЕЛЕНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Орыс әдебиетінің қалыптасу, даму жолы мен өркендеуі батысшылдық дүниетанымның негізінде өріліп, өзіндік сипатқа ие болғанымен, дара дамыған ерекше дүние емес, ол бүкіл әлемдік әдебиетпен үндестікте, байланыста қалыптасқан. Адами болмыстың амбебаптығы халықтар арасындағы жақындықты, әдеби үндестік пен рухани сабақтастықты, әр алуан көркемдік-идеялық ұстанымдар мен дүниетанымдық ой-түйіндерінің ұқсастығын туғызды. Ешбір ұлт әдебиеті жеке күй кешіп, томаға-тұйықтықта, дара дамымайтыны анық. Қай халықтың сөз өнері болсын, ол басқа ұлт әдебиеттерімен тығыз қарым-қатынаста, өзара байланыста өсіп, өркендемек. Орыс халқының рухани-мәдени өмірінде өшпес із қалдырған бұл кезең әр қилы тарихи-әлеуметтік, саяси-қоғамдық өзгерістерге толы сәттерге орай рухани әрі саяси ірі сілкіністер мен серпілістер әкелуімен ерекшеленетіні белгілі. Бұл ретте, орыс әдебиетінің кәсіби дәрежеге жетуі мен көркемдік көкжиегінің кеңеюіне зор үлес қосқан Ф.М. Достоевский сынды қаламгердің шығармашылығы, нақтылай алғанда, әдебиеттер байланысы аспектісіндегі туындыларының жанрлық сипаты, көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылуды қажет етеді.

Мақаланың негізгі мақсаты Достоевский шығармашылығына қатысты әр кезде айтылған пікір-тұжырымдарды сараптай отырып, оның прозасына тән белгілерді айқындап, көркемдік ерекшеліктері мен идеялық-тақырыптық арналарын талдап ашу барысында, XIX ғасыр басындағы орыс және неміс халықтары әдеби байланыстарының дамуы мен бағыт-бағдарларына салыстырмалы түрде сипаттама беріп, алмасу тұрғысында байқалған Шиллер прозасы мен драматургиясындағы және Канттың философиялық дүниетанымдық тұжырымдамаларындағы батыстық әсер-ықпал көріністерін бағамдау, сөйтіп Достоевский қолданған фантастикалық реализм әдісінің контекстін егжей-тегжейлі тақырыптық, жанрлық және көркемдік деңгейін анықтау болып табылады.

A. Kazhybay

**FEATURES OF PERCEPTION AND CREATIVE THINKING, REMINISCENCES OF
SCHILLER AND THE RECEPTION OF KANT'S CATEGORICAL IMPERATIVE IN
DOSTOEVSKY'S POETICS**

The phenomenon of Dostoevsky is the combination in one person a brilliant artist, thinker and psychologist. All of these properties of his multifaceted talent found the most complete and deepest expression in his art, which had a huge impact on the development of world art and philosophical thought. He created a distinctive form of national novel turned out to be the most promising for the contemporary and the subsequent verbal art. Closer to a holistic understanding of consciousness and artistic world of the writer is possible only through the study in the unity of his worldview perspective, the ideological-thematic and psychological content of the works and carrying them out of the art system. Like many of his writer-contemporaries of Dostoevsky put in his writings acute and urgent issues, raised human, moral, religious, philosophical and ethical issues. The opinion of the writer, sharp and piercing, just lit up all the evils of contemporary reality, foresaw the tragedy of spiritual loneliness and separation, people have sought ways out of the moral and ethical crisis for the person who loves the Golden calf more than your neighbor more than God.

This article deals with the problem of the influence of Schiller and philosophy categorical imperative Kant on the work of Dostoevsky. Its method of fantastic realism, which will be discussed in this article are allowed, in our view, so widely used, a rich context of world culture and to bring together the creative sublimation of these great thinkers.

Н.С. Қамарова
 Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және
 инжиниринг университеті
 Ақтау, Қазақстан
 nagbdu@mail.ru

МЕДЕТ ДҮЙСЕНОВ – БАЛЛАДА ЖАНРЫНЫҢ ШЕБЕРІ

Ақын Медет Дүйсенов поэзиясының тақырыбы сан алуан. Ақын қай тақырыпқа қалам тербесе де, сыршылдық, нәзік сезімталдық, көтеріңкі екпін сияқты өзіне тән тілден ауытқымайды. Ұлттық поэзиямыздағы баллада жанрының дамуында М.Дүйсеновтің өзіндік үлесі бар. Медет шығармашылығындағы баллада жанры да поэтикалық ерекшеліктерімен даралана көрінеді. Әр жылдары жазылған «Үш тораңғы», «Сәбиден қашқан сұлу», «Еленбей қалған есім», «Сынған шүйше», «Ел басқан», «Соққылар» және т.б. балладалары ақынның ізденісінің жемісі деуге болады. Балладаларының негізгі өзегіне айналған адамгершілік, қайсарлық, адалдық сияқты адами қасиеттер белгілі бір оқиғаның, белгілі бір уақыт шындығының аясында бой көрсетіп, ақындық ұстанымды танытады.

Тірек сөздер: Медет Дүйсенов, қазақ поэзиясы, жанр, баллада, жанр тақырыптары, шеберлік, ақындық ұстаным, ақындық ізденіс.

Баллада – қазақ поэзиясында даму үстіндегі жанр. Балладаның шығу тегіне келсек, (*{lang-la|ballo, прованс. balada – билеймін; нем. allade, фр. ballade, итал. Ballata – эби әні}*) – өнер жанры, әдебиетте: поэзияның шағын сюжетті лирикалық жанры. Алғашында, роман шоғырына жататын тілде сөйлейтін халықтардың би әнін, кейінірек Батыс Еуропа халықтарының сюжетті әндерін баллада деп атаған. Әдебиеттегі баллада XII–XIII ғасырлардағы трубадурлар мен труверлердің дәстүрлі халық өлеңдері мен әндеріне негізделген туындылардан қайнар бастауын алады. XIII–XV ғасырларда Францияда полифониялық рефренді әндер (Гильом де Машо), Англияда эпикалық тынысты, лирикалық нәзік үнді халықтық балладалар (Робин Гуд туралы) бұл жанрдың қалыптасуына негіз болды. «Робин Гуд және монах», «Робин Гудтің Вилли мен Статлиді азат етуі», т.б. балладалар осыны айғақтайды. Балладаның классикалық үлгісі Францияда қалыптасты. Жиырма сегіз жолдан тұратын француз классикалық балладасы үш сегіз жолдық, бір төрт жолдық шумақтардан тұрады және сюжеті жеңіл немесе сюжетсіз лирикалық сазды өлең түрінде келеді. Франция әдебиетіндегі балладаның ірі өкілдері: Э.Дешан, К.Маро, Ф.Вийон, П.Ронсар, К.Орманский, Х.Пизанский және т.б. Италия әдебиетіндегі баллада француз балладасынан құрылымы жағынан еркіндеу, стилі жағынан да өзгешерек болады, италиялық балладаның классикалық үлгілері Данте мен Петрарке шығармаларында көрініс тапты. Кейіннен, ағылшын және шотланд әдебиетінде баллада қарқынды дамыды. Және ол сюжетті лиро-эпикалық поэма түрінде жазылды. Англия балладасының ірі өкілдері: Р.Бернс, С.Коллидрж, У.Блейк, Р.Киплинг, Р.Соути, Р.Стивенсон. Германияда баллада алғашында хор әні түрінде қалыптасып, кейіннен антикалық миф пен аңыздарға негізделген лирикалық-эпикалық сюжетті өлең сипатындағы түрлері қалыптасты. Германияда балладаның өкілдері – И.Гете, Ф.Шиллер, Г.Гейне, Л.Уланд, А.Брентано және т.б. XVIII–XIX ғасырларда орыс поэзиясында романтизм мен сентиментализм ағымдары айқын көріне бастаған кезеңде балладаның қалыптасуына В. Жуковский, А.Пушкин, М.Лермонтов, И.Козлов, А.К.Толстой, В.Брюсов, т.б. ақындар ерекше ықпал етті.

Қазақ әдебиетіне баллада жанрын С.Ерубасев ("Үш шахтер туралы баллада", "Меруерт алқа", т.б.) оқелсе, Қ.Жармағамбетов оны дамытып қалыптастырды ("Бидай туралы баллада",

"Мұғалима", "Күзетші", "Кекті бала", т.б.). Жармағамбетовтың балладалары "Адам туралы аңыз" (1951), "Мұғалима туралы баллада" (1957), "Балладалар" (1962), т.б. жинақ болып жарық көрді. Сондай-ақ, қазақ ақындары Ә.Тәжібаевтың, Ә.Сәрсенбаевтың, Ж.Нәжімеденовтың, М.Мақатаевтың, Қадыр Мырза Әлінің, М.Шахановтың жекелеген шығармалары баллада үлгісінде жазылған. Кеңес дәуіріндегі қазақ балладасы бойында қалыптасқан жанр белгілерін (сюжет, композиция) сақтап келді. Аталмыш жанрдың шарықтау шегі ХХ ғасырдың 30-60-жылдарына сәйкес келеді. Оны қоғамдағы түрлі өзгерістермен байланысты деуге болады (төңкеріс, колхоздастыру, Ұлы Отан соғысы, тың игеру, т.б.). Балладаның ендігі бір көп жазылған кезеңі – Ұлы Отан соғысы жылдары. 1941-1945 жылдардағы алапат соғыс жалпы қазақ әдебиетінде кең өріс тапты. Жаудан қорғауға шақыратын, майдандағы от кешіп, кеуделерін оққа тосып жүрген батыр ұл-қыздарының жанкешті күрес қимылдарын насихаттайтын өлеңдер туды. Осы кезеңде жауынгерлік дәстүрді жырлау шыңдала түсті. Дүниежүзілік соғыс поэзияны дамыту, оған жаңа мазмұн, жаңа сапа беру бағытында ізденістерге мұрындық болды. Бұл тақырып 1970-2000 жж. ақындар шығармаларында жалғасын тапты. 70-90-жылдар аралығында замана ырқына, талабына бағынудан туған жасанды толғамдар, идеялық рупорды еске асалатын тұлғалар орын алған. Дегенмен уақыт алға тартып отырған көкейкесті элеуметтік-моральдық, адамгершілік-этикалық мәселелерді көтеруге айрықша талпынды. Төл әдебиетіміздің поэзиясы 70-90 жылдар аралығында бірталай биіктеп, өрісі кеңейе көрінеді. Әлем әдебиетінің барлық озық үлгілерінен нәр алды. Поэзия жанрлары құбыла, жаңғыра түсті. Көркейе түскен балладаны да қаламгерлер әр тақырыпта түрлене толғады. Реализм мен романтизмнің өрілуінен көрінетін баллада бітімінен азаматтық-жауынгерлік рух көріне түсті. Ерлік пен елдік, адалдық пен сұлулық, пәк махаббат пен биік парасат – балладаның батыл қимылдарына арқау болды.

1970-2010 жылдары қазақ балладасы жалпы әлемдік озық дәстүрлерін қабылдай отырып, дамып келеді. Оқиға күрделеніп, көркемдеу құралдары жаңара түсті. Баллада басқа жанрлармен қатар қай кезде де заманына сай, көкейкесті міндеттерді өз тұрғысынан шешіп, өмір өзгерістерін қалт жібермей, дәуір шындығын дәл бейнелеуге талпынған. Балладада тақырып аясы, суреттелетін кезең, сюжеттілік желісі әр түрлі. Суреткерлер өмір құбылысының ішінен ерекше қызықтырған, ой-қиялына түрткі салып, көңіліне әсер еткен жайларды поэзия тілімен жасап, сомдап, тақырып қылып белгілеп оқушы назарына ұсынады. Бір баллада сюжетіне өткен дәуір батырлары арқау болып, тарихи адам бейнесі жасалса, екіншісінде азғын фашизмнің зардабы, соның кесірінен адамдардың жүрегіне салынған жара, ауыр тұрмыс суреттеледі. Кейінгі кездегі жанр шығармаларында бейбіт заман адамдарының тұрмыс-тіршілігіндегі проблемалары, адамгершілік идея мәселелері, адам тағдыры т.с.с. сөз болады. Қаламгерлер қилы тағдырлар арасындағы тартыс әрекетін суреттей отырып, тарихта белгілі адамдардың, өнерпаз тұлғалардың характерін ашып, образын жасауға тырысқан. Өнер, өнерпаз тұлғасы – бұрыннан-ақ мол игеріліп, сан қырынан сомдалған, талай үздік жырларға арқау болған тақырып.

Баллада – жалпы элеуметтік мәселелерді емес, көбінесе адамның жеке басының проблемаларына назар аудартатын жанр. Мұнда адамның басынан кешкен оқыс оқиға баяндалады. Балладаның өз бетінше жанр болып, оны нақтылай түсетін белгілері мынадай:

- Балладада бір ғана эпизодтық көрініс бар, оның өзі таң қалдырар оқшау сюжетке құрылған.

- Кейіпкер ретінде қарапайым адам бейнеленіп, оның бүкіл ғұмыры суреттелмей, бір оқиғаға ғана қатысты оқыс іс-әрекеті көрсетіледі. Кейіпкер саны бір-екі адамнан аспайды. Кейде баллада кейіпкері тархи тұлға да болады.

- Кейіпкер жалпы мемлекеттік мәселелерді шеше алмайды. Мұнда тарихи деректерге көңіл қатты бөлінбейді, олар жалпылама түрде баяндалады, уақытқа шектеу қойылмайды.

- Кейіпкер – көбінесе отбасы, жеке басының мәселелерін шеше алмай жүрген жан.

- Өлеңнің өн бойын өзектеп, қатерлі қалпымен аяғына дейін ширыға беретін драматизм де күшті болады.

- Сюжет міндетті түрде күтпеген жерден аяқталады.

- Эпика мен лириканың белгілері араласа келіп, балладаны өзіне бөлек бір аралық лиро-эпикалық жанр болуына жеткізеді.

- Көлемі жағынан лирикалық өлеңдерден ұзақ, поэмалардан қысқа болады. Неғұрлым аз жолдар арқылы баяндалса, соғұрлым сюжеті оқырманды қызықтыра түседі.

- Теңеу, эпитет, қайталаулар балладаның ерекшеліктерін арттыра түседі.

Балладаның қамтитын негізгі тақырыптары:

- Жауынгерлік рухтағы (ел қорғау, Отансүйгіштік, халық батырларының бейнесі);

- Әйел тақырыбы (ана ерлігі, ана парызы, әйел борышы);

- Еңбекті дәріптеу;

- Махаббат;

- Табиғат, экология;

- Өнер, салт-дәстүр;

- Қиялға құрылған балладалар (ақыл-ой дамыды, қиял жүзеге асты... Мысалы, ғарыш, ұялы телефон, интернет жүйесі, т.б.). бүркемелеп айту да дәстүр болған. Кейінгі кездегі балладаларда ойды тура ашық айту дәстүрге айналды.

- Аңызға негізделген балладалар.

Баллада соңында ақын түйін жасап, оқырманға ой тастайды. Түйін жасауда «бірақ» сөзі көп қолданыс табады. Мысалы: *//Бірақ, соның оралмады сүйгені, // Дүние салды амалсыздан тигені. // Сөне берді жалынды оты жастық шақ, // Күзетші боп қалды отбасы үйдегі. //* (Қ.Жармағамбетов. «Өксіген өмір»).

Баллада шығармаларынан шығатын тағы бір қорытынды: аталған туындылардың авторлары кейіпкерлерін «кенет» сюжеттік жағдайда суреттейді. «Кенет» жағдайы кейіпкердің шағын оқиғадағы оқыс қимыл-әрекетін шапшаң қозғалыста бейнелеуге тиісті. Мысалы: *// Кенеттен (солдат мұңы тұрған аңдап), // Көлеңке көтерілді бұлғалаңдап. //* «Аһ!» деді. *Талып түсті. Анадайдан // Жыланды көрді-дағы тұрған арбап.* (И.Оразбаев. «Құпия ғашық»). Немесе *// Кенет атыс тынып қалды // Қайта түсіп сабасына. // Жоқ болғандай сіңіп бәрі, // Тығылып түн арасына. //* (С.Мәуленов. «Тартыс таңбасы»).

Қазақ балладасының даму кезеңдерін былайша бөлуге болады: I. Балладаның балаң кезеңі. XII ғ. (М.Қашқари еңбектері). II. Балладаның жанр болып қалыптасуы. XIX-XX ғ. басы (1880-1930 жж.). Абай, Сәкен, Мағжан, т.б. III. Жаңа баллада. XX ғ. (1940-2000 жж.). Қ.Аманжолов, С.Мәуленов, Қ.Жармағамбетов, Ж.Нәжімеденов, М.Шаханов, т.б. 1970-1990 жылдар аралығы баллада жанрының биікке көтеріліп, арнасы кеңіген шағы. Қазір баллада жазатын ақындар тым аз. Бір шағын шығарманың бойына күрделі оқиға енгізіп, оқырманның көңілінен шыға беру әр ақынның қолынан келмейді. Балладашы ақындар шағын шумақтарға тұтас өмірді, адам тағдырын, рахат-күйінішті сыйғыза алады.

Медет Дүйсеновтің поэзияға келу, ақындық ғұмырды бастау, өзінен бұрынғы ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ жырының қасиетті құнарынан қанып ішіп, сол өнерге өзіндік үн қосуы баллада жанрынан да байқалады. Ақынның баллада жанрындағы қолтаңбасы ешкімге ұқсамайды. Нәзік лиризм балладаларының өн бойынан табылады. Ақынның поэзияда өз қолтаңбасын танытуы, өз даусын өзгеше үнмен басқаларға жеткізуі, өзінің ақындық-азаматтық кредосы мен адамгершілік болмыс-бітімін жыр тілінде сомдауы, қазақ өлеңінің талантты толқындарының бірінің поэзия ауылынан тапқан олжасы мен сыбағасы, оның ақындық келбетінің ғылыми-талдамалық аспектіде саралануы тұрғысында біршама тоқталдық.

Балладаларының негізгі өзегіне айналған адамгершілік, қайсарлық, адалдық сияқты адами қасиеттер белгілі бір оқиғаның, белгілі бір уақыт шындығының аясында бой көрсетіп, ақындық ұстанымды танытады. М.Дүйсенов те өз балладаларында бірсыпыра ізденістерге талпыныс жасап, нәтижеге жеткен деп айтуға болады. Көркемдік қуаты, тіл өрнегі жағынан ақынның эпикалық құлашының қарымдылығын танытқан балладалары белгілі дәрежеде лирикалық сыршылдығы, азаматтық әуеннің анықтығы тұрғысынан бағалауға тұрарлық дүниелер.

Ақынның балладалары классикалық үрдіске сәйкес жырланған. Ақынның «Сәбиден қашқан сұлу» балладасы қазіргі қоғамдағы түйткілді мәселені көтереді. Ақын өз баласынан өзі жеріген сұлуды балапанын қорғаштаған тауықпен салыстырып:

...Қиналмай ма қылмысыңнан жан арың,
Балапандай құн жоқ па балаңның?!
Ұрпағы үшін басын тігіп ұмтылған,
Тауық құрлы болмадың-ау, қарағым [1, 44],

- деп қынжылады.
Өлең соңында:

Бабаларың бауыр еті санаған,
Бекер, бекер қашасың-ау баладан.
Әлемде бұл, сұлулық жоқ асатын,
Құшағына сәби құшқан анадан [1, 45],

- деп ақын түйін жасайды.

«Еленбей қалған есім», «Үш тораңғы», «Сынған шүйше», «Ел басқан» атты балладаларының поэтикалық мазмұн мен пішіні жүйесінде қазақтың салт-дәстүрі көрініс табады. Бұл балладада аян беру сияқты ишараттың аяқ асты болмауын ескертеді. Ақынның анасы ұйықтап жатып, түс көріп, дүние салған әкесінің аян беруі суреттеледі:

Танғандай бейне есінен,
Кенет бір ұйқы меңдетті.
Жертөле терезесінен,
Әкесі қарап сөйлепті:

«Қолыңа қос ұл қонды шын,
Төгеді салған нұрын бақ.
Үлкенін – Сәдет, соңғысын –
Медет қой» депті мығымдап.

«Өзгертпе бірақ аттарын,
Өзгертсең гүлдей солады.
Жадында болсын айтқаным», –
Дейді де ғайып болады [1, 106].

Ақынның анасы түсіне әкесінің енгенін, аян бергенін енесіне айтады. Көп ұзамай егіз ұлды дүниеге әкеледі. Баллада оқиғасы одан әрі былай өрбиді:

Қошқардай қос ұл келгенде,
Ырым ғып жатса несі мін?!
Өзіне билік бергенде,
Зәуре әжем айтты шешімін:

«Сәдет де мейлі, мәпеле,
Ныспыны артық тоқтатың.
Тілекші болсын әкеге,
Тілекбай қоям, – депті – атын».

«Өзгерді-ау, аты өзгерді...» –
Деп, анам үнсіз қалыпты.
Шарасы қайсы өзге енді,
Егіліп іштей қамықты [1, 107].

Уақыт өте келе қуаныштары ұзаққа бармайды. Егіз ұл бірдей шетінеп, шаңырақ қара жамылады. Зарығып көрген ұл өзі екенін айта келіп, ақын шаңырақтың қайта шаттықа оранғанын суреттейді.

Нұр ойнап анам көзінде,

Атапты Медет мені әулет.

Осы бір есім кезінде,

Еленбей қалып еді-ау деп [1, 107].

Ақын бұл өлең арқылы ел мұраларының еленбей қалмауын айтып, ой түйеді.

«Ел басқан» балладасы болған оқиға ізімен жазады. Қапы аңғарын қуалап келе жатқан ақын мен ұлы Еділбек үйдей-үйдей сандықтастарды тамашалап келе жатады. Одан әрі баллада былай өрбиді:

Көргендей бір ғажайып кереметті,
Еділбек қасымдағы елең етті.
«Ел басқан» дегенімде, сұрады ұлым:
«Бұлайша аталған, – деп, – не себепті?»

Балама қарап қойып, құмарланған,
Толғандым, түңілгендей бұл жалғаннан.
Қиялмен құстай ұшып кете бардым,
Елестеп ескі мекен, мұнарланған... [1, 162].

Баласы бұл жерді неге «Ел басқан» атанғанын қызығушылықпен сұрайды. Бір кезде ақын шешіліп баласына бұрын болған оқиғаны баяндап береді. Бұл жерге бір жылы жазда Табын ауылы көшіп келіп, қоныстанады. Шілденің аптап ыстығынан сақтап тұратын аңғарлар, таудың биік шыңдары көлеңке болып, халықтың паналайтын орны болған. Сол еңкейген ұшпа шыңның қабақтарына сызат түскендігі айтылады:

Биікке сызат түсіп, жарылыпты...
Көрген жан, бір қауіптің барын ұқты.
Айтқаны ағайынға аяқсыз ғап,
Көңілі байыз таппай, әлі күпті.

«Сан жылдар пана болған, саялы маң,
Құласа, нағып тұр, – деп, – баяғыдан»
Көпшілік құлаққа іліп, мән бермеді,
Білдірмей бірте-бірте таяды ылаң.

Күні ертең тап боларын, таңда қайғы,
Адамдаршаруа күйттеп, аңдамайды.
Ыстықта тұрар бұл жер ұядай боп,
Аймалап, қоңыр салқын жанға жайлы [1, 163].

Бұл табиғаттың кесапаты сол жерді қоныстанған елді қырып жібереді. Қазақтың малсыз күні жоқ екендігі айтылып, бір адам жылқы іздеп айдалаға кеткендігі айтылады.

Одан әрі өлең жолдары былай баяндалады:
Оралса... ауыл орны астан-кестен,
Жылады, адасқандай сасқанда, естен.
Тұрағы тау астында тапталыпты,
Сұмдық-ай... Қандай азап бастан кешкен?!

Ит те жоқ айбат шегер, үріп алдан,
Құдайым неге сонша қырына алған?!
Жаралы жалғыз ешкі маңырайды,
Қуыста қыстырылып тірі қалған [1, 163].

Соқайып сорлы басы қалған жігіттің үмітінің солғаны, мол мұрасының жоғалғаны, өзегі өртеніп, есі ауысқандай халге түскені нәзік лирикамен суреттеледі. Өлгендердің өксігі үздіге соққан желдің уілінде жатқандай сезіледі.

...Баян ғып айтқаныммен, бүгінімде,
Жүректің жеңілдер ме жүгі мүлде.

Өксігі естілердей өлгендердің,
Үздіге соққан желдің уілінде.

Әне сол, оқиғаның болған жері,
Тау түссе опырылып, оңған ба еді?!
Сақталып жұрт жадында, соққан мөрдей,
«Ел басқан» аталыпты содан бері [1, 163].

Міне, болған оқиғаның ізімен жазылған балладада ақын осылай ой тербейді. М.Дүйсеновтің баллада жанрындағы қолтаңбасы ешкімге ұқсамайды.

Айтар ойды жалаң баяндамай екінші бір тосын сурет арқылы аңғарту – ақындар балладаларына тән негізгі көркемдік тәсіл. Нәзік сыршылдық, элегиялық сарын, жан тебіренерлік лиризм – балладалардың негізгі сипаты болып келеді. «Жазушының өзіндік стилі, ең алдымен, оның дүниетанымы мен идеясынан, жазу мәнері мен жанрынан, сондай-ақ жанды бейне жасау әдіс-тәсілдерінен, оқырманға үлгі етер идеалынан, тіл шеберлігінен, шығарманың бүтіндей пафосынан көрінеді» [2, 160], - деген зерттеуші Ф.Оразаев пікірінде балладада лирикалық сезім, толғаныс, автордың оқиғаға деген көзқарасының басым болатындығы, кейіпкер мінезінің кеңінен ашылып, сол арқылы ұлт мінезінің әсерлі танылатыны айтылады. Бұл айтылған пікір М.Дүйсенов балладаларының сипатын танытып тұр.

Балладаның көпшілігінде мораль, адамгершілік қасиеттері дәріптеледі. Оған тән сипаттар: оқиға, характер, драматизм мен лиризмнің қоса өріліп келуі (баяндау, ақынның бағасы). Атам заманнан оқиғалы жырға, хикая, хисса-дастанға құрылған қазақ поэзиясының бұл баллада түрі – әрі жазуға да, оқуға да ықшам, ой мен оқиғадан бос сөзге орын қалмайтын кісі қызығарлық және өзінің қарқынды дамуына ғылыми және теориялық талдау жасауды талап ететін елеулі жанр. Ақын М.Дүйсенов балладалары осы талап үдесінен шығады деуге негіз бар. Ақын баллада жанрында ерекше қолтаңбасымен танылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Дүйсенов М. Жанарда жанған жұлдыздар. Таңдамалы өлеңдер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2013. – 245 б.
- 2 Оразаев Ф. Замана қаһарманы. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1981. – 248 б.

Н.С. Камарова

МЕДЕТ ДУЙСЕНОВ – МАСТЕР ЖАНРА БАЛЛАДЫ

Тема поэзии поэта Медет Дуйсенов разнообразна. Поэт не отклоняется от своего языка, такого как смущение, нежная чувствительность и высокий акцент. М. Дуйсенов имеет собственный вклад в развитие жанра баллады в нашей национальной поэзии. Балладный жанр в творчестве Медета характеризуется его поэтическими особенностями. Он каждый год писал «Уш торангы», «Сабиден кашкан сулу», «Еленбей калган есим», «Сынган шуйше», «Елбаскан», «Соқырлар» и т.д. эти баллады – результат поиска поэта. Человеческие качества, такие как человечество, мужество и лояльность, которые являются основой баллады, отражают поэтическую позицию, отражающую определенное событие, определенную реальность.

N.S. Kamarova

MEDET DYISENOV IS A MASTER OF BALLAD GENRE

The theme of poet Medet Dyisenov's poetry is diverse. The poet does not hesitate to write on the subject, but he does not deviate from his own language, such as embarrassment, gentle sensitivity, and high accent. M. Dyisenov has his own contribution to the development of the ballad genre in our national poetry. The ballad genre in Medet's creative work is characterized by its poetic features. Every year wrote "Ysh torangy", "Sabiden kashkan sulu", "Elenbey kalgan esim", "Syngan shuishe", "Elbaskan", "Sokrylar" and etc. the ballads are the result of a poet's search. Human qualities, such

as humanity, courage and loyalty, which are the core of the ballad, reflect the poetic stance, reflecting a certain event, a certain reality.

УДК 82.0

Н.П. Локтионова, С.В. Назаровская
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
nploktionova@mail.ru, sonyanazar94@mail.ru

«ИСКУССТВО – ВСЕГДА МЕТАФОРА ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ» (К ВОПРОСУ О КАТЕГОРИИ «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ МИР» В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ)

В статье рассматривается литературоведческая категория «художественный мир». В настоящее время данное понятие находит на стадии научного обсуждения. Авторы статьи ставят своей целью обобщить и систематизировать материал исследований, посвященных изучению художественного мира произведения. В ходе анализа научных работ известных ученых (Д.Лихачев, Л.Чернец, В.Савельева, А.Чудаков, Е.Черноиваненко, Н.Тамарченко) выявлены основные свойства художественного мира: субъективность, ирреальность, открытость, идеальность и др. Большое внимание в статье уделяется компонентам художественного мира.

Ключевые слова: автор, художественный мир, действительность, ирреальность, компоненты, хронотоп

В мире есть прекрасные выражения, истинность которых проверена веками и поколениями. Так, известный афоризм Л.Н.Толстого о том, что «всякая мысль, выраженная словами, есть сила, действие которой беспредельно», существует уже более ста лет. Однако он не утратил своей мудрости и степени воздействия на умы человечества. Роль слова в жизни людей велика: им можно как убить, так и исцелить. В правдивости данного утверждения сомневаться не стоит, ведь каждый из нас хоть раз в этом убеждался. Размышляя на этот счет, невозможно не сказать о силе художественного слова. Взяв в руки книгу и прочитав несколько страниц из какого-либо литературного произведения, читатель чувствует, как погружается в него все глубже. Появляется некая «зависимость», желание поучаствовать в событиях, происходящих на страницах художественного текста, желание понять не только персонажей, но и, в первую очередь, самого создателя произведения. Художественное слово – это инструмент автора, с помощью которого он пытается установить тесную связь с читателем. Каким образом это происходит? Писатель или поэт создает в своем воображении художественный мир, затем воплощает в художественном тексте, через который читатель постигает художественный мир автора и его самого.

В литературоведении понятие «художественный мир» (ХМ) является достаточно новым. Поэтому нам представляется возможным изучить и систематизировать имеющиеся научные работы, где авторы рассматривают художественный мир произведения и его особенности.

Начать хотелось бы с выяснения того, как литературоведы называли художественный мир произведения до появления самого термина, теперь устоявшегося в науке. И.Сухих в книге «Проблемы поэтики А.П.Чехова» пишет, что в 50-е годы XX века литературоведческие работы обычно именовались следующим образом: «О мастерстве... (Тургенева, Чехова и т.д.)». Затем, в период 60-70-х годов, понятие «мастерство» было постепенно заменено термином «поэтика». Однако в последнем десятилетии XX века на обложках книг все чаще стало появляться словосочетание «художественный мир». Возникает вопрос, в чем же причина эволюции данного понятия. Необходимо сказать, что такая смена терминов обусловлена тем, что литературоведы стали отчетливее понимать целостность, структурность отдельного произведения и всего творчества писателя. Согласно рассуждениям И.Сухих,

именно такое понимание «приходит на смену прежнему представлению о мастерстве использования, владения отдельными элементами "художественного" (фабула, язык, пейзаж и т. п.) и арифметическом "складывании" их в отдельном произведении» [1].

Впервые понятие ХМ появилось в 60-х годах XX века в статье «Внутренний мир художественного произведения» Д.Лихачева. Именно эта работа послужила толчком к актуализации данного литературоведческого термина. Согласно определению ученого, ХМ есть «результат верного отображения и активного преобразования действительности» [2, 80]. В данной статье автор рассматривает различие мира действительности и мира художественного произведения. Д.Лихачев, осознавая необходимость изменения подхода к изучению произведения словесного искусства, отмечает ряд существенных ошибок, которые ученые допускают в своих работах. Эти ошибки заключались в следующем: мир художественного произведения представлял собой части мозаики, которая была лишена какой-либо целостности: «...дробя цельную действительность и целостный мир художественного произведения, они (*ученые* – *Н.С.*) делают то и другое несоизмеримым: меряют световыми годами квартирную площадь» [2, 75]. Известный литературовед предлагает не только рассматривать сам факт имеющихся различий между реальным миром и миром художественного произведения, но и выявлять причину возникновения данных противоречий. Автор статьи считает, что предложенный вариант изучения художественного произведения позволит выявить его специфику, а также рассмотреть категорию ХМ как нечто целое.

Известно, что ХМ не может адекватно воспроизводить объективную реальность. Как точно заметил писатель Ю.Бондарев, «искусство – всегда метафора действительности». ХМ отражает действительность одновременно прямо и косвенно. В первом случае это происходит тогда, когда писатель или поэт на бессознательном уровне переносит в создаваемый им новый мир какие-либо явления, объекты действительности. В другом случае такой перенос происходит через видение художника, его художественные представления.

Книга Л.Чернец «Введение в литературоведение», которая знакома всем, кто, так или иначе, связал свою жизнь с литературой, стала одной из главных работ, посвященных рассмотрению категории ХМ. Слово «мир» в литературоведении и критике в некоторых случаях используется как синоним творчества, своеобразия того или иного жанра. Например, мир Лермонтова, Есенина, мир рыцарского романа и т.д. Автор книги полагает, что «метафора „художественный мир“, как бы приравнивающая первичную и вторичную – вымышленную – реальность, очень удачна» [3, 129]. Представляя мир художественного произведения как систему, Л.Чернец считает, что он может «члениться, дробиться на подсистемы, структурироваться по-разному, с преобладанием центробежных и центростремительных тенденций» [3, 135]. Как часть в целое могут входить в произведение вставные новеллы («Повесть о капитане Копейкине» в составе «Мертвых душ»), сны героев (Сон Обломова), собственные сочинения персонажей (роман Мастера в романе Булгакова). При создании столь далекого от реальности ХМ автор лишен каких-либо рамок. «“Карта“ мира произведения, “рельеф“ местности, “масштаб“ изображения – во власти художника» [3, 135]. В этом случае мы можем говорить о незавершенности и открытости ХМ, что проявляется в способности автора дополнять ХМ и переносить его в другие художественные миры.

Весомый вклад в изучение литературоведческой категории ХМ внесла В.В.Савельева, которая является автором исследовательского труда «Художественный текст и художественный мир: проблемы организации». В предисловии к этой книге автор пишет, что ХМ «существует благодаря нескольким субъектам: автору, читателю и художественному тексту» [4, 3]. Следовательно, прежде чем начать разговор о том, что такое ХМ, нам следует понять, связаны ли понятия художественный текст (ХТ) и ХМ и в чем заключается эта связь. Первая реальность, которая дана читателю – это ХТ, который представлен словами, предложениями, абзацами и т.д. В свою очередь, ХМ создается из «знаковой семантики художественного текста». Савельева, разграничивая эти понятия, призывает их не расчленять. В качестве основных различий исследователь выделяет следующие: 1) В ХТ доминирует лингвистическая природа (т.е. текст создается словесными средствами), а в ХМ преобладает

его образная природа; 2) ХМ отличает подвижность, он зависит от воспринимающего. Помимо этого, ХМ в отличие от ХТ идеален. ХТ в этом смысле более объективная структура; 3) Авторское «я» определяет особенности ХМ, тогда как особенности ХТ определяются культурными кодами; 4) ХМ – новая реальность, которая воспроизводится через понимание и анализ ХТ [4, 162].

Так что же такое ХМ в понимании В.В.Савельевой? Литературовед дает следующее определение понятия: «Это фантазийно организованное и структурированное воображением и сознанием сначала автора, потом читателей представление о художественной реальности, соединяющее в себе кажущееся жизнеподобие картины мира и рациональные, и иррациональные... ее варианты» [4, 47]. На наш взгляд, при всей объемности определения оно доступно и конкретно.

Отметим, что В.Савельева выделяет ряд синонимов к словосочетанию «художественный мир»: «альтернативная реальность», «иллюзорный мир», «длющееся сновидение», «пересозданная реальность», «имитация жизни». Однако на страницах своей книги автор оперирует в основном понятием ХМ. Интересны размышления литературоведа о том, что ХМ может включать в себя картину мира и философию мира. Например, Б.Мейлах определяет художественную картину мира как «воссоздаваемое всеми видами искусства синтетическое панорамное представление о конкретной действительности тех или иных пространственно-временных диапазонов» [Цит. по: 4, 49]. Выбирая между понятиями «художественная картина мира» и «художественный мир», В.Савельева отдает предпочтение последнему, аргументируя это тем, что категория ХМ более универсальная, так как включает в себя и художественную картину мира, и другие его характеристики.

Когда мы говорим о ХМ как о чем-то ирреальном, отличном от нашей действительности, то хочется понять, как же он создается, что движет писателем или поэтом. Размышления Савельевой на этот счет нас весьма заинтересовали. По мнению исследователя, создание ХМ представляет собой ситуацию, контролируруемую и неконтролируемую одновременно [4, 52]. Это своего рода творческая деятельность, в результате которой получается «продукт», в данном случае «продукт» – это и есть созданный автором ХМ. Основой художественного творчества является умение фантазировать, воображать. Французский философ Башляр, считая, что воображение есть «основная сила человеческой природы», называл его «психическим инобытием», способом избежать реального и, значит, «самой интимной реальностью», созданной человеком [Цит. по: 4, 53].

Обратимся теперь к фундаментальной работе В.Хализева, в которой рассматривается понятие ХМ. В учебнике «Теория литературы» автор оперирует словосочетанием «мир произведения», отмечая, что значение этого термина нельзя отождествлять с тем, что называется миром писателя, который включает в себя идеи и смыслы. В свою очередь, «...мир произведения является воплощением, носителем художественного содержания (смысла), необходимым средством его донесения до читателя» [5, 183]. В качестве основных свойств, присущих миру произведения, литературовед выделяет следующие: его нетождественность действительности, наличие вымысла при создании произведения, использование писателем не только жизнеподобных, но и условных форм изображения. В художественном произведении царят особые законы, характерные только для литературы как искусства слова. В подтверждение своих мыслей В.Хализев приводит высказывание У.Эко: «Пусть мы имеем дело с миром совершенно ирреальным, в котором ослы летают, а принцессы оживают от поцелуя. Но при всей произвольности и нереальности этого мира должны соблюдаться законы, установленные в самом его начале» [Цит. по: 5, 184].

Согласно определению В.Хализева, мир произведения – «это художественно освоенная и преображенная реальность» [5, 184], которая включает в себя не только материальные и пространственно-временные категории, но и сознание человека, его духовное и биологическое единство.

Одним из основных свойств ХМ является его субъективность, которая заключается в непосредственной связи между личностью автора и создаваемым им воображаемым миром.

Известный советский литературовед А.Чудаков в книге «Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого» рассматривает ХМ отдельных писателей: Пушкина, Гоголя, Тургенева, Достоевского, Чехова, Толстого. Под категорией ХМ исследователь понимает «...некое объясняющее вселенную законченное описание со своими внутренними законами...» [6, 8]. Изучая ХМ произведений вышеперечисленных писателей, А.Чудаков выделяет несколько его компонентов, главными среди которых являются предметный мир, герои и события. Особое внимание литературовед уделяет рассмотрению вещного мира в поэтике классиков. Например, в главе «Вещь во Вселенной Гоголя» автор пишет: «В создании картины его необычного мира художественному предмету принадлежит едва ли не главная роль» [6, 26]. А.Чудаков убежден, что литература призвана изображать мир в его «физических» и «конкретно-предметных» формах. Вот только степень привязанности к миру вещей в поэзии и прозе различна. В подтверждение этой мысли приведем метафоричное высказывание автора: «... но никогда художник слова не может отряхнуть вещный прах со своих ног и освобожденной стопой вступить в царство имматериальности: внутренне-субстанциальное, для того чтобы быть воспринятым, должно быть внешне-предметно воссоздано» [6, 94]. Таким образом, по мнению Чудакова, основу изображенной действительности составляет мир художественных предметов, которые расселены в созданном писателем пространстве.

В ходе изучения данной проблемы мы использовали различные источники, причем процесс выбора научной литературы имел ретроспективный характер: от первых работ, посвященных рассмотрению категории ХМ, до более современных. Как мы выяснили, вопрос о противоположности действительного мира и ХМ был весьма актуален во второй половине XX века, однако и в наше время интерес к сопоставлению этих двух понятий не пропал, а наоборот, только возрос. Так, в 1997 году появляется книга И.Черноиваненко «Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и типов литературно-художественного сознания в русской словесности XI – XX вв.», в которой автор представила свою точку зрения о соотношении двух миров. Исследователь пишет: «То, что реальный мир требует от нас преимущественно этической реакции, а художественный – преимущественно эстетической, подводит нас к мысли о том, что это миры разной природы» [7, 448]. Несмотря на то, что эти миры тесно взаимосвязаны друг с другом, между ними все же существует невидимая, но принципиально важная граница. Именно она не позволяет нам смешивать изображаемый реальный мир и мир изображенный. Автор книги призывает не забывать ни автору произведения, ни читателю о разноприродности данных понятий.

Черноиваненко И. подробно рассуждает о специфике ХМ. Возникновение в науке этого понятия исследователь связывает с процессом «перехода литературы из риторического ее состояния в эстетическое», произошедшим в XIX веке [7, 452]. Это стало результатом появления новой концепции творчества и автора. В чем же заключался смысл данного перехода? Существенное изменение было в следующем: если в риторическом типе художественное произведение создавалось как текст и автор выступал как его создатель, работающий по определенным правилам риторики, грамматики, то совсем иначе дело обстояло в эстетическом типе литературы. Особенностью этого типа является то, что «главным в литературном произведении становится не текст, а порождаемый текстом художественный мир, ради которого создается текст» [7, 452]. В качестве ответа на вопрос, что же такое ХМ, исследователь ссылается на работу М.Бахтина, который, в свою очередь, говорит не просто о создании ХМ, а о его завершении. Возникает вопрос, каким образом это происходит. Дело в том, что данный процесс «есть оформление и завершение героя и его мира». По мысли М.Бахтина, «герой есть главное начало в художественном мире, который не только выстраивается вокруг героя, но создается ради героя» [7, 454]. Отсюда следует, что завершить мир – значит завершить героя. Для того чтобы завершить героя, его нужно представить полно, разносторонне.

С выходом в свет книги «Теория литературы», авторами которой являются Н.Тамарченко, В.Тюпа, С.Бройтман, в литературоведении появляется новый аспект в изучении категории ХМ. Если М.Бахтин считал, что «эстетическое единство произведения –

результат тотальной реакции автора на целое героя» [Цит. по: 8, 173], то авторы данной книги несколько расширили и дополнили определение известного ученого. По мысли литературоведов, читатель также реагирует на героя и на авторскую реакцию. Н.Тамарченко, В.Тюпа и С.Бройтман рассматривают художественный текст как «трехсторонний дискурс»: единое общение автора, героя и читателя. Исследователи называют ХМ «внутренним миром» произведения. Для того чтобы художественный текст воспринимался как другая действительность, в которой нас, читателей, нет, а герои живут и совершают действия, «требуется совмещение точки зрения читателя с точкой зрения одного из персонажей, т.е. чтобы читатель, так же, как персонажи, считал реальным миром все, что окружает героя, забывая о существовании автора и текста» [8, 172]. В данном случае мы говорим о подготовленном читателе, который умеет сочетать способность приобщиться к миру героев, сопереживать им, осмысливать их поступки со способностью видеть, как устроен текст произведения, какие приемы автор использовал при его создании.

Рассматривая категорию ХМ как некое единство, мы должны выяснить, какие компоненты входят в его состав. Следует отметить, что в работах разных литературоведов количество компонентов не совпадает, также наблюдаются расхождения в том, какие составляющие ХМ станут базовыми, без которых он не сможет существовать. Так, в статье Д.Лихачева нет четкого выделения компонентов ХМ. Мы можем предположить, что это связано с тем, что в 60-е годы XX века, когда была написана данная статья, в литературоведении только начинали исследовать проблему ХМ. Однако Д.Лихачев все же рассматривает некоторые из компонентов: время, пространство, сюжет и систему образов.

А.Чудаков в число основных компонентов ХМ мира включает следующие: а) предметы (природные и рукотворные), расселенные в художественном пространстве и времени и превращенные в художественные предметы; б) героев, действующих в предметном мире и обладающих миром внутренним; в) событийность, которая присуща как совокупности предметов, так и сообществу героев; у последних события могут происходить как во внешней среде, так и в их внутреннем мире [6, 8].

Творческий союз авторов, в который входит Н.Тамарченко, В.Тюпа, С.Бройтман, предложил в качестве компонентов, составляющих ХМ литературного произведения, выделить следующие: время, пространство, события, действующие лица и их функции. Перечисленные компоненты исследователи рассматривают во взаимосвязи друг с другом, посвящая им отдельные главы в своей книге. Например, подробно изучена взаимосвязь категорий и форм времени и пространства.

В свою очередь, В.Савельева не только выделяет ряд компонентов, но и рассматривает каждый из них достаточно подробно, используя при этом иллюстративный материал. Особое внимание в монографии автор уделяет таким компонентам, как образы, время-пространство, события, смыслы, язык. Предложена следующая система координат ХМ:

1. ХМ как картина:

а) ХМ в лицах;

б) ХМ в пространственной протяженности и временных измерениях;

с) ХМ в событиях, поступках, действиях.

2. ХМ как смысловая реальность.

3. ХМ как языковая реальность, через которую воплощаются две предшествующие реальности [4, 52].

Достаточно необычный и весьма интересный подход к исследованию компонентов ХМ, на наш взгляд, принадлежит В.Хализеву. В первую очередь литературовед выделяет две крупные единицы в мире произведения: персонажи и события. Далее исследователь правомерно называет компоненты «художественной предметности», к которым относит акты поведения персонажей, черты их наружности (портреты), явления психики, а также факты окружающего людей бытия (вещи, часто подаваемые в рамках интерьеров; картины природы – пейзажи) [5, 184].

Л.Чернец рассматривает мир произведения как особую систему, которая в некоторой степени соотнесена с миром реальным. ХМ, по мысли исследователя, включает в себя несколько компонентов. К ним относятся люди, с их внешними и внутренними (психологическими) особенностями, события, природа (живая и неживая), вещи, созданные человеком. Обязательными категориями ХМ являются время и пространство. «Поскольку слова (знаменательные части речи) суть заместители, знаки предметов, предметная изобразительность свойственна всем родам литературы. Но наиболее развита и одновременно наиболее автономна она в эпосе, лиро-эпосе и драме, где есть система персонажей и оформленный сюжет» [3, 29].

Таким образом, проведя анализ научных работ, авторы которых рассматривают понятие ХМ, можно сделать следующие выводы. Во-первых, все ученые сходятся во мнении, что объективный мир и мир художественного произведения отличны друг от друга. ХМ достаточно сложная литературоведческая категория, своеобразие которой заключается в следующем: это быстро ускользающая ирреальность, тот авторский воображаемый мир, познать который нелегко, а если читатель смог это осуществить, то можно считать, что цель художника слова была достигнута. Во-вторых, ХМ есть система, единство его составляющих. Каждый исследователь по-своему определяет категорию ХМ и его компонентный состав. Стоит отметить, что число компонентов у разных авторов колеблется от трех до шести. Максимальное количество выделяют такие литературоведы, как В.Савельева и В.Хализев. В качестве основных компонентов ХМ все ученые называют хронотоп, образную систему и события. Как мы смогли заметить, В.Савельева, Л.Чернец, В.Хализев первенство отдают образам, ради которых создается ХМ.

ХМ – это продукт мыслительной, творческой деятельности писателя. Погружаясь в мир художественного произведения, мы вступаем в незримый диалог с героями и автором. Подводя итоги, можно выделить следующие основные свойства ХМ: субъективность (т.е. связь с личностью автора), идеальность, целостность, вторичность, изменчивость, обновляемость, незавершенность и открытость (в другие художественные миры, а также в миры автора и читателя) и др.

Список литературы:

- 1 Сухих И.Н. Проблемы поэтики А. П. Чехова. – Ленинград.: Издательство Ленинградского университета, 1987. – 184 с.
- 2 <http://apchekhov.ru/books/item/f00/s00/z0000039/index.shtml>
- 3 Лихачев Д. С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы. – 1968. – №8. – С. 74-87.
- 4 Чернец Л. Введение в литературоведение: литературное произведение, основные понятия и термины. – М.: Высшая школа: Академия, 1997. – 337 с.
- 5 Савельева В.В. Художественный текст и художественный мир: проблемы организации. – Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 1996. – 192 с.
- 6 Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 2004. – 405 с.
- 7 Чудаков А.П. Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого. – М.: Современный писатель, 1992. – 320 с.
- 8 Черноиваненко Е. Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и типов литературно-художественного сознания в русской словесности XI – XX вв. – Одесса, 1997. – 712 с.
- 9 Тмарченко Н.Д. Читатель, текст и «внутренний мир» литературного произведения / Теория литературы. В 2 т. – Т. 1: Н.Д.Тмарченко, В.И.Тюпа, С.Н.Бройтман. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – М.: Академия, 2004. – 512 с.

Н.П. Локтионова, С.В. Назаровская.

**«ӨНЕР – ШЫҢДЫҚТЫҢ МЕТАФОРАСЫ» (ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ
«КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ» ҰҒЫМЫ МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА)**

Мақалада әдебиеттанулық «көркемдік әлем» ұғымы қарастырылады. Қазіргі уақытта аталмыш ұғым ғылыми талқылау барысында. Мақаланың авторлары туындының көркемдік әлемін зерттеуге арналған зерттеу материалдарын жүйелеуді және жалпылауды мақсат етіп отыр. Танымал ғалымдардың (Д.Лихачев, Л.Чернец, В.Савельева, А.Чудаков, Е.Черноиваненко, Н.Тамарченко) зерттеу жұмыстарын саралау барысында субъективтілік, ашықтық, бейтараптық, мінсіздік сияқты көркемдік әлемнің негізгі қасиеттері анықталған. Мақалада көркемдік әлемнің құрамдас бөліктеріне аса назар аударылады.

N.P. Loktionova, S.W. Nazarovskaya
**«ART IS ALWAYS A METAPHOR FOR REALITY» (TO THE ISSUE OF THE
CATEGORY «ARTISTIC WORLD» IN LITERARY CRITICISM)**

The article considers the literary criticism category "artistic world". At present this concept is under scientific discussion. The authors of the article aim to generalize and systematize the material of research devoted to the study of the artistic world of the work. During the analysis of scientific works of well-known scientists (D.Likhachev, L.Chernets, V.Savelyeva, A.Chudakov, E.Chernoivanenko, N.Tamarchenko) the main properties of the artistic world are revealed: subjectivity, unreality, openness, ideality, etc. Much attention is paid to the components of the artistic world.

ӘӨЖ 821.581

Матай Бұлбұл
Хубей университеті, Хубей, Қытай халық республикасы
183maiya@mail.ru, shoibekova_gaziza@mail.ru

ҚЫТАЙ АҚЫНЫ ХАЙЗЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СИМВОЛДАР

Бұл мақалада қытай ақыны Хайзының өмірі мен поэзиясы жайлы жазылған, және ақынның шығармашылығына сүйене отырып, оның поэтикалық бейнелерін жинақтап, терең мағынасын және эмоционалдық логикасын ашуға тырысады.

Түйін сөздер: күн, жер, түн, ақын, қытай поэзиясы, символ.

Ол өлді...
Жатыр жерде
Суық тасқа басылып ақын кеуде.
Қайраңдады қайықтай арамызда,
Ақын рухы өшкіндеп жанар мұзда.
Сол түні аққу тынбай сұңқылдады,
Арша алауды суық қол күйкі ұрлады.
Ол өлді... Жатыр жерде!
Түнек көктем секілді пақыр кеуде.
Денемізден арылмай уыт сөлі,
Тірі жүрміз көктемде,
Ақын – көрде!..

Хайзы (1964-1989) ҚХР Анхүй провинциясы, Әнчин қаласы, Хуайнин районы, Гаухы ауылында дүниеге келген. Ол қытайдың әдебиетінің тарихында ықпалы жоғары, поэзия әлемінде жұлдызы жарық ақындардың бірі болды. Хайзының шын аты – Ца Хай Шың. 1979 жылы ол 15 жасқа келгенде Пекин университетінің заң факультетіне түседі. Университет қабырғасында жүріп өлең жазып, ақындық жолын бастайды. Хайзы білім алған жылдарда Қытай өкіметі үлкен реформалық кезеңде болатын. 1982 жылдың қазан айында

шығармашылығы Пекин университетінде Өнер фестивалінде марапатталып, мамыр айында әдебиеттің арнайы сыйлығына ие болды. 1983 жылы университетті бітіргеннен кейін Заң университетіне жұмысқа тұрады. 1983 жылдың күзінен бастап 1989 жылдың көктеміне дейін 7 жыл арасында университет жатақханасында тұрады.

Ақын 1989 жылдың 15 наурызында 25 жасқа толған күні, Шанхай поезд жолында туған күні мен қайтыс болған күнін сәйкестендіріп өзіне қол жұмсайды, ол өз өлеңінде айтқанындай «Адамдардың ақырғысына» айналды. Өзін мерт қылудан екі ай бұрын ол күні бүгінге дейінгі жұрт ауызында аңыз боп айтылып жүрген «Көктемнің бөленейін құлпырған гүлдерімен» атты өлеңін жазған еді. Өткен ғасырдың 70 жылдарының соңында басталған он жыл поэзияның дәурендеген тұсы болды. Олар 90-жылдардағы шындыққа жүгіну ағымымен жер мен көктей парықты еді. 90-жылдардан кейін қарыны асқа, иіні киімге жарыған соң армандағы қиял әлемі ұмыт болып, «Топ рухы», «Үш патшалықты асып жеу» (Басқару жолы сияқтылар баяндалатын кітап), «80-нен кейінгілер», «Жастық жазбалары»... сияқты кітаптар қиындық, құрбандық, күдік және сын тездерін жеңіп шықты. «Болашаққа сенемін» және «Бесіндегі Пекин» атты кітаптар жазып, зиялы жастардың ән-жырына айналған ақын Сұқ саусақ (Шы Жы) жүйке аурулары емханасынан шыққаннан кейін де жұрт назарын түк те аудармады. Қайта Сы Чуандағы торыққан есірік ақындар – Хайзы өмірден аттанарда амандаса барған ағайынды Суң Чуи мен Суң Уилер - Хайзының жігері де, жазу тәсілі де осы ағалы-інілі екі ақынға аса жақын келеді, тарих бетінде қалар тұлғаға айналып үлгерген болатын. Өлгендерді жұрт сағынады. Тірі жүргендер жұрт көңілінен көтеріліп кетеді...

Ақын Хайзы өзінің бірегей тұлғасы мен поэзиясы үшін бұлыңғыр өмірімен жұмбақ болып табылады, ол өз поэзиясын әдемі арманға айналдырады. Хайзы шығармашылығына сүйене отырып, осы мақала оның поэтикалық бейнелерін жинақтап, оның терең мағынасын және эмоционалдық логикасын ашуға тырысады. Тұңғыш рет жас ақының өлең жинақтары бірінен сон бірі шыға бастады. Мысалы: «Жер», «Үлкен Дзаса», «Күн», «Өмір», «Жұмақтағы сая», атты өлең жинақтары жарық көрді. Тек 25 жас өмір сүрген ақын 1984 жылы «Азияның қоласы» жыр жинағын шығарады. 1986 жылы Пекин университетінде тұңғыш рет көркем өнер жастар атты әдеби сайысында ерекше орынға ие болады. 1988 жылы 3 рет «Қазан айы» атты әдеби жарысында шабыттандыру жүлдесін алады. Қысқа өмірінің барысында 2 млн-нан астам қытай иероглифтерімен жазылған поэзия, пьеса, роман, ғылыми мақала т.б жазды. Жастар арасында оның өлеңдері танымал болды. Ықпалы жоғары танымал шығармалары «Азияның қоласы», «Алқаптағы бидай», «Түсімдегі тұлпар», «Қара өлеңімді қара қызға арнадым». 14.03.1989 жылы шығарған соңғы шығармасы «Көктем он Хайзыға татиды». Қазірге дейін оның 20-дан астам шығарма жинағы, 2 дастаны бар. «Күн», «Нисия», «Үлкен Дзаса» секілді үш пьеса жазған. Осымен қатар 200-ден астам лирикалық өлеңі жарық көрген. 1984 жылы «Азияның қоласы», «Аярдың күні» осы екі шығармасы арқылы алғаш рет Хайзы деген атпен танымал болады. Ол шығармашылықпен айналысуға ақын Джанхы Лиянлиянның өлеңдері, поэмалары әсер еткен, тарихи дастандар оған көптеген ойларды жеткізуге көмектесті. Ол өлеңдерінде адамның жаны, тәні, өмірі жайлы тоқталды. Өзі өмір сүрген ғасыры арқылы бейнелеуге тырысты. Ол күн, өзендер, жайлау, жер, түн, тарих секілді құбылыстарды қатты сүйді. Адамның өмірін қадірлеуге, дүниеге келген сон уақытты бағалауға, махаббатты мадақтауға, махаббаттан көз жазып қалған жандардың ішкі дүниесіне үңілуге тырысты, жанына жақындата білді. Хайзы өлеңдерінде мынандай сөз тіркестерін жиі қолданды: ауыл, халық, күн шуағы, айдың нұры, орақ, ағаш, өзен, тер деген сөз тіркестері арқылы шығармаларын жандандырады. Мысалы: «Алқаптағы бидай» өлеңінде оның еш жанға қимайтын рухани тыныс алатын жері болып саналады. Бидайы иілген алқап оған былай әсер етеді: «Жер ананың бидай үшін қойынын ашып, жүрегін тіліп, бидайдың өмір сүруіне жағдай жасайды».

Хайзы өзінің үш бақыты бар деп есептеген. Ол поэзия, патша, күн. Поэзия деген оның өмірі, патша деп отырғаны өзіндік поэзия әлемінде ол өзін патша деп санайды. Ал енді күн деп тұрғаны шындықтың, үміттен күш- қуат алатындығын білдіреді.

Хайзы – 1980 жылдары қытай поэзиясында болған ұлы ақын. Ол адамзаттың өмір сүру жағдайына қатысты алаңдаушылығын білдіріп, өмір сүру және өлімге байланысты өлеңдерін жарыққа шығарып тұрды. Оның өлеңдері күшті экзистенциализмге ие, ал оның поэзиясы экзистенциалистік ақындық ұғымға ие. Бұл ұғым оның шығармашылығындағы түйінді сөздерінде «жерінде», «күнінде» және «түнінде» және поэзиялық топтың басқа да негізгі құндылықтарында бейнеленеді.

Хайзының поэзиясында «жер» сөзінің қайталануы қызды, ананы, ауылды, өзенді, жабайы гүлді, бидайды және тағы басқаларды әдемі суреттердің утопиялық сурет тобына айналдырады. Жер бай және инклюзивті, ақынның ақыл-ойында ол барлық ауыртпалықты көтереді және «қайтыс» болады. Жер – оның лирикалық күшінің көзі, оның шығармаларының алаңы және оның поэзиясының негізі. Философ ақын батыл және шынайы өмірге бет бұрған кезде, «жері» ақынның алыс, жылы және қасиетті туған қаласына әкелетін мақсат пен көпірге айналды. «Жер, гений және тіл, күн шуағы мен күннің батуы, үйге және мазарға барады» («Жер» оныншы тарау). Ақынның романтикалық қиялында жер шындық пен өлімнің соңғы баспалдағы, жер қараңғы әрі қатыгез, суық және тынымсыз; жердің қарапайым және кең, жылы және қауіпсіз екендігі, өлімнің жеңіл әрі жылы болатынын бейнелейді.

Ақын ауылда, аспанда, табиғатта туады, жердің бір кездері қала арқылы нақты шынайы сезімін сезінеді, бұл сезімді тереңдетіп, «тіршілікке қамқорлық» деп түсінеді. Ақын күткеніне қол жеткізе алмаған кезде, қаланың шыңырауында рухани әлемнің негізін табуға болмайды, өлім мен жазба бір-біріне оңай, зайырлы өмірде және күн сәулесінің шынайы әлемінде, Әлемнің түпкілікті құндылығын ашық түрде қабылдамау деп айтуға болады деп ұғынды, бұл – шіркеудің, ауылдың, бидайдың, желдің, түннің, айдың және тағы басқалардың бейнесі. «Бұл өлеңде жер туралы айтқым келеді, жер жоғалғандықтан, осы заманауи тозақ өзіне жүректер табуы керек». Жергілікті жерде ақын, жердің мағынасы мен терең ояту мәртебесін, үйдің жоғалуы, сенімнің жетіспеушілігі, заманауи стилінде өмір салтының тамырын көре алмайды, бұл сын мен жанашырлықтың нышаны. Сондықтан ақынның көз алдында жер – барлық ауруларды емдеудің жалғыз үміті.

Қазіргі заманғы өркениет ғылыми-техникалық прогресті дамытуға, материалдық игілікке жетуге және қазіргі қоғамның қарқынды дамуына ықпал етеді. Сонымен бірге, ауыл шаруашылық қоғамының жойылып кетуімен, табиғи, таза, құдайдың даңқы бар нәрселер ауыл шаруашылық фонында бірте-бірте жоғалып, өледі. Бұл ауыл шаруашылығының мәдениетінің төмендеуін, әдемі шағылыстырылған утопияның күйзелісін, сезімтал мазасыздықты Хайзы ауыр қабылдап, поэмасында өзін мазалаған сұрақтармен аза тұтты. «Өзгелер сені көреді, сен әдемі, жылысың деп ойлаймын, мен сен туралы ойландыратын ауыр сұрақтардың ортасында тұрамын, сені өз ойларыммен «өртеп» жіберемін. Мен күннің қайғылы үйлерінде тұрамын» деген екен («жауап»). Жер өте үлкен және қатты болса да, ақын өзінің арманының «жеріне» сеніп тапсырылғанын жақсы біледі, әдемі арманының ешқашан орындала алмайтынын, қоғам жерге қарағанда қиын және нақты, және ештеңе өзгерте алмайтынын да жақсы біледі. Бірақ бұл жер, туған елге тиесілі, жылы әрі таңқаларлық, сондықтан ақын өз ойларынан бас тарта алмайды. Бұл қарама-қарсылық ақынға кедергі келтіріп, ақынның ауыртпалығын болдырмады. Ақын бір кездері күрестен бас тартқысы келді, идеал мен поэзиядан бас тартып, балшықтың материалдық тіршілігіне тосқауыл қойды, жарқын жұлдыздардың басын толығымен ұмытып кете барды.

Күн: құтқару миражы. Ақын үшін жер жүзі қашықтан шыққан арманына айналса, ақын ары қарай нәзік лирикалық, әдемі көркем табиғатта, суға түсетін арман және аналық тәтті махаббат секілді, бірақ «жер» қоштасқан жалпақ, Декабрацияланған мақалада «бұл қоштасудың туындысы - бұл ақынға күлге жағу туралы армандаған өрт сияқты. «Бұл жолы өлеңнің шығу тегі мен өмір сүруге болатын гумандағы өлең, өмірдің барлық өнерін және басқа да рухани және поэтикалық азғырулардан бас тартқаны үшін, бұл тек бір рет өліммен аяқталды. Күннің шығуы және күн, бұл жолы өмір сүрудің ұжымдық салт-жораны, адам, өз негізін табу үшін күннің алдында болуы керек». Бұл рухани өлім сияқты, нирвана жер мен «күн» айырмашылығы бар жаңа бейнені қайта жаңғырту. Күн әлемдегі ең қуатты, ең жарқын

энергия көзі ретінде, символдың күші мен ынта-жігері ешқашан сарқылмайды. Поэзияның осы кезеңі «күннен» жиі пайда болады, ақын «күнді» күнге береді, бұл күн – ақиқатқа қарсы, маңызды қарудың арманы, күн – орталық ретінде өздігінен ақын, өмірдің өзі өзі үшін, бөтен заттардың артықшылықтарын пайдаланудың қажеті жоқ, тек өз күштерінен құдіретті Құдайды тарту үшін ғана! «Маған мансап күн өмірі болу болып табылады». Қатігез шындық бар қарсылық салдары және тірі адам ретінде, ақын депрессияда болғанын түсіну мүмкін емес, ол нашарлай бастайды. Күнделікті күйзелісте болады, содан кейін күн оған күшті ағын берді. «Менің денем сүйікті отанға ұқсайды, қан ағады, мен толық бақытты адаммын» («күн шыққан»). Сондықтан күн – қуаттың көзі және өмірдің анасы, күн – бұл Хадисидің қарсыластарының басты себебі. Ұлы күн – ақынның жүрегінен ұлы, жоғары құдайы. Ол Куахудан бері күн, ғибадат және сүйіспеншілікке деген ұмтылысын білдіретін күнімен мақтана алады. «Күннің жарқылдаған тарауында» ақын: «Күнді біздің күн сәулесінен қорғайтын күнді... 10 күнді, жерге жақын жерде, айналу, өртеу» деп жазды. «Бірінші Синрис кітап желісінде» ақын былай атап өтеді, «қара күн соңында күн көтеріледі және босатылады, өйткені менің денем қарап тұрды..., ...мені шығарып салды» бұл ақын санасындағы ой, күн ақынның тамаша тұлғасының төтенше ұмтылысын білдіреді, күшті және батыл, батырлық және шығармашылық, жылы, жарқын, жоғары концентратталған озық Фрэнк тамаша тұлғалық және конденсат болып табылады. Бірде ақын былай деді: «Менде Шығыс ақынының темпераменті жоқ, олар бозғылт және әлсіз, өзін-өзі әділ, өз мүддесін жасырумен және рахаттанумен болады». Мүмкін, ақын бала кезінен әлсіз болғандықтан, ол ақшыл және нәзік табиғатты білетіндіктен, сондай-ақ бұл өмірлік сипаттамалардан құтылудан үміттенеді, жаңа қала өмірінен бас тарту оны шағын, әлсіз, астам, жат сезінуімен байланысты, сондықтан ол өміріндегі қоңырау кез келген жылыдай «заттарға» құмар, ол күн бейнелерді жасауға міндетті. Күннің шексіз күші – бұл таңқаларлық қоңыраудан жаралған, оның денесі ақын! Ақын өмірдің ауырсынуынан ауыр ырқуды және ән айтуды сіңіруге тырысады ма?!

Хайзы «Күн Мессииінде»: «күн – ескі әлемді жою үшін жанып тұрған от, күн, адамның геноцидінің аспандағы құпиясын естисіз... ..аспаннан аспанға дейін ұшатын өрт... ..алтын алауы әлемі сынған сындырылған, алтын жарық жасалды... ..аспан жабылып қалады, көздерімен көз алдымда, аспанның отын өртеген күйдірілген қирандыларға нұсқайды» деген. Бұл өленде күн – жаңа өмір мен биліктің қайнар көзі ғана емес, ескі әлемді жоюдың күші. Күннің ғажайып күші бар, жаңа әлемді, жаңа өмірді дамытатын, ескі әлемнің қаншалықты берік және өткір екендігіне қарамастан, ескі әлемді құрту керек. Мәселен, күн ғана осы ұлы тарихтың жүрегіне ақын бола алады. Әлемді айналдыруда үлкен рөлге ие болу керек. Хайзы поэзиясында күн – үлкен аспанда, оған қол тигізуге болады, ол аспанға ілулі, бірақ ол барлық нәрселердің құнарлығы, бұл жанып тұрған от, өмірдің үлкен бейнесі, күштің көзі, идеалдың керемет тұлғасы, алаудың қараңғы рухын жою, адамның құтқарылуына деген үміт.

Түн: өмір тағдыры. Ақынның бүкіл поэмасы құралу үдерісінде түнгі кескін арқылы өтеді. Ақынның «баланың түні» деп айтуы, ақынның бейнесі ақынның көпшілігін пайдаланған. Мүмкін, қара түнектен махаббат түні, ақынның қалашық ауылы, тоғайы, өрт, салтанатты мереке, қанаттар түнгі түстің болуы мүмкін. Түнге арналған ақынның өлеңдеріндегі теңеулер: ауыл қара, «ауыл қараңғы қазынадай» («екі ауыл»), «жабайы гүлдер ауылы» («ақын Е Сайнан туған»), « Ақынның қаламындағы «Қара» («сыбыс»), түнгі сары түсті немесе қызыл отпен біріктіріліп араласқан, «төрт жағынан қара өрт ретінде қоршалған кең түн», («Көктем»), қанаттары қара, «ақ тістері итеріп, менің қара қанатты қара «Бірақ қараңғы түн қараңғы, бірақ қара, бірақ менің қара қанаттарым» («қара қанаттар»).

Түнгі суреттер жалғыздықты, күйінген және мұңға толы бейнелерді, ең нәзік сезімге бай, сонымен қатар жылу, қадір-қасиетін және даңқын қамтиды. Ақын қысқа өлеңі «Түнінде»: «...кезбе, махаббатта өмір сүру. Менің үш бақытым бар: поэзия, тағым(патша) және күн». Бақыт – ол ақынның қайғы-қасіреті немесе түнгі көріністегі барлық қарама-қайшылықтағы бірлік. Ақын үшін, бірінші «түні» қайғы-қасірет пен күресті, және дененің жалғыз болып табылатынын, «жалғыздың» түнгі мағынасында екенін білдіреді. Хайзы «Жалғыздықтың барлық себебі болып табылатын жалғыз түн, жиі жақын серіктері де жалғыздық пен

жалғыздықтан», («Түн, қымбатты дос») «Қандай болмасын, сіз ең жалғыз, бос үйде сіз ең жалғыз шамдар көшіп...». Мұнда қараңғы ішкі әлемде және олардың айналасында әлем салқыны болып, өмір сүру шындығын анықтау болып табылады.

Әрине, ақын үшін, түн бақытқа толы, ол жылы және қуанышты да болып табылады. Түн, ақын үшін тыныштыққа және қуанышқа толы. Тауларды, көктемнің дауысын тыңдауға, «Түнде менің алдымда тау үйде өмір сүріп жатырмын. Көктемгі су және оның дауысы, су ағындарына толы» («Шам ойнап «жаңбыр мен ғашық») мұнара алауының мүсініне біз үнсіз сүйенеміз, содан кейін дымқыл жаңбыр.., бидай алу үшін төбеден көруге бортына бірге барды(жаңбыр), бүгінгі түн, «сондықтан түсті болып шықты жарқын және әдемі түн» әдемі жұлдыздардан тарайды. Әдемі мұң түнімен, қандай жарық түн деп «түнгі жалын менің басымнан асып бара жатыр, аспан өзгеріп отырады, гүл сияқты киінеді, түнде ағаш судан қолдау алады, түн тыныш, жұмсақ, жағымды, «алдыңғы түн өз жазықтары, түні мен поэзиясы» (Хайзы Серенада). Хайзының суреттеу бейнесінің әсемдігі, жалпы суреттер – жаңа поэзиядағы жиі қолданылатын өрнек. Хайзының ақындық бейнесі ерекше, жетілген, сәйкес келеді, мазмұнына бай, кеңейтілген және басқа да сипаттамаларға ие, назар аударуға лайық. Көптеген оқырмандар Хайзының «Теңіз алдында тұрған, көктемгі гүлдену» атты поэзиясы туралы әңгімелейді, мұндағы бейнелеу таза және жылы қасиеттер: «Ертеңнен бастап бақытты адам, жылқы, отын, бүкіл әлем бойынша саяхаттау/ертеңнен бастап болу Хайзының көптеген өлеңдеріндегі көптеген сөздердің белсенділігі осы қарапайым сөздердің тереңдігінде, тірі мәнінде болып табылады. Өлеңдер - Хайзының рухани әлемі, ол мына метафораны ойлап тапты: «Шағала – бұл Құдайдың мұнарасында, ұшында», «Долана – велосипедтің биік құдайы». Хайзы пайғамбардың әуенін поэзия жазу үшін пайдаланды, ол жиі эскиздер мен көзқарастардың өмірінің артында көріністі өткізді. Өлеңдерінде өмір отпен бейнеленген, «оттың отына ұқсас». Өрттің бейнесі күнге, шамға, таңғажайыпқа, қараңғылыққа, айға, атқа, суға, желге және т.б. сәйкес келеді. Ол барлық нәрсеге ене алады. Үлкен магнит өрісінің барлық жұмбақ өмірі жайлы тек Хайзының діни рухын, эстетикалық рухани әлемді жеткізуге арналған поэзиясында. Жердің, күннің және түннің көріністері теңіз поэзиясында маңызды кезең болып табылады және ақынның таза жүрегі, қатал шындықта қалай күресіп жатқанын, қайғылы әрі үмітсіз, бірақ әрине бақытты, жарқын! Бұл өмір бағытының шынайы, сезімтал, нәзік және бай жандарының керемет көріністері!

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Cui Weiping. Immortal Haizi [M], Пекин: Қытайдың Әдебиет және өнер үйірмелері федерациясы, 1999 .– 180 б.
2. Нишикава. Хабиэидің [M], Пекин: Жазушылар баспасы, 1997 .– 1038 б.
3. Нишикава. Хай Зи өлеңдері, Шанхай: Санлиан баспасы, 1997.– 890 б., 897 б.
- 4.<https://massaget.kz/layfstayl/debiet/kkzhiek/10431/>

Матай Булбул

СИМВОЛЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КИТАЙСКОГО ПОЭТА ХАЙЗЫ

В статье рассмотрено символизм в поэзии китайского поэта Хайзы. В его творчестве закладываются основы символистской поэтики. В стихотворениях «Земля», «Ночь», «День» символы зачастую отождествлялись с метафорой, аллегорией, обладая строго зафиксированными за ним, логически выводимыми значениями. Поэт рано ушел из жизни, но оставил за собой огромное творчество.

Matay Bulbul

THE ARTICLE DEALS WITH SYMBOLISM IN THE POETRY OF THE CHINESE POET HAIZA

In his work the foundations of symbolist poetics are laid. In the poems "Earth", «Night», «Day» symbols are often identified with a metaphor, allegory, having strictly fixed behind it, logically derived values. The poet died early, but left behind him a huge creativity.

Д.А. Мусабекова
Казахский государственный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан
dlyara1110@mail.ru

МЕСТО ПОВЕСТИ «ФАТАЛИСТ» В КОНТЕКСТЕ РОМАНА «ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ»

В данной статье рассматривается проблематика повести «Фаталист», образ Вулича и споры героев о предопределении. В основу «Фаталиста» положен вопрос о «случае», «судьбе», «предопределений». Сюжет новеллы трижды подтверждает реальность предопределения. Вместе с тем фатализм не исключал для Лермонтова активного вмешательства в жизнь, но, напротив, он предполагал свободу действий, решительное вторжение в заранее определенный ход событий. В повести «Фаталист» поставлен и решен вопрос о том, может ли критически мыслящий человек проявить свою волю и бороться с пороками общества, к которому сам принадлежит. Если принять точку зрения фаталистов, утверждающих, что миром правит неведомая и неотвратимая сила (рок, судьба), то борьба невозможна и потому бессмысленна. Выйдя победителем из смертной схватки с преступником, Печорин усомнился в существовании предопределения ибо остался жив не по воле рока. Его спасли от неминуемой, казалось бы, гибели хладнокровный рассудок, строгий расчет и храбрость. Однако из всех событий, изображенных в повести, герой делает далеко идущие выводы: при любых обстоятельствах, несмотря ни на что, нужно действовать, проявлять свою волю и решимость.

Ключевые слова: самосознание, самоанализ, фатум, судьба, рок.

Казалось бы, творчество Лермонтова изучено полно. И всё же можно заметить, что его поэзия, проза и драматургия исследованы не во всех аспектах. В частности, мало обращалось внимания на личность М.Ю. Лермонтова в контексте русского национального самосознания. Недостаточно убедительно изучены проблемы нравственности, проблемы традиции и новаторства духовного наследия. Такое положение объяснимо причинами объективного характера. В советский период уделялось чрезмерное внимание утверждению богоборческих и революционных мотивов в творчестве Лермонтова. Но чтобы понять «дух», «духовность», следует шире и глубже осознать характер каждого героя его произведений.

Особую актуальность данная тема приобретает в связи с публикацией программной статьи Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Одной из задач модернизации Нурсултан Назарбаев называет духовное возрождение. А творчество М. Лермонтова – явление, ставшее образцом самосознания духовной культуры. Поражает исследовательский пафос Лермонтова, стремление проникать в глубину явлений с перспективой на будущее, его способность вникнуть в суть человеческой души. Большой интерес представляют религиозно-нравственные устои Лермонтова, так как через них можно понять его творческую самобытность, внутренний мир, выявить нравственные принципы.

В рамках данной статьи нас будет интересовать изображение сложного противоречивого мира героя, «истории души» Печорина. Здесь мы прежде всего имеем в виду жизнь духа, находящуюся в сложном процессе движения и борьбы противоречивых тенденций. Эти представления включают в себя неизбежность и необходимость самосозерцания, самопознания, самоанализа, устремленность мысли к центру «Я». В силу того, что большая часть романа представляет собой дневник главного героя, здесь чрезвычайно важен образ воспринимающего сознания. Мир увиден глазами Печорина, другие персонажи проведены

сквозь призму его восприятия. Нас будет интересовать его анализ и самоанализ, его оценка окружающих и себя самого. «Журнал» героя — это сложнейшее явление, в котором присутствует как строгий анализ событий, так и процессы, еще не вполне осознанные Печориным, которые обуславливают многослойность повествования. Как известно, являясь неповторимой индивидуальностью, Печорин показан в романе и как человек исторический, как герой своего времени.

Из всех философских проблем романа центральная — концепция личности. Это определено сознательно самим Лермонтовым, в предисловии к «Журналу Печорина» от имени повествователя написавшего: «История души человеческой... едва ли не любопытнее и не полезнее истории целого народа». В образе Печорина писателю удалось создать обобщенный тип личности. Но это и портрет героя конкретной эпохи, ведь Печорин жил в определенное историческое время и стал носителем его особенностей.

В романе описана последекабристская эпоха, о которой Герценом сказано: «На поверхности видны были только потери, жестокая реакция, внутри же совершалась великая работа... глухая и безмолвная, но деятельная и непрерывная».

Образ Печорина стал художественным открытием в русской литературе, за ним упрочилось название «лишний человек», что отразило процесс формирования общественного сознания в России. Наиболее точно определил особенности этого типа А.И. Герцен: «Печальный тип лишнего человека... являлся тогда не только в поэмах и романах, но на улицах и в гостиных, в деревнях и городах». «Лишними» эти герои стали потому, что опередили свое поколение в интеллектуальном развитии, став личностями «в условиях обезличенной действительности николаевской России», что было одним «из самых трагических положений в мире».

В русской литературе и раньше делались попытки создать тип героя-интеллектуала, ощутившего зло социальной среды (Чацкий). Пушкин в образе Онегина отразил болезненный процесс становления сознания, развития личности в человеке светском и праздном. Его герой только на пути постижения трагичности человеческого существования, а Печорину еще в юности открылись зло и невозможность счастья, лицемерие и невежество окружающего мира. Это трагедия сложившейся личности, обреченной на конфликт с эпохой, на отрицание ее законов и морали.

По мнению автора, трагедия печоринской эпохи не только в том, что «люди терпеливо страдают», а в том, что «большинство страдает, не замечая этого». В сложном образе Печорина отображен исторический процесс развития общественного сознания со всеми его срывами и открытиями, взлетами и падениями, интеллектуальной энергией и неспособностью прямого общественного действия.

Образ Печорина раскрывается постепенно. Герой помещается в различные этнические и социальные группы, благодаря чему его личность освещается с самых разных сторон (Печорин и горцы; Печорин и контрабандисты; Печорин и «водяное общество»).

Печорин — интеллигент николаевской эпохи, ее продукт, герой и жертва, чья душа испорчена светом, разорвана на две половинки, «лучшая из которых высохла, испарилась, умерла... тогда как другая... жила к услугам каждого». Но есть в нем и нечто большее, что делает его представителем не только данной эпохи, но и человеческого рода вообще. Он сознает себя, умеет анализировать поступки и признавать ошибки, задавать вопросы о предназначении и не играть навязанную социальную роль (записи в «Журнале...»). Эта способность к самоанализу есть рефлексии, благодаря ей герой строит личность, ведь «душа, страдая и наслаждаясь, дает во всем себе строгий отчет».

Неукротимая деятельность Печорина важна для автора. Человек достигает вершин в свободном энергичном поступке, исходя из своих потребностей действовать, а не выполнять предназначенное. Движущее начало поступков Печорина — интеллектуальная воля, а не страсти: «Сам я больше не способен безумствовать под влиянием страсти; честолюбие у меня подавлено обстоятельствами... а первое мое удовольствие — подчинять моей воле все, что меня окружает» (отношения с Бэлой, Мэри, Верой).

Однако двойственность природы героя проявится, когда он, как безумный, пустится вдогонку за Верой и загонит лошадь. Может, это проснувшаяся любовь? «При возможности потерять ее навеки Вера стала... дороже всего на свете» – вот мотивация сумасшедшей погони. Герой не привык терять тех, кто подчинен его воле. В записях 3-го июня Печорин спрашивает себя, почему ему хочется добиться любви Мери: оказывается, не для того, чтобы насолить Грушницкому. Цель – в «обладании молодой, едва распустившейся души». Это «ненасытная жадность», поглощающая все. Герой честен перед собой: «Я смотрю на страдания и радости других только в отношении к себе, как на пищу, поддерживающую мои душевные силы». И счастье для героя – «насыщенная гордость».

Через отношения с героинями раскрывается эгоистическая сущность Печорина, его неумение любить и приносить счастье, ведь для этого необходимо жертвовать собой.

Бэла стала его первой (по композиции) жертвой, ведь социальный и культурный разрыв между героями не мог компенсироваться влюбленностью, и Печорин обязан был это предусмотреть. Единственное его оправдание – собственное страдание: «Если я причиной несчастья других, то и сам не менее несчастлив». Способностью переживать, став причиной несчастья других, не обладают горцы. Лермонтов разрушает романтическую концепцию «естественного человека», отдавая предпочтение своему герою. Через любовь к дикарке он не излечивается от скуки и холодности, но трагически переносит тяготы Бэлой, а затем ее гибель.

Интерес к ундине вызван не только ее внешней привлекательностью, но и загадкой личности. Печорин способен на безрассудные поступки для удовлетворения любопытства. В повести «Тамань» мы узнаем о его умении ценить женскую красоту и породу, о его авантюризме и бесстрашии.

Отношения с Мери наполнены одновременно цинизмом и благородством, расчетом и непосредственностью, безжалостностью и драматичными переживаниями. В них есть игра и откровенность, холодный эксперимент и неожиданные последствия. Однажды Печорин спросит себя, уж не влюбился ли он, а в сцене разрыва («княжна... я над вами смеялся») появится запись о возможных тихих радостях и спокойствии душевном. Встреча с Печориним спровоцирует в избалованной светской барышне конфликт между кажущимся и глубинным, оригинальным и поддельным – этого добился герой своими жестокими действиями. Любовь – психологическая игра и борьба самолюбий, а победа всегда остается за Печориним.

Случайная встреча с Верой наполняет его жизнь интригой, о любви к ней он не говорит, так как хочет быть «только любимым». Раз в жизни Печорин любил женщину «с твердой волей, которую никогда не мог победить», потому и расстались они врагами. Несчастная способность подчинять себе людей лишает героя равенства в любви и дружбе, рождая абсолютное превосходство и одиночество. Вера пишет в письме ему, что никогда не будет любить другого: «Любившая раз тебя не может смотреть без некоторого презрения на прочих мужчин... в твоей природе есть что-то особенное, тебе одному свойственное, что-то гордое и таинственное... ни в ком зло не бывает так привлекательно, ничей взор не обещает столько блаженства...». Обаяние зла есть черта демоническая, что роднит Печорина с героями стихов и поэм Лермонтова.

Противоречие между своей неукротимой деятельностью и жалкими результатами ее сознает и сам герой: «Гений, прикованный к чиновничьему столу, должен умереть или сойти с ума». Он не отвергает уготованные судьбой роли («...верно, было мне назначенье высокое, потому что я чувствую в душе моей силы необъятные»), но понимает невозможность самореализации («Мало ли людей, начиная жизнь, думают кончить ее как Александр Великий или лорд Байрон, а между тем целый век остаются титулярными советниками»). Это определяет горечь всех его размышлений, пустоту и бесплодность жизни, объясняет его социальную апатию. Мы не видим его в сфере профессиональной, он активен только в личной жизни, где есть возможность проявления свободы и выбора.

Свободу «лишнего человека» высоко оценил Герцен: «Не домогаться ничего, беречь свою независимость, не искать места – все это при деспотическом режиме называется быть в

оппозиции». Печатью мужества отмечено отрицание героем действительности. У него одна цель – постижение возможностей личности, отсюда бесконечная цепь экспериментов над собой и другими. Это сфера его свободы: «Отчего я так дорожу ею? что мне в ней? Куда я себя готовлю? чего я жду от будущего?» Печорин пытается вскрыть в другом человеке дремлющий конфликт, заставить сбросить маску (на дуэли готов простить Грушницкого, если тот признается в подлом заговоре).

Для Печорина добро и зло давно смешаны, потому он не остановится ни перед чем, разрушая чужие иллюзии, счастье, жизни. Рядом с ним другие герои кажутся пресными, заурядными. Максим Максимыч – воплощение нормальной, человеческой теплоты, ответственности и долга. Но он также и служака, выполняющий приказы. Грушницкий – мальчишка, пытающийся сыграть значительную личность, связавшись с ничтожными людьми. Вернер – замечательный, сильный человек, но и его отталкивает печоринская беспощадность. Печорин в одиночку бросает вызов миру, людям, небесам.

Лермонтов художественно отобразил эпоху 30-40-х годов XIX века, главные герои которой посвятили жизнь интеллектуальному осмыслению своего места в ней. В романе этот процесс самопознания воплощен в Печорине. Однако роман Лермонтова имеет полифонический характер: основная мысль вырастает из одновременного звучания многих голосов. Эта черта реалистической прозы, где нет монополии на ту или иную точку зрения. Кроме того, система образов не делит героев на положительных и отрицательных, предлагая объемный взгляд на происходящее. Противоречивость и сложность человеческой природы воплощена Лермонтовым с психологической достоверностью. В отличие от традиционного романтического негодования по поводу несовершенства мира, автор предлагает понять эпоху и ее героя, соединив высокую романтическую интонацию с реалистическим анализом.

Большинство исследователей называют «Фаталист» повестью, имея в виду законченный характер, относительную самостоятельность и философскую насыщенность произведения. Им завершается роман. Случайная, бессмысленная смерть Вулича словно перекликается с брошенной ранее фразой о смерти Печорина. Авантюрно-философская природа повести делает ее самой загадочной среди остальных частей романа.

Вопросы о судьбе и предопределении, случайном и закономерном, свободе воли и духовной несвободе – центральные в «Фаталисте». Тема испытания карточного игрока судьбой, противостояния жизни и смерти, удачи и невезения занимала еще Пушкина («Выстрел», «Пиковая дама»). Лермонтов также размышляет о предопределенности, но насыщает повествование множеством точек зрения, столкнув мусульманские верования, христианское учение и атеистическое сознание разных героев.

В «Фаталисте», как и в «Тамани», много таинственного, загадочного, порой страшного, мистического («разговор против обыкновения был занимателен», «каждый рассказывал разные необыкновенные случаи»). Появляется исключительный герой Вулич, описаны его страсть к игре и порядочность, потом нелепое пари, случайная осечка оружия, сохранившая жизнь героя, и такая же случайная его смерть. Однако главным героем остается Печорин, и все странные события повести будут осмыслены и объяснены им. Пейзаж, увиденный его глазами, готовит нас к страшным и необъяснимым происшествиям: вместо красоты снеговых гор Кавказа, уюта липовых аллей Пятигорска – «зубчатый горизонт домов», темные переулки, «красный, как зарево, пожарищ», месяц, осветивший тушу разрубленной свиньи на пустой улице. Это те знаки, которыми подготавливается заключительный трагический эпизод повести.

Ю.М. Лотман в статье о романе Лермонтова писал о взгляде поэта на соотношение русской и европейской культур: первая противостоит «великим дряхлым цивилизациям Запада как культура юная», она гибко воспринимает чужое сознание, верования и обычаи, рождая определенные типы личностей. Есть Максим Максимыч, с легкостью принимающий обычаи кавказских народов; есть «европеизированная чернь», поверхностно усвоившая пошлость европейской культуры: позы, декламацию и готовые пышные фразы («водяное общество» и Грушницкий); есть печоринский тип, приобщенный к «миру титанов

европейской романтической культуры» – миру Байрона и Наполеона. В «Фаталисте» ведется (с учетом европейского и восточного отношения к проблеме) дискуссия героев о судьбе, предопределении и свободе человеческой воли.

В фатализм верит Вулич, офицер родом из Сербии, завоеванной турками; он разделяет «мусульманское поверье» о предопределенности судьбы. Колоритная восточная внешность героя «отвечала вполне его характеру», он стал пленником страстей и азартной карточной игры: «постоянные неудачи только раздражали его упрямство». Он дразнит и испытывает судьбу, не сомневаясь в ее власти над человеком. Ощущения после осечки пистолета для него «лучше банка и штосса». Он мечтает о везении, удаче, фортуне. Но если судьба предопределена, то нельзя рассчитывать на карточный случай, а все поведение Вулича – это желание вырвать у судьбы свой выигрыш, оказаться сильнее ее. В новелле испытываются убеждения героев: Вулича, который верит в силу рока (Восток), и Печорина, настаивающего на силе разума, воли, рассудка (Запад).

Каждый из трех эпизодов новеллы то подтверждает, то отрицает существование предопределения. Вулич предлагает «испробовать на себе, может ли человек своевольно располагать своею жизнью, или каждому... заранее назначена роковая минута». Несмотря на всеобщий протест, Печорин заключает с Вуличем пари. Осечка помогла сербу выиграть спор, но Печорина смущает «печать смерти», увиденная им на лице победителя. На какой-то момент Печорин готов поверить в правоту офицера-серба, и эта вера усиливается, когда он узнает о гибели Вулича от руки пьяного казака. «Видно, уж так у него на роду было написано», – скажет об этой трагедии Максим Максимыч, и Печорин подтвердит правоту штабс-капитана, ведь он «предсказал невольно бедному его судьбу».

В третьем эпизоде Печорин сам повторяет эксперимент Вулича. Он принимает решение обезвредить пьяного убийцу, запершегося в сарае: «... подобно Вуличу я вздумал испытать судьбу». Хотя пуля казака «сорвала эполет», Печорин успел справиться с противником: «После всего этого как бы, кажется, не сделаться фаталистом?». Но европейское сознание героя не готово хоть что-нибудь принимать на веру, ведь он знает, «как часто мы принимаем за убеждения обман чувств или промах рассудка». Своим поступком он противопоставил фатализму волевой акт, рассчитав детали задуманного: заглянул в щель сарая, велел есаулу «завести... разговор» с убийцей и поставить у дверей трех казаков, до секунды рассчитал прыжок «головой вниз». Вулич просто спустил курок, оставаясь истинным фаталистом, а Печорин проявил холодный расчет и личную волю. Это европейский взгляд на поведение человека и реализацию сил, заложенных в нем: «И если точно есть предопределение, то зачем же нам дана воля, рассудок?»

Печорин много раз испытывает судьбу: не боится чеченских пуль, пытается догнать Бэлу и Казбича, вступает в поединок с ундиной, участвует в дуэли с Грушницким, берет пьяного казака. Как и Вулич, он играет в рулетку с судьбой, не желая ей подчиниться. Печорин совершает героический поступок, но говорит об этом вскользь: «Офицеры меня поздравляли – и точно было с чем». При наличии конкретной цели в нем раскрываются лучшие качества. Вулич жертвовал собой бессмысленно, а Печорин – во имя спасения людей.

Для понимания Печорина важен эпизод, когда он возвращается «домой пустыми переулками станицы» и размышляет о «людях премудрых», убежденных в участии небесных светил в «ничтожных спорах за клочок земли». Зато «какую силу воли придавала им уверенность, что целое небо... на них смотрит с участием...». Себя и свое поколение Печорин называет «жалкими потомками», не имеющими убеждений и гордости, наслаждения и страха, не способными «к великим жертвам ни для блага человечества, ни даже для собственного нашего счастья». Эти строчки перекликаются со стихотворением «Дума», давшим поэтический портрет поколения Лермонтова. В своем монологе Печорин отверг и христианскую идею самопожертвования, и мусульманскую убежденность в предопределенности человеческой судьбы, и язычество древних «премудрых» людей.

Из всех споров с другими героями, чувствами, судьбой Печорин выходит опустошенным, но не сдавшимся. Его атеизм – драма личности и необходимый этап

формирования сознания, отринувшего все прежние нравственные авторитеты. Это поколение ищущих и сомневающих: «Я люблю сомневаться во всем: это расположение ума не мешает решительности характера – напротив; что до меня касается, то я всегда смелее иду вперед, когда не знаю, что меня ожидает. Ведь хуже смерти ничего не случится – а смерти не минуешь!». Драма в том, что Печорин не знает ничего лучше смерти – в бессмертии души он не верит. Смысл эпизода пари с Вуличем – показать, как философски деятелен Печорин, как соотносит жизнь и убеждения, идеи и поступки, любую схему и догму превращая в личный эксперимент.

Д.А. Мусабекова

М.Ю. ЛЕРМОНТОВТЫҢ «ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ» РОМАНЫНДАҒЫ «ФАТАЛИСТ» ПОВЕСІНІҢ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Бұл мақалада белгілі орыс жазушысы М.Ю. Лермонтовтың «Герой нашего времени» романындағы «Фаталист» повесінің орны мен маңызы қарастырылады. Лермонтов шығармашылығының шыңы болып саналатын бұл шығарма орыс әдебиетіндегі алғашқы әлеуметтік-психологиялық және философиялық роман болып табылады. "Фаталист" повесі терең философиялық мәнімен ерекшеленеді. "Фаталист" повесінде "тағдыр" мәселесі қойылған. Шығармада жазушы жеке адам тағдырына тереңірек үңіліп, рухани әлемді егжей-тегжейлі бейнелеуге ерекше көңіл бөледі. Жазушы өз кейіпкерінің ішкі өміріне, рухани әлеміне терең ене алады. «Фаталист» повесінде кейіпкердің ішкі ой-толғаныстары, іс-әрекеті, сезімі нанымды суреттелген. Жазушы өз ортасының, өз замандасының табиғатын, психологиясын, жанын зерттейді, талдайды, сол төңіректе толғанады, таразылайды, адам тағдыры туралы ой қозғайды.

D. Mussabekova

THE PROBLEMS OF THE STORY "THE FATALIST", THE IMAGE OF WOLICA HEROES AND DISPUTES ABOUT PREDESTINATION

The basis of the "Fatalist" is the question of "if", "destiny", "predetermined". The plot of the novel three times confirms the reality of predestination. However, fatalism did not rule out for Lermontov's intervention in the life, but, on the contrary, he assumed freedom of action, decisive invasion of a predetermined course of events. In the story "the Fatalist" posed and resolved the question of whether a critical-minded person to Express their will and to fight the evils of the society to which he belongs. If you take the point of view of fatalists who claim that the world is ruled by an unknown and inexorable force (fate, destiny), that struggle is impossible and therefore meaningless. Coming out victorious from mortal combat with a criminal, Pechorin questioned the existence of predestination for alive not by the will of fate. He was saved from imminent, it would seem that the death of cold-blooded reason, a rigorous calculation and courage. However, of all the events depicted in the story, the hero makes far-reaching conclusions: in all circumstances, no matter what, you need to act to show their will and determination.

УДК 821.161.1

Г.А. Орынханова, Р. Кожасова

Казахский государственный женский педагогический университет

Алматы, Казахстан

gibadat_o@mail.ru

ЗЕРКАЛЬНОСТЬ КАК ПРИЕМ СОЗДАНИЯ ВНУТРЕННЕГО МИРА ГЕРОЯ В ТВОРЧЕСТВЕ М. БУЛГАКОВА

Исследование зеркальности в прозе М.А. Булгакова позволит увидеть в изображении героя такое явление, как взаимоотношение с самим собой, в котором степень оценки своих поступков находится в полной зависимости от сложной совокупности человеческих качеств

героя. Зеркальность в произведениях М.А. Булгакова является способом выражения мистического, иррационального, бессознательного.

В ее свете преломляются и трансформируются привычные категории внутреннего мира, изменяются чувства и эмоции персонажей. Взаимоотражаясь во внутренних мирах разных героев, они выводят скрытые истоки внутренней природы человека на сакральный, божественный уровень. Зеркало – это выход в трансцендентное, способ показать внутренние связи человека с пространством безвременья, Вселенной, иными мирами. Эффект зеркальности у М.А. Булгакова – это изображение искаженного сознания героя и взаимодействие его с авторской иронией.

Ключевые слова: зеркальность, двойничество, фантасмагория, мотив, маска.

Писатель в своем фантастическом мироощущении обращается к приему зеркальности, которая преобразует и содержание, и структуру произведения: например, в романе «Мастер и Маргарита» два повествования, о Москве и Ершалаиме, зеркально повернуты друг к другу.

И до, и после М.А. Булгакова литература часто обращалась к зеркалу. Это связано, прежде всего, с тем, что свойства его предоставляют огромные возможности для творческого воображения. Однако нас в данном случае интересует зеркальность как способ изображения двойственности внутреннего мира человека.

Соединяя в себе архетипическое из коллективного бессознательного, нарушение в чувстве реальности и мифологизированное сознание, зеркальность в художественном произведении может усложняться изображением особенностей внутреннего мира героя. Через отражение, т.е. внешнее, художником раскрываются скрытые чувства и переживания персонажа, т.е. внутреннее. Зеркальность расширяет не только границы художественного пространства, но и предоставляет автору многообразные возможности моделирования внутренней жизни своих персонажей.

Принцип прямого отражения – зеркальность – противопоставлен кривозеркальности, намеренному искажению, в котором привычное выглядит иначе.

Зеркальность есть соотношение объекта и его отражения. Причем отражение в зеркале – это копия внешнего вида оригинала с точностью до наоборот. Она всегда содержит в себе два, противоположных с точки зрения философии начала: идеальное (отражение) и материальное (оригинал), которые находятся в полной обоюдной зависимости. Зеркало, таким образом, обладает уникальной возможностью создавать зрительно осязаемый идеальный образ (отражение) материального оригинала.

Этим зеркальность отличается от двойничества, при котором два предмета материальны и могут зависеть друг от друга, а могут быть и самостоятельными. В повести М.А. Булгакова «Дьяволиада» при зависимости двойников друг от друга появляется симметрия, удивительно напоминающая симметрию зеркальных миров. Короткое, герой повести «Дьяволиада», одинаково воспринимает и Кальсонера, и его близнеца – для Короткова они одно лицо. В финале произведения Короткова начинают воспринимать как двойника его самого, М.А. Булгаков в этом случае создает сложное преобразование двойничества: сам герой не ощущает себя двойником, но ему эту роль навязывают извне, и Коротков примеривает на себя маску Колобкова, однако подобное раздвоение губительно для сознания героя.

Фантастический сюжет повести сам по себе раздвигает привычные рамки, делая их практически безграничными. Так, появление двух двойников трагически губительно для героя, но, с другой стороны, в попытке понять происходящее Коротков вдруг меняется, начинает осознавать себя человеком, как ни парадоксально это звучит, избавившись от единственного доступного ему человеческого общения – с сослуживцами.

Булгаковская фантасмагория построена на том, что мир становится абсурдным благодаря запутанным, необъяснимым связям между персонажами, которые оказываются двойниками. Все похождения героя напоминают хаотичные блуждания в лабиринте кривых

зеркал, себя самого Коротков несколько раз наблюдает в отражающих стеклах дверей, зеркалах лифтов, позже выясняется, что существует двойник Короткова – Колобков.

По словам А.В. Вулиса, сама по себе категория двойничества – это, кроме наличия персонажей двойников, еще и «система поступков, намерений, зависимостей, мотивировок, оговоренных предварительным условием... Литературной действительностью теперь управляет чета властителей – и в результате повсюду вокруг воцаряется странная дисгармоничная гармония» [1, 25]. Другими словами, мы рассматриваем категорию двойничества как особую организацию времени и пространства, как внутреннего, так и внешнего: при зависимости двойников Кальсонеров друг от друга появляется симметрия, удивительно напоминающая симметрию зеркальных миров. «Это был Кальсонер, но Кальсонер с длинной ассирийско-гофрированной бородой, ниспадавшей на грудь... Темный ужас охватил Короткова. За стеной ясно мелькнул Кальсонер иссиня бритый, прежний и страшный. Он прошел совсем близко от Короткова, отделенный от него лишь тоненьким слоем стекла» [2, III, 52]. Взаимодействие двойников в литературном произведении, по А.В. Вулису, выливается в формулу $1+1=1$ — «то есть персонаж и другой персонаж сливаются в цельном образе, а тот выглядит как один единственный герой» [1, 193]. Подтверждение тому – восприятие Коротковым Кальсонера и его близнеца: для Короткова они одно лицо, он их путает и считает, что перед ним один и тот же человек.

Совсем иное дело, если взаимодействие человека со своим отражением, копии – с оригиналом становится главным содержанием сюжета. Личность одновременно как бы разрастается: раньше было одно «я», а теперь их уже два. Часто их соотношение рассматривается как «Я» к «не-Я» при полном их сходстве.

Отражение, получив свободу, всегда зависит от своего оригинала. В повести «Собачье сердце» Шарик-пес превращается в Шарика-человека, в свою очередь – в Шарикове живет, благодаря операции Преображенского, Клим Чугункин. Образ Клима в повести – своеобразное отражение Шарикова. Поскольку Клим мертв, то его образ носит отвлеченный характер – Чугункин существует в сознании Преображенского, он – отражение. В результате операции Клим материализуется в Шарикове. Далее жизнь Полиграфа Полиграфовича определяется уже не столько привычками пса, сколько образом жизни Чугункина.

Внимание многих литературоведов, исследующих творчество М.А. Булгакова, привлекает обилие зеркал и стекол, которые организуют его художественный мир. Для мира М.А. Булгакова характерно широкое использование эффекта зеркальности, которое понимается нами как особое мироощущение, включающее в себя, кроме привычного соотношения объекта и его отражения, систему смыслов, точек зрения, сознаний персонажей. Нас в произведениях М.А. Булгакова интересует, прежде всего, зеркальность, влияющая на формирование внутреннего мира, организацию внутренних связей с миром вообще. Интерес в данном случае представляют герои, их размышления, действия, пространство вокруг них. Отстраненная позиция в отношении происходящего оказывается кривозеркальной позицией. М.А. Булгаков широко использует возможности зеркала как модели лжи и обмана. Герой романа «Записки покойника» репетирует перед зеркалом речь, предназначенную для режиссера театра. Зеркало, по словам Максудова, «подвело и обмануло»: оно не помогло создать маску, скрывающую внутреннее состояние героя. Герой испытывает душевные муки в творческой борьбе с Независимым Театром. Он отмечает: «лицо мое оказалось во власти моей мысли...» [2, I, 568]. Власть одной мысли свойственна внутреннему миру всех героев-творцов в произведениях М.А. Булгакова. Это мысль о творчестве и судьбе созданных произведений.

Зеркало является предметом, определяющим сознание героев. Оно – своеобразный индикатор не только внешности героев, но и их внутреннего состояния. Например, в повести «Собачье сердце»: «Филипп Филиппович перед *зеркальцем* на стене поправил пушистые усы» [2, III, 233]. Это говорит о способности героя оценить себя. Посетители Преображенского ищут глазами зеркало. Комбинация зеркал, в которую вглядывается Персиков, рождает хаос чувств в душевном мире героя.

Зеркальность в булгаковских произведениях отражает многомерность не только внешнего, но и внутреннего мира, эта внутренняя многомерность определяется булгаковской ситуацией разрушения человеческого в человеке.

Пространственная организация романа «Мастер и Маргарита» изображена через традиционное троимирие. В религиозном сознании мироздание делится на три царства: царство Божие, царство земное и царство Антихриста. Каждое из них имеет за собой закрепленное пространство, соответственно небеса, Землю и подземный мир. Действие последнего романа М.А. Булгакова традиционно разворачивается «и на земле, и в преисподней, и на Олимпе» [1, 453]. На первый взгляд, только царство Воланда не имеет точного пространства. Но позже становится ясным, что это пространство – зазеркалье.

Появления свиты Воланда так или иначе объясняются зеркальностью. Материализация Коровьева «из ниоткуда» очень напоминает материализацию тени, миража. А мираж есть не что иное, как эквивалент зеркального отражения. Азazelло появляется из зеркала трюмо в квартире № 50, в этом же зеркале прогуливается Бегемот: «в *зеркале* прошел здоровнейший черный кот и также пропал» [2, III, 185]. Воланд, появившись на Патриарших прудах, в первую очередь обращает внимание на зеркальные поверхности: пруд, стекла.

Воланд – главный житель зазеркалья. Об этом свидетельствует необыкновенная погоня за ним Ивана Бездомного: «Сколько Иван ни прибавлял шагу, расстояние между преследуемыми и им ничуть не сокращалось» [2, V, 147]. В этой погоне Воланд со свитой предстают как мираж, который никогда не приближается, сколько к нему ни иди. В основе эффекта миража лежит принцип зеркального отражения: «возникает из-за полного внутреннего отражения света в атмосфере при необычном распределении воздуха по вертикали» [3, 808].

Ивану Бездомному в этой погоне не могут помочь ни икона, ни свечи, и не потому, что он не верит в Бога, а потому, что Россия, описываемая М.А. Булгаковым, предстает как забытая Богом страна. Икону и свечи Бездомный находит в «аду», в квартирке с «*адским* освещением». Квартира № 50 напоминает церковь, но это не храм, хоть и пахнет там ладаном и из окон, забранных цветными стеклами, льется церковный свет. Сам Воланд появляется в Москве, чтобы посмотреть на людей. Сатана не наводит порядка в Москве, его свита больше разрушает, но в этом разрушении меняются к лучшему все, кто с ними столкнулся, – Иван Бездомный, Варенуха, Римский, Лиходеев, Жорж Бенгальский.

М.А. Булгаков строит свою модель мира, разрушая прежние представления об устройстве мироздания. Автор создает мир романа, сознательно отталкиваясь от канонических текстов. И. Сухих трактует произведение М.А. Булгакова как «Евангелие от Михаила». Называя так свою работу, автор утверждает, что традиционные евангелия трансформировались в романе в соответствии с задачами писателя. Похожее название имеет работа А. Зеркалова – «Евангелие от Михаила Булгакова. Опыт исследования ершалаимских глав романа "Мастер и Маргарита"». У автора романа «Мастер и Маргарита» Иисус совсем другой: в истории об Иешуа от истории о традиционном Христе остались только странная проповедь, предательство Иуды, суд Пилата, казнь, страшная гроза над Ершалаимом. Роман – зеркало, поставленное под определенным углом, чтобы отразить точку зрения, сформулированную Воландом: «А не надо никаких точек зрения, – ответил странный профессор, – просто он существовал и больше ничего... И доказательств никаких не требуется» [2, V, 111]. В «Мастере и Маргарите» нет границ между реальностью и вымыслом так же, как нет таких границ в мифе, в поэмах Гомера, в сказаниях евангелистов. И. Сухих отмечает, что «миф Булгаков создает внутри своего романа в стилистической манере, совершенно необычной для канонических евангелий» [4, 14]. Традиционные сюжеты евангельских историй, отличающиеся порой сухостью изображаемого, у М.А. Булгакова приобретают реальность, детализированность: кроме вечного спора Иешуа и Понтия Пилата у автора существует еще и окружающий мир с безжалостным солнцепеком, с фонтанчиком, с ласточкой под потолком. Евангельская история приобретает наглядный, чувственный, пластический характер.

Воланд и его мир у М.А. Булгакова еще более далеки от канона и культурно-исторической традиции. Булгаковский сатана скорее обнаруживает зло, чем совершает его. Мир Воланда в романе – смешение легкой иронии и прозрачной лирики: «Под ветвями *верб, усеянных нежными, пушистыми сережками, видными в луне*, сидели в два ряда *толстомордые* лягушки и, раздуваясь, как резиновые, играли на деревянных дудочках бравурный марш» [2, V, 372].

Повествование романа «Мастер и Маргарита» разделяется на повествование о событиях в Ершалаиме и о событиях в Москве. Зеркально перекликающиеся персонажи этих двух повествований – Мастер и Иешуа. Оба они вобрали в себя много булгаковского, автобиографического. Роман, созданный Мастером, – зеркало, включенное в состав «большого» романа.

Образ толпы связывает в романе художественные пространства Москвы и Ершалаима. На фоне воющей толпы Пилат произносит свой приговор, толпа наблюдает за казнью. Та же толпа в театре с восторгом ловит деньги, наблюдает за унижением Семплеярова и других. Толпы писателей танцуют, выстраиваются в очереди, топчут вышедшего из очереди, безликое множество людей идет по улицам Ершалаима в праздник.

Между толпой в древнем городе и в Москве есть «соединительное звено» – толпа, пришедшая на бал к Сатане: «По лестнице снизу вверх поток... снизу текла река. Конца этой реке не было видно... какой-то шорох, как бы крыльев по стенам, доносился теперь сзади из залы, и было понятно, что там танцуют неслыханные полчища гостей... » [2, V, 399].

Ничем не отличаются люди ни в древности, ни в современном мире. Это и отмечает Воланд: «... обыкновенные люди... В общем, *напоминают прежних* ... квартирный вопрос только испортил их...» [2, V, 235]. «*Милосердие* иногда стучится в их сердца» [2, V, 235], – говорит Воланд. Но оно чаще всего стучится, когда человек один, вне толпы, которая, отражая самые измененные качества людей, становится воплощением бездны, тьмы, безумия.

Категория памяти тоже трансформируется в зеркальности двух романов. Окончательно реализуется эта зеркальность в эпилоге. Мастер с «исклотовой иглами памятью» покидает Москву, после его ухода колют в больнице Ивана Бездомного. Память много лет спустя мучает в дни весеннего полнолуния профессора Ивана Николаевича Поньрева, единственного ученика Мастера (мучает она и бывшего борова Николая Ивановича). Память может быть вечной, когда ее несет мастер своего дела: «Достоевский бессмертен», – говорит Бегемот. Невежественный Рюхин сетует на бессмертие Пушкина, потому что «белогвардеец раздробил ему бедро» [2, V, 174].

Зеркало в романе – это не только пространство сверхъестественного, через зеркало герои оценивают свою внешность. Маргарита смотрится в зеркало, поражаясь действию крема Азazelло; Наташа упивается своей красотой, смотрясь в то же трюмо; Николай Иванович, «глянув на себя в *зеркало*, ... отчаянно и дико завыл» [2, V, 369]. Зеркала в романе разбиваются нечистой силой или с помощью ее: Маргарита бьет зеркала в квартире Латунского, кот Бегемот стреляет в зеркало в квартире покойного Берлиоза, толпа, напуганная пожаром, который устроила свита Воланда, выдавливает зеркальные двери в магазине.

Кроме зеркал, в романе безжалостно бьются стекла. Это тоже связано с появлением нечистой силы. Начинается все с разбитых стекол в трамвае, который убил Берлиоза: «... и с грохотом и звоном из окон полетели стекла» [2, V, 143]. Разгром в магазине практически заканчивает деятельность свиты Сатаны: «Зазвенели и посыпались *стекла* в выходных зеркальных дверях... » [2, V, 493]. Маргарита бьет стекла в «Доме Драмлита», Бегемот разрушает квартиру №50. С появлением осколков становится на мгновение светлее, чем было до этого: в каждом осколке отражается мир, который ранее был отражен в одном большом стекле, а значит, миров теперь стало столько же, сколько и осколков. Но после этой яркой вспышки света и шума наступает темнота и тишина, которые в привычном понимании лучше всего приспособлены для обмана. У М.А. Булгакова, напротив, тьма, а не свет срывает обманы: «Ночь густела, летела рядом, *разоблачала обманы*» [2, V, 524]. Ночью, а не днем признается Понтий Пилат в своем грехе – трусости.

Отражение в стекле иное, чем в зеркале, оно не такое четкое. Простое стекло делит наш мир на две части: перед стеклом и за стеклом. Призрачное, нечеткое отражение мира в окне накладывается на образы реальных предметов, расположенных за ним. От этого эффекта создается впечатление зыбкости, нереальности отражаемой части и настоящего мира за стеклом.

Однако «зеркальность» булгаковской прозы в первую очередь наделяется философским контекстом, в котором не последнее место занимает библейский сюжет. Евангельское понимание света и покоя сводит в зеркальные параллели два романа. «Никакое дело, даже самое грандиозное, в русском сознании не заслуживает для героя света или покоя. Русскому сознанию кроме этого надо чистую совесть, полное оправдание души. И никакое дело не спасет, если совесть нечиста. Русский герой, мастер, не потребует себе задаром света или покоя и не получит их задаром» [5, 32]. Мастер получает успокоение от трудов своих, Левий Матвей, как ученик и подвижник, – свет. Это разные аспекты бытия в хронотопе вечности; смерть у М.А. Булгакова в соответствии с этим несет покой, и в романе она превращается в исчезновение. Понтий Пилат лишен покоя 2000 лет. Его поступку есть объяснение, но утешения пятому прокуратору Иудеи нет. Через утешение возможен покой, а утешать надо взволнованную совесть, только тогда и наступает «прощение и вечный приют».

Кроме евангельского света в романе есть свет от гладких, полированных, стеклянных поверхностей, солнечный и лунный свет. Свечение, блеск от металлических, стеклянных поверхностей связан, прежде всего, с появлением или действием нечистой силы. У Воланда во рту золотые и платиновые коронки, у Коровьева поблескивает разбитое пенсне, кот Бегемот напудрил золотом усы, Маргарита после применения крема вся светится. Воланда в Москве привлекает свет, отраженный в окнах, он не смотрит на солнце. Светило Воланда – луна. Лунный свет в романе может согревать, он может быть столбом, рекой, может быть дорогой. Луна – символ сатаны, ее свет – это его власть. Лунный свет беспокоит и наводит тоску. Героев романа, которые сталкивались с Воландом, тревожит луна. В клинике Стравинского луна становится знакомой Мастера, позже, навсегда покидая город, он смотрит на нее как на возлюбленную. В весеннее полнолуние все, кто так или иначе столкнулся со свитой Воланда, болеют, тоскливо смотрят на луну. Трусость Понтия Пилата послужила причиной его вечного беспокойства. Понтий Пилат наказан «ведомством» света, а наказание выполняет «ведомство» Воланда. Только получив прощение и освобождение, прокуратор по лунной дороге поднимается вверх с Иешуа, которому подвластен и солнечный, и лунный свет.

Равнодушный солнечный свет – страдание для Понтия Пилата. Солнце безжалостно палит и в Ершалаиме, и в Москве, 2000 лет спустя. Луна в произведении – солнце мертвых и, на первый взгляд, действительно является антиподом дневного светила. Ее свет – свет тревоги, болезни, от него ничего не родится, этот свет безысходен... Но луна, как космическое тело, не может светить сама. Она – зеркало, которое посылает на землю отраженные солнечные лучи. А значит, она столь же безжалостна и равнодушна, как безжалостен и равнодушен раскаленный диск солнца. Так связаны противоположности: и Левий Матвей, желающий голого света, ошибается – тени без света не будет так же, как не будет лунного света без солнечного. Воланд, повелитель теней, мудрее Левия Матвея, однако мудрость и знание – это не те качества, за которые награждают светом.

В систему «зеркальная пара» укладываются многие персонажи романа. В образе Маргариты, по замечанию А. Зеркалова, соединились противоположные категории: возмездия и самопожертвования. «Маргарита – единственный персонаж, говорящий о превосходстве настоящего перед прошедшим, наиболее полное осуществление заветов Иешуа. Маргарита единственно бессмертна в мире трусости, единственная из всех, кто преодолел в себе "пилатов грех"» [5, 25]. Так Маргарита зеркально сближается и с образом Низы, и с образом Фриды.

Покой с Мастером разделит Маргарита: «Тот, кто любит, должен разделять участь того, кого он любит» [2, V, 526]. Надо отметить, что на этом основании образ Маргариты сближается с образом Левия Матвея: «... я вернулась, как несчастный Левий Матвей, слишком

поздно!» [2, V, 339]. Бывший сборщик податей сжигает за собой мосты и безоглядно идет за учителем, записывает каждое его слово, готов любой ценой спасти Иешуа от гибели, собирается мстить предателю Иуде. Как Маргарита ради любимого стала ведьмой, так Левий Матвей не боится вступить в схватку с самим Богом: «Проклинаю тебя, Бог!.. Ты Бог зла!..» [2, V, 295].

Зеркальность в произведениях М.А. Булгакова значительно шире, чем привычное соотношение объекта и его отражения. Писатель часто использует возможности зеркала в изображении связей внутреннего мира с внешним. Герой вглядывается в свое отражение, оценивая правильность принятых решений, обнаруживая неведомое в собственной душе. При этом зеркало в булгаковских произведениях, раскрывая истинное содержание внутреннего мира, часто искажает окружающую реальность. Обман зеркального отражения раздваивает действительность, что, в свою очередь, обеспечивает амбивалентность внутреннего мира героя, выражающуюся, с одной стороны, в его творческих способностях, а с другой – в слабости, нерешительности, незащитности персонажа. Герои М.А. Булгакова с родственной душевной организацией выступают как система зеркал, поставленных под разным углом. Например, в романе «Мастер и Маргарита» это герои, близкие авторской концепции творческой личности (Мастер, Иешуа, Воланд). Такой прием позволяет создать варианты внутреннего мира и его связей с внешней реальностью. По принципу отражения М.А. Булгаков выстраивает события, систему образов и мотивов, связывает их с переживаниями и эмоциями героя, душевная организация которого, в свою очередь, – зеркало внутреннего мира автора.

Список литературы

- 1 Вулис А. Литературные зеркала. – М.: Советский писатель, 1991. – 480 с.
- 2 Булгаков М.А. Собрание сочинений в 8 т. – М.: Центрполиграф, 2004. – Т.2. – 624 с.
- 3 Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. Прохоров. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 1600 с.
- 4 Сухих. И. Евангелие от Михаила (1928-1940 Мастер и Маргарита) // Звезда. – 2000. – № 6. – С. 213-225.
- 5 Зеркалов А. Воланд, Мефистофель и другие...Заметки о «теологии» романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» // Наука и религия. – 1987. – № 8/9. – С. 23-47.

Г. А Орынханова, Р. Қожасова

М. БУЛГАКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРДІҢ ІШКІ ДҮНИЕСІН АШУДЫҢ КЕЙБІР ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада аса күрделі тарихи кезеңді қамти отырып, өнерге деген адалдық пен тазалықты биік танымда суреттеп берген “Мастер және Маргарита” романы сөз болады. Онда “адам тұлғасын” ашудың кейбір тәсілдері қарастырылады. Нақтырақ айтқанда, кейіпкердің ішкі рухани әлеміне үңілу, болмысына талдау жасау үшін қаламгер терең толғанып, тынбай ізденген. Ол - жазушы үшін толыққанды образ, өміршең тұлға жасаудағы бірден бір қолайлы да, оңтайлы тәсілі деп ойлаймыз. Шындығында да, образ, характер жоқ жерде көркем шығарма рухы тұрмақ, оның елесі де болмайды. Талданып отырған шығарманың ең бір ұтымды тұсы – адам мінезін, тұлға, бейнесін өзгеріс, даму үстінде алып, өмірлік күрес-тартыспен ұштастырып көрсете алу. Романдағы бейнелер гуманизм мен әділетсіздік, махаббат, зұлымдық, қызғаныш секілді жағымды және жағымсыз мінез, іс-әрекеттер арасындағы қайшылықты, тартысты көрсетеді. Қанишама уақыт өтсе де, гасырдан гасыр ауысып, заман өзгерсе де, бұл роман өз мәнін жоғалтпайды.

G.Orynkhanova, R.Kozhasova

THE REFLECTIVITY AS A TECHNIQUE FOR CREATING THE INTERNAL WORLD OF THE HERO IN THE WORKS OF MIKHAIL BULGAKOV

A study of reflectivity in the prose of M. A. Bulgakov allows you to see the image of the hero is the phenomenon of the relationship with himself in which the extent of their actions is fully dependent

on a complex set of human qualities of the hero. The reflectivity in the works of M. A. Bulgakov is a way of expressing the mystical, the irrational, the unconscious. In its light refracted and transformirovalsya usual category of the inner world, changing the feelings and emotions of the characters. Vzaimootnoshenij in the inner worlds of the different characters, they display the hidden origins of the inner nature of man to the sacred, divine level. The mirror is output in the transcendental way of showing the internal relationship of man with the space of timelessness, the Universe, other worlds. The effect of reflectivity in M. A. Bulgakov is an image of the distorted consciousness of the hero and its interaction with the author's irony.

ӘОЖ: 821.512.122.32.09

Н.К. Смагулова, Г.К. Кажобаева
Ш.Уәлиханов атындағы КМУ, Көкшетау, Қазақстан
Smaghulova13@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨРІНІСІ

Мақалада қазіргі қазақ әңгімелеріндегі рухани құндылықтардың көру ерекшеліктері қарастырылған. Авторлар қазіргі қазақ прозасындағы әңгіме жанрының тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне тоқталған. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі өнер адамдарының бейнесінің жасалу ерекшеліктерін авторлық ұстанымды ғылыми тұрғыдан талдауға арналған.

Сондай-ақ мақалада Қуандық Түменбайдың «Ақындар заңы», Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімелеріндегі рухани құндылық және өнер адамдарының образын жасаудың көркемдік-эстетикалық сипаттарына талдау жасалған. Қаламгерлердің адам концепциясын даралап, суреттеуде авторлық ұстанымы мен дүниетанымы талданған.

Кілт сөздер: рухани құндылық, өнер, көркемдік-эстетикалық сипаттары, адам концепциясы, авторлық ұстаным.

Кейінгі жылдардағы қазақ прозасы адам руханилығы мәселесіне түрлі философиялық көзқарастар тұрғысынан келуге тырысты.

Адамдардың рухани мәдениетінің қалыптасуы - аумалы-төкпелі заманымыздың ең маңызды мәселесі. Өйткені қоғамның рухани- жадаулығы-қауіпті дерт. Ол адамдардың, саяси моральдық азып-тозуына елдің әлеуметтік-экономикалық құлдырауына әкеледі.

Руханият дегеніміз кең әрі терең ұғым. Ол әрине бір жылдың ғана жемісі емес, көптеген жылдардың мұрасы. Халық санасы бұл мұраны біртіндеп игеріп оны өзіне азық етеді, рухани жағынан байып молыға түседі. Сананың өсуі қоғамның мәдени – азаматтық парасатын биіктете түсіп, адамгершілік үрдістерінің құлаш жаюына қолайлы жағдай жасайды.

Құндылықтарды бағалаудағы қателіктер көбіне өтпелі кезеңдерге тап келеді. Бір қоғамдық жүйе екіншісімен ауысқанда мұндай асыра сілтеушіліктер жиі кездеседі. Қазіргі уақытта етек жайып, белең алып бара жатқан тағылыққа, жан жадаулығына қарсы қоятын бірден-бір әлеуметтік күш– руханилық болып табылады. Рухани мәдениет және өркениет бір-біріне сай бола бермеуі де мүмкін. Ғылыми-техникалық жетістіктердің адамға ізгілік әкелуімен қатар бақытсыздық әкелуі де өмірде орын алып отырған шындық. Бүгінгі тіршілік етіп отырған қоғамымыздағы халықтың әлеуметтік тұрмысы, күн көріс қамы, олардың ел болашағы, ұлттық мүдде, азаматтық парыз бен қарыз деген келелі ұғымдар жайлы ойлауға, оған өз үлесін қосуға, ниет білдіруге, талап қылуға мүмкіндік беріп отырған жоқ. Адам баласы терең ойлап, кең пішетін санадан, адами және рухани құндылықтардан күннен-күнге жатсынып бара жатқаны ғасыр трагедиясы. Адамзат баласының әлеуметтік жағдайының қиындығы оның бойына көптеген өзгерістер әкеледі. Ішкі жан дүниесінен бастап, сыртқы бет-

бейнесі, іс-әрекеті, айналасындағы адамдар мен қарым-қатынасына дейін белгілі бір өзгерістерге, құбылуларға ұшырайды. Бұның бәрі оның дүниетанымына да әсер етеді.

Бүгінгі қаламгерлер қоғамның рухани бейнесін көрсету, ұлттың рухын көтеру идеясын өз әңгімелеріне өзек ете отырып, өз шешімін күтіп жатқан сұрақтардың бірі халық пен өнерді әлеуметтік қолдауды бірінші кезекке шығарды. Себебі өтпелі кезеңнің әлеуметтік қиындығы ең бірінші халық пен оның өнеріне қатты тиген еді. Өзінің өнері арқылы ұлт басқа елге танылады. Сол өнердің ыстық-суығына күйіп жүрген өнер адамдарының тағдыры бүгінгі күні не болып жатыр деген сауал жазушылар қауымын ойлантқан. Осындай азаматтық, адамзаттық мәселелер бүгінгі қазақ әңгімелерінің тартысының синкретті сипат алуына негіз болды. Әлеуметтік, ішкі психологиялық тартыс бірінен-біріне ауыса отырып, кезең бейнесін характер болмысы арқылы танытуды көркемдікпен игере бастады.

«Әдеби әдіс мәселесі ең басты дүниетанымдық, көркемдік құбылыс саналса, осы мәселелердің неғұрлым нақты, толымды шешімі, айқын ғылыми келбеті кейіпкер жан дүниесін бейнелеу мүмкіндіктері мен амал, жолдары, сол бағдардағы жемісті нәтижелер арқылы табылмақ» [1, 335].

Қуандық Түменбайдың «Ақындар заңы», Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімелерінде өнер адамдарының әлеуметтік тұрмыс-тіршілігі мен ішкі психологиялық жағдайларының, сезімдерінің арпалысқа түсіп, қайсысының жеңіп, үстем тұруы асқан шыншылдықпен, сыншылдықпен бейнеленген.

Жазушы Қ.Түменбайдың «Ақындар заңы» әңгімесінің өзегінде ақын Саян тағдыры жатыр. Шығармада күрделі қат-қабат қалың оқиға жоқ. Автор кейіпкердің психологиясына, ішкі сезімдік арпалысына баса үңіліп, оларға талдау жасау арқылы шығарманың парасаттылық деңгейін ой мен идея тереңдігін жетілдіре түсуге күш салады. Әрине шағын әңгімеде оның бүкіл өмірі бейнеленген дей алмаймыз. Бірақ ақынның өмірлік мақсат мұраты көрінген. Қала өмірінен ішкі-жан дүниесі де сыртқы болмысы да шаршаған ақын туған ауыл төсінде дем алып жатыр. Ақын жаны дертті. Оның дертін емдейтін шипа тек қана өзінің ерік-жігері екенін ақын жақсы түсінеді. Сондықтан да ол Алматыдан шыққанда өз-өзіне серт берген: «Өмірден отызында қыршын кеткен Шоқанның атымен ант етемін, енді қайтіп осымен аузымды былғамаймын» [2, 12] Неге ақын аузына Шоқан есімі түсіп отыр. Тек қана «Шоқан және өнер» деген кітап шығарғандықтан ба? Кешегі Шоқан мен бүгінгі ақынның өмірі бір-біріне тіпті ұқсамайды, ал рухани жан дүниелері туыстас.

Бүгінгі ақын өз көңіліндегі толғаныс-тебіреністі, өз көңіліндегі мүддені кешегі Шоқанның мақсатымен байланыстырады. Ол өз басындағы бақыт пен қасіретті соған қарап таниды. Ол бүгінгінің жетістігі кешегінің көксеген жерінен қаншалықты шыға алғанымен өлшейді. Ақын ішкілікке салынса да көңіл түкпіріндегі туған елге, анаға, халыққа деген сезімін жоғалтпаған. Қаншама қаулаған сөзге қалып, кейбіреулер теріс айналып кетсе де, оның жан дүниесі таза табиғи қалпын сақтап қалған. Ол халқының рухани байлығының туын жоғары ұстайды. Сол үшін қызмет еткісі келеді. Бұл оның басты мақсаты. Кейіпкердің ұлт перзенті ретіндегі сәулелі мінезі осы тұста айқын. Ұлт мүддесін ортаның ісін, парызым өз ісім деп тануы, өзіне жүктелген аманатқа жанын салып оң көзімен қарауы, сол үшін қиналып, күйінуі осы сезімдердің арпалысы кейіпкерді оқырманымен табыстырады, таныстырады.

Қоғам дамуындағы өзгерістер адам санасының өмір сүру салтына, түсінік-нанымына қаншалықты әсер етсе де, ешуақытта өзгермейтін заң бар. Ол халықтың рухани байлығы, адамның рухани құндылықтарының өзіндік бітім-болмысы. Әрине ел басынан өткен әрбір кезең оның әдебиеті мен мәдениетіне әртүрлі сапалық өзгерістер әкелуі мүмкін. Бірақ оның ішкі мазмұны мен ұлттық ерекшелігін өзгерте алмайды. Ал адам бойындағы рухани құндылықтың өзгеру-өзгермеуі әр адамның өзінің ерік-жігеріне байланысты. Қоғаммен бірге келген әрбір тың жаңалық, өзгерістерді әрбір адам өзінше қабылдайтыны белгілі.

Дегенмен әрбір адам өзінің адами келбетін сақтап қалуы тиіс. Бұл тек өзі үшін емес, қоғам үшін, ел, халық үшін адамзат тағдыры үшін игілікті мүдде. Осындай адамзаттық мәні бар келелі іске бүгінгі ақын ауылдастары қай тұрғыдан келгенін көріп ақын шошынады.

Әңгімеге көз жүгіртсек: «Туған жердің тұз-дәмін тату үшін тәуелсіздік алған ауылыма келгенде шешемнен басқа қабағы ашық біреуді көрмедім. Адамдар да, тал терегі де жүдеп кетіпті. Шыққан кітабым түстіме екен деп кітапхана барып едім, бұрынғы клуб ішіндегі бай кітапхананың орнында машина-трактор шеберханасы тұр» [2, 12]. Кітапхана мен машина-трактор шеберханасы деген ұғымның арасы жер мен көктей алшақ. Рухани құндылықтың орнын материалдық игілік басқан. Бұл жағдай жалғыз ақын ауылында орын алып отырған жоқ, көптеген қазақ ауылдарының басындағы жағдай.

Небір жақсымен жайсаңды тудырған, өсіріп, тәрбиелеген халық перзенттерін берген ауыл тағдыры көкірегіне намысы барды ойлантары хақ. Бар кінәні қоғамға жаппай, сол қоғам үшін қызмет етіп жүрген өзіміз екенін ескерген дұрыс сияқты. Жалғыз Саян ақын ештеңе істей алмайтыны анық. Ол енді айналасынан өзін түсінетін адам іздейді. Көпшілікке көп дүниені ұғындырғысы келеді. Әсіресе жас жеткіншектер алдына шығып, Шоқан және оның өмірі мен өнері жайлы айтқысы келуі осының дәлелі. Бірақ ақынға қарайтын ауыл жоқ. Ақынын құдайындай сыйлайтын, қадірлеп төбесіне қоятын, оның бар еркелігін көтеретін, сөз өнерін құдіретім деп танитын ұлттың бүгінгі ұрпағына не болған?

Осындай қасіретті басынан өткеріп отырған бүгінгі қазақ ауылының бейнесі Думан Рамзанның «Түсіме кірген ақ боз ат» әңгімесінде көрінеді. Ауыл дегенде көркем табиғат, ақ шағаладай қатар түзелген үйлер, өрістен қайтқан мал, ақ жаулықты ана мен ақ сақалды қария, асау тай мінген бала, атпал азамат пен инабатты бойжеткен елесі көз алдымызға келетіні сөзсіз.

Адамдарының көңілі өзі сияқты жайылып жатқан ауылдың бүгінгі тыныс-тіршілігі көпті ойлантып жүрсе де, қоғамдағы түбегейлі өзгерістер, заман ағымы оның оңды-солды ықпалы ештеңеге де қарайлайтын емес. Әңгіменің басты кейіпкері Нұрман ат басын туған ауылына тірегеннен-ақ ауыл адамдарының басына түскен көптеген қиыншылықтардың куәсі болады. «Қазір таудың қасқырынан адамның қасқыры жаман болып кетті ғой», «Тегінде, маған мына нарық деген пәле жақпады. ... Несін жасырайық, келген қонаққа бұрынғыдай мал сойып, мәзірет жасайтын күй жоқ.», «Дүние не боп барады. Қос өкпеден қысып, қусырып жіберді ғой», «Әй, қайдам заманның сұтқынан қорқам!» деген сөздер қос қарияның аузынан шығады. Бұлар Нұрманның апа-жездесі Тұрымтай тәте мен Жүнісбек ақсақал еді.

Ел ішін жайлаған ұрлық, жұмыссыздық, арақ ішуден басқамен ісі жоқ жалқау жастар, алыпсатарлық саудамен үй-күйсіз сенделген әйелдер, бала бағып үйде отырған ер адамдар, тозығы жеткен үй-күй бәрі-бәрі халықты сандалтқан өтпелі кезең қиыншылығы. Осының бәрі жиналып келіп адам болмысына көптеген өзгерістер енгізгені аян. Әсіресе елдің намысын қолдан бермейтін арыстай азаматтар қазан-ошақ жағалап қалғаны ұлт болмысына жат тіршілік. «Әйелімнің сауда жасаймын деп қалаға кеткеніне ертең тура алты ай болады. Әйтеуір, баяғы соқыр үміт қой. Бір жерден арзанға алып, екінші жерге арқалап апарып, сәл үстеме ақша қосып сатады. Күндегі бар тірлігі осы. Одан түсіп жатқан пайда да шамалы көрінеді. Әйтеуір, аштан өліп, көштен қалмастың қамы. Мен отырмын екі баламен үйде омалып. Солардың тамағын дайындап, кірлерін жуумен-ақ күнім өтіп барады.» [3, 29] деп Жүнісбек ақсақалдың баласы Қанат өз тірлігін Нұрманға жайып салады.

Жазушы ауылдағы оның тұрғындарының болмысындағы өзгерісті сол адамдардың өздеріне бағалатқызады. «...ауылдың берекесі кеткен, базары тарқаған, ажары тозған, адамдары азған. Бірінің қатынына бірі үйленіп, бірінің байын бірі тартып алып жатқан заман!» [3, 31] деген ой Нұрман аузынан шыққан. Ал сол заманда өмір сүріп, оны өз қолдарымен жасап жатқан адам баласының өзінің дүниетанымы, ой-өрісі, санасы. Базарлы елдің берекесін алып, ажарын тоздырған өздері екенін түсінбейді емес, түсінеді. Бірақ барды жоғалтуға келген шамамыз, жоғалтқанды қайта табуға келмей жатыр. Кінәліні сырттан іздеп, қоғамға, заманға сілтеп үйренген әдет әлі де қалмай келеді.

Қазақ прозасында ауыл тақырыбына арнап көптеген әңгімелер жазған С. Мұратбеков, Т. Нұрмағанбетов туындыларындағы ауыл, оның ақ жарқын, кеңпейіл адамдарының бейнесі бүгінгі қазақ әңгімелерінде көріне қоймайды. Адам дүниетанымы өзгерген. Қазақ ауылы өзінің әр перзенті «ауылым—алтын бесігім» деп еске алатын сезімге лайықты орнын ала алмай

қалатын қауіпті Думан Рамазан жоғарыдағы әңгімесіне танытып өтеді. «Ауылдан шыға бере күн суыта бастады.Көк жүзінде қара қошқыл бұлттар пайда болып, төңірек күңгірт тартты.Төбеде топ-тобымен тырналар ұшып барады.Ненің әсері екенін өзім де білмеймін, тыраулаған тырналарға қарап отырып, өзімді-өзім тоқтата алмай кемсендеп қоя бердім.Көзіме тағы да жас іркілді»[3, 36] деп әңгіменің аяқталуы осы ойға дәлел.

Екі жазушының әңгімелерінің идеялық жағынан тоқайласатын бір тұсы осы бүгінгі ауыл бейнесі. Саян мен Нұрман жанына бататын жайт біреу ол азып-тозған ауыл тағдыры. Саян жаны түңілген сәтте оған демеу болған облыс әкімі Атымтай Жомарт болады. Ол көмекшісін жіберіп ақынды өзінің қабылдауына алдыртады. Ауылдан жүрер алдындағы кейбір сөздер адам санасына тоталитарлық заманның салып кеткен дақты байқатады. Әкім көмекшісінің көзіндегі қобалжу, баусындағы бұйрық, күзетшідей тұруы, артық тіл қатпауы осының дәлелі. Өзін ел көзінен тасада не үшін машинаға салып әкетіп бара жатқанын біле алмай, білгісі келген сұрағына жауап ала алмағаны талай талант тағдырынан белгілі жайт.

Ақын Саянның жалғыз көйлегім бар, бірақ оның қара дақтары бар деген ойы көп сырды аңғартады. Ол халқына, оның өнеріне деген пәк сезім. Бірақ сол бір ақ көңілге түскен дақтар бар. Сонымен қатар әңгімеде ақын өзінің өміріндегі естен кетпес екі оқиғаның бірі осы әкім қабылдауы болса, екіншісі өзінің үйлену тойы күні неміс ұлтының өкілдері әйел мен ер адамның бұларды құттықтап ерекше қуанғандары еді. Адамдық, ұлттық рухы жоғары халық деп неміс ұлты туралы ақын бір сәт ойланып кетеді.

Халық бойындағы ұлттық рухтың сөнуі, көріне алмауы жақсылыққа апармайды.Сөнген рухты қайтадан маздата жаға білу тек қана әдебиеттің қолынан келетіні туралы қаламгер Д.Әшімханұлы мынадай пікір білдірген еді: «Ұзақ жылдар бойы ағылшындардың отарлауында болған үнді халқы тәуелсіздік алған кезде Джавахар Нерудің «Бәрі қалпына келтіреміз.Кедейшіліктен де құтыламыз, байлыққа да жетеміз, қираған мүлік-мүкәмалдың да орны толады.Ең жаманы отарлық езгінің әсерінен халқымыз рухын жоғалтып алды.Орны толмас өкінішіміз де осы.» деп мұңаятыны бар.Осыған ұқсас, көп жылғы отарлық пен бодандық қазақ халқының да рухын жасытып, сағын сындырып кетті.Ал енді халқымыздың жасыған рухын кім көтереді.Меніңше мұны тек әдебиет көтереді.Сондықтан да әдебиетіміздің қазіргі кездегі міндеті, парызы—халқымыздың рухын көтеруге бағытталуы керек» [4, 9].

Ездік елдікке жетелемейді. Автор ақынды әкімнің жылы қабылдауын, ерекше ілтипат көрсеткенін суреттей отыра, ақын жанын түсініп, оның дертінің емін іздеген ұлт перзентінің бейнесін ашады.«Ақындар заңы Джунгли ешкімге ішкі қақпасын шерткізбейді, Мүсіркегенді жек көреді» [2, 12] деген сәттен ақын жанының өрлігін байқаймыз.

Жазушы әртүрлі әлеуметтік топтар өкілінің ішкі дүниесін олардың сана сезіміне тән психологиялық детальдар шынайылығымен суреттеуге ұмтылады. Әкім Атымтай Жомарттың ақынды мүсіркемей, оның жан дүниесінің пернесін басып көріп, өзінің көңіліндегі биік мұратын іске асыруы адамдық рухының биіктігін көрсетеді. Ұлттың төл перзенттері ұлт мүддесі үшін оның өнері үшін бір-бірінен қолдау көруі, адам жанын жадыратады. Саянның өмірге құштарлығы өнермен тығыз байланысты. Оның ойынша адам баласы мәнді тіршілік кешу үшін өнерді жанындай түсініп, қадірлей білуі қажет.

Саянның ішкі жан дүниесіндегі игілікті ойлар сыртқа шыққанда үнемі кедергіге ұшырайды. Бұдан рухани дүниеден материалдық дүниенің бірінші кезекке шыққанын байқаймыз. Саянның идеалы ұлт өнері. Ол сол өнерді Шоқан өмірі арқылы кейінгі буынға жеткізбек.Бірақ осы бір асыл арманға жету Саян үшін қиын. Себебі тіршіліктің өз заңы бар. Ол әр адамы, оның сана-сезімін, ой-өрісін өзіне бағындыра алады. Күнделікті тұрмыс тілеуін ғана қанағаттандырып өмір сүру, тіршілік ету адам баласын алысқа апармасы сөзсіз.

Рухани қажеттілікті сезіне отыра, сезінгісі келмеу, материалдық игіліктің жетегінде кету Саян ауылдастарының басты трагедиясы.Барлық келеңсіз құбылыстарды Саян көре біледі.Себебі ол сырттан келді.Сондай-ақ оның дүниетанымы басқа.Саян дерті – бүгінгі заман дерті, дәуір дерті.Жазушы заман дертін, адамзатты аздыруға себепкер осал тұстарды тап басып, өмір шындығын көркемдік тәсілмен биік деңгейде шебер баяндайды.Жазушының әкім есімін Атымтай Жомарт деп алуында өзіндік сыр бар.Қазақ халқының ұғымында бұл есім

дархандықтың, көпшілдіктің белгісі ретінде көрінетіні белгілі. Әңгімеде: « – Әкемнің аты Атымтай Отчеством жоқ. Қазақ баласы әкесінің атымен жазылады, – дегенде Саянның қолы қайта жүріп кетті де, нығыздап нүкте қойды» [2, 12] деп суреттелетін сәтте Саян өзіне бүкіл жан дүниесімен жақын адамын тапқандай әсер алады. Жазушы әкім образын шыншыл өрнектей отырып, азаматтық деген киелі ұғымның мәнін өз тұрғысынан ашуға тырысқан. «Өнерім менің өмірім» деген мақсатпен өмір сүрген Саян сияқты өнер адамдарының қандай қиындық болса да мойымай, айналасына қарап түңіліп кетпей, алдыңғы күнге сеніммен қарай білуі жаныңа қуат береді. Себебі әлеуметтік тұрмыс жеңіп, рухани қайыршыланып, жадап-жүдеп, өз ортасынан жатсынып, азып-тозып кеткен өнер адамының өмірін бейнелейтін, тағдырын көрсететін әңгімелер бүгінгі прозамызда көптеп кездеседі.

Жатсыну сияқты философиялық категория – экзистенциализмнің күрделі концепцияларының бірі екені белгілі. Философияның ғылыми мәселесі ретінде жатсыну көп жылдар бойы маркстік-лениндік ілімге қарсы қойылып, тек біржақты түсініктердің ауқымында қалып қойды. Бүгінгі дәуірде әлемдік мәдениеттердің интеграциясы күшейген шақта, рухани ықпалдардың төркінін танып, өрісін барлау ғылым алдындағы маңызды істердің бірі екені анық. Жалпы жатсыну түрлері; адамдардың адамнан жатсынуы, адамның өз-өзінен жатсынуы, адамның қоғамнан жатсынуы.

Жазушы Нұрғали Ораздың «Қайыршының жұлдызы» әңгімесінде осыған дейін қазақ прозасында көрінген тенденцияның бірі адамның өз заманын рухани жатсынуы басты мәселе ретінде көрінген. Болашағынан айналасындағыларға мол үміт күттірген жас актер аяқ астынан қайыр сұрап қайыршы болып кетеді.

Әңгімеде актердің тоғызыншы сыныпта оқитын қызы мектепте курткасын жоғалтып алып, үйіне жалаңаш қайтқанда суық тиіп ауырып жатып қалуынан, оған уақытында қайтадан киім ала алмағандықтан, ол осындай жолға түсіп кеткен сияқты суреттейді. Бұл жерде характер мен жағдай мәселесіне көңіл аудару қажет. Расында да актер жігіт өзін тұрмыс әкеліп камалаған шарбақтан шығу жолын іздеді. Өзінің жұртты тәнті еткен таланты бұл жерде дәрменсіз екенін сезінеді. Ол айналасындағылардан көмек сұрап қол жайды. Әңгімеде жас актердің осы кездегі жағдайын жазушы: «Сол бір күндері оның қандай жан азабына түскенін көрсеңіз ғой. Өнер адамдарының көбінің көңілі нәзік, боркемік болып келеді емес пе, қатты күйгелектеніп, ұйқыдан да, күлкіден де қалып, екі жағы пышақ жаныған қайрақтай қушынып, көзі шүңірейіп, бар-жоғы бес-алты күннің ішінде абақтыға түсіп шыққандай азып-тозып кетті. Оның үстіне әлгі жоғалған куртканың орнына бір жылы киім сатып ала қоятындай ақшалары да болмады» [5, 7].

Осындай сәтте іштей мүжіліп отырған адамға рухани дем берген ешкім болған жоқ, бірақ материалдық көмек бергендер болды. Ол кавказдық бай кісі. «Егер қажетім болып жатса, мына телефонға хабарласа салыңыз» деп өнер адамына өз қажеттілігін айқын сезінген кавказдық бай кісі актер жігіттің өміріне ақырындап енген еді. Басына қиын жағдай туғанда актер жігіт бірден оны есіне алды. Себебі оған өзінің жұмыс орнынан, мәдени басқару ұйымдарынан көмек сұрау бос әурешілік сияқты еді. Әрине кавказдық бай кісі бірден көмектесті, баласына сыртқы киім әперіп қуаныш сыйлады, бірақ мұның бәрі актер жігіт үшін қымбатқа түсті. Ол өзінің өнерін, бүкіл жан дүниесін саудаға салған еді. Енді өмірге басқа қырынан қарады. Оның осыған дейінгі өмір сүру дағдысы, қалыптасқан дүниетанымы толығымен өзгерді. Енді ол басқа адам.

Дегенмен актер жігіттің ішін жегідей жеген бір қиналыстың болғандығын мына сәттен аңғаруға болады: «Қашан көрсең де тұнжырап, ауыр ойға батып жүреді. Өзі жоқта хабарласқан дос-жарандарына, театрдағыларға да телефон шалмайды. Үйіне келгенде кешкі асын апыл-ғұпыл асығыс ішіп, «Мені мазаламандар, шаршап келдім» деп ерте жатып қалады» [5, 6].

Қоғамдағы өзгерістермен бірге күрт өзгеріске ұшыраған тағдырлар көп. Ішкі жан дүние, сана сезім мен сыртқы орта, қалыптасқан жағдай бір-біріне кереғар болып келуі талайды тығырыққа тіреп отырғаны анық. Бойындағы таланты мен дарынын басқа мақсатқа пайдаланып жүрген актер жігіттің рухани азып-тозып кеткені кімді болса да ойлантпай қоймайды.

«Сол екі-үш жылда оның жаны мен тәні түгел қайыршыланып кеткен болатын. Көзқарасы, әсіресе көзқарасы тым аянышты еді. Үлкен – кіші, бала-шаға, кемпір-шал демей ол айналадағы адамдардың бәрінен қайыр-садақа дәметкендей жауаңдап қарайтын. Онымен әңгімелесуге, көңіл көтеруге, қонаққа баруға, жай әншейін қатар отыруға мүмкін болмай қалған-ды» [5, 6] деген сәттен табиғат берген құндылықты жоғалтуға көп уақыт керек емес, ал оны қайтарып алу үшін адам қайтадан екінші рет өмір сүруі керек.

Ал ұлт өзінің өнеріне, өнер иесіне қолдау көрсетпесе, құрметтемесе онда өзінің рухани бейнесін біртіндеп өшіргені болып табылады. Өнердің, өнер адамының даңқын аспанға шығарудың, шығармашылық қиялдарына, ерік-жігерлеріне қолдау көрсетудің орнына кейде оларды жер етіп, базардағы саудагердің бір күнгі тапқанын бір ай жүріп таба алмайтын жағдайға жеткізген тұстар да бар екені анық. Өрине қанша дегенмен адам рухының аяқ астынан, тез арада, көпке шыдамай морт сынуы оның әлсіздігін танытады. Ендеше актер жігіт өзінің адами құндылықтарын бір күнде тәрік етіп, образ сомдау үшін қолданған тәсілдерін өзінің күнделікті өмірінде қолданып күн көрістің қамына түсіп кетті. Ол алды-артын ойлаған жоқ. Бала – жар, дос-жаран деген жақын адамдарының күні ертең бұл тірлігіне қалай қарайтыны туралы көп толғанған жоқ.

Әңгімеде тағы өзіне назар аудартқызатын мәселе – адам жұлдызы. Жазушының да, жазушыға осы бір трагедиялық жағдайды айтқан келіншектің де, актер жігіттің де жұлдызы Бикеш болатын. Жұлдыз дегенде адам санасына аспан, биіктік деген ұғымдар келеді. Ендеше кез келген адам биіктікті аңсайды, соған қол жеткізуді мақсат етеді. Жұлдызды ешкім де жерден іздемейді, оны тек биіктен көреміз. Белгілі бір мақсатқа жеткен, бақытын тапқан адамның жұлдызы жарқырады деп ойлаймыз. Әңгімеде үш кейіпкерге де ортақ сипат үшеуінің де жұлдызы – Бикеш. Бірақ өмір жолдарында, өз жұлдыздарын табуда үшеуінің жолы әртүрлі. Бірі – жазушы, бірі – тағдыр талқысына түскен әйел, үшіншісі – қайыршы болып кеткен жас актер. Бұдан жазушы адам өз тағдырын өзі жасайды, әркімнің өмір жолында кездесетін қиыншылық оның тағдырындағы сын деген мәселе көтерген. Ал әңгімеде кавказдық кісі бейнесі тектен-текке көрінбеген. «-Саламатсыз ба, актер жігіт,- дейді артқы орындықта жалғыз отырған қошқар тұмсық кавказдық кісі тап-таза қазақ тілінде үн қатып, -Отырыңыз, үйіңізге жеткізіп салайық. Біз сіздің талантыңызға табынушылармыз!» [5, 7] – деген кавказдық кісі актер жігітке сөзбен болса да қолпаштау көрсетіп, оның ана тіліне деген құрметін де көрсетіп тастайды.

Өз қандастарымыз игере алмай жүрген қазақ тілін ол игерген. Өзіміз бағалай алмай жүрген театр өнерін ол бағалай біледі. Әңгімедегі : «Жол-жөнекей олар театр, өнер жайында әңгіме қозғайды. Кавказдық кісі өзінің шет елдерге жиі баратынын Рим, Париж театрларында болғанын, бірақ қалай дегенде де өзі туып өскен өлкенің театрларының орны бөлек екенін тілге тиек етіп өтеді» [5,7]- деген сәт осыны көрсетеді. Ол әрине қолынан келгенше актер жігітке материалдық жағынан көмектесті. Ал актер жігіт өзіне-өзі көмек көрсете алмады. Өзінің рухани жан дүниесін сақтап қалу қолынан келмеді.

Айналасына жалынышпен қарап қол жаю, өзін мүсіркеген көзқарасты іздеу аяқ-қолы балғадай, тепсе темір үзетін жас жігіттің рухани жұтанданғанын көрсетеді. Өзі өмір сүрген ортадан, айналасындағы адамдардан жатсынған актер жігіт тіпті өз-өзінен де жатсынып кеткен. Бұл әңгіменің түйіні жас жазушының адам болмысы мен жан дүниесінің түпсіз тұңғиық екендігін табиғи түйсікпен сезініп, сол сан түрлі қатпарды жазушы пайымы мен жазушы логикасы арқылы ашып көрсетуге тырысудан туған батыл топшылау. Қазір дүние өзгерді, адам өзгерді, оның өмірге көзқарасы, жақсы көру, жек көру сияқты қағидалардың ескі тұғыры шайқала бастады. Адам табиғатына терең үңілу, ой қорыту, жазушы парызы.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 336 б.
- 2 Оразалин Н. Әдебиет – ардың айнасы // Қазақ әдебиеті. – 2001. – № 48. – 8 б.
- 3 Рамазан Д. Көкжал. – Астана, 2001. – 136 б.

4 Қазақ әдебиеті. – 2001. – № 9.

5 Аманжол Қ. Армансыз // Қазақ әдебиеті. – 2000. – № 45. – 9 б.

Н.К. Смагулова, Г.К. Кажыбаева

ОТРАЖЕНИЕ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ

Данная статья посвящена современным казахским рассказам, где описывается особенности образа творческого человека и анализируется с научной точки зрения позиции и мнения автора

Также в статье рассматриваются моральные ценности и образ человека творчество, художественные и эстетические свойства написания образа творческого человека, анализированы позиции и мировоззрения автора в описании отдельных концепции человека в рассказах К.Туменбай «Закон поэтов», Нургали Ораз «Звезда попрошайки»

N.K. Smagulova, G.K. Kazhibayeva

REFLECTION OF MORAL VALUES IN CONTEMPORARY KAZAKH STORIES

Given article is dedicated to modern kazakh tale, where is described particularities of the image of the creative person and is analysed with scientific standpoint of the positions and opinions of the author.

Also in article is considered moral value and image of the person creative activity artistic and aesthetic characteristic writing the image of the inhabitant of the aul, that second chapter are analysed positions and fksolrm author in description to separate concepts of the person in tale K.TUMENBAY "Law poet", Nurgali Oraz "Star of the beggar".

УДК 82.08:159.9

Ш.А. Тажибаева

Казахский государственный женский педагогический университет

Алматы, Казахстан

tazhibayeva_shinar@mail.ru

ИДЕЙНО-НРАВСТВЕННАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ И ФИЛОСОФСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИЕВА

В статье рассматривается своеобразие творчества Ш. Кудайбердиева, его идейно-нравственная проблематика. Определяется круг нравственных вопросов, которые поднимаются в произведениях казахского поэта и философа. К их числу отнесены: назначение человека на земле, противостояние добра и зла, правда и ложь, несправедливость и косность казахского общества, человеческая свобода и достоинство, истина и разум.

Посредством анализа лирических стихотворений, поэм и философских трактатов Шакарима автор статьи выявляет ключевые аспекты его общественно-нравственных воззрений. Познание истины и вера в человеческую душу, способную пробудиться благодаря силе поэтического слова, являются основополагающими положениями, отражающими гуманизм философии и художественной картины мира Шакарима.

В трудах поэта представлена философия высокой духовной любви, ведущая к самопознанию, открытию человеческой души.

В статье также отмечается, что нравственная проблематика в поэзии и философской прозе Ш. Кудайбердиева открывает перед читателем не только мир высокой духовности, но и удивительного художественного мастерства.

Ключевые слова: идейно-нравственная проблематика, назначение человека, истина, познание, лирика, поэт и философ, художественное мастерство, гуманист-просветитель.

Как известно, во второй половине XIX века реалистический метод Абая заложил основы нового периода в развитии казахской литературы. И первыми творческими преемниками абаевского реализма стали ученики Абая – талантливые поэты и писатели, – находившиеся рядом с ним. Особое место среди них занимает Шакарим, творчество которого до сих пор полностью не изучено.

Ш. Кудайбердиев, владевший несколькими языками (арабским, персидским, турецким и русским), и будучи одним из образованнейших людей своего времени, был сторонником идейно-философских и нравственных воззрений русских классиков и поэтов Востока.

Его воодушевляли благородные идеалы и творчество Л.Н. Толстого. Когда в 1901 г. Толстой был отлучен от церкви, Шакарим выступил в поддержку великого русского писателя: «Всей душой он возлюбил справедливости дорожку», «духовенство все не стоит и мизинца Льва Толстого».

Шакарим верил в силу поэтического слова, в способность его преображать человеческую душу. О чем, в частности, свидетельствуют строки из его произведений:

1)... Но разве и я не настоящий царь? / Мои войска — ряды стихов моих. / Стихи бессмертны и теперь, как встарь, / И все переживет правдивый стих. ... / Своим потомкам стих я передам — / Одним на радость и на смех другим. / Хоть не придется повстречаться нам. / Пусть знают, как я скорбью был томим.

2) Почтение к поэту – для народа честь. / Поэзия украшает жизнь, как и есть. / Пусть акинаком проникая в грудь, / Возвысит душу, поднимая до небес! / Поэзия в тебе совет свое гнездо, / От грязи сердце очищая, как водой. / Степной простор от жажды утолив, / Пускай она течет божественной рекой.

В прозе и поэзии Шакарима концентрированно выражены его общественно-нравственные и художественно-эстетические воззрения. Он размышляет над социальными вопросами своего времени, мечтает о справедливом устройстве жизни, выступает против насилия власть имущих и косности.

Уже в раннем творчестве Ш. Кудайбердиева, в поэмах «Калкаман-Мамыр» и «Енлик-Кебек» звучит тема трагической судьбы влюбленных в патриархально-родовом казахском обществе. Он подвергает критике казахское общество, в котором царят социальное неравенство и межродовые распри. Шакарим сочувствует бедным и осуждает представителей власти, их жестокость и косность.

Устами героини поэмы Енлик, в ее прощальном слове, казахский поэт и философ выражает право человека на жизнь и любовь, бросает вызов бесчеловечным нравам. Борясь за свою любовь, герои отстаивают свою свободу и человеческое достоинство и восстают против несправедливого мироустройства.

Шакарим стремился к познанию истины. Будучи гуманистом, он жил надеждой на возможность переустройства общества, верил в человека, гуманистические идеалы, их торжество. В его художественных произведениях и переводах отражены позиции просветительского гуманизма.

Мотив поиска социальной истины звучит в ряде стихотворений Шакарима, таких как: «Вселенная и жизнь», «Человечность», «Правда и кривда», «Молодость», «О старости», «Любовь и страсть», «Хвала и хула», «Критика и ненависть».

В лирике Ш. Кудайбердиева находит отражение проблема взаимоотношений людей, их непрочность, конфликтность. Поэт ценил в человеке честность, правдивость. Он писал о вечном противостоянии добра и зла, правды и лжи:

Если, думая о людях, ты решишь, какой в том толк: / Этот, как лиса завистлив, этот злобен, словно волк. / Вот каков мир неприятный, мир насилья, мир вражды, / Стало быть, исчезли жалость, сострадание и долг?.. / Может быть, таких понятий вообще нет на земле?

/ То, что есть они на свете, значит, лгали вам и мне? / Внешне выглядит пристойно образованный народ / До тех пор, пока тобою не изучен он вполне...

В размышлениях о ценностях человеческой жизни прослеживается философская переключка с лирикой Востока:

Явился в мир ты голышом, / Уходишь – в рубище одет. / За счастьем ты спешишь бегом, / Как знать: догонишь или нет? / Добра ты сколько б не скопил, / Оставишь все. То сон пустой. / Добро скопив, лишь им ты жил, / Но не возьмешь его с собой. / Друзей не счесть, унижен враг, / Ты все обрел, чего хотел. / Ведь это счастье как-никак, / Завидный, может быть удел. / Не счесть богатства твоего, / О чем тебе еще мечтать? / Но толк какой? Ведь ничего / С собой не сможешь ты забрать. / Коварен мир. Он как поток, / А мы – соломинки. Мы с ним / Летим, куда укажет рок, / И наш полет неудержим... (Явился в мир ты голышом...)

Сравнение *Коварен мир. Он как поток* и метафора *Летим, куда укажет рок* передают философские взгляды поэта на быстротечность человеческого бытия и его фатализм, веру в судьбу, невозможность изменить заданный свыше ход жизни.

Шакарим призывает читателя найти истинный смысл человеческого бытия, который не может быть заключен в материальном богатстве:

Добра ты сколько б не скопил, / Оставишь все. То сон пустой.

Добро скопив, лишь им ты жил, / Но не возьмешь его с собой.

Строка *Добро скопив, лишь им ты жил* можно трактовать как бессмысленность и ничтожность подобной цели, ведь истина жизни не в этом: *Но толк какой? Ведь ничего / С собой не сможешь ты забрать.*

«...добро, истина, красота, нравственность – экзистенциальные константы в духовных исканиях людей, различные способы обретения одного и того же – высшего смысла жизни...» [1, 215]. Духовный поиск прослеживается во всех произведениях Шакарима.

Нравственные и философские вопросы поднимаются им и в романе «Адилъ и Мария», и в автобиографическом произведении «Записки Забытого», и в философском трактате «Три истины».

В «Записках Забытого» Шакарим развивает тему совестливого человека. Совесть вмещает в себя нравственность, красоту и любовь. Именно совесть делает нас людьми, это и есть истинное призвание человека [2].

Форма афоризмов, притч позволяет ему образно и выразительно выразить свою философию жизни, позицию по основным нравственным проблемам. Так, метафорически и философски емко он выражает отношение к важным сторонам человеческой сути и нравственного бытия:

- *«Истинно одержимый и в грош не ценит бесталанного пустослова... Беды сыплются на землю беспрерывно, как белый дождь. А радость сверкнет молнией и исчезнет. Отчего это? А оттого, что в человеке недоброго больше, чем милосердия.*

- *Разве тот, кто говорит обо мне плохо, сумеет сделать меня хуже, чем я есть на самом деле?*

- *Лев появляется открыто. Каракурт и скорпион жалят незаметно, но их укусы смертельны.*

Шакарим считал, что «основой для хорошей жизни должны стать честный труд, совестливый разум, искреннее сердце» [2, 93].

По мнению Шакарима, суть нравственного совершенствования человека состоит в следующем: «Человеческую скромность, справедливость, доброту в их единстве я называю мусульманским словом *уждан*, русским – *совесть*. *Уждан* – *совесть*. Что это такое? Кто ее создает? Некоторые, отвечая, говорят, что это – *человечность*, *честь*. По-моему, это все равно, что говорить о *совести*» [3, 71].

В своих произведениях поэт размышлял как о мироздании и Вселенной, так и о месте и назначении человека на земле.

Шакарим полагал, что сущность человека, его природа и назначение заключаются в знании, прежде всего в знании истины, которую можно увидеть глазами разума:

- Человек похож порою то на волка, то на сыть, / И порой от человека зверя все же не отличить. / Лишь в одном его отличие – в светлом разуме, в уме. Если сил на это хватит – должен ум ты подлечить.

- Если птица разума не заблудится в небе, / Во вселенной не станет тайн неизвестных, / Семь небес станут лестницей в быль и небыль... (Птица разума)

В трудах Шакарима представлена философия высокой духовной любви, ведущая к познанию Бога. Душа, по мнению поэта-философа, идущая по пути духовной любви, озаряется высокими идеалами. Любовь имеет спасительное значение, она открывает человеку сокровенный смысл жизни.

Просветленный человек не боится смерти и людских пересудов:

Меня смерть не пугает, / И бессмертны мои мечты,

И унижить меня не сумеет никто, даже ты! (Прощай, народ!)

Истинная мудрость казахского поэта и философа прослеживается не только в широте его взглядов и глубоких духовных исканиях и запросах, но и в том, что он призывает молодежь, приняв на веру сказанное авторитетной личностью, раскрепостить свой разум и беспристрастно, здравым рассудком изучить и критически оценить суждения [3].

Творчество Шакарима Кудайбердиева, таким образом, демонстрирует его своеобразие: нравственная проблематика в поэзии и философской прозе открывает перед нами мир высокой духовности и художественного мастерства.

В его художественном мировоззрении переплелись гуманизм и просветительство, высокая нравственность и философское мировидение.

Шакарим оставил нам прекрасное творческое наследие, и спустя время его пророческие слова о судьбе поэта, его мудрость дают нам надежду на возрождение нравственности и дальнейшее развитие казахской поэзии и прозы:

Я уйду, / Но придет в эту жизнь такой же другой, / Чтобы выправить мир, Чтоб понять его, дорогой! / И со временем оправдают, / Обелят и имя мое, и дела, / Сколько б истина ни блуждала, / Но придет она в край степной (Прощай, народ!).

Список литературы

1 Куракбаева С.Т., Темиргалиева А.Д., Кажикаримова А.Е. Духовность как продукт и фундаментальное основание культуры // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия филологическая. – №4 (54). – 2015. – С.214 – 217.

2 Кудайбердиев Ш. Записки Забытого // А. Кунанбаев. Книга слов. Ш. Кудайбердиев. Записки Забытого. – Алматы: Ел, 1993.

3 Кудайбердиев Ш. Три истины. – Алматы: Казахстан, 1991.

Ш.А. Тәжібаева

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ КӨРКЕМ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ-ИДЕЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАТИКА

Мақалада Ш. Құдайбердіұлының шығармашылығының өзіндік ерекшелігі, оның рухани-идеялық проблематикасы қарастырылады. Қазақтың философ ақынының шығармаларында көтерген рухани сұрақтарының ауқымы анықталады. Олардың қатарында: адамның жердегі орны, жақсылық пен жамандықтың қарсыласуы, шындық пен өтірік, қазақ қоғамының әділетсіздігі мен артта қалғандығы, адамзаттың бостандығы мен қадір-қасиеті, ақиқат пен сана.

Шәкәрімнің лирикалық өлеңдері, поэма және философиялық трактаттарын саралау арқылы, мақала авторы ақынның қоғамдық-моральдық көзқарасының түйінді қырларын айқындайды. Ақындық сөздің күші арқылы ақиқатты танып білу және адам жан-дүниесіне

деген сенім Шәкәрімнің философиялық гуманизмі мен көркемдік әлем бейнесінің негізі болып табылады.

Ақынның еңбегінде өзін-өзі тануға, адам жан-дүниесінің ашылуына алып келетін жоғары махаббат философиясы көрсетілген.

Сондай-ақ, мақалада Ш. Құдайбердіұлының поэзиясы мен философиялық прозасындағы моральдық проблематика оқырман алдында жоғары рухани әлемді ғана емес, тамаша көркемдік шеберлікті де ашып көрсетеді.

S.A. Tazhibayeva

IDEOLOGICAL AND MORAL ISSUES IN THE ARTISTIC AND PHILOSOPHICAL WORKS OF SHAKARIM KUDAIBERDIEV

In article considered the originality of creativity of Sh. Khudayberdiev, his ideological and moral issues. Here is defined the circle of moral questions which are brought up in works of the Kazakh poet and philosopher. To their number carried: appointment of the person on the earth, opposition of the good and evil, the truth and a lie, injustice and stagnancy of the Kazakh society, human freedom and advantage, the truth and reason.

By means of the analysis of the lyric verses, poems and philosophical treatises of Shakarim the author of article reveals key aspects of his public and moral views. Cognition of the truth and faith in a human soul capable to waken thanks to force of the poetic word are the fundamental provisions reflecting humanity of philosophy and an art picture of the world of Shakarim.

In works of the poet presented the philosophy of high spiritual love leading to self-knowledge, opening of a human soul.

In article, it also noted that the moral perspective in poetry and philosophical prose of Sh. Khudayberdiev opens before the reader not only the world of high spirituality, but also surprising art skill.

ӘОЖ 821 512 122

Н.Қ. Тлебалдина, Ш.А. Доскеева

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Семей, Қазақстан

nurgul6161@mail.ru, shaizaasanovna_68@mail.ru

НҰРЛАН ОРАЗАЛИН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖҮЙЕСІ

Мақала ақын Нұрлан Оразалиннің поэзиялық туындыларының тақырыптық жүйесін зерделеуге арналады. Мақалада ақын поэзиясындағы түрлі ізденістер жан-жақты зерделенеді. Ақын қаламынан туған жырларының тақырыбы мен ерекшелігі сараланып, әр қырынан қарастырылады. Өлеңдерінің табиғаты, құрылымы, өзіндік болмысы, тіл оралымдылығы туындылары негізінде талданады. Сондай-ақ, ақынның көрікті ойды жеткізу шеберлігі, өзіндік стилі айқындалады.

Кілт сөздер: поэзия, дәстүр, заман келбеті, поэтикалық бояу, тағдыр, ақындық жауапкершілік, ақындық мінез, адамдық болмыс.

Қазақ поэзиясы заман өткен сайын, дәуір ауысқан сайын уақыт тынысына орай түрленіп, жазылу әдіс-тәсілі өзгеріп, құбылып отырды.

Қазіргі қазақ поэзиясының, жалпы дәстүрлі, классикалық қазақ жырының әдебиетке 70-жылдары келген талантты толқындарының ішінде өз үні, өзіндік поэтикалық бояуы, өзіне тән айту машығы мен жеткізу тәсілі бар дарынды ақындарымыздың бірі - Қазақстан Республикасының мемлекеттік сыйлығының иегері Нұрлан Оразалин. Ақын:

*Біздер, қалқам, өлең атты елденбіз,
Жауыннанбыз...
Қайғыданбыз...
Желденбіз...
Мәңгіліктің үрлеп мәңгі майданын,
Ғасырлардың қойнауынан келгенбіз.
Кеудемізде – аптап, шілде, май, тамыз,
Жырларымыз от бүркеді, байқаңыз!*

*Қара қылды қақ жаратын қай кезде,
Әділетті байрақ етер тайнамыз.
Арманымыз адалдықтан бас алған,
мінезіміз табиғаттан қашалған,
Отанымыз – ұлы Дала, асқар Тау,
Ұранымыз – ұлы Шындық қашаннан.*

*Жүрегімен күндіз-түні от өрген,
Кермекті артық көретұғын шекерден.
Қалқам, біздер өлең атты елденбіз,
Ақындықтың ауыр жүгін көтерген [1] -дейді.*

Ақын қаламынан туған жырлары заманның келбетін, шындығын жырлаумен ерекшеленеді. Мысалы, «Таңдамалы туындылар» жинағының бірінші томындағы «Тәңірім нұрын төккенде», «Үнім менің алаңдарда адасты», «Түсін мен...», «Жолдан, шаңнан ізедім», «Ақындар», «Аслан туралы жыр», «Жерік түндер», «Жастық одасы», «Мазасыздық», «Республика жыры», «Жігер жыры», «Бінтымақ жыры», екінші томындағы «Күрес жыры», «Бетпе-бет», «Қозғалыс», «Жетінші құрлық», «Жаңа алаңда жарам бар жазылмаған», «Талбесік», «Ашық сөз», «Ақын болу хақтың ісі», «Қызуқандылық», «Тамыз оқиғасы», «Сенім», «Кетті қайда...», «Азаттық жыры», үшінші томындағы Шыңғыс Айтматов «Ғарыш мінезді жырлар»[2, 367]. Нұрлан Оразалиннің еліміздің үлкен ақыны екенін көрсететін туындылар.

Нұрлан Оразалиннің алғашқы жыр кітабына алғысөз жазған ақын Тұманбай Молдағалиев: «Арнасына сыймай алқынған бұлақ өзенге жетпей тоқтамас. Келе жатқан көктемді ешкім тоқтата алмайды. Сол секілді жас ақынның жанып келе жатқан талабы алау боларына сенгің келеді. Сондықтан да Нұрланды ертеңгі күннің жақсы ақындарының ішінен көргім келеді» деп жазса, өлеңнің кәнігі шебері жас толқынның аяқ алысын жаңылмай тап басып, таныған екен. «Өлең өлкесін өңкей бір маржан жырлармен толтырып кеткен, өлеңді Мағжан мен Илияс биігінен де жоғары көтеріп кеткен Мұқағалидан кейін жыр есігін имене ашқан Нұрланның алғашқы екпінінен ағасына тән тынысты, ағасына тән жүрісті байқап ем мен» [3,36] деп жазады.

Нұрлан ағамыз өзінен бұрын ғұмыр кешкен ұлы тұлғаларды жырына қоса отырып, олар кешкен тағдыр мен тауқыметті жырымен бөліседі.

*Апыр-ай,
Ұлылар қайтіп күн кешкен,
Сырласқан, күлген, тілдескен?
Қуанған,
Жанған...
Мұң кешкен?
Шықпайтын болды соңғы кез,
Осы бір сұрақ күнде естен.*

*Таңда да, сұлу ақшамда
Сананы қауып, ақшаңдап,*

*Осы бір сұрақ санада,
Жүрсем де,
Тұрсам,
Жатсам да.*

*Мұнартып таулар шоқтығы,
Құрдымға кетті көп күнім.
Түндерім қанша мазасыз,
Жұлқиды, жанда жоқ тыным.
Жүректе жалын, ах ұрып,
Аспан мен жерді шақырып,*

Тас - талқан болам сондайда

*Ұлылар қалай күлген деп,
Ұлылар қалай жүрген деп.
Махамбет...
Мұхтар...
Абайлар...
Өмірді қалай сүрген деп?!
Шыға алмай шырқап сөремнен,
Көре алмай қызық өлеңнен.*

Сананы санға бөлшектен,

Сарсаңға түсіп келем мен...[4, 101] - деп жазды ақын.

«Түнгі ырғақтар» атты өлеңі сол кезде оқырман көңілінен шығып, құлағын елең еткізіп, өлең сүйер қауымның жүректерін баурап алды:

*Оңымнан соққан жел ме екен,
Солымнан соққан жел ме екен,
Салғырттау жүрген кезімде,
Сабылып қайдан келді екен?
Жалын боп жалап өтті ме,
Өртеніп кетсем, не дермін?!
Жасын боп түнде көк тіле,
Жарқ ете түссе, не етермін?!
Оңымнан соққан жел ме деп,
Солымнен соққан жел ме деп,
Созылып жатқан белдермен,
Қашар ма едім өрмелеп?!
Қуанып, толқып сол шақта,
Көзімнің жасы моншақтап,
Жығылар ма едім кеудеңе,
Тығылар ма едім кеудеңе,
Кеудеңе сенің жан сақтап?!
Оңымнан соққан жел ме деп?!*

Солымнан соққан жел ме деп?! [4, 132]

Ақын өлеңдерінде тау мен даланың, теңіз бен өзендер, жайлау т.б қыр суреттерін көз алдымызға әкеліп, өмір сүріп отырған заманның кескін-келбетін, тыныс-тіршілігін өлеңімен өріп береді.

Ғалым Зейнолла Қабдолов: «Суреткер белгілі бір қоғамда өмір сүреді, белгілі бір қоғамдық коллективтің мүддесіне ортақтасады. Сондықтан оның творчествосында да белгілі қоғамдық мән және мазмұн болады» [5, 45] деп жазғандай, Нұрлан Оразалиннің поэзиясында қоғамдық мүдде мен адамдар арасындағы бірлік пен қайшылық иірімдері астасып көрініп жатады.

Нұрлан Оразалин ақындық жауапкершілікті терең сезініп, адам мұңдары мен сырларын

өз шығармашылығынан іздестіреді.

Бәрі болдым...

Абай болып ауырдым,

Махамбет боп кештім талай ауыр күн.

Ай астында енді Нұрлан болып бір,

Мына тамыз, қараша - күз, сәуірдің,

Сөзін айтсам жарар еді Дәуірдің?![1,36]

Нұрлан Оразалиннің «Талбесік» атты диалог – толғауында ол өз Анасы - Жер туралы былай толғанады:

Ақын: Жер - тіршілік,

Жер - махаббат.

Жер - ана...

Уақыт: Жер - Ананың кеңдігі -

Бойлығы мен ендігі...

Ақын: Түршігуде антенналар айдағы,

Күрсінуде мұхиттар,

Торығуда өзендер -

Теңселуде тыныштықтың қаймағы.

Көзге елестеп көзсіз күндер қайдағы,

Құрлықтарға мұң құшағын, жайды, әні.

Уақыт: Қайғы бұлты торламаса егерде,

Алты құрлық бірін - бірі сөгер ме?

Азулылар азу тісін ақситып,

Азусыздар ойдан азап шегер ме?!

Ақын: Соны ойлаймын...

Ойлаймын да күрсінем,

Көп арманың мүжілер ме, шөгер ме?!

Уақыт: Бұл сөзің...

Дұрыс кімге, естілер теріс кімге?!

Ақын: Қайшылықтар жетеді жер үстінде...

Уақыт: Қасиетті кара Жер!

Миллион жылдар жасаған,

Сенен күлкі,

Айдан шаттық, қашады ән.

Енді мәңгі аңдыспайды адамдар,

Бір-біріне мылтық кезеп тасадан.

Ақын: Дүние - екі бөлек:

Санам - екі бөлек,

Әнім - екі бөлек,

Шамам - екі бөлек...

Жаным - екі бөлек...

Тағдыры Жер - Ананың

Еске түссе,

Тығылады запыран өтіме кеп...[1, 65]

Жер бетіндегі тіршілік пен тұтастық, тыныштық пен бейбітшілік тағдыры Ақын мен Уақыттың сараптауына түседі.

Ақынның «Мінез» деген жырында ақындық мінез бен адамдық болмыс, ниет пен пиғыл, адамгершілік пен адамдық, тазалық пен ар - ұждан ұстанымдары өлеңмен өрнектеліп берілген.

Қиқарлығым жетеді бір басыма,

Сөзім де айтар аз емес сырласыма.

Дос болып кеп есікті қақсаң егер,

Еңсе көтер, ағайын,
Кір!
Жасыма...

Құшақ жайып жаныммен, айқарамын,
(Дос жүрекке көл-көсір айтар әнім.)
Жанарыңда жас болса, құрғатамын,
Шаттандырып, шалқытып қайтарамын.

Аластаймын қайғыңды, көктеп өтем,
Ақпаныңды ақ қарлы көктем етем;
Босағамды аттасаң бөтен оймен,
Байқа, ағайын, Мен қатты өкпелетем..[1, 82] - деп жазды.

Нұрлан Оразалин өлеңдері жайында белгілі жазушы Сайын Мұратбеков: «Нұрлан Оразалин өлеңдерін оқи отырып, өзіміз бастан кешірген жетпісінші, сексенінші жылдарды, одан бергі қазіргі тоқсаныншы жылдарды қаз - қалпымен көз алдымызға келтіреміз. Сол жылдардағы көңіл - күй, сезім оралымдары, туған жерге, елге, ағайын - туғанға деген кіршіксіз махаббат, бейбіт өмірге, бейқуат тірлікке деген қанағат әр өлеңінде жарасымын тауып, әдемі суреттелген, сонысымен көңілге ұялайды»[6], -деп жазды

Нұрлан Оразалиннің заман тақырыбын жырлаған өлеңдерінен мысал келтірейік:

Өрім аман, төрім аман, жыр - қанда,
Өзеуре! Өзектеме! Ұрланба!
Еркіндігім өзімменен мәңгілік,
Елім аман...

Жерім аман тұрғанда[1], - деп туған елдің егемендігі мен өзінің еркіндігін астастырып, сыр толғайды. Енді бір жырында:

Кім ұтылып, ұтар кім,
Құшағында құйынның?
Ғасыр, неден жұқардың,
Заман, неден сұйылдың?

Ішіндемін құйынның...[4,58] - деп заманның кейбір келеңсіз тұстарын уайымдайтындығы көрінеді. Мұндай өлеңдердің қатарына: «Дәуір ұзап барады құйындаған», «Іле ме, Ертіс әлде, Жайық па екен», «Жанның даусы», «Жаға тозды, жыртылды», «Ғасыр жаңа», «Түн. Азаттық алаңы» т.б. өлеңдерін жатқызуға болады.

Ақын Нұрлан Оразалин – халықтық тұлғаға айналған, парасат биігіне көтерілген қайталанбас ақын.

Ақынның «Құралайдың салқыны» туралы жинағымен ашылатын үшінші томы мына өлеңнен басталады:

Ойым осы - өртеңердей алмасатын,
Сырым осы бұлақтай жалғасатын.
Сенем түбі жарайды бір кәдеге,

Қалып қоймай архивте шаң басатын,

Әнім осы асқақтап айтылатын,
Әуезімен аспанда ай тұнатын.
Алатауым сәуірде қайта оянып,
Құралайдың салқыны қайта ұратын.

Мұңым осы - өртеген өзегімді,
Бермеу үшін күрестім кезегімді.
Біреу егер күндесе ту сыртымнан,
Біреу үшін өмірім, сезем үлгі.

Ән-күйімді, сөзімнің асылдарын,
Ой, сырымды Өзіңнен жасырмадым.
Бар болмысым, оқырман, осы менің,

Өрдім жырмен тулаған Ғасыр қанын! [1] – дейді ақын.

Бұл өлең ақынды суреткерлік қырын танытып, жан сырын жайып салады.

Қорыта айтқанда, Н.Оразалин шығармалары адамгершілік, жақсылық, ізгілік, замана тынысы, адамның асыл қасиеттерін жырлауымен ерекшеленеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Оразалин Н. Үш томдық таңдамалы туындылар. – Алматы: Жазушы, 2006.
2. Айтматов Ш. Ғарыш мінездес жырлар / Құралайдың салқыны жыр жинағына алғысөз. – Алматы: Атамұра, 1997 жыл. – 367 б.
3. Молдағалиев Т. Ақындық айдын, азаматтық биік. Мақала-алғысөз. – Алматы, 1997. – 36 б.
4. Оразалин Н. Қоздағы шок. - Алматы: Атамұра, 2008. – 132 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері: монография. - Алматы: Жазушы, 1983. – 456 б.
6. Мұратбеков С. Өресі биік талант // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 24 маусым.

Н.К. Тлебалдина, Ш.А. Доскеева

ТЕМАТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПОЭЗИИ НУРЛАНА ОРАЗАЛИНА

Статья посвящена осмысливанию тематической системы поэтических произведений поэта Нурлана Оразалина. В статье всесторонне осмысливаются разные поиски в поэзии поэта. Анализируются темы и особенности и рассматриваются с разных сторон сказания, написанные поэтом. Природа, строение, собственное бытие, языковая поворотливость стихов разбирается на основе произведений. А также определяется мастерство донесения художественной мысли поэтом и его собственный стиль.

N.K.Tlebaldina, Sh.A.Doskeyeva

THEMATIC SYSTEM OF NURLAN ORAZALIN POETRY

The article is dedicated to the comprehension of the thematic system of poetic works of the poet Nurlan Orazalin. In the article comprehensively conceptualized different search in the poet's poetry. The themes and features are analyzed and the stories written by the poet are examined from different sides. Nature, structure, own being, linguistic versatility of verses are analyzed on the basis of works. And also determined the poet's mastery of the report of artistic thought and his own style.

УДК 398.224 (= 512.1)

П.С. Усипбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

peri_us@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАҺАРМАНДЫҚ ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ҚАЛЫҢДЫҚТЫҢ БЕЙНЕСІ

Мақалада Түркі халықтарының қаһармандық дастандарындағы қалыңдықтың бейнесі және олардың болмысы туралы жазылады. Халықтың батырлар жырында суреттелетін әйелдер көбінесе батырдың сүйікті жар-жолдасы, сенімді серігі, ақылы досы ретінде суреттелетіні жайлы, әйелдер жөніндегі әділетті, турашыл көзқарасын ауыз әдебиетіне енгізгенде ақылды, білгір, дана адамдар әйелдер арасынан да шығатындығы көрсетіледі.

Осындай әйелдерді ерлермен қатар қойып, жырға қосып, олардың жағымды образдары туралы айтылады.

Кілт сөздер: эпос, түркі халықтары, Алтамыс батыр, қалыңдық, батыр, батырлық жыр, Оғыз қаған

Көпшілігі көшпенді және жартылай көшпенді өмір кешкен түркі тайпалары мен рулары Еуразияның ұлы даласын шарлап жүрген замандарда түбі бірге туыс халықтардың әр өңірде, түрлі өлкелерде қоныстанып, қалып қалғандары мәлім. Бұдан екі жарым мың жыл бұрынғы ғұндар дәуірінде қазіргі түрік халықтарының аталары Орталық Европадағы елдерге дейін өз билігін жүргізген. Түрік қағанатына бірлескен ұлыстар мен тайпалардың да кейіннен жер дүниеге тарап кеткені ақиқат. Қазіргі кезде жалпы саны отызға жуықтайтын түркі ұлттары мен ұлыстары – ұлы даланың төсінде ойдым-ойдым шашырай қоныстанған ежелгі түркілердің ұрпағы.

Эпостық жырлар сандаған ғасырлардан тамыр тартқан оқиғалар іздерінің мифтік, аңыздық, шежірелік әгімелерде сақтала келе, олардың тұтастана шоғырлануы, бас қаһарманның айналасына топтастырылуы нәтижесінде өмірге келеді. Түркі халықтарының мәдени құнды дүниелерінің бірі – эпостық жырлар. Эпостық жырлар – түркі халықтарының ғасырлар қойнауынан ұрпақтан ұрпаққа жеткен рухани, мәдени мұрасы, сөз өнерінің асыл қазынасы болып табылады. Түркі халықтары арасында фольклортану ғылымының тарихында эпос кеңінен қарастырылып, зерттеліп келеді.

Адамның көңіл-күйінен туатын лирика мен қимыл-әрекетіне негізделетін драмадан эпостың айырмасы – мұнда шындық кең көлемдегі баяндалу, әңгімелеу арқылы жинақталады. Сонда эпикалық шығармадағы авторлық суреттеу мен қаһармандардың диалог – монологтары – эпостық баяндауды жүзеге асыру жолдары, амалдары мен тәсілдері ғана.

Қазақ фольклортану ғылымында эпостық туындыларды үш салаға бөліп қарастырып келеді. Олар батырлық эпос, лиро-эпос және тарихи эпос. Қазақ эпосының түрлері фольклортану ғылымының тарихындағы зерттеулер мен теориялық – методологиялық мәселелермен байланысты. Атақты ғалым, ф.ғ.д., профессор Ш.Ибраевтың зерттеулерінде қазақ эпосының зерттелу жолдарын қарастырудың екі түрлі айрықша маңызы бар; біріншіден, ғылымның осы саладағы ізденістерін жинақтау эпостану мәселесін жаңа сатыға көтеруге, жетістіктерін білумен қатар, әлсіз жақтарын анықтауға көмектессе, екіншіден, эпостың теориялық – методологиялық проблемаларымен кеңірек танысуға, сөйтіп, қазіргі көптеген зерттеу әдістерінің ішінен жол табуға септігін тигізеді [1, 10].

Танымал түрік ғалымы Мехмет Каплан өзінің «Қорқыт Ата кітабындағы әйелдер» атты зерттеу жұмысында әйел бейнесін өмір сүрген өркениет кезеңдеріне қарай:

1. Мұсылмандықтан бұрынғы көшпенділік кезеңіндегі ержүрек әйел бейнесі.
2. Отырықшы мәдениетке, Ислами мәдениетке кіргеннен кейін ержүректілік қасиетін жоғалтып, ынтызарлық пен махаббаттың желісіне айналған әйел бейнесі.
3. Батыс өркениетінің әсерімен алдымен әдебиетте, кейіннен тұрмыста адами құқықтары қорғалып, толығымен ер адамдармен тең дәрежеге жеткен әйел бейнесі [2, 40-54] деп үш топқа бөліп қарастырған екен. Мақалада аталған еңбекте осы үш топқа мұсылмандықтан бұрынғы көшпенділік кезеңіндегі ержүрек әйел бейнесі қарастырылады.

Адамның көңіл-күйінен туатын лирика мен қимыл-әрекетіне негізделетін драмадан эпостың айырмасы – мұнда шындық кең көлемдегі баяндалу, әңгімелеу арқылы жинақталады. Сонда эпикалық шығармадағы авторлық суреттеу мен қаһармандардың диалог – монологтары – эпостық баяндауды жүзеге асыру жолдары, амалдары мен тәсілдері ғана. Белинский эпикалық шығарманың тағы бір ерекшелігі ретінде, мәселен, драмадағы басты нәрсе – адам болса, эпостағы басты нәрсе – оқиға екенін ескертеді. Эпикалық шығармада адамның өмір жолы кеңінен баяндалады, оның басынан кешкен тағдыр мен тіршілік толық жинақталады, ол қатысқан оқиғалар молынан суреттеледі, ол жасаған іс-әрекеттер тұтас бейнеленеді, қысқасы адамдар арасындағы қарым-қатынастар әр қырынан айқын көрсетіледі.

Түркі халықтары фольклорының, соның ішінде эпостың типологиясын зерттеу аса маңызды, көкейкесті тақырып. Академик В.М.Жирмунскийдің «Дәде Қорқыт кітабы», «Алпамыс», «Манас», «Едіге батыр» жырларына арнаған монографиясы бірталай мәселелерге анықтық енгізген зерттеу.

Батырлық жырлар байырғы көне эпостың жалғасы ретінде дами отырып, қоғамдық қарым-қатынастың, саяси-әлеуметтік жағдайлардың өзгеруіне, бұрынғы жекелеген рулар мен тайпалардың біртіндеп халық болып құрала бастауына сәйкес қалыптасты. Осыған байланысты бұрынғы мифтік түсініктердің іргетасы сөгілді. Қайшылық, күрес идеясының түпқазығы болып бұрынғы кездегідей дию-перілер емес, енді адамдар дүниесіндегі (басқа діндегі, тілдегі, мемлекеттегі) қайшылықтар тақырыбы алынды. Мифтік дәуірден бері қалыптасып келе жатқан батырға қаһармандық дәуірде жеке отбасы, үй-іші, қалыңдық үшін күреске шығу секілді әрекеттер жеткіліксіз еді. Енді оның ерлігі біртіндеп халықтың бостандығы, елдің бірлігі, көптің тілегі мен мүддесі үшін қызмет етуі керек болды. Мұның бәрі байырғы миф пен көне эпостың жанрлық белгілерін өзгертіп, мүлдем жаңа жанрдың — Батырлық жырлардың қалыптасуына жағдай жасады. Дегенмен, байырғы көне эпостың дәстүрі негізінде пайда болған батырлық жырлар бірқатар архаикалық белгілерін сақтап та қалды. Солардың бірі — батырдың болашақ жарын іздеп шығуы және осы сапарда кейбір қиыншылықтарды жеңуі. Мәселен, «Қобыланды», «Алпамыс» жырларындағы батырдың алғашқы жорықтары осымен байланысты. Алайда, бұл жорықтың мәні біршама бәсеңдеп, жырдың түпқазығы батырдың елі-жұртын азат етуге аттанған сапарларына ауысқан. Мысалы, «Қобыланды» жырындағы Құртқа — батырға ат таңдап, болашақта қандай қиындық боларын алдын ала болжап отыратын көреген адам. Қарлыға Қобыландымен бірдей дәрежеде ерлік көрсетіп, батырлардан асып түспесе, кем түспейді. Әйтсе де, әйелеркі (матриархат) дәуірімен байланысты орын алған белсенді әйел қаһармандардың қызметі кейінгі Батырлық жырларда біршама шектелген. Әйелдер отбасы, үй-ішінің ғана көркі болып қалған. Қолына қару алып, ерлермен бірге жүретін, болмаса аға-інілерін үйлендіріп, олардың орнына өзі кек алатын әйел қаһармандар мұнда жоққа тән. Батырлардың іс-әрекетін, жүріс-тұрысын, тұлғасын әсірелеп, ұлғайтып көрсету батырлық жырларда маңызды орын алады. Аттың сөйлеуі, биік таулар мен камал-қорғандардан ұшып өтуі, қысылғанда батырға ақыл-кеңес беріп, қиындықтан құтқаруы сияқты байырғы түсініктерге тән белгілер Батырлық жырларда үлкен орын алады. Алайда бұл да біртіндеп шындыққа, реалды өмірге жақындай бастаған.

Халықтың батырлар жырында суреттелетін әйелдер көбінесе батырдың сүйікті жар-жолдасы, сенімді серігі, ақылшы досы ретінде алынады. Халық әйелдер жөніндегі әділетті, турашыл көзқарасын ауыз әдебиетіне енгізгенде ақылды, білгір, дана адамдар әйелдер арасынан да шығатындығын көрсетеді. Мұндай әйелдерді ерлермен қатар қойып, жырына қосады, олардың жағымды образдарын жасайды.

Түркі халықтарында кең тараған «Алпамыс батыр» жырын қазақ, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, алтай халықтары да жырлайды. Жалпы түркі өркениетінде Көроғлұ дастанынан кейін кеңінен таралған екінші дастан Алпамыс батыр жыры болып табылады. Тұлғамыздың бүгінгі қазақ тіліндегі аты мен атағы – **Алпамыс батыр**. Ал басқа түркі тілдеріндегі аты былай келеді: өзбекше Алпамыш, башқұртша Алпамыша, татарша Алпамша, батыс Сібірде Алып Мәмшән, Алтайда Алып Манас, ал Түркияда Алп Бамсы. Бұл дастанның Түркі әлемінің түкпір-түкпіріне тарағанына қарап, оның ең көне жыр-дастандардың бірі екендігіне көз жеткіземіз. «Жақсы әйел – жігітке біткен бақ, жақсы жер, жайлы қоныс, алтын тақ» – деп жайдан-жай айтылмаса керек. Қайсыбір дастанды алып қарасаңыз да, батырдың ақылшысы, қамқоршысы, қиналғанда демеу болар сүйген жары әрдайым парасат-пайымымен көзге түсіп, ерекше суреттеледі. «Алпамыс батыр» жырының жағымды кейіпкерінің бірі, батырдың сүйген жары – Гүлбаршын. Ондағы көптеген әңгімелер Гүлбаршынға байланысты өрбіп отырады. Байбөрі мен Байсарының құда болысуы, Тайша мен Қаражанның таласы секілді күрделі оқиғалардың негізгі түйіні – Гүлбаршын. Жырдағы сюжет құрылысында осындай айрықша орын алған оның образын жасауға жыршылар үлкен мән берген. Гүлбаршын асқан көркемдік, сұлулықтың бейнесі ғана емес, сонымен қатар ел арқа сүйеген

батырға кіршіксіз таза жар, асқан ақылды, әдіс-айласы мол, жарына сенімді серік, адал ару бейнесінде көзге түседі. Ол досының алдында болсын, мейлі дұшпандарының алдында болсын өзінің де, Алпамыстың да абыройын түсірмей, бойындағы сабырлылық қасиетінің жоғары екенін танытады. Мәселен, жырда Тайша хан мен Қаражан қызға таласа түскен кезде, сөз салмағы, таңдау кезегі Гүлбаршынға берілген еді. Осы бір кезде Байсара мен Алтыншаш қатты сасады. Олар Тайша мен Қаражаннан да қорқады. Бірақ бұл жағдайдан ата-анасын да, өзін де аман алып шыққан Гүлбаршын еді. Қандай қиын жағдайда тұрса да ол Алпамыстан күдер үзбейді, қайта оған деген махаббаты арта береді. Сондықтан ол қалмақтың ханын да, батырын да менсінбей, оларды айламен билейді. Сонымен қатар, басқа жырларда да батырға керекті қару-жарақ пен тұлпарды дайындап беруші – батырдың сүйген жары болатын. Мұндай адамгершілік қасиет Гүлбаршынның бойынан да табылады.

Ноғайлы дәуірінде Қырым хандығын қалмақтардан азат еткен батыр – Ер-Тарғын. Тарихи оқиғаларды кеңінен бейнелейтін бұл жырдағы Ақжүніс Ақшаханның қызы Тарғынға ғашық болады. Осы уақытта Ақжүністі айттырып, Көрші хандықтан жаушы (құда түсуге) келеді. Ақжүніс Тарғынды шақыртып алып: «Мені бір ханның баласына айттыруға жаушы келіп жатыр екен мені сол ханның баласына бермекші болып, рұқсат сұрады, маған кісі жібермекші. Мен ондай хан баласына таңсық емеспін, өзім де хан баласымын, сұлуға тансық емеспін, өзім де сұлумын. Мен кімнің ақылы мен ерлігі озса, соған барамын. Мені әлдекімге қор қылғанша, егерде батыр екенің рас болса, сен мені ал да қаш, мен саған тиемін. Сенен басқа ешкімге тимеймін, көңілім саған ауды. Егерде маған келмесең, мен шыдап тұра алмай, сенің кайғыңнан өлемін!»-дейді. Тарғын Ақжүністі алып кашады. Ақжүніс – тәкәшпар қыз. Ол айттыру салтын мойындамайды, оны жоққа шығарады. Қалыңмал заңына қарсы болады. Үйленудің еріктілігі мен бостандығын іздейді. Махаббат пен сүйіспеншілікті ханның сәнді сарайынан, алтын-күміс байлығынан жоғары қояды.

Атақты Қобыланды жырындағы ақылды, білгір, дана Құртқаның бейнесін айтар болсақ, жырда Құртқаның аса ақылды, білгір адам екендігі оның Қобыландыға көрсеткен қамқор істерімен суреттеледі. Құртқаның осындай ақылды, білгір адам екендігі Қобыландыға керекті тұлпарды, қару-жарақты даярлап беруінен басталады. Мұны ол батырдың даңқын көтеру үшін емес, ел қамын ойлағандықтан жасайды. Ол қысылған жерде жол табатын, ақылға салып іс қылатын, жағдайды шолып, болашақты болжайтын білгір адам бейнесінде жырға қосылады. Қарман келіп Қобыландының Қазанға қарсы аттануын өтінеді. Қобыландының: бұл сапарға барар-бармасымды үйдегі Құртқам біледі, - деген сөзін естіген Қараман оған тіл тигізеді. Қараманның бұл сөзіне қатты ызаланған Қобыланды Құртқаның басын алмақ болып, ауылына шаба жөнеледі. Осы бір қысылшаң шақта Құртқа ақылмен ойлап жол табады; батырдың алдынан бүкіл қару жарағын және Тайбурылды алып шығады. Сөйтіп батырдың ашуын тарқатады.

Қазақтың лиро-эпос жырларына көш басшы болған «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» жырынан кейінгі тілі көркем, көлемді сюжетті жыры – «Қыз Жібек» жыры болып саналады. Ел арасына ауызша да, жазбаша да кең тараған жыр. Төлеген Базарбайдың еркінен тыс сүйіспеншілік іздейді. Жібекке ғашық болады. Жібек сияқты сұлуға ғашық тек Төлеген ғана емес. Сол елдің атқа мінер азаматтарының біразының қолы жетпей жүрген аруды, сырттан келген Төлегенге жетектетіп жібермейтіні белгілі. Жырдың суреттеуі бойынша батырдың сүйген жары елден асқан сұлу, ұзын бойлы, талдырмаш, сүмбіл қара шаш, қасы қияқтай, оймақ ауыз, күлім көз, айқабақ, алтын кірпік, қызыл ерін, алма мойын, аршын төс болып келеді. Оның өзі түгілі басына таққан үкісін, зерлі бешпентін, алтын жүзігін, қызыл түймесін, әсем қылықтарын жырға қосады. Онымен бірге болған күндер дүниенің бар қызығына татиды. Ғашықтық сезімнің барлығы бірдей ойын-күлкі, назды қылық, қызықты дәуренмен өте бермей, сүюдің азабын да тартады. Кішкенеден бірге өскен ғашық жарынан қапелімде айырылып қалып, зарығып, оның көшіне ілесіп, соңғы рет жолығып, сақинасын алып қоштасады.

Түркі халықтары эпосының идеологиялық негізін Тәңірілік дін құрайтынын байқау қиын емес. Түркі халықтарының ежелгі шежіресін генеалогиялық аңыздар негізінде баяндайтын

эпостық дастан – Оғызнаманы алатын болсақ, ол жердегі Оғыздың дүниеге келуі мен жар таңдап сүюінде де Тәңірілік сипат басым, ғашық болған жарлары да тылсыммен тығыз байланысты.

Оғыздың бірінші әйеліне үйлену тарихы былай беріледі: «Күндерде бір күн Оғуз қаған бір жерде Тәңіріге жалбарынып отыр еді. Қараңғы болды. Көктен бір жарық (сәуле) түсті. Күннен аян, айдан құқылырақ еді. Оған қаған (көк жарыққа қарай) жүрді, көрді. Көрсө әлгі жарықтың арасында бір қыз бар екен, жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың маңдайында оттай сәуле шашқан бір меңі бар екен. Алтынқазықтай екен. Осы қыз сондай көрікті еді: күлсе Көк Тәңірі (нің) өзі күлетіндей, жыласа Көк Тәңірі (нің) өзі жылайтындай еді» [3, 12].

Сондай-ақ «Оғыз-наме» ескерткішінде Оғыз қағанның өзі ғана емес, оның үйленуі, Ай, Күн, Жұлдыз, Тау, Көк, Теңіз деген балаларының тууында космогониялық мифтердің көркемдік мәні зор. Түркі халықтарының ең көне дүниетанымында ай мен күн культі маңызды рөл атқарған, мысалы кейіпкерлердің күн нұрынан туу мотиві.

Оғыз қағанның алғашқы жарын Тәңіріден тілеуі және екіншісінің ағаш қуысында отырған керемет сұлу қыз болуын сипаттайтын тұстарда түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаш қуысындағы сұлу қыз көзінің көктен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірілік нанымның көріністері. Оғыз қағанның бірінші әйелі «көктен түскен көк жарық» ішінде отырса, екіншісі «көл арасындағы ағаштың қуысында» отырады: бірі – Көк перзенті де, бірі – Жер перзенті. Оғыз екі қызға да көрісімен ғашық болады, үйленеді бала сүйеді. Екі әйелінен туған ұлдарына ат шешелерінің тегіне байланыты қойылған: Көк қызынан туған ұлдарына Күн, Ай, Жұлдыз деп ат қояды да Жер қызынан туған ұлдарына Көк, Тау, Теңіз деп ат қояды. Мұндағы Оғыз қалындықтарының тылсыммен байланыстылығы, үйлену оқиғаларының ерекшелігі, балаларға қойылатын есімдердің анаға телінуінде де көне ана еркі заманының, Тәңірілік діннің елесі басым екендігі туралы тұжырым жасауға болады.

Қай жырда болмасын, батырға серік болған жұбайы болады. Бірақ олардың табиғаты бірдей емес. Қалмақ торынан құтылған Гүлбаршын көбіне отбасының көлемінде көрінеді. Ақжүніс жеке басының мүддесі үшін әкесесінен безеді. Көп жырлардың негізгі оқиғасы сұлу жар үшін күрестен басталады.

Қазақтың жазба әдебиетіндегі алғашқы поэмалардың ХІХ ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастағанын айта келіп, ғалым Ә.Нарымбетов: «Революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде шығыс немесе халықтың аңыз әңгімесі негізінде жазылған поэмалар болды. Қиссашыл ақындардың «Мұңлық-Зарлық», «Шәкір-Шәкірат», «Алтын балық» сияқты дастандарын былай қойғанда, Абайдың немесе оның дәстүріндегі ақындардың жазған «Масфұт», «Ескендір», «Дағыстан», «Еңлік-Кебек» сияқты поэмалар т.б. – бәрі де жаңа европалық поэзияның үлгісіне толық көшіп болмаған еді, негізі шығыстың дастандық поэзияларының үлгісінде жатыр. Демек, шын мәніндегі, яғни орыстың және дүние жүзілік классикалық поэзияның үлгісіндегі сюжетті поэмалар жасау қазақ совет ақындарының творчестволық тәжірибесінде шешілді» - дейді [4, 4-5-б.].

Эпостық жырлардағы қалындық таңдау салтының жоғарыда сөз болғандай тұстары көбіне әйелдер басындағы бас бостандықтың жоқтығының салдарынан және ескішілік салт-дәстүрлердің кейбір көлеңкелік жақтарының басым болғандығының арқасында көптеп кездесіп отырған. Мұндай екі жас арасындағы сүйіспеншілік, махаббат сезімдеріне кері әсерін тигізген жағдайларды жеңіп шыққан жырлардағы басты образдағы кейіпкерлердің мінез-құлықтары, ішкі жан дүниесінің пәктігі арқылы бүгінгі күндегі болашақ ұрпақтың үйлену, отбасын құру жолындағы әрекетіне игі ықпалды тигізу тәрбиенің тірегі болатындығына күмәніміз жоқ. Жалпы эпостық жырлардың өзіне тән ерекшеліктері бүтіндей тәрбиеге негізделген десек те артық айтқан болмаймыз. Ондағы ұнамды кейіпкерлер арқылы өскелең жастардың отанға, туған елге, отбасына, сүйген жарына деген ыстық сезімдерін дұрыс бағытта дамыта аламыз деуімізге болады.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1 Ибраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993.
- 2 Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I. İstanbul: Dergah yayınları, 1976.
- 3 Сарбасов Б.С. «Оғыз-наме» - кітаби эпос есерткіші автореферат. – Алматы, 2010.
- 4 Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. – Алматы, 1994. – 280 б.

П.С. Усипбаева

ОБРАЗ НЕВЕСТЫ В ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

В статье рассматривается образ невесты в героических эпосах тюркских народов. Образ невесты батыра как бы дополняет его образ: если у батыра по молодости лет мало опыта, то жена его является воплощением опыта и разума; если у батыра недостаточно развито чувство чести и достоинства, жена входит в поэму как воплощение чести. Богатырские поэмы в эпическом наследии тюркских народов занимают центральное место и составляют наибольшую группу. Изображение в основном происходит через описание портрета и через описание ее действий, из которых вырисовывается ее отношение к главному герою-богатырю, который является средоточием идей, выражаемых и декларируемых эпосом.

P.S.Usipbayeva

THE IMAGE OF THE BRIDE IN THE HEROIC EPICS OF THE TURKIC PEOPLES

The article discusses the image of the bride in the heroic epics of the Turkic peoples. The image of the bride of the warrior as it complements his image: if the warrior in my youth, a little experience, his wife is the epitome of experience and reason; if the warrior is not enough developed sense of honor and dignity, the wife enters the poem as the embodiment of honor. Heroic poem in the epic legacy of the Turkic peoples occupy a Central place and make up the largest group. The picture occurs mainly through the description of the portrait and through the description of her actions, of which emerges her relationship to the protagonist-the hero who is the focus of the ideas expressed and declared by the epic.

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ӘОЖ 378.1.147(5к)
А-91

Б.К. Аубакирова
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау, Қазақстан
a.b.k_1967@mail.ru

ТІЛДІ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Мақалада тіл кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналатындығы, тіл – қоғамның ең қажетті қарым-қатынас құралы жайлы айтылған. Тіл кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналатындығы тілге тиек етіледі. Тіл – қоғамның ең қажетті қатынас құралы. Сондықтан қоғамды дамытудың басты ұстанымы – мемлекеттік тілдің қолданыс аясын қарым қатынас арқылы кеңейту. Адам ойының жемісі, тіршілігінің көзі болып табылар бұл ерекшелік бүгінгі тіл білімінің де, әдістеме ілімінің де басты мәселелері болып табылатыны туралы, қазіргі кезеңде халықаралық байланысы күшті барлық елдерде тілдік қатынас мәселесіне ерекше мән беріліп отырғандығы туралы айтылады. Тілдік қатынас – тілдің әлеуметтік қызметін нақтылайтын адамдар қарым-қатынасының ерекше түрі ретінде баяндалады.

Түйін сөздер: тіл қызметі, тағылым, заңдылықтар, түпкі тамыр, этнос, ғасырлар бойғы тарихы, тұрмыс-салт, мәдениет, менталитет, дүниетаным, мәдениетімен, тіл, ой, ұғым. тілдік коммуникация, тілдік қарым-қатынас, қатысым, лексикология, семасиология, грамматика.

Тіл кез келген танымдық іс-әрекеттің құралы, ойлаудың формасы және оны дамытудың негізі болып саналады. Тіл – қоғамның ең қажетті қатынас құралы. Сондықтан қоғамды дамытудың басты ұстанымы – мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту. Адам ойының жемісі, тіршілігінің көзі болып табылар бұл ерекшелік бүгінгі тіл білімінің де, әдістеме ілімінің де басты мәселелері болып табылады.

Тіл тек қоғам бар жерде және оның тікелей ықпал етуімен дамып отыратындықтан, қоғамдық нормалар және қалыптасқан ережелер тілді өркендетуші әрі жүйелеуші қызмет атқарары даусыз. Тіл үйрену мәселесі де қоғамдық қажеттіліктен туындайды. Барлық мемлекеттер бір-бірімен экономикалық, саяси қарым-қатынаста болғандықтан, тіларалық байланыс деңгейі жоғары. Сол себепті де қазақ тілін үйретуде оның жан-жақты тоғысқан байланыстарына да назар аудару керек. Сөйтіп қазақ тілінің функционалды-семантикалық, прагматикалық, әлеуметтік ерекшеліктерін негізге алған дұрыс. Себебі тіл мен қоғам өзара тығыз байланыста қарастырылатын адамзат өмірінде маңызды орын алатын құбылыстар. «Қазіргі кезеңде халықаралық байланысы күшті барлық елдерде тілдік қатынас мәселесіне ерекше мән беріліп отыр. Тілдік қатынастың бүкіләлемдік маңызы ел мен елдің, ұлт пен ұлттың саяси байланысына жан-жақты жол ашудан көрінеді» [1, 8]. Қазіргі қоғамда тіл үйренудің, тіл арқылы түсінісудің ерекше мәні, атқарар қызметі бар. Тіл қарым-қатынастың құралы бола тұра, адамдарың қоғамдық, әлеуметтік қызметін сұрыптауға, психофизиологиялық ерекшеліктерін анықтауға, мәдени нормаларын жүйелеуге мүмкіндік береді. Себебі тіл мен қоғам тығыз байланысты қарастырылатын, адамзат өмірінде маңызды орын алатын құбылыстар. Кез келген тіл қоғамның дамуына, өзгеруіне қалай әсер етсе, қоғам да тілдің сөздік құрамының толығына, кемелдене дамуына немесе, керісінше тілдің

тоқырауына ықпал етері сөзсіз. Оның айғағы ретінде тілдік реформаларды, тіл туралы заңдарды және әр жердегі тілдік жағдайды сөз етуге болады. Барлық тілдерде кездесетін дерлік кірме сөздер де сол қоғамдық жағдайлардың, халықаралық қатынастардың дамып жетілу жемісі. Демек, тілдік қатынас – тілдің әлеуметтік қызметін нақтылайтын адамдар қарым-қатынасының ерекше түрі. Әлемдегі саяси-әлеуметтік мәселелерден тыс қалмаудың бірден бір жолы – ақпарат алмасу. Сондықтан тіл білу арқылы адамдар дүние жүзіндегі қоғамдық, экономикалық, саяси жаңалықтармен, ақпараттармен хабардар болады. Тілді меңгеру оның қоғамдық табиғатын, өмірлік қажеттілігін ескеруден басталады. А.Байтұрсынұлы айтқандай, «тіл – адамның адамдық белгісінің зоры». Тілдің әлеуметтік саралануы, қоғамның тілге саналы түрде әсер етуі, тілдік жағдай тілдің қоғамдық құбылыс ретіндегі қызметін айшықтай түседі. Яғни адамзат баласының болашақ үшін қоғамдық, мәдени-әлеуметтік, экономикалық т.б. күресі, сан ғасырлық тарихы, рухани жаңғырулары ұрпақтан-ұрпаққа сол ұлттың тілінде сақталуы арқылы жетеді [1, 45]. Ана тілінің өміршеңдік қызметінің қуаты мен күдіреті негізінде жаңа ұрпақ ұлтымыздың көне тарихы мәдениетін дұрыс танып білуге бастау алады. Осы бастаулар кешенді тіл ғылымының көкжиегінде ұлттық мәдениеттің көзі ретінде тағылымдық мәні зор ұлттық тілдің өн бойынан табылады. Осымен байланысты тіл табиғатының қыр-сыры өзге ғылым салаларымен (философия, әлеуметтану, мәдениеттану, этнография, т.б.) тығыз қарым-қатынастың негізінде танылып, зерделеніп отыр. Өйткені ұлттық тілдің болмысын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамыры сол тілде сөйлеуші этностың ғасырлар бойғы тарихымен, тұрмыс-салтымен, мәдениетімен, дәстүрлі менталитетімен тікелей байланысты екені сөзсіз. Сондықтан тілді қарым-қатынас арқылы үйретуде сол этностың дүниетанымымен, мәдениетімен, тарихымен біріктіре қарастыру мәселесі туындайды. Тіл мен ой біртұтас ұғымдар. Тілдің ойды жарыққа шығарып, жеткізу қызметі сол ойдың қабылдаушы тарапынан қабылдану теткітері арқылы жүзеге асады. Мұның негізінде тіл де өзінің қоғамдағы қарым-қатынас құралы ретіндегі негізгі қызметін атқара алады. Демек, тілдік коммуникацияның лингвистикалық негізі қарым-қатынас құралы тілге байланысты екені анық. Лингвистика тіл туралы ілім болса, тілдік қатынас сол тілдің қарым-қатынасқа қатысты ерекшеліктерін қамтиды.

Тілдік қатынас қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады. Оның қоғамда алатын орны тілдің атқаратын қызметінен көрінеді. Қатысымдық тұлғалар тіл ғылымының салалары – лексикология, семасиология, грамматиканың зерттеу объектілерімен қатар қолданылады. Қатысымдық тұлғалар мен тілдік тұлғалардың өзіндік ара қатысы, байланысы бар. Сонымен қатар тілдік қатынастың негізі – сөйлеу, адамдардың сөйлесу процесі. Осы сөйлесу, ұғынысу тікелей тілдік бөлшектердің қатысымен іске аса келіп, қатысымдық тұлғалардың қызметі нәтижесінде болады. Сөйлеу процесінде басты орын алатын – сөз бен сөздің байланысы, грамматикалық формалар мен мағыналар, сөздердің тіркесі, сөзжасам – осының бәрі тіл білімінің салаларында қарастырыла келіп, грамматиканың дамуына қанша әсер етсе, тілдік қарым-қатынасқа, сөйлеуге де сонша ықпал етеді. Лингвистикалық заңдылықтар мен грамматикалық ережелерді үйренбей тұрып, адам өз ойын дұрыс жеткізе алмайды, сол тілде сөйлей алмайды. Бір-бірімен байланысқа түспесе, белгілі бір сөздердің тобы қаншама көп болғанымен, ой түсініксіз болады. Айтайын деген ой ұғынықсыз болса, оны екінші адам түсінбесе, тілдік коммуникация да жүзеге аспайды. Адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас сөздік құрам мен сөздік қордың мол болуына қарай еркін жүзеге асады, түсінік тез жүреді. Лексикалық қор тілдің өсуімен бірге тілдік қатынастың мүмкіндігін арттырады. Лингвистиканың қай саласындағы қағидалар мен заңдар болсын тілдік қатынастың қағидаларымен тығыз бірлікте дамиды және оған әсер етеді. Тілдік қатынастың қоғамдық негізі қарым-қатынас құралы тілдің қоғамдағы ролі мен мәніне байланысты. Кез келген тіл, сол сияқты қазақ тілі – “адам қатынасының аса маңызды құралы” бола келіп, адамзаттық бір-бірімен түсінісу, пікір алысу, сөйлесуіне жол ашып қана қоймайды. Сонымен қатар ішкі, сыртқы қоғамдық жағдайларға әсер етеді, халыққа қажетті әлеуметтік, экономикалық істерді аңғаруға мүмкіндік жасайды; бірлесіп еңбек етуге дәнекер болады; қоғамдық-саяси күштердің

өз мақсаттары үшін күресуіне қызмет ететін саяси құралы болады. Сөйтіп, жалпы көпшілік қауым мен саяси топтар арасындағы көпір болып табылады. Қазіргі қазақ тілі қандай қоғамдық-әлеуметтік ерекшеліктерді басынан өткізбеді? Қоғамдық-әлеуметтік кезеңдердің қай-қайсысында болсын қазақ тілі қазақ халқының ана тіліне тән әлеуметтік мәнінен айырылмауға тырысады. Басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілін оқыту, үйрету барысында, *біріншіден*, оның қазақ ұлтының, қазақ халқының ана тілі екенін, оның ертеден дамыған тарихы барын, әдеби тіл дәрежесіне көтерілген салаларын, жазба тілге тән т.б. басты қасиеттерін түсіндіру қажет. *Екіншіден*, қазақ тілінің сол халықтың сөйлесу құралы болуымен қатар, басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас жасауға негіз болатын, ұғынысуға, пікірлесуге жол ашатын ұлтаралық қатынас құралы екеніне баса назар аудару керек. *Үшіншіден*, қазақ тілінің қатысымдық сипаты оның ел аралық қатынаста қолданылатын қоғамдық мәнінен және ресми іс-қағаздарда жұмсалатын әлеуметтік қызметінен көрінеді. *Төртіншіден*, қазақ тілі – қоғамдағы барлық салаларда пайдаланылатын мемлекеттік дәрежеге жеткен қарым-қатынас құралы. *Бесіншіден*, ол – рухани мәдениет пен өркениет өнер жолында қолданылатын адамның сезімі мен көңіл-күйін жеткізетін құрал. Сол сияқты қазақ тілінің ең басты қатысымдық қасиеті – бір ұлтпен өкілдерінің өзара түсінісуіне, ұғынысуына жол ашу, қарым-қатынас құралы ретінде бүгіндей қоғамға қызмет ету [2, 72]. Қазақстанның 2050 жылға дейінгі даму стратегиясы мен Қазақстан Республикасының білім беру мемлекеттік бағдарламасында кадрларды халықаралық стандартқа сай даярлау қажеттілігі анықталды және студенттердің жеке тұлғалық көзқарасын қалыптастырудың сапалы қағидалары ұсынылды. Бұл бағдарламаларда, Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу, мемлекеттік тілді меңгеру, білім беру ісін басқару, қоғам мен экономиканың қажеттілігіне жауап беретін білім беру сапасын ұлттық жүйеде дамыту жұмыстары анықталған. Осы талаптарға сай жоғары оқу орындарында мемлекеттік тілді оқыту белсенді әдістерді қолданумен байланысты болып отыр. Ал, Қ.Қадашеваның пікірі бойынша, белсенді әдістерді пайдалану – дайын білімді алу емес, өз бетімен ізденуге үйрету, оқытушы мен студенттің өзара әрекеттерінің ауысуы, оқытушы белсенділігінің студент белсенділігіне орын беруі [3.102]. Ф.Оразбаеваның тұжырымдамасы бойынша, белсенді әдістерді сабақта пайдалану кезінде оқытушы мен студенттің қарым-қатынасы түбірімен өзгереді, студент іс-әрекетінің мақсатын анықтауда оқытушы оған көмек көрсетеді, студент жаңа білімді ашады, ізденісте болады, белсенділік танытады және олардың тұлғалық белсенділігін қалыптастырып, ізденіс-зерттеу, бағалау сияқты іскерліктерін дамытады. Белсенді әдістерді қолдану өзара түсіністікті, өзара әрекеттестікті, өзара байыптауды қамтамасыз етіп, сабақ барысында материалды жақсы меңгеруге көмегін тигізеді, ең маңыздысы пікірді, қарым-қатынастарды, мінез-құлық машығын қалыптастырады. Белсенді әдістің мәнін анықтау мәселесі көптеген ғалымдардың еңбектерінде зерделенді [3.176]. Бүгінгі таңда елімізде оқыту үрдісінде педагогикалық технологияларды пайдалануға, мемлекеттік тілді оқытуды жетілдірудің өзекті мәселелеріне де ерекше көңіл бөлінуде. Ғалым Б.Д. Парыгин бұл әдісті қарым-қатынас әдісі деп, оның төрт түрін ұсынған. Олар: коммуникативтік, ақпараттық, танымдық және реттеуші. А.А.Брудныйдың пікірі бойынша, оқытушы мен студенттің қарым-қатынасы инструменталды, өйткені оның мақсаты оқу процесіндегі бірлескен іс-әрекетті үйлестіру. Бірақ, осы уақытқа дейін белсенді немесе қарым-қатынас әдісі туралы, оның түсінігі туралы біркелкі пікір болмағанымен, ол-бірлескен іс әрекетке деген қажеттіліктен туындайтын, ақпарат алмасуды, өзара әрекеттің, оқытушы мен студент арасында байланыс орнату мен оны дамытудың күрделі, көп жақты процесі. [4, 11]. Дұрыс ұйымдастырылған әдіс оқытудың әлеуметтік мәнін, студенттің рухани өсуін, адамгершілік жағынан дамуын, ынтымақтастық, өзара қарым-қатынас, ортақ мақсат пен бірыңғай қағидалар негізінде біріктіруге ықпал жасайды. Бұл – ең күрделі өнер, себебі оқытушы мен студенттің сұхбаттық қарым-қатынасына, белсенді және шығармашылық іс-әрекетке әсер ететін, оқытушы мен студенттің іс-әрекетін түбірімен өзгертетін әдіс. Тілді қарым қатынас арқылы үйретуде белсенді әдістерді қолдану кезінде студенттердің тыңдаушы емес, қатысушылар болуы, рөлге енуі, танымының қалыптасуы қарастырылады. Оқытушы дайын білімді бермейді, студенттерді өз бетімен ізденуге, шешім

кабылдауға, ойын айтуға үйретеді. Оқытушы мен студент арасындағы әрекеттің ауысуы, студенттің белсенділігіне орын береді. Белсенді әдістерді қарым қатынас жасау арқылы сабақта қолдану барысында студенттердің өздері негізгі іс-әрекетке қатысуға мүмкіндік алатын болғандықтан, бірнеше белсенді ойын түрлері арқылы әдісті жандандыруға болары сөзсіз. Мысалы, 1. Қазақ тілі сабағындағы рөлдік ойындар әдісі. Қазақ тілі сабағындағы рөлдік ойындар әдісі – тілді үйрену процесіндегі ең белсенді әдістемелік тәсілдердің бірі. Оны тиімді қолдана білген оқытушы студенттерге білім мен тәрбие беруде табысқа жетіп, сол арқылы олардың ойын өз бетінше жеткізу қабілеті мен дағдысын қалыптастыруға, монолог түріндегі ойын дамытуға, сұхбаттық қарым-қатынас негізіндегі сөйлеу тілін байытуға ықпал етеді. Рөлдік ойын – оқыту мақсатында қолданылатын, сөзге араласу жағдайын ұйымдастыратын құрал. Оның негізіне өзара рөлдегі және ойындық көріністерді бөліп алып, соған сәйкес студенттердің бір-бірімен қарым-қатынас жасаудағы ұйымдастырылған жұмыс жатады. Рөлдік ойын сөйлеу тілін дамытудың тиімді де қызықты тәсілі екені белгілі. Оған мысал ретінде мына факторларды келтіруге болады: рөлдік ойындарда сөзге араласушы жандардың басты назары әңгіменің мазмұнына ауады, рөлдік ойындар тілді әлеуметтік тұрғыдан қолдануда барынша сезімтал болуға үйретеді, студенттердің қызығушылығын қалыптастыруға оң әсерін тигізеді, әдеттегі жағдайға қалыптасуы қиын қабілеттерді бойға сіңіруге кең жол ашады, ойындық рөлдерді жүргізу кезінде студенттердің бойында тілді үйретуге байланысты шығармашылық қабілеті дамиды, ойында студенттердің барлығы жұмысқа белсене кіріседі, ойындар тілді үйренушілердің бір-бірімен және оқытушылармен қарым-қатынасқа түсу ынтасын арттырады, әңгімелесушілердің сөзге бейімділік қабілетін танытудағы теңдік жағдайын жасайды, жағымды да әсерлі қарым-қатынас тудырады. Студенттерді рөлдік ойын арқылы тілге үйрету мына кезеңдерден тұрады:

1. Студенттерді қарым-қатынас жасау кезінде пайдаланатын тілдік ұғымдармен таныстыру.

2. Тіл үйретуді оқытушының қарым-қатынастық ой-ниеті жөнінде және оны тілдік бейнелеуге түсіру тәсілдері туралы, оқытушылық қарым-қатынас тудыру жағдайлары хақында айқын көзқарасын қалыптастыру.

3. Тілдік материалды пайдалана білуге жаттығу – ұстаздық қарым-қатынас және қарым-қатынастық ой-ниетті жүзеге асыру кезінде теңбе-теңдік жағдайында тілдік ұғымдарды таңдай білу және қолдана алу қабілетін дамыту.

4. Рөлдегі ойындарды қолдана отырып, тілді үйрену кезінде студенттердің оқытушымен қарым-қатынас жасай білу дағдысы. Бірден рөлдік ойынды бастамай тұрып, дайындық үшін жаттығулар беріледі. Мысалы: 1. Студенттердің фонетикалық және грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлеуін дамытуға арналған жаттығулар мен тілдік ойындар. Мұндай жаттығуларда тек қана оқытушының тарапынан болатын сөздер ғана қалыптасып қоймайды, сонымен бірге студенттер тарапынан болатын кері реакция орнығады. Тілдегі ойындарда сұрақ қоя білу, қарым-қатынастық мәні бар сөздерді пайдалана отырып, сұраққа дұрыс жауап бере білу, әңгімені өрбіте білу қабілеттері дамытылады. «Жетік біл» ойыны барысында студенттер жұптасып жұмыс істейді. Олар сұхбат жазылған карточкалар алады. Студенттер бір-біріне қарым-қатынас жасау жағдайын, әңгімеге қатысушылардың мінез-құлқын және нақты материалды анықтайтын әр түрлі сипаттағы сауалдарды қоюға тиіс. 2. Қарым-қатынастық ойды білдіретін әр түрлі тілдік ұғымдарды пайдалана білу қабілетін дамытатын жаттығулар: - Нұсқау жобасын өзгертіңіз. Біреуді өзіңе қарата білудің сыпайы түрін пайдаланыңыз, оның бірнеше түрін беріңіз. Жағдаятты тыңдаңыз, оны есіңізге сақтаңыз, сол қарым-қатынастық ойды синонимдік құралдармен білдіріңіз. Бұл кезеңде рөлдік жаттығулар мынадай қабілеттерді дамытады: оқытушының тілдік мінез-құлқын сын тұрғысынан бағалай білу және оны ұстаздық қарым-қатынас жағдайына сәйкес өзгерте білу, жаңа жағдайларда тілдік ұғымдарды шығармашылықпен пайдалану. Бұндай үлгідегі жаттығуларды екі топқа бөлуге болады: 1. Жағдай айқын бейнеленген және бір ғана жағдаяттың болуымен сипатталатын жаттығулар. Жағдай бір ғана қарым-қатынастық ой-ниетті таңдау керектігін күні бұрын белгілейді, ал бір ғана қарым-қатынастық ой-ниет белгілі бір тілдік ұғымды тыңдау керектігін

алдын ала айқындайды.2. Қарым-қатынас жасау жағдайына, қарым-қатынастық ой-ниетіне, әңгімеге қатысушылардың рөлдік мінез-құлық ерекшелігіне қатыстылығына қарай әр түрлі тілдік ұғымдармен қарым-қатынастық ой-ниетті білдіру қабілетін дамытатын жаттығулар. Мұндай жаттығулар дайындық кезеңінен рөлдік ойындарға көшу кезеңін мүмкіндік туғызады. Бірінші топтағы рөлдік ойындарға мыналарды жатқызуға болады. Қарым-қатынастық ойыңызды дұрыс білдіріңіз. Болатын жағдаяттар: 1. Студенттермен қарым-қатынас жасауға арналған қосымша мүмкіндіктерді пайдалана отырып диалогті ойнаңыз. Бұл үшін диалогті кеңейту варианттары қойылған көрермендік тірек беріледі. 2. Басты сөйлемдер негізінде жағдайды ойнаңыз: университетте қазақ тілі сабағы енді ғана басталды. Студент 3 минутке кешікті, кіруге рұқсат сұрайды. Бұл оның бірінші рет кешігуі емес. Сабақ үзілді. Оқытушы кешігу себебін анықтады, өзінің көзқарасын айтады, шешім қабылдап, оны студентке хабарлайды. Маңызды мәселе: студентке сабаққа қатысуға рұқсат ете ме әлде оны рұқсат алып келу үшін деканатқа жібере ме? Бұл жағдайды ойнаудың үлкен тәрбиелік мәні бар. Оқытушы мұндай жағдайда барынша ұстамдылық, әдептілік, икемділік, әділеттілік, студентке деген сыйластық көрсетуге тиіс. Ол студент үшін тілдік мінез-құлық үлгісі болуы керек.

Студенттерді тілдік қарым-қатынас жасауға үйрету үшін рөлдік ойындардың төмендегідей түрлері ұсынылады:

1. Тіл үйрету сабағының үзінділері ойналатын рөлдік ойындар.

2. Сабаққа даярлық, оны жоспарлау және оған баға беру кезеңінде белгілі бір кәсіптік-бағдарлық маңызды мәселені шешу қарастырылған рөлдік ойындар.Әдістемелік және психологиялық-дидактикалық зерттеу ісі көрсеткендей, рөлдік ойындарды пайдалану оқу процесін игеруде және оны барынша ұтымды өткізуде мүмкіндіктерді кеңінен ашады. Өйткені мұндай рөлдік ойындар жұптық және топтық жұмыстарды ұйымдастырудың маңызды құралы болып саналады. Сабақтағы белсенділік әдісін ұлттық ойындармен де сабақтастыра жүргізуге болады. Студенттер сабақ барысында ұлтымыздың салт-дәстүрлерімен, ойындардың шығу тарихымен терең танысып, өз білім, біліктерін жетілдіреді. Алған білімдерін өз тәжірибесінде қолдана білу машықтары қалыптасады. Мысалы, «Орамал тастамақ», «Көкпар» ойындары шапшаңдыққа, жинақылыққа үйретіп, ой ұшқырлығына бейімдейді, сын тұрғысынан ойлау қабілетін шыңдап, пәнге деген қызығушылықтары артады, студент білімінің тиянақты болуына септігін тигізіп, жеке де, топпен де жұмыс жүргізуге мүмкіндік туғызады. Жүсіппек Аймауытовша айтқанда: «Сабақ беру үйреншікті нәрсе емес, ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер». Бұл ой бүгінгі ой сұранысымен қабысып жатқандай. Өйткені жаңа технологияларды үйреніп, оларды тіл үйрету үдерісінде қолдану нақты мақсатқа жеткізеді. Тілді оқытуда коммуникативтік технологияның берері мол, яғни қарым қатынас негізінде оқыту нәтиже беретін технология. Қазақ тіл білімінде қатысымдық әдісті негізін қалаған профессор Ф.Оразбаеваның: «Қатысымдық әдіс дегеніміз тіл үйренуші мен тіл үйретушінің тікелей қарым қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың басты жүйесінен тұратын тіл үйретудің тиімді жолдарынан тоғыстыра келіп, тілді қарым қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі», дейді [5.32}. Оқытудың қатысымдық бағытын ұстанған Е.И.Пассов, А.А.Леонтьев сияқты әдіскерлер бұл әдістің ғылыми теориялық және ідістемелік тұрғыдан тиімді екендігін дәлелдеген. Ғалымдар коммуникативтік технологияны қолдануда төрт принципті негізге алуға болатынын айтты, Олар: тілге бағыттау(қарым қатынас), тілдік қызмет (сөйлесу), жағдаят (рөлдік ойындар), ұжымдық өзара қимыл(ұйымдастыру тәсілі) [6.55}. Тілдік қатынастың жүзеге асу жолдары : жұптық, топтық, ұжымдық, яғни оқытушы осындай қатысымдық жұмыс түрлерін мақсатты түрде таңдай білсе –нәтижелі сабақ болатыны сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. –Алматы: АНАрыс, 2009. -368 б.
- 2 Бейсенбекова Г. Т. Тілдік қарым қатынастың ұлттық дүниетанымымен байланысы

3 Қадашева Қ. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. -Алматы, 2001.- 301 б.

3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. -Алматы:РБК, 2000. -207 б.

4 Құрман Н. Жаңа педагогикалық технологиялар жүйесіндегі қазақ тілінен сабақ үлгілері. -Алматы, 2001. -142 б.

5 Оқыту үрдісінде педагогикалық технологияларды пайдалану// Білім берудегі менеджмент. -Алматы, 2006. -11 б.

6 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучение иноязычному говорению: - Москва «Просвещение»,1991г..

Б.К. Аубакирова

ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКАМ ЧЕРЕЗ ЯЗЫКОВУЮ КОММУНИКАЦИЮ

В статье Б.К.Аубакировой «Обучение языкам через языковую коммуникацию», говорится о языке как о когнитивной деятельности, форме мышления и основе его развития, а язык - это самый важный способ общения. Язык - это средство любой когнитивной деятельности, формы мышления и основы его развития. Язык - это самый важный способ общения в обществе. Поэтому основным принципом развития общества является расширение сферы государственного языка посредством общения, что это различие, являющееся плодом человеческого разума, источника жизни, является главной проблемой современной лингвистики и методологии.

В.К. Aubakirova

TEACHING THROUGH LANGUAGE COMMUNICATION

Aubakirova BK, "Teaching through language communication", speaks of language as a means of cognitive activity, the form of thinking and the basis of its development, and language is the most important means of communication in society. The language is a means of any cognitive activity, the form of thinking and the basis of its development. Language is the most important means of communication in society. Therefore, the main principle of the development of society is to expand the scope of the state language through communication. It is said that this distinction, which is the fruit of the human mind, the source of life, is the main problem of modern linguistics and methodology, and nowadays the emphasis is on the issue of linguistic communication in all the countries with strong international relations. Language communication - as a special kind of relationship.

УДК 37.014.53

А.А. Aimoldina

Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University

Astana, Kazakhstan

aimoldina_aa@mail.ru

INSIGHTS INTO MULTILINGUAL EDUCATION IN KAZAKHSTAN: OVERVIEW OF THE WORLD EXPERIENCE

Nowadays in the course of contemporary governmental policy, Kazakhstan aimed to be regarded as a high-educated country all over the world the population of which speaks at least three languages, i.e. Kazakh as a state language, Russian as a language of international communication and English as a language of successful integration into global economics. Therefore, the analysis of international practice in implementing multilingual education shows some fundamental problems and challenges which need to be understood better. Among those, the most important one is the notion of "multilingual", "polylingual" or "bilingual" itself. In this paper critical discourse analysis on other countries and their experience in language policy making, particularly, in multilingual education, has been employed which was based on the analysis of governmental policy documents, speeches of key stake holders (politicians, public figures, teachers, etc.). These cases are briefly summarized

pointing out the differences and similarities in order to see whether some aspects can be applicable to Kazakhstan to strengthen the multilingual education policy and make it more effective.

Key words: multilingualism, language policy, language situation, multilingual education, world experience.

1. Introduction

Linguistic diversity was always a usual phenomenon in Kazakhstan due to complex ethnolinguistic situations occurred in the location during the Soviet period. Demographically and communicatively unequal languages of ethnic groups create the unique ethnolinguistic landscape of the state and reflect the multi-faceted history of different groups who migrated to Kazakhstan over the course of history. However, the peculiar language situation in Kazakhstan is emerging as a result of both the diversity of languages and the co-functioning of two strong languages – Kazakh and Russian. In the modern period in Kazakhstan, multilingualism becomes the trend with the Kazakh as the only official language, Russian widely used as a language of interethnic communication, and English recently gaining growing popularity in the country. While the proficiency in these three languages (see Cultural project “Trinity of Language” 2007) is considered to be as integral component of personal and professional development of a person and becomes one of the priorities of the state multilingual education policy (i.e. the State program of language development and functioning in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020), among Kazakhstani people there still are some concerns towards the role of Kazakh, Russian and, specifically, English in the development of linguistic balance in Kazakhstan.

In this paper critical discourse analysis on other countries and their experience in language policy making, particularly, in implementing multilingual education, has been employed which was based on the analysis of governmental policy documents, speeches of key stake holders (politicians, public figures, teachers, etc.). These cases are briefly summarized pointing out the differences and similarities in order to see whether some aspects can be applicable to Kazakhstan to strengthen the multilingual education policy and make it more effective.

2. World experience in introduction of multilingual education

The analysis of international practice in implementing multilingual education shows some fundamental problems which need to be understood better. Among those the most important one is the notion of “multilingual”, “polylingual” or “bilingual” itself. The terms multilingual education, bilingual education, and mother tongue education have been used in various ways in the literature. In this paper, following Vez’s explanations, these terms are used as follows: 1) Mother tongue education implies a linguistically homogeneous community, a teacher who speaks this language, and curriculum materials in the mother tongue. It is worth noting that mother tongue education is the norm in most western nations; 2) Bilingual education is used to refer to an educational scheme in which the child receives educational instruction in at least two languages with one of these being the mother tongue of some/all of the children in the classroom. The second language is normally a language of wider communication, often the official or national language; and 3) Multilingual education is used primarily as a synonym for bilingual education. The primary difference, when it is a difference, is that multilingual education schemes may well involve three or more languages rather than just two. Even so, it is still assumed that the mother tongue will normally be a part of the early educational experience of the child [1]. Another crucial issue is the nature of the policy itself. The successful designing and the implementation of the stated policy depend largely on the very notion of common aspirations in the larger public sphere. Any approach towards multilingual education is bound to fail if the stated form of the policy lacks an understanding of what is being aspired by the population with reference to the country’s languages which is often being decided by various economical and historical factors. Therefore, many researchers assert that understanding the linguistic culture of a particular country becomes a must [2].

To begin with, the introduction of multilingual education in Southern Africa today is still critical where the language of instruction in educational institutions that discriminated against native

language of students [3]. According to the author, this discrimination is still practiced in schools. One of the main arguments against multilingual education in Southern Africa is that bilingual and multilingual education, in her opinion, is too expensive, and there is only one way out: to use only one language – English. In the USA, for example, critics of bilingual and multilingual education are generally political conservatives [4]. In his opinion, there is a problem of various understandings of this phenomenon in different communities. Besides, as critics confirm, in this connection there is no common opinion concerning which multilingual/ polylingual education is the most successful [3].

On the contrary, other researchers (Cenoz and Jessner, 2000; De Bot, Lowie and Verspoor, 2007; Muller and Beardsmore, 2004; Vez, 2009; Ziegler, 2013) support the promotion of multilingual education. In their opinion, multilingual education for majority language students is effective in promoting functional proficiency in a second, and even third or fourth, language at no cost to the participating students' native language development or academic achievement. There is often a positive correlation between the amount of exposure to the additional languages in multilingual programmes and level of multilingual proficiency, but not always [5; 6].

For example, in Finland the education is provided in both Finnish and Swedish languages on all levels, and Swedish and Finnish are required subjects at schools, thus almost all Swedish speakers are bilingual and many Finns have a good command of Swedish [7, p. 189]. Both languages, as well as a number of other smaller languages are all regulated by the Research Institute for the Languages of Finland. Moreover, despite the small number of speakers (approximately 5.5%), Swedish language enjoys high status and governmental support. The development of the languages and their statuses were similar to those of Kazakh and Russian. Before Finland became independent, Swedish and Finnish were both official, after independence Finnish came to dominate [7]. However, the Swedish speakers are a small community, and they are Swedish-speaking Finns, not Swedes. In this way, they do not have such a strong emotional attachment to the language as they would if they were Swedes. This was also a reason why the elite was willing to learn Finnish when the country became independent [7, p. 187-188] and thus the language policy had been successful.

It should be noted that the European Commission as well as Kazakhstan conducts a very active language policy focusing on diversity. Regarding their language education, every EU citizen should be able to use three community languages (after completion of secondary school); community language learning should be developed 'as early as possible'; a better quality of language and intercultural learning must be improved, and a more balanced language ecology should be promoted; increasing language competence increases mobility and also gives better possibilities for seeking jobs in different EU member states [1, p. 12].

In accordance with key data provided by the Eurydice report on the teaching of languages at school in Europe [8], the percentage of primary school pupils learning a foreign language is increasing but the average number of foreign languages taught in secondary schools is still some way from the target set in Barcelona. In that sense, the Commission's conclusion [8, p. 4] is unambiguous when it asserts that 'There is a growing tendency for 'foreign language learning' to mean simply 'learning English'; the Commission has already pointed out that 'English is not enough' [1]. The two enlargements of 2004 and 2007, with the expansion from 11 to 23 languages, have indeed marked a turning point for European multilingualism in our education system. The EU communication 'COM 2005 595 final', A New Framework Strategy for Multilingualism, sets very clearly the positions of two related parameters – multilingualism and European values, i.e., the European Union is founded on 'unity in diversity': diversity of cultures, customs and beliefs –and of languages. Besides the 202 official languages of the Union, there are 60 or so other indigenous languages and scores of non-indigenous languages spoken by migrant communities [9]. It is this diversity that makes the European Union what it is: not a 'melting pot' in which differences are rendered down, but a common home in which diversity is celebrated, and where our many mother tongues are a source of wealth and a bridge to greater solidarity and mutual understanding.

Multilingual education in France is viewed mainly as a way to improve foreign language learning for monolingual students and not as a means to support bilingual children to cope with the curriculum in their second language. As in many other countries in the world, the linguistic landscape

of France is undeniably becoming more diversified, and this is proving to be a challenge not only for politicians, policy-makers and researchers, but for teachers as well. Indeed, it is not easy for teachers to deal with the increasing complexity of the linguistic situations of their students, particularly when they have to implement a topdown curriculum which, as far as languages are concerned, focuses on improving provision for the learning of dominant European languages at the expense of the great variety of languages spoken by many children at home which remain virtually ignored.

In the face of increasing globalisation and mobility of populations, the French education system has developed its own answers: by trying on the one hand to resist the overwhelming hegemony of the English language, and on the other, by looking for more efficient approaches to foreign language teaching. In order to fight the dominance of English, policymakers have used the concept of diversification, i.e. making sure a wide choice of languages is available in the curriculum at all levels. For instance, at primary level, children can theoretically choose between the following eight languages: Arabic, Chinese, English, German, Italian, Russian, Spanish and Portuguese. But, in fact, most schools offer only English and sometimes a second language [10].

Therefore, there are many programs throughout the world that emphasize education in two languages; some programs even offer trilingual education, although they are the exception [11, p. 61]. These types of education make formal use of at least two languages for literacy and instruction in a school context. All of the various types of programs fit under the umbrella of *multilingual education*, which is education in multiple languages at some point during a student's academic career.

3. A multilingual education typology

In general, as with languages and types of multilingualism, multilingual education can be divided into several different categories. Erika Hoff gives one of the better typologies in her book *Language Development*, a summary of which can be found in Table 1 [12, p.385].

Table 1. Multilingual Education Typology

Type	Other Associated Terms	Language of Instruction	Purpose
Type I	Additive Bilingual Education	Use of Indigenous or Native Languages	Preservation of Endangered Languages
Type II	Additive Bilingual Education	Use of National Minority Languages with Some Official Status	Preservation of Languages Important to Minority Groups within a Country
Type III	Transitional Bilingual Education, Subtractive Bilingual Education	Use of a Transitional Language for Non-Native Speakers of the Majority Language	Acquisition of the Majority Language
Type IV	N/A	Uses Sign Language & Spoken Language	Multilingualism for Deaf or Hard-of-Hearing Students
Type V	Immersion, Two-Way Immersion, Dual-Language Immersion	Use of a Minority Language for Speakers of a Majority Language	Fluency in Multiple Languages

As it is seen from the Table 1, the first type of multilingual education, referred to as *Type I*, makes use of indigenous or native languages, often with the goal of preserving endangered languages. For instance, bilingual programs in Hawaii or on some Native American Reservations are the

examples of Type I multilingual education. The second type of multilingual education, or *Type II*, makes use of national minority languages in instruction. These languages have some official status in a country and are included because of their importance to minority groups within a country. The French-English immersion programs in Canada are an example of this type. These first two types of multilingual education could be loosely grouped together as examples of *additive bilingual programs*. Additive bilingualism is instruction in a second (or another language), which ‘adds’ to student knowledge, without replacing the student’s first language [12, p. 386].

The third type of multilingual education program, *Type III*, uses an international language as part of a transition for students who are non-native speakers of the majority language. These programs are sometimes referred to as first language – first education, *transitional bilingual education*, or pejoratively as *subtractive bilingual education*. Although these programs are sometimes criticized for their lack of support for the international language throughout a student’s career, these programs are certainly preferable to ‘submersion’ education programs in which non-native language learners are enrolled in all-English (or another dominant language) programs that do not incorporate systematic, sustained strategies for accommodating students’ particular instructional needs; programs are often compulsory and the goal is fluency in a nonnative language [11, pp. 17, 63]. The goal of Type III programs is not necessarily bilingualism, *per se*. Instead, a majority language, like English, is used in conjunction with another minority language, like Spanish, to acquire the majority language. The fourth type of program, *Type IV*, refers to those in which deaf or hard-of-hearing students are instructed in sign language in addition to a spoken language [12, p. 385]. These two programs are similar in that a students’ default language is used to facilitate instruction in the majority language.

Finally, in the fifth type of program, *Type V*, minority languages are used for instruction of speakers of a majority language. This definition is, of course, dependent on the linguistic context of a particular region. In the United States, French immersion programs for English speaking populations would fall into this category; conversely, in France, English immersion programs for French speaking populations would fit within this category. These types of programs are often referred to as *immersion*, *two-way immersion*, or *dual language immersion* programs, and are considered to be enrichment, or additive bilingualism [12, p. 385]. Immersion programs are often elective and are widely considered to add to the quality of education [12, p. 400; 11, pp. 17, 58]. Interestingly, although there is often push-back against instruction in minority languages for bilingual student populations, for example there is often a lack of support for Spanish-English dual immersion programs for native Spanish speakers, there is considerable support for Type V programs in which native English speakers are instructed in a second language. While native Spanish speakers learning in Spanish are seen as ‘rejecting’ the majority language of the United States, native English speakers learning in French, Japanese, or Italian are seen as ‘embracing’ their roles as global citizens. Perhaps most importantly, the program at Marie Curie would fall into this category.

4. Conclusion

In general, as shown above, none of the models is entirely applicable to Kazakhstan. For example, the Finnish model has the most features that the language policy of Kazakhstan tries to achieve, i.e., the effective bilingualism in the population, high quality instruction and government support to both languages. However, there are several challenges that the government needs to solve in order to allow for the success of the language policy. Therefore, the model of Finland needs to be adapted to the realities of Kazakhstan, which means taking into account the different positions and views on language and what constitutes a fair language policy of the ethnic groups and allowing the national symbols to represent the diversity of the country. However, the basic idea of it matches the goal of Kazakhstan’s language policy, bilingualism – 90% of adult population speaking Russian and 95% speaking Kazakh by 2020 (see State Program on Education 2011-2020).

Nevertheless, the majority of researchers around the world (De Bot, Lowie and Verspoor, 2007; Muller and Beardsmore, 2004, Burnham-Massey and Pina, 1990; De la Garza and Medina, 1985; Mortensen, 1984, etc.) believe that multilingual education is effective for the majority language students with a variety of learner characteristics, even for those that are at risk of poor performance in schools. More specifically, it appears that plurilingual acquisition is enhanced when students are

given extended opportunities to use the language interactively. It also appears that the functional use of the target languages is generally effective in promoting plurilingual competences, while instructional strategies systematically raise awareness of and create opportunities for students to learn new languages. Moreover, they assert that multilingual education in languages with distinct typologies and orthographic conventions can be effective in achieving a school's linguistic and academic objectives, although there may be limits on how far these languages can be used for academic instruction.

Scholars strongly believe that multilingualism can promote intercultural dialogue and mutual understanding, and the establishment of accurate interrelation between a language variety and global integration. It is an excellent basis for preparing the future generations and for the creation of a more fair and democratic society in the modern world (Hornberger, 2010; Cenoz and Jessner, 2000; De Bot, Lowie and Verspoor, 2007; Muller and Beardsmore, 2004). Recent studies in the field of developmental psychology (Karmiloff and Karmiloff-Smith, 2001; Scholl and Leslie, 2001) have shown that multilingual children develop their understanding of the mental statuses of other people more quickly. The best models of multilingual education also bring strong positive advantages in terms of vertical social integration and the positive relations with the languages of minorities and other cultures. And one of the key statements, on which the majority of researches agree, is that there is a need to support multilingual education at the state level.

Bibliography

- 1 Vez J. M. Multilingual education in Europe: Policy developments //Porta linguarum. – 2009. – T. 12. – C. 7-24.
- 2 Multilingual Education in India: Myth and Reality. – 2015. <http://www.hardnewsmedia.com/2012/06/5397?page=4> [accessed 15 September 2017]
- 3 Heugh K., Skutnabb-Kangas T. Multilingual education works: From the periphery to the centre. – Orient Blackswan, 2010.
- 4 Genesee F. What do we know about bilingual education for majority language students //Handbook of bilingualism and multiculturalism. – 2004. – C. 547-576.
- 5 Cenoz J., Jessner U. (ed.). English in Europe: The acquisition of a third language. – Multilingual Matters, 2000. – T. 19.
- 6 Muller A., Beardsmore H. B. Multilingual interaction in plurilingual classes–European school practice //International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2004. – T. 7. – №. 1. – C. 24-42.
- 7 Buchberger, Irina. *A Multilingual Ideology in a Monolingual Country: Language Education in Finland*. CAUCE, 25, 2002. – P. 185-202. http://cvc.cervantes.es/literatura/cauce/pdf/cauce25/cauce25_11.pdf [accessed 15 September 2017]
- 8 Eurydice (2005). Key data on teaching languages at school in Europe. Brussels: Eurydice European Unit. (Also available at: <http://www.eurydice.org/>)
- 9 European Commission (2005). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A New Framework Strategy for Multilingualism (COM 2005, 596 final). Retrieved in April 3, 2008, from <http://europa.eu/languages/en/document/74>
- 10 Hélot C., Young A. Imagining multilingual education in France: A language and cultural awareness project at primary level //Imagining multilingual schools: Languages in education and glocalization. – 2006. – C. 69-90.
- 11 Ball, J.. Enhancing learning of children from diverse language backgrounds: Mother tongue-based bilingual or multilingual education in the early years. – New York, NY: UNESCO Basic Education Division, 2010.
- 12 Hoff, E.. Language development (2nd ed.). – Belmont, California: Wadsworth/ Thomson Learning, 2001.

Ә.А. Аймолдина

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕГЕ ШОЛУ

Бүгінгі таңда қазіргі заманғы мемлекеттік саясат барысында Қазақстан әлемде жоғары білімді, халқы үш тілде қарым-қатынасқа түсе алатын, атап айтсақ, қазақ тілі – мемлекеттік тіл ретінде, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі ретінде және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға табысты ықпалдасу тілі ретінде ел болып қалыптасу мақсаты қойылған. Сондықтан көп тілді білім беруді енгізудегі халықаралық тәжірибе анализі кейбір іргелі мәселелер мен қиындықтарды анықтап, оларды терең түсіну маңыздылығын айқындады. Олардың ішіндегі ең маңызды ұғымдардың бірі - «көп тілді», «үш тілді» немесе «екі тілді» ұғымы. Мақалада басқа елдердегі тіл саясатын қалыптастыру мәселелері, әсіресе, көп тілді білім берудегі әлемдік тәжірибе мемлекеттік саяси құжаттар және негізгі қатысушылардың (саясаткерлер, қоғам қайраткерлері, мұғалімдер, және т.б.) баяндамалары негізінде сыни дискурс тұрғысынан талданған. Бұл мәселелер салыстырмалы-салғастырмалы түрде қысқаша түйінделіп, Қазақстандағы көп тілді білім беру саясатын нығайту және оны тиімді етуге қатысты кейбір аспектілердің қолданылу мүмкіндігі анықталған.

А.А. Аймолдина

АНАЛИЗ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ОБЗОР МИРОВОГО ОПЫТА

В настоящее время в рамках современной государственной политики Казахстан стремится стать высокообразованной страной во всем мире, население которой говорит, по крайней мере на трех языках, а именно, на казахском как государственном языке, русском как языке международного общения и английском как языке успешной интеграции в глобальную экономику. Поэтому анализ международной практики в области полиязычного образования позволяет увидеть и тем самым, избежать некоторых фундаментальных проблем, возникающих при внедрении полиязычного образования на практике. Среди них наиболее распространенным является разграничение понятий «многоязычный», «полилингвальный» или «двуязычный». В этой статье использован анализ критического дискурса на примере других стран и их опыт в области языковой политики, в частности, в области полиязычного образования, который основывался на анализе правительственных программных документов, выступлений ключевых заинтересованных сторон (политиков, общественных деятелей, учителей, и т.д.). Вкратце данные примеры излагаются с указанием различий и сходств для дальнейшего выяснения, могут ли некоторые их аспекты быть применимы впоследствии на примере Казахстана, для укрепления многоязычной образовательной политики и повышения ее эффективности.

УДК: 81'253(045)

М.В. Байдильдинова

Казахско-русский международный университет

Актобе, Казахстан

most_al@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ САМОПОДГОТОВКИ К СИНХРОННОМУ ПЕРЕВОДУ

В статье представлены основные виды синхронного перевода, стратегии синхронного перевода, а также специальные упражнения для переводчиков – синхронистов.

Автор приводит описание каждого вида синхронного перевода и упражнения для отработки каждого вида синхронного перевода. Показано, что студенты могут самостоятельно подготовиться к устному переводу. Приведены упражнения для отработки

памяти и быстрого переключения с одного языка на другой. Представлена информация о стратегиях и приемах осуществления синхронного перевода и полезные советы начинающим переводчикам.

Ключевые слова: синхронный перевод, стратегия, компетентный, двусторонний, прагматическая, клише, переключения, переводчик – синхронист.

В настоящее время, несмотря на повсеместное изучение иностранных языков, значение синхронного перевода не только не уменьшилось, но и многократно возросло. Это связано с особенностями современного общества, его установками на максимальную открытость, стирание межгосударственных границ и глобализацию. В новом обществе лавинообразно нарастают такие виды коммуникации, как международные конференции, семинары, симпозиумы. Их участники, владея основами иностранных языков, но, не будучи переводчиками-профессионалами, не могут уследить за всеми высказываниями, если они произносятся не на их родном языке. Зачастую у них не хватает и навыков, и способностей понимать, как говорится, «на слух» двуязычный диалог со многими участниками. Таким образом, роль переводчиков-синхронистов в новом обществе возрастает, и это предъявляет повышенные требования к синхронному переводу. Набор стратегий, которые позволяют в режиме «реального времени» адекватно передать текст, отвечает этим требованиям [1, 155].

Синхронный перевод относится к числу самых сложных видов устных переводов. Выполнять его могут только высококвалифицированные специалисты с помощью специального оборудования. Обычно это кабина и наушники, либо специальная установка, напоминающая установочный пульт и наушники – для переводчика и оппонентов, нуждающихся в переводе. Переводчики должны в течение двух секунд буквально спрогнозировать речь докладчика. Кроме того, следует учитывать, что по последним данным порядка 50% информации человек просто не воспринимает из монотонной речи и еще столько же от общего числа информации не несет никакой особенной смысловой нагрузки. Таким образом, профессионал – переводчик должен максимально внимательно работать, исключая «воду» из своей речи. Владение синхронным переводом может обеспечиваться различной комбинацией знаний, умений и навыков и основываться на различных уровнях их сформированности. Минимальный уровень сформированности механизма синхронного перевода может, например, включать первичные умения и некоторые навыки, удовлетворительно функционирующие при переводе речей, произносимых в медленном и умеренном темпе, в рамках узкой, хорошо освоенной тематики. Дальнейшее формирование и совершенствование механизма синхронного перевода может идти по линии повышения автоматизированности и прочности умений и навыков, накопления опыта решения нестереотипных задач. Освоение новых лексических тем может расширить сферу приложения сил переводчика. Представляется правомерным различать в конечной цели обучения синхронному переводу несколько частных целей.

Первая частная цель обусловливается сложностью синхронного перевода как речевой деятельности и его психолингвистическими особенностями. Овладение синхронным переводом невозможно без существенного развития перцептивных, мнемических, мыслительных и других способностей обучаемых [2, 250]. Без значительной психологической перестройки речевых и переводческих навыков и умений процесс подготовки синхронных переводчиков рискует превратиться в простое натаскивание. Поэтому систематическое и интенсивное развитие перцептивных качеств, внимания, памяти, мышления, быстроты реакции, устойчивости к интенсивным умственным напряжениям представляет собой непрременную цель обучения синхронному переводу.

Вторая частная цель обучения синхронному переводу диктуется структурой деятельности синхронного переводчика. Для непосредственного овладения синхронным переводом обучаемому необходимо овладеть выполнением действий и операций, составляющих синхронный перевод, а главное сформировать способности выполнять их в том

темпе и тех комбинациях, которые свойственны синхронному переводу. Речь идет о формировании: а) навыков и умений специфического ориентирования в речи оратора в условиях синхронного перевода; б) навыков и умений поиска и принятия переводческих решений на основе ограниченной информации о содержании и языковой форме переводимой речи в условиях жесткого лимита времени; в) навыков и умений говорения в условиях занятости сознания ориентированием в речи оратора и поиском переводческих решений; г) навыков синхронизации трех указанных процессов; д) навыков и умений трансформаций высказываний в условиях синхронного перевода. Главное в реализации второй частной цели - формирование способностей скоростного выполнения действий при их специфическом объединении [3, 115].

Третья частная цель может быть определена как расширение и закрепление знаний по общественно-политическим дисциплинам, по экономике и культуре страны (стран) изучаемого языка, по специальным дисциплинам, по которым обучаемым предстоит специализироваться на практической работе. Сюда же можно отнести дальнейшее совершенствование владения изобразительно-выразительными ресурсами иностранного языка. Эта цель достигается главным образом при прохождении курсов других учебных дисциплин. Однако в связи с тем, что для синхронного переводчика требуется большая надежность знаний и большая готовность к их употреблению, указанная цель попутно решается в процессе преподавания синхронного перевода.

Четвертая частная цель заключается в сообщении теоретических знаний о лингвистических, психолингвистических и психологических особенностях деятельности синхронного переводчика и процесса овладения ею. Теоретические знания в области синхронного перевода призваны, во-первых, активизировать творческую активность обучаемых при овладении синхронным переводом в условиях учебного заведения, сделать учебный процесс более целеустремленным и осмысленным с их стороны. Во-вторых, запас теоретических знаний облегчит переводчикам освоение достижений современной науки и их внедрение в практическую деятельность.

Основные виды синхронного перевода:

1) Первый вид это «на слух». «На слух» - классический вид синхронного перевода. Это как раз тот случай, когда переводчик воспринимает речь на слух, разделяет ее на смысловые части и излагает перевод одновременно со спикером. Для подобного вида перевода используется специальное оборудование. Не смотря на сложность – это достаточно актуальное и перспективное направление.

2) Второй вид - перевод с листа. Переводчик накануне получает текст с речью выступающего (на языке спикера) и имеет возможность подготовиться к своему выступлению. Безусловной, такой вид перевода предполагает определенный момент неожиданности, так как это все - таки живое выступление и монолог / диалог не всегда идет по определенному сценарию.

3) Третий вид это синхронное чтение. Переводчик зачитывает заранее подготовленный материал (речь спикера транслируется на все необходимые языки для перевода заранее) и в ходе выступления вносит изменения в речь только в том случае, когда спикер начинает отходить от запланированного текста.

4) Четвертый вид это шушотаж или «нашептывание». Кулуарный вид перевода, когда переводчик работает напрямую с заказчиком, переводя материал исключительно для него. Этот вид перевода встречается когда установка оборудования не оправданна или невозможна.

Компетентный синхронист должен выбирать свою манеру перевода, учитывая актуальный контекст. Ситуаций, идеальных для перевода, практически не бывает, а в сложной ситуации чем-то приходится жертвовать, и очень важно понять, чем именно можно пожертвовать в данной ситуации.

Выработаны основные приемы самоподготовки к синхронному переводу.

1) Очень важным приемом можно считать так называемый «воображаемый слушатель». Когда переводишь в кабине, ты сидишь один в маленькой будочке, никто на тебя

не смотрит. Легко впасть в транс и говорить в пустоту — но слушать продукт такого наговаривания сложно. Совет - поставить на экран ноутбука или телефона фотографию «человека с умным, понимающим взглядом» и рассказывать как бы адресно, этому человеку. Или найти взглядом кого-то из аудитории и объяснять ему лично, стараться, чтобы он понял. Сосредотачиваться не на проговаривании текста, а на коммуникации, донесении смысла. Этот прием - чрезвычайно полезный, он позволяет легко отделять главное от второстепенного, сосредотачиваться на важном и не терять логические связи. Еще один стандартный прием — снять один наушник. Тогда одним ухом вы слышите речь, которую переводите, а другим — свою собственную. В стрессе перевода, не слыша себя, вы можете обрывать фразы, использовать «кальки» и сорные филлеры типа «э-э-э» и «м-м-м». Если часть внимания уходит на то, чтобы слышать себя, это улучшает контроль над речью, но становится меньше внимания, направленного на восприятие речи оратора. Нужна тренировка, чтобы его хватало.

2) Переводчик не должен допускать пауз в речи, даже если он в действительности переводит 100% говоримого оратором, так как паузы вызовут у слушателей инстинктивное недоверие к переводу. Поэтому следует овладеть приемом, который у нас условно назывался «гармошка» — умением как максимально сокращать, так и растягивать речь, ничего из нее при этом, не теряя и не добавляя лишнего. Допустим, одну и ту же мысль можно сказать так: «у господина А это вот так, а у господина В вот так», а можно так: «Итак, взглянем на X. В его случае происходит следующее. <...> С другой же стороны, есть Y. К Y следует подходить совершенно иначе. Вот что мы имеем здесь. <...>». Фразы заполняются своеобразной «ватой». Пауз нет, слушатель доволен.

3) Работа со сложным, «письменным» по звучанию текстом. Легче всего переводить оратора, говорящего спонтанно (и при этом логично мыслящего и хорошо владеющего темой). «Спонтанно» — означает, что время от времени он делает естественные паузы, формулирует, ищет слово, мыслит на ходу. К сожалению, довольно часто приходится работать с ораторами, читающими с бумажки. В этом случае известно, что они будут — сами того не замечая — говорить значительно быстрее естественной речи, потому что времени на обдумывание им не требуется. Помимо скорости, еще один «минус» чтения с бумажки — в том, что такая речь часто имеет письменный характер, живые люди не используют постоянно сложно структурированные фразы, причастные и деепричастные обороты, длинноты. Но такие выступления случаются очень часто, так что учиться переводить их необходимо.

4) Специфика работы с политическими выступлениями. Обязательная часть — знание ораторских клише. Кровавопролитный конфликт, позвольте поздравить вас с избранием на пост, укрепление диалога между государствами, заявляет о своей глубокой озабоченности, судьбоносные моменты, мы должны сделать все возможное для предотвращения дальнейшего ухудшения ситуации в регионе, глубокое понимание национальных интересов, первая линия обороны в обеспечении коллективной безопасности международного сообщества. Такие выражения — кирпичики, из которых строится речь. Чтобы выдержать регистр, что совершенно необходимо при переводе политических речей, важно переводить такие речи не «примерно по смыслу», а такими же штампами. Другие преподаватели для набора клише в активный словарный запас также рекомендуют тщательную работу с прессой, составление глоссариев и эхо-повтор.

Переводчик для обеспечения переводческой компетенции должен обладать тремя качествами:

а) лингвистической компетенцией, включая прагматическую компетенцию, которая в свою очередь подразделяется на прагмалингвистическую компетенцию, заключающуюся, по мнению Р. Сеттона, в знании “частных оттенков смысла” конкретного слова или выражения, и социопрагматическую, включающую такие широкие понятия, как знание этикета, функционального стиля и т.д.;

б) общими знаниями, представляющими достаточную базу, на которой строится общий и специализированный запас слов синхрониста, необходимый для понимания и перевода по конкретной тематике при условии заранее предоставленных документов и докладов;

в) навыками, или стратегиями, или способностью обрабатывать и перерабатывать информацию.

Многие исследователи синхронного перевода под стратегией понимают необходимые навыки или определенные способности переводчика конференций к переработке информации для перевода с ИЯ (исходящий язык) на ПЯ (переводящий язык). Проблема выбора стратегии дает возможность проследить за переводом в экстремальных условиях.

Стратегия в синхронном переводе - метод выполнения переводческой задачи, заключающийся в адекватной передаче с ИЯ на ПЯ коммуникативного намерения отправителя с учетом культурологических и личностных особенностей оратора, базового уровня, языковой надкатегории и подкатегории. Из данного определения видно, что понятие *стратегия* включает в себя как чисто лингвистические, так и экстралингвистические факторы, каждый из которых может обусловить выбор того или иного метода (или нескольких одновременно) на определенном отрезке перевода. У опытного переводчика выбор стратегии во многом происходит в режиме чистого автоматизма. Более того, поскольку стратегия является средством достижения адекватности и эквивалентности при переводе с ИЯ на ПЯ, то несколько стратегий могут использоваться синхронным переводчиком одновременно. Кроме того, за основу может быть взята одна из стратегий, а другие будут являться дополнительными, например, служить инструментом для выхода из сложной ситуации, когда изначально выбранный метод не привел к желаемым результатам.

Один из наиболее противоречивых вопросов в исследовании СП (синхронный перевод) заключается в многолетних спорах относительно того, в каких языковых парах СП представляет наибольшую трудность. Из десяти наиболее распространенных языков СП (английский, немецкий, арабский, русский, китайский, французский, итальянский, японский, португальский, испанский) три имеют такую синтаксическую структуру, при которой глагол стоит в конце предложения. Но в арабском, наоборот, глагольная конструкция часто стоит в самом начале. Некоторые исследователи считают, что трудности перевода не зависят от возможной языковой пары, однако в целом языковое сообщество разделено на две противоположные школы, которые условно можно назвать “двусторонниками” и “универсалистами”. Точка зрения “двусторонников” сводится к тому, что СП с таких ИЯ, как китайский, японский, немецкий, на такие ПЯ, как английский или французский, представляет больше трудностей, чем СП в тех случаях, когда исходными языками являются английский или французский, а перевод осуществляется на китайский, японский или немецкий языки, или в тех случаях, когда СП осуществляется с английского на французский или с французского на английский. В случае перевода с китайского языка на английский, по мнению “двусторонников”, необходимо использование целого ряда стратегий, присущих только данной языковой паре. “Универсалисты”, напротив, утверждают, что поскольку в задачу синхронного переводчика входит передача смысла, то синтаксические структуры языка не представляют больших проблем для СП. Каждая стратегия СП будет рассматриваться отдельно, в ситуации реального перевода они используются собранно, т.е. синхронист может изменить стратегию в ходе перевода конкретного сегмента дискурса несколько раз в зависимости от конкретной ситуации и лингвистических или экстралингвистических факторов, влияющих на выбор стратегии. Существуют специальные упражнения по подготовке к синхронному переводу. Приведем некоторые из них:

Переключение в процессе синхронного перевода с перевода на родной язык и перевод на иностранный язык и наоборот.

Упражнения по подготовке к переводу на определенную тему, отбору материала для запоминания и записи, принципам составления рабочих словарей.

Упражнения по необходимым синтаксическим преобразованиям в процессе перевода.

Специальные упражнения на узнавание слов-маркеров в тексте и подбор к ним соответствующих речевых клише.

Упражнения на развитие речи (составление возможных фраз из логико-семантического ядра).

Упражнение:

а) Студенту дается 5-10 минут на предварительное ознакомление с переводом. После этого он выполняет последовательный перевод на английский язык на слух с текстом перевода.

б) То же без текста.

Перевод на слух незнакомого текста.

Упражнение:

а) Студенту дается 10-15 минут на предварительное прослушивание, после чего он выполняет синхронный перевод.

Синхронный перевод с текстом речи.

Упражнение:

а) Выполнить синхронный перевод с предварительным просмотром текста (10 мин) без отступлений оратора от текста речи.

б) Выполнить синхронный перевод с предварительным просмотром текста (10 мин) и с отступлениями оратора от текста речи.

в) Выполнить синхронный перевод без подготовки и с отступлениями оратора от текста речи.

Советы синхронным переводчикам и тем, кто хотел бы стать таковыми

от М.Я. Цвиллинга

1. Точно переводить – хорошо, но главное – не молчи, когда говорит оратор. А то слушающий, чего доброго, решит, что он оглох.

2. Если оратор слишком спешит, не переживай. Ведь и аудитория не всегда поспевает за говорящим. А посему: чем быстрее оратор, тем медленнее – переводчик.

3. Главное предложение – твой спасательный круг. Придаточное к нему всегда еще можно привесить. А вот если начнешь с придаточного, то оно может потонуть раньше, чем всплывет главное, – и кораблекрушение неизбежно.

4. Не давай себя запутать цифрами. Переводи с чувством и расстановкой примерно каждое третье число, и говори по возможности чаще: «И так далее». Если эти цифры действительно так уж интересуют участников, то они смогут ознакомиться с ними по материалам конференции. Если же не интересуют, то тебе еще будут благодарны за то, что ты освободил от лишних забот.

5. Если у тебя есть письменный текст речи, то переводи с него, не мучаясь сомнениями, и не давай оратору сбивать себя. Не ты же, в конце концов, виноват в его выкрутасах, а слушатели едва ли что-нибудь заметят (куда им!). Главное – закончить речь одновременно с оратором.

6. Если публика смеется какой-нибудь шутке, смысл которой ты не уловил, скажи спокойно: «Оратор рассмешил публику непереводаемой игрой слов». Как-никак утешение для слушателей перевода.

7. Не смущайся по поводу сугубо специальных терминов. Самое непонятное иностранное слово наверняка внушит слушателям большее уважение к переводчику, чем растерянное молчание в наушниках. Итак: латинизмы, выручайте!

8. Переводчика-новичка сразу же выдают словесные паразиты («значит», «так сказать», «как бы» и т. п.). Значит, если ты не хочешь, чтоб тебя сразу раскусили, то, значит, заменяй каждое «значит» благозвучными тирадами типа «по моему разумению», «насколько я могу судить» или «ввиду сложившихся обстоятельств», и т. д. Достоинство приведенных оборотов в том, что благодаря своим длиннотам они позволяют замаскировать затянувшиеся паузы.

9. Не переживай по поводу допущенных ошибок. Микрофон, наушники и система усиления речи отнюдь не делают тебя электронным переводящим устройством. А человеку свойственно ошибаться!

10. Ну, а в остальном следуй «Десяти заповедям синхрониста»

Список литературы:

- 1 Виссон. Л. Практикум по синхронному переводу с русского на английский. - М.: Р.Валент, 2000. – 200 с.
- 2 Комиссаров В.Н. Интуитивность перевода и объективность переводоведения. Вып.: Язык, поэтика, перевод. (сб. научн. тр. МГЛУ вып. №426 под. ред. Нерознака В.П.). – М., 1996. – С. 91-99.
- 3 Зимняя И.А., Чернов Г.В. Вероятностное прогнозирование в процессе синхронного перевода. В сб.: Предварительные материалы экспериментальных исследований по психолингвистике. – М., ИЯ -АН СССР, 1973 – С. 110-116.
- 4 Виссон. Л. Синхронный перевод с русского на английский. – М.: Р. Валент, 1999. – 243 с.
- 5 Гофман Е.А. К истории синхронного перевода. / “Тетр. переводчика” №1 .– М.: Междунар. отношен., 1963. – С. 20-22.
- 6 Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 158 с.
- 7 Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). Уч. для институтов и факультетов ин.яз. – М.: Высш. шк., 1990. – 253 с.
- 8 Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М.: Наука, 1969.
- 9 Миньяр-Белоручев Р.К. Как стать переводчиком? – М.: Стелла, 1994. – С.107.
- 10 Палажченко П.Р. Все познается в сравнении, или Несистематический словарь трудностей, тонкостей и премудростей английского языка в сопоставлении с русским. – М.: Валент, 1999.

М.В. Байдильдинова

ІЛЕСПЕ АУДАРМАҒА ӨЗІН-ӨЗІ ДАЙЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала аудармашылар үшін синхронды аудару негізгі түрлерін, ілеспе аударма стратегиясын, сондай-ақ арнайы жаттығулар ұсынады. Ол студенттер түсіндіру үшін дайындалуға болады деп көрсетілген. жады практикаға және тез бір тілден екінші тілге ауысу үшін жаттығулар берілді. ол төмендегідей оқыту синхронды аудару түпкі мақсаты тұжырымдалған болады деген қорытынды жасауға болады жоғарыдан: перцептивті, сордың мен дағдыларын сатып алу және түсіндіру дағдыларын үшін қажетті басқа да қабілеттерін дамыту; аударма дағдылары мен дағдыларын қайта құру, аударма операцияларын орындауға қабілеттілігін қалыптастыру және синхронды аудармаға тән жоғары қарқынмен және нақты комбинацияда әрекет ету. ілеспе аударма тетігін одан әрі дамыту және жетілдіру, емес стереотиптік шешімдер тәжірибесі мәселелерін автоматтандырылған арттыру және күш дағдылар мен шеберліктің желісін орындаңыз мүмкін. жаңа лексикалық мақсатында Даму күштері аудармашының қолдану аясын кеңейту мүмкін.

M.V. Baidildinova

FEATURES OF SELF-DEVELOPMENT TO SIMULTANEOUS INTERPRETING

Main types, strategies of simultaneous translation and special practice for conference interpreter are considered in the article. It is shown, that it is possible to train skills of simultaneous translation independently. In the article there given a list of exercises of training memory and quick switching from one language into another one.

To sum up, final objective of teaching simultaneous translation is the following: training perceptive, mnemonic and other skills which are necessary for conference interpreter; restricting speech and translation skills, exercises for doing translation in high tempo and specific peculiarity relating to simultaneous translation. Further formation and improvement of simultaneous interpretation mechanism can follow the lines of increasing the automation and strength of skills, accumulating experience in solving non-stereotyped tasks. The development of new lexical topics can expand the scope of application of the translator's forces.

Қ.М. Байтанасова, Ж.Ә. Аймұхамбет
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
k.baitanasova@mail.ru; a_zhanat@mail.ru

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ: ҒЫЛЫМИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ПЕН ЫҚПАЛДАСТЫҚ

Жаңа ғасырдағы өркениет негізі – гуманитарлық, оның ішінде филологиялық білімнен бастау алуға тиіс. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, білімнің сапасын көтеріп, халықаралық ғылым мен білім кеңістігіндегі әлеуетін жоғарылату үшін көптеген істер атқарылды. Енді үшінші жаңғырудың қазіргі кезеңінде қазақстандық мамандардың жаңа дайындық деңгейін, жаһандық бәсекеге бейімділігін дамыту қажет. Бүгінгі күні жастардың әлеуметтенуінде білім мен инновация, білім мен жаһандану деген ұғымдар қатар жүреді. Жастар білімді игеру арқылы әлеуметтік ортаға бейімделіп, өзінің қоғам үшін қажеттілігін сезіне алады. Бұл қажеттіліктің білім кеңістігіндегі орнының айырықша екені белгілі. Гуманитарлық білім берудің мақсаты - филология саласындағы инновациялық ізденіс пен тәжірибеге негізделген білімнің жаңаша бейнесін, жаңа ғасыр тоғысында филологиялық білім берудің жаңа моделін айқындап, басты ұстанымдары мен тұжырымдарын орнықтыру. Яғни филология ғылымы адамзаттың әлем бейнесін тануы мен ойлау кеңістігінің интеграциясын тұрақтандырды. Мақалада гуманитарлық білім ежелден этикалық, эстетикалық, адамгершілік құндылықтардың өлшемі екендігі, бүгінгі қоғамға гуманитарлық білімнің жаңа, оңтайлы, сапалы өзгерісінің қажеттігі дәйектеліп, қорытындылар жасалды.

Тірек сөздер: филология, инновация, ақпарат, жоғары білім, құзыреттілік, деңгей, модель.

Адамзаттың даму эволюциясында білімнің қоғамды ізгілендірудегі функциясы, мемлекеттің, ұлттың өркендеуіндегі бірегей рөлі дәлелденіп келеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы модернизациялау» бағдарламалық мақаласында ерік-жігері берік ұлт тұлғасын қалыптастыруды атап көрсетеді [1]. Қазіргі үшінші мыңжылдықта елімізде білім саласындағы инновациялық тенденциялар аса ықпалды болып отыр. Қазіргі кезде білімге құштар орта – жастар. Бүгінгі күні жастардың әлеуметтенуінде білім мен инновация, білім мен жаһандану деген ұғымдар қатар жүреді. Жастар білімді игеру арқылы әлеуметтік ортаға бейімделіп, өзінің қоғам үшін қажеттілігін сезінуі тиіс. Бұл қажеттіліктің білім кеңістігіндегі орны ерекше. Жоғары білім берудің қазіргі концепциясы кешенді оқу әрекеттерімен іргелес тұр. Осыған дейін білім беруде білім алушының білімі, білігі мен дағдысының жиынтығы алдыңғы кезекке қойылса, бүгінде білім алушының мақсат білім алушыдағы жоғары тұлғалық болмыс, әлеуметтік, танымдық, коммуникативтік құзыреттіліктің бірлігі болып отыр. Қандай да білім алушының алға қойған мақсаты оқу әрекетіндегі әмбебаптық арқылы жүзеге асады. Сондықтан да білім алушы жастардың жаңа әлеуметтік тәжірибені игеруі, танымдық белсенділігі, өзін-өзі дамытуы аса маңызды. Бүгінгі жастардың отандық біліммен қатар, шетелдік оқу орындарын баламалық тұрғыда таңдау мүмкіндігі бар. Осы тұста білімнің бағдары, отандық білімнің бәсекеге қабілеттілігі адам капиталын өрістетіп, жаһандық экономикалық және мәдени тұрғыдағы қуатын тереңдетуі аса маңызды.

Әмбебап оқу әрекеті жас ұрпақтың өзіндік даму, жетілу жолдарын, дербес сана-түсінігін, әлеуметтік ортадағы белсенді әрекетін қамтиды. Қазіргі кезде оқу процесінде компьютерлік көру-қабылдау ақпараты басым. Бұл ақпарат негізінен оқып-үйренетін пәннің қолжетімді болуына, пәнішілік белгілі бір бөліктерге зерттеу жүргізуге, мәтіндік форматтан оқу ақпаратын мультимедиялық ақпаратқа көшіруге мүмкіндік береді. Оқу әрекетіне жүргізілген талдау мынадай сатылардың бар екендігін айқындады:

- Әлеуметтік-педагогикалық деңгей – бұл білім алушының ортасы мен алған білім құзыреттілігінің сәйкесуі. Яғни, білім алушы өз ортасында алған білім қорын, ақпарат жүйесін орынды, негізді үйлестіре алуы тиіс.

- Ғылыми-теориялық деңгей – бұл білім алушының игерген ақпаратының ғылыми-теориялық сипатының терең болуы, өзінің игерген біліміне теориялық анықтамалардың, ғылыми еңбектерден алған сілтемелердің, концепциялардың тірек болуы.

- Ғылыми-әдістемелік деңгей – қандай да игерілген білім әрі қарай кең таралып, оңтайлы әдіс-тәсілдер арқылы игертілуі тиіс. Яғни теориялық білім қоры көрнекіліктер, басқа да дидактикалық материалдар арқылы мақсатты түрде жүзеге асырылып, кең түрде қолданыс табуы керек. Білім өркениет кеңістігі арқылы адамның таным-сенімін, ұлттық рухын қалыптастырады. Бұған дәлел - мемлекеттік маңызы бар «Мәдени мұра» бағдарламасы негізінде ұлттық әдеби жәдігерлеріміздің жарық көруі, ұлттық кодты айқындайтын «Мәңгілік ел» идеясының орнығуы. Ендеше, бүгінгі білім ұлт азаматтарынан білімі мен біліктілігі, адамгершілік-имандылық сапасы мен рухани болмысы бай елжанды азамат болуды талап етеді. Жаңа ғасырдағы өркениет негізі – гуманитарлық, оның ішінде филологиялық білімнен бастау алуға тиіс. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, білімнің сапасын көтеріп, халықаралық ғылым мен білім кеңістігіндегі әлеуетін жоғарылату үшін көптеген істер атқарылды. Енді үшінші жаңғырудың қазіргі кезеңінде қазақстандық мамандардың жаңа дайындық деңгейін, жаһандық бәсекеге бейімділігін дамыту қажет. Осы ретте гуманитарлық білім берудің мақсаты - филология саласындағы инновациялық ізденіс пен тәжірибеге негізделген білімнің жаңаша бейнесін, жаңа ғасыр тоғысында филологиялық білім берудің жаңа моделін айқындап, басты ұстанымдары мен тұжырымдарын орнықтыру.

Жоғары немесе жоғары кәсіби білім деңгейі - жалпы орта және кәсіби білімнен кейінгі білімді айқындайды. Француз тілінен аударғанда «*enseignement supérieur*» - жоғары білім деген ұғымды білдіреді. Жоғары білім – бұл кәсіби сала жағынан теориялық және практикалық міндеттерді ғылым, техника және мәдениет жетістіктерін пайдалана отырып шешуге мүмкіндік беретін жүйелі білім мен практикалық дағдының жиынтығы. «Жоғары білім» ұғымының астарында экономика, ғылым, техника мен мәдениет салалары үшін жоғары кәсіби білімді маманды даярлау жатады. Жоғары білім жоғары оқу орындарында – университет, академия, институт, жоғары училищелер мен кейбір колледждерде игертіледі. Кейбір мемлекеттерде өздерінің ерекше дәстүрлі аталымдары немесе жоғарыда аталған ұғымдардың балама мағыналары қолданылады. Әр мемлекетте жоғары білім жүйесінің бірден төртке дейінгі деңгейлері бар. Төрт деңгейлі білім жүйесінде жоғары білім алған маман бакалавр, магистр, философия докторына бөлінеді. Жоғары білімді күндізгі, сырттай, кешкі, еркін (дистанциялы) түрде алуға болады. Кейбір елдерде оқу формасына, пәндерді игеру, дайындық деңгейіне қарай білім алушылар «тұрақты», «шартты», «арнайы», «кездейсоқ», «еркін» түрлерге жіктеледі. Жоғары білім алу мерзімі оқу формасына, мемлекетіне, жүйесі мен бейімділігіне қарай 4 пен 9 жылдың арасын қамтиды. Жоғары сатылы білім беру жүйесі көнеден, Ежелгі Шығыста б.д.д. мың жылдан аса уақытта басталған. Ол кезде жастар алдымен философияны, поэзияны оқып үйренген. Білім алушылар сол кезеңде белгілі бола бастаған табиғат заңдарын игеріп, минералды ресурстарды, аспан денелерін, өсімдіктер мен жануарлар туралы мағлұматтарды меңгере бастаған.

Біздің дәуірімізге дейінгі V-III ғасырларда Александрияда эллинизм дәуірінде ғылымның теңгермелілігін ұстана отырып, философия, филология, медицина, математика пәндерін жеке оқыта бастаған жоғары типтегі мектептер пайда болды. Көне Грекияда жастардың білім алуына жеткілікті көңіл бөлінгендіктен, білімнің жоғары деңгейі қалыптаса бастады. Б.д.д. IV-III ғасырларда білімнің жоғары басқышын қолдаған идеологтардың бірі Платон болған. Ол бұл деңгейдегі білімге өздерінің білім-дағдыларын, ойлау қабілеттерін қолданбалы мағынадан гөрі философиялық-теориялық бағытта көрсете алған дарынды аристократ жастарды тартты. Мәселен, астрономия пәні – теңізде жүзуге қолдану үшін емес, жаратылыстың мәңгілік шексіздігін негіздеу үшін оқып-үйрену керек болды. Осы білім басқышын 30 жаста аяқтаған жас өзінің ерекше қабілетімен көзге түссе, мемлекет басқару

мақсатында 35 жасқа дейін білімін әрі қарай жалғастыруы тиіс болды. Б.д.д. III ғасырда Аристотель де адамның дене, адамгершілік пен ақылын оның табиғи қабілетін дамытуға қолдану үшін үшінші, жоғары білім басқышы керек деген көзқараста болды. Ғылымды әрі қарай теңгермелі дамыту оның жоғарғы, үшінші басқышын қажет етті. Алайда, бұл тек орта ғасырда ғана мүмкін болды. Яғни қай дәуірде де білім мен ғылымға басымдық берілген.

Ақпараттық кеңістіктің ұлғайып, қай салада да жаңғыру үдерістері белең алып отырған кезеңде түбегейлі өзгерістердің жүретіні сөзсіз. Осы ретте, адамзат үшін ежелден рухани құндылықтарды дәріптеп, эстетикалық-танымдық құзіреттілігімен ерекшеленетін филологиялық білімнің маңызы ерекше. Ал, жаңа ғасыр бұл ғылым саласына аса мән үстеп отыр. Себебі, мәңгілік елдің рухани жаңғыруының басында әдеби білім тұр. Жас ұрпақтың бойына ұлтына, мәдениеті мен әдебиетіне деген сүйіспеншілік пен құрметті оятып, жандандыру – келешектегі жаңа білімнің негізі болмақ.

Филологиялық білім берудің инновациялық моделін жасау үшін теориялық тұрғыдан зерттеуді жолға қоюдың алғы шарттары жеткілікті. Ежелгі шығыс білімпаздары білімнің құндылығына, адамзат баласының сана-сезіміне, моральдық, этикалық сапасына ықпал етуін көздеген. Мәселен, ежелгі Үндінің «Артхашастра» трактатында «Байлық, құндылық адамзаттың өмір сүруін қамтамасыз етеді. Қаралып отырған жағдайда құндылық адамдардың жерге орналасуы болып табылады. Мұндай жерлерге ие болып қалу үшін және оны қорғау үшін ғылыми құндылық деп аталатын нағыз ғылым құралдары қызмет етеді. Ғылымды жүйелеудің отыз екі әдісі бар. Олар: мазмұндаудың тиянақтылығы, байланыс, деректерді дәлелдеу, ұстаздық, аксиома, өткендегіні назарға алу, салыстыру, сөздің шығу тегін түсіндіру, толықтыру, жиынтық (мүмкіндіктер), т.б.», - делінген [2]. Бұл трактаттағы тұжырым одан кейінгі ойшылдарда да жалғасын тапты. Әл-Фараби, Ж.Баласағұн еңбектерінде адам баласының білімі, ой-танымы мен парасаты терең дәйектелген [3]. Көне шығыс жәдігерлері адам баласына ақыл, иман, ілгерілеу, отанына, ұлтына деген терең құрмет пен адалдық керек екенін айтып кеткен. Бұл әрі қарай елжандылыққа, ұлтын сүйуге, ұлттық құндылықтарды қорғап, сақтауға жетелейді. Ендеше, болашаққа сеніммен қараудың бастауы түп-текті, ата-салтын сақтап, ақыл-парасат пен білімді меңгеру екендігі дәлелденген. Бүгінгі өркениетті елдермен бәсекелесіп отырған мемлекетіміздің алға қойған міндет-бағдарының басты сипаты – ұлттың негізін сақтау, ұлттық құндылықтарды қастерлеу, болашаққа аманаттау болып отыр. Ал, оны жалғастырушы бүгінгі жас буын сергек, ой-танымы терең, білімге құштар болуы шарт. Өз кезінде әлемдік философияда мойындалған М.Монтень «Қайырымдылық пен ізгілікке негізделмеген ғылымның адамзатқа берері мардымсыз», - екенін ескерткен [4]. Білімнің негізі – ізденісте. Қазақстан Президенті Жолдауында мемлекетті өркендетудің басым бағыттарын айқындау үстінде, отандық білім мен ғылымның потенциалын дамыту қажеттігін атайды [5]. Гуманитарлық, ізгілік сезімнің азаюы, ұлттық құндылықтар мен жәдігерлерге, мәдени-әдеби мұраларға деген салғырттық жалпы адам баласына, жас ұрпаққа қауіп тудырды. Бұл қоғамда адамзат баласында жат мінез, кері әдеттердің көбеюіне, зорлық-зомбылық пен жағымсыз әрекеттерге жол ашты. Жас ұрпақ тіліне, діліне, ұлтына самарқау қарай бастады. Осыған сәйкес бүгінде гуманитарлық ғылымдар өткір проблеманы бастан кешуде. Ал, гуманитарлық білім-этикалық, эстетикалық, адамгершілік құндылықтардың өлшемі. Сондықтан да бүгінгі қоғамға гуманитарлық білімнің жаңа, оңтайлы, сапалы өзгерісі аса қажет.

Қоғамдық сананы модернизациялаудың басты сипаты ретінде «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы жасалды. Оның мақсаты - қоғамның интеллектуалдық прогресі мен халықаралық өзара түсінушілік, ынтымақтастық арасындағы еркін идея кеңістігін орнықтыру. Бұл алмасу білім мен ғылымға тікелей байланысты құндылық – кітап арқылы жүзеге асырылады. Қоғамдағы жаңа құбылыс – кітаптың көмегімен - әлеуметтік-мәдени қатынастырады орнықтыру көзделмек. Бұл ретте, әлемдік ғылыми әлеуметтік-гуманитарлық ойды қабылдап қана қоймай, қазақстандық гуманитария саласындағы үздік еңбектерді де шет тілдеріне аудару шарасы жоспарлануда. Осы аталған мемлекеттік ауқымдағы шаралар бүгінгі өркениеттің келбетін орнықтырмақ. Жалпы,

филологиялық білім бүгінде көптеген сала мамандарына, атап айтқанда, саяси, әлеуметтік қызметкерлерге, психологтарға, менеджерлерге, жарнама қызметіне қажет. Сонымен бірге филолог ұғымының аясы аудармашы, баспасөз хатшысы, қоғаммен байланыс, референт, имиджмейкер, спичрайтер мамандығымен де үйлесімдік тапты. Ендеше, филологиялық білімнің бүгінгі жаһандану кезеңіндегі жаңа потенциалы қоғамға қажеттілігімен ерекшеленіп отыр [6].

Қазіргі қоғамның бір қайшылығы – тұтас адамзаттық құндылықтар мен қағидаттардың бейтараптанып, адам болмысында дербес тұлғалық үстемдіктің, жеке көзқарастырдың орнығуы, ұлттық құндылықтардан гөрі, жаһандық мәселелерге маңыз беру, осыдан келіп рухани дағдарыстың орын алуы болып отыр. Ал, адамзаттың гуманистік қасиетінің әлсіреуі қоғамда, саясатта, мәдениетте, тіпті жаратылыста да өзіндік дағдарысты, қайшылықты тудырады. Адам баласының ортасына, қоғамына, ұрпаққа, ұлттық мәдени құндылықтарға бейтарап болуы рухани құлдырауға әкеледі. Сондықтан да бүгінгі күні адам баласына, жас ұрпаққа гуманитарлық білімді орнықтыру, адами қасиетті сақтау, мәдени-рухани құндылықтарға сергек қарау, ұлттық мұраларды қастерлеп, танып-білуге деген құлшыныстың орнығуы аса маңызды [7]. Ендеше, гуманитарлық, оның ішінде филология саласындағы көркемдік-эстетикалық, интеллектуалдық, ақпараттық, әлеуметтік біліктіліктерді айқындап, әдебиеттің даму заңдылықтарына, ұлттық және әлемдік әдебиеттің тарихи кезеңдеріне, әдеби ағым-бағыттар мен көркемдік әдіс-тәсілдер жайындағы таным-білікке ықпал етіп, отандық филологиялық білім берудің зерттеу кеңістігін кеңейтіп, филология ғылымының дамуына өз басымдығын тигізуі мүмкін. Бүгінгі қоғамның әр саласында жедел жүріп жатқан өзгерістер, ақпараттар ағыны, жаһандық ортақ құбылыстар адамның санасына да терең ықпал етуде [8]. Заман талабына сай үштілділікті меңгеру, білім беру жүйесіндегі әр тарапты өзгерістер білім алушының алдына көптеген таңдау мүмкіндіктерін қоюда. Филология ғылыми пән ретінде өзінің функциясын кеңейте түсті [9]. Бүгінгі филология тек мәтінді оқып, талдаумен ғана емес, когнитивті лингвистика, тілтаным, мәтіннің ақпараттылығы, риторика, дербес стиль, тілдік белсенділік, тіл және мәтін теориясы ұғымдарын да қамтиды [10], [11]. Яғни филология ғылымы адамның әлем бейнесін тануы мен ойлау кеңістігінің интеграциясын орнықтырып отыр [12]. Осы ретте, отандық білім беру құзыреттілігін сақтап, ұлттық рухани болмысымыздың негізін нығайтып, жаңғырту үшін білім берудегі филологиялық бағыттың инновациялық моделін жасаудың өзіндік маңызы бар екені сөзсіз. Оны төмендегідей бірнеше тараптан байқауға болады:

- Филологиялық білімнің салааралық, орта және жоғары оқу орындарында берілуінің әдіс-тәсілдері айқындалып, олар қолданбалы сипаттағы кешенді материалдар арқылы негізделіп, ортақ моделі айқындалуы тиіс;

- Филологиялық ізденістер тек өз аясында ғана емес, ғылымаралық - әлеуметтану, мәдениеттану, лингвистика, риторика, тіл мәдениеті, психологияда ықпалдаса, кешенді дамуға бастау болуы қажет;

- Гуманитарлық саладағы көркемдік-эстетикалық, интеллектуалдық, ақпараттық, әлеуметтік біліктіліктерді айқындап, филологиялық ғылымның даму заңдылықтары, ұлттық және әлемдік әдебиеттің тарихи кезеңдерді, әдеби ағым-бағыттар мен көркемдік әдіс-тәсілдер жайындағы таным-білікке ықпал етіп, отандық әдебиеттанудың зерттеу кеңістігін, қолдану аясын кеңейтуі керек;

- Гуманитарлық білім ұлтты өркендетуге, зиялылықтың, парасаттың, мәдени құндылықтардың қастерленіп, жастардың ұлтжандылық қасиеттерін тереңдете түсуі керек. Гуманитарлық білімнің рөлі сонда, ол жас ұрпаққа ғылыми білім берумен қатар, адамгершілік тұрғыдағы құнды бағдарды да қалыптастырады.

Қоғам дамуының қазіргі жағдайы жоғары білімнің алдына үлкен міндеттер қойып отыр, яғни жоғары оқу орны бүгінгі талабы жоғары, өзгерісі мол қоғамның сұранысына жауап бере алатын маман дайындау. Осы ретте, гуманитарлық мамандыққа қарағанда қолданбалы сипаттағы мамандыққа деген сұраныстың мол екені белгілі. Бүгінгі жас маман кәсіби жағынан оңтайлы әрі әмбебап болуы тиіс. Бұл маманнан жоғары интеллектуалдық мәдениетті, жаңа

әлеуметтік-экономикалық жағдай аясында және ғылыми-техникалық прогрестің жедел қарқынына ілесуді талап етеді. Яғни, бүгінгі жас маманның интеллектуалдық әлеуеті, ішкі мәдениет деңгейі, таным-қабілеті жоғары болуы керек. Қоғамның бүгінгі даму басқышында жас маманға өзінің кәсіби шеберлігін игеруі үшін терең гуманитарлық білім қажет. Себебі, мемлекеттің әрбір азаматы қандай мамандық пен қызмет саласында болсын, өз елінің мәдениеті мен тарихын, рухани болмысын терең игеруі тиіс. Осы ретте, әрбір кәсіби шеберлік тарихпен, саясатпен, экономикамен, әлеуметтанумен, педагогика, психологиямен ұштасады. Гуманитария жастарды идеалды танып-білуге, құндылық бағдарды айқындауға, тұлғалық қасиетінің орнығуына, кәсіби құзыреттілігін жетілдіре түсуіне ықпал етеді.

Гуманитарлық білім іргелі білімді қалыптастыруға негіз болып, тек тар шеңбердегі мамандық иесі ғана емес, әлемге, өмірге, адамзатқа терең қарайтын көзқарастағы тұлға ретінде орнығуына жәрдемдеседі. Ендеше, гуманитарлық білім базистік сипат иеленеді. Сондықтан да гуманитарлық білім жастарға ұлтжандылық, демократизм, ағарту саласындағы кең түрдегі бағдарды танып-білуге жол ашады. Білім алушыға бағытталған гуманитарлық білім жастардың білім, ғылым жолындағы ізденістерінің тереңдігін, жан-жақтылығын, әлеуметтік-мәдени, рухани, адамгершілік құзыреттіліктің қайталанбас ерекшелігін біріктіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н. Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. – № 70. – 12 сәуір 2017.
- 2 Тарих-адамзат ақыл-ойының қазынасы: Он томдық. Том 1. –Астана: Фолиант, 2005.– 472 б.
- 3 Әл-Фараби Таңдамалы трактаттары/ Құраст.: Ә.Нысанбаев, Ғ.Құрманғалиев, Ж.Сандыбеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.
- 4 Құтты білік/ Аударған А.Егеубаев. –Алматы: Жазушы, 1986.– 200 б.
- 5 Монтень М. Опыты. –М.: Альфа-книга, 2009. – 400 с.
- 6 Президент Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар.
- 7 Новое в современной филологии. Россия. Электронная версия. 2017. Library.ru.
- 8 ХХІ ғасыр әдебиеттануы. Алматы: Ғылым, 2011. – 640 б.
- 9 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік Бағдарламасы, 2010.
- 10 Львов М.Р. Основы теории речи. – М.: Академия, 2002. – 248 с.
- 11 Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста. – Екатеринбург: изд-во Уральского гос. ун-та, 2005. – 496 с.
- 12 Есин А.Б. Литературоведение. Культурология. Избранные труды. М.: Наука, 2002.– 220 с.
- 13 Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 368 б.

К.М. Байтанасова, Ж.А. Аймухамбет.

ГУМАНИТАРНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: НАУЧНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ

Основа цивилизации нового века должна брать начало с гуманитарной, в том числе филологической науки. С начала периода получения независимости осуществляется большая работа для повышения качества образования, расширения потенциала в сфере международной науки и образования. На современном этапе третьей модернизации необходимо развивать новый уровень подготовки казахстанских специалистов и тенденцию к глобальной конкурентоспособности. На сегодняшний день социализация молодежи сопровождается такими понятиями как образование и инновация, образование и глобализация. Молодежь путем освоения знаний, должна адаптироваться в социальной среде, почувствовать собственную необходимость для общества. Эта необходимость занимает особое место в образовательном пространстве. Цель гуманитарного образования

- определить новый облик образования, новую модель филологического образования на рубеже нового века, основанные на инновационных поисках и опыте в сфере филологии, закрепить главные позиции и выводы. То есть филология как наука стабилизировала познание образа мира человечеством и интеграцию пространства мышления. В статье доказывается что гуманитарная наука с древних времен является мерой измерения этических, эстетических, нравственных ценностей, обосновывается необходимость для сегодняшнего общества новых, оптимальных, качественных изменений в гуманитарной науке, сделаны выводы.

К.М.Байтанасова, Zh. A. Aymukhambet

HUMANITIES EDUCATION: SCIENTIFIC COMPETENCIES AND INTEGRATION

The basis of the civilization of the new century should take its origin from the humanitarian, including philological science. Since the beginning of the independence period, much work has been done to improve the quality of education, expand the potential in international science and education. At the present stage of the third modernization, it is necessary to develop a new level of training of specialists of Kazakhstan and a tendency to global competitiveness. Nowadays socialization of young people are followed by such concepts as education, innovation, education and globalization. Young people, through the mastery of knowledge, must adapt in a social environment, feel their own need for society. This need holds a specific place in educational space. The purpose of humanitarian education - to define the new shape of education, new model of philological education at a turn of a new century based on innovative search and experience in the sphere of philology, to fix the main positions and conclusions. That is, the philology as science stabilized knowledge of an image of the world by mankind and integration of space of thinking. The article proves that humanitarian science has been a measure of ethical, aesthetic, moral values since ancient times, it justifies the necessity for today's existence of new, optimal, qualitative changes in the humanities and conclusions are drawn.

УДК 378:016:811

Ш.Б. Гумарова, А.И. Рустемова

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

rusalis70@mail.ru, sholpan5619@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ КУЛЬТУРЫ РАЗНЫХ НАРОДОВ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье освещаются вопросы изучения культуры разных народов на уроках иностранного языка. Оказавшись в другой стране, студент испытывает культурный шок, что является неизбежным. Поэтому студенту следует заранее до поездки в другую страну ознакомиться с традициями, обычаями и культурными ценностями той страны.

Установлено, что игнорирование национально-культурной специфики обычно вызывает непонимание и, ведет к нарушению процесса общения. Целью дисциплины “иностраннный язык”, является не только научить студентов выражаться на иностранном языке, но и научить их с уважением относиться к другим национальностям и культурам.

Ключевые слова: национально-культурная специфика, изучение иностранного языка, культурный шок, мифы, легенды, процесс общения.

При изучении иностранного языка необходимо учитывать национально-культурную специфику носителей языка. Под национально-культурной спецификой понимается исторически обусловленный тип жизненного уклада, культурные обычаи, представления и

т.д.. Установлено, что игнорирование национально-культурной специфики обычно вызывает непонимание и как правило, ведет к нарушению процесса общения. То есть изучение иностранного языка не может быть отделено от изучения культуры страны.

Для обсуждения темы культура и исследование культурных ценностей при изучении иностранного языка можно пригласить иностранных студентов на занятие и организовать форум "Культурные ценности". Приглашение иностранных студентов позволяет провести обмен мнениями, участники имеют возможность узнать как религия, национальность, социально-экономическое положение и известные личности могут воздействовать на культурные ценности, при этом учителю нет необходимости приводить свои объяснения и ссылаться на учебники. Студенты, которые изучают иностранный язык, особенно заинтересованы для такого обмена мнениями. На таких занятиях студенты в группах продумывают возможные темы и ситуации для обсуждения культурных ценностей с приглашенными на занятие, иностранными студентами. Затем каждая группа представляет интересные факты и ситуации, выявленные во время обсуждений. В группах также обсуждаются газетные статьи и публикации, касающиеся темы "Многокультурный Казахстан", изменение культурных ценностей и т. д. На форум могут быть приглашены студенты из ряда стран Китая, Турции, Узбекистана, Америки, Британии и т.д., которые учатся в Казахстане. Разнообразие культурных ценностей обогатит обсуждение и предотвратит некоторые неправильные интерпретации и представления [1].

Изучение иностранных языков и культуры разных народов наиболее эффективно, конечно, в самих этих странах. Но это затруднительно и чтобы обучение было эффективным студент должен быть подготовленным к разным ситуациям и проблемам в другой стране и максимально использовать эту возможность. Оказавшись в другой стране, студент испытывает культурный шок, что является неизбежным. Поэтому студенту следует заранее до поездки в другую страну ознакомиться с традициями, обычаями и культурными ценностями той страны.

Изучение культуры разных стран, возможно и без приглашения иностранных студентов и выезда за пределы своей страны благодаря бесконечному многообразию ресурсов Интернет, доступных для студентов. Все материалы из любого уголка мира могут быть поставлены через мировую компьютерную сеть, а язык Интернета очень богат и более современен. Число сайтов, связанных с изучением культуры разных стран, огромное количество. Выбрав одну из этих стран, студент может переходить на следующую страницу, где представлен список терминов связанных с понятием культура: Architecture, Art, Clothing, Language, Literature, Music, Sport, Theatre, Holidays, Food, Religion, Education... Можно предложить нескольким подгруппам студентов выбрать разные сферы из числа предложенных и подготовить информацию по ним. Затем студенты обмениваются информацией и сравнивают с национально-культурными особенностями своей страны, отмечают позитивные стороны культур, различие и общее в них.

В Казахском национальном университете им. Аль-Фараби на кафедре иностранных языков часто проводят мероприятия на тему "Kazakhstan is my Motherland". Цель мероприятия это воспитание у студентов любви к Родине, уважение к традициям, обычаям и людям, живущим в Казахстане. Воспитание в них чувство справедливости, добра. Научить их слушать собеседника, добывать информацию и высказывать свои мнения. Одной из особенностей данного формата мероприятия можно отметить, создание условий в которых каждый участник может реализовать свой интеллектуальный потенциал и использовать свои знания о Казахстане. Во время мероприятия студенты рассказывают разные мифы, легенды и притчи о своей стране на иностранном языке.

Например: Students talk about Kazakh legends and answer the questions.

1. Eastern legend about native land.

At one time one young man (Beibars) was seized by enemies in captivity and was sold into slavery to a strange land (Egypt). The time had passed, the Dzhigit (young man) began to forget his native land, where he was raised, and his parents. He got used to another's country, and eventually,

due to patience, wisdom and force of will he became the master in that foreign part. When this master had grown old one caravan arrived from travelling in distant land, and it had brought a little bundle of wormwood from his native land. The smell from bitter wormwood had been picked in a distant place, and it reminded the master about his forgotten carefree childhood, about those cloudless days, when as a boy he was picking tulips on his native steppe. Teardrops appeared in his eyes, and his heart wrenched painfully overflowing with the intolerable feeling of homesickness. Nothing could keep him in the foreign part. Hastily having saddled the horse, the great master set off to his fathers' land...

Our ancestors say: "While you are on a horse, get to know the world." And this worldview is wonderful! While you are young, study the life of other countries and peoples. But, nevertheless, no matter where you are, in whatever place on the earth you end up, your native land is only one. The spirit of your ancestors, native land, and native language are sacred. Each prayer of the Kazakh is dedicated to the health of his native land. The Kazakh metaphor "the place, where blood from you navel has dripped" is a sacred concept. Жер-ана is a mother land. It is generously saturated with the blood and sweat of your ancestors. It is sacred [2].

2. Sacred custom of дастархан

There once lived a khan, whose authority and prosperity were increasing. One day he went hunting together with his retinue. He went through a forest, passed the mountain ridge, and here suddenly a beautiful frightened saigak jumped before him and rushed away. Khan shot an arrow and wounded the saigak in one of its hind legs. When khan's warriors with cries and whooping started to drive the saigak into a dead end between an abyss and a rock, the desperate animal, made lame due to its injured leg, rushed to a iurta (felt-home) which was seen in the distance and ran through the open door. At that time the hosts were sitting at the covered дастархан (tablecloth) and were having dinner. The running saigak jumped over the дастархан and exhausted fell down at a designated place of honour – (tor), and was breathing heavily.

- "Drive out the saigak!" cried out the khan to the host of the iurta. "I have been chasing after it since the afternoon and it's my catch!"

_ Yes, you are right khan, said the host. This saigak is your catch, but it is in my iurt and sits at my place of honour. Don't you see the дастархан is spread out? Nobody can break our custom. Even the bitterest enemies are reconciled by the sacred custom of дастархан. Though you are a khan, you should not dare to break the custom of our ancestors. Not knowing what to say against it, khan turned his horse back and left...

3. Legend about the generosity and kindness of Kazakh people.

According to an ancient legend in immemorial times the great Kazakh steppe was struck by an unprecedented drought which brought people hunger and death. There remained nothing living in the steppe. Everything around was dead. A lonely traveler who lost his way could neither slake his thirst nor satisfy his hunger. Only in one hearth gleamed barely a sure sign of life. An emaciated old man welcomed the guest with kind words and offered him the rest of his thin soup.

The stranger was astonished by his action because the old man welcomed him as the dearest guest, giving him his last food and thereby dooming himself to sure death. But being a stranger in this steppe he couldn't know that the old man couldn't act otherwise, couldn't break the sacred law of hospitality. Yes, it is a legend but what deep meaning is concealed in it, what selfless goodness and unselfishness is invested in it ...

4. Ili and Karatal

The wizard Balhash had a beautiful daughter Ili. The glory about her was spread out to all steppe. Many rich khans and bais came to ask for her in marriage, but all of them seemed to the girl unworthy of her beauty. Then Balhash decided to arrange competition for the grooms.

"The person, who shows himself to be the most clever, artful and strong, will get my daughter Ili as a wife!"- announced the wizard.

Having heard this news the young Karatal also made his way to the wizard's palace to try his happiness. He was very poor, but he had a pair of fine horses and he distinguished himself by dexterity, courage and force.

Balhash did not want to talk with this poor dzhigit. But Ili had fallen in love with him at first sight. So she begged her father to allow Karatal to take part in the groom's competition.

Karatal defeated the young bais and khans in battle.

However Balhash did not keep his promise. He refused to have the poor dzhigit as a son-in-law. Ili spend the entire day crying, but at night Karatal came to her with suggestion.

"If you love me, let's run from your father and this place."

Ili had agreed. That night they rode away on Karatal's horses.

Balhash found out about their escape, and in an angry voice he commanded the fugitives to stop. But they were racing to Karatal's native aul.

Then the wizard was transformed into a steppe and turned into a huge lake under the fugitives horses' legs. Since that time that lake had been called after his name - Balhash. And Ili and Karatal were turned by the wizard into the rivers running to various places into the lake, vainly attempting to converge.

5. Korkyt ata

According to the legend, Korkyt ata lived on the bank of the river Syrdaria. Its mausoleum is situated in the Karmashinsk region of Kysylordinski oblast. This mausoleum was constructed in the form of long octahedron with a dome on its top, the corners of its of which were decorated with ornaments. Above the mausoleum there is a banner on a long flagstaff. Unfortunately, the dome of the mausoleum was washed away by the water of the river Syrdaria. Now in its place a new dome was constructed.

The legend speaks about the exotic birth of Korkyt. Being pregnant, his mother developed a craving for kulan's meat (wild horse). She was pregnant with Korkyt three years and nine days. Her labour in childbirth was accompanied by strong celestial thunder, a thunderstorm and a hurricane. A fog settled and the people were thrown into a panic. At birth Korkyt started talking at once. People consider Korkyt to be the creator of kobyz and kuiev. With the help of his instrument kobyz Korkyt fended off death. People respect and appreciate Korkyt as the singer of eternal life, the main witch doctor, and a great musician [3].

6. Kazygurt

One of the holy places of Karatau, Kazygurt is a mountain whose height reaches 1768 meters. The legend goes that Noah's Ark came to rest on the top of this mountain during the Flood. On the top of the mountain there is a site, upon which sat Noah's ark, and at the foot of the mountain there are caves where people used to live during the Flood. All living beings are said to have their existence on this mountain.

Noah's Ark stopped on the top of this mountain.

If it was not true, where did the legend come from?

After the Flood Kazygurt is considered to be the native land of all mankind and all living things on the Earth. Each rock and spring of this mountain is spoken about in the numerous annals [4].

Questions about Kazakhstan:

1. What sphere of science did Al-Farabi become famous in?
2. What was the name of the Emir by whose order the Hadge Ahmet Iasavy's mausoleum was erected?
3. What was the city upon which the Mongols had been laying siege for 6 months?
4. Where did the archaeologist find the "The Gold man"?
5. What city did the children of large feudal lords study in?
6. What did the Greeks call the nomadic tribes lived in Kazakhstan in the middle of 1000 b.c.?
7. What was the name of sack's tsarina [5]?

Другая возможность, предоставляемая для изучения культуры разных стран это e-mail проекты. Они позволяют студентам общаться с носителями языка с любого уголка мира, понять общее и различное, воспитывать интерес и уважительное отношение к представителям других культур. Понимание национальных особенностей разных стран, религиозная и этническая терпимость является одним из аспектов таких проектов. Каждый должен признавать, понимать, и уважать групповые интересы и культуру других народностей как

уникальные. Обмен индивидуальными письмами по электронной почте дает возможность студентам выучить новые слова и выражения свойственные носителям языка, выразить свои коммуникативные намерения в письменном виде, запросить дополнительную информацию, отработать письмо, чтение и научиться бегло печатать.

В заключение можно сказать, что изучение культуры разных народов на уроках иностранного языка познавательны для всех участников и помогают формировать у студентов уважение к культуре, истории, традициям, обычаям, нравам других стран, а через это уважение к национальной культуре.

Список литературы:

- 1 Бочкарева С.Б. Уроки английского языка: учебно-методическое пособие. – М.: Издательство “Перо”, 2015 . – 230 с.
- 2 Кумекон Б. Е. Султан Бейбарс. – Алматы: Издательство “Аруана”, 2007 . – 150 с.
- 3 “Қорқыт ата”, энциклопедический сборник. – Алматы , 1999. – 114 с.
- 4 www.tourstokazakhstan.com
- 5 Артыкпаев Ж.О. История Казахстана – Алматы: Қазақ Университеті, 2006 . – 312 с.

S.B. Gumarova, A.I. Rustemova

STUDYING THE CULTURE OF DIFFERENT NATIONALITIES AT FOREIGN LANGUAGE LESSONS

This article covers the question about studying culture of different countries at foreign language lessons. The disregarding of the national-cultural specific features usually causes misunderstanding and discourages interaction and communication. The purpose of the subject “Foreign language” is not only to teach students to speak foreign languages, but also to teach them to appreciate other traditions and cultures. Studying culture of different countries is cognitive for all participants and assists students to respect culture, history, traditions and customs of people from different countries and nationalities.

Ш.Б. Гумарова, А.И. Рустемова

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ӘРТҮРЛІ ХАЛЫҚТАР МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ

Бұл мақалада шетел тілі сабақтарында әртүрлі халықтар мәдениетін зерттеу мәселелері қарастырылады. Шетел тілін үйрету барысында әр түрлі халықтардың ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне назар аудармау - әдетте түсінбеушіліктің пайда болуына және қарым-қатынас процесінің бұзылуына әкелетіні анықталды. «Шетел тілі» пәнінің мақсаты студенттерді шетел тілінде сөйлеуге үйрету ғана емес, сонымен бірге басқа ұлттар мен мәдениеттерді құрметтеуге үйрету болып табылады. Тіл үйренудің маңызды кезеңі – өзге ұлтқа деген төзімділікті қалыптастыру мақсатында отандық мәдениеттің ерекшеліктерін шетелдік мәдениетпен салыстыру. Бұған студенттерді басқа халықтардың мәдениеті және өмірімен таныстыру арқылы қол жеткізуге болады.

УДК 372. 881.1

А.Ш. Жумашева

Павлодарский государственный педагогический университет

Павлодар, Казахстан

anara-zhash@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ В УСЛОВИЯХ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются основные аспекты обучения языкам в условиях полиязычного образования. Данная проблема чрезвычайно актуальна для современного казахстанского образования. В статье раскрывается основная цель полиязычного

образования, описывается содержание полиязычного образования. Автор анализирует основные проблемы полиязычного образования. По его мнению, одной из актуальных проблем является отсутствие инновационных технологий полиязычного образования. Автор считает, что одной из инновационных технологий является интегрированное обучение языкам, основанное на межпредметной координации и интеграции. В работе делается вывод о том, что одним из главных направлений современного образования является разработка концептуально-теоретических и организационно-методических аспектов организации полиязычного образования.

Ключевые слова: полиязычное образование, инновационные технологии, интегрированное обучение языкам, межпредметная координация и интеграция, межпредметные связи, диалог культур, полиязычная личность, триединство языков.

В условиях модернизации современного образования одной из приоритетных целей является формирование полиязычия. Полиязычие в Республике Казахстан является обязательной нормой, способствующей формированию профессиональной мобильности и конкурентоспособности граждан в эпоху глобализации. Одновременное изучение двух и более языков способствует:

- развитию более высокого уровня функциональной грамотности в чтении, письме, говорении и аудировании;
- повышению уровня владения родным языком;
- развитию межкультурной компетенции;
- академическому успеху – изучение нескольких языков улучшает достижения обучающихся по неязыковым предметам;
- развитию когнитивных и метакогнитивных навыков мышления: анализ и синтез, интеграция, сравнение, интерпретация.

В Послании Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире» в целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику [1]. Эта идея была продолжена в выступлении Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация», в котором было подчеркнуто, что важным аспектом экономической и социальной модернизации является развитие триединства языков [2]. Безусловно, ведущим фактором успешной реализации данной идеи является система образования, что и было обсуждено на состоявшемся в июне 2012 года республиканском совещании МОН РК «Полиязычное образование в Республике Казахстан: стратегия развития» [3].

В книге «Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций» Лидер нации Н.А. Назарбаев обозначил, что «в условиях глобализации и миграции рабочей силы мироустройство становится многополярным и многоязычным. Диалог и партнерство цивилизаций охватывает различные сферы жизни общества – науку, культуру, образование. Фундаментом этого партнерства является формирование полиязычной среды в ответ на глобальные вызовы 21 века» [4]. Таким образом, создание эффективной полиязычной среды в наших образовательных учреждениях является одним из главных факторов конкурентоспособности системы образования и условием для продвижения Болонских инициатив.

Внедрение полиязычия в общеобразовательных учреждениях является основой формирования поликультурной личности, человека, способного к активной жизни в многонациональной и поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умением жить в мире и согласии с людьми разных

национальностей, рас и верований. Именно через знание языков можно непосредственно ощутить свою принадлежность к мировой истории и одновременно глубоко понять свою национальную культурно-историческую уникальность. Полиязычное образование – это целенаправленный, организуемый и триединый процесс обучения, воспитания и развития обучающегося, имеющий свои особенности.

Основной целью полиязычного образования является формирование языковой личности, готовой и способной к межкультурному полиязычному общению, что предполагает не просто обучение другим (иностранным) языкам, а погружение в реальную межкультурную среду, ведение диалога, диалога культур, основанного на взаимопонимании, согласии, интересе и доброжелательном отношении к различным культурам. Понятие диалога культур, понимаемого как философия общения в современном поликультурном мире, принципиально отличается от традиционного «обучения иностранным языкам». Человек, способный вести диалог культур, должен быть не только лингвистически компетентным, но и, прежде всего, культурным, нравственным, духовным. Исходя из этого, мотивация к обучению и преподаванию на различных языках достаточно высока. В этом аспекте можно говорить о формировании даже не языковой, а полиязычной личности - гражданина Казахстана, который владеет тремя языками, умеет успешно вести диалог в различных сферах деятельности, ценит культуру своего народа, понимает и уважает культуру других народов [5].

Для студентов и школьников – это языковые компетенции и межнациональные коммуникации; возможности в дальнейшем по академической мобильности и программах дублированного образования; обучение по аккредитованным общеобразовательным программам; получение международных лейблов, обеспечивающих признание на рынке труда; трудоустройство в транснациональных и национальных компаниях, широкие возможности карьерного роста. Таким образом, знание казахского языка как государственного, русского языка как средства межнационального общения, английского языка как средства интеграции в международную информационно-образовательную среду является в настоящее время объективной необходимостью.

В настоящее время в Республике Казахстан активно развивается полиязычное образование. Так, с 2007 года в республике действует проект «Триединство языков», согласно которому проводится ряд мероприятий, в числе которых: внедрено раннее изучение английского языка в дошкольном образовании, 33 школы реализуют обучение на трех языках, около 500 школ перейдут на систему полиязычного образования, начата работа по подготовке англоязычных педагогических кадров в рамках международной стипендии Президента Республики Казахстан «Болашак» и т.д.

Со стороны Министерства образования Республики Казахстан также проводится последовательная работа по внедрению полиязычного образования: разработан пошаговый план по обеспечению нормативного и методического сопровождения внедрения изучения английского языка с 1 класса, организованы семинары и тренинги для учителей английского языка с целью обучения педагогов методике работы с младшими школьниками, внесены изменения в ГОСО и разработаны специальные учебные программы по изучению английского языка в 1-4 классах и так далее.

Для реализации перечисленных мероприятий необходима разработка методики полиязычного образования на теоретико-концептуальном и практическом уровнях. Однако в методической науке отсутствуют серьезные работы по развитию полиязычного образования, очень мало методических разработок, рекомендаций, учебных пособий и т.д.

К этой проблеме можно добавить ряд других:

1. Отсутствие у обучаемых интереса, мотивации к изучению иностранного языка.

Зачастую под полиязычием подразумевается сопоставление языков или замена языка обучения иностранным языком, перевод учебного материала на иностранный язык, что приводит к непониманию материала, отсутствию интереса к обучению, студентам становится скучно, возникают трудности в усвоении материала. Необходимо осознавать, что изучение языков в Казахстане – это обучение языку как средству общения, формирование

коммуникативной компетенции, предполагающей умение слушать собеседника, вступать в общение, поддерживать его.

2. Отсутствие необходимых условий для полилингвального образования. В рамках ограниченного количества учебных часов сложно осуществить реализацию полиязычного образования. На 1 курсе вуза изучение языков должно идти параллельно, основным принципом должен быть принцип опоры на родной язык. При этом целесообразно использовать в учебном процессе скоординированные или интегрированные рабочие программы по языковым дисциплинам.

3. Необходимо осознавать, что обучение иностранному языку – это овладение новыми средствами выражения мыслей и миром изучаемого языка, ведущего к развитию полиязычного сознания и формированию поликультурной личности.

4. Отсутствие образовательных программ и стандартов, инновационных технологий полиязычного образования.

Думается, что инновационные технологии в условиях полиязычного образования должны основываться на использовании компетентностного, коммуникативно-деятельностного, личностно-ориентированного, социокультурного и др. подходов. Это могут быть технологии диалогового обучения, критического мышления, сотрудничества, проектного обучения и т.д.. Однако, на наш взгляд, в центре всех этих технологий должна находиться технология интегрированного обучения языкам, основанная на межпредметной интеграции и координации. Особенно актуальной эта задача становится для начальной школы, так как в школах Казахстана с 1 класса вводится изучение английского языка.

В настоящее время проблема межпредметных связей достаточно разработана, как комплексная психолого-педагогическая проблема она рассматривается в различных аспектах исследования: в педагогике, психологии, частных методиках. Исследователями подчёркиваются преимущества установления межпредметных связей: взаимное использование знаний, устранение дублирования, формирование целостной системы взглядов, воспитание у учащихся устойчивых познавательных интересов и, наконец, скоординированное управление всем ходом учебно-воспитательного процесса (Антонов Н.С., Батурина Г.И., Беленький Г.И., Борисенко А.Ф., Ганелин Ш.И., Долгова Л.А., Зверев И.Д., Инфантьев Б.Т., Капичникова О.Б., Логинова Е.Ф., Лошкарева Н.А., Максимова В.Н. и другие). В казахстанской методической науке практически нет работ на концептуальном уровне по использованию межпредметных связей языковых дисциплин, основанных на взаимосвязанном, интегрированном обучении языкам, хотя в условиях развития полиязычного образования данная проблема является весьма актуальной.

Особенно важным является установление межпредметных связей на начальном этапе обучения языкам, так как начальное обучение является первой ступенью, обеспечивающей межпредметную интеграцию и координацию как базы для дальнейшего развития ключевых знаний на последующих этапах образования. В соответствии с социальным заказом взаимосвязь языковых дисциплин в образовательных учреждениях различного типа является одним из главных направлений межпредметных связей в системе развития полиязычного образования, так как:

- использование межпредметных связей на занятиях по языковым дисциплинам является важным условием и стимулом для переноса знаний, умений и навыков, приобретенных учащимися на уроках других дисциплин;

- правильная реализация межпредметных связей помогает закреплению изученного и лучшему усвоению изучаемого материала;

- знания, которыми овладевает учащийся на основе межпредметных связей, шире и глубже по сравнению со знаниями при изучении какой-либо одной науки;

- умелая организация межпредметных связей по циклу языковых дисциплин способствует развитию мышления, внимания, памяти, устной и письменной речи учащихся.

В настоящее время в методической науке разработана целостная концепция взаимосвязей в обучении языкам как важнейшего условия интенсификации процесса

обучения в современных условиях, определены ее теоретические основы, выявлены и описаны организационно-педагогические формы, принципы и направления. (В.А. Быстрова, Н.М. Шанский, Н.З. Бакеева, Е.В. Коток, Н.Б. Карашева и другие). Однако такая концепция была разработана учеными Российской Академии образования (РАО) применительно к билингвальному образованию. В настоящее время назревает необходимость использования и дальнейшей разработки данной проблемы в целях развития трехязычного образования.

Однако, несмотря на существующие возможности и имеющиеся исследования, проблема взаимосвязанного обучения языкам в рамках полиязычного образования не получила на сегодняшний день должного научного освещения ни на страницах педагогической печати, ни в практике учителей-словесников, хотя внедрение интегрированного обучения языкам в учебный процесс играет большую роль как первооснова формирования полиязычия. Такой фрагментарный подход не позволяет реализовать те значительные возможности, которыми обладают языковые предметы в плане интеграции и координации.

Отсюда следует, что проблема межпредметных связей русского, государственного и иностранного языков в образовательных учреждениях различных типов нуждается в специальной методической разработке, так как в основе данной межпредметной связи лежит использование специфической связи близкородственных в социальном и дидактическом отношении учебных предметов. Это позволяет рассматривать данную межпредметную связь как комплексную психолого-педагогическую проблему, требующую выявления её различных аспектов: социолингвистических, психолингвистических, лингводидактических. Комплексное освещение связи «русский язык – государственный язык – иностранный язык» позволяет рассматривать межпредметную связь данных дисциплин как эффективное средство процесса формирования полиязычного образования.

Таким образом, одним из главных направлений современной системы казахстанского образования является разработка концептуально-теоретических и организационно-методических аспектов организации полиязычного образования. Такое исследование возможно на основе анализа положительного мирового опыта, внедрения инновационных технологий интегрированного обучения языкам, разработки содержания полиязычного образования.

Список литературы:

- 1 Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире». – Астана, 2007. – С.141.
- 2 Назарбаев Н.А. Выступление на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация». – Астана, 27 апреля 2012 года.
- 3 Полиязычное образование в Республике Казахстан: стратегия развития// Материалы Республиканского совещания МОН РК. – Астана, 2012. – 252 с.
- 4 Назарбаев Н. А. Стратегия радикального обновления глобального сообщества и партнерство цивилизаций. – Астана, 2011. – С.187.
- 5 Государственный общеобязательный стандарт начального образования. – Астана, 2014. – 37 с.

А.Ш. Жұмашева.

КӨПТІЛДІ ОРТАДА ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Мақала көп тілді ортада тілдерді оқытудың негізгі аспектілерін қарастырады. Бұл мәселе қазіргі қазақстандық білім беру үшін өте маңызды. Мақалада көп тілді білім берудің негізгі мақсаты ашылып, көптілді білім берудің мазмұны сипатталған. Автор көптілді білім берудің негізгі мәселелерін талдайды. Оның пікірінше, көптілді білім беру үшін инновациялық технологиялардың жетіспеушілігі - өзекті мәселелердің бірі. Автор инновациялық технологиялардың бірі пәнаралық үйлестіру мен интеграцияға негізделген интеграцияланған тілдік оқыту болып табылады деп санайды. Заманауи білімнің негізгі бағыттарының бірі көп тілді білім беруді ұйымдастырудың тұжырымдамалық-теориялық және ұйымдастырушылық-әдістемелік аспектілерін әзірлеу болып табылады.

A.Sh. Zhumasheva.

SOME ASPECTS OF TEACHING LANGUAGES IN A MULTILINGUAL ENVIRONMENT

The article examines the main aspects of teaching languages in a multilingual environment. This problem is extremely urgent for modern Kazakhstani education. The article reveals the main goal of a multilingual education, describes the content of a multilingual education. The author analyzes the main problems of multilingual education. In his opinion, one of the pressing problems is the lack of innovative technologies for multilingual education. The author believes that one of the innovative technologies is integrated language learning, based on interdisciplinary coordination and integration. The work concludes that one of the main directions of modern education is the development of conceptual-theoretical and organizational-methodological aspects of the organization of a multilingual education.

УДК 801. 561. 72: 801. 8: 821. 111

Н.С. Жумагулова, А.А. Ахетова
Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова
Кокшетау, Казахстан
n_schum@inbox.ru, ahetova.adiya@mail.ru

THE ISSUE CONCERNING THE TYPES OF THE EURASIAN LINGUISTIC IDENTITY IN THE EDUCATIONAL DISCOURSE OF KAZAKHSTAN

Four types of linguistic identity, formed in the modern Kazakhstan's society are distinguished: diminished, mass, ideal, and elite. A modern specialist of the Eurasian space, a highly qualified professional of the 21st century is the linguistic identity of the ideal and elite type, since the multidimensionality of international relations in the era of globalization and integration, the need to respect the confidentiality of many scientific studies, the use of increasingly high-level information technology in the professional activity puts the world community before the necessity for constant level increase of specialist training. In these conditions, formation of the linguistic identity of the highest level of development takes a strategic importance.

Key words: the linguistic identity of mass proportions, the ideal type of the Eurasian linguistic identity, the Eurasian linguistic identity of the elite type, the linguistic identity of the diminished type, educational discourse, multilingual, multilingualism, multi-ethnic, multicultural, polyethnic, polylingual

Being a sovereign multinational state it is necessary for Kazakhstan to use all its resources, including those of linguistic education for successful functioning in the modern world political and economic system at the present stage of its development.

The linguistic identity of mass proportions, proclaimed, in fact, by "Trinity of Languages" project put forward by the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, and implemented today as a multilingual program, should be able to create and comprehend texts in oral and written form in three languages: Kazakh, Russian and English, be capable of communicating with representatives of other cultures and ethnic groups, without violating the generally established rules and norms of communication.

In the process of formation of the linguistic identity of mass proportions, it is supposed to increase significantly the normative aspect of speech culture in three languages: Kazakh, Russian and English as one of the most important ones; to adopt the basic communicative qualities of speech and to take them into account in the process of speech interaction and paralinguistic behavior, to formulate the students' generally accepted norms and forms of speech etiquette. The linguistic identity of mass

proportions should also adopt in the future functional tonalities of the three languages, be guided by pragmatic conditions of communication, which significantly affect the optimal choice and organization of speech resources for the given situation.

The policy of multilingualism conducted in the state must, first of all, correspond to the needs of the multi-ethnic community of Kazakhstan, in which representatives of more than 130 ethnic groups live. Knowledge of the Kazakh language should become an important factor in the growth of personal competitiveness of citizens, career advancement and active participation in the social and economic processes of modern society. In 1989 in the Republic of Kazakhstan Languages Law acclaimed the Russian language to be the language of interethnic communication and it remains unchanged. In our opinion, in modern conditions the Russian language in Kazakhstan has already moved beyond the language of interethnic communication and acquired the status of an international language, since knowledge of the Russian language ensures mutual understanding and cultural exchange of people on the vast expanses of the former USSR, Eastern and Western Europe, and East Asia countries. An actual addition to the characteristic of the Eurasian linguistic identity of mass proportions is the English language.

Moreover, transition of the Kazakh language from Cyrillic to Latin changes the status of all three languages - Kazakh, Russian and English - in the modern educational discourse. The transition to Latin means not just substitution of one alphabet for another, but also reformatting of the entire Kazakhstan education. In these conditions, polylingual education is regarded as a purposeful process of joining in the world culture by means of several languages, while the languages studied act as a tool for absorbing the special knowledge, cultural, historical and social experience of various countries and peoples.

As a result of "Trinity of Languages" project, it is planned to form a young generation of multilingual citizens of Kazakhstan that are able to speak Kazakh as a state language, Russian as the language of interethnic communication and English as the language of international communication. Certainly, it is important for representatives of small ethnic groups of Kazakhstan to keep their native language, cultural traditions that have already become the property of a multicultural and polyethnic Kazakhstan society, but not all small ethnic groups (the Ukrainians, the Germans, the Poles, etc.) have retained knowledge of their birth language even at a simple level and therefore use the Russian language as their native language.

Today issues of multilingual education in Kazakhstan are in the center of attention of domestic practitioners (K.K. Seilkhanova [1], Chan Dinh Lam [2], N.A. Moshenskaya [3], B.A. Jetpisbayeva, O.T. Arinova [4], N.S. Zhumagulova [5; 6], etc.). Various types of linguistic identity have been studied in Russian linguistics, including: the Russian identity (Y.N. Karaulov), the communicative identity (V.P. Konetskaya), the linguistic and speech identity (Yu.Ye. Prokhorov, L.P. Klobukova), the dictionary linguistic identity (V.I. Karasik), the orthographic linguistic identity (N.D. Golev), the ethnosemantic identity (S.G. Vorkachev), the elite linguistic identity (O.B. Sirotinina, T.V. Kochetkova) and etc. At the same time the problems of formation of a linguistic identity of mass proportions in a polyethnic and polylingual society, and the typology of the linguistic identity, which is being developed today in the educational discourse of schools and universities of Kazakhstan, are not thoroughly and comprehensively studied in the modern linguistics.

Thus, the linguistic identity, formed in the polyethnic and multicultural space of the educational discourse of Kazakhstan, has a number of specific features of a linguoculturological type.

In this regard, it is important to form a new attitude to the process of studying the Kazakh and Russian languages: it is necessary to teach not only languages, but also speech culture and etiquette, the ability to communicate with representatives of different cultures in accordance with generally accepted norms of behavior, the ability to use adequate for this culture and society expressions used in situations of establishing and maintaining contact in the professional and everyday spheres, etc. As per today, these rules are violated, and it concerns not only speech errors, but also Communicational Culture and general cultural behavior.

As articulated earlier, the linguistic environment of Kazakhstan is very heterogeneous. In the educational discourse of Kazakhstan universities, two mega-languages predominate – Kazakh and

Russian, but the degree of linguistic proficiency of each of them is different in the framework of bilingualism. The frequency of using these languages as tools for obtaining information and as sources of information has not been systematically analyzed, although the preliminary results of individual surveys indicate that a low level of linguistic proficiency, as well as insufficient quantity of educational material and information resources in the Kazakh language, encourages students to use them in the Russian language.

The level of teaching English doesn't let school leavers of a secondary school and graduates of higher education institutions, for the most part, have the necessary communicative competences in all four language activities: speaking, listening, reading and writing. At most, they have skills to read simple texts in English.

A distinctive feature of the current stage of the implementation of multilingual education in Kazakhstan is the simultaneous study of three languages in the educational discourse using different methods: English is studied as a foreign language, Kazakh and Russian are studied as non-native languages, but in a "confidential" linguistic space, when not only single words, but sentences, and texts fill their linguistic space in different types of discourse in these languages. Moreover, all three languages are studied on the basis of educational subjects at school and at university using the modern method of CLIL (content and language integrated learning), when the subject is taught in foreign and non-native languages (Russian or Kazakh). This is precisely why today it is important to form a linguistic identity of mass proportions; this identity should have competencies in three languages - Kazakh, Russian and English.

"The identity has his or her own face", – these words belong to S.L. Rubinstein – and "the depth and richness of the identity presuppose the depth and richness of his or her connections with the world, with other people ..." [8, p. 638]. This idea fully applies to the characterization of the linguistic identity that is being formed today in Kazakhstan's society: the more languages a person knows, the more he touches the cultural and moral values of other peoples, the more he is open to communication with the world and an adequate perception of another person.

As a result of the implementation of the multilingualism program, it is planned to form a young generation of polylingual citizens of Kazakhstan. Certainly, it is important for representatives of small ethnic groups in Kazakhstan to retain knowledge of their birth language, their own cultural traditions, which have already become the property of a multicultural and polyethnic Kazakhstan society, but not all small ethnic groups (the Ukrainians, the Germans, the Poles, etc.) have retained their birth language, even at a simple level and therefore use the Russian language as their native language.

Taking into account the fact that in different regions of the Republic of Kazakhstan the conditions for functioning of the Kazakh and Russian languages and the degree of linguistic proficiency are different, it can be assumed that the model of the Eurasian linguistic identity will have several types.

The main goal of the policy of multilingualism conducted today is formation of the linguistic identity of mass proportions. The Eurasian linguistic identity of mass proportions is considered to be an identity that has linguistic, speech and cultural competences while communicating in at least three languages – the state language, the language of interethnic communication and the language of international communication. Such languages for modern Kazakhstan are Kazakh, Russian and English.

The Eurasian linguistic identity of mass proportions, to formation of which attention is now directed, is multilingual: it is proficient in three languages equally – Kazakh, Russian and English. The level of linguistic proficiency at the present stage in the educational discourse is the level of the medium standard language; limited themes, genres, forms, etc. are possible.

According to our research, as per today, the linguistic identity of mass proportions is divided into two groups on the basis of linguistic proficiency in the Kazakh and Russian languages as the main languages of the educational discourse in Kazakhstan. To the first group we refer the linguistic identity that knows the Kazakh language being proficient in all language activities, possessing certain communicative skills in the second language – Russian.

To the second group we refer the linguistic identity that has communicative skills in oral and written form in Russian, and is capable at the same time of comprehending and creating texts on limited themes and genres in the Kazakh language.

Both groups of linguistic identity types of mass proportions are proficient in English in the framework of school and university curricula, i.e. speech skills are not sufficiently developed for independent use of English in educational and professional activities.

But, since the society faces the task of carrying-out the program of multilingualism, and this means formation of a linguistic identity of mass proportions, all reserves are directed to the task solution: the younger generation must communicate in the academic sphere in accordance with the set communicative goal in Kazakh, Russian and English. In the future, it is the linguistic identity of mass proportions that will be the most powerful and popular in the professional sphere in Kazakhstan society, which will also promote personal welfare.

The paralinguistic behavior of the linguistic identity of mass proportions is regulated by the speaking etiquette of the linguistic identity of medium standard level of the three languages and the system of set expressions developed in the society, applied in the educational, professional and everyday spheres. As per today, these rules are violated, since the linguistic identity of mass proportions is characterized by mistakes in the use of word forms, their formation, constructing sentences.

In the process of formation and development of the linguistic identity of mass proportions, it is necessary to increase significantly the level of paralinguistic behavior, to form new modes of speaking etiquette. The Eurasian linguistic identity of mass proportions can't easily switch from the code of one language to the code of another one without violating the general structure and logic of the statement. In the future the Eurasian linguistic identity of mass proportions must master functional aspects of the three languages.

The Eurasian linguistic identity of mass proportions has to adapt to the conditions of market and competition, and this stimulates the awakening and development of the person's inner activity aimed at achieving life goals and self-esteem of the identity. In the modern Kazakhstan discourse this already can be clearly traced.

As the results of our research have revealed, 97% of university students of the 1-4 courses do not watch television news programs, political debates, cultural programs, serials, etc. The process of enriching vocabulary takes place mainly through the Internet, telephone, internet games, fashion, etc. The textbook remains the main source of professional vocabulary and terminology.

The Eurasian linguistic identity of this type can realize the deficient level of the discursive thinking and strive for its positive change through self-education.

The system of formation and upbringing of the Eurasian linguistic identity of mass proportions in the school and university educational discourse is directed against conformism, to development of the ability to analyze, explain and make independent decisions concerning important moral and social problems.

The emotional component of the Eurasian linguistic identity of this type is large-scale; it manifests itself in gestures and facial expression. Evaluative judgments are quite subjective, based on personal experience. Analytical thinking is at a low stage of development, it is necessary to develop the ability to perform logical analysis and synthesize information. The social and communicative experience of this linguistic identity is low, discursive thinking is underdeveloped.

Thus, large-scale formation of the Eurasian linguistic identity of mass proportions in the educational discourse of Kazakhstan schools and universities takes place nowadays. At the same time, it should be noted that in our society active development of a higher-level linguistic identity takes place, we call it the Eurasian linguistic identity of the ideal type.

The ideal type of the Eurasian linguistic identity is distinct from the identity of mass proportions, in our opinion, in the ability to comprehend and create adequate texts in oral and written form in accordance with the personal communicative intentions and the communicative situation in the standard Kazakh, Russian and English languages. The linguistic identity of this type is

characterized by the use of the normative, stylistically differentiated Kazakh, Russian and English languages.

Besides, thanks to the active use of several languages in working with information sources that are necessary for the performance of productive professional activities, the Eurasian linguistic identity of the ideal type constantly improves the style differentiation and genre range of his or her vocabulary and grammar.

The Eurasian linguistic identity of the ideal type equally successfully uses the linguistic means of the three languages to realize their cognitive and professional ambitions, has the ability to have a fine appreciation of the interlocutor and use adequate linguistic, pragmatic and ethical means in communication. A wide choice of linguistic means gives the linguistic identity of the ideal type the opportunity to choose the appropriate for the speech situation and advantageous for the addressee "you" - or "You" - form for communication, to establish a friendly, informal or, on the contrary, official tone of the conversation when communicating in the above mentioned languages. The Eurasian linguistic identity of the ideal type can easily switch from the code of one language to the code of another one without violating the general structure and logic of the utterance.

The cultural component of the linguistic identity of the ideal type is sufficiently developed; it is constantly improved due to the professional activity, communication with representatives of other, more highly-developed cultures. The linguistic identity of the ideal type respects the generally accepted norms of behavior, moral standards and ethical principles adopted not only in his or her community, but also recognized in other cultures. This linguistic identity constantly strives to enhance the personal speech culture in the process of professional communication with other ethnic groups and cultures.

The highest type of the Eurasian linguistic identity is now in initiation stage - it is the Eurasian linguistic identity of the elite type. By the Eurasian linguistic identity of the elite type, an identity that has discursive competences when communicating in three or more languages - the Kazakh, Russian, English and other languages (foreign languages / languages of other ethnic groups of the Eurasian space) is meant. We do not touch upon similar competencies in our native language in this context, since we proceed from the postulate that the linguistic identity of this level should naturally be proficient in the native language in all its styles and sub-styles, speech genres, in oral and written form, have a high culture of communication, not violating complete mutual understanding.

The Eurasian linguistic identity of the elite type is characterized by the fact that its speech is adequately perceived by the native speakers of the given linguistic identity, both in written and oral form, and both in dialogue and in monologue. He or she has a developed sense of functional and style differentiation and organization of modern language norms, a high culture of speaking and behavioral etiquette.

The Eurasian linguistic identity of the elite type has the ability to communicate in the Kazakh, Russian, English and other languages in any kind of discourse. The linguistic identity of the elite type is able to offer a partner a subject for communication in all the languages he or she is proficient in, his or her speech is reasoned, initiative, emotional. The linguistic identity of the elite type has these qualities in the business, information and social spheres, he or she demonstrates the richness and diversity of expressive means in all the languages, due to a wide range of formed associations.

The Eurasian linguistic identity of this type is characterized by a strongly marked "I" concept based on a spacious mind and erudition, "... for a language is a living activity of the spirit coordinating its worldview with concrete acts of human behavior" [Karlinsky, 2009, p. 23].

The Eurasian linguistic identity of the elite type is distinguished by the positive attitude of the person: nobleness, benevolence, generosity, tolerance, harmony, humanity, friendliness. The linguistic identity of this type is open to the world, full of zest, easy to get on with and cheerful, constructive, competent, communicative, and optimistic. It is achieved through the profound assimilation of the cultural, historical and social experience of various countries and peoples, the languages of which the given linguistic identity is proficient in.

The elite linguistic identity is able to integrate successfully in any society, since linguistic proficiency is an instrument for comprehending the sphere of special knowledge, cultural and

linguistic development of another people. The linguistic identity of the elite type is capable of active and effective life in a multinational and multicultural environment. To achieve such a level of development of the linguistic identity is not an easy task; it is the result of his or her development throughout the professional life.

The last type of the linguistic identity in Kazakhstan society is the diminished type. The linguistic identity of the diminished type has certain sociolinguistic competencies, whose register of linguistic means includes the dialect substandard languages, the common slang, the diminished speech layer. This linguistic identity does not possess proper cultural behavior of speech, rules of making speech contact and maintaining it in the native language.

The set of linguistic means - vocabulary, syntax - does not differ in stylistic diversity, reflects the underdevelopment of logical operations, hostile rhetoric is possible, since the ability to understand all the tonalities of someone else's speech and to react to them tolerantly is not formed. The speech of the linguistic identity of this type allows you to get adequate social information as on an undereducated person. The linguistic identity of the diminished type is usually mono- or bilingual, but the degree and quality of the second language proficiency is also low and reflects its undeveloped outlook and worldview. The ethnic worldview of the linguistic identity of the diminished type is the part of its subjective world, formed in its social reality.

The cultural and intellectual baggage and value orientations of this linguistic identity are not high; they are formed by the most available mass media and propaganda: mobile phones, television programs, serials, advertising, local press, communication among friends and through social networking websites, etc. In spite of the fact that this type of a linguistic identity exists in a multiethnic tolerant communicative space, it is characterized by verbal aggression, manifested in the use of non-standardized vocabulary, verbalization of aggressive emotions, higher communication tonality, etc. The linguistic identity of the diminished type is not a characteristic of the educational discourse.

So, we distinguish four types of linguistic identity, formed in the modern educational discourse of Kazakhstan: mass, ideal, elite and diminished. A modern specialist of the Eurasian space, a highly qualified professional of the 21st century is the linguistic identity of the ideal and elite type, since the multidimensionality of international relations in the era of globalization and integration, the need to respect the confidentiality of many scientific studies, the use of increasingly high-level information technology in the professional activity puts the world community before the necessity for constant level increase of specialist training. In these conditions, formation of the linguistic identity of the highest level of development takes a strategic importance.

List of references:

1 Seilkhanova K.K. The role of polylingual education in Kazakhstan // Electronic resource [Access mode]: <http://worldofteacher.com/3301>

2 Chan Dinh Lam. Polylingual education is the most important strategy for the development of Kazakhstan. // Advances in modern natural science. - No. 7. - 2013. - P. 130-132.

3 Moshenskaya N.A. Polylinguistic space in Kazakhstan - reflection of globalization in education // Electronic resource [Access mode]: <http://www.kafu.kz/trekhyazychnoe-obrazovanie/1632-poliyazychie>

4 Zhetpisbayeva B.A., Arinova O.T. From the idea of "Trinity of languages" of N.A. Nazarbayev to the polylingual education in Kazakhstan // Electronic resource [Access mode]: <https://articlekz.com/article/5831>

5 Zhumagulova N.S. Linguistic identity in the context of modern methods of foreign languages teaching // Electronic resource [Access mode]: <http://en.convdocs.org/docs/index-234953.html>

6 Zhumagulova N.S. Trilingualism in Kazakhstan: pros and cons // Bulletin of Karaganda University. - Series of philology. - № 4 (80) / 2015. - P.78-83.

7 Zhumagulova N.S., Zhumagulova E.V. The educational discourse of Kazakhstan yesterday and today // Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau State University, Kokshetau, №4. - 2016. - P. 67-71.

Н.С. Жумагулова, А.А. Ахетова

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҚУ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ТІЛДІК ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі заманда, Қазақстан қоғамына сәйкес, тілдің қалыптасуына төрт тұлғасы қарастырылады: бұқаралық, мінсіз, элитарлық және төменгі түрі болып табылады. Қазіргі заманның маманы Еуразиялық кеңістікте, ол кәсіпқой, жоғары даярланған ХХІ – ғасырдың іс- маманы. Бұл тілдің тұлғаның мінсіз және элитарлық түрі болып табылады. Өйткені глобализация заманында халықаралық қарым – қатынас бірлестікте, көптеген ғылыми зерттеу жұмыстар құпия түрде сақтауда міндетті және кәсіби- істе бұқаралық технологияларды қолдану барысында, жоғары мамандарды даярлауға әлемдік қаумды алдына әкеліп қояды. Бұл жағдайда тілдің жеке тұлғасын қалыптастыру барысында, жоғары деңгейінде дамуында стратегиялық маңызына иеленеді.

Н.С. Жумагулова, А.А. Ахетова

ВОПРОС О ТИПАХ ЕВРАЗИЙСКИХ ЯЗЫКОВЫХ ЛИЧНОСТЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ДИСКУРСЕ КАЗАХСТАНА

Различают четыре типа языковой личности, типичных для современного казахстанского общества: сниженного типа, массового, идеального и элитарного. Современный специалист евразийского пространства, высококвалифицированный профессионал ХХІ века – это языковая личность идеального и элитарного типа, поскольку многомерность международных отношений в эпоху глобализации и интеграции, необходимость соблюдения конфиденциальности многих научных исследований, использование в профессиональной деятельности информационных технологий все более высокого уровня ставят мировое сообщество перед необходимостью постоянного повышения уровня подготовки специалистов. В этих условиях формирование языковой личности высшего уровня развития приобретает стратегическое значение.

УДК 376

Э.М. Закирова, С.С. Смагулова

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Кокшетау, Казахстан

elmira.joyful@mail.ru

ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА И РЕЧИ

В данной статье рассматриваются теоретические предпосылки обучения иностранному языку детей с нарушениями слуха и речи. Проводится анализ данных по теории методики преподавания ИЯ, общей психологии, а также анализ логопсихологической и логопедической литературы. В данной работе определяются важнейшие теоретические постулаты формирования основ иноязычной коммуникативной компетенции у детей с нарушениями слуха и речи. Анализируется специфика трудностей, которые испытывают дети при овладении иноязычными речевыми образцами. Определяются ограничения в развитии иноязычной речи, связанных с коммуникативными возможностями обучаемых. Обосновывается важность проведения лингводидактической типологии слуховых/речевых нарушений детей, желающих овладеть иностранным языком. В статье даётся оптимистическое заключение относительно самой возможности обучения иностранному языку детей с речевыми нарушениями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, ограниченные возможности здоровья (ОВЗ), нарушения слуха и речи, коррекционные организации образования, слабослышащие, тугоухость, фонетическая зарядка.

Вопрос обучения детей с ограниченными возможностями является очень актуальным в настоящее время как во всем мире, так, в частности, и в Казахстане. Возрастание социальной значимости проблемы воспитания и обучения детей с недостатками развития, наличие больших трудностей в ее решении выдвигают эту проблему в качестве международной [1, 16]. В нашей Республике для детей с ограниченными возможностями созданы специальные коррекционные организации образования, и серьезное внимание уделяется развитию инклюзивного образования. Для детей с нарушениями слуха и речи функционируют специальные коррекционные школы-интернаты, в которых проживают, обучаются около 5000 школьников. В областной специальной коррекционной школе-интернат №4 для детей с нарушениями слуха и речи города Кокшетау, Управления Образования Акмолинской области, проживают и получают среднее образование 116 учащихся [2]. Всего же по Республике, по данным Министерства труда и социальной защиты Казахстана, проживает более 155 000 людей с инвалидностью по слуху. Хотя еще в 1997 году, согласно данным Центра поддержки глухих инвалидов “УМИТ”, число официально зарегистрированных инвалидов по слуху составляло 55 000 [3]. Как мы можем наглядно убедиться, тенденция к увеличению людей с ограниченными возможностями здоровья имеет место быть. Следовательно, ежегодно увеличивается и число школьников с особыми образовательными потребностями, которые нуждаются в получении качественного образования (в том числе в обучении иностранным языкам) с учетом их психофизических особенностей. Возникает необходимость изучения методологической базы, теоретических предпосылок к обучению детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) - с нарушениями слуха и речи, в том числе обучению иностранным языкам.

Проблемам обучения словесной речи, родному языку при нарушениях слуха посвящены многочисленные исследования и разработки. В отечественной сурдопедагогике огромную роль в создании современных научных подходов к решению этих проблем сыграли исследования **Л.С. Выготского**. Теоретические идеи Л.С. Выготского [4, 103] в научно-практическом плане были развиты его учениками и последователями Р.М. Боскис, С.А. Зыковым, Б.Д. Корсунской, А.Р. Лурия, Н.Г. Морозовой, Ф.Ф. Рау, Ж.И. Шиф и др. Большой вклад в дальнейшее теоретическое обоснование, становление и развитие современной системы обучения глухих и слабослышащих внесен такими учеными, как В.И. Бельтюков, Л.М. Быкова, А.Г. Зикеев, Т.С. Зыкова, К.Г. Коровин, Е.П. Кузьмичева, Л. П. Носкова, Н. Ф. Слезина, Л.И. Тигранова и др.

Современная отечественная научная школа обучения иностранным языкам представлена трудами таких ученых, как А. А. Алхазисвили, В. Д. Аракин, В. А. Артемов, И. А. Зимняя, З. И. Клычникова, А. А. Леонтьев, А. А. Миролубов, Е. И. Пассов, С. К. Фоломкина, Л. В. Щерба и др. Теоретические и методические результаты, полученные этими учеными, опираются как на исследования лингвистического, психологического, психолингвистического направлений, так и на исследования, непосредственно направленные на формирование практических методик обучения иностранному языку.

Учеными (Л.С. Выготский, К.Г. Коровин, Ж.И. Шиф и др.) давно проявлялся интерес к существующим взаимосвязям, между овладением родным языком при нарушенном слухе и овладением иностранным языком при нормальном слухе [4, 107]. Между этими двумя процессами имеется сходство, порожденное тем, что в обоих случаях они протекают в условиях целенаправленного, специально организованного обучения языку.

В последние годы на основании анализа ряда вопросов правового порядка, положительных и негативных сторон цензового образования, с учетом последних достижений коррекционной педагогики и зарубежного опыта рядом ученых-дефектологов выдвинуты аргументы в пользу эволюционного реформирования отечественной системы специального обучения. В систематическом виде эти вопросы освещены в работах Е.Л. Гончаровой, О.И.

Кукушкиной, Н.Н. Малофеева, Е.А. Стребелевой, Н.Д. Шматко и др. При всех вариантах возможной реализации проводимой реформы закономерности, выведенные из научного анализа процессов овладения речью при слуховых нарушениях, будут оставаться основой обучения лиц с такими нарушениями. Следовательно, обучение иностранному языку детей с нарушениями слуха и речи *может опираться на положения, определяющие всю совокупность методов и приемов, применяемых действующей сегодня системой специального обучения глухих и слабослышащих.*

Из работ Л.С. Выготского, Р.М. Боскис, К.Г. Коровина, Ж.И. Шиф и др. следует, что *целенаправленность, специальная организация учебного процесса, осознанность в освоении языка определяют то сходство, которое существует между овладением родным языком при нарушенном слухе и изучением иностранного языка слышащими.*

Касаясь методов обучения родному языку при слуховых нарушениях, К.Г. Коровин указывал на необходимость обращения к опыту изучения иностранных языков, «всегда имея при этом в виду то общее, что сближает наши поиски и то особое, что определяет иные пути и средства обучения» [5, 25]. Этот принцип остается одним из определяющих в подходе к решению задач настоящего исследования.

В настоящее время действует и повсеместно внедрена в практику *коммуникативная система обучения глухих детей родному языку.* Ее целостность, полнота, взаимосвязь применяемых методов обеспечена теоретическими и экспериментальными исследованиями Л.М. Быковой, С.А. Зыкова, Т.С. Зыковой, Е.П. Кузьмичевой, Н.Ф. Слезиной и др. Принципы, лежащие в основе данной системы, изначально сформулированы С.А. Зыковым: коммуникативный принцип, принцип учета и использования потребности в общении, принцип организации речевой среды.

На современном этапе развития коммуникативной системы формулируются три основных принципа – генетический, деятельностный, структурно-семантический (Л.М. Быкова, Е.А. Горбунова, Т.С. Зыкова, Л.П. Носкова). В методическом плане особую практическую значимость для задач, решаемых в настоящей работе, представляет структурно-семантический принцип, введенный Л.П. Носковой, определяющий научно обоснованный подход к работе с грамматическими моделями, речевыми образцами, к овладению лексическими и грамматическими явлениями в их единстве.

Из рассмотрения сенсорной базы овладения глухими устной речью и сопровождающих его психофизиологических процессов (В.И. Бельтюков, Н.И. Жинкин, С.А. Зыков, Э.В. Миронова, Ф.Ф. Рау, Н.Ф. Слезина, А.И. Соколов и др.) следует вывод, что при обучении школьников с нарушенным слухом иностранному языку, работа над его произносительной стороной должна стать неотъемлемой составляющей такого обучения, необходимой не только для воспроизведения, но и для восприятия иноязычной речи, овладения языком как целостной системой.

Великий русский педагог К. Д. Ушинский писал: «Усваивая родной язык, ребенок усваивает не одни только слова, их сложения и видоизменения, но бесконечное множество понятий, воззрений на предметы, множество мыслей, чувств, художественных образов...» [6, 17].

Однако, обучение даже слабослышащих родному языку существенным образом отличается от обучения глухих. Это имеет свои основания в принципиальном отличии роли остаточного слуха в овладении речью глухими и слабослышащими. В систематической и полной форме вопросы, связанные с особенностями развития речи, методологией обучения слабослышащих, представлены в работах Р.М. Боскис, И.М. Гилевич, А.Г. Зикеева, К.В. Комарова, К.Г. Коровина, Л.И. Тиграновой, и др. Проведенный анализ содержащихся в этих работах положений показал, что различие между глухими и слабослышащими школьниками при обучении иностранному языку в сравнении с овладением ими родным языком будет в значительной степени сглажено. Такому сглаживанию в большой степени содействует активное использование письма, являющегося при нарушенном слухе важнейшим средством обучения иностранному языку и контролирующего процесс овладения языком.

В разные временные периоды главенствовали различные методы обучения иностранным языкам: грамматико-переводной (Г. Олендорф, Ж. Жакото, Ш. Туссен и др.), прямой метод (М. Берлиц, Ф. Гуэн, О. Есперсон и др.), новограмматический (Г. Пауль, Г. Остхов, Ф.Ф. Фортунатов и др.). Каждый из этих методов в его общем виде характеризуется целями, которые ставились в обучении, степенью опоры на родной язык, соотношением между рецептивным и репродуктивным овладением языком, приоритетностью в изучении языка устной либо письменной речи, преимущественным выбором между дедуктивным и индуктивным путями изучения грамматики.

В отечественной практике обучения иностранным языкам превалирует сознательно-сопоставительный метод. Его основоположником является Л.В. Щерба. Им впервые дано лингвистическое обоснование этого метода, указано на соотношение лексики и грамматики как частного и типового, привлечено особое внимание к функциям, выполняемым в языке строевыми и знаменательными его элементами, определены пути использования контекста при овладении лексикой, дана для указанного метода принципиальная оценка роли родного языка, которая отражена в самом его названии [7, 35]. Идеи Л.В. Щербы были развиты его учениками и последователями: В.Д. Аракиным, И.М. Берманом, А.А. Миролубовым, и др. Психологическое обоснование данного метода построено на фундаментальных исследованиях Л.С. Выготского, П.И. Зинченко, А.Н. Леонтьева, С.Л. Рубинштейна и др.

Психологическая сторона обучения иностранному языку раскрывается также в трудах А.А. Алхазивили, А.А. Артемова, И.А. Зимней, и др. Из этих работ следует, что эффективность обучения в большой степени зависит от мотивации, установок самих обучаемых на овладение языком, поддержания интереса к нему со стороны преподавателя, выбора уровня трудности его изучения. С учетом этих факторов, а также частотности в языке лексического и грамматического материала должен быть сформирован микроязык, преподаваемый данной категории лиц.

Иностранный язык, хотя и относится в педагогической литературе к числу общеобразовательных дисциплин, очень сильно отличается от других предметов. Специфичность преподавания этого предмета - в его речевой направленности. Учитывая тот факт, что слабослышащие дети имеют недоразвитие речи различной степени, специфика преподавания иностранного языка в такой школе проявляется в способах проведения самих занятий, в их построении, в методах подачи учебного материала, в приемах, обеспечивающих его усвоение.

Обучение слабослышащих школьников английскому языку строится на основе синтеза подходов и методов, используемых для обучения родному языку при нарушенном слухе и обучения иностранному языку при сохранном слухе.

В теории сурдопедагогики давно проявлялся интерес к взаимосвязям, существующим между овладением родным языком при слуховой недостаточности и овладением иностранным языком при нормальном слухе. Известно, что сходство между этими двумя процессами порождено тем, что и тот, и другой процесс протекают в условиях целенаправленного, специально организованного обучения языку. Это следует из работ Р.М. Боскис, Л.С. Выготского, Ж.И. Шиф и других исследователей.

В методическом плане особое внимание в своих работах на это сходство обращал К.Г. Коровин, и это означало следующее: с одной стороны методы и приемы, используемые при специальном обучении глухих и слабослышащих родной речи, могут быть эффективно перенесены на обучение учащихся с нарушенным слухом иностранному языку. Так, при изучении английского языка эффективно может использоваться дактиль родного языка, что помогает лучше запомнить произношение иностранного слова. Наряду с русскоязычным дактилем возможно использование и английского языка символов, когда детям предлагается сказать слово по-английски, используя англоязычный дактиль. С другой стороны, как говорил К.Г. Коровин, приступая к изучению иностранного языка, слабослышащие учащиеся уже обладают опытом целенаправленно осваивать язык при нарушенной слуховой функции. Эти навыки они переносят на изучение нового языка,

Основными факторами, определяющими содержание обучения английскому языку, являются: реальный объем учебного времени, темп изучения языка, доступный для учащихся с

нарушенным слухом, а также данные, определяющие предпочтительные для таких учащихся области дальнейшего использования полученных языковых знаний.

По очевидным причинам обучение иностранному языку при слуховых нарушениях не может вестись путем прямого использования существующих методик, применяемых при обучении лиц, обладающих нормальным слухом. То же справедливо и в отношении программ. *Темп изучения английского языка* в целом и темп работы на уроках в частности снижен ввиду того, что каждую лексическую единицу, вводимую на уроке, необходимо оречевить каждому ученику (причем неоднократно за урок) для формирования у ученика устойчивых речевых кинестезий. Оречевляются как предметы, так и действия.

Ввиду того, что школьники с нарушением слуха отличаются недостаточным объемом памяти, замедленным процессом формирования понятий, снижением способности к приему, переработке, хранению и использованию информации, *сокращается объем лексического и грамматического материала* для рецептивного и продуктивного материала. Кроме того, у учащихся с нарушениями слуха есть значительные трудности в звукопроизношении иностранных слов.

Для формирования произношения на уроках на первых порах обучения используются *фонетические зарядки*, методика которых заимствована из методики обучения чтению детей начальной школы. Подобные фонетические зарядки направлены на развитие речевого аппарата. На более поздних порах обучения используются фонетические зарядки на лексическом и грамматическом материале.

Большое значение для компенсации нарушения слуха имеет *развитие зрительного восприятия*, поэтому на каждом уроке используется наглядность, зрительные опоры, памятки, наборы схем, таблицы. Для продвинутых учеников при аудировании зрительные опоры убираются, и работа проходит на слуховой основе. Для более слабых учеников и для учеников с высокой степенью тугоухости работа проводится на слухо-зрительной основе.

Особую роль для мотивации учебного процесса, для развития лингвистических навыков, для достижения многих образовательных целей играют *дидактические игры и игровые упражнения*.

Для снятия напряжения и усталости, а также для согласования двигательной и языковой активности проводятся *физминутки*; к примеру, пошаговый счет (называются числительные на каждый шаг).

Таким образом, можно привести ряд положений, которые, по сути, являются *отправными для обучения слабослышащих обучающихся иностранному языку*.

1. С учетом особой роли зрительного восприятия при нарушенном слухе в учебном процессе, возможно, более широко опираться на наглядность. С этой целью следует использовать всевозможный изобразительный материал, учебные тексты и т. п.

2. Особое значение необходимо придавать письму. Активное использование письма является важнейшим средством обучения и контроля степени усвоения при овладении языком.

3. Решающее методическое значение в лексико-грамматической работе имеет опора на речевой англоязычный образец, одновременное освоение лексического и грамматического значения слова, раскрытие этих значений в словосочетаниях, предложениях, контекстах.

4. Учитывая особое значение репродуктивного овладения слабослышащими устной речью для овладения ими рецептивным её видом (в форме слухо-зрительного восприятия), а также языком, как целостной системой, необходимо уделять внимание произносительной стороне изучаемого языка.

5. В пределах, допускаемых учебным временем, должна проводиться работа по развитию слухо-зрительного и слухового восприятия речи на английском языке на основе использования методов и приёмов, применяемых для этой цели в практике обучения слабослышащих родному языку.

6. Учитывая тот факт, что слабослышащие ученики получают на уроках значительно большую психофизическую нагрузку, чем нормально слышащие, целесообразно активное использование игровых упражнений, упражнений занимательного характера.

Сопоставлением принципов обучения слышащих иностранному языку с основными положениями обучения языку при нарушенном слухе отмечено отсутствие противоречий между ними. Из этого следует, что ход обучения глухих и слабослышащих школьников английскому языку, его последовательность, логика отбора учебного языкового материала должны строиться, исходя из теории и практики обучения этому языку слышащих. Специфика обучения будет определяться особенностями овладения языком при нарушенном слухе.

Вышеизложенные факты свидетельствуют о том, что методика формирования основ иноязычной коммуникативной компетенции у детей с нарушениями слуха и речи по всем параметрам отличается от всех методик, используемых в различных условиях обучения ИЯ:

Общее недоразвитие речи у детей с нарушениями слуха и речи оказывает значительное влияние на функционирование познавательных функций детей и психических качеств, что также должно быть учтено при разработке адекватной методики формирования основ коммуникативной компетенции

Проведённый анализ исследований и разработок по вопросам обучения иностранным языкам нормально слышащих школьников, а также анализ трудов, исследований и разработок, посвященных проблемам обучения словесной речи, родному языку при нарушениях слуха, показал, что *дети с нарушениями слуха и речи в состоянии овладеть основами иноязычной коммуникативной компетенции с количеством коммуникативно-ущербных ошибок, не нарушающим акт коммуникации.*

Список литературы:

- 1 Никуленко Т. Г. Коррекционная педагогика: учебное пособие для вузов. – М: Феникс, 2006. – 382 с.
- 2 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://sc0029.kokshetau.akmoedu.kz/>
- 3 [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.uslishmir.kz/>
- 4 Выготский Л. С. Основы дефектологии. – СПб.: Лань, 2003. – 654 с.
- 5 Коровин К. Г. Книга для учителя школы слабослышащих. Обучение русскому языку, чтению, произношению. – М.: Просвещение, 1995. – 160 с.
- 6 Ушинский К. Д. Собр. Соч., т. 2. – Изд.: АПН РСФСР, 1948. – 560 с.
- 7 Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Изд.: УРСС Эдиториал, 2004. – 432с.

Zakirova E.M. Smagulova S.S.

FUNDAMENTAL APPROACHES TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO THE CHILDREN WITH DISORDERS OF HEARING AND SPEECH

The article represented the analysis of the theoretical background of teaching a foreign language to the children with hearing and speech disorders. The authors of the article analyzed the theory of the methodology of teaching a foreign language, general psychology, as well as the logo-psychological and speech therapy literature. The specifics of the difficulties experienced by children mastering foreign language patterns were determined. There were revealed the foreign speech development limitations connected with the communicative abilities of students. The article gave an optimistic conclusion about the very possibility of teaching a foreign language to children with speech disorders.

Закирова Э.М. Смагулова С.С.

ЕСТУ МЕН СӨЙЛЕУ ҚАБЫЛЕТІ НАШАР БАЛАЛАРДЫ ШЕТЕЛ ТІЛІНЕ ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ ЖОЛДАРЫ

Бұл мақалада есту мен сөйлеу қабилеті нашар балаларды шетел тіліне оқытудың теориялық алғы шарттары талданды. ШТ оқыту әдістерінің теориясына, жалпы психологияға, сондай-ақ, логопсихологиялық және логопедиялық әдебиеттерге талдау жасау жүзеге асырылды. Балалардың шетел тілінің сөйлеу үлгілерін меңгеру кезінде туындайтын қиыншылықтар анықталды. Оқушылардың коммуникативтік мүмкіндігіне байланысты шетел тілінің сөйлеуін шектейтін мәселелер айқындалды. Мақалада есту мен сөйлеу қабилеті нашар балаларды шетел тіліне оқыту мүмкіндігіне оңтайлы қорытынды берілді.

Н.П. Локтионова, Г.В. Забиякова
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
nploktionova@mail.ru, galinazabinyakova@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье освещается проблема применения в школьной практике инновационных методов обучения. В частности, рассматриваются стратегии технологии критического мышления при изучении русской литературы в среднем звене. На конкретных примерах показаны различные приемы данной технологии: «Кубик Блума», ПОПС-формула, «чтение с остановками» и др. Их эффективное использование на разных стадиях изучения произведения способствует развитию индивидуальности ученика, дает толчок к самостоятельному творческому процессу.

Ключевые слова: инновации, технология критического мышления, самостоятельность, рефлексия

Реформирование в сфере образования ориентирует научных работников и учителей на решение актуальных проблем школьного преподавания. Одной из тенденций настоящего времени является вхождение Казахстана в мировое образовательное пространство, что предполагает изменения в содержании образования, усиление роли науки в создании педагогических технологий. В современных условиях главной задачей образования является формирование у школьников умений и навыков самостоятельного приобретения знаний.

Современное общество требует развития индивидуальности, а не стандартных навыков и ставит творческое мышление выше следования единому для всех образцу. Информация и навыки, необходимые для жизни, обновляются гораздо чаще, чем переписываются учебники и переучиваются учителя.

Вопрос о внедрении новых технологий в обучении является составляющей частью общей проблемы модернизации содержания школьного образования. Решение данной проблемы позволяет создать комфортные условия обучения, при которых ученик почувствует свою успешность, свою интеллектуальную состоятельность, что сделает сам процесс обучения более продуктивным.

Современные технологии открывают новые возможности и предъявляют новые требования к процессу обучения. В связи с этим становится понятной актуальность применения технологии критического мышления через чтение и письмо, авторами которой являются американские ученые Джинни Стил, Куртис Мередит, Чарльз Темпл.

Под критическим мышлением в обучающей деятельности понимают «совокупность качеств и умений, обуславливающих высокий уровень исследовательской культуры обучающегося и преподавателя, а также мышление оценочное, рефлексивное, для которого знание является не конечной, а отправной точкой, аргументированное и логичное мышление, которое базируется на личном опыте и проверенных фактах» [1, 12].

Сторонники данной технологии считают, что ее методическая система позволяет организовать такие виды учебной деятельности, которые способствуют формированию коммуникативных качеств личности, удовлетворяют потребности учащихся в общении, игре, психологическом комфорте, безопасности, творчестве, самоактуализации и самоутверждении, раскрывают творческий потенциал учащихся. Учитель – посредник между учеником и учебным предметом, он должен обеспечить разумный баланс между этими составляющими.

В чем существенное отличие технологии критического мышления от традиционных уроков? Суть обучения на таких уроках состоит в том, что учебный процесс организуется

таким образом, что практически все учащиеся оказываются вовлеченными в процесс познания. Они имеют возможность рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность учащихся в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой индивидуальный вклад в решение какой-то проблемы; идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Причем происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новые знания, но и развивать саму познавательную деятельность, переводит ее на более высокие формы сотрудничества.

В то же время, внедряя новые технологии, учитель не должен забывать об опыте традиционной методики. В частности, следует помнить о трех этапах постижения литературного произведения, выделенных известным советским ученым Г. Гуковским в книге «Изучение литературного произведения в школе». Первую стадию восприятия произведения автор назвал «наивным реализмом». «Наивнореалистическое восприятие литературы хорошо как первичный элемент юного восприятия, но нетерпимо как единственный элемент его. Ученики должны видеть в книге не только людей и события, но и отношение к ним автора» [2, 25]. Таким образом, второй стадией восприятия произведения является видение читателем авторской позиции. Последней ступенью в постижении художественного произведения должна стать выработка собственного отношения к авторской позиции.

Данная трехступенчатая модель постижения литературного произведения во многом соответствует базовой модели урока технологии критического мышления: «вызов – реализация – рефлексия» (другими словами, «побуждение – осмысление – размышление»). Такая структура приводит к тому, что ученики становятся более открытыми, готовыми делиться полученным опытом, быть ответственными за свое обучение и развитие, учатся мыслить критически и независимо.

Эффективно использовать приемы технологии критического мышления можно на разных стадиях изучения произведения: на этапах актуализации знаний, обобщения, систематизации, закрепления учебного материала, обеспечения обратной связи.

За годы внедрения в школьную практику технологии критического мышления апробированы многие стратегии, методы и приемы: «Дерево предсказаний», диаграмма Венна, маркировочная таблица ЗХУ, структурно-логические схемы, «авторский стул», метод ассоциаций, чтение с остановками, составление кластеров, конструирование «толстых» и «тонких» вопросов, «Бортовой журнал», приемы РАФТ и ПОПС-формулы, «Корзина идей», «Дискуссионная карта», «Двухчастный дневник», «Ромашка Блума», стратегия "Инсерт" (Чтение с пометками)", «Кубик Блума», парная и групповая работа. В результате эти стратегии «работают на развитие творчества детей и учителя, на активизацию мыслительной деятельности, развитие связной речи и многое другое, над чем бьется современная педагогика» [3, 5]. Прежде чем перейти к изучению темы, необходимо создать интерес учащихся к этой теме, мотивацию к обучению. Поэтому на этапе актуализации можно использовать метод «Корзина идей», который позволит выяснить, что уже знают ученики о писателе и его произведениях. На доске можно нарисовать значок корзины, в которой условно будет собрано все то, что ученики знают по теме.

Также на этапе актуализации до чтения художественного произведения можно использовать прием «До и после»: ученики чертят в тетрадях таблицу из двух столбцов: первый столбец – «До», второй – «После». В колонке «До» учащиеся записывают свои предположения о содержании произведения, опираясь на кластер. В колонке «После» они сделают запись на этапе рефлексии после прочтения произведения и сравнят предполагаемое и реальное. Данный прием поможет в формировании умений прогнозировать события, развивать творческое воображение, выражать свои мысли.

Использование метода «Двухчастный дневник» дает возможность соотнести содержание текста с личным опытом.

Цитата	Комментарий

В левой части дневника учащиеся записывают те моменты из текста, которые произвели на них наибольшее впечатление, вызвали какие-то воспоминания, ассоциации, озадачили их, вызвали несогласие, восторг, удивление и др. Справа они должны дать комментарий: что заставило записать именно эту цитату.

На этапе актуализации часто используется таблица «тонких» и «толстых» вопросов. "Тонкие" вопросы связаны со знанием текста (кто? что? когда? где? как звали? верно ли? и т.п.). "Толстые" вопросы требуют аналитического мышления (почему? что общего? каковы доказательства? как ты считаешь? и т.п.). Пусть ученики обмениваются «тонкими» и «толстыми» вопросами с соседом по парте, затем с самыми интересными вопросами обратятся к другим одноклассникам.

Выявить уровень восприятия первых глав произведения можно с помощью методического приема «Кубик Блума». Например, при изучении сказки Гофмана "Щелкунчик" ученикам нужно сформулировать свои вопросы и задания на основе прочитанного текста и предложить их одноклассникам. На гранях кубика записаны глаголы. С них следует начинать предложения, например, таким образом:

«Назови». Назови главных героев сказки.

«Поделись». Поделись своим видением этих героев.

«Объясни». Объясни, почему Гофмана называли великим выдумщиком.

«Предложи». Предложи собственную версию окончания рождественской сказки Гофмана.

«Придумай». Придумай свое название сказки.

«Почему». Почему о Фрице, одном из героев сказки, говорится, что «он огрубел от суровой солдатской жизни»?

Урок также можно начать с ролевой игры «Социологи». Среди учеников выбираются три человека, которые выполняют роль «социологов». В данном случае их задача провести опрос и выяснить, как одноклассники восприняли прочитанное. Каждый «социолог» опрашивает один ряд. Для этого он должен задать по одному вопросу каждому ученику. «Социологи» выслушивают ответы, кратко записывают их на листе, а после завершения опроса анализируют собранный материал, делают выводы и выступают перед классом.

На стадии осмысления очень интересным является прием «чтение с остановками», или, как его еще называют, «медленного чтения».

Покажем это на примере изучения рассказа В.Набокова «Рождество». Рассказ небольшой по объему, его можно полностью прочитать в классе. Цель «чтения с остановками» – погрузить учащихся в текст, приучить к медленному, вдумчивому чтению и тем самым повысить интерес учащихся к литературе, развить их образное, творческое мышление. Специфика литературы состоит в том, что нам важен не столько результат, сколько сам процесс погружения в текст, постижения авторского замысла.

Алгоритм учебных действий технологии «медленного чтения» предполагает несколько этапов работы.

Первый этап – это стадия «вызова». Главная задача – повысить у школьников мотивацию к чтению, вызвать интерес к анализируемому тексту. Одним из главных условий является опора на личный опыт учащихся.

Рассказ состоит из четырех глав, после каждой главы будем делать остановки в чтении, для того чтобы ученики могли обдумать прочитанный фрагмент, обсудить вместе всем классом или по группам, а также предположить, как будут далее развиваться события. Это будут этапы осмысления, на которых знакомство с текстом сочетается с элементами анализа.

После чтения первой главы рассказа проводится беседа на выявление восприятия.

– Какое настроение пронизывает начало рассказа? Подтвердите цитатами из текста. ("Так бывает после больших несчастий", "все кончено, и ты, пошатываясь, стучишь зубами, ничего не видишь от слез" и др.).

– Ожидали ли вы такое начало произведения?

– Что мы узнали о главном герое Слепцове? ("Хозяин приехал из Петербурга всего на несколько дней и поселился в смежном флигеле").

– Как выглядит комната, в которой находится герой?

– Как вы думаете, почему Слепцов сел в самый "нежилой угол" комнаты?

Обратим внимание учащихся на прилипшую "застывшую каплю воска" между пальцами Слепцова. Это очень важная авторская "подсказка". Ученики догадаются, что воск связан со свечами, с церковью, со смертью.

Возникают предположения о дальнейшем развитии событий в рассказе. Но не будем спешить и перейдем к чтению следующей главы.

Во второй главе мы узнаем о смерти сына главного героя. Внутренне читатели уже были подготовлены к этому страшному известию.

– Автор подробно рисует природу зимнего утра. Опишите, какой вы представили пейзажную картину.

– Соответствует ли настроение зимнего утра внутреннему состоянию Слепцова? ("Он удивлялся, что еще жив, что может чувствовать, как блестит снег, как ноют от мороза передние зубы"; "Горько, гневно столкнул с перил толстый пушистый слой").

– Каким мы видим сына в воспоминаниях Слепцова?

Теперь предположим, как могут развиваться дальнейшие события в произведении, обсудим варианты, которые предлагают ученики.

Следует чтение третьей главы с последующим обсуждением. В этой главе рассказывается, что Слепцов "просидел около часу у могильной ограды", а затем, "сурово затосковав", отправился в большой дом, где летом жил его сын.

– Как автор передает горе главного героя? (Он "страстно и шумно затрясся, прижимая то губы, то мокрую щеку к холодному пыльному дереву и цепляясь руками за крайние углы").

– Какие вещи остались в комнате сына?

– Что мы узнаем об увлечениях юноши?

После чтения финальной главы рассказа выясняется, что дети не ожидали такого развития действий и такой развязки, срабатывает эффект неожиданности. Ученикам предстоит постичь сложную философскую мысль рассказа.

– Как вы думаете, какую роль в рассказе играет слуга Иван? (Он пытается вернуть Слепцова к жизни, принеся елку и напомнив о предстоящем Рождестве).

– Что нового узнает Слепцов о сыне из его дневниковых записей?

– Приносит ли знакомство с личными вещами сына душевное облегчение Слепцову? (Нет, напротив, он не хочет жить, думает о собственной смерти).

Далее автор пишет: "Слепцов открыл глаза и увидел..." Что же происходит на глазах героя?

– Каким настроением заканчивается рассказ? (мотивом "нежного, восхитительного, почти человеческого счастья").

Итак, «чтение с остановками» закончено, на протяжении всего этапа осмысления происходило не только знакомство с текстом, но и первое его, по ходу чтения, осмысление.

На дальнейших уроках предстоит пойти "вглубь строки", проанализировать проблематику рассказа, обнаружить художественное мастерство писателя Набокова.

Рассказ прочитан. Хочется верить, что он не оставит учеников равнодушными.

Завершающий этап обучающей технологии «чтения с остановками» – этап рефлексии, т.е. самоанализа. Ученик должен проанализировать движение собственной мысли, чувств, знаний, сравнить свои первоначальные знания и представления с конечным результатом. Пусть теперь на этом этапе они задумаются над вопросами: Что поразило меня (удивило, обрадовало, потрясло, огорчило...)? Какие моменты в рассказе остались для меня непонятными? На какие мысли натолкнуло меня произведение? В каких вопросах хотели бы разобраться с помощью друзей и старших товарищей?

Логический «самоотчет» нужен для саморазвития: вот здесь я открыл для себя что-то новое, а в этих вопросах мне трудно разобраться самому...

На заключительном этапе мы выходим к постижению идейного смысла рассказа. Следует вновь вернуться к названию произведения, сравнить свои начальные предположения с конечными мыслями о смысле названия.

Таким образом, с помощью учителя ученики придут к главной мысли рассказа – торжество жизни над смертью. Главный герой рассказа, тяжело переживая смерть сына, не видел смысла жить. Но происходит маленькое чудо: созерцание рождающейся бабочки как бы отвлекает его умирающую душу и дает ей новое рождение. Ожившая на глазах бабочка возвращает героя к жизни. События происходят в Рождество – главный христианский праздник. Он напоминает человеку о родившемся Христе, о непрекращающейся жизни, о победе жизни над смертью. Страдание не только потрясает человека, но и странным образом обостряет восприятие мира, окружающей красоты. В свою очередь, невиданная красота, родившаяся на глазах, снимает боль и облегчает страдание героя.

Навыки критического мышления учащихся формируются с помощью интерактивных методов обучения: учебных ролевых игр, дискуссий, групповой работы. Покажем это на примере дискуссии по проблемным вопросам при изучении рассказа К.Г. Паустовского «Телеграмма».

Начать дискуссию можно со следующих размышлений. Герои рассказа по-разному оценивают поступки Насти. Например, Тихон, сокрушаясь, что Катерина Петровна не дождалась дочери, в сердцах говорит Манюшке: "А ты смотри, за добро плати добром, не будь пустельгой". Очевидно, что такой "пустельгой" он считает Настю. Пустельга – это хищная птица. В переносном значении – пустой, легкомысленный человек.

Напротив, художники в Ленинграде называли Настю Сольвейг (добрая, верная, нравственно чистая). Настя многое сделала для художника Тимофеева, добившись выставки его работ. А в глазах Тихона она «пустельга».

– Кто же прав?

– Как же так получилось, что, заботясь о чужих людях, Настя забыла родную мать?

– Оправдывает ли ее то, что она помогала другим людям? Выразите свое мнение о героине, оцените ее поступки.

– А почувствовали ли вы, каково авторское отношение к Насте? В чем оно проявляется?

Это вопросы проблемного характера, заставляющие учеников думать, делать свой нравственный выбор.

Чтобы обеспечить обратную связь, на этапе размышления обращаемся к разным приемам рефлексии, например, к методу «3М и Д»: можно предложить учащимся назвать три момента, которые у них хорошо получились на уроке, и одно действие, которое должно улучшить их работу на следующем уроке.

При изучении темы «Человек и природа» учащимся рекомендуется написать отзыв для сайта книжного интернет-магазина о лирическом сборнике, содержание которого составляют пейзажные стихи русских поэтов. Отзыв должен содержать ответы на вопросы: чем особенно понравились стихи, кому посоветовать купить лирический сборник.

На этапе рефлексии можно воспользоваться приемом ПОПС-формула.

П – позиция (Я считаю, что...)

О – обоснование (Потому что...)

П – пример (Я могу доказать тем, что...)

С – суждение (Я делаю вывод о том, что...)

По этой формуле можно, например, оценить поступки героя.

Приведенные в статье примеры демонстрируют, как эффективно использовать приемы новой технологии, формируя навыки критического мышления учащихся. Учитель, используя систему заданий, логическую структуру урока («вызов – осмысление – рефлексия»), руководит самостоятельной познавательной деятельностью учеников. Дети сами выбирают и нужный темп, и средства, и методы выполнения задания, чередуя парную, индивидуальную и групповую работу. Отношение к окружающему миру сквозь призму собственного восприятия и понимания способствует развитию рефлексии, самопознания. Литературное образование

вооружает личность коммуникативными умениями и навыками, которые лежат в основе любой деятельности. Те знания, умения и навыки, которые формируются на уроках литературы, во многом определяют личностные ориентации каждого из наших учеников.

Список литературы

- 1 Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития.– СПб., 2003. – 284 с.
- 2 Гуковский Г.А. Изучение литературного произведения в школе. – М.-Л., 1966. – 224 с.
- 3 Мукатаева И.М. Инновационные педагогические технологии обучения в преподавании русского языка и литературы. // Русский язык в школах и вузах Казахстана. – 2012. – №1.– с. 5 – 9.

Н.П. Локтионова, Г.В. Забинякова

ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА СЫНИ ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ СТРАТЕГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

Бұл мақалада мектеп тәжірибесінде инновациялық оқыту әдістерін қолдану мәселесі жайлы айтылған. Сонымен қатар, орта оқу сыныптарында орыс әдебиетін зерттеу барысында сыни ойлау технологияның стратегиясы қарастырылады. Бұл технологияның нақты мысалдар бойынша әртүрлі қабылдаулар көрсетілген: «Блум Кубигі», ПОПС-формуласы, «тоқтаумен оқу» және т.б. Олардың әртүрлі сатыда еңбектерді зерттеу барысында тиімді қолдану оқушының жеке тұлға ретінде дамуына және тәуелсіз, өзіндік шығармашылық процессінің дамуына итермелейді.

N.Loktionova, G.Zabinyakova

THE USAGE OF STRATEGIES OF TECHNOLOGY OF CRITICAL THINKING IN THE LITERATURE LESSON

The article highlights the issue of application in the university practice of innovative teaching methods. In particular, we deal with the strategy of technology of critical thinking through studying the Russian literature at the second level. Through certain examples different techniques are shown: «Bloom's Cube», the PPS-formula, «reading with stops» and others. The effective usage of them on the different levels of studying the work helps to develop the uniqueness of the student, and gives the push to the individual creative process.

ӘОЖ 800.7(5К)

М 12

А.Т. Магзумова, А.А. Букаева

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

magzumova.61@mail.ru

ӨЗГЕ ТІЛДІ АУДИТОРИЯДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ТЫҢДАЛЫМ ӘДІСІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мақалада өзге тілді аудиториясында оқитын студенттерді түсініп тыңдауға үйретудің түрлі әдістері қарастырылады. Студенттерге тыңдалымды меңгерту арқылы тілдік қарым-қатынасқа түсу мүмкіндігін дамытып, тіл үйренуге деген қызығушылығын, ынтасын, белсенділігін арттыруға болады.

Мақалада түсініп тыңдауға оқыту үшін ұсынылған жаттығулар жүйесі қабылданған айтылымның психологиялық және лингвистикалық қиындықтарын жеңуге көмектеседі.

Аудиомәтінде негізгі ойды білдіретін ақпараттың болуы студенттерге түсінікті және әрбір деңгейге сұрыпталуы керек.

Тыңдалым әрекетін меңгеру кезінде студенттердің бойынан мынадай өзгерістер байқалады: ынтымақтастыққа үйренеді, жеке, жұппен, топпен жұмыс істеуге үйренеді, өз

ойларын еркін жеткізуге үйренеді, өзіне-өзі баға беруге, сыныптастарын бағалауға үйренеді, бір-бірін тыңдауға, талдауға, салыстыруға, сабақты қорытындылауға, қорғауға үйренеді.

Тірек сөздер: сөйлесім әрекеті, тыңдалым, түсіну, меңгерту, жаттығу.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы. Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс тәсілдерімен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Осыған байланысты қазір өзге ұлт өкілдеріне де қазақ тілін оқытуда жоғары оқу орындары оқытушылары ерекше ұмтылыс жасауда. Өзге тілді ортада қазақ тілін оқытуда студенттердің ауызекі сөйлеу дағдысын қалыптастыру жұмыстары өте жауапкершілікті, оқытушының жан-жақты дайындығын талап етеді. Өзге тілді үйрету әдістерінің де теориялық мәселелерін жетік игеру қажет [1]. Осы бағытта қазақ тілін оқыту әдістемесіне байланысты жазылған оқу-әдістемелік еңбектерге назар аударған жөн [2]. Оқыту барысында В.Г.Коваленконың «Ойын арқылы оқыту технологиясы», Ш.А.Амоношвилидің «Білім берудің ізгілендіру педагогикасы», Р.Гроот «Тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы», Г.Корнетов «Өздігінен даму технологиясы», М.Н.Бердуллаева, М.Н.Селевко «Ынтымақтастық педагогикасы» т.б. озат әдістерді енгізген әдіскер-ғалымдар еңбектері жөнінде оқып, өз білімімді жетілдіріп отырамын.

Оқыту үрдісін оңтайландыру, соның ішінде тілді оқыту жұмыстарын жандандыру тек бір күннің ғана емес, үнемі жалғасып, дамып отыратын жұмыс. Тілді оқыту қазіргі кезде жан-жақты қарыштап дамыған кезде тілді үйретуде жаңа технологияларды пайдалану маңызды болып табылады. Әрбір оқыту әдісі белгілі бір мақсатқа жетудің құралы болып табылады. Тілді кіріктірілген бағдарлама арқылы оқытудың негізгі мақсаты – сөйлеу әрекетінің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым) меңгерте білу. Сол себепті де тілді оқытуда тек жазба мәтіндермен шектеліп қалуға болмайды. Өйткені адам баласы өз өмірінде оқу әрекетінен гөрі, тыңдау әрекетінде көбірек болады.

Тыңдау – адам баласының тілдік қарым-қатынасқа түсу кезіндегі басты құралдардың бірі. Біз тыңдау арқылы қоршаған орта, ондағы болып жатқан оқиғалар туралы ақпараттарды ала отырып, дүниетанымымызды, тілдік қорымызды байыта отырып, қабылданған ақпаратқа талдау жасап, өз пікірімізді білдіреміз. Сол себепті де тіл үйренушіге тыңдау арқылы тіл үйрету жолы тиімді болып табылады. Тіл үйренуші тыңдап түсіну үшін, оның белгілі бір дәрежеде тілдік білімі (сөздік қоры) болуы керек. Демек, тыңдау әрекетін тіл үйретудің кезеңдеріне байланысты қолдану керек.

Сондықтан қазақ тілі сабақтарында тыңдата білу, сөйлесу үшін тыңдай білу, тыңдалған ақпаратты қолдана білуге үйрету және тыңдалған ақпараттың меңгерілу нәтижесін білу үшін бақылау жолдарын қарастыру – біздің мақаламыздың басты мақсаты. Осы аталған мақсат бойынша тыңдалым әрекетін меңгерту үшін тіл үйренушілердің дайындығына қойылатын талаптар, тыңдалынатын ақпаратты таңдау, тыңдатуға арналған құрал-жабдықтар, сонымен қатар, тіл үйренушінің тыңдалған ақпаратты қабылдауы, есте сақтауына байланысты сұрақтар туындайды.

Ғалым Ф. Оразбаеваның айтуы бойынша, түсіну – сөйлесім әрекетінің барлық түрлеріне тән ең басты көрсеткіш. Бір адам екінші адамның айтқанын түсінбесе, ұқпаса, онда пікірлесу мен сөйлесу жүзеге аспайды. Сөйлесім әрекетіне қатысты айту да, оқу да, жазу да, есту де, тілдесу де белгілі бір хабарланған, баяндалған ойды түсінуге негізделеді. Сондықтан «аудирование» дегенді түсіну емес, «тыңдалым» деп атайтынын, түсіну процесін осы әрекеттердің бәріне ортақ ұстаным ретінде танытынын айтады [3].

Тіл үйретуде тыңдалым әрекетінің маңызды орны бар. Әрине сөйлесім әрекетінің төрт түрінің де өзіне тән ерекшеліктері бар. Бірақ оларды тек бір-бірімен тығыз байланыста қолдану ғана белгілі бір нәтижеге жеткізетіні анық. Дегенмен, «Тыңдай білу – ұлылық», «Тыңдамаса, сөз – жетім ...», «Кұйма құлақ құйып алады» деп халқымыз бекер айтпаса керек.

Тыңдалым – сөйлеу әрекетінің ауызша баяндау түрі. Тыңдай отырып, өзіміздің серіктесімізден қажетті мәліметті аламыз және оның ойын, мақсатын білеміз [4].

«Тыңдалым» – «аудирование» деген терминнің білдіретін мағынасы – «есту арқылы түсіну». Бұл термин айтылған не техникалық аппараттарға жазылған аудиомәтіндегі сөздерді, сөйлемдерді тыңдай білудің нәтижесінде қабылдау және түсіну дегенді білдіреді. Бұл атаудың ең басты мәні адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын тілдік бірліктерді тыңдау, есту арқылы қабылдау және ұғу [3].

Тыңдалымның мақсаты студент: аудиожазбаның мазмұнын түсінуге, белгілі бір ақпаратты қабылдауға, мәтін бөліктерін түсінуге, айтылған ойды толық түсінуге, сөйлеушінің сөзін еш қиындықсыз ұғынуға, ауызекі, анық құрылмаған сөйлеу тілін өзге адамдардың көмегінсіз түсінуге, бұқаралық ақпарат құралдары мен телерадиобағдарламаларды еркін, түсініп қабылдауға, таныс және бейтаныс тақырыптағы сөйлесімнің негізгі ойын түсінуге, т.б. үйрету.

Тыңдалымға арналған белсенді жұмыс түрлері: студенттеді қоршаған ортадағы кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсінуге бейімдеу керек. Ол үшін сабақ барысында түрлі белсенді жұмыс түрлерін пайдалану көп септігін тигізеді. Студентке тыңдалым дағдысын қалыптастыру үшін белсенді жұмыс түрлері өзекті, қызықты, әр түрлі болуға тиісті. Студенттер аудиоматериалды екі рет мұқият тыңдайды (ол сюжетті мәтін, өлең, публицистикалық ақпарат болуы мүмкін). Тыңдалымнан өздеріне таныс емес сөздерді жазып алады, сөздік арқылы аударды. Аудионы тағы екі рет тыңдап, жазбаның мазмұнын толық түсінуге тырысады. Топпен ой бөліседі. Осы әдісті жүйелі қолдану – студенттердің тыңдау арқылы түсіну дағдысын қалыптастырады.

«Синонимдерді тап»: студенттерге сөздер ұсынылады. Олар тыңдалған мәтіннен осы сөздердің синонимдерін тауып, жауап парағына белгілеуі керек. Осы арқылы студенттердің тыңдау әрекеті мен сөздік қоры дамиды.

Тыңдау арқылы қабылдау, түсіну қабілеттерін дамытуға арналған фонетикалық, лексика-грамматикалық жаттығулар орындату: берілген ақпаратпен келісу- келіспеу, сұраққа жауап, түсіп қалған дыбысты, қосымшаны, сөзді анықтау, сөйлемді аяқтау, т.б.

Тыңдалым бойынша студенттерге келесі жаттығу жұмыстарын ұсынуға болады:

1. Екі үш қысқа фразаларды тыңдау, оларды бір сөйлемге біріктіру;
2. Қысқа мерзімді есте сақтау көлемінен асатын фразаларды тыңдау және оқытушының (диктордың) соңынан қайталау.

3. Мәтінді тыңдау, оны қағаз бетіндегі мәтінмен салыстыру.

4. Түсініксіз сөздерді белгілеп, мәтінді қайтадан тыңдау.

II. Болжай алу мүмкіндігіне арналған жаттығу жұмыстары.

1. Сурет, сұрақ, тірек сөздер, тақырып бойынша мазмұнын анықтау;

2. Мәтінді, фразаны аяқтау дағдысын дамыту;

3. Мәтіннен адам аттарын, географиялық атауларды белгілеу және студенттердің білімін түсінгенін болжауға қолдану.

Тыңдалымға арналған аудиожазбалар мәтіндері. Әр топтың деңгейіне байланысты мәтіндер алынуы керек. Бастапқы деңгей үшін мәтіндер: сабақтағы сөйлесім (оқытушының нұсқауы, студенттердің сөзі, тілдік ойын барысындағы айтылым, қиын емес мәтіндер) болуы керек. Жалғастырушы деңгей үшін мәтіндер: танымдық және елтанымдық, монологтық және диалогтық сипатында болуы мүмкін. Бұл әңгімелер, өлеңдер, әндер. Мәтіндер деңгей бойынша күрделене береді. Аталған тапсырмаларды студенттер тиіс деңгейде түсініп, орындау үшін келесі әдіс-тәсілдерді пайдаланған жөн: оқытудағы басты принцип – студенттің жеке, өзіндік мүмкіндіктерін ескеру, барлық студенттердің сабаққа белсенді қатысуын қамтамасыз ету үшін деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту, өз ойын жеткізуге, өзіндік таңдау жасауына мүмкіндік тудыра отырып, студенттің танымдық және шығармашылық қабілетін дамыту, проблемалық оқыту арқылы оқу материалын өмірмен байланыстыра отырып, студенттерді білімді өз бетімен меңгеруге талпындыру, сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану,

Тыңдалымды дамытатын дағдылар мен амалдар [4]

Дағдылар	Амалдар
Сөздің фонетикалық құрылысын, грамматикалық құрылысын ести отырып өабылдай білу.	Түсіну мен жаттау
Естіген сөзді мағынасымен сәйкестендіру	Мәтіндерді түсіну үшін тыңдау
Тыңдау кезінде алдына мақсат қоя білу және оны айтушы көзқарасымен бірлікте жүзеге асыруға тырысу	Жағдаяттарды шешу үшін мақсат қоя тыңдау

Студенттердің бойында тыңдалымды меңгертуге байланысты білім, білік, дағдыларын дамыту келесі әрекеттермен байланысты:

1 Тыңдалым – қазақ тілі сабақтарының ажырамас бөлігі болу керек.

2 Тіл үйренушілердің тыңдалыммен жұмыс істеу ережелерімен таныс болып, тапсырмаларды белгілі бір тәртіппен орындауын міндеттеу керек.

3 Аптасына бір рет болса да тіл үйренуші тыңдаған мәтіні бойынша үй жұмысын орындауы тиіс.

4 Оқытушы сабақты жоспарлаған кезде тыңдалым тапсырмалар оқытудың әр деңгейіне қарай іріктеліп берілуге тиіс.

5 Тіл үйренушілердің деңгейіне қарай тыңдалым әрекетіне аутентикалық мәтіндерді міндетті түрде кіргізу керек. Бұларға теле-радио хабарларын, бейнежазбалардан үзінділерді тыңдатуды жатқызуға болады.

6 Оқытушы ұсынып отырған мәтіннің тіл үйренушінің тілді білу деңгейіне қарай тақырыбын, мазмұнын дұрыс таңдап, тапсырмалардың жеңілден қиынға құрастырылуын қадағалау керек.

7 Аудиомәтінді ұсынғанда оларға арналған мақсат та бірге ұсынылады: Мазмұнды толық түсіну, ең басты ойды түсіну, ақпаратты өз қажетіне қарай нақтылап түсіну, болжам жасай білу және т.б.

8 Тыңдалымды меңгертуге арналған тиімді техникалық құралдар (аудиодискілер, бейнесюжеттер, ғаламтор мүмкіндіктерін және т.б.) мен оны өткізетін орынды, мезгілді таңдау қажет

9 Тыңдалымды жаңа материалды меңгертуде және тіл үйренушінің білімін бақылау, бағалауда да қолдану керек.

10 Тыңдалым бойынша емтихан аралық бақылау, қорытынды емтихан жұмыстарын жүйелі жүргізу қажет

Сонымен тыңдалған мәтінді тіл үйренушінің түсінгенін бағалау үшін төмендегі талаптар қойылады: а) мәтін мазмұнының толық, дәл айтылуы және түсіну тереңдігі; ә) тақырыпты (айтылған ойды) анықтауы; б) тілдесушілердің мінездерін өзінше түсінуі (әлеуметтік, психологиялық, жасына және рөліне қарай, таныстық деңгейлері және т.б.); в) аудиомәтіндегі кейіпкерлердің қатысымға түсу ниеттерін анықтау (келісу, кеңес беру, ақпарат алмасу) г) тіл үйренушінің түсінген-түсінбегенін бақылау үшін, альтернативті мәтін ұсынуға болады.

Сабақты өткізуде оқытушы келесілерді ескеруі қажет: сабақтың мақсаты мен күтілетін нәтиже анық болуы тиіс, тілдік төрт дағдыны (оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым) дамыту, белсенді оқыту түрлерін қолдану арқылы оқушы уәжін арттыру, оқытушы мен студент арасындағы кері байланыс, оқу жетістігін критериялды жүйе арқылы бағалау.

Жоғарыда атап өткеніміздей, тыңдалымды меңгертумен қатар оны бақылау, бағалау қатар

жүріп отырғанда ғана жұмысымыздың нәтижесін көре аламыз. Тыңдалымды бақылау мен бағалауда ғалым З.Күзекованың еңбектеріне жүгіну – тыңдалымды меңгертуге байланысты жаттығулардың, тіл үйренушілердің қандай деңгейде екеніне көз жеткізеді. Ғалым қатысым ситуацияларында пайдаланылатын тілдік материалдарды екшеп, сұрыптап ала отырып, сол материалдар негізінде тілді білушінің тілді коммуникациялық мақсаттарға қолдана алуын тексеруге бағытталған коммуникативтік тест тапсырмаларын қолдану – қазақ тілін тестілеудің тиімді әдіс-тәсілдері мен ғтехникасына арналған әдістемелік көмекші құрал[5].

Тыңдалым әрекетін меңгерту, бақылау, бағалауда жақсы құрастырылған тест тапсырмалары, жаттығулар жүйесі, З. Күзекованың айтуы бойынша, тіл үйренушіге екі түрлі себеппен көмектесе алады:

Біріншіден, аудиторияда көпшілік қауымның тіл үйренуге деген ынтасын оятады. Мотивациялық тұрғыдан тиімді оқыту нәтижесіне қол жеткізу үшін оқытушылар негізінен оң ахуал қалыптастыруға тырысады. Екіншіден, тест тіл үйренушілердің тілдік білімін жетілдіруге жетелейді, көмектеседі. Тіл үйренуші тест тапсыруға дайындалудан, оны тапсырудан кейінгі нәтижесін талқылаудан тек оның пайдасын көреді [5].

Өге тілді аудиторияда оқытын студенттермен жұмыс істеу тәжірибесі көрсеткендей, есте сақтауды дамытуға арналған жаттығу жұмыстары өте нәтижелі болып табылады, яғни студенттердің мәтінді тыңдап, кейін оны қағаз бетіндегі мәтінмен салыстыруға мүмкіндіктері мол. Қажетті жағдайда қайталауға болады. Студент жаңа сөздермен танысады, жиі кездесетін сөздерді, сөз тіркестерін есте сақтап қалады және тілдік болжауларды дамытады. Тыңдауға арналған мәтіндерді таңдауда студенттерді бірден саясат, экономика, мәдениет, спорт салаларындағы халықаралық өмірдегі негізгі оқиғаларды түсінуге бағыттау керек. Қысқа ақпараттардан бастап, біртіндеп радио, телебағдарламаларды түсінуге дайындау керек.

Қорыта айтқанда, инновациялық әдістер нақты аудиторияны, ұлттық ерекшеліктерді, дайындық дәрежесін және жалпы білім деңгейін есепке ала отырып қолданылуы керек. Үйреніп жатқан тілге деген оң көзқарасты, қызығушылықты дұрыс, мұқият таңдалған, қызық елтанымдық және мәдениеттану материалдары қалыптастырады.

Ал техникалық және электрондық құралдармен жұмыс істеу тыңдалым әрекетін меңгертуге тиімділігімен қатар, тіл үйренушілердің қызығушылығы мен ынтасын, белсенділіктерін арттырады

Жоғары айтылғандарды қорытындылай келе,мынадай тұжырымдар жасауға болады :

Қазіргі уақыттағы білім берудің барлық жаңа әдіс-тәсілдерінің алдына қоятын басты мақсаты – студенттің жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастыру болып табылады.

Тыңдалым әрекетін меңгеру кезінде студенттердің бойынан мынадай өзгерітер байқалады: ынтымақтастыққа үйренеді, жеке, жұппен, топпен жұмыс істеуге үйренеді, өз ойларын еркін жеткізуге үйренеді, өзіне-өзі баға беруге, сыныптастарын бағалауға үйренеді, бір-бірін тыңдауға, талдауға, салыстыруға, сабақты қорытындылауға, қорғауға үйренеді.

Қолданылған әдебиет:

- 1 Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению.– М, 1991.– 222 б.
- 2 Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс мектептерінде қазақ тілін оқытудың әдістемесі.– Алматы: РБК,1996 . – 186 б
- 3 Оразбаева Ф.Ш. Тіл әлемі: мақалалар, зерттеулер.– Алматы: Ан-Арыс, 2009. – 368 б.
- 4 Әлметова Ә. “Сөйлеу әрекет әрекеттері түрлеріне оқыту (әдістемелік құрал). – Алматы: “Арыс” баспасы, 2007.– 114 б.
- 5 Күзекова З. ҚАЗАҚ ТІЛІ тестілеу теориясы мен практикасы: Көмекші құрал (З.С: Күзекова, Г.С.Пазылова, Е.Қ.Әбдірасылов). – Алматы: «Құс Жолы», 2009 – 156 б.
- 6 Саденова А.Е. Диалогтық дискурс: теориядан меңгеруге дейін. – Алматы: «Әрекет-Принт», 2009. – 150 б.

А.Т. Магзумова, А.А. Букаева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА АУДИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ В ИНОЯЗЫЧНОЙ АУДИТОРИИ

Данная статья посвящена изучению процесса аудирования как одного из важных аспектов в преподавании казахского языка в иноязычной аудитории.

Инновационные методы обучения по внедрению в процесс обучения требует практической реализации.

В данной статье рассматриваются различные приемы обучения аудированию и приведены виды работы с аудиотекстами. Главной целью аудирования является умение не просто слышать, но и понять чужую речь, поэтому аудирование занимает особое место в процессе речевой деятельности.

Виды упражнений для обучения аудированию, предложенные в статье помогает преодолеть психологические и лингвистические сложности воспринимаемых на слух различных текстов. С самого начала студентов нужно учить находить опорные слова для раскрытия основной мысли сообщения. Аудиоматериалы должны быть подобраны по уровню овладения речевой подготовкой.

Результатом применения метода аудирования является повышение у студентов творческого потенциала, умение анализировать, сравнивать и свободно выражать свои мысли.

А.Т. Magsumava, A.A. Bukaeva

THE USE OF THE LISTENING METHOD IN THE TEACHING OF THE KAZAKH LANGUAGE FOR A FOREIGN LANGUAGE AUDIENCE

This article is devoted to the study of the listening process as one of the important aspects in the teaching of the Kazakh language in the non-linguistic audience.

Innovative teaching methods for implementation into the learning process requires practical realization.

Various methods of teaching to the audition are considered in this article and the types of work with audio texts are listed. The main purpose of listening is the ability not only to hear, but also to understand someone else's speech, so listening takes a special place in the process of speech activity. Types of exercises for learning to listen, suggested in the article helps to overcome the psychological and linguistic complexities of hearing various texts. From the very beginning, students need to be taught to find basic words for disclosure main message. The audio materials should be selected according to the level of mastery of speech preparation. The result of using the method of listening is to increase students' creative potential, ability to analyze, to compare and freely express their thoughts.

УДК 801: 070

Ж.Д. Маликова

Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем,

Уральск, Казахстан

zhanar20081@mail.ru

ЭКСПЛИКАЦИЯ СЕМАНТИКИ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТЕКСТОВ В ДЕТСКОЙ СРЕДЕ

В данной статье анализируются феномены, которые репрезентируют детское культурное пространство. Чтобы стать личностью и членом того или иного культурного сообщества, нужно пройти процесс трансляции культуры. Начинается он с момента рождения ребенка. Основным каналом трансляции культуры является язык, и на начальном этапе социализации культура транслируется в виде фольклорных текстов, детской

литературы (сказок, песен, стихов, игр и т.д.). Такие трансляторы культуры, переходящие из одного поколения в другое, называются прецедентными текстами. Наша задача была выявить такие прецедентные тексты, знание которых с детских лет будет являться фундаментом для создания универсальной когнитивной базы той или иной личности.

Ключевые слова: прецедентные тексты, детская литература, когнитивная база, дети дошкольного возраста, популяризация чтения.

Детство – это чрезвычайно важный период, в котором формируется личность, определяется дальнейшая судьба ребенка, происходит формирование характера ребенка, выстраиваются его духовные ценности, закладываются языковые навыки и умения. На наш взгляд, чтение художественных текстов формирует систему духовных ценностей и культуру речи. И в данном контексте развитию полилингвизма, нормам поведения детей учат сказки. Дети учатся жить и мечтать через сказки. Поэтому в данной статье мы попытались собрать феномены, которые репрезентируют детское культурное пространство. Чтобы стать личностью и членом того или иного культурного сообщества, нужно пройти процесс трансляции культуры. Начинается он с момента рождения ребенка. Основным каналом трансляции культуры является язык, и на начальном этапе социализации культура транслируется в виде фольклорных текстов, детской литературы (сказок, песен, стихов, игр и т.д.). Такие трансляторы культуры, переходящие из одного поколения в другое, называются прецедентными текстами.

Одной из актуальных методических проблем является проблема использования прецедентных текстов (ПТ). Явление прецедентности рассматривается как одно из важнейших средств межкультурной коммуникации. Как известно, термин *прецедентные тексты* был введен в научную практику российским лингвистом Юрием Николаевичем Карауловым. Под ПТ понимаются тексты (в широком понимании этого термина), «хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [1, 215].

Использование прецедентных текстов в практике преподавания дошкольного обучения и воспитания исследовано не было, это актуальное приобщение дошкольников к русской культуре и литературе, ее гуманистическим идеалам, национальным нравственным приоритетам, выработки системы эстетических оценок.

ПТ – это своеобразные зоны риска, в которых возникает недопонимание или полное непонимание, связанное с многоуровневой организацией семантики ПТ, вследствие которого возможен коммуникативный сбой в процессе межкультурного общения. Этот сбой может возникнуть между взрослыми и детьми, однако между детьми он несущественен, так как дети друг друга понимают.

Очевидно, что основная задача воспитателей, родителей, учителей помимо научения детей грамотной русской речи, состоит также в формировании навыков узнавания и правильного понимания смысла того или иного ПТ, актуального для детского возраста.

Целью исследования было изучение детской литературы казахстанскими детьми дошкольного возраста в контексте глобализации при помощи прецедентных текстов, которая сводится к следующим аспектам: представить наблюдения и выводы о влиянии чтения в раннем возрасте на формирование духовного и нравственного воспитания личности; провести ряд мероприятий, способствующих популяризации чтения детской литературы детьми, росту интереса к детской книге, и воспитанию патриотизма и любви к национальным духовным и культурным ценностям. Это стало возможным благодаря работе творческих лабораторий «Читаем вместе, рисуем вместе».

В 2014 году мы начали работу по проведению диагностики знаний ПТ у детей 2011 года. Это были дети с казахским языком обучения ясли-сада №9 «Нұршашу» акимата г. Астаны,

которым на момент эксперимента было 3 года. На сегодняшний день эти дети ходят в подготовительную группу и готовятся к школе в стенах детского сада.

Анкету составили 50 картинок, взятых из сказок и мультфильмов, так как для детей дошкольного возраста неактуально чтение и письмо. В качестве стимулов были отобраны прецедентные тексты из разных источников: народные сказки (*Волк и семеро козлят, Лиса и Волк, Маша и медведь, Репка, Теремок*), литературные (басни *И.Д. Крылова, В. Маяковский «Что такое хорошо?»*, братья *Гримм «Стойкий оловянный солдатик»*, «*Принцесса на горошине*», *Г.Х. Андерсен «Дюймовочка»*, «*Огниво*», *С. Маршак «Двенадцать месяцев»*, *А.С. Пушкин «Сказка о рыбаке и рыбке»*), публицистические (соотносимые с названиями мультфильмов, фраз из песен «*Песенка мамонтенка*», «*Песенка Красной шапочки*», «*Антошка*»). Также при составлении анкеты мы ориентировались на «Казахстанскую карту детского чтения» Национальной академии образования им. И. Алтынсарина (в которой дан список лучших образцов мировой и казахстанской классической литературы).

Материалом для изучения и запоминания послужили следующие источники ПТ (всего 50): герои детских сказок (*Иванушка-дурачок, Баба Яга, Буратино, Василиса Премудрая, Дюймовочка, Змей Горыныч, Колобок, Мальвина, Мальчик-с-пальчик, Красная Шапочка, Снежная королева, Соловей-разбойник*), волшебных предметов из сказки (*сапоги-скороходы, скатерть-самобранка, ковер-самолет, шапка-невидимка*), а также высказываний: *В некотором царстве, в некотором государстве; Жили-были; Стали жить-поживать да добра наживать; И я там был, мед-пиво пил...; Кто-то в теремочке живет?; Ловись, рыбка, большая и маленькая; Чего тебе надобно, старче?; Кто сидел на моем стуле и сломал его?*

Участники эксперимента должны были выявить источники прецедентных текстов, использованных в предложенных им картинках. Далее мы учитывали, как знание испытуемыми текста-источника прецедентного текста влияет на их речевую грамотность, общее умственное развитие.

Как оказалось, дети знакомые со сказкой, сказочными персонажами, выражениями и присказками гораздо легче усваивают учебный материал в группе, более собраны в процессе учебно-организованной деятельности. Вторая группа «безродительских детей» (по мнению воспитателей) ведет себя нервно, агрессивно по отношению к другим детям, судя по мониторингу – этим детям родители не читают на ночь сказки, не проводят совместные вечера общения. Соответственно, такая группа детей называла только лишь прецедентные тексты из интернет-источников и мультфильмов (около 25 %):

Рыцари дерутся не с пирогами, а с врагами (Мимимишки);

Чем выше задерешь нос, тем больше упадешь (Звездные войны);

Моржи не болеют, пока не околеют (Белка и Стрелка);

Язычку бобо (Барбоскины);

Джонни, Джонни, йес папа (песня из детского канала ютуба);

Сладкая жизнь – целая наука (Маша и медведи);

Поспешишь – только собак насмешишь (Белка и Стрелка) и др.

Однако следует сказать, что эти тексты у взрослых вызывают непонимание, так как они не знают его источник. Здесь также необходимо упомянуть о коммуникативном сбое между оригинальными сказками и «Машиными сказками» в одноименном мультфильме. В данном мультфильме происходит намеренное смешение нескольких сказок для придания комического эффекта, некоего каламбура. Дети не знакомые с оригинальным произведением, посмотрев вначале мультфильм, могут подумать, что в сказке «Золушка» одновременно есть Щелкунчик и мышиная возня, или в сказке «Мальчик-с-пальчик» в Машином изложении дети узнают, что их было три брата, они встретили Кота в сапогах и людоеда, превращающегося одновременно во льва и в мышь. Налицо столкновение языковых картин мира, представлений и ценностей.

В межкультурной коммуникации прецедентные тексты, входящие в круг детской литературы, являются универсальными, так как к ним относятся такие ценностно-культурные феномены, которые известны широкому кругу людей разных культур и разных возрастов. Однако, казахские герои сказок (Ер-тостик, Алдар косе), созданные в рамках одной культуры,

понятны носителям русского и казахского языков в Казахстане, но непонятны носителям другого языка и культуры в России или в других зарубежных странах. К примеру, *Иванушка-дурачок* понятен представителям казахской лингвокультуры, но будет осознаться ими как «чужой», принадлежащий другой культуре.

Однако в данном вопросе идет перевес в знании культуры той страны, имеющих в своем распоряжении большее количество медиа-ресурсов (например, паук в сознании детей вызывает только одну ассоциацию – Спайдермен, персонаж, появившийся в комиксах издательства Marvel Comics, но о пауке Чуковского из «Мухи-цокотухе», который «нашу муху в уголок поволок» никто и не вспомнит).

Ребенок на этапе формирования речевой культуры, интеллекта, тезауруса, воспринимает и улавливает многие тесты детской литературы, являющейся частью мировой литературы (сказки Ш. Перро, Г.-Х. Андерсена, братьев Гримм, В. Гауфа, Экзюпери, Льюиса Кэрлла, Астрид Линдгрен и др.).

Таким образом, детское чтение выступает в качестве одного из основных источников универсальных прецедентных текстов, входящих в универсальную когнитивную базу. Значение прецедентных феноменов, мотивированных всемирно известными произведениями для детей, понятны коммуникантам вне зависимости от их принадлежности к определенному лингвокультурному сообществу и имеют соответствия в разных языках, не создавая трудностей при переводе.

На первый год эксперимента дети знали ПТ из детской литературы на 20 %, на второй год – на 45%, на третий год (им уже по пять лет) – 60 %, на четвёртый год эксперимента (6 лет) на 75 % ..Этот показатель мы будем повышать до конца учебного года.

Итак, проведенный ассоциативный эксперимент позволяет выделить основные особенности прецедентных текстов в детской среде:

1. Ориентация ПТ для детской аудитории зачастую состоит из интернет-источников, дети не читают и не знают народные и авторские сказки.

2. Знание детьми прецедентных текстов из детской литературы свидетельствует о высоком уровне знаний дошкольников, что будет способствовать становлению их языковой и культурной личности, может быть предпосылкой для высокого уровня успеваемости их в школе.

3. Через сказки можно обучать языкам и знакомству с другими культурами в контексте полиязычного общества.

Таким образом, помимо интеллектуального развития детей дошкольного возраста на основе прецедентных текстов, хотелось бы отметить что освоение, взаимообмен прецедентных текстов между разными языковыми культурами является одним из способов сближения и взаимного понимания народов. Этот факт можно назвать одним из проявлений современной тенденции к гуманизму в мировом масштабе, а также при взаимодействии личностей разных культур и обмену знаниями происходит некий патриотический посыл, который скрыт имплицитно.

Список литературы

- 1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.
- 2 Русское культурное пространство: Лингвокультурологический словарь. Вып. 1. / И.С. Брилева, Н.П. Вольская, Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, В.В. Красных. – М.: «Гнозис», 2004. – 318 с.
- 3 Казахстанская карта детского чтения в аспекте формирования функциональной грамотности школьников. Методическое пособие. – Астана. – Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 81 с.

Ж.Д. Маликова

БАЛАЛЫҚ ҚОРШАҒАН ОРТАСЫНДАҒЫ ПРЕЦЕДЕНТТІК МӘТІНДЕРДІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ СИПАТТАМАЛАРЫН АНЫҚТАУ

Бұл мақалада балалардың мәдени кеңістігін бейнелейтін құбылыстар талданады. Ассоциативті эксперимент жүргізілді, сол арқылы прецедент мәтіндерді балалық қоршаған ортасында қамтитын негізгі ерекшеліктерін бөлектеу мүмкіндік береді:

- 1. Прецеденттік мәтіндер жиі Интернеттен алынады, балалар халық мен авторлық ертегілерін оқымайды және білмейді.*
- 2. Прецеденттік мәтіндер балалардың білімдерің тереңдетеді, тілдік және мәдени ерекшелігін ықпал етеді.*
- 3. Ертегілерді оқығанда жаңа тілдерді және көптілді қоғам жағдайында басқа мәдениеттер танысу үйрету мүмкін.*

Zh.D. Malikova

EXPLICATION OF SEMANTICS OF PRECEDENT TEXTS IN THE CHILD ENVIRONMENT

In this article, the phenomena that represent children's cultural space are analyzed. The conducted associative experiment makes it possible to distinguish the main features of the reader's perception of headings containing precedent texts:

- 1. Orientation of PT for children's audience often consists of Internet sources, children do not read and do not know folk and author's tales.*
- 2. Children's knowledge of precedent texts from children's literature testifies to the high level of knowledge of preschool children, which will contribute to the formation of their linguistic and cultural personality, may be a prerequisite for a high level of their academic achievement in school.*
- 3. Through fairy tales one can teach languages and get acquainted with other cultures in the context of a multilingual society.*

УДК 378.1.147

Л.Н. Навий, А.О. Исина, Ж.К. Мукутова
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан
liza281073@mail.ru, kok325504@mail.ru, mukutova1945@mail.ru

РОЛЬ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОПОЗНАНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

В статье говорится о роли этнопедагогических знаний в формировании национального самознания будущих педагогов. Казахстан по своему этническому составу относится к полиэтничному государству. Стремление к стабильности и укреплению межэтнического согласия в РК непосредственно связано с проблемой обновления и формирования национального самознания молодежи. В статье дается характеристика структуры национального самознания.

Формированию такого сознания способствуют этнопедагогические знания, преподаваемые в вузе. Поэтому формирование национального самознания молодежи, воспитание межэтнической культуры через изучение этнопедагогики на сегодняшний день является актуальной проблемой. Приобретение этнопедагогических знаний способствуют этнической идентификации и государственной интеграции. Этнокультурная идентичность народа складывается в результате знания родного языка, истории, культуры, верности сложившимся духовным ценностям, почитания национальных героев. Этнокультурная идентичность достигается через народную социокультурную сферу – это семья, детские

дошкольные учреждения, учебные заведения, через средства массовой информации и коммуникаций, художественную и научную литературу.

Ключевые слова: поликультурная личность, этническая идентификация, родной язык, государственная интеграция, культура, национальное самосознание, национальный характер, этнический стереотип, традиций, обычаи, обряды.

Казахстан по своему этническому составу относится к полиэтническому многоконфессиональному государству. В РК проживают представители более 130 этносов, относящиеся к различным вероисповеданиям. Стабилизация межэтнических отношений способствует социальному оздоровлению общества, его интеграции в современную мировую систему и укреплению позиции Казахстана в ней. На сегодняшний день перед нашей страной стоит задача, вхождения в тридцатку самых развитых стран мира. Поэтому, формирование национального самосознания молодежи, воспитание межэтнической, межконфессиональной культуры через изучение этнопедагогики на сегодняшний день является актуальной.

В Послании Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана 2018 года в разделе 7 «Человеческий капитал – основа модернизации» изложены программные идеи национального воспитания подрастающего поколения: «Наращивание потенциала нации требует дальнейшего развития нашей культуры и идеологии. Смысл «Рухани жаңғыру» именно в этом. Идеалом нашего общества должен стать казахстанец, знающий свои историю, язык, культуру, при этом современный, владеющий иностранными языками, имеющий передовые и глобальные взгляды» [1, 7].

Важной задачей образования в XXI веке является: «научить молодежь жить вместе в мире». Для этого необходимо, прежде всего, познать друг друга, так как культурное наследие каждого народа имеет ценные педагогические идеи и опыт воспитания, которые при условии их творческого осмысления явились бы эффективным средством воспитания и формирования национального самосознания будущих педагогов. Формированию такого сознания способствуют этнокультурное образование, приобретаемые в вузе.

Этнокультурное образование-это образование, направленное на сохранение этнокультурной идентичности личности путем приобщения к родному языку и культуре с одновременным освоением ценностей мировой культуры.

Этнопедагогика наука «об опыте народных масс по воспитанию подрастающего поколения, об их педагогических воззрениях, наука о педагогике быта, о педагогике семьи, рода, племени, народности, нации» такое определение дает чувашский ученый Г.Н.Волков [2,21].

Целью этнопедагогического образования в подготовке учителя является воспитание поликультурной личности, формирование национального самосознания, ответственного, неотчужденного отношения к истории, языку, культуре и традициям своего народа.

Под поликультурной личностью понимается индивид, ориентированный через свою культуру на другие. Глубокое знание собственной культуры для него – фундамент заинтересованного отношения к другим, а знакомство со многими – основание для духовного обогащения и развития.

Поликультурная личность – индивид с развитым лингвистическим сознанием. Знание родного и государственного языков, изучение иностранного языка расширяют кругозор личности, содействуют ее многогранному развитию, способствуют формированию установки на толерантность и объемное видение мира.

Поликультурная личность – индивид с рельефным историческим сознанием. Именно историческое сознание есть основа и этнического, и общегосударственного сознания. Национальный менталитет, складывающиеся у этноса за тысячелетнюю историю мифы, символы, образы, стереотипы могут быть познаны только через знание истории народа. [3, 4].

Доктор педагогических наук Кожаметова К.Ж. считает, что достижение этой цели возможно через реализацию четырех взаимосвязанных элементов содержания этнопедагогического образования;

1) Система знаний о культуре, истории, языка, религии, обычаях, традициях народа, усвоение которых обеспечивает формирование национального самосознания будущих учителей, целостного мировосприятия, вооружает правильным методологическим подходом к познавательной и практической деятельности;

2) Система общих интеллектуальных и практических навыков, умений, являющихся основой множества видов конкретной деятельности и обеспечивающих способность будущих педагогов к сохранению и передаче национальной культуры;

3) Опыт творческой деятельности будущего учителя по использованию народного творчества в современных социокультурных условиях, в учебно-воспитательном процессе, обеспечивающем способность к их дальнейшему развитию;

4) Опыт эмоционально-волевого отношения к окружающей действительности вместе со знаниями, умениями является условием формирования у будущих учителей убеждений, системы ценностей [2, 21].

Особая важность в том, чтобы будущие педагоги смогут использовать этнопедагогические знания в своей профессиональной деятельности в единстве содержания теоретической, практической, нравственно-психологической готовности учителя к этнопедагогической деятельности. Научиться грамотно, использовать методы и приемы народной педагогики в педагогическом процессе, в целях воспитания гражданственности и патриотизма, уважения к государственным символам, почитания народных традиции, приобщения к достижениям мировой и отечественной культуры.

В Концепции этнопедагогического образования записано: «этнопедагогическое образование – процесс и результат овладение студентами системой знаний о научных основах этнопедагогики, приобретение умение и навыков творческого использования богатства воспитательного опыта народов в современных условиях и ценностного отношения к его духовной культуре. Целью этнопедагогического образования подготовки учителя является формирование национального самосознания ответственности отношения к истории, языку, культуре и традиций» [3, 4].

Концепция этнокультурного образования Республики Казахстан направлена на реализацию двух взаимосвязанных целей: этническая идентификация и государственная интеграция.

Этническая идентификация народа, населяющего Казахстан, способствует утверждению единого поликультурного пространства, где образование является средством формирования национального самосознания, реализации культурно-языковых интересов. Ведь именно образованный человек является частью исторической и культурной традиции. Он осознает принадлежность к определенному этносу, у него будут сформированы культурные характеристики, стремление к осмыслению своей деятельности, высшим духовным ценностям. В первую очередь человек осознает себя как представитель этноса, носитель культурных ценностей народа, преемник национальных традиции родной культуры.

Этнокультурная идентичность народа складывается в результате знания родного языка, событий своей истории, традиций, культуры, верности сложившимся духовным ценностям, почитания старшего поколения, национальных героев. Этнокультурная идентичность достигается через народную социокультурную сферу – это семья, детские дошкольные учреждения, школы, высшие учебные заведения, внешкольные учреждения и через средства массовой информации и коммуникаций.

Государственная интеграция является фундаментальной и стратегической целью этнокультурного образования. Государственная интеграция-это достижение единого интегративного поля успешного взаимодействия представителей всех этносов в государстве, предполагает знание родного и государственного языков, изучение иностранного языка расширяет кругозор личности, способствует формированию установки на толерантность и

всестороннее видение мира, культур других этносов, что способствуют воспитанию культуры межнационального общения.

Эти две взаимосвязанные цели могут быть достигнуты и эффективно реализованы, через систему образования.

Поэтому важной задачей образования и воспитания в XXI веке является «научить молодежь жить вместе в мире», для чего необходимо, прежде всего, познать друг друга, так как культурное наследие каждого народа имеет ценные педагогические идеи и опыт воспитания, которые при условии их творческого осмысления явились бы эффективным средством воспитания и формирования национального самознания современной молодежи.

Вопросам исследования национального самосознания посвящены труды: И. С. Выроста, Л. М. Дробужевай, Р.Ш. Джарылгасоновой, К.И. Хабибуллина, А.К. Уледова, Ю.В. Бромлея, Р.Р. Галямова, Л.И. Чагай, О.Б. Мухамметбердиева и др.

В исследованиях вышеназванных ученых национальное самосознание рассматривается, как двуединый взаимосвязанный процесс. С одной стороны – осознание человеком присущей ему национальной общности этнической идентификации, с другой стороны - установка на общечеловеческие ценности и культуру межнационального общения, на инетграцию.

Понятие национальное самопознание по своему содержанию широкое и зарождается только на основе взаимоотношения с другими народами.

Глубокие изменения, происходящие в самосознании народов, объясняется различием их социальных условий, политических прав и уровнем развития культуры.

Академик Ю.В. Бромлей дает следующие определения национальному самопознанию: «комплекс представлений национальности о самой себе (в.т.ч. о принадлежности к ней), ее сознанных интересов, ценностных ориентаций и установок по отношению к другим национальностям» [4, 57].

Профессор А.К.Уледов определяет национальное самосознание как «совокупность идей, взглядов и чувств, связанных, во-первых, с самоопределением национальной общностей», и во-вторых, с осознанием общественно-политических ценностей, характеризующих понятие «Родина», приверженности к ним [5,48] .

Национальный характер – совокупность специфических психологических черт, свойственных определенному этносу в конкретных условиях жизнедеятельности (социальных, экономических культурных, природных). В структуру входят привычки поведения, эмоциональные реакции на социальные явления, ценностные ориентации, потребности и вкусы [4, 69]

«Культура – есть форма одновременно бытия и общения людей различных – прошлых, настоящих и будущих-культур, форма диалога и взаимодействия этих культур» [5, 65].

В структуру национального сознания относятся национальные чувства, которые отражают отношение людей, к различным жизненным явлениям с позиции интересов своей нации.

Национальные чувства – отражают отношение людей, к различным жизненным явлениям с позиции интересов своей нации.

Национальное чувство обусловлено социальной действительностью, это своеобразное душевное (эмоциональное) состояние, в котором отражаются положительное и отрицательное отношение к этим явлениям.

Неотъемлемым элементом этнического самосознания является этнический стереотип. Впервые термин ввел американский социолог У. Липман в 1922 году.

«Стереотип, (в том числе и этнический)» аккумулирует некий стандартизованный коллективный опыт, внушенный индивиду в прцессе обучения и общения с другими людьми, помогает человеку ориентироваться в жизни, определенным образом направляет его поведение», отмечает академик И.С.Кон [6, 188].

Следующий важный элемент национального самосознания является национальный характер.

Национальный характер – совокупность специфических, психологических черт, свойственных определенному этносу в конкретных условиях жизнедеятельности (социальных, экономических, культурных, природных). Структуру национального характера составляет привычка, поведение, эмоциональные реакции на социальные явления, ценностные ориентации, потребности и вкусы. Многие исследователи в структуре национального самосознания выделяют традиции, обычаи, ритуалы так как они способствуют сближению групповой интеграции. Традиции, обычаи выступают фактором регуляции поведения людей разных этносов, одним из действенных средств воспитания.

Традиция – особая форма закрепления общественных отношений, выражающаяся в исторически сложившихся устойчивых нормах принципах общественного поведения, понятие по всему содержанию шире чем обычаи и обряды, более подвержены изменениям.

Обычаи – повторяющийся, привычный способ, (в обыденной жизни) а обряды – устойчивая совокупность отношений и действий, принятая данной этнической группой для наиболее значимых ситуаций, например, свадебные, похоронные и др.

По мнению многих ученых, определяющим средством формирования национального самосознания является родной язык. Язык – важный компонент понятия «нация», в нем проявляется единство психологического склада определенного этноса. Язык – особый культурный феномен. Им нельзя овладеть вне социального взаимодействия с другими людьми. Язык показывает высокую степень приспособляемости к потребностям человека. С другой стороны он служит сплочению людей разных культур.

Доктор психологических наук Кукубаева А.Х, считает: «Для возрождения этноса необходимо восстановление развития единства языка и психологического склада людей одной нации. Нарушение языкового единства ведет к нарушению единства психологического склада нации, что в свою очередь нарушает одно из главных условий существования нации. [7, 28]. О необходимости пересмотра значения родного языка как способа выражения национального самосознания, как важного критерия гражданской зрелости личности, как средства передачи культуры подчеркивает в своих исследованиях известный казахстанский ученый К.Жарикбаев. Актуальность и значимость этой проблемы сегодня неоспоримы.

Исходя из характеристик сновных понятий, входящих в структуру национального самосознания личности, мы предлагаем следующую таблицу:

Структура национального самосознания		
Национальные чувства	Национальный характер	Национальная культура
Чувства любви к своей Родине, своему народу, национальной культуре, к родному языку, чувство сопричастности к судьбе своего народа, своей страны; чувство национальной гордости или недовольство, убежденность в справедливости идеологических положений и политических шагов, которые выражают интересы национального развития своего народа.	Особенности темперамента, выражения чувств, эмоций; Национальные предрас-судки, распространенные привычки, традиции, обычаи, обряды, ритуалы, стереотипы; Потребности, вкусы; Ценностные ориентации; Специфика поведения; Толерантность.	1.Мировая культура - это синтез лучших достижений всех национальных культур и различных народов, населяющих нашу планету. 2.Национальная культура. Духовная: политика, право, язык, философия, наука, литература, музыка, живопись, религия, мораль. Материальная: особенности экономического уклада, ведения хозяйства, традиции труда и производства в сферах жизни и деятельности.

Таким образом, возникает необходимость учета вышеназванных элементов при формировании национального самосознания личности, одного из важнейших потребностей нашего казахстанского общества и современной педагогической науки.

Специфика нашей республики требует знаний казахского, русского и английского языка, что является основой для формирования поликультурной личности.

Список литературы

- 1 Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции
- i. Послание Президента РК Н.А.Назарбаева народу Казахстана 2018. – 16 с.
- 2 К.Ж. Кожахметова «Казахская этнопедагогика методология, теория, практика». – Алматы.– 1998. – 314 с.
- 3 Концепция этнокультурного образования в РК Алматы. –1996. – 16 с.
- 4 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – 210 с.
- 5 Уледов А.К. Духовное обновление общества.– М., 1990.– 318 с.
- 6 Кон И.С. Психология предрассудка.– М., 1996. – 240 с.
- 7 Кукубаева А.Х. Вопросы преподавания этнопсихологии в ВУЗе. – Кокшетау, 1997. – С. 3-12.

УДК 1751

Н.В. Пивень
Гуманитарно-технический лицей-школа
Кокшетау, Казахстан
nadya.piven@yandex.ru

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ И РАЗВИТИЯ ВЫСОКООБРАЗОВАННОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье описывается воздействие художественной литературы на школьников. Особое внимание уделяется художественному слову. Указывается, что оно формирует эстетический вкус учащихся. Приводятся отрывки из творческих работ учеников Гуманитарно-технического лицея-школы г. Кокшетау. Рассматриваются познавательная, воспитательная, эстетическая функция художественной литературы в качестве основы развития высокообразованного человека. Указывается на общественное значение литературы. Приводятся данные социологического опроса учащихся 5-ых, 6-го, 10-го классов ГТЛ-ш, связанные с толкованием словосочетания «высокообразованный человек» и указанием роли художественной литературы в развитии высокообразованного человека.

Ключевые слова: литература, формирование, развитие, воспитание, нравственность, патриотизм, культура, высокообразованная личность, художественное слово, чувства учеников.

*Все мы родом из детства
Сент-Экзюпери [1, 32].*

Будучи маленьким, ребенок из школы, семьи, общества получает те требования и нормы, согласно которым начинает жить, в соответствии с ними формируется его картина мира, которая не остается неизменной на протяжении всей жизни, а меняется, дополняется, расширяется по мере взросления учащегося. И немалую роль в формировании личности играет художественная литература. Она отражает культуру народа и уходит корнями глубоко в национальную почву и историю; обеспечивает преемственность: передаёт знания, опыт, общественные нормы, учит тому, что хорошо, а что плохо, начиная с мудрости народной (пословиц, поговорок, загадок, былин, сказок) в дошкольном и младшем школьном возрасте и

заканчивая глубокими, серьёзными произведениями старшей школы. Не случайно знакомство учащихся начинается именно с фольклора, как с исторической основы, ведь по образному выражению П.А. Вяземского *Язык есть исповедь народа, в нём слышится его душа, его природа и быт родной* [2, 337]. Что как не фольклор (в качестве первоисточника русской литературы) даёт представление о народных думках, заботах, героях и понятие о том, что времена не так уж и сильно изменились, что всё так же в почёте дружба, преданность, любовь, забота о родных и близких, стремление к знаниям, желание принести пользу Родине, государству...? Именно с него начинается обогащение новыми знаниями, нравственными устоями от души народной к детским душам, которым необходимо вырасти, освоиться в окружающем мире, обществе, и в итоге стать духовно богатыми людьми, дорасти до уровня знаний современного общества, стать высокообразованными, достойными гражданами своей страны... И важно в ходе изучения курса школьной литературы, войти в образный мир автора, понять, что же он хотел донести до нас; именно в этом случае осуществляется самый плодотворный контакт от души к душе, от сердца к сердцу, и становятся возможными оба процесса: процесс образования и процесс воспитания.

Галкина Анна, 9 класс ГТЛ-ш: *С.Я Маршак отмечал, что «у каждого возраста свой Пушкин», и с этим нельзя не согласиться, ведь читать я училась именно по его сказкам. Они были прочитаны мною множество раз от корки до корки, внимательно были рассмотрены и изучены иллюстрации. ... Я взрослею, а великий сказочник продолжает шагать со мной по жизни, и я всё больше убеждаюсь в том, что он написал произведения, которые могут пригодиться любому человеку в разные периоды жизни, будь то детство, юность или взрослая жизнь*[3, 16].

«Стартовые условия» различны у всех детей, поскольку многое зависит от семьи и ценностей, которые в приоритете, от интересов учащихся. Вместе с этим произведения литературы активно влияют на формирование личности, её системы ценностей, исподволь учат мыслить и чувствовать. По мнению А.Б. Есина, *общение с произведением подобно беседе с пожилым умным опытным человеком: вроде бы ничему конкретному он вас не научил, никаких советов или жизненных правил не преподал, а вы, тем не менее, чувствуете себя лучше, умнее, духовно богаче.* [4,10]. Научившись сопереживать героям художественных произведений, ученики начинают замечать настроения близких и окружающих людей, их потребности и нужды, пробуждаются способности, необходимость проявлять участие, доброту, выражать несогласие с несправедливостью встреченной где-либо. При чтении *морально-нравственная позиция автора ненавязчиво воздействует на читателя, который наслаждаясь словом, знакомясь с удивительными персонажами, познаёт мир и формирует в себе высокие гражданские чувства* [4, 11]. В результате чего становится возможным выполнение целого ряда интересных заданий, среди которых можно выделить следующее – написание новогодних пожеланий – причём, адресат поздравления не был оговорен заранее. Итог работы ряда учащихся сильно поразил глубиной, добросердечием, широтой охвата, содержанием пожеланий:

Машкова Ева 5 класс ГТЛ-ш: *...Если бы у меня была возможность, я бы хотела поздравить всех людей земного шара с наступающим Новым годом и пожелать всем счастья, здоровья, добра и улыбок. Ведь это очень важно – дарить добро. Если каждый будет стараться делать больше добрых дел и улыбаться окружающим, этот мир станет лучше и светлее, тогда не будет войн и страшных преступлений. Любая война ничего не может принести, кроме горя.*

Дорогие люди, берегите близких, берегите наш мир, берегите нашу землю и будьте счастливы и здоровы!

Самковский Никита 5 класс ГТЛ-ш: *У меня много желаний. Но самое заветное – шанс. Он должен быть у каждого человека, у каждой семьи, у каждой страны. Шанс на мир, шанс на жизнь, шанс на любовь. Шанс на всё, что приведет к лучшему. Каждый человек вершит свою судьбу сам, главное, чтобы у него был шанс. Этот шанс может дать кто угодно. Человек, природа, сама жизнь – разницы нет. Главное, чтобы он был. Шанс.*

Иманбаев Амир 5 класс ГТЛ-ш: *На Новый год я хочу, чтобы все люди на земле были счастливы, здоровы, веселы. Чтобы дети из детских домов нашли себе новых родителей и отпраздновали новый год в новой семье. Чтобы бездомные люди стали счастливы в этот прекрасный день...*

Маженова Кульше 5 класс ГТЛ-ш: *Здравствуйте, я Кульше из ГТЛ-ш. Я хочу, чтобы в Новом году у всех было всё хорошо. Я желаю своей школе всего самого хорошего. А всем жителям нашей Земли я желаю счастья, здоровья, чтобы наша Земля процветала и всего самого наилучшего. Чтобы все страны, то есть вся Земля жила без войны. Я хочу, чтобы мы жили как одна большая семья...*

Негметжанова Зура 5 класс ГТЛ-ш: *...У всех нас есть пожелания, как себе, так и другим. Я хочу пожелать всем своим знакомым и близким здоровья, счастья, благополучия, успехов и развития талантов. Своему родному Казахстану я пожелаю процветания, вечного согласия, чтобы в моей прекрасной стране не было войны, митингов, мятежей. Я желаю всем, всем, чтобы они справились со своими трудностями, и у них всё наладилось...*

Еще Блок писал о том, что всякое стихотворение — это покрывало, растянутое на остриях нескольких слов. Эти слова светятся, как звёзды, из-за них и существует стихотворение. Хорошо писать и звездные и беззвездные стихи, где только могут вспыхнуть звезды или можно их самому зажечь [5, 361], в сочинениях учеников выделяются фразы, которые светятся, из-за них существуют великолепные пожелания и комментарии: *Любая война ничего не может принести, кроме горя; Шанс должен быть у каждого человека, у каждой семьи, у каждой страны. Шанс на мир, шанс на жизнь, шанс на любовь. Чтобы дети из детских домов нашли себе новых родителей и отпраздновали новый год в новой семье. Чтобы бездомные люди стали счастливы в этот прекрасный день... Чтобы все страны, то есть вся Земля, жили без войны. Я хочу, чтобы мы жили как одна большая семья... Своему родному Казахстану я пожелаю процветания, вечного согласия, чтобы в моей прекрасной стране не было войны, митингов, мятежей.*

Чувства учеников развиваются в процессе усвоения ими языка тех произведений, с которыми они знакомятся на уроках литературы. Согласно концепции Брунера, *познание мира носит прежде всего чувственный и двигательный характер: ничто не может быть включено в мысль, не пройдя сначала через наши чувства и особенно через двигательную активность* [6, 382]. Художественное слово образно, иносказательно, эмоционально, филигранно отточено и подобрано автором для передачи чувств, малейших оттенков в настроении героев, слова выверены и отточены для описания малейших деталей, работающих на создание образов, событий, явлений. Художественное слово помогает понять красоту звучащей речи, затрагивает чувственное восприятие мира учащимися, оно учит эстетическому восприятию окружающего и одновременно формирует этические (нравственные) представления. Так, например, на одном из уроков литературы в 5-ом классе, по выбору учителя, проводится анализ яркого, образного лирического стихотворения С. Острового «У леса на опушке жила Зима в избушке»:

*У леса на опушке жила Зима в избушке.
Она снежки солила в березовой кадушке,
Она сучила пряжу, она ткала холсты,
Ковала ледяные над реками мосты.
Потолок ледяной, дверь скрипучая,
За шершавой стеной тьма колючая.
Как шагнешь за порог - всюду иней,
А из окон парок синий-синий.
Ходила на охоту, ковала серебро,
Сажала тонкий месяц в хрустальное ведро.
Деревьям шубы шила, торила санный путь,
А после в лес спешила, в избушке отдохнуть.*

В ходе урока изучается красота речи, мелодика, образность, ритмика, рифма изобразительно-выразительные средства, *используемые в литературном произведении для того, чтобы вызвать перед глазами читателей зримый образ описываемого предмета, персонажа, происходящих событий и т.п.*[7, 20]. Например, в данном стихотворении Зима предстает одушевленной. Автор создает яркий и красивый образ: олицетворения - *жила Зима в избушке, снежки солила, сучила пряжу, ткала холсты, ковала ледяные да над реками мосты...*; эпитеты – *тьма колючая, дверь скрипучая*, метафоры - *деревьям шубы шила*, то есть укутывала снегом; *ткала холсты*, то есть накрывала снежным полотном поля, реки). Постепенно к ученикам приходит понимание того, каким трудоёмким и сложным является процесс написания любого произведения, а в особенности лирического, что связано с выбором слов, краткостью, лаконичностью, рифмой. В процессе изучения стихотворений учащиеся пробуют себя в стихосложении, как, например, Кецко Анна, ученица 5 «В» класса ГТЛ-ш:

«Тайны Феи»

Тайной остается и загадкой

Кто такая Фея? Где живет?

Может она любит шоколадки?!

А летать она не устает?

Вот бы мне побольше знать о феях,

А ещё бы лучше – повстречать!

Я б её о многом попросила: ...

И пошла фантазия гулять!

Хорошо, что сказки существуют,

Можем мы о многом помечтать...

Художественная литература, как и наука, обладает огромной познавательной силой, дающей представление об окружающем мире, о природе, о людях и т.д., писатель связан с искусством своего и предшествующего времени, со своей эпохой. Ряд произведений содержит описание исторических событий, видных политических деятелей и военачальников, принимавших судьбоносные решения для целых народов и государств. Они являются примерами, созданными в художественной форме, с яркими запоминающимися образами, прошедшими через личность творца (автора) и отражающими оригинальное видение мира. По словам Островского, *литература оживляет голые...факты и делает их понятными; из исторических имен творит живых людей. Историк-ученый только объясняет историю, указывая причинную связь явлений, а историк-художник пишет как очевидец, он переносит нас в прошлые века и ставит зрителем событий* [8, 4]. Таковыми в курсе русской литературы 5 класса являются несколько произведений, первое из которых - патриотическое стихотворение М.Ю.Лермонтова «Бородино», построенное на диалоге двух солдат. Один из которых был участником войны с Наполеоном в 1812 году, а второй - очень интересовался прошедшими событиями, героями той войны, народом-победителем. В этом произведении устами солдата, прошедшего войну, поэт передал своё отношение к Родине и её героическому прошлому. Второе – «Песнь о вещем Олеге» А.С.Пушкина и отрывок из «Повести временных лет» Нестора, сопоставляя которые ребята учатся определять способы и приёмы создания художественных образов, соотнося их с имевшими место историческими событиями (с летописью). Кроме этого определяют значимость и важность авторского воображения при создании образа или произведения. Или произведение Мухтара Шаханова «Отрарская поэма о побежденном победителе, или Просчёт Чингисхана», с помощью ярко собранных образов и пейзажей читатель вновь окунается в события и дела давно минувших дней, сопереживает героям или не одобряет их поступков и деятельности, оценивают нравственные аспекты происходящего.

М.Горький считал главной заслугой литературы ее общественное значение: *Беспощадно ярко освещая пороки жизни, недостатки людей, она воспитывала жажду лучшего, она учила.* По его мнению, *цель литературы — помочь человеку понимать себя самого, поднять его*

веру в себя и развить в нем стремление к истине, бороться с пошлостью в людях, уметь найти хорошее в них, возбуждать в их душах стыд, гнев, мужество, делать все для того, чтоб люди стали благородно сильными и могли одухотворить свою жизнь святым духом красоты [8, 4]. Чем же сильна литература? — спрашивает М. Горький и отвечает: Насыщая идеи плотью и кровью, она дает им большую наглядность, большую убедительность, чем философия или наука [8, 4]. И на уроках литературы ученики «примеривают ситуации на себя», оценивают, учатся мыслить, формировать свою точку зрения, становясь рассудительнее, самостоятельнее, увереннее и образованнее.

Процесс формирования высокообразованной личности не может обойтись без выработки таких качеств, как нравственность, патриотизм, культура, которые прививаются детям разных возрастов посредством художественной литературы. По мнению известного педагога В.А. Сухомлинского, *нравственный облик личности зависит, в конечном счете, от того, из каких источников черпал человек свои радости в годы детства [9, 258].* Наслаждение, познание, воспитание – вот три основные функции литературы, которые дают пищу уму, сердцу, воле. Но, ни одну из них нельзя посчитать главной, доминирующей, так как они всегда действуют слитно. И познание оказывает воспитательное воздействие, и наслаждение развивает человека, его душевный мир, способность более полно и одухотворенно воспринимать прекрасное.

Что же понимается под словосочетанием «высокообразованная личность»? И как художественная литература помогает в ее формировании? В этом отношении интересен опрос учащихся 5,6,10 классов ГТЛ-ш г.Кокшетау.

По мнению пятиклассников (40 опрошенных учеников), высокообразованный человек – это человек, который любит учиться, всё время узнает что-то новое, много читает, трудолюбивый (38 учащихся). Это умный человек (25), получивший высшее образование (12); вежливый, культурный, воспитанный (11), целеустремленный, доводящий дело до конца (6), то есть личность, которая всё знает и может ответить на все вопросы. А художественная литература способствует увеличению словарного запаса (20), помогает развивать воображение (5), учит выражать свои мысли (7), даёт новые знания (7), учит различать добро и зло (5), помогает узнавать хороших авторов (3).

По мнению шестиклассников, высокообразованный человек (19 опрошенных учащихся) – это человек умный, грамотный (12 учеников) с большим словарным запасом, правильной речью, умеющий выражать свои мысли (10). Это высокоинтеллектуальный с развитым логическим мышлением, гений или учёный (8); придерживающийся правил этикета, интеллигентный (7), который любит учиться, всё время узнаёт что-то новое (8), то есть многосторонне развитый человек, умеющий красиво говорить (4). А художественная литература предназначена для того, чтобы становиться грамотнее (8), расширять свой кругозор, получая знания о мире (5), научиться выражать свои мысли (4), изучать жизненные ситуации, описанные в произведениях с различных сторон (4), развивать ум, память, воображение, интересы (4).

По мнению двенадцати опрошенных десятиклассников, высокообразованный человек – это личность, которая выделяется своими знаниями, так как является эрудированной, начитанной, осведомлённой, грамотной, разносторонней (11). Кроме этого еще воспитанной, интеллигентной, приятной в общении (8). Высокообразованный человек имеет хорошее образование, преуспевает, настроен на достижение цели (4), специалист в своей сфере, который может занимать управляющие должности, так как достаточно для этого подготовлен и может внести значительный вклад в развитие своей страны (8). Роль русской литературы велика, так как она заставляет рассуждать, обдумывать ситуации, описанные авторами произведений, поднимает философские вопросы (8), изучение литературы позволяет человеку становиться мудрее, сформировать своё собственное мнение по ряду самых разнообразных вопросов, то есть происходит формирование личности читателя (7).

Подводя итоги опроса, можно сказать, что высокообразованная личность представляет собой человека, выделяющегося среди образованных людей своим стремлением твёрдо идти

к поставленной цели, постоянно пополняя багаж знаний. Вместе с тем, это должен быть обязательно высококультурный интеллигентный человек, приятный в общении, эрудит, возможно, гений или учёный; а, может быть, просто рядовой сотрудник учреждения, школы, вуза и т.п., выполняющий добросовестно и качественно свою работу, которой посвящает время, жизнь, вкладывая душу. Основу в развитии такого человека закладывает именно школа, а точнее уроки литературы, на которых изучаются, анализируются произведения русской, казахской, мировой литературы, являющиеся лучшими образцами искусства своего времени, и способными глубоко затронуть детские души, сформировать личность ребёнка, помочь в становлении и развитии, стать образованнее, культурнее, нравственнее.

Огромную роль в формировании личности ребёнка, его моральных норм, наряду с семьёй, играют изучаемые в школе художественные произведения. Они способствуют нравственному, эстетическому, познавательному, коммуникативному развитию учащихся, формируют его взгляды, вкусы, предпочтения, закладывают основы для развития высокообразованной личности. Эти три составляющие неразрывно связаны друг с другом и среди них нет доминирующей, так как познание оказывает воспитательное действие, наслаждение развивает человека, его душевный мир. Сопереживая героям художественных произведений, дети начинают замечать настроения близких и окружающих людей, их потребности и нужды, пробуждаются чувства, необходимость проявлять участие, доброту, выражать несогласие с несправедливостью. Процесс формирования высокообразованной личности не обходится без выработки таких качеств, как нравственность, патриотизм, культура. Они прививаются учащимся различных возрастов посредством изучения художественной литературы. Высокообразованная личность, имея достаточное количество необходимых умений и навыков, соответствующий уровень культуры, будучи интеллигентной, сможет реализовать себя в выбранной сфере деятельности, показывая высокие результаты на благо своей стране.

Список литературы:

- 1 Сент-Экзюпери А. Маленький принц. – М.: Эксмо, 2010. – 104 с.
- 2 Вяземский П.А. Стихотворения. – Л.: Советский писатель, 1986.
- 3 Живой Пушкин. Сборник творческих работ учащихся городского конкурса рисунков и эссе/ под ред. И.А. Хохловой, С.В. Юрченко. – Кокшетау: «Келешек-2030», 2017.
- 4 Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 1998.
- 5 Блок А.А. Собрание сочинений в девяти томах. Т7. – М.: Гослитиздат, 1962.
- 6 Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов н/Д. Издательство Феникс, 1997 г.
- 7 Есин А.Б. Школьный словарь лит. терминов и понятий. 5-9 кл./ Под ред. М.Б. Ладыгина. – М.: Дрофа, 1995.
- 8 Балатукова З.И. Роль художественной литературы в воспитании молодого поколения// Молодой учёный. – 2015. - №15.
- 9 Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Минск: Народная асвета, 1981.

Н.В. Пивень

ЖОҒАРЫ БІЛІМДІ ТҮЛҒАНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТІҢ РӨЛІ

Баланың жеке тұлға болып қалыптасуына, отбасылық этикалық нормалар мен қатар мектеп бағдарламасында өтетін көркем әдеби туындылар маңызды роль атқарады. Олар оқушылардың бойында танымдық, эстетикалық, коммуникативтік, адамгершілік-рухани қасиеттердің дамуына ықпал етіп, көзқарастарын қалай отырып, талғампаз жоғары білімді тұлғаны қалыптастыруға негіз болады. Осы дүниелер бір-бірімен тікелей байланыста және бір-бірінен артықшылықтары жоқ, себебі таным тәрбиелік жағдай тугыза отырып, адамның ішкі жан дүниесінің дамуына оң әсер етеді. Көркем әдебиетті оқу барысында ондағы кейіпкерлердің басынан өткен оқиғаларды, өз жандарынан өткізе алады сол арқылы

өз жақындарына деген алаңдаушылық, қажеттілік сезімдері оянып, жақсылық жасауда, әдетсіздікпен келіспеушілікте өз ойларын анық жеткізеді. Жоғары білімді тұлғаны қалыптастыруда мәдениеттілік, адамгершілік, елжандылық қасиеттерсіз дамыту мүмкін емес. Олар әр жастағы балалардың бойына түрлі көркем әдеби шығармалармен танысу арқылы дариды. Жоғары білімді тұлға қажетті білім мен білікті, мәдениеттілікті өз бойынан көрсете отыра, өзі таңдаған қызмет түрінде жоғары нәтежие көрсетіп, елдің болашағы үшін еңбек ететін болады.

N. Piven

THE ROLE OF LITERATURE IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF A HIGHLY EDUCATED PERSONALITY

Along with the family, fiction books learned at school are being of great importance in the formation of the personality of the child and his moral standards. They contribute to the moral, aesthetic, cognitive and communicative development of students, shape their views, tastes and preferences, lay the foundation for the development of a highly educated personality. These three components are inextricably linked with each other and there is no dominant among them, since learning has an educational effect and pleasure develops a person, his peace of mind. Empathizing with the heroes of fiction books, children begin to notice the mood of their family members and surrounding persons, their needs and concerns, feelings, as well as the need to empathize and be kind are awakened, they begin to express disagreement with injustice. The process of formation of a highly educated personality does not do without the development of such qualities as morality, patriotism and culture. They are taught to students of various ages through the study of fiction. A highly educated person, having enough necessary skills and abilities, an appropriate level of culture, being intelligent, will be able to realize himself in the chosen field of activity, doing his best for the benefit of his country.

УДК 8.81-13

С.К. Токсанова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

saniya_tok@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ СТИЛИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

В статье подчеркивается важность формирования коммуникативной компетенции не только у студентов-филологов, но и у тех, кто обучается на неязыковых специальностях. Определяются базисные составляющие коммуникативной компетенции: лингвистическая, языковая, речевая, культуроведческая, даются их определения и характеристики. Автором доказывается необходимость формирования стилистической компетенции, что помогает выработать у будущих специалистов умение связно и адекватно выражать свои мысли, строить коммуникативно целесообразные высказывания в устной и письменной форме, пользуясь нужными языковыми и стилистическими средствами в соответствии с целью, содержанием речи и условиями общения. Указывается неоднородность классификации функциональных стилей, условность их разграничения, так как современное состояние русского языка предполагает их взаимопроникновение и взаимодействие.

Ключевые слова: Коммуникативная компетенция, стилистическая компетенция, языковая компетенция, речевая компетенция, культуроведческая компетенция,

функциональные стили, стили языка, публицистический стиль, официально-деловой стиль, научный стиль, разговорный стиль.

Важной задачей, стоящей перед студентами-нефилологами, изучающих русский язык в вузах, является развитие умений оптимально использовать языковые средства при устном и письменном общении, главным образом в тех сферах, непосредственно связанных с их будущей профессиональной деятельностью. Выполнению этой задачи способствует формирование у них коммуникативной компетенции.

В иерархии компетенций главенствующей является коммуникативная, а остальные – лингвистическая, языковая, речевая, культуроведческая выступают как ее базовые составляющие.

Коммуникативная компетенция рассматривается как лингводидактическая и методическая категория, трактуется нами широко: как конечная цель и как планируемый результат. Лингвистическая компетенция включает в себя овладение знаниями о языке как общественном явлении, об устройстве и функционировании языка как знаковой системе, а также необходимыми теоретическими сведениями. Языковая компетенция предполагает владение всеми языковыми средствами и правилами образования и функционирования единиц в той или иной сфере деятельности человека. Под речевой компетенцией, как правило, понимают свободное практическое владение речью, умение говорить правильно, бегло и динамично как в диалоге, так и в виде монолога, хорошо понимать слышимую и читаемую речь, включая умение производить и понимать речь в любом функциональном стиле [1, 39]. Речевая компетенция означает знание способов формирования и формулирования мыслей с помощью языка, умение пользоваться такими способами в процессе восприятия и порождения речи, а также умение студента пользоваться родным языком (языками) в конкретных ситуациях общения, используя речевые, неречевые (мимика, жесты, движения) и интонационные средства выразительности речи в их совокупности. Этот вид коммуникации некоторые исследователи называют также социолингвистической, стремясь этим подчеркнуть присущее обладателю такой компетенции умение выбирать лингвистическую форму и способ выражения в зависимости от условий речевого акта. По мнению Е.А. Быстровой, речевая компетенция – это способность понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватно целям, сферам, ситуациям общения. Она включает в себя знание основных понятий лингвистики речи (в методике их называют речеведческими) – стили, типы речи, способы связи предложений в тексте и т.д.; умения и навыки анализа текста. [1, 41].

Культуроведческая компетенция включает в себя осознание языка как формы выражения национальной культуры, совокупность знаний о материальной и духовной культуре русского и казахского народов, об их социально-культурных стереотипах речевого поведения, о единицах с национально-культурным компонентом значения. Все эти виды компетенций тесно связаны со стилистической компетенцией.

Для продуцирования высказываний в различных ситуациях и сферах общения очень важно формирование стилистической компетенции, которая понимается как овладение стилистическими средствами языка, а также способами их соединения в текстах разных стилей и жанров. Данное определение связывает содержание стилистической компетенции, а следовательно, и методику ее формирования, со всеми другими компетенциями.

Необходимость формирования стилистической компетенции осознается и признается не всеми преподавателями. Многие считают, что можно говорить о стилистической компетенции студентов-филологов, так как это связано непосредственно с их будущей профессиональной деятельностью, а студентам других специальностей ни к чему эта трудоемкая работа. Но в современной жизни является актуальным умение связно и адекватно выражать свои мысли, строить коммуникативно целесообразные высказывания в устной и письменной форме, пользуясь нужными языковыми и стилистическими средствами в соответствии с целью, содержанием речи и условиями общения.

Классификация функциональных стилей внутри одного языка очень часто неоднородна. В настоящее время в лингвистике нет ни одной окончательной (или самой правильной) классификации функциональных стилей языка и речи. На сегодняшний день наиболее распространенной классификацией, основанной на научно-объективном определении объема конкретной сферы деятельности индивида и общества, является следующая дифференциация стилей и соответствующих подстилей:

- Научный стиль (собственно научный, научно-учебный, научно-популярный подстили);
- Официально-деловой (собственно канцелярский, законодательный, дипломатический подстили);
- Публицистический стиль (газетно-публицистический, радио-тележурналистский, ораторский подстиль);
- Художественный стиль или литературно-художественный (поэтический, прозаический, драматический подстиль);
- Разговорный стиль (разговорно-бытовой и разговорно-официальный подстиль).

Надо отметить, что такая классификация, по мнению Костомарова В.Г., чисто условна, так как функционирование и состояние русского языка конца XX – начала XXI в. предполагает взаимодействие и взаимопроникновение стилей, что ведет к сдвигам в соотношении количества подстилей [2, 10]. Итак, появление и увеличение новых типов текстов на стыке жанров и подстилей современных функциональных стилей – веление времени. Именно это обстоятельство является основой формирования новых подстилей, что свидетельствует о все большей дифференциации одной сферы деятельности индивида и общества в большее количество социальных подсфер. (Например, возникновение новых подстилей, связанных с появлением интернета: научно-справочный и научно-информативный). Некоторые из них впоследствии могут стать самостоятельными сферами деятельности, что позволит подстилям перерасти в самостоятельные функциональные стили.

Перейдем к выявлению спорных моментов при рассмотрении особенностей тех или иных стилей. В официально-деловом стиле принято рассматривать информативную функцию, при этом забывают о главной функции языка – волеуказательной. Эта функция особенно в правовой сфере несет особую функцию долженствования, способом проявления которой являются формы сказуемого и модальные слова. Принято считать, что официально-деловой стиль замкнут, мало проницаем для других стилей, но сам активно проникает в различные сферы общения, в другие стили, в том числе и в разговорный.

В научном стиле при разграничении подстилей существуют различные точки зрения, так, в работе Н.И. Колесникова выделяет восемь подстилей: собственно научный, учебно-научный, научно-популярный, научно-публицистический, научно-справочный, научно-информативный, научно-фантастический и т.д. [3, 264]. В данном случае налицо расширенное понимание социальной сферы научной деятельности человека. Тенденция более углубленной, более локализованной дифференциации функционального стиля на подстили наблюдается не только на материале научного стиля современного русского языка.

Принято считать, что основной стилеобразующей чертой научного стиля является безобразность, хотя словесные образы используются в языке науки, они помогают разъяснению понятий, и экспрессивность, и эмоциональность убеждают и доказывают авторскую позицию. Часто эта особенность сближает данный стиль с публицистическим, бывает порой сложно определить, к какому стилю относится тот или иной текст, касается это научно-популярных текстов.

У многих лингвистов вызывает сомнение дальнейшее внутривидовое разграничение публицистического стиля, выделение подстилей. Надо отметить, что этот вопрос является спорным и дифференциация во многих случаях чисто условная, но это дает возможность упорядочить все специфические особенности данного стиля.

Публицистический стиль играет заметную роль в системе разновидностей современного русского языка. Он открыт для элементов официально-делового и научного стилей, в нем находят применение разговорные способы выражения и используются художественные

средства. Использование стандартных выражений в данном стиле обеспечивает оперативность передачи сообщений, но иногда их неуместное употребление наносит отрицательный эффект. Очень сложным является невозможность отличить нежелательный штамп от стандарта. Штамп представляет собой стертое, изношенное выражение, которое вызывает порой неприятие. Современная публицистика страдает излюбленной страстью к использованию заимствованных слов, особенно активным становится употребление иноязычных слов из английского языка, чаще эти слова еще не освоены русским языком. Некоторые из них даже повышаются в ранге, иноязычное происхождение позволяют обозначать более респектабельные, престижные явления и предметы.

Отмечая главнейшую функцию разговорного стиля – функцию общения, при этом упускается функция воздействия. Чаще всего общение бывает непосредственным, контактным, поэтому очень существенную роль играют жесты, мимика, интонация, они воздействуют больше, чем само слово.

Спорным является вопрос о существовании нормы в разговорном языке. Если не отрицается наличие норм, то можно говорить о кодификации разговорного языка. Чем же тогда отличается от кодифицированного литературного языка. Разновидности разговорного стиля разграничиваются официальностью и неофициальностью употребления. Трудно определить их границы.

Принципиальное различие состоит в том, что в основе неофициального разговорного языка лежит неподготовленная диалогическая речь, используемая в семейно-бытовых отношениях, а официального – заранее подготовленная логически последовательная речь с использованием средств литературного языка. Существует огромное количество городских жителей, которые говорят на литературном языке, сложно определяется официальность или неофициальность обстановки общения. Речь идет о проницаемости границы между двумя главными разновидностями, что определяет их взаимодействие и взаимовлияние.

Таким образом, стилистическая компетенция является базисной составляющей коммуникативной компетенции, и ее формирование у студентов, обучающихся на неязыковых специальностях, также важно с точки зрения умения выражать свои мысли в устной и письменной форме в сфере будущей профессиональной деятельности, пользоваться всеми средствами стилистики в соответствии с целями, содержанием речи и условиями общения.

Список литературы

- 1 Быстрова Е.А. Коммуникативная методика в преподавании русского языка и школьный учебник // Русская словесность. – 1996. – №4. – С. 39-43.
- 2 Костомаров В.Г. Наш язык в действии: Очерки современной русской стилистики. – М.: Гардарики, 2005. – 287 с.
- 3 Колесникова Н.И. От конспекта к диссертации: Учебное пособие по развитию навыков письменной речи. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 288 с.

С.К. Токсанова

ОРЫС ТІЛІ САБАҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада тек филолог-студенттердің ғана емес, тілдік емес мамандықтар студенттерінің де коммуникативті құзіреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы көрсетілген. Коммуникативті құзіреттіліктің лингвистикалық, тілдік, сөйлеу, мәдениет танымдық сынды маңызды құрылымдары анықталған. Автор стилистикалық құзіреттілікті қалыптастырудың қажеттілігін дәлелдейді. Қазіргі орыс тілінің жағдайы функционалдық стилдердің өзара қарым-қатынасын қажет ететін болғандықтан, олардың классификациясының әртектілігі мен оларды жіктеу шарттылығы көрсетілген. Қазіргі функционалдық стилдердің жанрлары мен подстильдерінің тоғысуында жаңа мәтіндердің пайда болуы және олардың санының артуы – уақыт талабы. Жеке тұлға мен қоғам қызметінің бір саласының басқа әлеуметтік салалармен тығыз байланысуын көрсететін осы

жағдай жаңа подстильдердің қалыптасуының негізі болып табылады. Мысалы, интернеттің пайда болуымен байланысты ғылыми-ақпараттық және ғылыми-анықтамалық подстильдердің туындауы. Бұлардың кейбірінің өзіндік қызмет саласы болуы подстильдердің дербес функционалдық стильдерге айналуына арқау болады.

S.K. Toxanova

FORMATION OF STYLISTIC COMPETENCE OF STUDENTS IN RUSSIAN LANGUAGE CLASSES

The article emphasizes the importance of the formation of communicative competence not only among students of philology, but also among those who study in non-linguistic specialties. The basic components of communicative competence are determined: linguistic, linguistics, speech, cultural, their definitions and characteristics are given. The author proves the necessity of forming a stylistic competence that helps the future specialists to develop the ability to communicate and adequately express their thoughts, to construct communicatively appropriate utterances in oral and written form, using the necessary language and stylistic means in accordance with the purpose, the content of speech and the conditions of communication. It indicates the heterogeneity of the classification of functional styles, the conventionality of their differentiation, since the current state of the Russian language assumes their interpenetration and interaction.

УДК 378147

А.И. Рустемова, Б.И. Тастемирова
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
rusalis70@mail.ru, tas_balkiya@mail.ru

ПРЕПОДАВАНИЕ ДИСЦИПЛИНЫ «АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК» НА ФИЗИКО-ТЕХНИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ

В статье приведены образцы заданий, направленных на расширение и закрепление профессиональной лексики, которые можно использовать на уроках английского языка для студентов физико-технического факультета. В процессе изучения дисциплины «Английский язык» студенты знакомятся с необходимой профессиональной лексикой, развивают диалогическую и монологическую речь. Подобные занятия позволяют студентам стать высококвалифицированными, востребованными специалистами своего дела. Методика обучения английскому языку студентов физико-технических специальностей разрабатывается именно в этом направлении, интеграции языковой и профессиональной сферы.

Ключевые слова: повышение квалификации, профессиональная лексика, физико-технический факультет, коммуникативная компетенция, подготовка специалистов, решение задач по физике, обсуждение законов по физике.

В данный момент, в условиях расширяющегося международного сотрудничества, увеличивается спрос на специалистов-физиков в совершенстве владеющих английским языком. Это обуславливает необходимость качественной подготовки студентов физических специальностей, профессионально владеющих несколькими языками и тем самым получающих реальные шансы занять в обществе более престижное положение, как в социальном, так и в профессиональном отношении. Знание английского языка дает неоспоримое преимущество, не говоря уже о том, что существенно повышает квалификацию специалиста и делает его более ценным сотрудником. Более половины содержания Интернет

доступно на английском языке. Он так же доминирует по степени использования в науке и литературе. На национальном уровне английский язык играет ведущую роль в научной и технической сфере. В странах с более высоким уровнем владения английским языком работает больше научных сотрудников, а так же выделяется больше средств на научные исследования и развитие [1].

Специалисты, которые хотят быть конкурентоспособными на рынке труда, должны быть в курсе актуальных новостей отрасли, это необходимо для эффективной работы в этой сфере. При этом новая актуальная специализированная литература далеко не всегда оперативно переводится на русский язык. Поэтому, чтобы поддерживать свою профессиональную компетентность, специалистам необходимы знания английского языка.

В ходе обучения, для повышения качества подготовки специалистов используются разные формы ведения занятий: конкурсы, ролевые игры, тематические вечера, олимпиады, конференции на междисциплинарной основе. Такие занятия вызывают профессиональный интерес у студентов, расширяют их кругозор, развивают познавательную самостоятельность обучающегося, превращая его в активного участника учебного процесса. Подобные занятия позволяют студентам стать высококвалифицированными, востребованными специалистами своего дела!

Приведем образцы заданий, направленных на расширение и закрепление профессиональной лексики, которые можно использовать на уроках английского языка для студентов физико-технического факультета.

Task 1: Students try to find answers to different questions on physics and try to give explanation to different physics phenomena.

Question 1: We cannot make water hotter when it is boiling. Why?

Answer: When water is boiling, you can make it hotter, but not as a liquid. We cannot make water hotter than a hundred degrees, because it will turn into water-vapour. But it is quite possible to make water-vapour hotter than the temperature of boiling water.

If we go on boiling water, we are putting heat into it. We must not think that if the water cannot become hotter, the heat is lost. No. The heat goes into water, and the water takes the form of a gas, and the heat still remains. Though the heat is not making water hotter, it makes the water-vapour hotter.

One the other hand, we must always remember that the boiling point of water depends on air pressure.

On the top of a high mountain, where the air pressure is less, the water boil at a lower temperature. At the Dead Sea, which is more than two thousand feet below sea-level, and where the air pressure is greater, the boiling point of the water is higher

Question 2: A full bottle keeps heat longer than a bottle which is half full. Why?

Answer: A bottle full of hot water contains more heat than a bottle which is only half full. Different things take different amounts of heat to be raised to the same temperature.

Let us take some water and the same amount of anything else in the world, and make them five degrees hotter than they were before. We find that we have to put more heat into the water than into the other things.

Question 3: What makes a soap bubble rise and fall? If a soap bubble does not burst too soon, it will begin to fall. Why?

Answer: If we want to explain this, we must remember a balloon which is filled with hot air. It rises for some time and then it falls again. A balloon rises because the hot air inside it is lighter than the air round it; and as it is lighter, it must rise. When the air inside a balloon cools, the weight of the balloon itself makes it fall.

A soap bubble is really a little balloon filled with hot air. The air which fills a soap bubble is warm air from our lungs. This air is much lighter than the air outside. It goes out of our lungs with such force that it can carry the weight of the water which makes the skin of the soap bubble.

But this cannot last for a long time, because the skin of a soap bubble is very thin. So the heat inside a soap bubble soon escapes, and the bubble becomes as cool as the air around it, and it begins to fall.

Question 4: A man taps the wheels of a train at the station. Why?

Answer: The men who tap the wheels of trains at the station must see that none of the wheels are defective before the train goes on.

If the wheel is good, it gives out a clear, ringing sound. But if the wheel is broken, it gives out a cracked sound when a man taps it.

So the men who tap the wheels are able to discover very quickly which wheel is good, and which is bad, and we may say that their work is very important

Question 5: Iron seems colder than wood. Why?

Answer: When we touch a cold or a hot thing, our feeling does not always depend on how cold or hot the thing really is. The pen and the pencil on your table are both of the same temperature, but the pen seems to you much colder than the pencil. All the parts of a hammer are of the same temperature, but the iron part of it seems much colder than the wooden part.

In all these cases the thing which we touch is colder than our skin. So the heat goes from our skin into that thing. Our feeling depends on the fact how quickly the thing takes heat from our fingers.

Iron takes heat quickly from our fingers; it makes our fingers cold, and so we say that it is cold. But wood does not take heat away so quickly from our fingers, and we say it is not so cold.

So we must say that iron is a good conductor of heat, and wood is a bad conductor.

Question 6: Your face turns pale when you are frightened. Why?

Answer: The skin of our faces has a certain colour. But the main part of the colour of the face is the colour of the blood shining through the skin.

When a person is frightened, the brain sends impulses to the blood-vessels of the face which become constricted and allow very little blood to pass through the skin of the face. So we see that the face is almost white.

But your face may turn pale not only when you are frightened. Bad air, for example, can make your face turn white, too.

When a person's face becomes very pale, we must understand that he may faint. If not enough blood is passing through his face, not enough blood may pass through his brain, because the blood-vessels of the brain may be constricted too.

Question 7: Why do we put a spoon in a glass before we pour hot water into it?

Answer: When we pour hot water into a glass, the heat may sometimes expand inside of the glass too quickly and break the glass.

A spoon is a good conductor, and if we put it in the glass, it takes some of the heat from the water.

The best spoon for this is silver or copper. But any spoon will be good, because all metals are good conductors of heat.

Question 8: What makes the wind whistle?

Answer: We do not so easily notice the whistling and all other sounds which the wind makes when we are out of doors. But we easily notice all these sounds when we are in a house.

Why? Because when the wind blows through chinks of doors and windows, it meets all kinds of things. The wind makes these things tremble and vibrate and so produces all kind of sounds.

Sometimes people are frightened by these noises. But if they go out of door into the wind, they will not hear the whistle so well, because what our ears can hear is not the wind, but the sounds which are made by trembling and vibrating [2].

Task 2: Students prepare interesting information, relating to the Earth, the Moon, planets, stars and gravitation. They try to master the subject astronomy and find answers to interesting facts that happen day by day.

For example:

1. Why doesn't the Moon fall onto the Sun?
2. Why is there no air on the Moon?

3. Why do astronomers observe eclipse?
4. Why do stars look like stars?
5. What constellations can we see in the sky?
6. What is inside the Earth? [3].

Task 3: Students try to solve problems in physics and give the detailed analysis of the results.

For example:

1. Determine the ratio of the mass of the Sun to the mass of the Earth if the period of revolution of the Moon round the Earth is 27.2 days and the mean distance from the Earth to the Moon is 384000km.

2. A radio signal sent to the Moon will be reflected by its surface and return to the Earth. Determine the mean orbital velocity of the Moon around the Earth.

3. Calculate the approximate size of a water molecule assuming that molecules are spherical and touch each other [4].

Task 4: Students prepare presentations to topics, related to elementary physics: Kinematics, Dynamics, Statics, Work, Power, Energy, Mechanical oscillation, Mechanical waves, Mechanics of liquids, Molecular physics, Mutual conversion of liquids and gases, Properties of liquids, Static electricity, Electric current in various media, Magnetism, Mirrors and lenses [5].

Task 5: Find out the best student who knows physics laws. Students give explanation to different physics laws.

1. What is the first law of motion? --Every body continues in its state of rest or of uniform motion, in a straight line unless compelled to change that state by some external force.

2. What is the third law of motion? --Action and reaction are equal and opposite in direction.

3. What is kinetic energy? --Energy of motion; i. e. the power of doing work that a body has by virtue of its motion. For example: the energy of running water.

4. What is potential energy? --Energy of position; i. e. the power of doing work that a body has by virtue of its position. For example: the energy of a head of water.

5. How are these varieties of energy related? --They are mutually convertible. Either may be converted into an equivalent amount of the other.

6. What is a pendulum? --A weight suspended so as to be able to swing to and fro.

7. What is an oscillation? --The motion from one end of the arc to the other.

8. What is Archimede's principle? --A body's loss of weight when immersed in a fluid equals the weight of the fluid which it displaces, i. e., it equals the weight of a like volume of the fluid.

9. What are the laws of boiling?

Under a constant pressure, every liquid begins to boil at a certain temperature which is invariable for the given substance.

10. How is light propagated? --In straight lines, as long as it travels in a homogeneous medium.

11. What is a transparent body? --One that transmits light so freely that objects may be distinctly seen through it.

12. What is an opaque body? --One that does not transmit light.

13. What is the cause of a rainbow? --The refraction, reflection and dispersion of sunlight by rain- drops.

14. What is the first law of magnetic poles? --Unlike poles attract each other ; like poles repel each other.

Task 6: Students search the web and find answer to questions:

a) What are the advantages and disadvantages of using nuclear power?

b) Applications of nuclear energy.

c) Describe the advantages of using new types of reactors.

3) What new conducting, semiconducting, magnetic and other types of materials do you know?

4) Describe the advantages of using new types of materials.

4) Using Internet resources find legends about constellations and retell them.

Task 7: Students show some experiments and answer the question:

What do the experiments show?

Experiments:

1. Light and colour - Spinning disk - When you spin the disc, these colours will mix together to produce white.

Spin the disc as quickly as possible. The colours merge together and the disc looks almost white.

2. Gases and Heat - Gases expand a lot when they are heated, and contract a lot when cooled.

Place the balloon in a large vessel of hot water. The balloon starts inflating and eventually stands up right as the air inside the bottle expands.

3. Centripetal force – Can you turn a bucket of water upside-down without the water falling out? You can with the help of centripetal force.

4. How can you take the coin from the bowl with water without getting your fingers wet? - Put the coin into the bowl. Pour water into the bowl so it covers the coin. Carefully place the warm jar upside-down near the coin.

5. How can you lift the small pieces of paper with the help of a balloon? - The balloon sticks the small pieces of paper if you rub it against your sleeve, because it becomes charged.

Task 8: Students act out the roles based on the given conversation and use new vocabulary of the lesson.

B: Excuse me, I brought my television here to be fixed, is it ready yet?

A: Well, I'm afraid I have some bad news. Your TV has heat stress damage

B: What's that?

A: It's caused by heat from the power supply

B: What could have caused it?

A: Have you left your TV on for any long periods of time?

B: Well, yes I went away for a long weekend and forgot to turn it off, it was on for four days.

A: That'll be what caused the damage.

B: Really?

A: Yes. You shouldn't put that much heat stress on your electrical equipment.

B: So, can you repair it?

A: I can repair it. It just needs some new components [6].

Task 9: Read and translate the Russian sentences into English and then give their Russian version again.

Russian version	Russian version
Каково время жизни данного состояния?	What is the lifetime of this state
Реакция срыва.	Stripping reaction.
Реакции передачи нуклонов имеют место во внешних слоях ядра.	Nucleon transfer reactions occur in the outer layers of the nucleus.
Эти реакции разрешены. Эти реакции (строго) запрещены.	These reactions are allowed. These reactions are strictly [highly, strongly] forbidden
В тяжёлых ядрах энергетические уровни расположены ближе.	In heavy nuclei the spacing is smaller.
Удельная активность препарата	Specific activity of the source.
Измерение периода полураспада изотопа.	Measurement of the half-life of an isotope.

Сферы профессиональной деятельности все более настоятельно требуют решения задачи формирования у студентов таких компонентов коммуникативной компетенции, которые будут востребованы при работе по специальности. Методика обучения английскому языку студентов физико-технических специальностей разрабатывается именно в этом направлении, интеграции языковой и профессиональной сферы. В связи с этим возникает задача отбора соответствующей терминологии, характерной для узких специальных областей, выявления

типичной для профессиональных сфер лексических оборотов и т.д., и связанных с ними разделов грамматики.

В зависимости от содержания профессиональной деятельности начинают доминировать такие формы учебной деятельности, как перевод текстов по специальности или подготовка презентаций на профессионально важные темы, или обобщение результатов исследований в статьях или докладах на иностранном языке и т.д. Использование таких разнообразных заданий позволяет эффективно формировать языковую и речевую компетенцию, необходимые для использования в последующем английского языка в профессиональной среде.

Таким образом, через развитие необходимых профессиональных компетенций студентов решается одна из важнейших проблем современного высшего образования в эпоху глобализации – подготовка специалистов, готовых к социальной и академической мобильности и компетентных в профессиональном отношении.

Список литературы:

- 1 Образованная страна.– №24 (61) . – 27 декабря, 2016.
- 2 Y. Perelman “Physics for entertainment”. Moscow: Mir Publishers, 1980, p. 221. (in English)
- 3 Y. Perelman “Astronomy for entertainment”. Moscow: Mir Publishers, 1980, p. 194. (in English)
- 4 R. Gladkova and N. Kutyllovskaya “Selected questions and problems in physics”. Moscow: Mir Publishers, 1989, p. 368. (in English)
- 5 Sh. Amirov “Elementary physics”, Baku - 2012, p.292. (in English)
- 6 Evans V. Electronics [Student's Book]: English for specific purposes -Newbury: Express Publishing, 2015.

A.I. Rustemova, B.I. Tastemirova

TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO STUDENTS OF PHYSICS AND TECHNICAL DEPARTMENT

This article gives examples of tasks aimed at expanding and consolidating the professional vocabulary, which can be used at English language lessons for students of the physics and technical departments. During the process of learning English language students get acquainted with the necessary professional vocabulary, develop dialogical and monolog speech. These types of activities help students to become highly qualified specialists in their field. The methodology of teaching English to students of physics and technical specialties is being developed precisely in this direction, the integration of the linguistic and professional spheres.

А.И. Рустемова, Б.И. Тастемирова

ФИЗИКА- ТЕХНИКАЛЫҚ ФАКУЛЬТЕТІНДЕ "АҒЫЛШЫН ТІЛ" ПӘНІН ОҚЫТУ

Мақалада кәсіби лексиканы кеңейтуге және нығайтуға бағытталған үлгілері берілген, физика техникалық факультетінің студенттері үшін ағылшын тілі сабағында қолдануға болады. Ағылшын тілін үйрену барысында студенттер қажетті кәсіби сөздікпен танысады, диалогтық және монологтық сөйлеуді дамытады. Мұндай сабақтар студенттерге өз саласында жоғары білікті мамандарға айналуға мүмкіндік береді. Ағылшын тілінің әдістемесі физика-техникалық мамандарын оқыту бойынша тілдік интеграция және кәсіби саласында әзірленеді.

Л.В. Тургинбаева
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
г. Шымкент, Казахстан
Laura.g.75@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА В КОНТЕКСТЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Публикация посвящена проблеме интеграции полиязычного образования в учебный процесс высшей школы Казахстана, что выражается в формировании навыков иноязычного профессионального общения как компонента профессиональной компетенции выпускника педагогического вуза. В неязыковом вузе обучение иностранному языку приобретает профессиональную направленность, что подразумевает соответствующую методику подбора и организацию тематического материала, а также развитие определенных навыков и умений, необходимых для будущей профессиональной деятельности. Поскольку в условиях казахстанского образования создание иноязычной профессиональной языковой среды только средствами традиционного аудиторного занятия не представляется достаточно эффективным, то автор статьи предлагает создать «виртуальную иноязычную языковую среду» на базе Интернет-урока, в основе которого лежат такие виды деятельности как поиск, публикация и коммуникация. Репрезентация языковой реальности посредством заданий и электронных средств используемых в Интернет-уроке, обеспечивает формирование и развитие навыков иноязычного профессионального общения.

Ключевые слова: полиязычное образование, иноязычное профессиональное общение, формирование навыков иноязычного профессионального общения, иностранный язык для профессиональных целей, иноязычная речевая деятельность, педагогический вуз, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), Интернет-урок

В условиях индустриально-инновационного развития Казахстана проблема полиязычного образования в республиканской высшей школе достаточно актуальна.

Понятие «полиязычное образование» трактуется как целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам [1].

Внедрение в учебный процесс высших учебных заведений обучения на трех языках (казахском, русском и английском) является значительный вкладом в реализацию Концепции развития образования Республики Казахстан до 2015 года, где в одну из ключевых компетенций включены трехязычие, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность [1].

В основных положениях Концепции упоминается, также, что интенсивные темпы и уровень развития науки и техники в мире требуют свободного владения иностранными языками для более качественного и полноценного получения необходимых теоретических и практических знаний, умений и навыков [1].

Из вышеследующего можно заключить, что сегодня профессиональная компетентность выпускника педагогического вуза определяется не только объемом специальных знаний, но и в большей, чем прежде, мере уровнем владения иностранным языком (ИЯ), достаточным для успешного функционирования в ситуациях профессионального иноязычного общения.

Поэтому проблема обучения ИЯ как языку профессионального общения (ПО) в рамках высшей школы очень актуальна.

В педагогическом вузе, где студенты приобретают знания, умения и навыки своей будущей профессиональной деятельности, обучение ИЯ имеет свою специфику. ИЯ приобретает статус профессионально-направленного, т.е. ИЯ для специальных целей (ИЯСЦ) (в английской терминологии – English for Specific / Professional Purposes – ESP).

В настоящее время нет четкого понятия «иностранный язык для специальных целей». Большинство исследователей согласны в главном: специальный язык не существует отдельно от общего языка, а является его составной частью и в полной мере с ним взаимодействует [2].

Основная отличительная черта ИЯСЦ состоит в том, что предполагаемый курс строится на основе конкретных профессионально-значимых целей и задач обучаемых [3, 4], что выражается в соответствующей методике подбора и организации тематического материала, а также в развитии определенных навыков и умений, необходимых для будущей профессиональной деятельности.

Специфическая особенность обучения ИЯСЦ заключается в том, что для каждой профессиональной области и специальной дисциплины составляется курс обучения ИЯ, характерный непосредственно для данной области и дисциплины.

Считается, что практической целью обучения ИЯ является речекommunikативность [4, 113].

В связи с этим, учение ИЯ представляет собой общение обучаемых на ИЯ друг с другом и с преподавателем, а преподавание ИЯ – коммуникативную деятельность обучающего, выступающую как средство решения собственно учебных задач, как способ организации общения обучаемых и как общение с ними. Если в условиях обучения любому другому предмету функцией общения является лишь организация предметной деятельности обучаемых, то при обучении ИЯ сама предметная деятельность обеспечивает благоприятные условия для общения участников дидактического процесса [6, 302-303].

При изучении ИЯ на основе принципов полиязычия у студентов формируется новая система коммуникации, которая накладывается на уже имеющуюся систему общения на родном языке. Ставится знак равенства между задачами: обучить иноязычному общению и иноязычной речевой деятельности (РД) – т.е. формирование умений общаться на изучаемом языке практически предполагает обучение всем видам РД (аудированию, говорению, чтению и письму) [5, 26].

Программа обучения ИЯ в высшей школе в рамках полиязычного образования преследует следующие цели:

- обучить будущих специалистов умениям и навыкам чтения и реферирования литературы по специальности на ИЯ в целях общего и умственного развития студентов (общеобразовательная цель);
- использовать ИЯ как средство воспитания личности компетентного специалиста (воспитательная цель);
- выработать навыки устного иноязычного общения (коммуникативная цель);
- приобщить будущих специалистов к культуре и традициям разных народов посредством совершенного владения тремя языками, способствуя тем самым формированию полиязыковой личности будущего педагога.

В условиях казахстанского образования создание иноязычной профессиональной языковой среды только средствами традиционного аудиторного занятия не представляется достаточно эффективным. Таким образом, появляется потребность исследовать инновационные методики на основе технологий, позволяющих создать «виртуальную» языковую реальность.

Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) позволяют создать виртуальную образовательную среду – репрезентацию языковой реальности, в которой деятельность субъектов взаимодействия, такая же реальная, как и в естественной языковой

среде, обеспечивает формирование и развитие навыков иноязычного профессионального общения.

Наиболее общие виды деятельности с применением ИКТ и ресурсов сети Интернет – *поиск, публикация и коммуникация* – составляют основу организационной формы обучения, которая рядом исследователей (Брылева, 2007) определена как *Интернет-урок*.

Интернет-урок в общем смысле – это форма организации учебного процесса, предполагающая использование ИКТ в аудиторном занятии и для самостоятельной работы студентов, а также особым образом построенную подачу учебного материала и виды работы с ним. В методической литературе понятие «Интернет-урок» используется в различных смыслах. Одни методисты понимают под этим традиционный *урок* в аудитории с использованием Интернет в ходе работы над учебным материалом (Belisle, 1996; Chun, 1994), другие рассматривают Интернет-урок как отдельный *жанр* учебной работы (Kuang-wu, 2000; LeLoup, 2003; Singhal, 2000), требующий специальной разработки методических подходов. Также встречается определение Интернет-урока как единицы *учебного материала* (Warshauer, 1998) и *плана урока* в форме гипертекста (html lesson layout) со ссылками и заданиями (Владимирова, 2002) [7].

Мы вслед за Е.А. Брылевой (2006) в понятие «Интернет-урок» включаем:

1) сценарий учебных действий в форме информационного ресурса, размещенного в обучающей оболочке или на портале факультета и доступного студентам в сети Интернет; 2) вид учебной деятельности (жанра урока), основы очного аудиторного занятия; 3) модуль электронного курса, включающий учебные материалы (ресурсы), коммуникативные сервисы (форумы) и формы автоматизированного контроля (тесты) [8].

Для аудиторного Интернет-урока как вида деятельности необходим опорный «план действий», поэтому во втором случае Интернет-урок имеет значение и сценария (ресурса), и деятельности. Разработка содержания, формы и сценария Интернет-урока осуществляется преподавателем для усвоения разделов учебного материала в соответствии с учебным планом предмета и базовым учебником дисциплины.

Структурно Интернет-урок мало отличается от обычного урока в аудитории и рассчитан на тренировку всех аспектов речевой деятельности, но с использованием электронных средств. Однако даже аудиторный Интернет-урок более ориентирован на самостоятельную работу студентов и обычно продолжается дома или в компьютерном классе во внеаудиторные часы. Студенты могут разделить задания урока на отдельные модули или порции, выполняя их в удобное время и с индивидуальной скоростью. Интернет-урок не является самоцелью или данью моде на информационные технологии и должен включать такие специфические задания, при выполнении которых без компьютера нельзя обойтись.

Интернет-урок как ресурс может объединять в себе задания, упражнения, тесты и мини-проекты. В то же время, он может являться минимальной единицей для таких форм организации обучения, как электронный исследовательский проект, который в свою очередь может служить элементом проектной технологии обучения, где несколько Интернет-уроков могут быть последовательно или модульно объединены общим сценарием.

Пример заданий для подобного аудиторного Интернет-урока разработан Е.А. Брылевой [8] и приведен в таблице 1.

Таблица 1 – Задания к Интернет-уроку по теме «Homes: Styles and Design»

Задание	Комментарии
<p>1. Go to Glossary (http://www.bbc.co.uk/homes/glossary) and make out the features of the Styles: Baroque, Rococo, Art Deco, Modernism, Empire, Japanese Save info to your Journal. Use your task sheets. Fill in the blanks and answer the questions.</p>	<p>Поиск и просмотровое чтение информации в компьютерном классе, словарная работа с упражнениями, устное обсуждение (15 мин.)</p>

<p>2. Study the Period Styles at the Period Style section: (http://www.bbc.co.uk/homes/design/period_style/)</p> <p>a)Victorian b)Gothic c)Modernism d)1960s</p> <p>Answer the question: What is a period Style? What are its components?</p> <p>Go to personality style test to find out which style suits you best and a personality colour test to decide on colours.</p> <p>Explore the style(s) you get as “results”, save to your Journal if you find it ok with you. If you are not satisfied with the choice the machine’s done for you, choose a style or two on your own.</p> <p>Make up a list of words and expressions (Thesaurus) describing the features of the style(s) you have chosen.</p> <p>Choose 5-7 sentences for back translation using your Thesaurus.</p>	<p>поиск и сканирование информации в компьютерном классе в 4 минигруппах, устное обсуждение (15 мин.)</p> <p>самостоятельная работа в компьютерном классе (0,5 ч), с последующей устной работой с тезаурусом в аудитории (0,5 ч.)</p>
<p>3. Form 4 mini-groups (3 students each). Decide on the style you will work with. Find on the Internet some info about its history, its description, examples with illustrations. Pick out useful key words. Discuss your choices in the Group Forum. Distribute the topics among the members and search for info:</p> <p>1) Style’s origin, history, interesting facts</p> <p>2) The style’s main features at present</p> <p>3) Examples of the style (architecture, interior design, fine arts, etc)</p> <p>Go to Moodle Design and Style Glossary and fill in about 15-20 units each. Supply your vocabulary units with descriptions and illustrations if possible.</p> <p>Make up a short oral presentation of the chosen style.</p>	<p>самостоятельная работа над мини-проектом: поиск информации, ее организация, обсуждение в форуме, работа с лексическим материалом (электронные словари), устная презентация результатов проекта (4 часа).</p>

Таким образом, исходя из вышесказанного, следует сделать вывод, что моделирование процесса формирования навыков иноязычного профессионального общения у студентов педагогических специальностей в контексте полиязычного образования будет эффективным, если в процесс обучения ИЯ интегрировать Интернет-урок, позволяющий создать «виртуальную» языковую реальность, в которой деятельность субъектов взаимодействия, такая же реальная, как и в естественной языковой среде, будет способствовать формированию и развитию навыков иноязычного профессионального общения.

Список литературы:

- 1 Концепция развития полиязычного образования в Республике Казахстан. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2008. – 19 с.
- 2 Астрова, В.С. Деловой английский язык на краткосрочных курсах для взрослых (специфика и цели обучения) / В.С. Астрова // Лингводидактические проблемы обучения иностранным языкам: Межвузовский сборник. – СПб.:СПбГУ, 2001. – С. 87–97.
- 3 Алексеева, Л.Е. Оптимизация процесса обучения иноязычному профессионально ориентированному общению студентов факультета между-народных отношений: (На материале англ. яз.): Дис. канд. пед. наук: (13.00.02) / Л.Е. Алексеева; С. – Петербург. гос. ун-т. – СПбГУ, СПб., 2002. – 313 с.
- 4 Копейна, Н.С. Мотивация учебной деятельности / Н.С. Копейна, Н.М. Владимирова // Вопросы практической психодиагностики и психологического консультирования в вузе. – Л.: Изд-во Лен. гос. ун-та, 1984. – С. 113–118.
- 5 Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е.И. Пассов. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
- 6 Владимирова, Л.Н. Интернет на уроках иностранного языка// Иностранные языки в школе, 2002. – № 3. – С. 39–41.

7 Брылева, В.А. Развитие межкультурной компетенции студентов-лингвистов средствами виртуальной образовательной среды специального факультета. /В.А. Брылева. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2007

8 Брылева, В.А. Интернет-урок как средство формирования коммуникативной компетенции лингвистов/ В.А. Брылева. – Язык. Культура. Коммуникация//Материалы Международной научной конференции, г.Волгоград, 18-20 апреля 2006 г., часть 3/ВолГУ. – Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. – С. 338-342.

L.V. Turginbayeva

DEVELOPMENT OF FOREIGN-LANGUAGE PROFESSIONAL COMMUNICATION COMPETENCE WITH THE STUDENTS OF TEACHER TRAINING UNIVERSITY WITHIN THE FRAMEWORK OF MULTILINGUAL EDUCATION

The publication “Development of Foreign-Language Professional Communication Competence with the Students of Teacher Training University Within the Framework of Multilingual Education” written by L.V. Turginbayeva focuses on the problem of integration of a multilingual education model into Kazakhstani higher school training process. Thus, this is expressed in the formation and development of foreign-language professional communication competence as a key component of the professional competence of a teacher-training institution graduate. In a non-linguistic higher educational institution, foreign language training acquires a professional character, which implies an appropriate methodology for selecting and organizing some thematic content, as well as developing certain skills necessary for future professional activity. Since within the context of Kazakhstani education the creation of a foreign professional linguistic environment by means of a traditional classroom activity does not seem to be effective enough, the author of the publication proposes to set up a “virtual” foreign linguistic environment based on an Internet lesson, which covers such activities as search, publishing and communicating.

The Internet-based lesson aims at creating a “virtual” linguistic environment, in which the activity of actors of interaction, as real as in the natural linguistic environment, and will contribute greatly to the formation and development of foreign-language professional communication competence.

The article also reveals the concept and specific features of the Internet-based lesson as a form of training.

Л.В. Тургинбаева

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОО-ДАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ШЕТТІЛДІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫН КӨПТІЛДІ БІЛІМ КОНТЕКСТІНДЕ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Л.В.Тургинбаеваның «Педагогикалық ЖОО-дары студенттерінің шеттілдік қарым-қатынас дағдыларын көптілді білім контекстінде қалыптастыру» атты мақаласы Қазақстан жоғары мектептерінің оқу үдерісіне көптілді білім беруді кіріктіру мәселесін қарастырады. Бұл шетел тілінде кәсіби қарым-қатынас дағдыларын педагогикалық ЖОО-н бітірушінің кәсіби құзіреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде қалыптастыруды көздейді. Тілдік емес ЖОО-дарында шетел тілін оқыту қажетті әдістемені таңдай алуды, тақырыптық материалды дұрыс ұйымдастыруды, сондай ақ болашақ кәсіби қызметі үшін қажетті біліктер мен дағдыларды дамытуды алдына мақсат етіп қоятын кәсіби бағытта жүргізіледі. Қазақстандық білім беру жағдайында кәсіби шеттілдік ортаны құру үшін тек қана дәстүрлі әдістермен жүргізілетін сабақтар айтарлықтай нәтиже бере қоймайтындықтан, мақала авторы «іздеу», «жариялау», «қарым-қатынас» сияқты қызмет түрлерін негізге алатын Интернет-сабақ арқылы «виртуальдық» (нағыз шынайы) шеттілдік ортаны құруды ұсынады.

Осылайша, субъектілерінің өзара әрекеттесу түрлері де табиғи тілдік ортадағы сияқты «виртуальдық» тілдік шынайылықты құруға мүмкіндік беретін Интернет-сабақ шеттілдік кәсіби қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырып дамытуға оңды ықпал етеді.

Мақалада, сондай-ақ, оқыту нысаны ретінде Интернет-сабақ ұғымы мен оның өзіндік ерекшеліктеріне де жан-жақты тоқталады.

УДК 372.881.1

G.K. Tussupova, T.V. Zhussupov, A.D. Berdesch
Eurasische Nationale Universität namens L.N. Gumilejw, Astana, Kasachstan
tusgul@mail.ru, timurvictorovich@gmail.com

ZUR FRAGE DER POLYLINGUALITÄT IN DER BILDUNG ALS FAKTOR FÜR DIE ENTWICKLUNG EINER WETTBEWERBSFÄHIGEN WIRTSCHAFT

Dieser Artikel beschreibt die Vorteile von Polylingualität. Spezifische Argumente werden für das Erlernen von Fremdsprachen gegeben. Im Artikel werden die Fragen zum Thema der Polylingualität in der Bildung in Kasachstan und in der Welt beruecksichtigt.

Die Möglichkeit wird betrachtet Englisch in Bildungsinstitutionen zu studieren. Es werden Materialien angegeben, die die Faktoren beschreiben, die zur Ausbildung hochgebildeter Fachkräfte beitragen. Der Artikel beschäftigt sich auch mit den Fragen der Bildung einer multikulturellen Persönlichkeit.

Schlüsselwörter: Polylingualität, Bildung, Politik der Dreisprachigkeit, Englisch, Sprachspiel, Sprachen.

Das 21. Jahrhundert ist die Zeit der Entwicklung von hohen Technologien und der Globalisierung des Informationsraums.

Diese Prozesse koennen nicht in einem Land oder von einem Volk getrennt durchgeführt werden. Der Fortschritt der Menschheit ist ein Ergebnis der gemeinsamen Arbeit von Menschen der ganzen Welt, die wiederum durch das gegenseitige Verständnis der Menschen, die verschiedenen Sprachen sprechen, erreicht wird.

Dieses Verständnis basiert auf Polylingualität. Das Beherrschung von mehreren Sprachen eröffnet eine Vielzahl von Möglichkeiten. Der Mensch wird in der Lage nicht nur einen anderen Menschen aus einem anderen Land zu verstehen, sondern auch die Welt durch das Prisma der anderen Sprache vorzustellen und engagiert produktiven Dialog in dieser sprache wahrzunehmen und durchzufuehren.

Es ist auch wissenschaftlich erwiesen, dass ein Polyglott flexibler und kreativer als ein einsprachiger Mensch ist, er hat eine bessere Aufmerksamkeit und Organisation, kann besser sowohl verbale als auch nonverbale Probleme lösen [1]. Das beweist, dass die Polylingualität in der Bildung Vorteile haben kann.

Polylingualität in der Bildung ist eine Form des Studiums, die sich weltweit als Reaktion auf die sprachliche und kulturelle Vielfalt entwickelt wurde. Die Länder auf der ganzen Welt kennzeichnen sie als Folge der Migration und Globalisierung [2]. Dieser Begriff wurde 1999 von der UNESCO-Resolution durchgefuehrt.

Die Praxis der Polylingualität in der Bildung wird in vielen Ländern der Welt angewandt und hat viele Strategien und Modelle, die von den Gründen für die Einführung einer mehrsprachigen Bildung abhängen.

In Kasachstan stammt die Sprachenpolitik in dieser Richtung im Jahr 2007. Der grundlegende Faktor war der zielbewußte Prozess - die Weltkultur mit den Mitteln mehrerer Sprachen vertraut zu machen. Die Sprachen, die studiert werden, sind der Weg, die Sphäre des Fachwissens zu begreifen [3].

Eine Person, die mehrere Sprachen spricht kann als eine Sprachpersönlichkeit bezeichnet werden, dann sagt man vom Komplex der psychophysiologischen Eigenschaften, die es einem Individuum ermöglichen, Sprachaktivität gleichzeitig in mehreren Sprachen durchzuführen.

Eine kritische Analyse organisationaler Sprachspiele sollte unseres Erachtens daher besonders auf die Sprachfähigkeit von Managern fokussieren. Dabei soll der Begriff des Managements durchaus weit gefasst werden und sich keineswegs auf Topmanager beschränken. Es ist zu vermuten, dass die beschränkten kommunikativen Kompetenzen nicht erst in Toppositionen „erworben“, sondern bereits im Studium und auf dem Weg durch organisationale Karrierepfade geprägt werden.

Wenn wir diese Person als eine kommunikative Persönlichkeit darstellen, dann sprechen wir von einer Gesamtheit der Fähigkeiten für das verbales Verhalten und den Gebrauch von mehreren Sprachen als Mittel zur Kommunikation mit Vertretern verschiedener Sprachgesellschaften. Das ist auch die Persönlichkeit, die in das lexikalische System mehrerer Sprachen integrierte Gesamtheit von weltanschaulichen Einstellungen, Wertorientierungen, Verhaltenserfahrungen begreift [4].

Der Vorteil des Unternehmens wird die Behandlung der Ereignisse der Sprachspiele in verschiedenen Darstellungen sein: technische, rechtliche, moralische und so weiter. Es wird festgestellt, dass der wirtschaftliche Erfolg eines Unternehmens von der Möglichkeit der Kommunikation außerhalb seiner Region abhängt. Ein Sprachspiel ist jede Form von verbalem Ausdruck in einem praktischen Kontext, das heißt, mehrere Arten der Verwendung von Zeichen, Wörtern und Sätzen.

Unternehmen sind nach seiner Auffassung konstitutiv polylingual. Unternehmen reagieren nicht nur auf Preissignale, sondern Ereignisse in einer Reihe von Sprachspielen verarbeiten und entscheiden können. Moralische Kommunikation stabilisiert die ökonomischen Handlungen und trägt damit einen großen Teil der Verantwortung für ökonomischen Erfolg oder Misserfolg. Moral hat ökonomische Konsequenzen, ohne auf den ökonomischen Code reduziert werden zu können oder in diesen übersetzt werden zu müssen.

J. Wieland spricht in diesem Zusammenhang auch vom „moralökonomischen Paradoxon“. Grundsätzlich muss man unterstellen, dass Organisationen nicht nur offen sind für die vielfältigen Kommunikationskompetenzen ihrer individuellen Mitglieder, sondern in ihrer Lebensfähigkeit von genau dieser Offenheit abhängen.

Unternehmen sind konstitutiv auf die Fähigkeit angewiesen, polylinguale Diskurse zu generieren und zu stabilisieren. Der Blick der Governanceethik richtet sich bisher in erster Linie auf die institutionellen Arrangements innerhalb der Organisation, die es den Individuen ermöglichen, ihre Kompetenzen in den unterschiedlichen Sprachspielen einzubringen. Das zeigt sich sehr schön in den Konsequenzen, die sich innerhalb der Theorie aus der Unvollständigkeit von Verträgen ergeben.

In jeder formalen vertraglichen Beziehung eines Unternehmens läuft ein ‚impliziter‘ Vertrag mit, der aus wechselseitigen Versprechungen und Erwartungen besteht, die verbindlich sind, obwohl sie nicht expliziter Bestandteil des formalen Vertrages sind. Die Polylinguistik ist ein spezifisches "diversity management", nicht im Sinne einer zusätzlichen Managementfähigkeit, sondern als Fundamentaloperation. Polylinguistik in diesem Sinne lässt sich als Sprachspielmanagement deuten [5, 107].

Als Ausgangspunkt der Überlegungen zur modernen Wirtschaftsentwicklung werden zwei Rahmenbedingungen gesetzt: eine - praxeologische und die andere - theoretische.

Die praxeologische Rahmenbedingung ist die Globalisierung. Unter Globalisierung meint man in diesem Zusammenhang die Herausbildung weltweiter standardisierter Konsumpräferenzen, die Bereitschaft und Fähigkeit von Unternehmen, die eigenen Ressourcen mit dem weltweit jeweils fortschrittlichsten Produktions- und Distributionswissen anderer Wirtschaftsakteure zu kombinieren, die Entwicklung und Nutzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien, die Herausbildung eines globalen Kapitalmarktes sowie die damit zusammenhängende weltweite Kooperationsfähigkeit, die man gleichsam als rekursives Element zur globalen Wettbewerbsfähigkeit herausarbeitet.

Aus dieser Entwicklung lassen sich verschiedenste Konsequenzen für die wirtschafts- und unternehmensethische Diskussion ableiten. Man versteht unter Globalisierung allgemein eine

Intensivierung weltweiter sozialer Beziehungen, durch die entfernte Orte in solcher Weise miteinander verbunden werden, dass Ereignisse an einem Ort durch Vorgänge geprägt werden, die sich an einem viele Kilometer entfernten Ort abspielen.

Mit der Abnahme nationalstaatlicher Regelungsreichweite steht die Frage an, wer diese Aufgabe stattdessen zu übernehmen hat. Durch die Ausweitung der Handlungs- und Entscheidungsspielräume der Unternehmen, mithin deren strukturpolitischen Potenzials wächst ebenfalls die gesellschaftliche Konstruktion, dass Unternehmen auch mehr Verantwortung zu übernehmen haben.

Dem Zuwachs an gesellschaftlicher Steuerungs- und Regelsetzungskompetenz bei den Organisationen der Wirtschaft entspricht eine Progression in der Zurechnung moralischer Verantwortung auf Unternehmen durch die Gesellschaft.

Der gesellschaftstheoretische Rahmen ist eine systemtheoretische Konzeption der Gesellschaft. Entscheidend für systemtheoretische Gesellschaftsentwürfe sind System- und Subsystembildungen sowie die funktionale Differenzierung der Gesellschaft mittels Subsystemen. In systemtheoretischer Perspektive wird die Wirtschaft als ein gesellschaftliches Subsystem verstanden. Die funktionale Differenzierung und die damit einhergehende Subsystembildung. „Politik und Recht, Ökonomie und Moral entwickeln sich zu autonomen Funktionssystemen mit eigenen Entscheidungslogiken und Sprachspielen, die inkompatibel sind“ [5, 17].

Gemeint ist damit „das Zusammenspiel und Zusammenwirken differenter Systemlogiken im Hinblick auf die gelingende Abwicklung abgegrenzter sozialer Transaktionen, mit dem Ziel, den Prozess gesellschaftlicher und wirtschaftlicher Kooperation zu ermöglichen“ [5,18].

Die Transaktionen, die in ökonomischer Perspektive relevant sind, werden nicht in der Wirtschaft, sondern in den Unternehmen durchgeführt.

Unternehmen als Akteure in „menschlichen Handlungs- und Kommunikationsgemeinschaften“ können, gar nicht nur einer Funktionslogik verpflichtet sein, sondern sie sind darauf angewiesen polylingual zu agieren. Polylingualität meint hier, dass Unternehmen „verschiedene systemische Sprachspiele verstehen, deren organisations- und transaktionsspezifische Relevanz rekonstruieren und deren integrativen Bezug simultan über geeignete Governancestrukturen organisieren“ können.

Man sieht den Integrationspunkt verschiedener Funktionslogiken in der Transaktion, näherhin der moralökonomischen Transaktion: „Moralökonomische Transaktionen sind ökonomische Transaktionen einer Firma, die eine immanente moralische Dimension haben, also etwa Kinderarbeit oder Arbeitsverträge“ [5, 21].

Die unterschiedlichen kulturellen Dimensionen, der legitimitätsstiftende Begründungsdiskurs einer Gesellschaft oder der Philosophie sind bedeutungszuweisenden und normerzeugenden Sphären. Die handlungsbeschränkenden und -ermöglichenden Normen werden durch formale Institutionen in der Gesellschaft gesetzt. Organisationsspezifischen Koordinations- und Kooperationsmechanismen beinhalten die gewünschten Leitlinien einer Organisation.

Und hier kann Polylingualität als Bedienung von Sprachspielen verstanden werden. Jeder Mitarbeiter muss die Fähigkeit haben, in ständig wechselnden Ereignissen in einem relevanten und notwendigen Sprachspiel zu agieren [6].

Zwei Dimensionen ergeben sich: die *Kompetenz* oder *Fähigkeit* einerseits und die *Bereitschaft* oder *Motivation* andererseits. Die Systeme bleiben auf „die Ressourcen der Lebenswelt“ angewiesen. Man spricht von Motiven und Gesinnungen eines am Gemeinwohl orientierten Bürgers. Man nennt das „Geist der aktiven Beteiligung“. Bereitschaft bleibt ohne Fähigkeit dysfunktional. Die *Möglichkeit* muss bereitgestellt und Individuen müssen die *Fähigkeit* und *Bereitschaft dazu* mitbringen.

Um eine wettbewerbsfähige Wirtschaft zu entwickeln, ist es notwendig, hoch ausgebildete Fachkräfte - Bürger - zu haben. Ausbildung ist die wichtigste Stufe in der Formierung und Entwicklung von multikulturellen Persönlichkeiten, in denen die Grundwerte und Lebensprinzipien gebildet werden.

Wenn im Folgenden von Kultur die Rede ist, dann versteht man hierunter Sammlung von real wirksamen Formideen im Verhältnis von Menschen zu geschaffenen Dingen und im Verhältnis von

Menschen zu ihrer sozialen Umgebung. Kultur als wirklich wirksame Formidee, als gemeinsam geteilter Sinnhorizont stellt den Oberbegriff für das informelle Ordnungsgefüge einer Gemeinschaft dar und durchzieht damit sowohl die Moral als auch die Ökonomie als Felder kultureller Praxis.

Englisch kann hier sehr dazu beitragen, hoch ausgebildete und kompetente Fachkräfte zu bekommen.

Englisch ist heute eine der eingeforderten Sprachen. In mehr als 60 Ländern ist sie die Amtssprache. Die Beherrschung dieser Sprache wird in den meisten entwickelten Ländern zur Norm für wissenschaftliche und menschliche Bereiche des Lebens. Man kann eine große Menge von Informationen in der englischen Sprache erhalten: verschiedene wissenschaftliche Artikel, Nachrichten, Filme, Literatur.

In unserer Zeit wurde es schwierig, sich um eine hochbezahlte Prestigenarbeit zu bewerben oder einen höheren offiziellen Status zu erlangen, ohne die englische Sprache zu koennen. In diesem Zusammenhang wird das Studium des Englischen in die Lehrpläne von Vorschul-, Schul- und Hochschulinstitutionen aufgenommen [7].

In Kasachstan wurde die Politik der Dreisprachigkeit eingeführt, in Schulen werden Kinder schon in der ersten Klasse Kasachisch, Russisch und Englisch lernen.

Polylingualität in der Bildung ist ein zielgerichtetes, organisiertes, standardisiertes Verfahren der Ausbildung, Erziehung und Entwicklung des Individuums als mehrsprachige Persönlichkeit auf der Grundlage des gleichzeitigen Beherrschens mehrerer Sprachen als "Fragment" sozial bedeutsamer Menschheitserfahrung, die in sprachlichen Kenntnissen, Fertigkeiten und Sprachaktivitäten ausdrücken.

Die Bildung und Entwicklung einer mehrsprachigen und multikulturellen Persönlichkeit ist die Erziehung der Persönlichkeit der neuen Generation. Die Sprachpersönlichkeit ist der Träger der nationalen Kultur.

Eine mehrsprachige und multikulturelle Persönlichkeit wird in jeder Gesellschaft immer gefragt sein. Das zeigt ihre Wettbewerbsfähigkeit in der modernen Gesellschaft. Die Bildung einer mehrsprachigen Persönlichkeit ist ein wichtiges Problem des modernen Bildungssystems in Kasachstan.

Das ermöglicht die Einführung unterschiedlicher Ausbildungsformen, was gleichermaßen gut die Ausbildung der Studierenden und Entwicklung der beruflichen Eigenschaften der Lehrkräfte beeinflusst. Das wird sich in der Zukunft positiv nicht nur auf die Entwicklung der kasachischen Ausbildung, sondern auch auf die Politik, Wirtschaft, Verwirklichung der Jugend in sozialer Hinsicht auswirken.

Fremdsprachliche Sprachkenntnisse bieten die große Möglichkeiten für die Ausbildung hochgebildeter Fachleute, die auf dem Weltmarkt wettbewerbsfähig sein können. Das wird Integration von Kasachstan in die Weltgemeinschaft erleichtern. In diesem Zusammenhang ist die Einführung der Polylingualität in der Bildung eine relevante und vorrangige Aufgabe für Kasachstan.

Literaturliste

1 Emelyanowa, Y.B. Different Approaches to Bilingualism Effect Evaluation for Personality's Cognitive Development // Informationsblatt der Staatlichen Pädagogischen Universität Tscheljabinsk. 2010. № 2. S.

2 Ester J. Jong. Multilingual Education in North America // In: The Encyclopedia of Applied Linguistics. Blackwell Publishing Ltd., 2012.91-102.

3 Yermenbayeva, G.K. Polylingualität in der Bildung ist die Basis für die Formierung der polykulturellen Person. Kostanay. <http://www.os.x-pdf.ru/20istoriya/683528-1-segodnya-vek-tehnologizacii-globalizacii-nablyudaetsya-aktivizaciya.php>.

4 Shetpisbaev, B.A. Theoretische und methodische Grundlagen der Polylingualität in Bildung. Karaganda: Lehrstuhl für Theorie und Methoden der psychologisch-pädagogischen und vorschulischen Ausbildung der Karagandaer Staatlichen Universitaet namens E.A. Buketow. Das Autoreferat der Doktordissertation. - Karaganda, 2009

5 Wieland, J. Normativität und Governance. Metropolis (Reihe „Studien zur Governanceethik“, Band 3), Marburg 2005.

6 Palazzo G. Die Rückkehr des Individuums in die Governanceethik – Polylingualität als Einfallstor der Tugend. KIEM Working Paper ed. Konstanz. 2006

7 Zhanalina, L.E. Multilingual education as a priority in updating of the content of education in the Republic of Kazakhstan // Konferenzmaterialien: Junge Forscher: Herausforderungen, Suche und Perspektiven der Entwicklung der russischen Bildung. Moskau. 2017. S. 66-71.

Г.К. Тусупова, Т.В. Жусупов, А.Д. Бердеш

**К ВОПРОСУ О ПОЛИЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ КАК ФАКТОРЕ РАЗВИТИЯ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ ЭКОНОМИКИ**

В статье рассматриваются преимущества полиязычия. Приводятся конкретные аргументы в пользу изучения иностранных языков. Данные в статье раскрывают тему полиязычного образования в Казахстане и в мире.

Затрагивается возможность изучения английского языка в учебных заведениях. Приводятся материалы, которые описывают факторы, способствующие подготовке высокообразованных специалистов. А также статья касается вопросов формирования поликультурной личности.

G.K. Tussupova, T.V. Zhussupov, A. D. Berdesh

**TO THE PROBLEM OF MULTILINGUAL EDUCATION AS A FACTOR OF
DEVELOPMENT OF COMPETITIVE ECONOMY**

The article discusses the advantages of multilingualism. Specific arguments are given in favor of studying foreign languages. The data in the article reveal the topic of multilingual education in Kazakhstan and in the world.

The possibility of studying English in educational institutions is being discussed. Materials describe the factors that contribute to the training of highly educated specialists. And also the article deals with the issues of formation of a multicultural personality.

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ФИЛОЛОГИЯ НА ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ

21-22 февраля 2018 г. в Кокшетауском государственном университете им. Ш. Уалиханова состоялась VI Международная научно-практическая конференция «Филология на пути формирования нового гуманитарного знания», посвящённая 80-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора О.А. Султаньяева и 55-летию филологического образования КГУ им. Ш. Уалиханова.

Цель конференции – привлечь казахстанских и зарубежных ученых-филологов к обсуждению вопросов развития филологической науки в русле идей программы «Рухани жаңғыру», принятой по результатам статьи Президента Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».

В работе конференции приняли участие отечественные ученые-филологи, а также ученые из Узбекистана и России. В качестве почетного гостя на научное мероприятие был приглашен писатель, драматург, переводчик, издатель, общественно-политический деятель Роллан Шакенович Сейсенбаев.

Отрадно, что конференция собрала выпускников-филологов Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова, объединенных чувством благодарности к alma-mater и своим учителям. Эффективное сотрудничество школы и вуза послужит сохранению традиций, заложенных в годы студенческой жизни, и передаче ценного опыта получения знаний новому поколению.

Филология – одна из гуманитарных наук, которая должна внести особый вклад в развитие нового гуманитарного знания, стать движущим вектором в процессе модернизации общественного сознания, создать фундамент для сохранения национальной культуры, национального сознания.

История филологического образования в КГУ им. Ш. Уалиханова берет начало с 1962 года, т.е. с самого открытия университета (тогда – педагогического института). За прошедшие годы пройден путь, полный открытий и достижений, научных поисков и свершений. Проводилась реорганизация филологического факультета, осваивались современные образовательные направления, открывались новые специальности. Факультет всегда шёл в ногу со временем и вместе со всем университетом осуществлял работу по формированию современной модели вуза: открытого миру и сотрудничеству с зарубежными учебными заведениями, инновационно ориентированного, соответствующего высоким международным требованиям.

Одним из организаторов высшей школы и системы филологического образования в Акмолинской области стал доктор филологических наук, профессор Огаз Арыстангалиевич Султаньяев.

Труд ученого получил высокую оценку: Султаньяев О.А. – дважды обладатель Государственной научной стипендии; «Отличник просвещения СССР», «Почетный работник народного образования Республики Казахстан», являлся членом Диссертационных Советов в Алматы и Астане, экспертного совета ВАК РК.

Широк круг научных и педагогических интересов профессора Султаньяева О.А.: ономастика родного края, проблемы двуязычия, методика преподавания казахского и русского языков, культура речи. Особое место в его научной деятельности занимало наследие выдающегося казахского учёного, историка, этнографа, лингвиста Шокана Уалиханова. Результатом многолетних изысканий Султаньяева О.А. явились докторская диссертация

«Русская и казахская лексика и фразеология произведений Чокана Валиханова», монографии, учебники и пособия.

Уже в свое время Султаньяев О.А. являл собой пример ученого нового типа: будучи плодотворным исследователем, он принадлежал к той плеяде ученых-энтузиастов, вдохновение которых роднит науку с философией жизни. Открытый для общения, профессор Султаньяев О.А. всю щедрость души отдавал молодежи – студентам, товарищам по работе, исследователям.

История филологии в КГУ им. Ш.Уалиханова тесно связана с научной и педагогической деятельностью сотен преподавателей, которые в разные годы внесли свой вклад в развитие языкознания и литературоведения, методики преподавания языков и литературы, в обогащение научного потенциала университета.

Филологическое образование в КГУ им. Ш.Уалиханова представляет собой развитие и единство казахской и русской, английской и германской филологии. Благодаря неустанному труду и научным изысканиям учёных, специалистов-филологов, созданы научные школы и направления, изданы монографии, словари, учебники, учебно-методические пособия, получившие признание в кругу отечественных и зарубежных учёных.

Преподавателей-филологов отличают высокий профессионализм, достойный научный уровень, сочетание традиций и новаторства, интеллигентность и преданность своему делу.

За более чем полувековой период подготовлены тысячи высококвалифицированных специалистов в области филологии, способных конкурировать на рынке труда. В рамках конференции прошел научно-методический семинар, цель которого – объединить учителей казахского/русского языка и литературы для обобщения и трансляции результатов научно-методической работы в рамках обновления содержания образования в Республике Казахстан.

В преддверии VI Международной научно-практической конференции «Филология на пути формирования нового гуманитарного знания», прошёл ряд мероприятий. В частности, в Астане, в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан, в рамках симпозиума «Эпоха и личность» состоялся семинар «Исследования профессора О.А. Султаньяева в контексте современной эпохи». В Кокшетау, в Акмолинской областной библиотеке имени Жумабаева, прошёл вечер памяти «Учёный, педагог, личность». В связи с юбилейными датами издана книга «Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова: филологическому образованию – 55 лет», подготовлен фильм, опубликованы статьи в газетах «Акмолинская правда», «Арқа жары», «Степной маяк», выпущен праздничный номер университетской газеты «Алау». Всё это подчёркивает масштабность данного мероприятия и свидетельствует о значимости отмечаемых юбилейных дат, о широком признании филологической науки КГУ им. Ш. Уалиханова.

*С уважением,
оргкомитет VI Международной научно-практической конференции
«Филология на пути формирования нового гуманитарного знания»,
посвящённой 80-летию со дня рождения доктора филологических наук,
профессора Огаза Арыстангалиевича Султаньяева
и 55-летию филологического образования КГУ им. Ш. Уалиханова*

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1 **Абдикаримова Наргиза Сейлбековна** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

2 **Абдирасилова Гулмира Қалыбаевна** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессорі м.а. (Алматы, Қазақстан)

3 **Абишева Сауле Джунусовна** – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой русского языка и литературы КазНПУ им.Абая (Алматы, Казахстан)

4 **Абылова Гулнар Ережепқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті Еуразия гуманитарлық институты (Астана, Қазақстан)

5 **Агманова Атиркуль Егембердиевна** – профессор Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

6 **Адилова Алмагуль Советовна** – филология ғылымдарының докторы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессорі (Қарағанды, Қазақстан)

7 **Аймолдина Алия Аманжоловна** – доктор PhD, старший преподаватель кафедры филологии Казахстанского филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (Астана, Казахстан)

8 **Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы** – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология ғылымдарының кандидаты (Астана, Қазақстан)

9 **Айтмухаметова Құралай Өзбекқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының дипломатия институтының доценті (Астана, Қазақстан)

10 **Акмагамбетова Бибигуль Ерсайыновна** – магистрант Северо-Казахстанского государственного университета им. М.Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

11 **Алефиренко Николай Федорович** – доктор филологических наук, профессор Белгородского государственного национального исследовательского университета (Белгород, Россия)

12 **Анищенко Ольга Александровна** – доктор филологических наук, и. о. профессора Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

13 **Асмагамбетова Батима Мирамбаевна** – доцент Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

14 **Атеева Жазира Тынысбекқызы** – №142 Жалпы білім беретін орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі (Алматы, Қазақстан)

15 **Аубакирова Ботагоз Карабаевна** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

16 **Ахетова А. А** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского университета им. А.Мырзахметова (Кокшетау, Казахстан)

17 **Ахметжанова Зауреш Канашқызы** – филология ғылымдарының докторы, Сулейман Демирель университетінің профессорі (Алматы, Қазақстан)

18 **Байдильдинова Махфуза Вахитовна** – доцент кафедры гуманитарных дисциплин Казахско-русского международного университета (Актобе, Казахстан)

19 **Байтанасова Қарлығаш Медетқызы** – филология ғылымдарының докторы, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессорі (Астана, Қазақстан)

20 **Баяндина Сауле Жумажановна** – доктор филологических наук, профессор кафедры дошкольного и начального образования Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

21 **Бейсембаева Гульшат Зейнелхабиденовна** – доктор PhD, и.о. доцента кафедры иностранной филологии Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

22 **Бектасова Жомажан Темирболатовна** – филология ғылымдары кандидаты, Қазақ ұлттық өнер университетінің доценті (Астана, Қазақстан)

23 **Бердеш А.Д.** – Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

24 **Бөкен Гүлназ Сайлаубайқызы** – магистр гуманитарных наук, докторант 3 курса Кокшетауского Государственного университета им.Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

25 **Букаева Анар Айткалиевна** – филология магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы КМУ қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы (Көкшетау, Қазақстан)

26 **Гайнуллина Фарида Ахметовна** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского гуманитарно – юридического инновационного университета (Семей, Казахстан)

27 **Гумарова Шолпан Билашевна** – старший преподаватель Казахского Национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

28 **Дальбергенава Ляззат Елемесовна** – доктор PhD, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

29 **Дәуренбекова Л.Н.** – филология ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті (Астана,Қазақстан)

30 **Доскеева Шайза Асановна** – кандидат филологических наук Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета (Семей, Казахстан)

31 **Дуйсенбина Асем Тураровна** – кандидат филологических наук, руководитель Центра послевузовского образования Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

32 **Жәмбек Сәбит Нұрмұхамбетұлы** – филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің доценті (Көкшетау, Қазақстан)

33 **Жайлауова Гульнар Умирбековна** – Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің оқытушысы (Көкшетау, Қазақстан)

34 **Жақыпов Жантас Алтаевич** – филология ғылымдарының докторы, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессорі (Астана, Қазақстан)

35 **Жеткізгенова Әлия Түгелбайқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің доценті (Ақтау, Қазақстан)

36 **Жумагулова Наталья Станиславовна** – кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков и переводческого дела Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова (Кокшетау, Казахстан)

37 **Жуманбекова Нуркеш Зейнуллоевна** – кандидат филологических наук, профессор РАЕ Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

38 **Жумашева Анара Шариповна** – доктор филологических наук, профессор кафедры дошкольного и начального образования Павлодарского государственного педагогического университета (Павлодар, Казахстан)

39 **Жунусова Жаныл Нагызбаевна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

40 **Жусупов Тимур Викторович** – магистрант специальности «Строительство» Евразийского национального университета имени Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

41 **Забинякова Галина Валентиновна** – старший преподаватель кафедры русской филологии и библиотечного дела Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

42 **Закирова Эльмира Магсумзяновна** – магистр педагогических наук, преподаватель английского языка Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

43 **Ибраимова Лира Әбділдабекқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қауым.проф. м.а. (Алматы, Қазақстан)

44 **Игенбай Токжан Ербосынқызы** – старший преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

45 **Исабаева Турсын Душановна** – кандидат педагогических наук, и.о.ассоциированного профессора Государственного университета имени Шакарима (Семей, Казахстан)

46 **Исина Аягыз Оразбековна** – магистр филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской филологии Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

47 **Кажекенова Науша Кабешевна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии Евразийского национального университета им.Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

48 **Кажобаева Гулден Кенесовна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

49 **Кажигалиева Гульжан Абзалхановна** – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

50 **Кожасова Руслана Нурманқызы** – Казахский государственный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)

51 **Кошекova Асель Руслановна** – PhD-докторант Евразийского национального университета им.Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

52 **Кузнецова Ирина Николаевна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахстанского филиала МГУ имени М.В.Ломоносова (Астана, Казахстан)

53 **Қажыбай Аян Төлегенұлы** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

54 **Қалыбаева Қаламқас Сейдоллақызы** – филология ғылымдарының докторы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессорі м.а. (Алматы, Қазақстан)

55 **Қамарова Нағду Сұлтансихқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университетінің қауымдастырылған профессорі (Ақтау, Қазақстан)

56 **Локтионова Наталья Петровна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии и библиотечного дела Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

57 **Магзумова Алма Таужановна** – Ш.Уәлиханов атындағы КМУ аға оқытушысы (Көкшетау, Қазақстан)

58 **Маликова Жанар Даулетпаевна** – кандидат филологических наук, доцент КазУИТС (Уральск, Казахстан)

59 **Матай Бұлбұл** – Хубей университетінің докторанты (Хубей, ҚХР)

60 **Мезенцева Елена Сергеевна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Южно-казахстанского государственного педагогического университета (Шымкент, Казахстан)

61 **Мукутова Жупар Калиевна** – академический доцент, старший преподаватель кафедры педагогики, психологии и социальной работы Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

62 **Мусабекова Длярм Алиловна** – магистрант 1 курса Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

63 **Мұхамеди Құралай Төлегенқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Сулейман Демирель атындағы университетінің профессорі (Алматы, Қазақстан)

64 **Навий Лиза Набиевна** – кандидат педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой педагогики, психологии и социальной работы Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

65 **Назаровская Софья Владимировна** – магистрант 1 курса специальности «Русский язык и литература» Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

66 **Нарожная Валентина Дмитриевна** – доктор филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Шымкент, Казахстан)

67 **Омарова Нурлугуль Галыевна** – магистр педагогических наук, преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

68 **Ордабекова Хафиза Арысбайқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Сулейман Демирель университетінің доценті (Алматы, Қазақстан)

69 **Орынбасарова Инкар Дауленовна** – магистр наук, старший преподаватель языкового центра «Terra Education» Казахстанского филиала МГУ имени М.В. Ломоносова (Астана, Казахстан)

70 **Орынханова Гибадат Аманжоловна** – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Казахстан)

71 **Оспанова Ирина Витальевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

72 **Отарбекова Ж.К.** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессорі м.а. (Алматы, Қазақстан)

73 **Пивень Надежда Викторовна** – магистр литературы, учитель русского языка и литературы КГУ Кокшетауского гуманитарно-технического лицея (Кокшетау, Казахстан)

74 **Рустемова Алмагуль Исатаевна** – старший преподаватель Казахского Национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

75 **Сабиева Елена Викторовна** – кандидат филологических наук, зав. кафедрой русского языка и литературы Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

76 **Сағындық Бағжан Оразбайқызы** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

77 **Сактаганова Алтынай Дюсенбаевна** – магистрант Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

78 **Смагулова Нургул Каирбековна** – кандидат филологических наук, и.о. профессора Кокшетауского государственного университета имени Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

79 **Смагулова Сауле Сапаровна** – магистр педагогических наук, преподаватель английского языка Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

80 **Сулькарнаева Асия Рафаиловна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры филологии Казахстанского филиала МГУ имени М.В. Ломоносова (Астана, Казахстан)

81 **Тажиева Шынар Алмасбековна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского государственного женского педагогического университета (Алматы, Қазақстан)

82 **Тастемирова Балкия Искаковна** – старший преподаватель Казахского Национального университета имени Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

83 **Тлебалдина Нургуль Казанбаевна** – кандидат педагогических наук, и.о. доцента Казахского гуманитарно-юридического инновационного университета (Семей, Казахстан)

84 **Токсанова Сания Коптлеуовна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры русской филологии Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

85 **Төлекова Гүлжан Қажымұратқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің доценті (Алматы, Қазақстан)

86 **Төлекова Гүлназ Қажымұратқызы** – филология ғылымдарының кандидаты, Азаматтық Авиация Академиясының профессорі (Алматы, Қазақстан)

87 **Тургинбаева Лариса Владимировна** – кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры иностранных языков Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Шымкент, Казахстан)

88 **Тусупова Гульден Кабдрашовна** – кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры иностранных языков Евразийского национального университета имени Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

89 **Усипбаева П.С.** – магистр гуманитарных наук, докторант Евразийского национального университета им. Л. Гумилева (Астана, Казахстан)

90 **Хамзина Гульбарам Саятовна** – кандидат филологических наук, доцент Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева (Петропавловск, Казахстан)

91 **Шаяхметова Айсулу Алкешовна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Кокшетау, Казахстан)

92 **Шойбекова Ғ.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің қауымд. проф. м.а. (Алматы, Қазақстан)

93 **Шормакова Айжан Ботановна** – педагогика ғылымдарының кандидаты, Еуразия гуманитарлық институтының доценті (Астана, Қазақстан)